

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XL

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **2007**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:657705>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-26**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

UDK 902/904

ISSN 0350-7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA – VOL. XL
2007.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XL, str. 1–426

ZAGREB 2007.

Časopis koji je prethodio:

ARKIV ZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKIV ZA POVJEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, III. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); IX. (1868); X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije *VJESNIKA*:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGIČKOGA DRUŠTVA, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); IX. (1887); X. (1888); XI. (1889); XII. (1891); XIII. (1891); XIV. (1892);
VJESNIK HRVATSKOGA ARKEOLOŠKOGA DRUŠTVA, nova serija, I. (1895); II. (1896-8); III. (1898); IV. (1899-1900); V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); IX. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV (1943-44 – otisnute samo str. 1-64 + 9. T.);
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. SERIJA, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); VIII. (1974); IX. (1975); X-XI. (1977-1978); XII-XIII. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982); XVI-XVII. (1983-84); XVIII. (1985); XIX. (1986); XX. (1987); XXI. (1988), XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV. (1991-92); XXVI-XXVII. (1993-94); XXVIII-XXIX. (1995-96); XXX-XXXI. (1997-1998); XXXII-XXXIV (1999-2000); XXXIV (2001); XXXV (2002); XXXVI (2003); XXXVII (2004); XXXVIII (2005); XXXIX (2006).

Nakladnik:

Publisher:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb

Uredništvo:

Editorial Committee's Address:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19, HR-10 000 Zagreb, P.P. 13.

Glavni i odgovorni urednik:

Chief Editor:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

Technical Editor:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Međunarodni redakcijski odbor:

International Editorial Committee:

HELMUT BUSCHHAUSEN (Wien), JOHN CHAPMAN (Durham), PETER KOS (Ljubljana),
PRESTON MIRACLE (Cambridge)

Redakcijski odbor:

Editorial Committee:

JACQUELINE BALEN, IVAN RADMAN LIVAJA, KATICA SIMONI

Lektura:

SALIH ISSAC (hrvatski jezik), SONIA WILD BIČANIĆ (engleski jezik)

Prijevod:

VIŠNJA BARBIR, TOMISLAV BILIĆ, DAMIR DORAČIĆ, AGNES MILOVAN,
SONIA WILD BIČANIĆ, BRANKA MIGOTTI, IVAN MIRNIK (engleski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje.

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: GRADSKI URED ZA KULTURU GRADA ZAGREBA, Ilica 25, 10 000 Zagreb
i MINISTARSTVO KULTURE REPUBLIKE HRVATSKE, Runjaninova 2, 10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

TISAK: Birotisak, Zagreb

2007.

SADRŽAJ**CONTENTS – INHALT – SOMMAIRE**

Predgovor (Ante Rendić-Miočević)	7
Izvorni znanstveni radovi:	
Original scientific/scholarly papers:	
TOMISLAV BILIĆ	
A note on the celestial orientation: was Gilgamesh guided to the Cedar Forest by the Pleiades?	11
Opaska o stelarnoj orijentaciji: da li su Gilgameša do Cedrove šume vodile Plejade?	14
ANDREW MOORE – MARKO MENĐUŠIĆ – JENNIFER SMITH – EMIL PODRUG	
Project »Early farming in Dalmatia«: Danilo Bitinj 2004-2005	15
Projekt: »Rana zemljoradnja u Dalmaciji«: Danilo Bitinj 2004-2005.	23
ANDREW MOORE – MARKO MENĐUŠIĆ – JENNIFER SMITH – JOŠKO ZANINOVIĆ – EMIL PODRUG	
Project »Early Farming in Dalmatia«: Pokrovnik 2006	25
Projekt: »Rana zemljoradnja u Dalmaciji«: Pokrovnik 2006	33
MAJA BUNČIĆ	
Topografija pretpovijesnih nalazišta u Vukovaru i okolici	35
Topography of prehistoric sites in Vukovar and surroundings	71
MARTINA BLEČIĆ	
Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meanings of Illyrian helmets	73
Status, simboli, žrtvovanja, darivanja. Različitost značajki ilirskih kaciga	102
MARIJA MIHALJEVIĆ – MARKO DIZDAR	
The late La Tène bronze helmet from the Sava at Stara Gradiška	117
Kasnolatska brončana kaciga iz Save kod Stare Gradiške.	134
DAMIR DORAČIĆ	
Restauratorsko-istraživački postupci na kasnolatskoj kacigi iz Nove Gradiške	147
Restoration and investigation process of the Late La Tène Period Helmet from Nova Gradiška	161

IVAN DRNIĆ

- Nalazi iz razdoblja Latena s lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka 167
 La Tène discoveries in the surroundings of Ivanovci Gorjanski – Palanka 178

BRANKA MIGOTTI

- Rimska *bull*a u Panoniji. 187
 Roman *bullae* in Pannonia 213

ZORAN GREGL

- Rimskodobna nekropola Gornja Vas na Žumberku 221
 The Roman period necropolis of Gornja Vas on Žumberak 270

MATO ILKIĆ – MARTINA ČELHAR

- Dvije rijetke vrste rimskog carskog novca s područja antičke Liburnije 333
 Two rare Roman imperial coins found in Roman Liburnia 337

MATO ILKIĆ – MARKO MEŠTROV

- Nalazi rimskog novca iz Pakoštana 339
 Finds of Roman coins from Pakoštane 345

VLATKA VUKELIĆ

- Prilog proučavanju razvoja sisačke arheologije u drugoj polovici 19. i prvoj polovini
 20. stoljeća. Andrija Colussi kao pionir sisačke arheologije 347
 A contribution to the study of the development of archaeology
 in Sisak in the second half of the 20th century 368

IVAN MIRNIK – MUHAMED ŽDRALOVIĆ

- Skupni nalazi novca iz Hrvatske. XV. Skupni nalaz osmanskog srebrnog novca
 15. st. iz Županje 369
 Coin hoards from Croatia. XV. Hoard of 15th c Turkish coins from Županja 385

ANA AZINOVIĆ BEBEK

- Hodočasnici iz Čazme u 17. i 18. stoljeću 391
 Pilgrims from Čazma in the 17th and 19th centuries 405

PRIKAZI – REVIEWS

- Dva zbornika radova o neolitiku i eneolitiku u Sloveniji i susjednim zemljama: 407
 1. *Prvi poljedelci – Savska skupina lengyelske kulture* (ur. Mitja GUŠTIN).
 Koper, 2005: Založba Annales Mediterranea, 169 str.
 2. *Od Sopota do Lengyela – Prispevki o kamenodobnih in bakrenodobnih kulturah
 med Savo in Donavo* (ur. Alenka TOMAŽ). Koper, 2006: Založba Annales
 Mediterranea, 252.str. (Zorko MARKOVIĆ)
 Luka BEKIĆ. *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina – Arheološka istraživanja
 na autocesti Zagreb-Goričan i njezinim prilaznim cestama*. Zagreb, 2006, str. 309:
 Ministarstvo kulture RH i Hrvatski restauratorski zavod. (Zorko MARKOVIĆ) 410

- Popis kratica 415

PREDGOVOR

40. SVESKU 3. SERIJE VJESNIKA ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Jubilarni svesci velikog broja znanstveno- stručnih časopisa često su povod podsjećanju na njihovo značenje i dostignuti ugled, ali su to ujedno i prigode za vrlo različite analize, a poglavito za sumiranje onoga što je u proteklom razdoblju ostvareno. Kad je riječ o 3. seriji *Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu*, aktualnog muzejskog znanstveno- stručnog godišnjaka, potrebno je još jednom naglasiti – jer je o tomu prethodno bilo riječi u nekoliko navrata, primjerice u uvodnom tekstu pisanom u povodu 100. obljetnice *Viestnika Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu*, objavljenom u IV. svesku navedene serije *Vjesnika*, ili pak u Uvodnoj riječi autora ovog zapisa, objavljenom u XXVIII.-XXIX. svesku istoga glasila iz 1996. god., posvećenom 150. obljetnici osnutka Narodnog muzeja, odnosno pokretaču prvih objavljenih svezaka i dugogodišnjem ravnatelju Muzeja, svestranom i poduzetnom don Šimi Ljubiću, u povodu obilježavanja 100-godišnjice njegove smrti – da su toj seriji prethodile čak dvije serije, a, na neki način i još jedna, ona koju u Muzeju običavamo nazivati »Nultom serijom«. Nju je, doduše, teško definirati stvarnom serijom u pravom smislu te riječi, budući da su u pitanju samo pojedinačni svesci, tiskani u razmaku od nekoliko godina. Oni su, međutim, ipak najavili skorašnje pojavljivanje »prave« serije, odnosno kontinuiranog izlaženja svezaka znanstveno- stručnog glasila zagrebačkog Muzeja. Spomenuti prvi svesci označili su, naime, pokušaj Šime Ljubića da pokrene seriju godišnjaka, ali je njihova tvorca i idejnog začetnika, urednika i pisca objavljenih tekstova, u tom naumu tada omelo posvemašnje nerazumijevanje nadležnih. To se ponajviše očitovalo u nedostatnim raspoloživim sredstvima za tu namjenu, odnosno u kroničnoj besparici, koju ni Ljubić nije uspio mimoići. Taj gotovo nerješiv problem mnogi su često isticali, a na njega se osvrnuo i Tadija Smičiklas u *Ljetopisu JAZU* 1898., u njegovu prilogu posvećenom Ljubićevo životu i djelu. Unatoč tom samo polovično uspješnom poduhvatu, koji nažalost nije potpuno urodio željenim plodom, ostaje ipak činjenica da je, barem kad je u pitanju prvi svezak, u osnovi riječ o našem najstarijem muzejskom arheološkom časopisu. U razmaku od nekoliko godina, uz mnogo napora i poteškoća, Ljubiću je nažalost uspjelo tiskati samo dva sveska tog muzejskoga glasila i oni se danas u muzejskoj biblioteci nazivaju tzv. Nultom serijom. Ti su svesci bili objavljeni pod nazivom *Viestnik Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu*; prvi od njih, s razlogom i ovdje toliko često spominjan, objavljen je bio 1870., dok se drugi iz tiska pojavio tek 1876. godine.

Nakon stanke od nekoliko godina, a u skladu s tadašnjim prilikama i mogućnostima, bio je pokrenut časopis naslovljen *Viestnik Hrvatskoga arheologičkoga društva*. U osnovi je to bilo glasilo zagrebačkog Muzeja, a uobičajilo ga se nazivati »Starom serijom«. Ukupno je u toj seriji objavljeno 14 svezaka. Od 1879. do 1892. god. urednikom im je bio, baš kao i već spominjanih svezaka »Nulte serije«, don Šime Ljubić. Potom je, nažalost, još jednom uslijedila stanaka od nekoliko godina, sve dok 1895. nije bila pokrenuta »Nova serija« muzejskoga glasila, koja je izlazila pod naslovom *Vjesnik Hrvatskoga arheološkoga društva*: ukupno su u toj seriji tiskana 23 sveska, od kojih je prvih 14, objavljivanih do 1919. god., uredio Josip Brunšmid, a preostale, tiskane do 1942. god., njegov nasljednik na mjestu ravnatelja Muzeja, koji je poput Brunšmida također rodom bio iz Vinokovaca, Viktor Hoffiller.

Nakon toga, slijedom tadašnjih nesretnih okolnosti, poglavito ratnih i poratnih zbivanja, još je jednom uslijedila poduža stanka, prekinuta tek nakon Drugoga svjetskog rata, odnosno 1958. godine. Tada se iz tiska pojavio prvi svezak »3. serije« muzejskoga glasila, ali ne pod imenom Hrvatskog arheološkog društva, u to vrijeme praktično nepostojećeg, nego s novim nazivom, stvarnom stanju svakako primjerenijim. Od tog vremena pa do današnjeg dana časopisu je ostao naziv *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, a sve proteklo vrijeme gotovo potpuno je zadržao odlike koje je imao kad je bio pokrenut, ne samo izgled po kojemu je, budimo malo i neskromni, prepoznatljiv diljem svijeta, nego i karakter. Manje promjene ipak su se zbile zahvaljujući novim, poboljšanim tehničkim mogućnostima, primjerice mogućnostima objavljivanja ilustracija u boji, dakako uz crno-bijele ilustracije, koje još uvijek pretežu. U osnovi je međutim riječ o vrlo malim, mogli bismo ih nazvati »kozmetičkim« promjenama, a nikako o bitnim, suštinskim izmjenama. Važnim se također čini naglasiti da aktualna serija ima duži vijek trajanja od serija koje su joj prethodile – podatci o tome vrlo su egzaktni – i to ne samo s obzirom na broj od čak 40 objavljenih svezaka, nego i u odnosu na vrijeme koje je proteklo od prvog sveska objavljenog u toj seriji. O svescima objavljenim do 1987. iscrpno je informirala Metka Marović u XXI. svesku *Vjesnika*, tiskanom 1988., a o tomu je djelomice bilo riječi i u prigodnom tekstu Ivana Mirnika, objavljenom 1996. u katalogu izložbe *Muzeopis*, koja je bila održana u povodu tadašnjeg obilježavanja 150-godišnjice osnutka Narodnog muzeja.

U 2008. god. *Vjesnik* navršava 50 godina kontinuiranog izlaženja 3. serije. Prikladno je da i u ovoj prigodi spomenemo da je prva dva sveska uredio Marcel Gorenc, idućih sedam Duje Rendić-Miočević, zatim su tri sveska tiskana pod uredništvom Branke Vikić-Belančić, jednom je urednikom bila Zdenka Dukat, a svescima nakon 1985. urednikom je pisac ovih redaka, uz suradnju i znatan osobni urednički doprinos Ivana Mirnika. Neki svesci bili su posvećeni zaslužnim pojedincima koji su od osnutka djelovali u Muzeju (Šimi Ljubiću, Josipu Brunšmidu, Viktoru Hoffilleru, Ivici Degmedžić, Zdenku Vinskom, Marcelu Gorencu, Kseniji Vinski-Gasparini, Branki Vikić-Belančić, Veri Vejvodi, Ružici Drechsler-Bižić te naposljetku Zdenki Dukat), kao i nekim važnim obljetnicama ili značajnim događanjima. Vrlo je bitno što je samo nekoliko prvih svezaka, uglavnom zbog financijskih poteškoća, izlazilo neredovito, u razmacima od po nekoliko godina. Riječ je o prva četiri sveska, dok se od petog sveska uspelo, *grosso modo*, biti u okvirima redovitoga godišnjeg ritma izlaženja, s napomenom da za pojedine sveske iz novijeg vremena treba konstatirati da su zbog različitih okolnosti objavljeni kao dvobroji, odnosno za dva godišta. Ono što se, međutim, nama čini u svemu tome najvažnijim svakako je činjenica da je časopis sve do naših dana opstao u obliku u kojemu su ga, više-manje, pokretači i zamislili, a podjednako važnim smatramo podatak da izlazi bez većih zastoja, samo s povremenim manjim zakašnjenjima. Ne vidimo ozbiljnog razloga da se s takvom praksom ne nastavi i u budućnosti! O potrebi da se u takvim nastojanjima ustraje te, po mogućnosti, ostvari daljnji iskorak prema još boljem, kvalitetnijem muzejskom glasilu, najbolje će posvjedočiti podatak da upravo ovaj jubilarni svezak opsegom nadmašuje sve prethodne! To svakako daje nadu optimizmu te nas obvezuje i ohrabruje u namjerama da nastavimo na tragu koji je davno trasiran, da se potrudimo održati redoviti ritam izlaženja, a dakako i dostignutu vrsnoću, kako tehničku, tako i sadržajnu, koja mu je – budimo još jednom neskromni, možda i malo pristrani u našim procjenama – odavno priskrbila zavidan ugled u zemlji i u svijetu.

Sumirajući ono što je realizirano u proteklom razdoblju, u prethodnih 39 svezaka, osobito nam se čini zanimljivim apostrofirati podatak da je, ne računajući ovaj jubilarni svezak, do ovog sveska u »3. seriji« objavljeno, ako je naš izračun točan, ukupno 275 znanstvenih i stručnih priloga, poteklih iz pera brojnih domaćih i inozemnih autora, među kojima su mnoga istaknuta imena hrvatske i europske arheologije. Pretežu, dakako, prilozi stručnih djelatnika izdavača, Arheološkog muzeja u Zagrebu, ali su njegovim suradnicima bili i brojni pojedinci iz drugih domaćih i inozemnih

institucija, po čemu je, uostalom, *Vjesnik* uvijek bio poznat i, na neki način, prepoznatljiv. Još jedan podatak i nas same je ugodno iznenadio: zbrajajući, naime, stranice tekstova svih objavljenih znanstvenih i stručnih priloga prebrojili smo čak 6.674 tiskane stranice! U tom impozantnom broju tiskanih stranica nisu, međutim, uračunati i prilozi koji se odnose na rubrike naslovljene *Recenzije*, *Kronike* i *Prikazi*, koje se povremeno pojavljuju na stranicama *Vjesnika*, kao i različiti predgovori, uvodnici, nekrolozi, biografije i bibliografije, zatim preliminarni rezultati terenskih arheoloških iskopavanja, prikazi izložaba i sl., a ni table s ilustracijama, fotografijama ili crtežima, odnosno dio slikovnog materijala koji je priložen uz pojedine članke. Sve to bi još znatno uvećalo broj objavljenih stranica te nas još čvršće uvjerilo u opravdanost nastojanja da časopis opstane i da, po mogućnosti, postane još boljim, čak i usprkos pojavi novih muzejskih izdanja kojima je izlaženje također planirano u svakoj godini, a koje je Muzej u nedavnoj prošlosti s uspjehom pokrenuo i realizirao.

Najavljujući 40. svezak muzejskog glasila iskoristio bih također prigodu da čitatelje podsjetim na još dva iznimno važna datuma za povijest i sveukupno djelovanje Muzeja. U 2007. navršava se, naime, 110 godina od prvih arheoloških istraživanja što ih je davne 1897. god. obavio Josip Brunšmid na lokalitetu Vučedol kod Vukovara, koji je od tog vremena zlatnim slovima upisan na europske i svjetske arheološke zemljovide. Zahvaljujući njegovim, ali kasnijim istraživačima, Muzej je značajno obogatio spomenički fundus Pretpovijesne zbirke. Upravo su nalazi s tog lokaliteta, a dakako i njihova prezentacija i znanstvena valorizacija, značajno pridonijeli ugledu Muzeja. S tim u vezi je i drugi datum na koji svakako treba skrenuti pozornost. Jedan od simbola današnjeg Muzeja, ujedno i spomenik koji nedvojbeno ima i znatno šire značenje, čak i u kontekstu naše suvremenosti, glasovita kulturna posuda u obliku ptice, »Vučedolska golubica«, kako je spomenik nazivan dugi niz godina (neka aktualna tumačenja interpretiraju prikazani lik ptice u drugačijem kontekstu, smatrajući da je riječ o jarebici, ptici povezanoj s metalurgijom i vučedolskim ljevačima), na istom je lokalitetu otkrivena 1938. godine, pa se u 2008. godini navršava 70 godina od otkrića tog jedinog nalaza. Tim obljetnicama, jednom koja je već za nama, a drugom koja će upravo uslijediti, također posvećujemo ove uvodne retke.

Ante Rendić-Miočević

TOMISLAV BILIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
Hr – 10000 Zagreb
tomislav.bilic@zg.t-com.hr

A NOTE ON THE CELESTIAL ORIENTATION: WAS GILGAMESH GUIDED TO THE CEDAR FOREST BY THE PLEIADES?

UDK 52 : 94(3) : 656 (35)
Izvorni znanstveni rad

The ‘Seven’ of the Sumerian poem describing Gilgamesh’s travel to the Cedar Forest represent the constellation of the Pleiades, akk. Sebittu, sum. Iminbi. This asterism served as orientation aid to the hero, given to him by the Sun-god Utu. The practice of celestial orientation in the Arabian Desert is attested in the writings of Diodorus Siculus.

In the Sumerian poem entitled *Gilgamesh and Huwawa* – a title attached to it in modern times – known from two versions that differ in a number of details, the hero, here named Bilgamesh, receives a curious form of assistance from the Sun-god Utu. ‘Young Hero Utu’ has given him the horrible ‘Seven’ in order to assist him on a voyage to the Cedar Forest, and probably also to overcome the ferocious Huwawa. Yet the latter motive is not attested in the poem, and one wonders why Bilgamesh and Enkidu did not use those fierce warriors in their battle with the guardian of the Cedar. ‘Seven’ were the offspring of Anu and Ki, the Heaven and the Earth, given to Erra in order to ‘wreak destruction, to massacre the black-headed folk and fell the livestock’ (*Erra* I.45–46¹), which they actually perform later in the poem. The ‘Seven’ from the *Erra and Ishum* are undoubtedly identical to the ‘Seven’ given by Utu to Bilgamesh, which becomes clear if one examines descriptions of their respective natures, as given in Version A (37–43) and B (38–44). It is enough to point out that their murderous characteristics are equally pronounced both in *Erra* and in the Sumerian poem. Yet *Bilgamesh and Huwawa* gives them quite a different function: they are to guide the hero to his goal, and are referred to as a some kind of asterism. Thus ‘in the heavens they shine... in the heavens they are stars blazing on high’ (Version B, 45–46²), and again ‘(in the heavens) they shine’ (Version A, 43). This imagery strongly alludes to their stellar nature. Associating the ‘Seven’ with stars is hardly a revolutionary argument; akk. *Sebittu*, sum. *Iminbi* (‘Seven’) is a name given to a group of demons, subordinate to the god Erra/Nergal, and also a name of beneficent gods astrologically identified wi-

1 Translation of *Erra and Ishum* from FOSTER 1995.

2 Translation of Sumerian poems from FOSTER 2001, GEORGE 1993 and etcs1.orinst.ox.ac.uk.

th the Pleiades, who were symbolized by the seven dots or stars, which is a further allusion to the asterism. Moreover, ‘seven dots’ appear as a symbol in close association with other clearly astral symbols (Black & Green 2000: 162; see Figure 1). Therefore: *sebittuliminbi* = ‘Seven gods’, ‘Seven demons’, ‘seven dots’ = the Pleiades. The description of the ‘Seven’ in the Sumerian poem fits well into this concept.

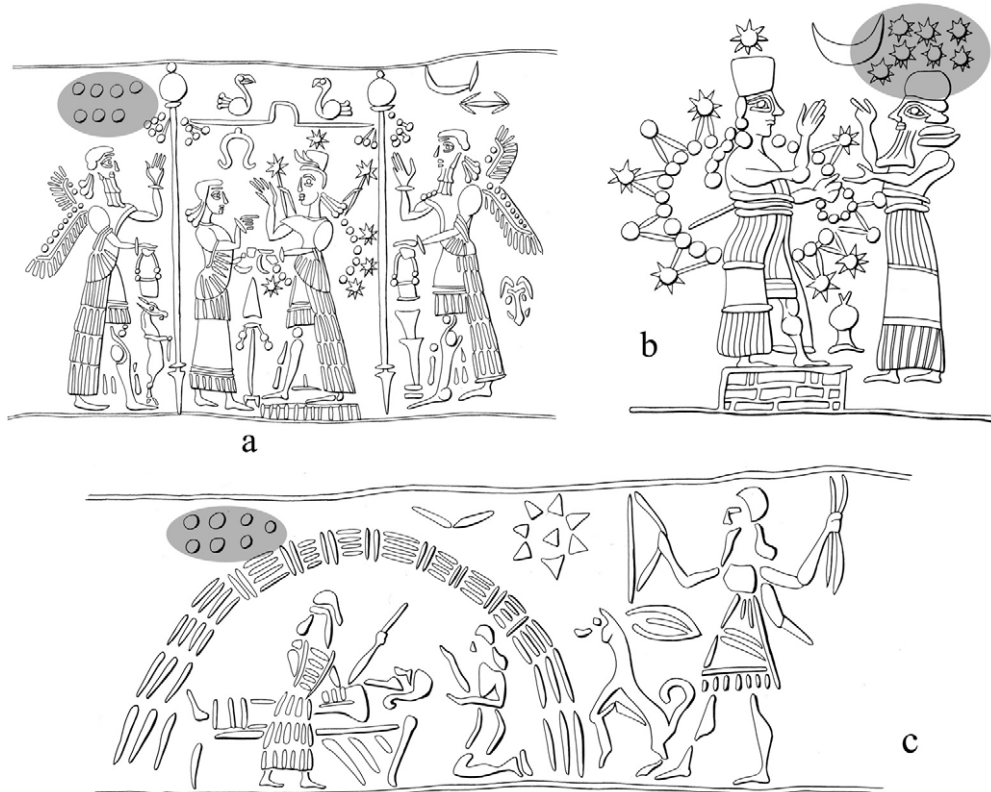

Fig. 1. Neo-Assyrian cylinder seals depicting the Pleiades as seven dots (a, c) or stars (b) (BLACK – GREEN 2000: 55, fig. 49, 67, fig. 54, 108, fig. 87).

But the main purpose of the ‘Seven’ in the *Bilgamesh and Huwawa* was to guide the hero to the Cedar Forest. Thus it is emphasized how ‘on earth they know the paths’ (Version B, 45) and further how ‘on earth (they know) the roads to Aratta; (like) merchants they know the pathways; like pigeons they know the nooks and crannies of the mountains; through the mountain passes let them lead you’ (Version B, 47–50). Version A has a similar description: ‘on earth they know the paths; (on earth) let them reveal the path (to the east)... through the mountain passes let them lead you’ (43e–f, 45; cf. 59–60: ‘(on earth) let them reveal the path (to the east)... through the mountain passes it did lead him’). The verse 50 in Version B (= vss. 45 and 60 in Version A) is paralleled in the *Erra and Ishum*, where the ‘Seven’ (demons) complain how they, ‘who know the mountain passes, have forgotten how to go...’ (*Erra* I.90). Thus it is clear that the ‘Seven’ in the *Erra* also had the knowledge ‘of the mountain passes’, that is they were considered to be some kind of guides. This is much more emphasized in the Sumerian poem, though. Therefore, we can conclude that Bilgamesh was led to the Cedar Forest by the Pleiades – which is a clear case of celestial orientation, definitely the earliest

mention of such practice in human history³. From Diodorus Siculus we know that the dwellers in the Arabian deserts, ‘spacious as the air in magnitude’, relied on celestial orientation in their voyages. Those who journey through the vast desert ‘must, even as voyagers upon the seas, direct their course by indications obtained from the Bears’ (D. S. II.54.2⁴). If the celestial orientation was a common practice in the Arabian deserts during the late Hellenistic period, as indicated by Diodorus, there is no object in Bilgamesh’s use of the same skill two millennia earlier – especially in the light of the evidence in the Sumerian poem.

It is a pity we do not know where to exactly have the Pleiades led Bilgamesh, because the precise location of the Cedar Forest is much disputed. I do not know what led B. Foster to add the words ‘to the east’ in vss. 43f and 59 of Version B; Version A, vs. 47 mentions Aratta, which might point to the east, but also to the north – in this context it is probably a mythical destination, similar to Dilmun in the Sumerian Deluge epic found on a tablet from Nippur. Therefore it seems presumptuous to speculate on the direction Bilgamesh took from Uruk, guided by the Pleiades.

BIBLIOGRAPHY POPIS LITERATURE

- BILIĆ, T. 2006 – Some Northern Constellations Used for Navigation in Antiquity, *VAMZ*, 3. s, 39/2006: 15–58.
- BLACK, J. – A. GREEN 2000 – *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia*. Austin, 2000: University of Texas Press.
- GEORGE, A. 2003 – *The Epic of Gilgamesh*. 2003: Penguin.
- FOSTER, B. 1995 – *From Distant Days: myths, tales and poetry from Ancient Mesopotamia*. Bethesda, 1995: CDL Press.
- FOSTER, B. 2001 – *The Epic of Gilgamesh*. New York – London, 2001: W. W. Norton & Co.
- KRAMER, S. N. 1956 – *From the Tablets of Sumer*. Indian Hills, Colorado, 1956: The Falcon’s Wing Press.
- etcsl.orinst.ox.ac.uk: The Electronic Text Corpus of Sumerian Literature, University of Oxford (last visit 24. 05. 2007).
- McCRINDLE, J. W. (trans.) 1897 – *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk*. London, 1897: The Hakluyt Society.
- OLDFATHER, C. H. (trans.) 2000 – *Diodorus Siculus’ Library of History*, vol. II. Cambridge – London, 2000: Harvard University Press (LCL).

3 For the use of the Pleiades in celestial navigation during the Antiquity see BILIĆ 2006: 41. In the Sumerian epic poem *Enmerkar and the lord of Aratta*, Enmerkar’s messenger »during the night journeyed by the stars, during the day journeyed with Utu of heaven« (161–162, trans. KRAMER 1956, ETCSL). It is significant that here again one travels from Erech to Aratta with a help of celestial orientation. Moreover, Utu is mentioned both times, once

as a provider of the Seven, once as a daily guide. Was this the only way to arrive to Aratta?

4 Loeb translation. Cosmas Indicopleustes claims that the stars serve as an orientational aid both for those sailing upon the seas and those »travelling through deserts« (Topogr. Christ. II.150 Migne; McCRINDLE 1897: 76; cf. III. 169 Migne; McCRINDLE 1897: 105).

SAŽETAK

OPASKA O STELARNOJ ORIJENTACIJI: DA LI SU GILGAMEŠA
DO CEDROVE ŠUME VODILE PLEJADE?

Sumerska poema *Bilgamesh i Huwawa* opisuje kako junaka, kojeg će kasnije generacije poznavati kao Gilgameša, do Cedrove šume, gdje živi strašni Huwawa, vode »Sedmero«, koji se u drugoj mezopotamskoj poemi, *Erra i Išum*, opisuju kao nemilosrdni ratnici. No, oni u sumerskoj poemi imaju drukčiju ulogu. Naime, tu su opisani stelarnim epitetima te vjerojatno prikazuju zvijezde Plejada. Taj se asterizam često prikazuje na mezopotamskim cilindričnim pečatima kao sedam točaka, često u lako prepoznatljivom astralnom kontekstu. Iz opisa »Sedmero« u sumerskoj poemi očito je značenje tog asterizma kao orijentacionog pomagala na Bilgamešovu putu. Nažalost, kako se (mitološka) lokacija Cedrove šume ne može argumentirano povezati s bilo kojom »zemaljskom lokacijom«, rekonstrukcija samog putovanja nije moguća.

Rukopis primljen: 24.V.2007.

Rukopis prihvaćen: 8.VI.2007.

ANDREW MOORE

*Rochester Institute of Technology
115 Lomb Memorial Drive
Rochester, NY 14623-5604
U.S.A.
ammgla@rit.edu*

MARKO MENĐUŠIĆ

*Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Šibeniku
J. Čulinovića 1/3
22000 Šibenik
Croatia
marko.mendusic@min-kulture.hr*

JENNIFER SMITH

*Department of Earth and Planetary Sciences
Washington University
Campus Box 1169
One Brookings Drive
St. Louis, MO 63130-4899
U.S.A.
jensmith@levee.wustl.edu*

EMIL PODRUG

*Muzej grada Šibenika
Gradska vrata 3
22000 Šibenik
Croatia
epodrug@net.hr*

PROJECT »EARLY FARMING IN DALMATIA«:
DANILO BITINJ 2004–2005

**903.1(36:436.9)
Original scientific paper**

The Middle Neolithic site Danilo Bitinj was excavated in 2004 and 2005, as part of an interdisciplinary project Early Farming in Dalmatia. The aim of the project is to investigate the spread of farming from western Asia to Mediterranean Europe and its further development, using a regional approach (Central Dalmatia). Besides archaeological excavation, this also includes geomorphological, botanical, zoological, malacological and ethnological investigations. Preliminary results show that the Neolithic inhabitants of the Danilo valley lived in a complex village and were practicing full-time farming.

AIMS OF THE RESEARCH

The *Early Farming in Dalmatia* project is investigating the spread of agriculture from western Asia to Mediterranean Europe and the subsequent development of this new way of life there. We seek greater understanding of these vital processes because they are an important example of how farming expanded from a major centre of inception to the mid latitudes of the rest of the Old World. The coming of agriculture established the economic and social foundations for all later

cultural developments in Europe. Herein lies its significance for archaeology. The Dalmatian coast provides an excellent case study for examining the spread of agriculture because it forms a distinct geographical zone facing the Adriatic Sea, and separated from the interior of south-eastern Europe by the Dinaric Alps. It appears to have participated fully in a presumably largely maritime expansion of farming around the central and western Mediterranean.

In the past much research on the Neolithic in Dalmatia has concentrated on investigating cave sites because they contain evidence of long-term cultural changes (for example NOVAK 1955; ČEČUK – RADIĆ 2005; MARIJANOVIĆ 2005). Such sites are usually located in the karst hills and mountains, places that were unsuitable for agriculture. Consequently, they rarely offer information on the practice of farming. We have decided to investigate two Neolithic open village sites (Danilo Bitinj and Pokrovnik) in relatively rich agricultural zones because they are more likely to yield the kinds of evidence that we seek. The most favourable locations for such sites are in the fertile valleys of central Dalmatia. This region may be contrasted with other sectors of the Dalmatian coast where the mountains fall straight into the sea, leaving little space for farming in the present or the past.

The project is a collaboration between City Museum of Šibenik (represented by M. Menđušić, E. Podrug), City Museum of Drniš (J. Zaninović) and Rochester Institute of Technology, U.S.A. (Dr. A. Moore). Funding is provided by these institutions, Croatian Ministry of Culture, and the National Science Foundation and National Geographic Society, U.S.A. Several other institutions in Croatia, the United States, and the United Kingdom are also participating in the research.

NATURE OF THE FIELD RESEARCH

The project is an interdisciplinary one that aims to increase understanding of the development of farming using a regional approach. This includes archaeological excavation of representative sites, geomorphological investigations, and vegetation surveys, among other methods. We need to understand the nature of the landscape in which farming developed, and how it changed in later millennia under the impact of cultivation and herding.

Our research at Danilo Bitinj (located in Danilo valley, cca 18 km east of Šibenik) began with a ground penetrating radar (GPR) survey of part of the central portion of the site in 2003 (MOORE – MENĐUŠIĆ 2004). In the second season, from 3 June to 8 July 2004, we extended the GPR survey and also excavated one trench at Danilo, Trench A (MENĐUŠIĆ 2005). Then in the third season, 30 May to 16 July of 2005, we extended the excavation of Trench A and dug four more trenches, B, C, D, and E (PODRUG 2007). All the trenches were located towards the middle of the site but were spaced up to 100 m apart in order to enlarge our understanding of the archaeological sequence at Danilo and the nature of the structures there. Most of the trenches were dug in areas where the GPR survey had shown there to be a strong probability of finding significant archaeological features. Besides collecting usual archaeological artifacts, the major aim of the excavation was to recover large samples of plant remains and animal bones from each trench. To this end, we used a total recovery strategy in which all excavated soil was passed through dry sieves (1 cm mesh) and/or the flotation system. Plant remains were recovered through flotation in sieves with a mesh size of 250 microns; the soil residue was then washed in sieves with a 1 mm mesh. This ensured nearly complete recovery of all the economic evidence as well as artifacts.

We carried out a survey of the area covered by the site and its vicinity using the standard method of field walking, complemented by the mapping techniques deployed by our geological colleagues. The survey demonstrated that the archaeological site was much more extensive than we

had anticipated, covering an area of perhaps 9 ha. This makes it one of the most extensive Neolithic sites in southern Europe (Figure 1).

Figure 1. View of the Danilo valley from the east. The area covered by the site is within the dashed line.

A major objective of the geomorphological part of the research was to map the Danilo Valley in great detail. A second aim was to understand how the surface topography, soils, and drainage had changed from the Late Pleistocene through the Holocene. This research, undertaken by Professors Robert Giegengack (University of Pennsylvania) and Jennifer Smith (Washington University in St. Louis), and their students, has yielded valuable initial insights.

ARCHAEOLOGICAL RESULTS

Our excavations confirmed that, at least in the areas we investigated, the bulk of the deposits were of the Danilo culture, or Middle Neolithic phase. This accorded with previous research at the site by Josip Korošec (KOROŠEC 1958; 1964) and Marko Menđušić (MENĐUŠIĆ 1993; 1998: 49). We had assumed that we would find broadly similar features to those excavated by Korošec. Our research indicated, however, that the layout of the site was considerably more complex than his results had suggested. Each trench yielded distinct features. In three trenches the earliest occupation consisted of pits dug into the subsoil (Figure 2). In Trench B, however, the earliest feature was a massive ditch. Later, the ditch was filled in and the whole area was covered by a stone pavement covered with abundant remains of habitation debris. In Trench A there were fragmentary stone walls, many hearths and spaces with dense occupation debris. We also found two child burials in this trench. In Trench C we observed traces of rectangular houses as well as stone boundary walls.

Menđušić had excavated a trench in 1992 beside the road that bisects the site. He had found part of a house there so we decided to excavate nearby to try to expand on this information. The earliest occupation in our Trench E was represented by two large, deep pits. In the final phase of use of these pits their rims were delineated with clay walls. Contemporary with this late phase of occupation, a rectangular house was built beside the pit dwelling. Although the clay walls of this

Figure 2. Trench C, from the west. A number of pits have been dug into the marl subsoil (scale 1 m).

structure survived only a few centimeters high, it was possible to determine how it had been built. First, two parallel lines of stakes were set in place 0.2 m apart along the lines of the walls (Figure 3). The tips of these stakes had been trimmed, leaving characteristic impressions in the subsoil (Figure 4). Then brush was forced between the lines of stakes to make a wall. Presumably this structure was held together with withies. Then clay was applied to the surfaces of the wall, and probably added as a binder within the wall itself.

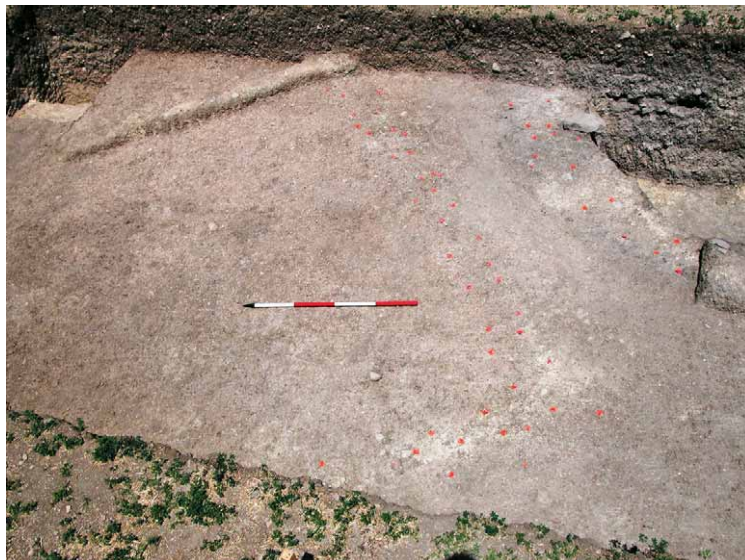

Figure 3. Trench E, from the south. Two lines of stake impressions (marked by labels) in the subsoil under the walls of a house (scale 1 m).

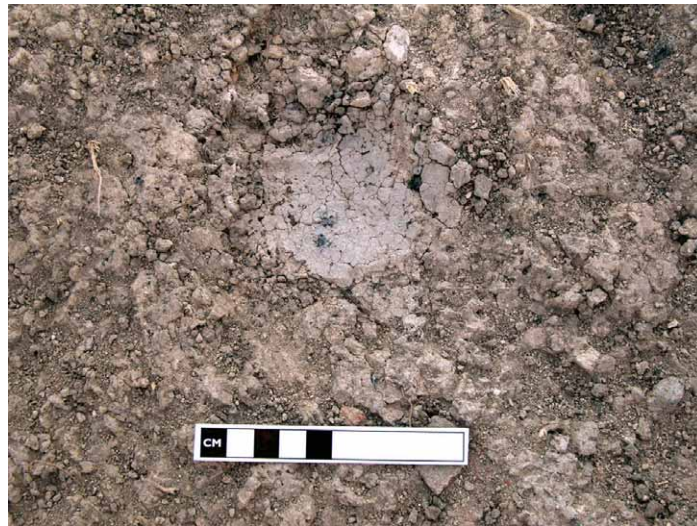

Figure 4. Trench E. A single stake impression in the subsoil under the house wall (scale 10 cm).

By far the largest single category of artifacts was the potsherds. Among these was the typical range of Danilo culture's vessel forms. We found a number of fragments of the »rhytons« with their usual exuberant decoration. Many of the vessels were decorated with incised designs, including the well-known spirals. A few had red or white incrustation in the incised designs. Other categories of artifacts represented in more modest quantities included bone tools, grinding and other stone tools, obsidian, and chipped stone, all typical finds on sites of this kind. The artifacts will require considerable further analysis in the next phase of the project.

EVIDENCE FOR THE ECONOMY OF THE SITE

Professor Anthony Legge (University of Cambridge) was present on site in the 2004 and 2005 seasons. He recorded and analysed the bones as they were excavated, and has provided a preliminary summary of the percentages of animals represented in all levels at Danilo Bitinj. These are given in the following table (2,280 bones identified):

Domestic Species	English	Croatian	Trench A	Trench B	Trench C	Trench E	Total %
<i>Ovis aries</i> , <i>Capra aegagrus</i>	sheep, goat	ovca, koza	81.6	60.0	72.0	83.1	79.4
<i>Bos taurus</i>	cattle	govedo	15.7	32.8	25.0	12.6	17.4
<i>Sus scrofa</i>	pig	svinja	1.3	4.8	0	0	1.4
<i>Canis familiaris</i>	dog	pas	0.9	1.6	0	0	0.7
Wild Species							
<i>Cervus elaphus</i>	red deer	obični jelen	0.5	0.8	3.0	1.0	0.6
<i>Lepus capensis</i>	hare	zec	0	0	0	3.3	0.5

The results largely speak for themselves. The inhabitants exploited domestic animals almost exclusively, and of these sheep and goats were by far the most numerous species.

Dr. Drago Marguš (National Park Krka) has identified specimens of at least 15 species of marine shells from Danilo, a much larger number than hitherto known from Neolithic sites in the region (MARGUŠ – MENĐUŠIĆ – MOORE 2005). By far the most numerous were shells of the edible cockle or cardium shell, *Cerastoderma glaucum*. These were often found in batches as though dumped after cooking. While the total food value of these shells was probably quite modest, they do seem to have been eaten regularly in all phases of occupation. They also demonstrate that the inhabitants made frequent trips to the nearby seashore, the closest one being in Morinje bay, less than 5 kilometers far to the south-west.

Dr. Susan College (University of London), archaeobotanist, and her student Kelly Reed were also present on the site during the excavation. They have identified most of the charred seeds recovered in flotation. The more significant of these for the economy are listed in the following table:

Species	English	Croatian	Number of fragments
<i>Triticum monococcum</i>	einkorn	jednozrna pšenica	193
<i>Triticum dicoccum</i>	emmer	dvozna pšenica	25
<i>Triticum aestivum</i>	free-threshing wheat	obična pšenica	3
<i>Hordeum sativum</i>	hulled barley	ječam	66
<i>Avena</i> sp.	oats	zob	6
<i>Linum usitatissimum</i>	flax	lan	8
<i>Lens</i> sp.	lentil	leća	2
<i>Lathyrus sativus</i>	grass pea	sjetvena kukavičica (sjetvena graholika)	3
<i>Rubus fruticosus</i>	blackberry	kupina	308
<i>Pistacia</i> sp.	pistachio	pistacija	4

The results confirm that at least three species of domestic wheat and one of barley were cultivated at Danilo, as well as an array of pulses and other plants. Some wild fruits and nuts were also collected.

While still preliminary, the evidence from the animal bones and plant remains indicates that the inhabitants of Danilo were full-time farmers, growing a range of crops and maintaining flocks and herds of domestic animals. Their use of wild plants and animals appears to have been minimal. Thus, at least by the Middle Neolithic the inhabitants of this valley in central Dalmatia were practicing full-scale farming based largely on species that had been domesticated much earlier in western Asia and brought in from there.

ACCELERATOR RADIOCARBON DATES

An important objective of the project is to obtain a comprehensive set of accelerator radio-carbon (AMS) dates for Danilo. This will help us establish the chronology of the site itself and, by extension, contribute to building a firm timetable for the development of farming in central Dal-

matia. We plan to obtain at least two dates from each of the main trenches excavated. The samples for dating are composed of a single identified charred seed or bone from a domestic plant or animal, whenever possible. This serves two purposes, to document the occurrence of these domesticates at Danilo, and to date the levels from which each sample derives. Our collaborator in this exercise is the Radiocarbon Laboratory of the University of Oxford. Thus far, the Oxford Laboratory has provided five AMS dates, given in the table below:

Trench	Level	Sample Material (all domestic species)	Laboratory Number	Date BP	CalBP @ 95.4% confidence	CalBC @ 95.4% confidence
A	17	<i>Ovis</i> (sheep), right calcaneum	OxA-14449	6,284 ± 40	7,159–7,275	5,341–5,330 5,323–5,206 5,176–5,141 5,115–5,078
A	31	<i>Triticum dicoccum</i> (emmer), charred grain	OxA-15764	6,226 ± 37	7,253–7,010	5,310–5,190 5,180–5,060
A	46	<i>Triticum dicoccum</i> (emmer), charred grain	OxA-15681	6,180 ± 34	7,158–7,019	5,230–5,010
B	24	<i>Triticum monococcum</i> (einkorn), charred grain	OxA-15680	5,987 ± 35	6,931–6,737	4,990–4,780
E	14	<i>Triticum monococcum</i> (einkorn), charred grain	OxA-15765	6,245 ± 39	7,262–7,019	5,320–5,200 5,180–5,060

The dates indicate that a mixed farming way of life was firmly established in the Danilo valley 7,000 years ago. In all probability, it began well before that.

These dates also begin to resolve one other question. We now know that Danilo was a very extensive site. It would be reasonable to assume, however, that the actual area inhabited at any one time had been much smaller than the entire spread of occupation debris, and that the focus of the settlement had moved horizontally. Korošec himself suggested as much based on the results of his own excavations. Our results from trenches often dug quite close to his, reveal that the prehistoric inhabitants had created different structures in each area investigated. Furthermore, the sequences of occupation in each trench also varied. It follows that there are at least two explanations for the patterns we have observed. The nature of the occupation at the site may have changed over time. Or perhaps the different structures encountered in the various trenches were in use at approximately the same time, but the layout of the site was more complex than anticipated.

The AMS date from Trench B may indicate that the deposits there are slightly later than elsewhere, but there seems no need as yet to insist on this. Otherwise, the dates overall suggest that the deposits in each trench were laid down at approximately the same time. Thus, the dates tend to support the view that different activities were being carried out across the site contemporaneously. This suggests that patterns of activities and, perhaps, social organization were more varied than we would have anticipated for a Neolithic village. A further preliminary observation may be offered. It looks as though the sequence of occupation in each trench built up over a brief period of a few centuries. Only further dating, and careful analysis of the artifacts, can resolve this issue. We have submitted more samples for dating to the Oxford Laboratory and will report on the results when they are available.

GEOMORPHOLOGICAL RESEARCH

Giegegack and Smith conducted a comprehensive reconnaissance of the Danilo valley and were able to arrive at a preliminary determination of its recent geological history. We quote from their field report:

»The Danilo valley is one of the few depressions in central Dalmatia that is today drained, in part, by a network of surface streams. Dabar, a small stream that flows into the Adriatic south of Šibenik, has cut headward through the ridge that bounds the Danilo valley along its south-western margin, and now drains the floor of the valley. Thus, rain that falls on the ridges adjacent to the valley and on the floor of the valley itself flows across the valley floor in a network of ill-defined tributaries to the Dabar stream; water that is not lost to the cavernous subsurface drainage leaves the Danilo valley via the meandering canyon of the Dabar. The two main tributaries of the Dabar run along the south-west margin of the valley, at the base of the slopes formed across the valley floor by accumulation of alluvial sediment carried off the ridge along the north-east margin of the valley.

For most of its history, the Danilo valley has been a depression being filled by sediment carried off the north-east ridge (and to a lesser extent, off the south-west ridge) by short streams draining those ridges. While all the sediment was retained within the valley, the water that carried that sediment to the valley floor escaped the depression via subsurface drainage. At the moment that the Dabar breached the ridge that defines the valley to the south-west and began to carry surface runoff directly to the Adriatic, the landscape within the valley was converted from one of accumulating sediment to one characterized by stream erosion, however subtle. In the years since it first breached the valley, the stream Dabar has carried away an unknown thickness of alluvial sediment, exposing in the process the sediment enclosing the Danilo site, and cut its principal channels into bedrock along the south-west margin of the valley.«

These preliminary observations help to explain the sedimentary history of the Danilo valley, and why the surface of the site of Danilo Bitinj is exposed and actively eroding away. Much remains to be learned, however, about the detailed development of the surface geology of the valley before, during, and after the occupation of Neolithic Danilo. This will help to explain the location of the site and the agricultural system itself.

CONCLUSION

The 2004 and 2005 seasons at Danilo Bitinj were most successful in that we achieved all our immediate objectives. The initial results confirm that by the Middle Neolithic the many inhabitants of the site were living in a very extensive village that clearly dominated the region. The different activities represented in each of the trenches suggest that the organization of the site was unusually complex, reflecting perhaps some variations in social arrangements. The inhabitants were apparently full-time farmers who raised a range of cereals, pulses and other crops, and also maintained flocks of sheep and herds of cattle. These agricultural activities would have had a severe impact on the surrounding landscape.

The project is achieving such significant results because it represents a most happy, and effective collaboration of scientists from Croatia, the U.S.A. and elsewhere.

BIBLIOGRAPHY

- ČEČUK, B. – D. RADIĆ 2005 – *Vela Spila*. Vela Luka, 2005.
- KOROŠEC, J.
 – 1958 *Neolitska naseobina u Danilu Bitinju. Rezultati istraživanja u 1953. godini*. Zagreb, 1958.
 – 1964 *Danilo in danilska kultura*. Ljubljana, 1964.
- MARGUŠ, D. – M. MENĐUŠIĆ – A. MOORE 2005 – Danilo Bitinj – školjkaši. *ObHAD*, 3/2005: 56–61.
- MARIJANOVIĆ B. 2005 – *Gudnja: višeslojno prapovijesno nalazište*. Dubrovnik, 2005.
- MENĐUŠIĆ, M.
 – 1993. Danilo Gornje – zaštitno istraživanje. *ObHAD*, 2/1993: 22–25.
 – 1998. Neolitička naselja na šibensko-drniškom području. *IzdHad*, 19/1998: 47–62.
 – 2005. Danilo – Bitinj. *HAG*, 1/2004: 207–208.
- MOORE, A. – M. MENĐUŠIĆ 2004 – The development of farming in the Adriatic Basin: new research at Danilo in Dalmatia. *ObHAD*, 1/2004: 33–34.
- NOVAK, G. 1955 – *Prehistorijski Hvar. Grapčeva spilja*. Zagreb, 1955.
- PODRUG, E. 2007 – Danilo – Bitinj. *HAG* (in print)

SAŽETAK

PROJEKT »RANO POLJODJELSTVO I STOČARSTVO U DALMACIJI«:
DANILO BITINJ 2004 – 2005

Arheološka iskopavanja na neolitičkom nalazištu Danilo Bitinj, provedena 2004. i 2005. godine, dio su projekta *Early Farming in Dalmatia* koji se ostvaruje u suradnji Muzeja grada Šibenika, Gradskog muzeja Drniš i Rochester Institute of Technology (USA), sa sudjelovanjem i brojnih stručnjaka iz drugih institucija iz Hrvatske, SAD-a i Velike Britanije. Projekt je interdisciplinaran, te podrazumijeva arheološka, botanička, zoološka, malakološka, geomorfološka i etnološka istraživanja. Cilj je dati nove i potpunije podatke o širenju poljodjelstva i stočarstva iz zapadne Azije u europski dio Sredozemlja koristeći se regionalnim pristupom (srednja Dalmacija), te daljnjem postupnom lokalnom razvoju novog, neolitičkog načina života. Kako je naglasak istraživanja dat ekonomiji neolitičkog naselja, osim klasičnog iskopavanja uz praćenje arheološke stratigrafije, korištene su i metode suhog prosijavanja, te flotacije iskopane zemlje, radi prikupljanja što većeg i raznovrsnijeg broja uzoraka biljnog i životinjskog porijekla.

Prema rezultatima dosadašnjih istraživanja segmenata nalazišta i rekognosciranja šireg prostora uokolo bunara-vrela Bitinj, proistječe da je srednjoneolitičko selo zauzimalo mnogo veću površinu od dosad pretpostavljene, oko 9 hektara. Nakon georadarskog snimanja terena (2003. i 2004. godine), otvoreno je 5 sondi (A, B, C, D, E), na mjestima koja su nakon iskopavanja J. Korošeca (1953. i 1955. godine) i M. Menđušića (1992. godine) ostala neistražena. U svim su sondama otkriveni ostaci stambenih prostora ili prostora druge namjene: najraniji horizont obuhvaćaju kompleksi kružnih jama i jaraka ukopanih u žutu zdravicu, nakon čega u vertikalnoj stratigrafiji slijede mlađi ostaci kamenih pravocrtnih temelja zidova, temelji pravokutne nastambe načinjene konstrukcijom kućnog lijepa (sa ostacima kružnih udubljenja od kolaca i pojačanjem od nabijene gline), popločenja od nepravilnih lomljenaca i brojna vatrišta. U sondi A otkrivena su i dva dječja

ukopa. Obilje pokretnog materijala (keramika, kremeno i kameno oruđe, koštane alatke i dr.) ima karakteristike srednjeg neolitika, odnosno danilske kulture.

Geomorfološkim istraživanjima svrha je ispitati karakter i potencijal tla, odnosno krajolika na kojem je došlo do razvoja poljodjelstva i stočarstva, kao i utjecaj i promjene koje je neolitička privreda imala na širi prostor koji je naselju gravitirao. Prema rezultatima arheozooloških analiza, proistječe da gotovo 99 % sakupljenih kostiju pripada uzgojenim, domaćim životinjama. Arheobotanički uzorci također upućuju da su, u pogledu biljnog dijela ishrane, glavnu ulogu imale domesticirane vrste (3 vrste pšenice, ječam, mahunarke). Nadalje, identificirano je 15 vrsta morskih školjka, među kojima u velikom postotku prevladava jestiva srčanka (*cardium*). Kalibrirani AMS datumi 5 uzoraka iz različitih sondi i stratigrafskih jedinica nude vremenski raspon od svega nekoliko stoljeća (oko 5300–5000. g. prije Krista), s iznimkom uzorka iz sonde B (južni rub naselja) koji je malo kasniji.

Iako preliminarni, dosadašnji rezultati projekta donijeli su nekoliko važnih zaključaka. Stanovnici Danilskog polja su tijekom srednjeg neolitika živjeli u prostranom naselju koje je vjerojatno dominiralo širim područjem. Raznolikost stambenih i drugih struktura ustanovljenih u svim sondama, a datiranih u relativno kratak vremenski period, ukazuje da je organizacija naselja bila neobično kompleksna. Nadalje, stanovnici su prakticirali poljodjelstvo i stočarstvo u punom opsegu, oslanjajući se tek u minimalnom postotku na lov i sakupljanje divljih plodova.

Rukopis primljen: 31.V.2007.
Rukopis prihvaćen: 18.VIII.2007.

ANDREW MOORE

*Rochester Institute of Technology
115 Lomb Memorial Drive
Rochester, NY 14623-5604
U.S.A.
ammgla@rit.edu*

JENNIFER SMITH

*Department of Earth and Planetary Sciences
Washington University
Campus Box 1169, One Brookings Drive
St. Louis, MO 63130-4899
U.S.A.
jensmith@levee.wustl.edu*

MARKO MENĐUŠIĆ

*Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine
Konzervatorski odjel u Šibeniku
J. Čulinovića 1/3, 22000 Šibenik
Croatia
marko.mendusic@min-kulture.hr*

JOŠKO ZANINOVIĆ

*Gradski muzej Drniš
Domovinskog rata 38, 22320 Drniš
Croatia
gradski.muzej.drnis@si.t-com.hr*

EMIL PODRUG

*Muzej grada Šibenika
Gradska vrata 3, 22000 Šibenik
Croatia
epodrug@net.hr*

PROJECT »EARLY FARMING IN DALMATIA«: POKROVNIK 2006

**UDK 903.1(36:436.9)
Original scientific paper**

Pokrovnik is the second site excavated as a part of the project Early Farming in Dalmatia. The aim of the project is to explore the spread of farming in Adriatic region, as well as its further development within the local landscape. Pokrovnik has deposits of both the Early (Impressed Ware) and Middle (Danilo) Neolithic phases; it thus complements the sequence from the site of Danilo Bitinj where the excavated deposits were of the Danilo culture phase. According to preliminary results, farming reached Dalmatia in fully developed form, probably brought by immigrating farmers.

AIMS OF THE RESEARCH

The *Early Farming in Dalmatia* Project is investigating the development of farming in the Adriatic region from the beginning through the Neolithic. The focus of our research is on central Dalmatia as this region contains remains of large Neolithic villages with substantial sequences of

occupation. Thus far, we have conducted three seasons of excavation and other research at Danilo Bitinj (MOORE – MENĐUŠIĆ 2004; MENĐUŠIĆ 2005; MARGUŠ – MENĐUŠIĆ – MOORE 2005; PODRUG 2007; see the article on Danilo Bitinj 2004–2005 excavations in this volume), and have also begun to carry out extensive studies of the landscape. This will help us to understand the changes that took place in the environment following the arrival of farming.

We are examining the evidence for agriculture through the entire Neolithic sequence, beginning in the Impressed Ware, or Early Neolithic, phase. Pokrovnik has deposits of both the Impressed Ware and Danilo, or Middle Neolithic, phases. It thus complements the sequence from the site of Danilo Bitinj where the deposits we excavated were of the Danilo culture phase. In our excavations we take great care to recover as much information as possible about the economies of the sites, principally from charred plant remains and animal bones. Comparing the evidence for economy from Danilo and Pokrovnik, two sites just 11 km apart yet in somewhat different environmental settings, will considerably enlarge our understanding of how farming developed in central Dalmatia.

Our particular objectives at Pokrovnik during the 2006 season of research were to delimit the extent of the site, and to excavate a series of trenches to the subsoil that would provide fresh information on the sequence of occupation there. As at Danilo, we employed a total recovery strategy that yielded large amount of archaeological artifacts and samples of charred plant remains and animal bones for study. Our geological colleagues mapped the site and its vicinity, and also studied the soils of the locality. This research will help to establish the environmental setting of the site, and its recent geomorphological history. We are becoming aware that the Dalmatian landscape has undergone continuous, often rapid, change from the Late Pleistocene through the Holocene. We seek understanding of how this affected the development of agriculture, and, in turn, to what extent the coming of farming contributed to those changes.

The project of which this is a part is a collaboration between the City Museum of Šibenik (M. Menđušić, E. Podrug), City Museum of Drniš (J. Zaninović) and Rochester Institute of Technology, U.S.A. (Dr. A. Moore). It is directed by Andrew Moore and Marko Menđušić with, in 2006, the valuable participation of Joško Zaninović. Numerous other scientists and institutions are contributing to the project.

NATURE OF FIELD RESEARCH

The Neolithic site of Pokrovnik lies at the foot of the north-western end of a limestone ridge, the Mideno brdo, and on the southern edge of the present-day village (Figure 1). It occupies a gently sloping shelf below a hill which is topped by a prehistoric *Gradina* (hill-fort) that encircles the church of Sveti Mihovil, a prominent landmark. At the bottom of the hill, and therefore at the upper edge of the site, there is an impressive spring called Pećina, the only reliable source of water in the district. The site itself looks out over the gently sloping terrain of a broad valley. Thus, its catchment consists of two zones, the limestone ridge behind and the valley floor in front. The gorge of the Čikola River is only 4 km to the north while the Adriatic, visible from the heights behind the site, is just 18 km away.

A single strip field 140 m long transected the site, and was available for excavation. We had surveyed this field in 2004 using ground penetrating radar (GPR). That survey had indicated that almost the entire field contained evidence of sub-surface features, most of which were presumably made by the prehistoric inhabitants. We excavated four trenches down the length of the field, thus revealing a cross-section of the inhabited area of the ancient village (Figure 2). As at Danilo, we used dry sieving and flotation routinely to recover the largest possible samples of plant remains,

Figure 1. The location of the Neolithic village of Pokrovnik, from the north. The archaeological site lies at the foot of the hill on which the church of Sveti Mihovil stands. The area covered by the site is within the dashed line.

Figure 2. Location of four trenches in a single field that transected the site (view from the south-east).

bones, and artifacts. All three categories were relatively well preserved, so we obtained larger samples of each than in previous seasons at Danilo.

The site at Pokrovnik was previously excavated by Professor Zdenko Brusić in 1979. He located seven trenches in the three fields on either side of the one in which we worked (BRUSIĆ 1980; MENĐUŠIĆ 1998: 52–54).

We established the size of the site through careful field walking. We also carried out an informal survey of the vicinity to see what other evidence for prehistoric and later settlement there might be nearby. Beginning in the 2006 season, in collaboration with Dr. Jadran Kale, ethnologist at the City Museum of Šibenik, we also began to interview local farmers about traditional farming practices in the district. This information is already providing useful insights for interpreting the evidence of farming from the site itself.

ARCHAEOLOGICAL RESULTS

The fieldwork lasted six weeks (from 12 June to 21 July). As at Danilo, through examination of the surface indicated that the occupied area at Pokrovnik was considerably larger than had been thought. The site is approximately 3 ha in extent. Significant and continuing surface erosion has removed an unknown but presumably substantial amount of sediment from the surface, exposing the Neolithic levels. It is likely, therefore, that the site was once more extensive than it appears today. The weathered topsoil horizon was relatively shallow, and the Neolithic deposits beneath were largely intact and relatively undisturbed.

The four trenches were labeled D, A, C and B in order from the top of the field to the outer edge. D, A and C yielded essentially similar sequences, with up to 1 m of Impressed Ware deposits overlain by 1 m of Danilo culture levels. B proved to be beyond the regular area of habitation and so yielded very little material.

The subsoil consisted of dense red clay that had presumably washed in during the later Pleistocene to cover the underlying limestone bedrock. In Trenches D and A the inhabitants had cleared this surface off and established their habitations on it. The remains of the Impressed Ware settlement consisted of patches of stones and multiple layers of habitation debris, hearths and occasional pits. These levels contained abundant artifacts and animal bones as well as charred plant remains. Then, soon after the foundation of the village, the inhabitants built massive stone walls from north to south across the site, at right angles to the original slope. We found remains of these walls in all three of the main trenches, D, A, and C (Figure 3). The stone walls probably served as terrace and boundary walls, given their bulk and orientation. They were covered by a further accumulation of occupation debris.

The transition to the Danilo culture phase of occupation seems to have been relatively swift. The levels of this later village consisted again of dense occupation debris and traces of walls. Pieces of daub were an abundant find, derived from collapsed buildings. There were also numerous pebble pavements that had been laid down to consolidate the sticky clay surface of the site. As in the Impressed Ware settlement, artifacts were abundant.

Trench C had the same sequence of occupation but the deposits were shallower. They consisted of a series of stone walls in a complex arrangement. Again, the most likely interpretation is that these served as terrace or boundary walls, this time, however, at the edge of the settlement. There was considerable evidence of wear, probably from the hooves of animals, on the limestone natural surface and on paving associated with the stone walls. So, animals passed alongside the walls often.

We recovered a massive amount of pottery from all phases of occupation, including the Impressed Ware levels. Other artifact categories were well represented, for the most part, including

Figure 3. Trench A, from the north. A large, multi-phase, stone wall crosses the trench from north to south (scale 1 m).

bone and stone tools. Flint tools and obsidian were only sparsely represented, however, and there was very little marine shell, presumably because the site was some distance inland from the coast. The Impressed Ware pottery was much more varied than expected, and a relatively high proportion of it was decorated in a variety of rough incised patterns. Overall, the vessels were quite large, thick-walled, and simply made. One remarkable find from the basal levels of the Impressed Ware settlement was a largely intact female clay figurine (Figure 4). This piece was remarkably well made, representing a true art object in the quality of its conception and execution. The Danilo pottery was extraordinarily abundant and some of it was decorated exuberantly with incised designs. The obsidian and marine shell came almost entirely from levels of the Danilo phase settlement. Thus, the evidence for maritime contact was largely confined to the Middle Neolithic village.

Figure 4. A female baked clay figurine, almost complete. She is shown with a cloth across her lap, indicated by incised marks. The incisions have been filled with red paint (scale 5 cm).

This is a counterintuitive observation given that it has usually been thought that during the Impressed Ware phase the inhabitants of this region and much of the rest of the Mediterranean were in regular contact by sea.

EVIDENCE FOR THE ECONOMY OF THE SITE

Professor Anthony Legge recorded and analysed the animal bones as the excavation proceeded. He reports the percentages of animal bones from all levels of the site to be as follows:

Domestic caprines, <i>Ovis aries</i> , <i>Capra aegagrus</i> (ovca, koza)	82.5%
Domestic cattle, <i>Bos Taurus</i> (govedo)	15.3%
Domestic pig, <i>Sus scrofa</i> (svinja)	0.5%
Red deer, <i>Cervus elaphas</i> (obični jelen)	0.7%
<1%: domestic dog (<i>Canis familiaris</i> , pas); roe deer, <i>Capreolus capreolus</i> (srndać); fox, <i>Vulpes vulpes</i> (lisica); badger, <i>Meles vulgaris</i> (jazavac); tortoise, <i>Testudo</i> (obična kornjača); hare, <i>Lepus capensis</i> (zec); possibly wolf, <i>Canis lupus</i> (vuk, present in the vicinity today); wild pig, <i>Sus scrofa</i> (divlja svinja).	

These preliminary data are remarkably similar to those from our research at Danilo Bitinj. Legge's initial examination suggests that the inhabitants were exploiting domestic animals from the inception of the settlement in the Impressed Ware phase. Hunting seems to have contributed minimally to the diet.

Dr. Susan Colledge and Kelly Reed have examined some of the plant remains. Among the species they have identified so far are the following:

Domestic plants:

- Barley, *Hordeum sativum* (ječam)
- Emmer, *Triticum dicoccum* (dvozna pšenica)
- Einkorn, *Triticum monococcum* (jednozna pšenica)
- Broomcorn millet, *Panicum miliaceum* (proso)
- Flax, *Linum usitatissimum* (lan)
- Lentil, *Lens* sp. (leća)
- Grass pea, *Lathyrus sativus* (sjetvena kukavičica, tj. sjetvena graholika)

Wild fruits:

- Cornelian cherry, *Cornus mas* (drijen)
- Rosehips, *Rosa* sp. (ružin šipak)
- Elderberry, *Sambucus nigra* (crna bazga)
- Blackberry, *Rubus fruticosus* (kupina)

Again, these results support the view that the inhabitants were heavily engaged in arable cultivation of domestic crops for food.

All the evidence that we have accumulated thus far is tending in a single direction: that farming reached Dalmatia as a comprehensive system, that it was based on a variety of domestic crops and animals brought in from elsewhere, and that the new economy was swiftly imposed upon, and adapted to the Dalmatian landscape. The transition to farming appears to have been abrupt here, and had an immediate and permanent effect upon human settlement and culture, as well as the environment.

A comprehensive set of AMS radiocarbon dates will be obtained for Pokrovnik in the months ahead. The samples used will be single, charred, domestic cereal grains.

As our research has proceeded, we have come to realize that we need to understand the ecology of agriculture in Dalmatia and, especially, the constraints that have conditioned farming in the longer term. To this end, we decided that it would be helpful to learn more about traditional farming practices in Dalmatia in order to understand how farming may have been carried out in the Neolithic. Accordingly, with Dr. Jadran Kale we began an agricultural survey by interviewing farmers in the region to determine some of the basic elements of their animal and crop husbandry, and the rhythm of the agricultural year. This research represents an extension of our enquiries into the field of ethnography. Thus far, we have interviewed five farmers and other experts from Pokrovnik and Danilo. The results are encouraging, and we plan to extend the survey in later seasons.

Most farming today and in the recent past has been for subsistence. A wide range of crops is grown and animals kept in order to reduce risk. The list of species cultivated is longer than in the archaeological record from Danilo and Pokrovnik, though factors of preservation may contribute to this apparent difference. Every part of the plant and animal has a use.

The rural economy is dominated by sheep and vines. In the earlier twentieth century these were of much greater importance than today, and provided the main source of cash income: wool, meat, and cheese from the sheep, and wine from the vines. Today, sheep are kept for cheese and meat but wool is no longer saleable for profit, and the wine produced in the villages is largely for home consumption. Everyone in a village knows the carrying capacity of the land for sheep. At Pokrovnik a generation and more ago two families dominated shepherding. As they reduced their flocks, other families increased the numbers of their animals so that the total kept by the village remained the same. Here we see an important ecological constraint limiting animal husbandry that would have operated from the beginning.

Transhumance used to be a mainstay of animal husbandry throughout Dalmatia until a generation ago (see for example, NIMAC 1940). Today, a few villages only continue to send their animals, mainly sheep, into the Dinaric Alps for summer pasture. Danilo, though no longer Pokrovnik, is one of those. We spent a day at the shepherd's settlement at Bezdanka, a high valley below Mt. Badanj and north-west of Mt. Dinara, to interview them. They were responsible for a combined flock of 200 animals, far fewer than the many thousands that would have been typical a century ago (Figure 5). The information recovered in the interviews, however, was important for the insights it

Figure 5. Sheep on their way to summer pastures in the Bezdanka valley, Dinaric Alps.

provided on this ancient practice. During our excursion into the mountains we explored the high valley used today for summer pasture carefully, and found definite evidence of Iron Age seasonal settlement there in the form of potsherds eroding from ancient intact habitation deposits. So, clearly this element of the shepherding economy is very old. It remains to be seen when it began.

GEOMORPHOLOGICAL RESEARCH

The geological team collected data to construct a detailed topographic map of Pokrovnik and its vicinity, conducted soil surveys, and studied the hydrology. This research will illuminate the nature and formation of the archaeological site and its setting. Smith reports on these investigations:

«We again used the differential GPS to perform a topographic survey of the Pokrovnik site and its environs. In addition to surficial soil survey and trench sampling, we dug a series of test pits surrounding the site, in an attempt to understand further the heterogeneity in soils properties as observed from surficial studies both at Danilo and at Pokrovnik. The spatial variation observed at the surface was reflected in highly variable textures and soil thicknesses observed in test pits. We tentatively ascribe this variation principally to a highly irregular bedrock surface, controlled in part by variable bedrock solubility, overlain by soils ranging from 0 cm to <2m in depth. The land surface has obviously undergone significant erosion, with deep soils present only in disconnected pockets. We are investigating ways of constraining the timing and extent of this erosion.»

Pokrovnik has archaeological deposits up to two meters deep, and these are very little disturbed. This is in contrast with the otherwise apparently heavily eroded surroundings of the site. Smith suggests that it may actually lie in a large sinkhole, and that this would account for the preservation of the deposits. The sequence of occupation recovered in our trenches matched that of Brusić' excavations: a solid deposit of Impressed Ware with Danilo occupation on top, and traces of Hvar culture, or Late Neolithic, material near the surface. Surprisingly, given the presence of the well, there was no later material from our trenches or on the surface in the near surrounding countryside.

The hill overlooking the site is capped by the church and graveyard of Sveti Mihovil, a conspicuous landmark. This complex is ringed by a Bronze Age fortress wall, or *gradina*, that was probably used in later times also. A vessel of Hvar culture, or Late Neolithic period was found in a pit of a recent grave near the top of the hill, now in the City Museum of Drniš (MENĐUŠIĆ 1998: 54, n. 60), and we located intact Neolithic occupation deposits with Danilo pottery also on the upper slopes. Thus, people first began to use the hilltop during the Middle Neolithic and then through most succeeding periods until the present, suggesting that a need for physical protection emerged very early in this region.

We anticipate that the geomorphological research and related landscape studies will continue in future field seasons.

CONCLUSION

The 2006 season at Pokrovnik yielded results that were important in themselves for understanding the nature of the site and the way of life of its prehistoric inhabitants. It was even more successful in other ways as it confirmed and considerably amplified our emerging understanding of the nature of settlement and economy in central Dalmatia during the Neolithic. In brief, it appears all but certain that farming reached Dalmatia in fully developed form, probably brought by immigrating farmers. They immediately established permanent settlements in favorable locations that

soon grew into large villages. This had a swift impact on the landscape, the full extent of which we need to determine in future research. This set human societies in Dalmatia on a new course that would ultimately lead to more complex cultures and dense peopling of the region.

The project continues to achieve such important results and insights because of the continued excellent collaboration of archaeologists and other scientists from Croatia, the U.S.A., and Britain. We all benefit from the contributions of each of our colleagues, and this strengthens the project.

BIBLIOGRAPHY

- BRUSIĆ, Z. 1980. Pokrovnik, Drniš – naselje impresso i danilske faze neolitika. *AP*, 21/1979 (1980): 19–20.
- MARGUŠ, D. – M. MENĐUŠIĆ – A. MOORE 2005. Danilo Bitinjski – školjkaši. *ObHAD*, 3/2005: 56–61.
- MENĐUŠIĆ, M.
 – 1998. Neolitička naselja na šibensko-drniškom području. *IzdHad*, 19/1998: 47–62.
 – 2005. Danilo – Bitinjski. *HAG*, 1/2004: 207–208.
- MOORE, A. – M. MENĐUŠIĆ 2004. The development of farming in the Adriatic Basin: new research at Danilo in Dalmatia. *ObHAD*, 1/2004: 33–34.
- PODRUG, E. 2007. Danilo – Bitinjski. *HAG* (in print)
- NIMAC, F. 1940. Čobanovanje. Život i tradicije pastira Dalmatinske zagore na bosanskim planinama. *Etnografska istraživanja i građa*. Knjiga II. Zagreb, 1940: 102–130.

SAŽETAK

PROJEKT »RANO POLJODJELJSTVO I STOČARSTVO U DALMACIJI«: POKROVNIK 2006

Early Farming in Dalmatia je projekt međunarodne suradnje Muzeja grada Šibenika, Gradskog muzeja Drniš i Rochester Institute of Technology (USA), uz sudjelovanje stručnih suradnika iz nekoliko drugih institucija. Cilj projekta je istražiti početke i daljnji razvoj poljodjelstva i stočarstva u jadranskoj regiji kroz neolitik. Dalmacija, koja je zbog planinskih lanaca prirodno odvojena od unutrašnjosti Balkana i stoga više orijentirana morskim pravcima migracija i trgovine, iznimno je pogodna za proučavanje širenja neolitizacije. Naglasak projekta dat je središnjoj Dalmaciji – području u kojem su dosadašnjim istraživanjima ubicirana nalazišta većih neolitičkih sela, a među njima se osobito ističu Danilo Bitinjski i Pokrovnik, koji su međusobno udaljeni 11 km. Nakon tri istraživačke kampanje u Danilu (2003–2005), četvrtu, ujedno i završnu sezonu terenskog dijela rada na projektu, iskopavali smo u Pokrovniku. Dok je na položaju Bitinjski u Danilskom polju riječ o srednjoneolitičkom lokalitetu, Pokrovnik sadrži bogate slojeve rane (impresso kulture) i srednje (danilske kulture) faze neolitika, što ga čini iznimno zanimljivim i važnim lokalitetom.

Nalazište je smješteno u podnožju prapovijesne gradine, na rubu polja, u neposrednoj blizini izvora vode zvanog Pećina. Od Drniša je udaljeno oko 9 kilometara u smjeru jugo-zapada. Prvo, zaštitno istraživanje Pokrovnika vodio je 1979. godine Zdenko Brusić, kada je iskopano 7 sondi unutar triju zemljišnih parcela. Nakon georadarskog snimanja terena, tijekom ljeta 2006. godine smo istražili 4 sonde na parceli koja je za Brusićevih iskopavanja ostala neistražena. Neolitičko se naselje, međutim, širi i izvan istraženog prostora, te pretpostavljamo da obuhvaća oko 3 hektara površine. Radi sakupljanja što veće i raznovrsnije količine materijala, a tako i onog životinjskog i

biljnog porijekla, uz klasično iskopavanje, koristili smo se i metodama suhog prosijavanja i flotacije iskopane zemlje. U trima sondama (A, C, D) otkriveni su do 2 metra duboki slojevi naseljavanja tijekom impresso i danilske kulture; sonda B, na krajnjem zapadu parcele, pokazala se plićom i označava rub naselja. Izuzev tankog površinskog sloja oranja, u kojem je također bilo danilskih nalaza, stratigrafske jedinice bile su uglavnom intaktne, te su ponudile veću količinu i bolju očuvanost nalaza i uzoraka nego na Bitinju. Već na crvenoj zdravici, otkrivene su nakupine kamenja, vatrišta i jame impresso faze koje označavaju početak naseljavanja položaja. U daljnjim slojevima impressa, istraženi su segmenti temelja masivnih kamenih suhozidova, koji su, sudeći po njihovoj širini i orijentaciji, vjerojatno služili kao ograde ili radi terasastog oblikovanja prirodne padine terena. Iz impresso horizonta potječe nalaz antropomorfne plastike (keramička figurina u sjedećem položaju). Slijed vertikalne stratigrafije u Pokrovniku upućuje na nagli prijelaz prema danilskoj kulturi. U slojevima danilske faze nastavljaju se strukture kamenih temelja zidova, uz pripadajuća popločenja od nepravilnog kamenja, vatrišta i fragmente kućnog lijepa. Među pokretnim nalazima obiju faza, najviše je fragmenata keramičkog posuđa (s velikim postotkom ukrašenih ulomaka), slijede koštana i kamena oruđa, dok su alatke od kremena i opsidijana, kao i morske školjke, rijetke.

Primarni predmet proučavanja projekta *Early Farming in Dalmatia* je ekonomija neolitičkog naselja, što zahtijeva interdisciplinarni pristup. Stoga su, uz uobičajene arheološke artefakte, prikupljeni i botanički, zoološki, geološki i malakološki uzorci, a u tijeku su i daljnja istraživanja na području geomorfologije i etnologije. Nakon završene četiri sezone iskopavanja, preostalo vrijeme trajanja projekta predviđeno je za provođenje analiza sakupljenog materijala. Kako je dio uzoraka već analiziran, donosimo preliminarne rezultate.

Dosad obrađeni arheozoološki i arheobotanički uzorci upućuju na situaciju sličnu onoj u Danilu: stanovnici neolitičkog sela u Pokrovniku uzgajali su domesticirane vrste biljaka i životinja, dok su lovne životinje i samoniklo bilje u prehrani bile minimalno zastupljene. No, za razliku od srednjoneolitičkog Danilo Bitinja, ovi se podaci u Pokrovniku odnose i na uzorke iz impresso slojeva. Proistječe da je nova ekonomija na bazi poljodjelstva i stočarstva u sveobuhvatnom, razvijenom obliku doprla u Dalmaciju, vjerojatno zahvaljujući imigraciji, gdje je ubrzo prilagođena lokalnim svojstvima krajolika. Geomorfološka istraživanja šireg prostora uokolo nalazišta trebala bi donijeti saznanja o tome na koji je način krajolik utjecao na ekonomiju i obratno. Nadalje, radi što vjernije rekonstrukcije neolitičkoga gospodarstva, započeli smo sa sustavnim razgovorima s lokalnim stanovništvom, prikupljajući podatke u vezi s tradicionalnom poljodjelskom i stočarskom praksom.

Rukopis primljen: 31.V.2007.
Rukopis prihvaćen: 18.VIII.2007.

MAJA BUNČIĆ

Institut za arheologiju
Ulica grada Vukovara 68
HR – 10000 Zagreb
majabuncic@hotmail.com

TOPOGRAFIJA PRETPOVIJESNIH NALAZIŠTA U VUKOVARU I OKOLICI

UDK 903:72.031.3 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

Vukovar i njegova šira okolica oduvijek su, zahvaljujući svojim geografskim i strateškim značajkama, činili područje pogodno za podizanje naselja i dugotrajno nastanjivanje. Unatoč toj poznatoj činjenici, brojnim arheološkim nalazištima kojima obiluje vukovarski kraj nije posvećena zaslužujuća pažnja. Kao temelj cilju da se u budućnosti pristupi intenzivnijim istraživanjima, prikupljeni su postojeći dostupni podaci o pretpovijesnim nalazištima u vukovarskom kraju te su kataloški prezentirani u ovome radu.

UVOD

Ovim se radom pokušao dati pregled pretpovijesnih nalazišta u većem dijelu bivše općine Vukovar.¹ Osnovni zadatak, te konačno cilj istraživanja bilo je prikupljanje i, temeljem postojećih i dostupnih podataka, prikaz cjelokupnog pregleda poznatih pretpovijesnih nalazišta na navedenom prostoru. Takvim se načinom i pristupom poznatoj građi još jednom nastojalo argumentirati kontinuitet življenja u vukovarskom kraju tijekom pretpovijesnih i povijesnih razdoblja. K tome, sažimanjem postojećih podataka na jedno mjesto dobila se svojevrсна podloga i temelj za daljnja detaljnija istraživanja. Naime, stanje na nalazištima promjenljivo je, podaci kojima se raspolaže i koji su na bilo koji način povezani s nalazištima, ili se nadopunjuju ili se također mijenjaju. Stoga ih je nužno neprekidno pratiti i u budućnosti pristupiti reviziji kako bi se izradila precizna arheološka karta s izmijenjenim podacima i tako prikazalo sadašnje stanje stvari.²

¹ Članak je djelomično izmijenjen pismeni rad stručnog ispita pri Muzejskom dokumentacijskom centru. Zahvaljujem prijateljima i kolegama koji su mi pomogli tijekom prikupljanja podataka i pisanja rada, a posebno Oliveri Crevar, knjižničarki Gradskog muzeja Vukovar, te Ružici Marić, ravnateljici Gradskog muzeja Vukovar što mi je dopustila objavu podataka.

² Iako rad sadrži poneke izmjene i nadopune podataka o nekim nalazištima u odnosu na dosadašnje saznanje o njima, ipak ima i nepotpunih podataka, budući da ova faza istraživanja i prikupljanja podataka nije uključivala obilazak terena kao ni detaljni pregled arheološke građe.

ZEMLJOPISNE ODREDNICE

Područje Vukovara i okolice dio je istočnohrvatske ravnice. Njezin sjeverozapadni, manji dio pripada prirodnozemljopisnoj mikroregiji donjodravске nizine, a središnji i istočni dio nalaze se unutar Vukovarske lesne zaravni. Dunav čini izrazitu prirodnu među prema Vojvodini na sjeveru i sjeveroistoku (BOGNAR 1994: 36). Povoljne prirodne osobine uvjetovale su tako početke obitavanja na širem vukovarskom području u ranom neolitiku. Dunav je nesumnjivo imao najvažniju ulogu prilikom odabira mjesta za podizanje naselja i odvijanje života, i to: kao izvor vode i hrane, kao iznimno važna prirodna komunikacija koja je bila poveznicom ali i razdvojnicom, koja je služila kao obrana i kao napad. Najduža pritoka Dunava je rijeka Vuka koja je, sve dok nije regulirana u drugoj polovini 19. stoljeća, plavila goleme površine (BOGNAR 1994: 34) i time važno pridonijela razvoju života na tom prostoru, pored brojnih potoka i bara, uz koje su redovito smještene naselja. Širi vukovarski prostor u cjelini karakterizira umjerenom kontinentalna klima (BOGNAR 1994: 42). Više od 99%³ površinskog sastava tla čine sedimenti kvartarne starosti, i to ponajprije debele lesne i lesu slične naslage. Geomorfološki se jasno izdvaja viša lesna zaravan i riječne nizine Drave i Dunava te rijeke Vuke. Spomenuti hidrografski odnosi, klima, reljef kao i litološki sastav uvjetovali su da na lesnoj zaravni dominiraju šumovite stepe, a u polojima vlažne hidrofilne šume (BOGNAR 1994: 36). Lesne naslage imaju dobru vertikalnu stabilnost, pa su se razvile vrlo strme ili čak vertikalne padine uz Dunav (BOGNAR 1994: 38) koje su ispresijecane surducima,⁴ linearnim dubokim i uskim udubljenjima koja služe kao prometnice između dolina i lesne zaravni (BOGNAR 1994: 40). Oni su važne strateške pozicije, jer se jedino kroz njih može prići Dunavu, ali jednako tako i preći s jedne strane obale na drugu (DURMAN 1984: 35). Naselja pretpovijesnih ljudskih zajednica, ali i svih nadolazećih, najčešće nalazimo upravo na tim dominantnim položajima visokih i strmih dunavskih obala. Sami preživjeli toponimi, kao što su Gradac ili Gradina, za takva su nalazišta u Slavoniji i Srijemu indikativnog karaktera (BULAT 1970: 69).

Bivša općina Vukovar (karta 1.) danas je administrativno podijeljena na sljedeće općine: Bogdanovci, Borovo, Grad Ilok (administrativno Grad čine i Šarengrad, Mohovo, Radoš i Bapska), Lovas, Negoslavci, Tompojevci, Tovarnik, Trpinja i Grad Vukovar (administrativno Grad čine i Sotin, Borovo naselje, Lipovača i Grabovo – dio). Područje Grada Iloka nije uključeno u obradu.⁵ Time se područje Vukovarsko-srijemske županije koje je obuhvaćeno ovim istraživanjem proteže linijom od Bobote i Pačetina na zapadu, Opatovca i Lovasa na istoku, Vere na sjeveru te Tovarnika na jugu.

METODOLOŠKI PRISTUP RADU

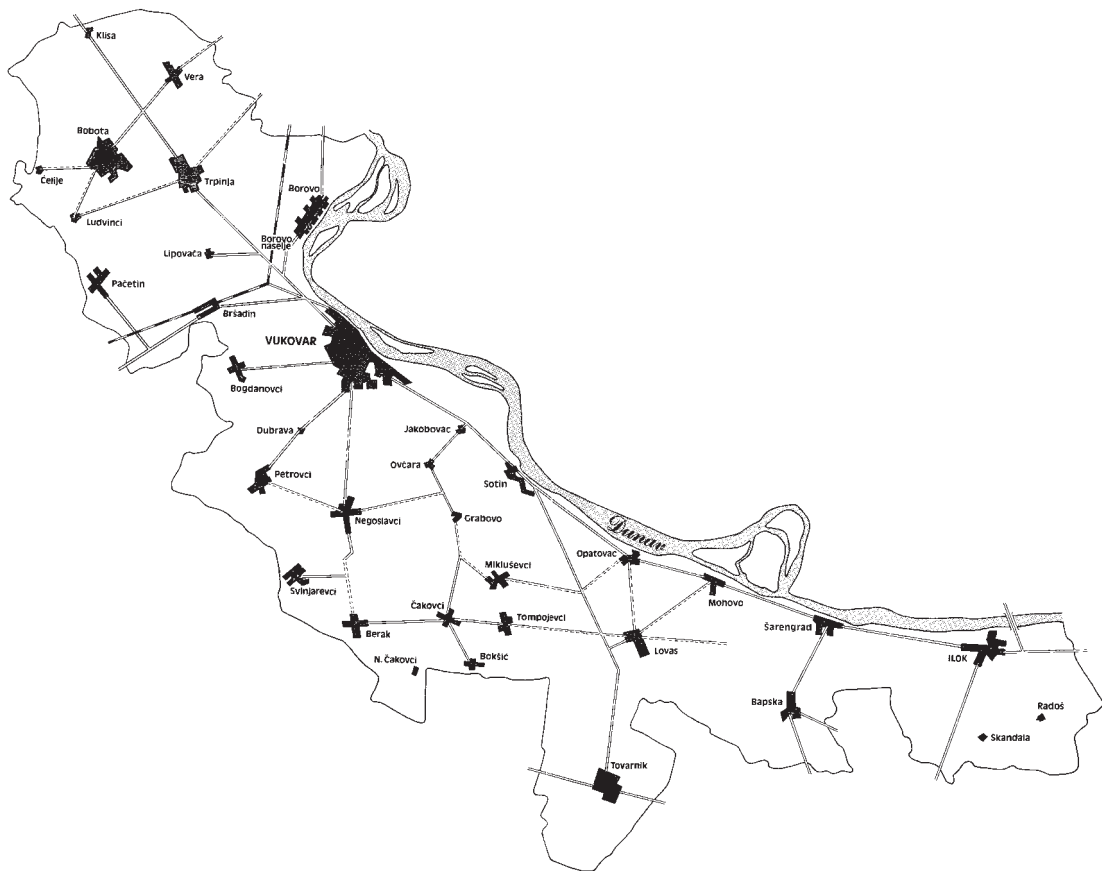
Temeljno polazište prilikom rada na ovom istraživanju bila je bogata dokumentacija Antuna Dorna, kustosa Gradskog muzeja Vukovar, koji je sustavno provodio terenske preglede vukovarske okolice i pažljivo bilježio podatke. Na pojedinim je nalazištima proveo i iskopavanja, primjerice u Bogdanovcima (Buk i Zlatara), Petrovcima te nekim položajima u Vukovaru. Često je obilazio i otprije poznate položaje kako bi sakupio što više nalaza materijalne ostavštine i pratio stanje samih nalazišta. Ponajprije, ti su podaci dragocjeni kako bi se danas moglo pobliže odrediti položaj pojedinog nalazišta, budući da se u literaturi često ne mogu pronaći ni osnovni podaci. Najčešće se spomi-

3 Podatak se odnosi na područje cijele bivše općine Vukovar.

4 Surduk je arhaičan narodni izraz za provaliju, jarugu, vododerinu, put između dva brijega, a udomaćen je u Srijemu (CRLENJAK 2005: 140).

5 Grad Ilok pod nadležnosti je Muzeja grada Iloka. Gradski muzej Vukovar (dalje GMV) u svojoj pismohrani

čuva dio dokumentacije i dio građe s tih nalazišta, no budući da nije korištena i dokumentacija Muzeja grada Iloka, podaci bi bili nepotpuni te je stoga to područje izostavljeno. Također, Klisa je do 1991. godine bila sastavni dio općine Vukovar, ali danas administrativno pripada Osječko-baranjskoj županiji (Grad Osijek), stoga nije uključena u predmetno obrađivanje.

Karta 1. Dio istočne Hrvatske s granicama bivše općine Vukovar

nju samo imena nalazišta, ili čak samo ime mjesta iz kojeg potječe pojedini nalaz materijalne kulture. Važan izvor podataka bile su i inventarne knjige arheološke zbirke Gradskog muzeja Vukovar. One znače i svojevrstu potvrdu za pobliže određenje nekih nalazišta, ali su i izvor podataka za neke položaje s kojih uglavnom potječu pojedinačni predmeti materijalne ostavštine. Prilikom rješavanja mnogih nedoumica znatno su također pomogli: Popis evidentiranih, preventivno zaštićenih i registriranih kulturnih dobara Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Osijeku i radni elaborat s kataloškim popisom nalazišta kojeg je izradila Kornelija Minichreiter.⁶

U dostupnoj literaturi, i muzejskoj dokumentaciji, mnoga nalazišta zabilježena su pod imenom vlasnika na čijem se zemljištu nalazi ubicirano naselje ili nekropola, primjerice vinogradi, oranice, vrt ili kuća. Jasni i precizniji toponimi ili topografska obilježja evidentni su samo onda kada je riječ o dijelovima grada ili mjesta. Takvih vinograda s vlastitim imenom u nazivu najviše je poznato u Vukovaru i Sotinu. Na tim su mjestima rijetko postojeći vinogradi,⁷ a zamijenile su ih ili oranice,

6 Na čemu joj najljepše zahvaljujem.

7 Primjerice, dio Mitnice (Vukovar) je sve do sredine 70-ih godina 20. stoljeća bio zasaden vinogradima, a danas ih tamo uopće nema. Tako su se mijenjale i dijelile katas-

tarske čestice i njihovi vlasnici, pa za nalazišta kojima nisu poznate katastarske čestice teško je, ili gotovo nemoguće više utvrditi točan položaj.

ili obiteljske kuće. Posebno se to odnosi na cijeli potez od Vukovara do Vučedola (Velika skela, Petri skela, Vučedol), gdje je teško definirati točnu poziciju i međe nekadašnjih vinograda. Zato se ovdje navode pod nazivima koje nalazimo u literaturi, a gdje je god to bilo moguće, smješteni su u okvir šireg gradskog područja (Lijeva bara, Petri skela, Vučedol i sl.). Možda i nije potrebno mijenjati nazive položaja koji su ustaljeni, neki čak i cijelo stoljeće, kada bi ih se uspjelo točno locirati.⁸ Najbolji argument takvome mišljenju upravo su vučedolski Vinograd i Kukuruzište Streim. Iako je danas u »kukuruzištu« vinograd, a prije tri godine je u »vinogradu« bilo kukuruzište, a vlasnici odavno nisu obitelj Streim, u tom slučaju riječ je o položajima koji su u više navrata istraživani, i još se istražuju, o kojima se često pisalo i kod kojih je gotovo nemoguće doći do zabune.⁹ No, nabrojanjem svakog »vinograda« kao posebnog nalazišta, bez tendencije da ga se smjesti u okvir širega gradskog, odnosno seoskog područja, može se dobiti i pogrešna slika, jer je vrlo vjerojatno da oni čine jedno veće, odnosno kompleksno naselje kao što je to slučaj sa samim Vučedolom.

Prilikom kronološkog i kulturološkog određivanja pojedinih položaja korišteni su postojeći podaci i iz literature i iz izvorne dokumentacije. Ponegdje je to rezultiralo bogatom stratigrafijom nalazišta, a ponegdje često i širim vremenskim okvirom, bez mogućnosti određenja kulturne pripadnosti. O pojedinim nalazištima podaci su oskudni, posebno stoga što ni sama građa nije detaljnije obrađivana niti objavljivana. Brojni pojedinačni nalazi¹⁰ materijalne kulture svakako su upitni, jer uz njih nisu zabilježeni bliži podaci o samome mjestu pronalaska, iako ih najviše potječe s područja Grada Vukovara i Sotina. Poneki među tim nalazima su objavljeni i dostupni široj javnosti.¹¹ Njihova je vrijednost u tome što potvrđuju prisutnost stanovitih ljudskih zajednica ili čak kulturnih grupacija na širem području, a ističu se svakako i nekim drugim karakteristikama. Ipak, za izradu topografije, njihova vrijednost nije toliko izrazita. Kako bi se izbjeglo nepotrebno nabrojanje upravo pojedinačnih predmeta, u ovome radu nisu interpretirani u kontekstu »nepoznatih položaja«.¹²

PREGLED I STANJE ISTRAŽENOSTI

Prva arheološka građa iz Vukovara poznata je bila potkraj 19. stoljeća, a prikazao ju je Josip Brunšmid.¹³ Na bivšoj uz Eltzovoj ciglani još 1888. godine pronađeni nalazi materijalne ostavštine sopotske kulture (SCHMIDT 1945: 125; DIMITRIJEVIĆ 1968: 20). Potom su 1894. godine na »Samostanskom platou«, na mjestu današnje Gimnazije, istraženi prvi nalazi koji su pripadali star-

8 Takav posao kompletne revizije ipak, kao što je i ranije spomenuto, zahtijeva dugotrajan i ozbiljan projekt koji bi obuhvatio ponovni obilazak terena, precizne izmjere, nedestruktivne metode bilježenja podataka, izradbu cjelovitije dokumentacije te nedvojbeno čvrstu suradnju s katarom.

9 Ali ako govorimo npr. o Kirchbaumovom, Laudembachovom ili nekom drugom vinogradu, koji (su) se nalazili na Petri skeli, nastala bi zabuna, jer više nitko ne pamti gdje je točno bio taj vinograd. Danas su tamo kuće i oranice, a cijeli je potez lesnih terasa sve do Vučedola zaštićen kao kulturno dobro. Da se npr. danas obavi neko zaštitno iskopavanje na tom položaju, možda ne bi niti bili svjesni da smo upravo na nekadašnjem vinogradu – poznatom nalazištu, u literaturu bi ušao naziv sadašnjeg vlasnika, te bi tako postojala dva naziva za isti položaj. Ipak, tu se uz položaje i navode poneki vlasnici zemljišta, a ti su podaci uglavnom preuzeti iz dokumentacije GMV-a. Naravno, vjerojatno je da su i u tom slučaju nastale promjene u odnosu na vrijeme kad je taj podatak zabilježen.

10 Dio tih predmeta čuva, ili je čuvao prije Domovinskog rata GMV. O njima postoje podaci u inventarnim knjigama. No, kao i dio građe s drugih nalazišta, ona se više ne može identificirati ili je stradala, odnosno nestala u Domovinskom ratu.

11 Već 1901. godine J. Brunšmid objavio je nekoliko sotinskih nalaza iz razdoblja pretpovijesti, no uglavnom se bavi antičkom građom (BRUNŠMID 1901: 140, 141).

12 Tako bi se moglo dogoditi da npr. u Sotinu, uz brojne poznate položaje, imamo i toliko nepoznatih položaja. Time se ne bi ipak dobilo pravo stanje stvari, nego nabrojanje pojedinačnih nalaza, što nije tema rada. U nekim mjestima navedeni su nepoznati položaji, ali samo ako je taj nalaz dragocjen za popunjavanje kronološke, kulturološke i povijesne slike tog mjesta.

13 U ovom kratkom pregledu istraživanja pažnja je usmjerena samo na nalaze i iskopavanja iz razdoblja pretpovijesti.

čevačkoj kulturi (DIMITRIJEVIĆ 1968: 53; MINICHREITER 1992a: 3). Već je sljedeće godine, slučajnim otkrićem nalaza, bogdanovačka Gradina (posjed Imbre pl. Hideghéthyja) prepoznata kao vrijedno nalazište, te jednako tako i Lovas (Kalvarija). Na prijelazu stoljeća dokumentirani su neki novi položaji u Sotinu (Zmajevac, Skendra) i u Vukovaru (Barišićev vinograd). Prvi nalazi materijalne kulture koji potječu s Vučedola dar su obitelji Streim, a stručna je iskopavanja na tom vrijednom nalazištu, na položaju Gradac, već 1897. godine vodio Josip Brunšmid (SCHMIDT 1945: 7).

Građu su u to vrijeme prikupljali najčešće pojedinci, muzejski povjerenici, tako da od 1894. godine (današnji) Arheološki muzej u Zagrebu otkupljuje pretpovijesne, ali i mlađe, predmete iz Vukovara, Sotina i okolnih mjesta uglavnom od poznatog vukovarskog sakupljača starina Nikodema Vlašića (BRUNŠMID 1901: 140; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 42; 2007: 798; MUZEOPIS: 74).¹⁴ Iskopavanja koja su uslijedila tijekom 20. stoljeća iznova su bila u vezi s užim područjem Vukovara. Tako je Robert R. Schmidt, 1938. godine nastavio iskopavati vučedolski Gradac, a opsežna iskopavanja pretpovijesnog i srednjovjekovnog naselja i nekropole na Lijevoj bari u Vukovaru uslijedila su 1951–1953. godine. Na Vučedolu potom sljedila su, 60-ih godina 20. stoljeća, manja sondažna iskopavanja na položajima Vinograd Karasović i Kukuruziše Streim, a 1984. godine započela su sustavna iskopavanja u Vinogradu Streim, koja se, prekinuta 1990–2001. godine, i nadalje obavljaju. Na užem gradskom području zbog intenzivnije gradnje kuća 80-tih godina 20. stoljeća također je provedeno nekoliko manjih zaštitnih iskopavanja.

Izvan Vukovara nekoliko manjih iskopavanja provedeno je u Bogdanovcima, 1963. godine na položaju Zlatara, 1972. godine na položaju Buk, te 2005. godine manje zaštitno iskopavanje novootkrivenog eneolitičkog naselja na položaju Voćnjak. U Petrovcima je 1974. godine na Malom polju također obavljeno manje sondažno iskopavanje.

Ovim kratkim pregledom može se bez velikih napora jasno uočiti kako je zapravo u široj vukovarskoj okolici provedeno razmjerno malo sustavnih ili zaštitnih iskopavanja. Brojna nalazišta otkrivena su i dokumentirana prilikom oranja ili građevinskih radova, pa su stoga nalazi mahom slučajni, nerijetko površinski, bez konkretnijeg konteksta pronalaska. Međutim, samo njihovo dokumentiranje neizostavno je vrijedno za popunjavanje arheološko-antropološke slike vukovarskog kraja, čime također uvećavaju dosadašnja saznanja o rasprostranjenosti pojedinih kultura i kulturnih skupina u razdoblju pretpovijesti. Od 1991. godine do današnjih dana nisu se provodili sustavni i precizni terenski pregledi na navedenom području.¹⁵ Darovima ili otkupom pojedinih predmeta, od 1998. godine ustanovljeno je nekoliko novih položaja, ili je pak novim nalazima potvrđeno već otprije poznato nalazište.

Objavljivanje nalaza materijalne kulture započeo je također Josip Brunšmid. Godine 1902. objavio je pojedinačne nalaze bakrenih sjekira iz Vukovara, Sotina (BRUNŠMID 1902: 49: sl. 9:1; 50), Bobote (BRUNŠMID 1902: 49: sl.9: 4; 50) i Lovasa (BRUNŠMID 1902: 50; sl. 17), te tri eneolitička groba iz Vukovara, koji su dokumentirani 1895., 1901. i 1902. godine. U raspravama koje su uslijedile nekoliko godina poslije, J. Brunšmid pozabavio se ranolatenskim grobovima iz Bogdanovaca (BRUNŠMID 1909: 231–237). Međutim, u središtu je interesa od samih početaka bilo nalazište Vučedol. Arheološku građu prikupljenu na Vučedolu, te brojne teme u vezi s vučedolskom

14 Tako je sva otkupljena i iskopana građa s ovog područja, od najranijih nalaza s kraja 19. stoljeća, pa sve do polovine 20. stoljeća pohranjena u Arheološkome muzeju u Zagrebu. Od sredine 20. stoljeća o vukovarskom području brine Gradski muzej Vukovar.

15 U razdoblju od 1992. do 1997. godine utvrđeni su neki položaji, dojavom građana i poklonima materijalnih

nalaza, a riječ je uglavnom o području oko Tovarnika. Podaci o njima nalaze se u privremenim inventarnim knjigama koje su korištene u tom razdoblju, no često nisu navedeni precizni položaji. Također je važno napomenuti da su ozbiljan problem i minski sumnjiva područja koja obuhvaćaju velike površine u vukovarskom kraju.

kulturom, znanstveno su istraživali i obrađivali mnogi autori sve od 30-ih godina 20. stoljeća, kada je V. Hoffiller objavio prvi svezak *Corpus Vasorum Antiquorum* (HOFFILLER 1933), pa do modernih vremena (SCHMIDT 1945; DIMITRIJEVIĆ 1956; 1977; DURMAN 1982; 1988; 2000; 2004¹⁶; TEŽAK-GREGL 1985; 1987; HOTI 1990; FORENBAHER 1990; 1995; MILIĆEVIĆ 2002;¹⁷ BALEN 2005 itd...).

Dostupna literatura sadrži, međutim, i mnoštvo neizostavnih podataka o pojedinačnim, slučajnim nalazima. Izrazitu pažnju stoga zaslužuju brončanodobne ostave iz Vukovara i Lovasa (VINSKI 1958: 1–34), željeznodobni grob s bogdanovačke Gradine (BRUNŠMID 1909), latenski grobovi iz Sotina (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970; 1972/3) i poneki drugi nalazi (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 2007: 797–811). Spomenuti nalazi reprezentativnih su obilježja, te su uz najpoznatija istraživana nalazišta tog područja – Vučedol i Lijevo baru, oplemenili taj prostor u arheološkom i antropogenom kontekstu. Ali su, razumljivo, i nadvili sjenu na mnoge druge materijalne nalaze te na položaje koji strpljivo skrivaju svoja bogatstva.

Sve nam to pokazuje da bi nova istraživanja, i na nalazištima s kojih već imamo važne pojedinačne nalaze, ali i s onih poznatih koji nisu još dali reprezentativan materijal, bila korisna i neophodna radi sagledavanja konteksta i novih saznanja i spoznaja u stratigrafskim odnosima naselja i nekropola.

POPIS NALAZIŠTA

Abecednim se redom navode mjesta bivše općine Vukovar s pripadajućim nalazištima. Uz nalazišta su dani osnovni podaci i opis položaja (ako je poznat), vremensko i/ili kulturno određenje, te je li riječ o slučajnom nalazu, iskopavanju ili je pak zabilježen terenskim pregledom. Brojna pretpovijesna nalazišta bila su naseljavana i u mlađim razdobljima, pa je uz njih i taj podatak naveden.¹⁸ Na priloženim kartama (u mjerilu 1:25 000) označene su pozicije onih nalazišta koje je bilo moguće locirati prema opisu, dostupnim izvorima, toponimima i drugim korištenim podacima.¹⁹

1. BERAK (o. Tompojevci)

1.1. Gradina – Ciglana

Zemljište pod nazivom Gradina nalazi se sjeverno od sela na prirodnom lesnom uzvišenju. Sa sjeverozapadne strane ono se obrušava u široki dol – korito kojim teče potok Savak. Dio Gradine uništen je izgradnjom ciglane.

Slučajni nalazi i manje zaštitno (amatersko) iskopavanje 1970. godine.

Pretpovijesno (vučedolska kultura, starije i mlađe željezno doba), antičko i srednjovjekovno (slavensko) nalazište.

Lit.: DORN 1970b: 21; 1973: 29; MINICHREITER 1973a: 17; BRODIĆ 1976: 13; NENADIĆ 1990: 18.

¹⁶ Katalog uz izložbu »Vučedol-treće tisućljeće« iz 1988. godine – obrađene su razne teme u vezi s vučedolskom kulturom i objavljen je dio materijala s Vinograda Streim. Daljnja istraživanja rezultirala su izložbama i popratnim katalozima: *Vučedolski Orion-najstariji europski kalendar* – 2000. godine, *Vučedolski hromi bog* – 2004. godine i *Simbol boga i kralja-prvi europski vladari* – 2006. godine.

¹⁷ U: *OpA* 26.

¹⁸ Međutim, citirani su samo radovi u kojima se takva nalazišta spominju u pretpovijesnom kontekstu.

¹⁹ U prilogu se nalaze karte s točnim položajem nalazišta u Bogdanovcima, Sotinu i Vukovaru. Broj nalazišta u katalogu odgovara broju nalazišta na karti. Zbog mogućnosti da bi se na kartama ostalih mjesta mogla javiti pojedina odstupanja u položaju nalazišta, što zbog određenih nepravilnosti u nazivlju na samim kartama, što zbog nepreciznih opisa točnog položaju, one su izostavljene u ovom radu.

1.2. Svetinje (Nakićev vinograd)²⁰

Zemljište pod nazivom Svetinje nalazi se kod križanja ceste Vukovar – Orolik i odvojka za Berak, s lijeve i desne strane ceste prema Berku, sve do širokog dola kojim teče potok Savak.

Slučajni nalazi prilikom kopanja vinograda, te amatersko rekognosciranje 1970. i 1976. godine.

Pretpovijesno (badenska i vučedolska kultura) i srednjovjekovno nalazište.²¹

Lit.: DORN 1970: 21; BRODIĆ 1976: 13.

2. BOBOTA²² (o. Trpinja)

2.1. Barvala

Slučajni nalazi na oranici S. Tošića iz Bobote.²³

Pretpovijesno nalazište – neolitik i vučedolska kultura.

Lit.: BULAT 1967: 357; BRODIĆ 1976: 3; ŠIMIĆ 1984: 58; karta 2.²⁴

2.2. Markovo brdo²⁵

Nalazi se s desne strane ceste Vukovar-Osijek, vrlo blizu Klise.

Pretpovijesna nekropola – brončano doba.

2.3. Pogon PIK-a, parcela 23

Rekognosciranje 1964. godine i slučajni nalazi prilikom oranja 1965. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik i brončano doba.

Lit.: BRODIĆ 1976: 3.

2.4. Savulja (parcela PIK-a)

Nalazi se između ceste Vukovar-Osijek i Bobotskog kanala (s desne strane ceste za Bobotu).

Slučajni površinski nalazi prilikom oranja 1972. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik, sopotska kultura.

2.5. nepoznati položaj

Slučajan nalaz.

Pretpovijesno nalazište – kostolačka kultura.

Lit.: BALEN 2002a: 37; 2002b: 157.

20 Ovaj je položaj službeno evidentiran pod mjestom Svinjarevci.

21 Položaj s kojeg potječu pretpovijesni nalazi je tzv. Nakićev vinograd ili Nakićevo brdo, koje je smješteno na južnom dijelu zemljišta Svetinje, a za srednjovjekovne nalaze, u muzejskoj dokumentaciji, korišten je širi pojam – Svetinje.

22 M. Bulat spominje brojne manje brežuljke kao potencijalna mjesta pretpovijesnih, antičkih i srednjovjekovnih nalazišta u okolici Bobote (BULAT 1969: 46). Iz

Bobote potječe i pojedinačan nalaz bakrene sjekire, bez saznanja o točnom položaju pronalaska (BRUNŠMID 1902: 49; sl. 9: 4; BÖSENDORFER 1942: 10; SCHMIDT 1945: 145; DURMAN 1983: 52, 53, 56).

23 Nalazi se čuvaju u Muzeju Slavonije Osijek.

24 J. Šimić ne spominje precizan položaj na kojem se nalazi vučedolsko naselje, no kako je Barvala jedino poznato nalazište vučedolske kulture u Boboti, pretpostavka je da je riječ o ovom položaju.

25 Podatak iz radnog elaborata dr.sc. K. Minichreiter.

3. BOGDANOVCI (o. Bogdanovci), karta 2.

3.1. Buk

Nalazi se sjeverozapadno od Bogdanovaca (nedaleko od Gradca) u nizini gdje se spajaju i proširuju dva dola: Starice i Kerveša. Dolinom Starica teče potok Savak (produžetak Rogozne i Trešnjaka). Od Marinaca dolom Pijavičara teče potok Kerveš. Nedaleko od nalazišta u pravcu sjeveroistoka Savak i Kerveš se spajaju i ulijevaju u Vuku.²⁶

U nizu od zapada prema istoku, dolinom Pijavičara, nekada je bilo vidljivo šest tumula. Jedan tumul eliptičnog oblika djelomično je istražen, ali iskopavanja su pokazala da brežuljak nije tumul, nego manje barsko utvrđenje opokoljeno rovom. Smatra se da je podignuto za vrijeme Rimljana ili u srednjem vijeku. Prilikom izgradnje korištena je zemlja iskopana iz rova, a kasnije s povišenog terena koji se nalazi na kraju Bogdanovaca ili s bogdanovačkog Gradca. Vjerojatno je to i razlog što se na ovom položaju isprepliću pretpovijesni, antički i srednjovjekovni nalazi.

Iskopavanje je provedeno 1972. godine.

Pretpovijesno, antičko i srednjovjekovno nalazište.

Lit.: BRUNŠMID 1909: 232; VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 268; BULAT 1970: 76; DORN 1972: 25.

3.2. Gradina (Gradac, bivši posjed pl. Hideghéthyja,²⁷ Staro groblje)

Oko jedan km zračne linije sjeverozapadno od bogdanovačke crkve smješteno je prirodno izdvojeno lesno uzvišenje zvano Gradina ili Grac. Gradina je omeđena sa četiri surduka, a sama je ulegnućima podijeljena na četiri nejednake površine, te se stoga za pojedine dijelove Gradine koriste »uži toponimi« koji su poznati i u literaturi. Gradina se strmo odjeljuje sa svoje istočne strane od Bogdanovaca dolinom kojom od juga prema sjeveru vijuga potok Savak.²⁸ Uz sjeverni dio Gradine, od zapada prema istoku teče rijeka Vuka.

Gradina I – najveća je površina na jugoistočnom dijelu »Graca«. Nekada se tu nalazio vinograd Imbre (Emericus, Imre) pl. Hideghéthyja, velikog župana Srijemske županije, tzv. Rizling. S ovog položaja potječu prvi slučajni nalazi iz 1895. godine,²⁹ a ostali su prikupljeni rekognosciranjem 1904. godine.

Gradina II – jugozapadni je dio »Graca« koji se zapadno nadovezuje na Gradinu I, a njezina južna strana omeđena je poljskim putem za Marince (surduk koji silazi do seoskih livada Pijavičare). U starim zapisima navodi se kao Gradac. Mala udolina odvaja taj dio Gradine od sjeverozapadnog dijela – Gradina III i IV, na kojemu se nekada nalazilo staro bogdanovačko groblje (oko 1885. godine na njemu se prestalo sahranjivati).³⁰

26 Na topografskoj je karti ucrtana malo drukčija situacija od opisane – na karti se ne vidi da se ta dva potoka spajaju. Također, na karti je pogrešno označen potok Savak. Naime, potok Savak je onaj istočniji, odnosno onaj koji teče uz zapadnu stranu Bogdanovaca, a onaj koji je označen kao Savak je potok Kerveš, koji teče od zapada iz pravca Marinaca.

27 Ovo se nalazište u dokumentaciji GMV-a i literaturi spominje kao Gradac, Gradina, Staro groblje i bivši posjed ili vinograd pl. Hideghetyja. Navodi se da potok Savak dijeli Gradac od Hideghetyjeva posjeda, a u drugim dokumentima da se na Gradini nalazi njegov posjed. A. Dorn u dokumentaciji piše da je Staro groblje oranica s površinom oko 4 – 5 jutara koja se naslanja na Gradac, a zatim na dru-

goj kartici piše »staro bogdanovačko groblje – Gradac«. U Izvještaju o službenom putovanju dr. Josipa Klemenca u Dalj i Vukovar piše: »Još na imanju g. Hideghetyja nalazi se brdo Gradac (...). Ovo je mjesto najbolje utvrđena točka cijele okolice pa je veoma vjerojatno, da je bilo naseljeno već u prehistorijsko doba. To potvrđuje i činjenica, da su našli u bližnjim seljačkim vinogradima kremenih artefakata i rukom pravljenih posuda« (u: DEMO 1996: 20).

28 Vidi bilješku 26.

29 Riječ je o ranolatenskim grobovima (BRUNŠMID 1909: 231-237).

30 S ovog dijela Gradine potječu nalazi sopotske i vučedolske kulture.

Slučajni nalazi s kraja 19. stoljeća i kasnije, rekognosciranje 1971. godine.

Pretpovijesno naselje i nekropola, te srednjovjekovna nekropola. Nalazi pripadaju vremenu neolitika (sopotska kultura), eneolitika (badenska i vučedolska kultura), brončanog doba, starijeg i mlađeg željeznog doba i srednjeg vijeka.

Danas je područje Gradine, kao i okolno zemljište – doline potoka, minski sumnjivo područje, te je to razlog što je potpuno zaraslo i nedostupno.

Lit.: BRUNŠMID 1909: 231–237; DIMITRIJEVIĆ 1956: 12; T.VIII: 48; 1968: 21; VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 272; MINICHREITER 1973a: 17; BRODIĆ 1976: 6, 14; VASIĆ 1987: 555–557; DEMO 1996: 20; BALEN-LETUNIĆ 1982: 74; T.1: 4; 1998: 8, 9, 11; 1993: 98; kat. 43; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1994: 74; 1998: 245, sl.68; 246, sl.69; POTREBICA-DIZDAR 2002: 83, 89.

3.3. »Regulacija Vuke«

Pojedinačan nalaz 1898. godine.

Pretpovijesno nalazište – kasno brončano doba.

Lit.: VINSKI-GASPARINI 1973: 51, 56, 178; T.19:3; BALEN-LETUNIĆ 1998: 9, 12.

3.4. Velika Zlatara (rudina Zlatara)

Nalazi se oko tri km jugoistočno od sela, na jednom od niskih brežuljaka valovitog terena, uz baroviti dol koji nastaje spajanjem Rogozne i Trešnjaka.³¹ Ovo se zemljište blago spušta na istok, u ravnici, a ponešto strmije na zapad, u dol.

Nalazi su slučajno otkriveni na oranicama M. Anokića 1963. godine, a potom je obavljeno i probno sondiranje 1963. godine.

Pretpovijesno naselje – starčevačka, sopotska, vučedolska i vatinska kultura.

Lit.: BRODIĆ 1976: 1, 6, 14; BALEN-LETUNIĆ 1998: 7, 8, 10.

3.5. Tiatevci (Tialjevci)

Položaj se nalazi sjeveroistočno od sela, uz desnu obalu rijeke Vuke, nedaleko od Cripovog dola koji vodi od ceste prema Vuki. Riječ je o prirodnoj uzvisini nasuprot šume Đergaj.

Slučajan nalaz na oranici S. Končića 1970. godine.

Pretpovijesno nalazište – brončano doba.³²

Lit.: BALEN-LETUNIĆ 1998: 9.

3.6. Voćnjak

Položaj Voćnjak nalazi se sjeveroistočno od središta sela na visokom lesnom platou. Na njegovu sjeveru u udolini nalazi se »bogdanovački tumul« (položaj Buk), te rijeka Vuka i dva potoka (Savak i Kerveš).

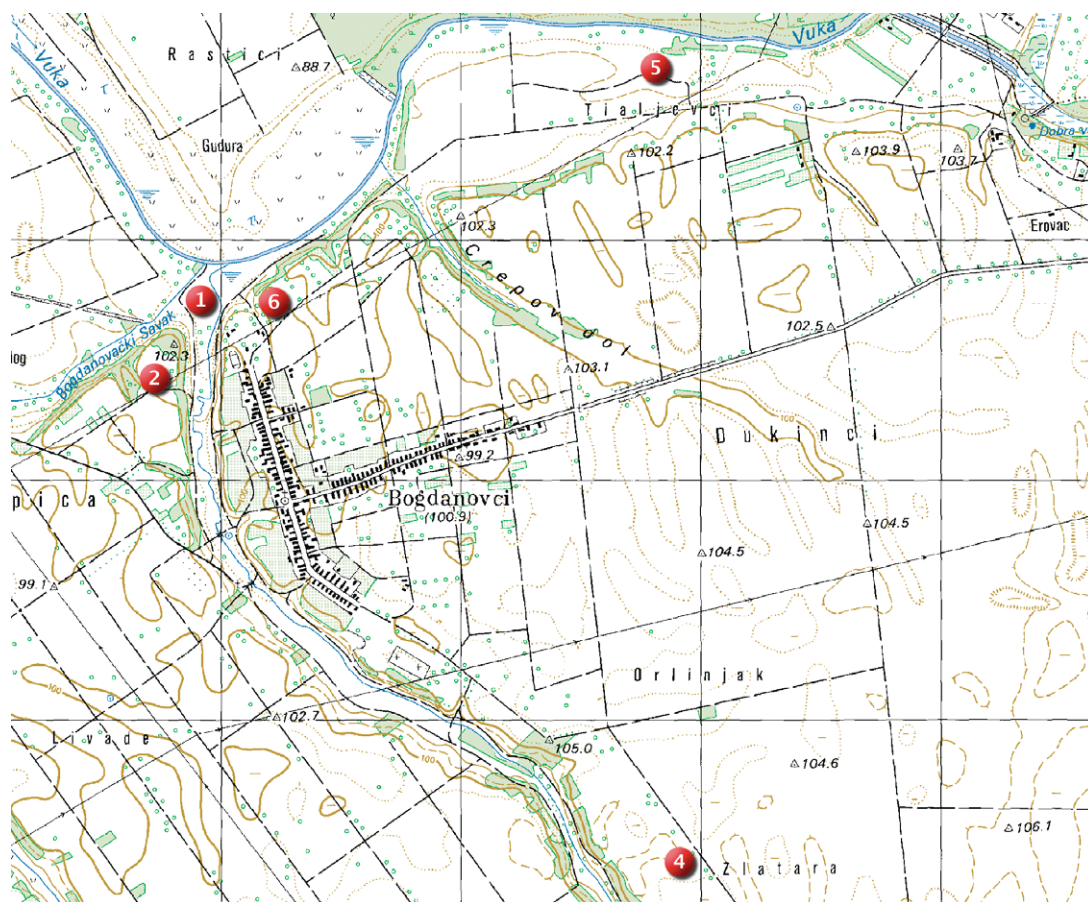
Manje zaštitno iskopavanje provedeno je 2005. godine u dvorištu obiteljske kuće, Ul. M. Gupca 66. Rekognosciranjem je utvrđeno da je naselje rasprostranjeno na cijelom platou.

Pretpovijesno naselje – badenska, kostolačka³³ i vučedolska kultura, te brončano doba.

Lit.: HUTINEC – BUNČIĆ 2006: 25, 26.

3.7. Grabovo (bivši salaš Gruber)

Slučajan nalaz – neolitik/eneolitik.

Karta 2.

4. BOROVO³⁴ (o. Borovo)

4.1. Gradac

Nalazište je smješteno u vinogradima i oranicama na strmoj lesnoj obali Dunava, između Borova i Dalja. Svojom tokom Dunav odronjava obalu i uništava dio nalazišta. Danas se u visokom profilu jasno vide tragovi naselja, a na samoj strmoj obali razasuti su ulomci keramike. Površinski nalazi upućuju na kontinuirano naseljavanje, od pretpovijesti do srednjeg vijeka. Nizvodno od vinograda nadovezuje se nisko konično uzvišenje, strmih strana prema Dunavu (srednjovjekovno Gradište). Pretpovijesno (neolitik, eneolitik, mlađe željezno doba), antičko³⁵ i srednjovjekovno naselje i nekropola.

31 A. Dorn zabilježio je da je nekada tu tekao bogdanovački potok. Vjerojatno je tu mislio na Savak koji, kao i ostali manji tokovi, povremeno se presuši, i s vremenom promijeni svoj tok.

32 Nalazi su pohranjeni u privatnoj zbirci S. Končića, Vukovar.

33 Nalazi kostolačke kulture u Bogdanovcima zabilježeni su i prije, ali položaj je nepoznat (BALEN 2002a: 37; 2002b: 157; T.9: 1.).

34 M. Bulat spominje Borovo kao važnije nalazište iz starijeg željeznog doba, ali ne precizira položaj naselja i nekropola (BULAT 1970: 73), a J. Bösendorfer spominje neolitičko naselje u Borovu, također ne navodeći točan položaj. Moguće je da je riječ o Gradcu (BÖSENDORFER 1942: 10).

35 Prilikom rekognosciranja uočeni su temelji bedema, zidanih rimskom ciglom.

Slučajni nalazi između 1907. i 1912. godine,³⁶ i 1956. godine,³⁷ te rekognosciranje 1971/72. godine.
Lit.: DORN 1973: 23; BRODIĆ 1976: 3; NENADIĆ 1990: 18.

5. BRŠADIN (o. Trpinja)

5.1. Bršadin – Lipovača³⁸

Nepoznati položaj.³⁹

Tumul.

Pretpovijesno nalazište – starije željezno doba.

Lit.: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1962: 268.

5.2. Oranica Stanka Leskovca

Ova se oranica nalazi na ulasku u Bršadin iz smjera Vukovara, iza šume Đergaj.

Slučajan nalaz prilikom oranja 2000. godine.

Pretpovijesno nalazište – mlađe željezno doba.

6. ČAKOVCI (o. Tompojevci)

6.1. Bolko⁴⁰

Nepoznat je precizniji položaj nalazišta.

Pretpovijesna nekropola – brončano doba (kultura polja sa žarama).

7. ILAČA (o. Tovarnik)

7.1. Mala gorušica

Slučajan nalaz.

Pretpovijesno nalazište – vatinska kultura.

Lit.: LOŽNJAK 2001: 36, 38, 41; T.14: 1.

7.2. nepoznati položaj

Tumul.

Pretpovijesno nalazište – starije željezno doba.

Lit.: POTREBICA – DIZDAR 2002: 80, 82; sl. 1, 82; LOŽNJAK DIZDAR 2004: 23.

36 Zbog odronjavanja bivših vinograda Jakovljevića i Kosovljevića, otkriveni su nalazi iz vremena II. avarskog kaganata.

37 Zbog odronjavanja vinograda M. Lazića, pokraj Gradca, zabilježene su slavenske zemunice i grobovi.

38 Lipovača je administrativno dio Grada Vukovara, a Bršadin Općine Trpinja.

39 Naziv Bršadin-Lipovača upotrebljava se za željezničku postaju u Bršadinu. Stoga je moguće da se tumul nalazi u njezinoj neposrednoj blizini.

40 Podatak iz radnog elaborata dr.sc. K. Minichreiter.

8. LOVAS (o. Lovas)

8.1. Gradac (Kalvarija, Staro groblje, Orlinac⁴¹)

Južno od mjesta Lovas, na povišenom lesnom platou, nalazi se zemljište Kalvarija (u literaturi poznato kao Gradac), Orlinac i Staro groblje.⁴² Kalvarija se nalazi na najsjevernijem dijelu tog platoa. Jugoistočno na Kalvariju nadovezuje se Orlinac, a istočno od Orlinca nalazi se Staro groblje. Staro groblje i Kalvarija odijeljeni su blagom udolinom – Šorićak, a uz sjevernu i istočnu stranu Starog groblja prolazi dol Žabar.

Slučajni nalazi između 1895–1900. godine, te 1939. godine. Rekognosciranje su provedena 1970. i 1972. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik (sopotska kultura), eneolitik (badenska, kostolačka i vučedolska kultura), brončano doba (ostava Lovas – slučajni nalaz 1939. godine),⁴³ starije i mlađe željezno doba. Na Starom groblju zabilježeni su i nalazi srednjovjekovne, slavenske keramike.⁴⁴

Lit.: BRUNŠMID 1902: 59; sl. 17; SCHMIDT 1945: 13, 145; DIMITRIJEVIĆ 1956: 8; T.IV: 23–29; 1968: 20; 1977/8: 7, 8, 11, 22; Sl. 2.: 6,7,11,12; Sl. 3.: 7; VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1956: 62–64, 75, 85; VINSKI 1958: 1–34; T. I–VI; X: 1; BULAT 1970: 67; VINSKI-GASPARINI 1973: 26, 30, 31, 73, 115, 138, 142, 181; T.18.1; T.106: B; T.26: 15; 1983a: 497, 498; T.LXXV; TASIĆ 1974: 247; BRODIĆ 1976: 5, 12; GARAŠANIN 1983b: 505, 508, 511; T. LXXV; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984: 64, 74, 77, 81; 1994: 70; 1998: 195; ŠIMIĆ 1984: 53; karta 1–3; BALEN-LETUNIĆ 1993: 90, 91; kat. 24; BALEN 2002a: 39; 2002b: 157.

8.3. Ulica Vladimira Nazora 77

Slučajni nalazi prilikom uvođenja vodovoda 1975. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik, eneolitik (badenska kultura) i starije željezno doba.

8.4. Ulica Ante Starčevića 14–18⁴⁵

Slučajni nalazi prilikom uvođenja vodovoda 1975. godine.

Pretpovijesna nekropola – starije željezno doba.⁴⁶

9. MIKLUŠEVCI (o. Tompojevci)

9.1. Acino

Položaj se nalazi sjeverozapadno od Mikluševaca, između dva barovita dola.

Rekognosciranje 1972. godine.

41 Kao i u mnogim mjestima, toponimi nalazišta u Lovasu vrlo su nejasni. Tako se primjerice u dokumentaciji GMV-a, Gradac i Kalvarija označavaju kao isto nalazište, a tako navodi i S. Dimitrijević. Za Orlinac se navodi da se kod tzv. Bele lenije nadovezuje na Gradac, dok se Staro groblje spominje posebno jer ga dol Šorićak odvaja od Gradca. Međutim, u Popisu evidentiranih, preventivno zaštićenih i registriranih kulturnih dobara Ministarstva kulture, Konzervatorskog odjela u Osijeku, Orlinac, Kalvarija i Staro groblje registrirani su kao jedinstveno nalazište, a toponim Gradac nije označen.

42 Na padini tog položaja prema selu, prema narodnoj predaji nalazi se tursko groblje, što je cijelom nalazištu (odnosno dijelu Gradine) dalo ime.

43 Ostava je pronađena 1939. godine, prilikom oranja na oranici Zdravka Plašćevića. Z. Vinski piše da bliži podaci o mjestu i okolnostima nalaza nisu poznati (VINSKI 1958: 1). U dokumentaciji GMV-a čuva se zapis A. Dorna koji je uz nalazišta u Lovasu zabilježio: »oranica Z. Plašćevića (Gradac)«. Na Gradcu se spominju i župni vinogradi.

44 Dokumentacija GMV-a.

45 Bivša Ulica I. L. Ribara.

46 O tom nalazu objavljen je članak u »Vukovarskim novinama« – 8.9.1975. godine.

Pretpovijesno naselje – mlađe željezno doba.⁴⁷

Lit.: NENADIĆ 1990: 18.

9.2. Čaire

Nepoznat je precizniji položaj nalazišta.

Pretpovijesno naselje – srednje brončano doba i starije željezno doba.

9.3. Dudašev salaš

Površinski nalaz 1976. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik.

9.3. Pavlovac

Nalazi se u kutu što ga stvaraju cesta Vukovar-Šid i odvojak za Mikluševce (između Sotina i Mikluševaca).

Slučajan nalaz 1968. godine (na oranici J. Holik).

Pretpovijesno nalazište – brončano doba.

9.4. Perilo ili pod bara

Nalazi se s desne strane poljskog puta (vinograd H. Denči), na lesnom terenu koji se spušta do Perila.

Rekognosciranje 1973. godine.

Pretpovijesno naselje – kasno brončano doba (Belegiš II) i starije željezno doba.

10. OPATOVAC (o. Lovas)

10.1. Bivši vinograd Fridricha Königsdorfera (Sabadošev)

Slučajan nalaz 1911. godine.

Pretpovijesno naselje – badenska, Hunyady -vajska i vučedolska kultura.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1956: 7–8, 11; T.III: 20–22; 1977/8: 8, 62; T. 17: 3; BRODIĆ 1976: 13; ŠIMIĆ 1984: 58; karta 3; MARKOVIĆ 1994: 97.⁴⁸

10.2. Fruškogorska ulica 6

Slučajan nalaz 1962. godine.

Pretpovijesno naselje i nekropola – starije željezno doba.

10.3. Obala Dunava, bez bližih podataka

Slučajan nalaz 2002. godine.

Pretpovijesno nalazište – vučedolska kultura.

10.4. nepoznati položaj

Pretpovijesno nalazište – srednje brončano doba.

Lit.: VINSKI 1958: 23; T. IX:6; VINSKI-GASPARINI 1973: 31; 1983: 497; T.LXXII: 4.

⁴⁷ Objavljen je keltski mač iz Mikluševaca, bez bližih podataka o točnom položaju (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 63; T.XI: 3). Nalazište Acino, prema dostupnim podacima, jedino je latensko u Mikluševcima; stoga postoji opravdana sumnja da mač potječe s tog položaja.

⁴⁸ Z. Marković ne navodi točan položaj nalazišta. Na karti je obilježio Opatovac kao nalazište vučedolske i Hunyady-vajske kulture.

11. PAČETIN (o. Trpinja)

11.1. Pogon PIK-a Pačetin, parcela IV

Slučajni nalazi 1970. godine.

Pretpovijesno nalazište – brončano doba.

12. PETROVCI (o. Bogdanovci)

12.1. Brestovo, »Kraka Bara«

Nalazi se sjeveroistočno od Petrovaca, na brežuljkastom terenu s desne strane ceste Petrovci – Vukovar.

Slučajni nalazi i rekognosciranje 2001. godine.

Pretpovijesno i srednjovjekovno nalazište.⁴⁹

12.2. Brođanka⁵⁰ (»kod krušaka«)

Nalazište je smješteno sjeverozapadno od sela, uz uz desnu obalu barovitog dola Brođanka, koji je u prošlosti obilovao s više vode.⁵¹

Pretpovijesno (starčevačka, sopotska, badenska, kostolačka i vučedolska kultura, starije i mlađe željezno doba) i srednjovjekovno naselje.

Rekognosciranje 1976. godine (na oranicama J. Nađa, Đ. Turčinskog, V. Raca i S. Barne).

Lit.: BALEN 2002a: 40; 2002b: 157.

12.3. Ekonomija »Dubrava«⁵²

Nalazi se na salašu Trešnjak, s lijeve strane ceste Vukovar – Petrovci. Riječ je o uzvišenom položaju uz dol Trešnjak koji opkoljava teren s jugozapadne, južne i jugoistočne strane.

Slučajni nalazi prilikom oranja 1975/76. godine.

Pretpovijesno naselje – sopotska kultura.

Lit.: DORN 1976: 13; BRODIĆ 1976: 6.

12.4. Jaraš, Ulica bana Jelačića 28

Nalazi se sjeveroistočno od sela, s lijeve strane Ulice bana Jelačića, na obroncima vukovarskog ravnjaka koji se spušta prema Starim Jankovcima (Gatina).

Slučajni nalazi i rekognosciranje 2001. godine.

Pretpovijesno naselje – neolitik (starčevačka i vinčanska? kultura), eneolitik (vučedolska kultura) i brončano doba.

12.5. Malo polje, Samarinci⁵³

Nalazi se istočno od sela (s desne strane Vukovarske ulice). Sa sjeveroistočne strane omeđeno je Kraka barom.

49 Nalazišta Brestovo, Jaraš, te Malo polje, obišle su 2001. godine arheologinje Gradskog muzeja Vinkovci, kojima najljepše zahvaljujem na ustupljenim podacima.

50 J. Šimić obilježila je na karti Petrovce kao nalazište kostolačke kulture, ali bez točnog položaj nalazišta (ŠIMIĆ 1984: 58; karta 3).

51 Početkom 20. stoljeća tu su još bile vodenice.

52 Riječ je o poljoprivrednom zemljištu PIK-a Vukovar (tabla I), a poznato je i pod nazivom *petrovačka njiva*.

53 Nalazište je evidentirano pod nazivom Malo polje, i to kao pretpovijesna i antička nekropola. Samarinci se nalaze malo južnije, no oba položaja su istočno od sela. U dokumentaciji GMV-a A. Dorn zapisao je Malo polje = Samarinci.

Slučajni nalazi i manje sondiranje na oranicama J. Manjoša i Đ. i V. Papandriš 1974. godine, te rekognosciranje 2001. godine.

Pretpovijesno (sopotska, vučedolska, vinkovačka kultura, starije željezno doba), antičko i srednjovjekovno naselje i nekropola.⁵⁴

12.6. Petrovačka Dubrava (rajon Dol – šuma Dubrava)

Slučajni nalazi prilikom oranja 1960. godine.

Pretpovijesno naselje – vučedolska kultura.

Lit.: BRODIĆ 1976: 14.

12.7. Rogozna

Nalazi se oko 300 metara od desne strane ceste Petrovci – Vukovar, kod barovitog dola koji nosi isti naziv – Rogozna. Naselje je smješteno na malom brežuljku – platou ovalnog oblika, koji se uzdiže od ostalog terena.

Rekognosciranje 1969. i 1972. godine.

Pretpovijesno (sopotska, badenska, vučedolska kultura, brončano doba, starije željezno doba), antičko i srednjovjekovno (slavensko) nalazište.

Lit.: DORN 1969b: 18; BRODIĆ 1976: 9.

12.8. Vukovarska ulica 8

Slučajan nalaz 1977. godine (dvorište Lj. Velečković).

Pretpovijesno naselje – kostolačka kultura.

12.9. Tzv. Jovin salaš

Nepoznat je precizniji položaj nalazišta.

Slučajan nalaz 1972. godine.

Pretpovijesno nalazište – eneolitik.

13. SOTIN (o. Vukovar),⁵⁵ karta 3.

13.1. Aptov vinograd⁵⁶

Nepoznati bliži podaci o položaju.

Pretpovijesno nalazište – mlađe željezno doba.

Lit.: MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 42; T.XXXIV: 1.

⁵⁴ Pronađen je brončanodobni žarni grob. U dokumentaciji je A. Dorn zabilježio da je, prema pričama mještana, na Malom polju pronađeno i više rimskih grobova!

⁵⁵ Sotin se često citira u literaturi, a mnogo je sotinskog materijala objavljeno, no najčešće bez preciznih položaja i konteksta pronalaska. Primjerice S. Dimitrijević spominje Sotin u kontekstu vučedolskog naselja, ali ne navodi točan položaj (DIMITRIJEVIĆ 1977/78: 7,8, 11, 39; T.17: 2). M. Bulat spominje ga u kontekstu brončanog i (starijeg i mlađeg) željeznog doba, opet bez položaja naselja i nekropola

(BULAT 1970: 66, 71, 73-76). J. Šimić spominje Sotin kao nalazište badenske, potiske, bodrogkeresztur i vučedolske kulture (ŠIMIĆ 1984: 56; karta 2,3). K. Vinski Gasparini objavila je nalaze iz I. i II. druge faze kulture polja sa žarima, ali opet bez podataka o položaju nalazišta (VINSKI-GASPARINI 1973: 17, 31, 45, 47, 51, 72, 73, 142, 184).

⁵⁶ Vidi bilješku 61.

⁵⁷ Dokumentacija GMV-a.

13.2. Božičev / Majcanov vinograd

Majcanov vinograd (poznat je i po nekadašnjem vlasniku i kao Božičev vinograd) smješten je uz dunavsku obalu istočno od položaja Popino brdo koje se nalazi uz sotinsku crkvu Blažene Djevice Marije. Ispod Majcanovog vinograda, na obali Dunava smješten je položaj Vručak.

Pretpovijesno (kasno brončano doba, starije željezno doba, mlađe željezno doba), antičko i srednjovjekovno nalazište.

Lit.: MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 42; T. XXXIV: 2; XXXV: 5; NENADIĆ 1990: 18; ILKIĆ 2006: 56; karta 1.

13.3. Gradina

Sotinska Gradina usamljeno je strmo uzvišenje uz Dunav. Smještena je zapadno od surduka koji ju odvaja od platoa (Popino brdo) na kojem se nalazi crkva Blažene Djevice Marije. Po svome obliku, položaju i funkciji odgovara Gradcu kod Streimova vinograda (BULAT 1969: 44; u: DEMO 1996: 19). A. Dorn zabilježio je da su na »Gradini« vidljivi ostaci stare rimske utvrde.⁵⁷ Danas je za širi položaj uz Gradinu u upotrebi i naziv Fancaga (Gradina i Ulica M. Gupca).

Pretpovijesno – eneolitik (vučedolska kultura), brončano doba (vatinska kultura i Belegiš II)⁵⁸ i srednjovjekovno nalazište.

Lit.: SCHMIDT 1938: 145; T. 83: 1; DIMITRIJEVIĆ 1956: 9; T.V: 31; BRODIĆ 1976: 14.

Podaci sadržani u literaturi, ali i u muzejskoj dokumentaciji, o nalazištima Gradina i Majcanov vinograd, prilično su nejasni, a poneki i netočni. Stoga je bitno razjasniti neke činjenice. Riječ je o sljedećem: registriran je položaj »Cornacum« i »Gradina« kao antičko nalazište, a zatim i posebno evidentiran »Gradac« kao pretpovijesno. Gradac i Gradina obično označavaju isti tip položaja. Međutim, mještani Sotina ne služe se toponimom Gradac.

Majcanov vinograd evidentiran je samo kao pretpovijesno nalazište, a prema podacima M. Ilkića tako pratimo kontinuitet od kasnog brončanog doba sve do srednjeg vijeka.

Sljedeća nerazumljiva konstatacija je ona R.R. Schmidta koji piše da se na »Gradcu« nalazi vinograd Adamović i vinograd Korošec (SCHMIDT 1945: 145; DIMITRIJEVIĆ 1956: 9) a povezuje ga s vučedolskim naseljem. Međutim, A. Dorn izjednačio je pak imena svih vinograda i u dokumentaciji bilježi da se Adamovićev vinograd, koji je kasnije bio Božičev, pa Majcanov nalazi na »Gradini« u centru sela kod crkve. N. Majnarić-Pandžić kasnolatensko središte pretpostavlja na »Gradcu« (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1994: 75), iako je prije objavila latenske nalaze s Božičeva vinograda (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 42; T. XXXIV: 2; XXXV: 5). Dakle, Gradina i Majcanov vinograd dva su različita položaja, odnosno arheološka nalazišta u Sotinu. Kod crkve u središtu Sotina nalazi se položaj Popino brdo, koje je na zapadnoj strani surdukom odijeljeno od Gradine, a istočno od crkve nalazi se Majcanov vinograd. Gdje se nalazio Adamovićev vinograd, odnosno vučedolsko naselje, ostaje nepoznato.⁵⁹

13.4. Ilkićev vinograd

Nalazi se uz dunavsku obalu između Majcanova i Radićeva vinograda, iznad Vručka.

Pretpovijesno (starije željezno doba-daljska i bosutska grupa i mlađe željezno doba) antičko i srednjovjekovno nalazište.

Lit.: LOŽNJAK DIZDAR 2004: 21; ILKIĆ 2006: 56; karta 1.

⁵⁸ S nepoznatog nalazišta u Sotinu potječe slučajan nalaz žare atribuirane Belegiš II grupi; stoga postoji opravdana sumnja da je pronađena na pretnodno navedenom položaju (FORENBAHER 1991: 56).

⁵⁹ Jasno je da se tek iskopavanjima dobivaju jasni stratigrafski odnosi i slijedovi kultura. No, u slučaju ova dva nalazišta korišteni su podaci prema usmenom priopćenju M. Ilkića, osim što je zbog navoda u literaturi Gradini pripisana i vučedolska kultura.

13.5. Jarkovac

Nalazi se zapadno od Sotina. Smješten je uz Dunav između Skendre i Sotina.

Pretpovijesna nekropola – mlađe željezno doba.

Lit.: MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 42; T.XXXVI: 1; T.XXXVII: 8; NENADIĆ 1990: 18.

13.6. Kamen / Kamenac

Položaj je smješten na obali Dunava a nizvodno nadovezuje se na Vrućak.

Pretpovijesno (neolitik, eneolitik, starije željezno doba), antičko i srednjovjekovno nalazište.

13.7. Kružna peć

Nepoznat je smještaj ovog položaja.

Pretpovijesno nalazište – mlađe željezno doba.⁶⁰

Lit.: MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 42; T.XXXVII: 3; NENADIĆ 1990: 18.

13.8. Skendra

Nalazi se uz dunavsku obalu između Vučedola i Sotina, nasuprot Sotinske ade.

Slučajan nalaz prije 1900. godine (u nekadašnjem vinogradu L. Drobine).

Pretpovijesno nalazište – kultura Bodrogkeresztur.⁶¹

Lit.: BRODIĆ 1976: 12; DEMO 1996: 19.

13.9. Srednje polje

Jugoistočno od središta Sotina, uz strmu obalu Dunava na lesnom terenu nalaze se vinogradi i oranice Srednjeg polja. Cijeli kompleks, iako odijeljen od Sotina dubokim surdukom na svojoj sjeverozapadnoj strani, tvori jednu cjelinu i nadovezuje se na neprekinuti niz naselja uz obalu Dunava. Nalazi potječu s vinograda i oranica I. Radića, smještenih pokraj mjesnog groblja na kraju sela. Ovaj položaj mještani Sotina nazivaju i Radićev vinograd.

Slučajni nalazi prilikom obrađivanja vinograda.

Pretpovijesno (neolitik, eneolitik-vučedolska kultura, brončano doba, starije željezno doba), antičko i srednjovjekovno naselje.⁶²

Lit.: MINICHREITER 1973a: 17; BRODIĆ 1976: 9, 13; ILKIĆ 2006: 56; karta 1.

13.10. Šaragljiće / Jaroš

Smješteno je s desne strane ceste Sotin-Ilok (Ulica V. Nazora).

Pretpovijesna nekropola (kasno brončano doba) i antičko naselje.

Lit.: LOŽNJAK DIZDAR 2004: 21.

13.11. Trstenik

Nalazi se jugoistočno od Sotina, između ceste Sotin – Ilok i Dunava (vinogradi obitelji Đukić, Novosel, Stojanović, Marinović, Njegić i Matijašević). Trstenik je surdukom odijeljen od Zmajevca.

⁶⁰ Riječ je vjerojatno o nekropoli. N. Majnarić-Pandžić keltsko-latenska nalazišta iz Sotina datirala je u 1. stoljeće pr. Kr., i smatra da sva građa potječe iz razorenih grobova, naseobinski materijal je nepoznat (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 44).

⁶¹ Prema usmenom priopćenju M. Ilkića, na tom položaju uz rub surduka ima i materijalnih nalaza badenske kulture.

⁶² Navedeni podaci zabilježeni su u korištenim izvorima i literaturi a prema podacima M. Ilkića stratigrafski na tom nalazištu pratimo: eneolitik – badenska, kostolačka i vučedolska kultura, kasno brončano doba, starije i mlađe željezno doba. Stoga je i pretpostavka da nalazi kostolačke kulture za koje nije sigurno mjesto nalaza potječu upravo sa Srednjeg polja (BALEN 2002a: 41; 2002b: 157; T.4: 1, 2, 4; T.5: 3).

Slučajni nalazi 1973. godine.

Pretpovijesno naselje – neolitik, brončano i željezno doba.

13.12. Vašarište

Smješteno je uz katoličko groblje, s lijeve strane ceste Sotin-Ilok. Danas se na tome mjestu nalazi nogometno igralište.

Slučajni nalazi 1975. i kasnije, 1980. godine.

Pretpovijesna nekropola – kasno brončano doba (daljska kulturna grupa).

Lit.: DORN 1976: 12; LOŽNJAK DIZDAR 2004: 21; ILKIĆ 2006: 57, bilj. 7.

13.13. vrt I. Juriše

Nepoznat je precizan smještaj položaja.

Slučajan nalaz.

Pretpovijesna nekropola – starije željezno doba?⁶³

13.14. Vručak⁶⁴

Položaj je smješten na obali Dunava, ispod sotinske crkve (uz Majcanov vinograd sve do Ilkićeva vinograda). Na ovom se mjestu nalazi snažan izvor vode (ILKIĆ 2006: 55).

Pretpovijesno (starije i mlađe željezno doba), antičko i srednjovjekovno nalazište.

Lit.: DORN 1976: 13; NENADIĆ 1990: 18; ILKIĆ 2006: 56; karta 1.

13.15. Zlopolje / Ritovi

Riječ je o položaju između Sotina i Mikluševaca, u blizini Grabova, uz Ritove (gdje se danas nalaze ribnjaci). Idući sjeverno od Mikluševaca dolom koji vodi prema Sotinu, dolazi se do položaja koji se naziva i »Sotinačka strana« (Zlopolje) – na tom je mjestu ubicirana *villa rustica*. Na položaju uz sam Rit smješteno je veliko eneolitičko naselje.

Pretpovijesno (badenska i kostolačka kultura) i antičko naselje.

13.16. Zmajevac⁶⁵

Nalazi se tri i pol km istočno od centra sela s lijeve strane ceste Sotin-Ilok, na lesnoj gredi uz Dunav (u blizini nekadašnjeg Frankova salaša).

Slučajni nalazi 1903. i 1905. godine (vinograd L. Crnjanovića).

Pretpovijesna (mlađe željezno doba) i srednjovjekovna nekropola, te pojedinačni srednjovjekovni nalazi (iz vremena seobe naroda).

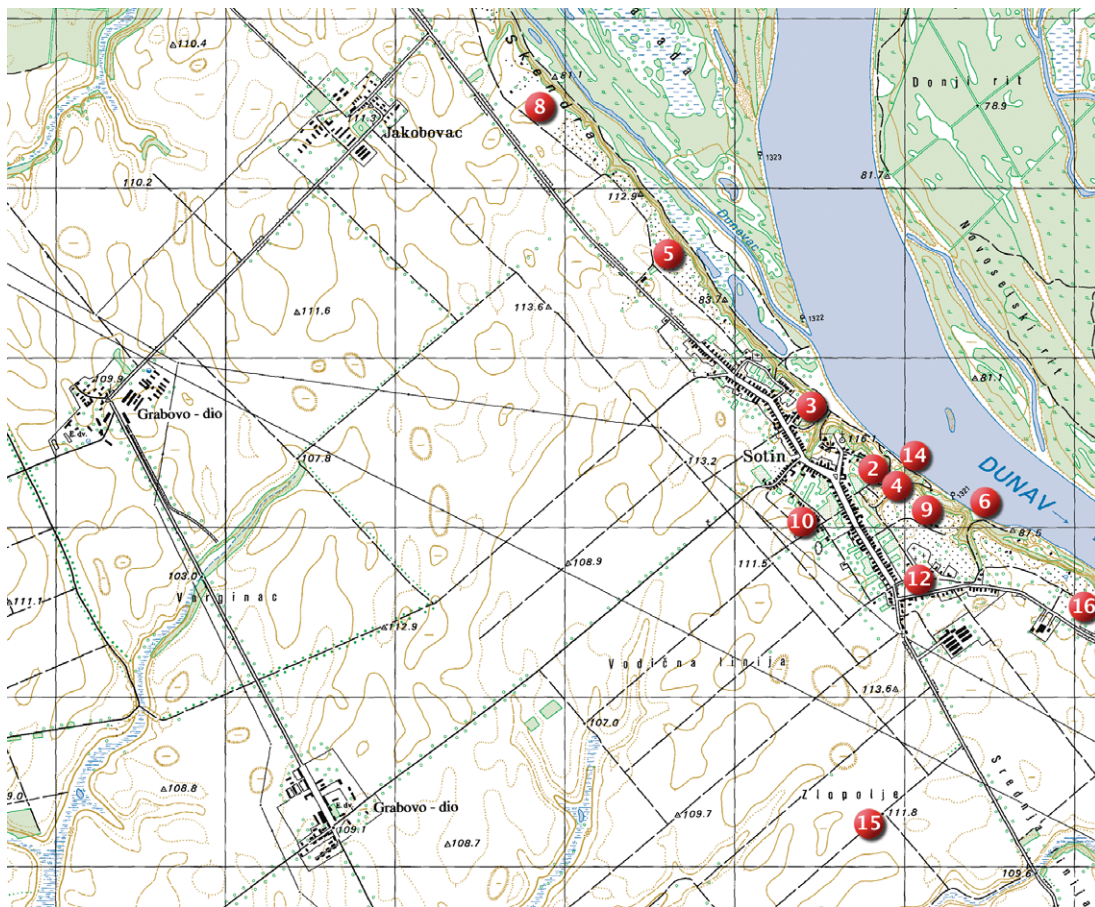
Lit.: MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 20, 22, 42–44; T.XXXV: 1, T.XXXVI: 3, 4; T.XXXVII: 1, 5–7; 1972/3: 55–71; T.I–V; 1994: 75, 78; JOVANOVIĆ 1974: 300; NENADIĆ 1990: 18; BALEN-LETUNIĆ 1993: 118; kat. 108.

63 Postoji sumnja da je grob iz rimskog vremena. Uz skelet je pronađena olovna statueta i dijelovi metalnog pojasa (podatak iz dokumentacije GMV).

64 U inventarnim knjigama GMV-a, uz neke nalaze koji potječu s Vručka, piše Vručak – pod selom, a jednako tako i za Kamenac. Stoga nije posebno naveden položaj »Pod selom« budući da on obuhvaća oba prethodno navedena polo-

žaja (13.6. i 13.14.). To je vidljivo i temeljem bogate stratigrafije na navedenim položajima (NENADIĆ 1990: 18).

65 Najljepše zahvaljujem Mati Ilkiću s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, koji mi je pomogao oko sotinskih nalazišta tako da je nadopunio ili ispravio podatke kojima sam raspolagala – od preciznijeg smještaja nalazišta do prisutnosti pojedinih kulturnih grupa na istima.

Karta 3.

13.17. nepoznati položaj

Slučajan nalaz.

Pretpovijesno nalazište – starije željezno doba (ostava)?

Lit.: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1956: 62, 66, 88; VINSKI-GASPARINI 1973: 165.

14. SVINJAREVCI (o. Bogdanovci)

14.1. Trinčil

Nalazi se na povišenom terenu uz surduke Mali Gaić i Veliki Gaić. Na jugozapadnoj strani spušta se prema cesti Negoslavci-Orolik.

Rekognosciranje 1977. godine.

Pretpovijesno (starije i mlađe željezno doba), antičko i srednjovjekovno naselje.

Lit.: DORN 177: 150.⁶⁶

⁶⁶ A. Dorn spominje Trinčil samo kao antičko nalazište, no u dokumentaciji postoje podaci i o pretpovijesnim

i srednjovjekovnim nalazima. Evidentirano je kao pretpovijesno i antičko nalazište.

15. TOMPOJEVCI (o. Tompojevci)

15.1. Malat⁶⁷

Sjeverozapadno od sela nalaze se u nizu prema zapadu tri blaga brežuljka na zemljištu Malat. Oni su odijeljeni od ostalog terena sa istočne, sjeverne i zapadne strane. Najzapadniji⁶⁸ se pri dnu spušta u rit Dražinovac.

Rekognosciranje 1971. godine (na oranici P. Nikolić).

Pretpovijesno (starčevačka kultura) i antičko naselje.

Lit.: BRODIĆ 1976: 1.

15.2. nepoznati položaj

Slučajan nalaz.

Pretpovijesno nalazište – mlađe željezno doba.

16. TOVARNIK (o. Tovarnik)

16.1. Orašće

Nalazi se sa sjeverne i južne strane ceste Tovarnik – Ilača, oko dva km zapadno od Tovarnika, na lesnoj padini koja se blago spušta u srijemsku ravnicu (bosutsko-savsku ravnicu).

Slučajni nalazi prilikom oranja, te rekognosciranje 1971. i 2006. godine.

Pretpovijesno (neolitik, eneolitik – badenska i vučedolska kultura), antičko (Ulmo?) i srednjovjekovno nalazište.

Lit.: BRODIĆ 1976: 9; DORN 1973: 28; DORN 1977: 150; MINICHREITER 2007: 91.⁶⁹

16.2. nepoznati položaj

Slučajan nalaz.

Pretpovijesno naselje – kostolačka kultura.

Lit.: BALEN 2002a: 41; 2002b: 158.

17. TRPINJA (o. Trpinja)

17.1. Staro selo

Nalazi se sjeveroistočno od Trpinje (oranica Đ. Tadića).

Pretpovijesno naselje – neolitik.

17.2. Selčina bara

Nalazi se sjeverno od Trpinje.

Slučajan nalaz 1968. godine.

Pretpovijesno naselje – vučedolska kultura.

67 Nalazište je registrirano samo kao antičko, a tako je interpretirano i u literaturi (MINICHREITER 1973: 17). Kasnije je A. Dorn u dokumentaciji GMV-a zabilježio da je ustanovljeno i pretpovijesno naselje.

68 Na ovom najzapadnijem brežuljku smješteno je antičko naselje.

69 Položaj je zabilježen kao Orašje, ali jasno piše da je smješteno zapadno od Tovarnika. Budući da se u dokumentaciji GMV navodi kao Orašće, a tako je i obilježeno na topografskoj karti, u ovom radu navodi se taj naziv. Razlog tomu je također što postoji i položaj Orašje koji se nalazi jugoistočno od Tovarnika.

17.3. nepoznati položaj

Slučajan nalaz 1982. godine.

Pretpovijesno nalazište – Belegiš II grupa.

Lit.: FORENBAHER 1991: 56; sl. 6.

18. VERA (o. Trpinja)**18. 1. nepoznati položaj**

Pretpovijesno nalazište – neolitik.

Lit.: BÖSENDORFER 1942: 10.

19. VUKOVAR⁷⁰ (o. Vukovar), karta 4.**19.1 »SAMOSTANSKI PLATO«**

U samom središtu Vukovara, na desnoj obali rijeke Vuke i Dunava (u starom dijelu grada) uzdiže se lesni plato na kojem se danas nalaze Franjevački samostan, crkva sv. Filipa i Jakova i Gimnazija. Ovaj plato, surdukom je odijeljen od drugoga u nizu – Velike skele. Ulica Šamac⁷¹ spušta se od Gimnazije prema Ulici bana Josipa Jelačića,⁷² odnosno prema Velikoj skeli. U literaturi se ponekad položaji Gimnazija, Šamac i Samostan spominju posebno, a ponekad kao cjelina. Nedvojbeno je da se na cijelom platou aktivno živjelo i pokopavalo u različitim vremenima.

Gimnazija, crkva sv. Filipa i Jakova, Šamac

Prvi nalazi pronađeni su prilikom kopanja temelja za Gimnaziju 1894. godine. Zaštitno iskopavanje u Gimnaziji obavljeno je i 1999. godine.⁷³ Ostali nalazi uglavnom su slučajni.

Pretpovijesno naselje i nekropola (starčevačka, vučedolska, vatinska kultura, mlađe željezno doba) i srednjovjekovno naselje.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1968: 53; 1969: 12; T. I: 4,5; T. II: 1; 1979a: 235; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 99; T.L: 7; 1994: 66; BRODIĆ 1976: 1; BALEN-LETUNIĆ 1982: 82; T.7: 8; MINICH-REITER 1992a: 3; 1997: 25; 2002: 71; MARIĆ 1994: 50, 54; KARAC 1994: 138; DEMO 1996: 68; kat. 5c, 5d.

19.2. VELIKA SKELA

Velika skela nalazi se istočno od središta Vukovara na strmoj lesnoj obali Dunava. Uzvodno (zapadno) je od »Samostanskog platoa« odijeljena surdukom Skelica (Mala skela),⁷⁴ a nizvodno (istočno) surdukom, na čijem se dnu (na obali Dunava) nalazi stara klaonica, od Petri skele. Ostaci pretpovijesnih nekropola nalaze se na zemljištu sjeverno i istočno od današnjeg vodotornja, koje se zove Najparov vrt ili Najpar bašće.⁷⁵

70 Iznimno, popis nalazišta u gradu Vukovaru ne prati abecedni slijed, već se radi lakšeg snalaženja nabrajaju prema kriteriju njihovog smještaja unutar, tj. izvan grada.

71 Bivša Ulica M.Gorkog.

72 Bivša Ulica JNA.

73 Iskopavanje su proveli Mirela Hutinec (GMV) i Jacqueline Balen (AMZ), a o rezultatima su izvijestile na skupu HAD-a održanog u Vukovaru 1999. godine. Predavanja s tog skupa nisu objavljena.

74 Ovaj surduk nije prirodan. Godine 1878. odobreno je prosjecanje prolaza »Mala skela« (Skelica) prema Dunavu, a zemlja je upotrijebljena za nasipavanje Vuke (CRLE-NJAK 2005: 62).

75 Oko 1940-ih godina ovo je zemljište bilo vlasništvo obitelji Najpar. Vukovarci taj položaj još i sad zovu »Najparica«.

Najpar bašće

Počinju s desne strane tzv. Male skele, na počeku Ulice bana Josipa Jelačića.⁷⁶ Teren se blago spušta prema navedenoj ulici koja je ukopana presjecanjem ove lesne grede, koja se od Dunava proteže prema tzv. Jankovićevu Gradcu (Lijeva bara).

Slučajni nalazi iz 1939/40. godine,⁷⁷ i kasnije kod obrađivanja vinograda. Prilikom kopanja temelja za novi vukovarski vodotoranj, 1966. godine, pronađeni su skeletni (eneolitički) grobovi. Istočno od vodotornja prilikom gradnji privatnih kuća, nažalost, uništeni su grobovi iz vremena mlađeg željeznog doba.

Pretpovijesna nekropola i moguće naselje – neolitik, eneolitik (badenska i vučedolska kultura), starije i mlađe željezno doba.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1956: 10; T.VI: 37; DORN 1969a: 32; KARAČ 1994: 138; BRODIĆ 1976: 10, 16.

19.3. PETRI SKELA

Lesni plato Petri skela nalazi se istočno od Vukovara između ceste Vukovar-Sotin i Dunava. Surdukom kojim se spušta do Dunava, sa zapadne strane odijeljena je od Velike skele, a na istoku graniči s Vučedolom.⁷⁸ Sada se na dijelu platoa nalaze obiteljske kuće i oranice, a nizvodno, prema vučedolskom surduku nalazi se Naselje Vučedol (vikendice). Na samoj dunavskoj obali, otprilike ispod Naselja Vučedol, ribari se koriste i nazivima Veliki i Mali liman. Na potezu od Petri skele do Vučedola nekada su bili vinogradi, a nalazišta su poznata u literaturi prema imenima njihovih (nekadašnjih) vlasnika.

Slučajni nalazi, obilasci terena, zaštitno iskopavanje 1980. godine.

Pretpovijesno (neolitik, eneolitik, brončano i mlađe željezno doba) i antičko naselje.

Lit.: DORN 1960: 35, 36.

Vinograd Vase Mihajlovića⁷⁹

Pretpovijesno naselje (badenska kultura, mlađe željezno doba) i nekropola? (nalaz 1901. godine kasnoeneolitičkog skeletnoga groba).⁸⁰

Lit.: BRUNŠMID 1902: 60, 61; sl. 19; SCHMIDT 1945: 141; DORN 1969a: 32; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 99; T.L: 1; 1994: 66; MARKOVIĆ 1994: T.22 B.

76 U izvještaju o službenom putovanju dr. Josipa Klemenca u Dalj i Vukovar piše da je u dvorištu kuće u Jelačićevoj ulici 21 pronađeno mnogo kostura – halštatska nekropola (u: DEMO 1996: 19). Broj 21 nalazi se na sjevernoj (lijevoj) strani ulice, dakle na Velikoj skeli.

77 Vidi: DIMITRIJEVIĆ 1956: 10; T.VI: 37.

78 Od surduka kod klaonice, gdje počinje Petri skela, sve do ceste (surduka) kojom se spušta do Vučedola (restorana), nema ni jednog surduka. Cijeli potez od Petri skele do Vučedola područje je zaštićene arheološke zone. Stoga, i neki vinogradi koji su ovdje nabrojani možda već i katastarski pripadaju naselju Vučedol, koje je smješteno i s lijeve i s desne strane vučedolskog surduka. Stoga je teško razgraničiti područje Vučedola i Petri skele s lijeve strane surduka. To se odnosi na Barišićev, Laudenbachov i Kirchbaumov vinograd kojima u opisu stoji »uz Dunav prema Vučedolu«. Primjerice, za Karasovićeve vinograd, koji se također nalazi s lijeve strane surduka, jasno je da se nalazi na Vučedolu.

79 U literaturi nije jasno određeno gdje su se točno nalazili vinogradi Mihajlovića i Eltza. Moguće je samo zaključiti da su bili susjedni vinogradi. Kada pojedinačno opisuje nalazišta u vinogradima, A. Dorn piše da se nalaze na Petri skeli (DORN 1969a: 32), a u opisu skupnog nalaza novca na Velikoj skeli, piše »na prostoru između vinograda Vase Mihajlovića i vinograda grofa Eltza« (DORN 1969a: 35). Godine 1980., A. Dorn obavio je zaštitna iskopavanja na nekoliko katastarskih čestica na Petri skeli, zbog intenzivne gradnje kuća. U izvještaju je opisao da se jedna nalazi upravo na nekadašnjim vlastelinskim vinogradima grofa Eltza, a druga kuća izgrađena je u blizini nekadašnjeg vinograda V. Mihajlovića. Time je potvrđeno da su se spomenuti vinogradi nalazili na Petri skeli.

80 J. Brunšmid piše da je grob pronađen na zemljištu V. Mihajlovića kod Velike skele (BRUNŠMID 1902: 60). Vidi bilješku 80.

Vinograd grofa Eltza

Pretpovijesno nalazište – badenska kultura i mlađe željezno doba.

Lit.: SCHMIDT 1945: 145; TB. 83:4; DIMITRIJEVIĆ 1956: 10; DORN 1969a: 32; BALEN-LETUNIĆ 1982: 82; T.7: 5; T. 8:10; MARIĆ 1994: 54.

Berendijev vinograd (Veberov)

Poznat je bio kao Berendijev, a zatim promjenom vlasnika kao Veberov vinograd.

Nalazi se oko 500 m nizvodno od stare klaonice na Dunavu, nedaleko od »Dangube«.

Nalazište je otkriveno 1956. godine prigodom odrona visoke dunavske obale, zbog čega je i veći dio nalazišta uništen. Obilasci terena 1956., 1958., 1961., 1965., 1973. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik (vinčanska i sopotska kultura), eneolitik (badenska i vučedolska kultura) te brončano doba.

Lit.: DORN 1965a: 4; 1969a: 29; BRODIĆ 1976: 4; DIMITRIJEVIĆ 1979a: 304, 353; ŠIMIĆ 1984b: 55; KARAO 1994: 138; TEŽAK-GREGL 1998: 80.

Bivši Kirchbaumov vinograd (vinograd Radošević?)

Nalazi se oko jedan km nizvodno od Petri skele na Dunavu.

Slučajni nalazi i rekognosciranje 1956. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik i brončano doba.

Lit.: DORN 1969a: 31; KARAO 1994: 138; BRODIĆ 1976: 4, 8.

Barišićev vinograd

Nalazi se uz dunavsku obalu prema Vučedolu.

Prvi slučajni nalazi potječu iz 1898. godine.

Pretpovijesno naselje – eneolitik (vučedolska kultura) i brončano doba.

Lit.: SCHMIDT 1945: 13; DIMITRIJEVIĆ 1956: 10; T.VI: 36; DORN 1969a: 31; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 99; T.L: 2; BRODIĆ 1976: 15; KARAO 1994: 138.

Laudenbachov vinograd

Nalazi se uz dunavsku obalu prema Vučedolu.

Slučajni nalazi.

Pretpovijesno nalazište – vučedolska kultura.

Lit.: SCHMIDT 1945: 145; DIMITRIJEVIĆ 1956: 10; T.VI: 38; DORN 1969a: 32; KARAO 1994: 138; BRODIĆ 1976: 16.

19.4. Desna bara (Brandeckerov vinograd – Ulica Frana Kršinića)

Nalazi se u jugoistočnom dijelu Vukovara, zapadno od Lijeve bare od koje je odvojena surdukom.

Pretpovijesno naselje i nekropola (eneolitik,⁸¹ brončano doba⁸² – Belegiš II i željezno doba) i srednjovjekovna nekropola.

Lit.: DORN 1969a: 33; VINSKI-GASPARINI 1973: 46; T.17: 1–4; 1983b: 554;⁸³ MINICH-REITER 1984: 84; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1994: 69; KARAO 1994: 138, 139.

81 Na Desnoj bari nalazio se Ružičkin vinograd s kojeg potječu nalazi Bodrogkeresztur kulture (SCHMIDT 1945: 26; DEMO 1996: 19).

82 Slučajan nalaz 1907. godine (DORN 1969a: 33).

83 K. Vinski-Gasparini nalaze s Desne bare atribuiru virovitičkoj grupi. Kao najistočnije nalazište te grupe označila je Sotin, no bez preciznijeg položaja.

19.5. LIJEVA BARA (tzv. Jankovićev Gradac)

Vukovarsko naselje Lijeva bara smješteno je u jugoistočnom dijelu grada, na lesnoj uzvisini koja je u prošlosti bila povezana na sjeveroistočnoj strani, prema Dunavu, s uzvišenjem gdje se nalazila srednjovjekovna utvrda. Na zapadnoj strani, povišeni plato Lijeve bare rušio se u prosjek nekadašnjeg rukavca kojim je tekla voda, a koji se s vremena na vrijeme napuni vodom.⁸⁴ Danas je Lijeva bara odvojena od bivše utvrde cestom koja vodi prema Sotinu.

Sustavno iskopavanje 1951–1953. godine, i brojni slučajni nalazi.

Pretpovijesno naselje (kostolačka kultura i mlađe željezno doba) te pretpovijesna i srednjovjekovna nekropola (kasno brončano doba, starije željezno doba – grupa Dalj i srednji vijek – bjelobrdska kultura).

Lit.: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1956: 76; 1962: 271; T. III, IV; DORN 1965a: 1; 1969a: 34; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 10, 59, 60; T.L: 5,8; T.LII: 7,10; 1994: 72, 73; 1998: 222–224; BULAT 1970: 63, 73; MINICHREITER 1973a: 17; 1984: 84; VINSKI-GASPARINI 1973: 16⁸⁵, 46, 187; T.121–125; 1983b: 550, 602, 604, 606, 608–616; BALEN-LETUNIĆ 1982: 82; T.7: 7; T.8: 3; 1998: 9; ŠIMIĆ 1984a: 107–115; VASIĆ 1989: 533; NENADIĆ 1990: 18; KARAČ 1994: 138,139; DEMO 1996; 2006: 302–303; BALEN 2002a: 42; 2002b: 153–158; T.1; T.2; T.3; T.5: 4; LOŽNJAK DIZDAR 2004: 20, 21, 23, 25.

Lijeva bara-Slavija

Pronađeno je nekoliko žarnih grobova iz starijeg željeznog doba, i time su pomaknute južne granice nekropole. Položaji Lijeva bara, Desna bara i Lijeva bara-Slavija čine jedinstveni kompleks nekropola i naselja.

Vinograd Ilje Perkaćanskog⁸⁶

Nalazio se na području Lijeve bare.

Slučajan nalaz eneolitičkog skeletnoga groba 1902. godine.

Lit.: BRUNŠMID 1902: 64; sl. 21; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ⁸⁷ 1994: 66; DEMO 1996: 19.

Đakovačka ulica⁸⁸

Nalazi se uz periferni dio Lijeve bare i Mitnice.

Slučajan nalaz 1966. i 1983. godine.

Pretpovijesna nekropola – starije željezno doba.

19.6. Mitnica (Ulica A.G. Matoša)

Slučajan nalaz u dvorištu kuće 1975. godine.

Pretpovijesna nekropola – starije željezno doba.⁸⁹

84 Bara je zauzimala šire močvarno područje u kojem je nekada bilo riba. S lijeve i desne strane bare formiraju se naselja. Na karti iz 1817. godine zabilježena je kao Fluentum bara, a i tada je bila naseljena. Središnji dio bare još je vlažan i akumulira kišnicu. Iz bare je sve do 1940. godine kroz Radićevu ulicu tekao potok (CRLENJAK 2005: 136).

85 K. Vinski-Gasparini dalje u tekstu spominje nekropolu Vukovar, misleći pritom na položaj Lijeve bara (VINSKI-GASPARINI 1973: 17, 21, 22, 148, 150–152, 158–164, 169–171, 175, 176).

86 U Izvještaju o službenom putovanju Josipa Klemenca u Dalj i Vukovar, piše da se taj vinograd (uz nekoliko

drugih nabrojanih vlasnika) nalazi na brežuljcima na Lijevoj bari (u: DEMO 1996: 19).

87 Za ovaj grob N. Majnarić-Pandžić ne spominje s kojeg je položaja (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1994: 66). U literaturi se navode tri eneolitička groba iz Vukovara, i moguće je prema opisima i nalazima identificirati položaj svakoga groba. Pronađeni su na Velikoj tj. Petri skeli, Lijevoj bari (vinograd I. Perkaćanskog) i blizu željezničkog kolodvora (zemljište G. Thallera).

88 Bivša Ulica bratstva i jedinstva.

89 I ova se ulica nalazi u blizini Lijeve bare.

19.7. Zrinska ulica, Sajmište

Slučajan nalaz 1966. godine.

Pretpovijesno nalazište – brončanoga doba.

19.8. Mala ulica, Švapsko brdo

Nalazi se zapadno od središta Vukovara, na povišenom položaju s desne strane rijeke Vuke.

Slučajan nalaz.⁹⁰

Pretpovijesno nalazište – srednje brončano doba.

Lit.: VINSKI – VINSKI-GASPARINI 1956: 62–64, 75, 89; VINSKI 1958: 1–34; T. VII; VIII; X: 3–6; VINSKI-GASPARINI 1973: 26, 30,31, 115, 138, 142; 1983a: 497, 498; TASIĆ 1974: 247; GARAŠANIN 1983b: 505, 508, 511, 513; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984: 64, 74, 77; 1994: 66; BULAT 1970: 67; KARAČ 1994: 139; DEMO 1996: 67; kat. br. 4.

19.9. »Ciglana Eltz«⁹¹

Nalazila se kod današnjeg stadiona, uz željezničku prugu. Na tome mjestu rijeka Vuka meandrira prema Adici pa je stoga to područje močvarno.

Prvi poznati nalazi (sopotske kulture) potječu iz 1888. godine, a potom je i R. R. Schmidt proveo re-kognosciranje 1940. godine.

Pretpovijesno naselje (starčevačka, sopotska i vučedolska kultura, mlađe željezno doba) i nekropola (starije željezno doba).

Lit.: SCHMIDT 1945: 125; DIMITRIJEVIĆ 1968: 20, 53; 1979a: 265; DORN 1969a: 31; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 52; BRODIĆ 1976: 1, 7; MARIĆ 1994: 51, 54; KARAČ 1994: 138; MINICHREITER 1997: 25.

19.10. Desna supoderica

Lesna uzvisina na kraju Bogdanovačke ulice⁹² koja se oštro spušta prema Vuki (između prodola Supoderica i rijeke Vuke).

Slučajni nalazi prilikom obrađivanja vinograda i izgradnje kuća. Prilikom gradnje željezničke pruge Vukovar-Rača (prije Prvoga svjetskog rata) pronađena je keramika na desnoj obali Vuke, kod željezničkog mosta. S. Dimitrijević atribuirao ju je sopotskoj kulturi, a na istome mjestu (u močvarnoj prodolini, podno Desne supoderice) R. R. Schmidt spominje vučedolsko sojeničko naselje. Teme-ljem bogatih površinskih nalaza ustanovljeno je pretpovijesno naselje i nekropola (neolitik/eneoilitik, brončano doba, starije i mlađe željezno doba).

Lit.: SCHMIDT 1945: 145; DIMITRIJEVIĆ 1968: 20; KARAČ 1994: 138.

90 Godine 1897. ostavu je otkupio J. Brunšmid za Arheološki muzej u Zagrebu.

91 Područje na kojem se nalazila ciglana Eltz obuhvaćala je dio današnjeg stadiona u Novom Vukovaru prema pruzi i dio groblja, također prema pruzi (Mirogojska ulica). Danas tamo nema vidljivih ostataka Ciglane budući da je obitelj Eltz taj prostor upotrebljavala isključivo za iskop zemlje za potrebe gradnje Dvorca. Te su jame poslije zatrpale, a naziv Ciglana Eltz ostala je samo u tradiciji. Položaj ciglane Eltz ne može se vezati uz prostor današnje Ciglane koja se nalazi također uz prugu, ali na povišenom položaju današnjeg naselja Sajmište. A. Dorn također je zabilježio da se na bivšoj ciglani Eltz nalazi tzv. Puklešin

vinograd, no ta dva položaja ponekad se spominju kao dva različita položaja/nalazišta.

92 Bivša Ulica 1. maja.

93 Bivša Ulica S. Penezića.

94 Bivša Ulica Proleterskih brigada, kuće obitelji Kukuljica.

95 Vidi: DUŠANIĆ, S. An Early Diploma Militare, *Starinar*, 49/1998.

96 Bivši II. vinkovački odvojak.

19.11. LIJEVA SUPODERICA

Smještena je malo južnije od Desne supoderice.

bez bližih podataka

Slučajni nalazi 1970. godine.

Pretpovijesno nalazište – sopotska kultura i starije željezno doba.

Lit.: BRODIĆ 1976: 7.

Ulica A. Mihanovića 39⁹³

Slučajan nalaz 1978. godine prilikom kopanja jame.

Pretpovijesno nalazište – badenska kultura.

19.12. Štrbanac

Nalazi se u južnom (perifernom) dijelu Vukovara.

Slučajan nalaz 1984. godine.

Pretpovijesno nalazište – neolitik.

19.13. Dobra voda

Nalazi se oko dva km zapadno od središta Vukovara, s desne strane rijeke Vuke. Smjestila se na brežuljkastom lesnom terenu, nasuprot park-šume Adica (periferni dio grada Vukovara).

Slučajni nalazi.

Pretpovijesno naselje – eneolitik i nekropola (mlađe željezno doba) te srednjovjekovno naselje.

Lit.: BRUNŠMID 1902: 39; sl.1: 2; 56; DURMAN 1983: 44, 47; T.12:6; KARAČ 1994: 139; DEMO 1996: 67; sl.2.

19.14. Adica

Nalazi se oko dva km zapadno od središta Vukovara, s lijeve strane rijeke Vuke.

Pretpovijesno naselje (starčevačka kultura) i srednjovjekovna (bjelobrdska) nekropola.

Lit.: MINICHREITER 1992b: 17; 1997: 24.

19.15. Lužac

Naselje se nalazi u sjeverozapadnom dijelu Vukovara. Omeđeno je Vukom, Bobotskim kanalom, šumom Đergaj i rukavcem Vuke (danas mrtvaja).

Ulica A. B. Šimića 29⁹⁴

Slučajni nalazi prilikom kopanja podrma 1980. godine.

Pretpovijesno naselje – starčevačka kultura i eneolitik.

Ulica A. B. Šimića 31

Slučajni nalazi 2005. godine.

Pretpovijesno naselje – starčevačka kultura.

Lit.: KARAČ 1994: 138.

Na Lušču je 1993. godine pronađena rimska vojnička diploma.⁹⁵

97 Korijen naziva Priljevo vjerojatno je u tome što je to predgrađe nastalo na mjestu gdje se rijeka Vuka najviše pri-

bližuje Dunavu, i zbog nizinskog se područja pri manjim poplavama prelijeva u Dunav (CRLENJAK 2005: 139).

98 Gašpar Taller (ili Thaller) bio je vrtlar grofa Eltza.

19.16. Budžak

Periferni dio grada nalazi se uz meandar rijeke Vuke, koja dijeli ovo naselje od šume Đergaj. Blizu je ceste koja od Borova vodi prema Vinkovcima.

Slučajan nalaz prilikom kopanja bunara 1967. godine.

Pretpovijesno nalazište – kostolačka kultura.

Lit.: DORN 1976: 13; KARAČ 1994: 139; BRODIĆ 1976: 10; BALEN 2002a: 42; 2002b: 155, 158.

19.17. KRIVA BARA

Nalazi se u perifernom dijelu Vukovara uz tzv. Bobotski kanal. Riječ je o malom uzvišenju nasuprot šume Đergaj i naselja Budžak. Danas samo jedna ulica nosi ime Kriva bara, a područje zapadno od kanala naziva se Đergaj, a istočno Trokut.

Ulica Franje Kuhača⁹⁶

Slučajan nalaz 1977. godine prilikom kopanja u dvorištu kuće.

Pretpovijesno naselje – sopotska kultura.

Vinkovačka ulica i ulica Kriva bara

Slučajni nalazi.

Pretpovijesno nalazište – brončano doba.

Lit.: DORN 1969a: 33; KARAČ 1994: 138, 139.

Na području Krive bare zabilježeni su i materijalni ostaci srednjovjekovne bjelobrdske kulture.

19.18. Priljevo

Nalazi se u sjevernom, perifernom dijelu grada, između Dunava i današnje mrtvaje rijeke Vuke.⁹⁷

Slučajni nalazi 1957. godine na mjestu današnje benzinske stanice (INA).

Pretpovijesno nalazište – neolitik i brončano doba (vatinska kultura).

19.19. Ulica kardinala A. Stepinca, Novi Vukovar

Slučajan nalaz prilikom kopanja podruma.

Pretpovijesno nalazište – starije željezno doba.

19.20. Nekadašnje zemljište Gašpara Thallera⁹⁸

Zemljište se nalazilo blizu željezničkog kolodvora u Novom Vukovaru, s desne strane današnje Županijske ulice.

Slučajan nalaz kasnoeneolitičkog / ranobrončanodobnog skeletnoga groba uz prugu 1895. godine.

Lit.: BRUNŠMID 1902: 63; sl. 20; 64; BALEN-LETUNIĆ 1993: 88; kat.br. 19; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1994: 66; KARAČ 1994: 138; DEMO 1996: 67; kat.br.3.

19.21. Vinograd G. Vuića

Nepoznat je precizan smještaj spomenutog vinograda.

Slučajan nalaz 1902. godine.

⁹⁹ Spominje nalaze koji indiciraju postojanje latenske nekropole na Vučedolu, ali nema bližih podataka o nala-

zištu. Jedina sačuvana grobna cjelina je ovaj žarni ukop.

Pretpovijesno nalazište – eneolitik.

Lit.: BRUNŠMID 1902: 39; sl.1: 1; DURMAN 1983: 44; T.12: 5.

19.22. Zamfirov vinograd

Nepoznat je precizan smještaj spomenutog vinograda.

Pretpovijesno nalazište – brončano i starije željezno doba.

Lit.: BRUNŠMID 1902: 59; sl. 18: 1; 60; BALEN-LETUNIĆ 1982: 82; T. 7: 6.

19.23. VUČEDOL

Naselje Vučedol smješteno je na lesnim platoima desne dunavske obale, oko četiri km nizvodno od središta Vukovara. Višeslojno pretpovijesno naselje kompleksnog je tipa, a obuhvaća nekoliko prirodno odvojenih položaja. Kukuruzište i Vinograd Streim čine veliku potkovastu uzvisinu koja okružuje Gradac. Ta tri položaja čine veću cjelinu, a Vinograd Karasović izdvojen je s druge (lijeve) strane surduka.

Gradac

Gradac je najmanji, najviši i jedini potpuno istražen položaj na Vučedolu. Sa sjeveroistočne strane omeđen je Dunavom, s jugozapadne Vinogradom Streim, a s jugoistočne Kukuruzištem Streim.

Iskopavanja su provedena 1897. i 1938. godine.

Stratigrafski se prati neolitik (starčevačka i sopotska kultura), eneolitik (badenska, kostolačka i vučedolska kultura), brončano doba (vinkovačka kultura), starije i mlađe željezno doba te srednji vijek (Slaveni).

Lit.: SCHMIDT 1945; DIMITRIJEVIĆ 1956: 9,10; T.VI: 35; 1968: 53; 1969: 12; T.I: 3; 1977/8: 2, 4, 5,11, 26, 69; Sl.:5; 1979a: 231, 236, 238; 1979b: 197, 212, 230; 1979c: 276, 277, 279, 281, 284, 286, 332, 334; DORN 1965a: 1, 2, 4, 6, 8, 12; 1969a: 30, 35; MINICHREITER 1973a: 17; 1973b: 18; 1992a: 3, 29; 1992b: 17; 1997: 24; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 59; BRODIĆ 1976: 1, 10, 15; TASIĆ 1979: 243–244; BALEN-LETUNIĆ 1982: 81; T.6: 4–7, 10; T.8: 9; DURMAN 1983: 31, 33; 1984: 35, 37; 1987b: 35; GARAŠANIN 1983a: 471, 472; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984: 77; TEŽAK-GREGL 1985: 23, 24, 28; 1986: 57; 1998: 113, 126, 136, 147; NENADIĆ 1990: 18; MINICHREITER 1992: 29; MARIĆ 1994: 50, 52; MARKOVIĆ 1994: 15; BALEN 2002a: 42.

Kukuruzište Streim

Naslanja se na sjeveroistočnoj strani na vučedolski Gradac i Dunav. Na sjeverozapadnoj strani strmo se spušta u prirodni usjek kojim se dolazi do Dunava, a na jugoistočnoj i južnoj strani plato se uzdiže od ostalog terena.

Probna iskopavanja obavljena su 1966/67. i 1981. godine.

Stratigrafski se prati eneolitik (lasinjska, badenska, kostolačka i vučedolska kultura), brončano doba (vinkovačka kultura) te starije i mlađe željezno doba.

Lit.: DIMITRIJEVIĆ 1956: 9; 1977/8: 2–4, 11, 26, 29, 68, 69; 1979b: 197, 212, 230; 1979c: 271, 276, 277, 279, 281, 283, 284, 334; DORN 1965a: 13; 1969a: 33, 35; BRODIĆ 1976: 10,11, 15; TASIĆ 1979: 243–244; DURMAN 1982: 2–6; 1984: 35, 37; 1987b: 35; ŠIMIĆ 1984b: 57; TEŽAK-GREGL 1985: 23; 1986: 57; 1998: 136; HOTI 1990: 34; MARKOVIĆ 1994: 15, 16; BALEN 2002a: 42.

Vinograd Karasović.

Smješten je na lesnom platou nasuprot (zapadno) od Gradca, s lijeve strane vučedolskog surduka. Sa sjeveroistočne strane plato se naslanja na dunavsku obalu, a s jugoistočne dotiče vučedolski sur-

duk. Na ostalim stranama plato se uzdiže od okolnog terena. S jugoistočne i jugozapadne strane uočavaju se nekadašnji rovovi koji su ojačavali bedeme naselja. Površinom je ovo najveći položaj kompleksnog vučedolskog naselja.

Probno sondiranje provedeno je 1965. godine.

Stratigrafski se prati neolitik (starčevačka i sopotska kultura), eneolitik (badenska i vučedolska kultura), brončano doba i starije željezno doba.

Lit.: DORN 1965b: 50–52; 1969a: 33; DIMITRIJEVIĆ 1969: 12; 1977/8: 2–4; 1979a: 236; 1979b: 197; 1979c: 271, 281; BRODIĆ 1976: 2, 10; DURMAN 1984: 35; 1987b: 35; TEŽAK-GREGL 1985: 23; 1986: 57; 1998: 136; MINICHREITER 1992a: 29; 1997: 24; MARIĆ 1994: 50.

Vinograd Streim

Jedini je položaj ovog kompleksa koji se ne naslanja na Dunav, već zapadnom stranom na surduk, a jugoistočno od vinograda nalazi se Kukuruzište Streim.

Sustavna iskopavanja provedena su 1984–1990. godine, te su 2001. godine nastavljena, i otada se obavljaju svake godine.

Stratigrafski se prati neolitik (starčevačka kultura), eneolitik (badenska, kostolačka i vučedolska kultura), kasno brončano doba (Belegiš II grupa) i mlađe željezno doba. Sporadično se pojavljuju i nalazi iz rimskog razdoblja.

Lit.: SCHMIDT 1945; DIMITRIJEVIĆ 1956: 9; T.VI: 34; 1968: 53; 1969: 12; 1968: 20; 1977/8: 3,11, 16, 29, 30, 69; T. 14: 4; T. 16: 2; 1979a: 236; 1979b: 197; 1979c: 277, 281, 283; DORN 1965a: 13; 1969a: 30, 35; BRODIĆ 1976: 2, 7, 10,11, 15; BALEN-LETUNIĆ 1982: 81; T.6:9; 7: 2,3; DURMAN 1984: 34–38; 1985: 32, 33; 1987a: 24, 25; 1987b: 34–36; TEŽAK-GREGL 1985: 23, 24; 1986: 57–59; 1987: 73–78; 1998: 136; DURMAN – FORENBAHER 1989: 33–35; FORENBAHER 1990: 55–66; T. 1–9; 1995: 17–23; HOTI 1990: 33–35; JURIŠIĆ 1990: 17–28; FORENBAHER 1991: 57; MINICHREITER 1992a: 29; 1997: 24; MARIĆ 1994: 50; MARKOVIĆ 1994: 16; BALEN 2002a: 42; 2005a: 30–33; 2005b: 25–40; 2006a: 300–301; 2006b: 43–45.

Na Vučedolu su i prilikom brojnih građevinski radova (izgradnje restorana, izgradnje bungalova, kopanja kanala za vodovod) pronađeni nalazi iz razdoblja neolitika, eneolitika, brončanog doba, starijeg i mlađeg željeznog doba te srednjeg vijeka.

Osim navedenih položaja, koji su obično i sinonimi Vučedola, i koji su djelomično istraženi, postoji još nekoliko položaja na kojima se uočavaju tragovi naselja i nekropola. To su:

Vinograd Pere Vujića

Nepoznat je precizan smještaj spomenutog vinograda.

Slučajan nalaz 1937. godine.

Pretpovijesna nekropola? – mlađe željezno doba.

Lit.: DORN 1969a: 34; 1970a: 123–127; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ⁹⁹ 1970: 50; T. XLVIII.

Vukasov vinograd

Slučajan nalaz 1901. godine.¹⁰⁰

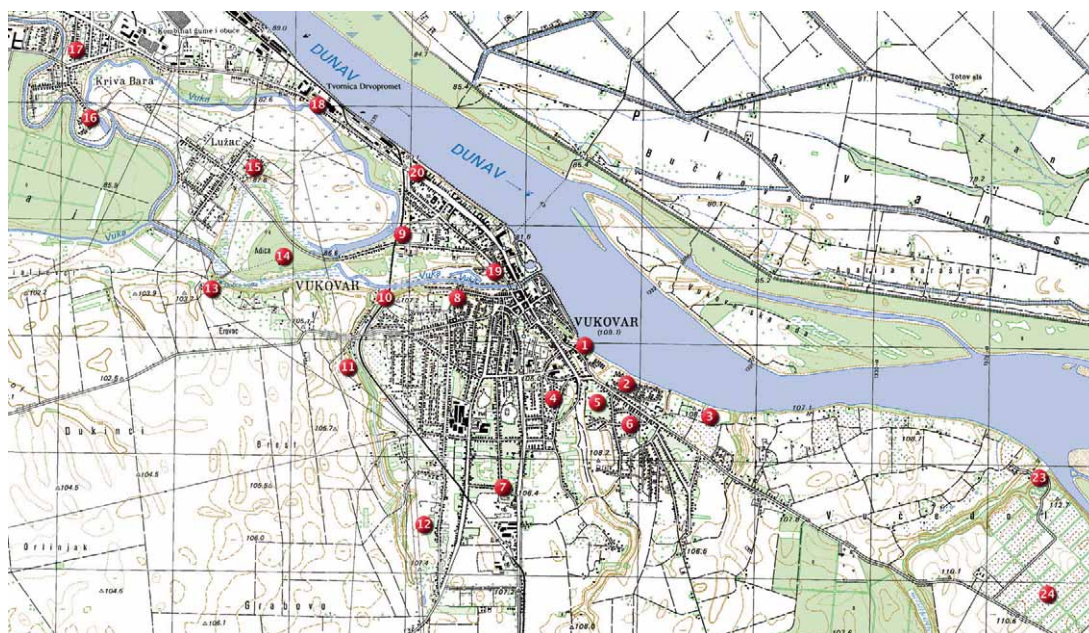
Pretpovijesna nekropola – starije željezno doba (srijemska grupa).

Lit.: DORN 1969a: 34; VASIĆ 1987: 555, 556; POTREBICA-DIZDAR 2002: 83.

¹⁰⁰ M. Bulat spominje Vučedol kao važno naselje iz starijeg željeznog doba, ali ne navodi točne položaje naselja i nekropola (BULAT 1970: 73, 74). Moguće je da je riječ o ovom položaju, ili čak da je mislio na Vučedol u širem prostornom smislu, što je i uobičajeno kod mnogih autora.

¹⁰¹ Srednjovjekovno nalazište.

¹⁰² Gradina u Pačetinu smještena je uz rijeku Vuku. Riječ je o srednjovjekovnom utvrđenju barskog tipa koji su podigli Slaveni.

Karta 4.

19.24.TROJSTVO

Položaj Trojstvo smješten je također na Vučedolu, prostire se južno i istočno od Vinograda Streim, a omeđen je na zapadu vučedolskim surdukom (nova cesta prema Dunavu) a na istok proteže se do Skendre. Na ovom prostoru danas su VUPIK-ovi vinogradi i salaš Goldschmidt.

Kušičev vinograd

Nalazi se na kraju Vučedola, uz surduk kojim se silazi na Skendru, s lijeve strane poljskog puta koji vodi od ceste Vukovar-Sotin prema Dunavu.

Pretpovijesno nalazište – brončano doba (vinkovačka kultura, panonska inkrustirana keramika).

Lit.: DORN 1969a: 33; MINICHREITER 1973a: 17; 1973b: 18.

Reissov salaš

Površinski nalazi iz 1957–1960. godine.

Pretpovijesno (brončano doba) i antičko nalazište.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Prostor istočne Hrvatske koji je ovdje obrađen, obuhvaća Vukovar i njegovu širu okolicu. Izrazito povoljne prirodne karakteristike – reljef, klima, vode, tlo, vegetacija i slično – uvjetovale su upravo da ovaj prostor bude prepoznat kao vrlo pogodan za podizanje naselja i trajniji boravak različitih kulturnih grupa ili zajednica. Također je iznimno i to što je taj prostor na važnom komunikacijskom pravcu – rijeka Dunav, ili u njegovoj blizini. Posebnost, a time svakako i pogodnost desne obale Dunava je njena visina, za razliku od suprotne, lijeve obale, koja je vrlo niska i močvarna. Naselja podignuta na takvim prirodno povišenim pozicijama davala su sigurnost, te omogućavala

kontrolu i preglednost šire okolice. Te vrijednosti prepoznate su od najranijih vremena, a uvijek su iznova bile atraktivne novopridošlim zajednicama. Stoga i ne čudi što na obuhvaćenom prostoru uglavnom višeslojna naselja, s kontinuitetom naseljavanja tijekom pretpovijesnih razdoblja, a često i s tragovima naseljavanja do srednjeg vijeka, nose indikativan toponim Gradac ili Gradina. Takva se naselja nalaze u Berku, Čakovcima,¹⁰¹ Bogdanovcima, Borovu, Lovasu, Pačetinu,¹⁰² Sotinu i na Vučedolu.¹⁰³

Predočenim popisom nalazišta, te njihovom preliminarnom analizom, ostvarena je osnova za rasvjetljavanje odnosa naselja i nekropola, evidentiranih na obuhvaćenom prostoru tijekom dugog razdoblja pretpovijesti. Svako vrijeme, kultura, kao i samo nalazište, mogu biti temom posebnih rasprava, opsežnih istraživanja i ciljanih diskusija. Stoga je, ali i zbog dostupnosti, odnosno nedovoljnih informacija, izostavljen precizniji i deskriptivniji pristup, slijed i ekspanzija kultura na širem prostoru, njihovi međusobni odnosi, pitanja datacije i tomu slično.

Kronološki, nositelji starčevačke kulture prvi su stanovnici koji su podizali svoja naselja u tome kraju u vrijeme ranog neolitika. U samom središtu Vukovara, na mjestu današnje Gimnazije ustanovljeno je starčevačko naselje, podignuto na dominantnom, dobro branjenom položaju. Unutar naselja zabilježeni su i pripadajući ukopi, što je tipična odlika njihovih stanovnika. Nositelje starčevačke kulture odlikuje i smještanje naselja najčešće na povišenim položajima u blizini voda. Naselja tog tipa ubicirana su još u Bogdanovcima (Zlatara), Petrovcima (uz dol Brođanka), Tompojevcima (Malat) i na Vučedolu. Budući da su takva naselja uglavnom višeslojna, vjerojatnim se čini da zbog izrazite debljine slojeva, prilikom oranja odnosno terenskih pregleda, na nekim položajima tragovi starčevačkog kulturnog djelovanja uopće nisu zamijećeni (MINICHREITER 1997: 10). Također, često je poznata samo »neolitička« keramika s ponekih nalazišta, koja može sugerirati i starčevačku i sopotsku kulturnu pripadnost. Suprotna tipičnom starčevačkom načinu obitavanja, a i stanovanja, naselja su uočena na bivšoj Eltzovoj ciglani i na Lušcu (Vukovar). Ti su položaji smješteni na niskom močvarnom tlu uz lijevu obalu rijeke Vuke (KARAČ 1994: 138).

Razdoblje srednjeg i kasnog neolitika na tom prostoru obilježile su i vinčanska i sopotska kultura. Nositelji vinčanske kulture nastanjivali su visoku dunavsku obalu između središta Vukovara i Vučedola (Berendijev vinograd). Međutim, naznake vinčanskih nasebinskih elemenata postoje i u Petrovcima (Jaraš).¹⁰⁴ Na području Vukovara, Petrovaca i Bogdanovaca smješteno je nekoliko sopotskih naselja, među kojima su pojedina već bila naseljena i prije, s evidentnom starijom starčevačkom kulturom. Da su sopočani podizali naselja u nizinskim, često močvarnim predjelima, uvijek u neposrednoj blizini rijeke ili potoka i opasavali ih jarcima (TEŽAK-GREGL 1998: 88), dokazuju naselja na bivšoj ciglani Eltz i Krivoj bari. Ta su naselja prirodno gotovo opkoljena vodom, a sva ostala naselja podignuta su na manjim brežuljcima uz bare i potoke. Među dominantnijim položajima ističu se Gradine u Bogdanovcima i Lovasu, te na dunavskoj obali u Vukovaru i na Vučedolu. Prema dosadašnjim saznanjima jedina naselja na kojima je ustanovljena samo sopotska kultura su Dubrava (salaš Trešnja, između Vukovara i Petrovaca) i Savulja pokraj Bobote.

Iz vremena eneolitika, zahvaljujući iskopavanjima na nekoliko položaja na Vučedolu, raspoložemo najpotpunijim podacima i saznanjima. Tako je vučedolska kultura, kao predstavnik kasnog eneolitika, najzastupljenija. Njezini su nositelji uglavnom prihvaćali i koristili položaje na kojima

103 Odmaknemo li se malo od zadanih granica, u najbliže susjedstvo, taj toponim susrećemo često. Primjerice, u Bapskoj – Gradac, u Ceriću – Gradina, u Otoku – Gradina itd.

104 Time bi se granice prodora vinčanske kulture pomaknule malo zapadnije od vukovarskog Berendijeva vi-

nograda. No, zasada se može samo nagađati, jer bi tek iskopavanje pokazalo pravo stanje.

su prije živjele zajednice kostolačke i badenske kulture. Tako su gotovo uvijek spomenute tri kulture gradile naselja na istom mjestu. Rijetkost je svakako kostolačko naselje na vukovarskoj Lijevoj bari, jer niti su oni »zauzeli« badenski položaj, niti su vučedolci to mjesto prepoznali kao njima pogodno za podizanje naselja, već su preferirali mjesta bliže obali Dunava. Položaji koje su vučedolci prvi zauzeli, i zapravo formirali naselje, mogli bi biti samo petrovačka šuma Dubrava i Gradina u Berku. Sva su vučedolska naselja smještena na prirodnim uzvisinama. Zanimljiva iznimka je soje-ničko vučedolsko naselje smješteno u nizini uz Vuku (SCMIDT 1945: 145), na Desnoj supoderici, na samom izlazu iz Vukovara. Riječ je o surduku, kroz koji i danas teče mali potok. To je naselje vjerojatno bilo sezonsko, jer se nalazi neposredno uz Vuku i često je plavljeno. Uže područje Grada Vukovara gusto je kartirano vučedolskim naseljima, pa osim brojnih tragova koji upućuju na njihovo postojanje duž lesnih terasa, od centra grada do Vučedola, važni su nalazi i tri bogato opremljena kasnoeneolitička groba, kao i onih, djelomično uništenih, pronađenih u Najpar bašćama. Iz naselja na Vučedolu (Gradac, Vinograd Streim, Vinograd Karasović) također je poznato nekoliko skupnih ili pojedinačnih ukopa. Od starijih manifestacija eneolitičkog doba nositelji lasinjske kulture naseljavali su Vučedol, i to Kukuruzište Streim. Sporadično su dokumentirani nalazi Bodrogreresztur kulture u Sotinu i Hunyady–vajska kulture u Opatovcu.

Nakon relativno dugog razdoblja intenzivnog naseljavanja pretpovijesnih staništa, razvojem u puno metalno doba, u vrijeme brončanodobnih kultura, postupno su nestajali jasni obrisi stacioniranog života na području grada (KARAC 1994: 139). Rezultat je to kako slabe istraženosti, tako i višeslojnih nalazišta s kojih potječu podaci o nalazima iz brončanog doba, ali najčešće bez određenja kojem stupnju, horizontu, odnosno kulturi brončanog doba pripadaju. U ranom brončanom dobu vinkovačka kultura sigurno je zabilježena, a dijelom i istraživana, u Sotinu, na Vučedolu i u Petrovcima. Srednjobrončanodobni nalazi slavonsko-srijemske vatinske kulture pouzdano su dokazani u Mikluševcima, Opatovcu, Bogdanovcima i Vukovaru. Najreprezentativniji predmeti materijalne ostavštine toga razdoblja svakako su ostave iz Lovasa i Vukovara, o kojima je već bilo riječi. Osim njih, pronađena je i jedna ostava u Sotinu za koju se ipak smatra da pripada mlađim razdobljima već željeznoga doba (VINSKI-GASPARINI 1973: 165). U kasnom brončanom dobu, uz poneke materijalne nalaze Belegiš II grupe, kultura polja sa žarama (daljska kultura) ostavila je najbrojnija svjedočanstva toga vremena (mlađa faza kasnog brončanog doba). Nekropole tih ljudskih zajednica definirane su na nekoliko položaja u gradu i na okolnom prostoru. Iskopavanjima na Lijevoj bari istražena je velika nekropola sa 101-nim žarnim ukopom koji su popraćeni brojnim nalazima. Temeljem tih istraživanja dobro je ocrтана priroda daljske grupe, koja je razvijajući se u mlađim razdobljima kulture polja sa žarama, nastavila živjeti na tom prostoru i u starijem željeznom dobu. Na položaju Vašarište u Sotinu također je dokumentiran dio nekropole, a jedna je nekropola pretpostavljena i u Čakovcima. Dakako, i iz tog su vremena najbrojniji pojedinačni nalazi materijalne građe koji potječu iz Bogdanovaca, Sotina, Lovasa, Vukovara ali i s inih položaja.

Starije željezno doba vukovarskog prostora obilježila je rasprostranjenost daljske kulturne grupe. Lijeva bara i nadalje je atraktivno mjesto koje su nositelji tih kulturnih skupina izabrali za svoje počivalište. Za razliku od prijašnjih manifestacija kultura polja sa žarama, taj je živalj prihvatio skeletni način sahranjivanja. O gustoći naseljenosti u vrijeme starijeg željeznog doba daju naslutiti brojni skeletni ukopi na području grada i okolice, primjerice u Lovasu, Opatovcu, Sotinu i Vukovaru (cigłana Eltz, Mitnica, Vučedol). Elementi pak naseobinskog karaktera poznati su u gotovo svim mjestima koja su obuhvaćena u ovom radu, a to su primjerice Berak, Bogdanovci, Lovas, Mikluševci, Opatovac, Petrovci, Svinjarevci, nekoliko položaja u Vukovaru i na Vučedolu. Također, postoje podaci o dva uništena tumula – u Ilači i na položaju Bršadin-Lipovača.

Na samom zalazu pretpovijesti, u mlađem željeznom dobu, keltske skupine u nekoliko intervala, prije dolaska Rimljana, nastavili su to područje. Keltske nositelje u Podunavlju čine zajednice

Skordiska. Antički pisci za posljednje stoljeće prije Krista bilježe imena pojedinih plemena, pa je tako poznato da su na širem području Vukovara živjeli Kornakati (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1994: 74). Oni su ostavili brojne tragove naseobinskog, svakodnevnog, ratničkog, funerarnog ali i individualnog te religijskog karaktera. Na prostoru istočne Slavonije i Srijema Skordisci su podizali dva tipa naselja. To su naselja otvorenog tipa, uglavnom na povišenim položajima uz manji vodotok ili na uzvišenjima koja se izdižu iz nizinskog i vodoplavnog područja (DIZDAR 2001: 116). Takav tip naselja moguće je prepoznati u Mikluševcima (Acino), gdje je nalazište smješteno između dva barovita dola, a zasada su uočeni samo tragovi keltskog kulturnog djelovanja. Drugi, utvrđeni tip naselja podizali su na strateški povoljnim položajima i u blizini važnih prirodnih komunikacija, a uglavnom je riječ o položajima koji su već ranije bili naseljavani (DIZDAR 2001: 116), što je moguće prepoznati na nalazištima u Berku, Borovu, Lovasu, Petrovcima, Svinjarevcima, Sotinu i Vukovaru. Najveća koncentracija keltskih grobova dosada je dokumentirana u Sotinu (Zmajevac, Kružna peć, Jarkovac...), a pojedinačne, uglavnom ratničke grobove, nalazimo na Dobroj vodi u Vukovaru i na Vučedolu.

Katalog nalazišta nepobitan je dokaz kontinuiteta i koncentracije življenja, obitavanja i nastanjivanja vukovarskog prostora najrazličitijim kulturnim grupama, te njihovim skupinama, tijekom svih razdoblja pretpovijesti, a naravno i u vremenima koja su uslijedila. Ali oskudni i često nesigurni podaci kojima raspolažemo usmjeravaju na izrazito oprezna tumačenja, odnosno dovode u nezahvalnu poziciju pri donošenju ozbiljnijih zaključaka i rasprava. Provedenim je istraživanjem, i obradom svih dostupnih podataka, o dosadašnjoj kvantiteti, stanju i stupnju istraženosti nalazišta, prikazana problematika tog kulturno-antropološki plodnog područja naše prošlosti. Sukladno iznesenim podacima, nameće se potreba za sveobuhvatnijim znanstvenim istraživanjima vukovarskog područja na svim razinama, počevši od šireg prostornog i vremenskog okvira, preko pojedinih nalazišta i razdoblja, obrade materijalne i revizije arhivske građe. Tako bi se postupno smanjivao stupanj neistraženosti, rješavali upitni i nesigurni podaci, a povijesni kontekst u rekonstrukciji života dobivao bi novim potvrdama i spoznajama argumentiraniji i jasniji smisao. Ovi su koraci nužni, jer riječ je o važnom i vrijednom prostoru koji itekako zaslužuje veću pozornost!

IZVORI PODATAKA:

Dokumentacija Gradskog muzeja Vukovar;

Popis evidentiranih, preventivno zaštićenih i registriranih spomenika kulture, Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Osijeku;

Kataloški popis evidentiranih i registriranih arheoloških nalazišta Slavonije i Baranje (radni elaborat K. Minichreiter).

BIBLIOGRAFIJA

BALEN, J.

- 2002a. Topografija nalazišta kostolačke kulture. *VAMZ*, 3.s., 35/2002: 35–52.
- 2002b. Die Kostolac Kultur in Kroatien. *Thraco-Dacica*, 23(1–2)/2002: 153–170.
- 2005a. Vučedol – vinograd Streim. *HAG*, 1/2004 (2005): 30–33.
- 2005b. Kostolački horizont na Vučedolu. *OpA*, 29/2006: 25–40.
- 2006a. Vučedol. *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*. Ur.: A. DURMAN. Zagreb, 2006: 300–301.
- 2006b. Vučedol – vinograd Streim. *HAG*, 2/2005 (2006): 43–45.

BALEN-LETUNIĆ, D.

- 1982. Prehistorijske minijaturne posude – igračke iz Arheološkog muzeja u Zagrebu. *VAMZ*, 3. s., 15/1982: 69–96.
- 1993. Pretpovijesna zbirka. *Arheološki muzej u Zagrebu, izbor iz fundusa*. Zagreb, 1993: 79–121.
- 1998. Bogdanovci u dalekoj prošlosti. *Bogdanovci, svjedočanstvo o postojanosti vjekovnog hrvatskog naselja*. Zagreb, 1998: 7–13.

BOGNAR, A. 1994 – Na vukovarskoj lesnoj zaravni. *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb, 1994: 25–48.

BÖSENDORFER, J. 1942 – Osijek i okolica u predhistorijskim eonima. *OZ*, 1/1942: 5–22.

BRODIĆ, Đ. 1976 – *Naselja na području općine Vukovar od ranog neolita do kasnog eneolita*. Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. Zagreb, 1976.

BRUNŠMID, J.

- 1901. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV. *VHAD, n.s.*, 5/1901: 87–168.
- 1902. Nahođaji bakrenoga doba iz Hrvatske i Slavonije i susjednih zemalja. *VHAD, n.s.*, 6/1902: 32–67.
- 1909. Prehistorijski predmeti iz Srijemske županije. *VHAD, n.s.*, 10/1909: 231–237.

BULAT, M.

- 1967. Vijesti arheološkog odjela, Rekognosciranje arheološkog terena od 1.XI.1965. do 1.XI.1967. godine. *OZ*, 11/1967: 357–359.
- 1969. Topografska istraživanja limesa u Slavoniji i Baranji. *OZ*, 12/1969: 39–52.
- 1970. Metalno doba u Slavoniji. *Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*. Osijek, 1970: 61–78.

CRLENJAK, B. 2005 – *Razvitak vukovarskih ulica*. Vukovar, 2005.

DEMO, Ž.

- 1996. *Vukovar – Lijeva bara*. Katalog izložbe. Zagreb, 1996.
- 2006. *Vukovar – Lijeva bara*. *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*. Ur.: A. DURMAN. Zagreb, 2006: 302–303.

DIMITRIJEVIĆ, S.

- 1956. Prilog daljem upoznavanju vučedolske kulture. *OpA*, 1/1956.
- 1968. *Sopotsko-lendelska kultura*. Zagreb, 1968.
- 1969. Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza starijeg u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju. *Neolit i eneolit u Slavoniji, Simpozij*, Vukovar, 1969: 9–96.
- 1977/78. Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedol Kultur in dem zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe. *VAMZ*, 3. s., 10–11/1977/78: 1–84.
- 1979a. Sjeverna zona. *PJZ II, Neolitsko doba*. Sarajevo, 1979: 229–360.
- 1979b. Badenska kultura. *PJZ III, Eneolitsko doba*. Sarajevo, 1979: 183–234.
- 1979c. Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks. *PJZ III, Eneolitsko doba*. Sarajevo, 1979: 267–342.

DIZDAR, M. 2001 – Nalazišta latenske kulture na vinkovačkom području. *Prilozi*, 18/2001: 103–134.

DORN, A.

- 1960. Ostatak rimske peći na Petrskei. *Ogledi*, 3/1960: 35–36.
- 1965a. *Iz prehistorije našega kraja*. Vukovar, 1965.
- 1965b. Karasovićevo vinograd, Vučedol, Vukovar – višeslojno praistorijsko nalazište. *AP*, 7/1965: 50–52.

- 1969a. Pregled arheoloških lokaliteta na području Vukovara. *Ogledi*, 1/1969: 29–38.
- 1969b. Rudina Rogozna novo arheološko nalazište. *GSM*, 12/1969: 18.
- 1970a. Keltski ratnički grob sa Vučedola. *GMHVk*, 1970: 123–127.
- 1970b. Novi arheološki tereni u Berku. *GSM*, 14/1970: 21–22.
- 1972. Arheološko istraživanje u Bogdanovcima. *GSM*, 19/1972: 25.
- 1973. Rekognosciranje limesa na području Vukovarske općine. *GSM*, 23/1973: 22–30.
- 1976. Iz arheološke zbirke Gradskog muzeja u Vukovaru. *GSM*, 30/1976: 12–14.
- 1977. Rekognosciranje trase rimskog puta i naselja na dionici Tovarnik-Osijek. *AP*, 19/1977: 149–152.
- DURMAN, A.
- 1982. Novi elementi u stratigrafiji lokaliteta Vučedol. *GSM*, 46/1982: 2–6.
- 1983. Metalurgija vučedolskog kulturnog kompleksa. *OpA*, 8/1983.
- 1984. Vučedol 1984 – novi početak sustavnih istraživanja. *ObHAD*, 3/1984: 34–38.
- 1985. Vučedol 85 – nastavak sustavnih istraživanja na lokalitetu »Vinograd Streim«. *ObHAD*, 3/1985: 32–33.
- 1987a. Vučedol 86 – treća sezona sustavnih istraživanja na lokalitetu »Vinograd Streim«. *ObHAD*, 2/1987: 24–25.
- 1987b. »Vinograd Streim« – četvrta sezona na Vučedolu. *ObHAD*, 3/1987: 34–36.
- DURMAN, A. – FORENBAHER, S. 1989 – Šesta sezona projekta »Vučedol 1984–1990.«. *ObHAD*, 3/1989: 33–35.
- FORENBAHER, S.
- 1990. Vučedol – Streimov vinograd: horizont kasnog brončanog doba. *OpA*, 14/1990: 55–66.
- 1991. Nalazišta grupe »Belegiš II« u istočnoj Slavoniji. *OpA*, 15/1991: 47–69.
- 1995. Vučedol: graditeljstvo i veličina vučedolske faze naselja. *OpA*, 19/1995: 17–25.
- GARAŠANIN, M.
- 1983a. Vinkovačka grupa. *PJZ IV, Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 471–475.
- 1983b. Vatinska grupa. *PJZ IV, Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 504–519.
- HOFFILLER, V. 1933 – *Corpus Vasorum Antiquorum. Fasc. I*. Paris, 1933.
- HOTI, M. 1990 – Novi nalazi konsekrativnih rogova na Vučedolu. *OpA*, 14/1990: 33–42.
- HUTINEC, M. – BUNČIĆ, M. 2006 – Bogdanovci – Voćnjak. *HAG*, 2/2005 (2006): 25–26.
- ILKIĆ, M. 2006 – Terakote kasnog brončanog i starijeg željeznog razdoblja iz Sotina. *Prilozi*, 23/2006: 53–66.
- JOVANOVIĆ, B. 1974 – Mlađe gvozdeno doba. *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad, 1974: 277–316.
- JURIŠIĆ, M. 1990 – Ukopi životinja na Vučedolu. *OpA*, 14/1990: 17–31.
- KARAČ, Z. 1994 – Gradograditeljstvo i graditeljstvo na tlu Vukovara od prapovijesti do kraja osmanske vlasti. *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb, 1994: 138–154.
- LOŽNJAK, D. 2001 – Nalazišta brončanog doba na vinkovačkom području. *Prilozi*, 18/2001: 33–61.
- LOŽNJAK DIZDAR, D. 2004 – Odnos daljske i bosutske grupe na prostoru hrvatskog Podunavlja početkom starijega željeznog doba. *Prilozi*, 21/2004: 19–35.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N.
- 1970. *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. Vinkovci, 1970.
- 1972/73. Kasnolatenski keltski grobovi iz Sotina. *VAMZ*, 3. s., 6–7/1972/3: 55–71.

- 1984. Srednje brončano doba u istočnoj Slavoniji. *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, IzdHAD*, 9/1984: 63–90.
  - 1994. Sjaj bronce i željeza u praskozorju povijesti. *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb, 1994: 65–80.
  - 1998. Brončano i željezno doba. *Prapovijest, povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb, 1998: 160–358.
  - 2007. Brončani srednjolatenški nakit iz Vukovara ukrašen plastičnim i pseudofiligranskim stilom. *Situla*, 44/2007: 797–811.
- MARIĆ, R. 1994 – Prapovijesni ljudi i naselja – Vučedol. *Vukovar – vjekovni hrvatski grad na Dunavu*. Zagreb, 1994: 49–64.
- MARKOVIĆ, Z. 1994 – *Sjeverna Hrvatska od neolita do brončanog doba*. Koprivnica, 1994.
- MINICHREITER, K.
- 1973a. Registracija arheoloških lokaliteta Slavonije i Baranje. *GSM*, 21/1973: 14–17.
  - 1973b. Registracija arheoloških lokaliteta Slavonije i Baranje spomenici »0« kategorije. *GSM*, 23/1973: 16–19.
  - 1984. Prilozi daljem proučavanju brončanog doba u Slavoniji i Baranji. *Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Zbornik radova*. Osijek, 1/1984: 73–92.,
  - 1992a. *Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj*. Zagreb, 1992.
  - 1992b. Ranoneolitička arhitektura sjeverne Hrvatske. *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*, 20/1992: 17–26.
  - 1997. Otkriće u Lukaču i Požegi kao prilog poznavanju topografije naselja starčevačke kulture u sjevernoj Hrvatskoj. *Prilozi*, 11–12/1994/1995 (1997): 7–36.
  - 2002. Ukopi stanovnika u naseljima starčevačke kulture u Hrvatskoj. *HA*, 8/2002: 63–72.
  - 2007. Arheološki lokaliteti na trasi iločke transverzale, brze ceste od Iloka do Lipovca. *AIA*, 3/2007: 89–92.
- MUZEOPIS. Katalog izložbe. Zagreb, 1996.
- NENADIĆ, V. 1990 – Pregled stanja istraživanja latenskodobnih lokaliteta u Slavoniji i Baranji. *Prilozi*, 7/1990: 13–21.
- POTREBICA, H. – DIZDAR, M. 2002 – Prilog poznavanju naseljenosti Vinkovaca i okolice u starijem željeznom dobu. *Prilozi*, 19/2002: 79–99.
- SCHMIDT, R. R. 1945 – *Die Burg Vučedol*. Zagreb, 1945.
- ŠIMIĆ, J.
- 1984a. Stariji nalazi bosutske grupe iz Vukovara. *Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji i Baranji, IzdHAD*, 9/1984: 107–115.
  - 1984b. Problematika daljeg istraživanja neolita i eneolita u Slavoniji i Baranji. *Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Zbornik radova*, 1/1984: 51–64.
- TASIĆ, N.
- 1974. Bronzano doba. *Praistorija Vojvodine*. Novi Sad, 1974: 185–256.
  - 1979. Kostolačka kultura. *PJZ III, Eneolitsko doba*. Sarajevo, 1979: 235–266.
- TEŽAK-GREGL, T.
- 1985. Dva nova groba badenske kulture s Vučedola. *OpA*, 10/1985: 23–39.
  - 1986. Vučedol kod Vukovara. *AP*, 1985 (1986): 41–43.
  - 1987. Prilog poznavanju metalne produkcije badenske kulture. *OpA*, 11–12/1987: 73–81.
  - 1998. Neolitik i eneolitik. U: *Prapovijest. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Zagreb, 1998: 58–150.

VASIĆ, R.

- 1989a. Daljska grupa. *PJZ V, Gvozdeno doba*. Sarajevo, 1989: 533–535.
- 1989b. Sremska grupa zapadnobalkanskog kompleksa. *PJZ V, Gvozdeno doba*. Sarajevo, 1989: 555–558.

VINSKI, Z. 1958 – Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar. *VAMZ, 3.s.*, Zagreb, 1/1958: 1–34.

VINSKI-GASPARINI, K.

- 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*. Zadar, 1973.
- 1983a. Srednje brončano doba savsko-dravskog međurječja i bosanske posavine. *PJZ IV, Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 493–503.
- 1983b. Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. *PJZ IV, Bronzano doba*. Sarajevo, 1983: 547–646.

VINSKI, Z. – K. VINSKI-GASPARINI

- 1956. Prolegomena k statistici i kronologiji prehistorijskih ostava u Hrvatskoj i u vojvođanskom području Srijema. *OpA, 1/1956*.
- 1962. O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje. *ARadRaspr, 2/1962*: 263–293.

SUMMARY

TOPOGRAPHY OF PREHISTORIC SITES IN VUKOVAR AND SURROUNDINGS

The part of eastern Croatia covered in this work includes Vukovar and the wider area around it. What used to be the Vukovar općina (district) (map 1) is today administratively part of the following općine: Bogdanovci, Borovo, the town of Ilok (administratively including Šarengrad, Mohovo, Radoš and Bapska), Lovas, Negoslavci, Tompojevci, Tovarnik, Trpinja and the town of Vukovar (administratively including – in part: Sotin, Borovo naselje, Lipovača and Grabovo). Since the site in Ilok has not been researched here, the Vukovar-Srijem County is included in this work as defined by the lines from Bobota to Pačetin in the west, Opatovac and Lovas in the east, Vera in the north and Tovarnik in the south.

Thanks to its unusually favourable natural characteristics, such as relief, climate, water supply, soil, vegetation etc it has long been recognised as an extremely favourable area for building settlements and for the permanent habitation of various cultural groups. Its position is also greatly enhanced by its proximity to the important communication route of the River Danube. It has especial importance because of the height of the Danube's right bank as opposed to the left bank with its low-lying and marshy country. The prehistoric settlements, and all those that came later, are found in dominant and high positions on the steep slopes of the right bank of the river.

The first archaeological material from Vukovar dates from the work of Josip Brunšmid at end of the 19th century. In 1888, in what were then the Eltz brickworks, remains of the Sopot culture were discovered. In 1894, on the site of today's secondary school, the first sites of the Starčevo culture were found. The very following year, by chance, the highly important Bogdanovačka Gradina was discovered and also Lovas (Kalvarija). At the turn of the century some new sites were documented at Sotin (Zmajevac, Skendra) and Barišičev vinograd (Barišić vineyard) in Vukovar. The first items found of the material culture of Vučedol were presented by the Streim family and in 1897 the first professional excavations at that important site began in the Gradac area. This was long under the direction of Josip Brunšmid. The most comprehensive protective excavation was undertaken in 1951–1953 in the rich multi-layered settlements and necropolis in the town of Vukovar itself on the Lijeva

bara. The complex multi-layered Vučedol area has been systematically researched many times and from many positions, and excavation in the Streim Vineyard is still going on.

Lesser protective excavations have been undertaken in Bogdanovci, Sotin, Petrovci, Lovas and in Vukovar itself. Many finds have been made as a result of ploughing and building, these finds were accidental and often superficially treated and without any reliable context. We have nevertheless included them in our documentation since anything added to the archaeological-anthropologic description of the region is important.

Our aim has been to collect and, on the basis of existing material, present a complete overview of the known prehistoric sites in the region, and once more verify the continuous settlement of the Vukovar region in the pre-historic and historical periods. Although the importance of this area is a well known fact, the ample number of archaeological sites in the region has not received the attention they merit. This presentation in one place of a full record of them will provide a reliable basis for further valuable and intensive research since this phase of the work has not included field-work or complete description of finds.

Sites of finds have been presented in the catalogue in alphabetical order showing where they were discovered in the Vukovar Općina and related places. In addition to position of find we have included basic information and description of position (when known), time and/or cultural identification. And noted if the find was accidental or is supported by field-work. A large number of presumed sites were settled in very early periods and were inhabited in earlier periods, and this information is also provided. For the chronological and cultural determination of individual sites existing information and documentation has been used. This sometimes provides detailed information of various strata and sometimes only a wider time frame, which does not allow any more precise cultural information. There are maps on the scale (1:25 000) of Bogdanovci (map 2), Sotin (map 3) and Vukovar (map 4) on which sites are clearly marked.

It is hoped that this list and preliminary analysis of the archaeological sites may serve as a basis for improving understanding of the relation between settlements and necropoleis by providing evidence over the long prehistorical period. The short conclusion provides a survey of places which were inhabited from the neolithic period to the Roman conquest. Each period, culture and site could provide a separate centre of research. For this reason and because of lack of sufficient information we have omitted any precise and descriptive approach, the order and expansion of cultures over a wider area, their interaction and the problem of dating. The material presented suggests the need for comprehensive scientific research of the Vukovar region on all levels, since it is an important and valuable area worthy of more attention.

Rukopis primljen: 1.IX.2007.
Rukopis prihvaćen: 20.IX.2007.

MARTINA BLEČIĆ

*Filozofski fakultet u Rijeci
Trg Ivana Klobučarića 1
HR- 51000 Rijeka*

STATUS, SYMBOLS, SACRIFICES, OFFERINGS.
THE DIVERSE MEANINGS OF ILLYRIAN HELMETS

UDK 904 »636/637« : 739.71 (36 : 497.5)
Original scientific/scholarly paper

The Illyrian helmet, a particular type of defensive military equipment dating from the late sixth and the fifth century BC, has been found in many places in the wider region of the Balkan Peninsula, the eastern Adriatic coast and its close hinterland. This paper presents and analyses a new find of this kind of armour in the Kvarner (Quarnero) area, a helmet that belongs to the first variant of its last stage of development (III A1). On the basis of data given here, the author proposes that this type should be divided in two variants that were chronologically contemporary and distributed throughout the same region, but had very different status meaning and symbolical characteristics. Based on the find sites, manners and contexts of their depositing she discusses several possible purposes of these helmets, and their meaningful iconographic content and features of style indicate that new aesthetic moments could have reflected the status symbols of chieftains, dignitaries and privileged members of communities in the wider area of south-east Europe.

Almost all the graves that we know of »great« and »powerful« figures in human history have a kind of »warning« scene at their entrance. Usually completely symbolical and abstracted to the level of simplified detail, these scenes through a wealth of themes, meanings or interpretations deal with the eternal struggle against death, the eternal desire for immortality. Sometimes they are completely explicit, such as the scene showing the fight against or the hunt for the boar (and wild beasts) painted above the architrave at the entrance to the tomb of Philip II of Macedon in Vergina. On this occasion, according to myth, the whole contemporary »world« gathered in a struggle against death, which is merciless and indestructible, which is divine (ANDRONIKOS 1992: 205, 208; VOKOTOPOULOU 1996: 149; ANDRONICOS 1999: 97–118; DROUGOU, SAATSOGLOU-PALIADELI 2002: 41–49, Fig. 60). It is a frightening hunting scene full of warning but also of encouragement. In its endless interpretations this thought has been universally illustrated right down to the present.

The wild boar was a central motif and chthonic deity in many polytheistic communities and was not unknown in the iconography of Iron-Age communities and cultures of that time, which the Greeks called barbarian, especially in the wider Balkan region. Boars are shown on helmets, shields, daggers and swords, on horse gear, mounts for belts, as decorations on clothing or jewellery, on

coins, dishes, and even independently, because the wild boar was a specific and explicit symbol of a dignitary or a chieftain, of men who were powerful and indestructible.

Boars are often shown on helmets. We find them on various types of helmets and in many stylistic and iconographic variants but only on Illyrian helmets do they appear on the brow, the most prominent part, where they are shown between two lions. Although this iconographic representation has been much discussed in archaeological literature and many answers offered and proposals put forward, it nevertheless remains a very provocative subject.

On the other hand, this type of military equipment is gaining increasing attention in more recent archaeological literature and there are now many new reviews, observations and modern analyses. Thanks to new finds and new data, knowledge about the Illyrian helmet has been growing in the last twenty years and its definition is gaining in precision. However, rather a lot of time was needed for scholars, although not all of them, to accept this name predominantly as a territorial designation and less as one specifying a particular ethnicity (VASIĆ 1982: 5–6; NADBATH 2004: 38). It must, however, be pointed out that the different terminology reflects the chronological development of knowledge about and analysis of this kind of helmet, changing from *Greek-Illyrian*, *Macedonian-Illyrian*, down to *Illyrian* helmet.¹ On the other hand, outdated terminology is still being used and there are even proposals for a completely new name such as the *Paionian* (SOKOLOVSKA 1997: 36; 1997 a: 57, Fig. 12–13) or the *Greek-Macedonian* type of helmet (KUZMAN 2006: 546). This paper was motivated by the find of another Illyrian helmet and it is devoted to gaining broader knowledge about these helmets and their different contextual, interpretative and inspirational meanings.

The area of the Kvarner Bay in the north of the eastern Adriatic still holds many archaeological surprises, especially in the case of military equipment. Not so long ago we were surprised by finds in a grave, or a hoard, in the town of Krk, unique in the syncretism of a Negau type helmet and Greek type greaves (BALEN-LETUNIĆ 1991–1992). The find of an Illyrian helmet was a new surprise, all the more so as it was discovered in the sea (Fig. 1–2, T. I). It was brought up from a depth of about 15–16 m in front of Jablanac Point not far from the village of Beli on the island of Cres. This made it the first positive submarine find of its kind in the Republic of Croatia² and also generally, and at the same time it marked the westernmost point in the spreading of this type of armour (Fig. 3, 4).

In 2003, Đani Uhač from Lovran, an important Croatian underwater fisherman of world renown, found the helmet completely by chance. Thanks to him, and also to my colleagues Ivan Radman-Livaja and especially Ante Rendić-Miočević, director of the Archaeological Museum in Zagreb, the helmet was sent to that museum where it was completely, gradually and fully restored. Damir Doračić performed the restoration and metal analysis, Miljenka Galić made the drawings and Igor Krajcar provided the photo documentation, all of them from the Archaeological Museum in Zagreb.

As a submarine find, the helmet was surprisingly well preserved and has kept all its indicative parts. It has a hemispherical dome (bowl), custom made for the wearer's head. It is of standard size, 24 cm high by 12 cm wide (Fig. 1, T. I), and does not depart from any of the other known models of this kind of armour. The neck guard is flanged, 2.2 cm wide, and continues uninterrupted from the

1 KUKAHN 1936; KUNZE 1953/1955; 1967; LAHTOV 1965; 1965a; MAROVIĆ 1976; VASIĆ 1982; 1982–1983; PFLUG 1988; BITRAKOVA GROZDANOVA 1987; TERŽAN 1995; ŠKOBERNE 2001.

2 Earlier literature mentions the helmet from Podgora near Sućuraj on the island of Hvar as a possible submarine find but there are no precise data about where and how it was discovered (NIKOLANCI 1960: 31, Fig. 1; PFLUG 1988: 56, f. n. 84; TERŽAN 1995: 119).

Figure 1. Illyrian helmet found in the sea at Jablanac Point near the island of Cres.
Slika 1. Ilirska kaciga izronjena nedaleko od rta Jablanac kod otoka Cresa.

cheek pieces to the edge of the helmet (Fig. 1b–d, T. I). The cheek pieces, the *paragnatidae*, are triangular with a rounded back edge and a sharp point in front, 14 cm high and 9 cm wide. Each of them has a hole used to secure the helmet when it was worn (Fig. 1a–c, 2b, T. I). The opening for the face is rectangular, 11 cm wide. In front there is a pin and in the back a loop which served to attach a crest to the helmet. The crest fitted between the two jutting ridges of triangular section running across the dome from front to back, between which three parallel lines are incised (Fig. 1a, d, T. I). The whole edge of the helmet is decorated with a thin border consisting of a row of small holes into which separately cast beads were fitted (Fig. 1, 2, T. I), giving the so-called *perlen efekt* in decorating helmets. During restoration an incised cross was discovered on the front of the helmet, exactly under the pin (Fig. 2a, T. I). This detail, although tiny and barely noticeable, makes this helmet unique and more individualised than any of the specimens known. The incised cross was probably the owner's mark, a personal sign of recognition or perhaps an indication of his status. The choice of its position is interesting because it is in this place that the helmets from Trebeništa and Olympia have the famous allegorical scene of a wild boar between two lions (T. IV: 1, 3).³ Could the cross have been a mark showing the exact place where an applied decoration was to be fitted?

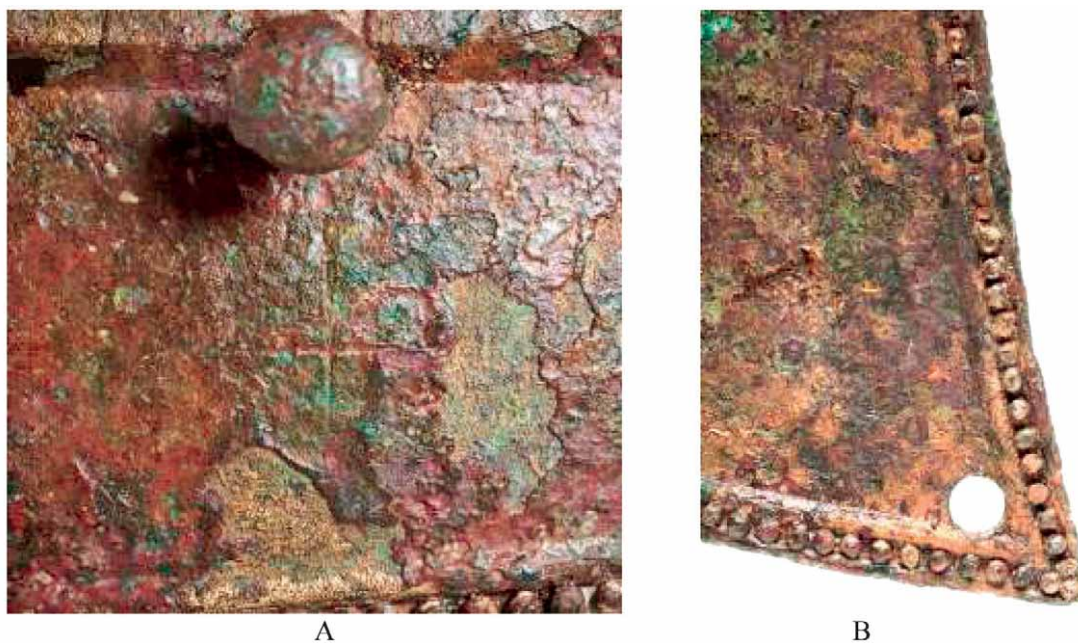

Figure 2. Detail of incised cross under the pin (A) and the end of the cheek piece with the beads and the hole for tying the strap (B).

Slika 2. Detalj urezanog križa ispod zakovice (A) i završetka obrazine s kuglicama i rupicom za vezivanje (B).

³ These finds are well presented in professional literature so I only give here the first publications and more recent reviews that contain older bibliography: FILOW 1927: 29, Abb. 25, T. 5; VULIĆ 1933: 1–41; POPOVIĆ 1975: 54–56, Fig. 47; POPOVIĆ 1994: 128, cat. 96; KRSTIĆ

2007: 108–109; KUNZE 1967: 125, T. 67, 68; SNODGRASS 1984: 89–90, Fig. 44; VASIĆ 1987a: 726–727, T. LXXXVI: 1; KULL 1997: 288–290, Abb. 43; THEODOSSIEV 2000: 199–200, Fig. 20; EIBNER 2001: 254, Abb. 7: 2, 4.

The »Cres« helmet thus belongs to the last, late variant of Illyrian helmets without ear openings, the III A type (Fig. 3). Within this category, its morphological, technological and stylistic characteristics place it on the first level of development, III A1, according to the classification proposed and very convincingly substantiated by Herman Pflug (1988) and Biba Teržan (1995). The production and in most cases the use of these helmets is dated to the second half of the sixth and to the early fifth century BC, and not many specimens of this variant of the above type have been found (PFLUG 1988: 53, Abb. 14; TERŽAN 1995: 87, Abb. 7). They were usually worn over caps or special linings so the beads along the edge had no useful purpose, as in earlier types (I, II), but were only

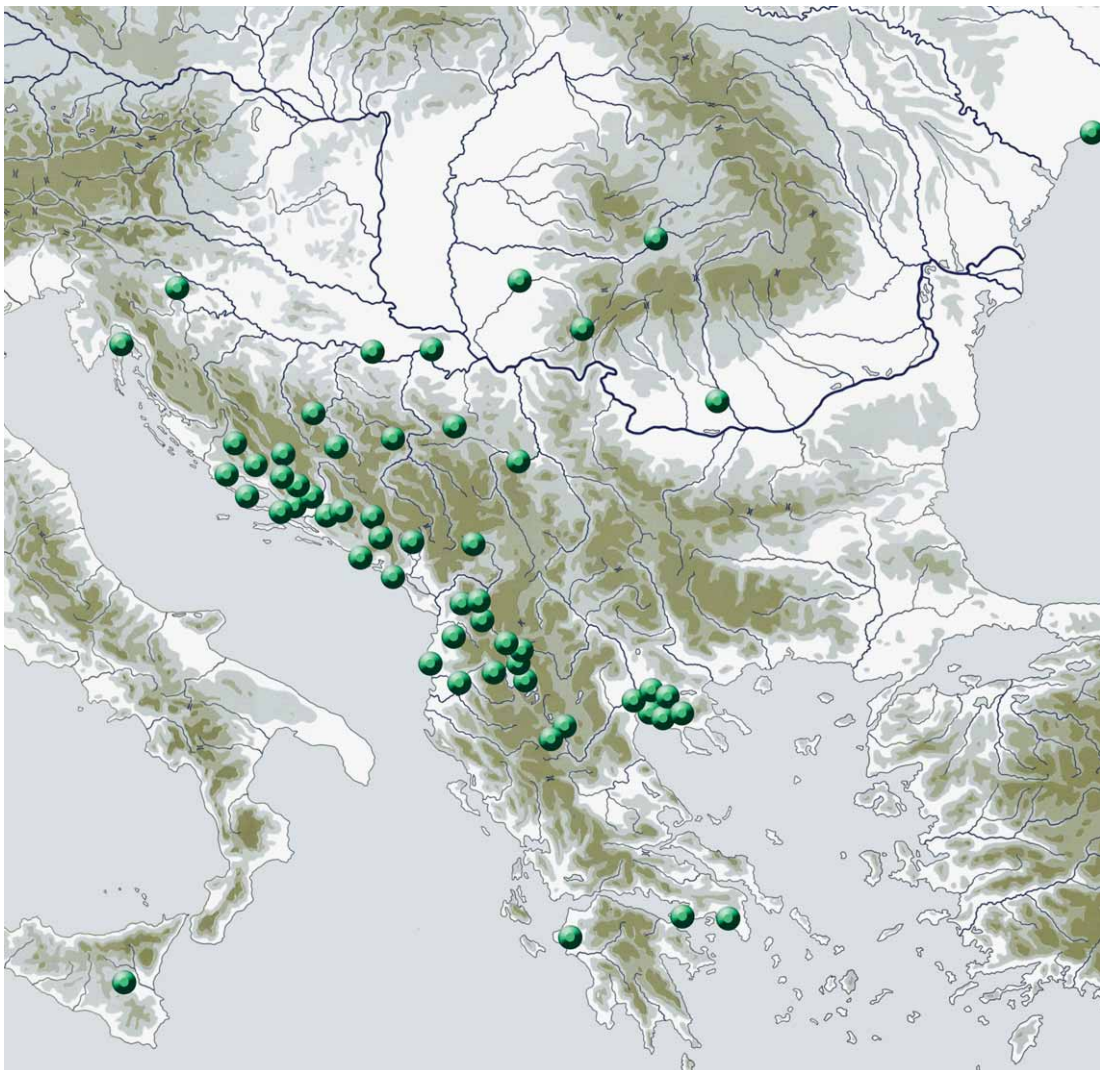

Figure 3. Map showing the distribution of III A type Illyrian helmets.
Supplemented according to TERŽAN 1995.

Slika 3. Karta rasprostranjenosti ilirskih kaciga III A tipa.
Nadopunjeno prema TERŽAN 1995.

List of sites:
Lista nalazišta:

Num.	Find spot	Pieces/Type	Context	Bibliography
1	Island of Cres Jablanac Point (Cro.)	1/ III A1a	Underwater find (sea), chance	Fig. 1–2, T. I. Križ 1997: 57, k. 43;
2	Novo mesto (Si.)	1/ III A1, 1/ III A2a	Necropolis, Grave 19/VII	Egg 1999: 321–325, Abb. 4, T. 12; Križ 2004: Fig. 4.
3	Sisak (Cro.)	1/ III A1a	Underwater find (river), chance	Burkowsky 2001: K. 5; Burkowsky 2004: cat. 1.
4	Breza / Kamenjača (B&H)	2/ III A1a, 1/ III A2, 1/ III A3?	Necropolis, grave	Paškvalin 2002: 526–528, T. II: 1–4.
5	Vranje Selo / Vidića guvno (B&H)	2/ III A2a	Necropolis, grave	Miličević-Capek 2007: 139–144; Vrutak 2007: cover
6	Timișoara (Ro.)	1/ III A1b	Underwater find (river), chance	Cedica (in preparation)
7	Ohrid / Gorna porta (Mc.)	5/ III A1a, 1/ III A1b	Necropolis, Tomb 1	Kuzman 2006: 546; Bangs 2006; Balkana- lysis 2006.
8	Babino / Demir Hisar Kičevo (Mc.)	1/ III A3	Necropolis, grave?	Mitrevski 1997: 279.
9	Tymphaia / Grevena (Gr.)	1/ III A2a	Tomb?	Ducrey 1985: ill. 57; Ellis 1992: Abb 24.
10	Philia (Gr.)	1/ III A3	Shrine	Kilian-Dirlmeier 2002: 90–91, T. 90:1420.
11	Pangaion (Gr.)	1/ III A2a	?	Pflug 1988: Abb. 14: 8.
12	Archontiko / Pella (Gr.)	2/ III A3	Necropolis	Kuzman 2006: 547, Ph. 25; Manti 2006: 6.

decorative. Technologically this was very demanding work that required casting, embossing, incising and soldering or mechanically fixing the beads in the holes made for them. Thus it is not surprising that there were relatively few such helmets in comparison with other variants of the same type. So far only 16 sites with about 50 helmets are known, either complete or in fragments, depending on the place, manner and reason for depositing them (Fig. 4).⁴

In general, Illyrian III A type helmets are widespread in the south and central Balkans (VASIĆ 1982: 5–10; 1982–1983: 76–78, Fig. 3) and a large number has also been recorded in the south part of the east Adriatic shore and its hinterland (NIKOLANCI 1959: 86–89, Fig. 2; MAROVIĆ 1976: 287–290, Fig. 1) (Fig. 3). The history of research into these helmets had been long and gradual, often corrected and systematically added to. Newer finds, such as two Illyrian helmets from

4 We give only a framework number of Illyrian helmets obtained from published material available, in which the number of helmets is very often incomplete or imprecise,

and there is often no catalogue or specific data about the particular fragments.

Vranjevo selo near Neum, III A2a type (MILIČEVIĆ-CAPEK 2007: 139–144; VRUTAK 2007, cover), six helmets from Ohrid, III A1 type (KUZMAN 2006: 546), and two helmets from Novo mesto, III A1 and III A2a types, (KRIŽ 1997: 51, 56–57, k. 42–43; EGG 1999: Abb. 4–5, T. 12–13; KRIŽ 2004: 424, Fig. 4), complement our earlier knowledge about the spread, contexts and interrelations of these finds within wider cultural circles. Many corrections have also been made; one of them being the classification of fragments of a cheek piece from the shrine of Athena Itonia in Philia as the III A type (KILIAN-DIRLMEIER 2002: 90–91, T. 90: 1420), almost certainly its 3rd variant. Also very interesting is the fragment of a decorated cheek piece from Tymphaia near Grevena (DUCREY 1985: ill. 57; ELLIS 1992: Abb. 24), which can now be seen as belonging to the III A2 type, probably the *a* variant (Fig. 7c), and not to the III B type, as thought by Pflug (1988: 64, f. n. 83). Furthermore, two helmet fragments from Kamenjača in Breza can now, thanks to published drawings, be determined as belonging to the III A1 type (PAŠKVALIN 2002: 526–527, T. II: 1–2) (T. III: 2). The helmet from Sisak (BURKOWSKY 2001: 28–29, K. 5; 2004: 17, Cat. 1), despite differences of opinion, can nevertheless be classed as the III A1 type (T. II: 2). The helmet from Babino near Demir Hisar, i.e. Kičevo (MITREVSKI 1997: 279), typologically belongs to the 3rd variant of the III A type of Illyrian helmets, and so do the new finds in Archontiko (KUZMAN 2006: 547; MANTI 2006: 6).⁵

The above finds are completely congruent with the accepted classification of Illyrian helmets that Teržan developed, supplemented and correctly structured into sub-types and variants, which Pflug had only anticipated (PFLUG 1988: 52–64). Teržan especially focused on defining the most developed and numerous type III A2, which she divided on the basis of morphology and also of differences in style (III A2a and III A2b) (TERŽAN 1995: 87–88, 114–121, Abb. 7–9). These are certainly not the only data provided by this division; others offer a wider and much more complex view of the origin, circumstances of production and development, and the inter-relations between the two groups. In the same way, in the case of Illyrian helmets with a smooth edge (III A3 type) we also differentiate between those without a decoration and those with incised circles that imitate or remind of earlier types, which Teržan also mentioned (1995: 87, Anm. 29). However, in the case of Illyrian helmets belonging to the first variant of the late phase these differences of morphological and especially of technological and style characteristics are more pronounced.

The closest and best parallel of the »Cres« example is the helmet from a warrior grave in Novo mesto, Kapiteljska njiva-Tumulus VII/Grave 19 (KRIŽ 1997: 57, k. 43; EGG 1999: 321–325, Abb. 4, T. 12; KRIŽ 2004: Fig. 4) (T. II: 1). The rich grave of the »brothers in arms« or »warrior brothers« provides clear evidence of many facts, one of them being that Illyrian helmets of type III, variants A1 and A2a, were both worn at the same time. There are also obvious similarities with helmets from other warrior graves, for example in Kačanj (MARIĆ 1959: 89–90, Fig. 1b, T. 1: 1a–1b; 1976: 106–107, Fig. 3, T. I: 2–5) (T. II: 5–6), the »rich graves« from Trebeništa (POPOVIĆ 1956: 47, T. XVIII; LAHTOV 1965: 124, 153, T. XXVII: 3; KRSTIĆ 2004: 38–39, Abb. 27 (a–c); 2007a: 108–109) (T. IV: 1) and »Tomb 1« from Ohrid (KUZMAN 2006: 546, Ph. 4) (T. IV: 4). To them may also be added the helmet from the isolated grave find near Ražana (GARAŠANIN 1973: Fig. 25; POPOVIĆ 1975: 52, Fig. sat. 46; VASIĆ 1977: 64, Pl. 24: 1) (T. III: 3) and the helmets that were placed beside a grave in the tumulus near Pečka banja (TASIĆ 1998: 578, cat. 222; KRSTIĆ 2004: 39–40; 2007: 98–99) (T. III: 4). Finds in shrines also deserve special mention. The closest analogy in form and manner of production is Olympia where the largest number of III A1 type helmets has to date been found (KUNZE 1967: 124–125, T. 64, 67–68; PFLUG 1988: 53, Abb. 10–11; TERŽAN

⁵ The data are given in the List of Find Spots supplementing Fig. 3.

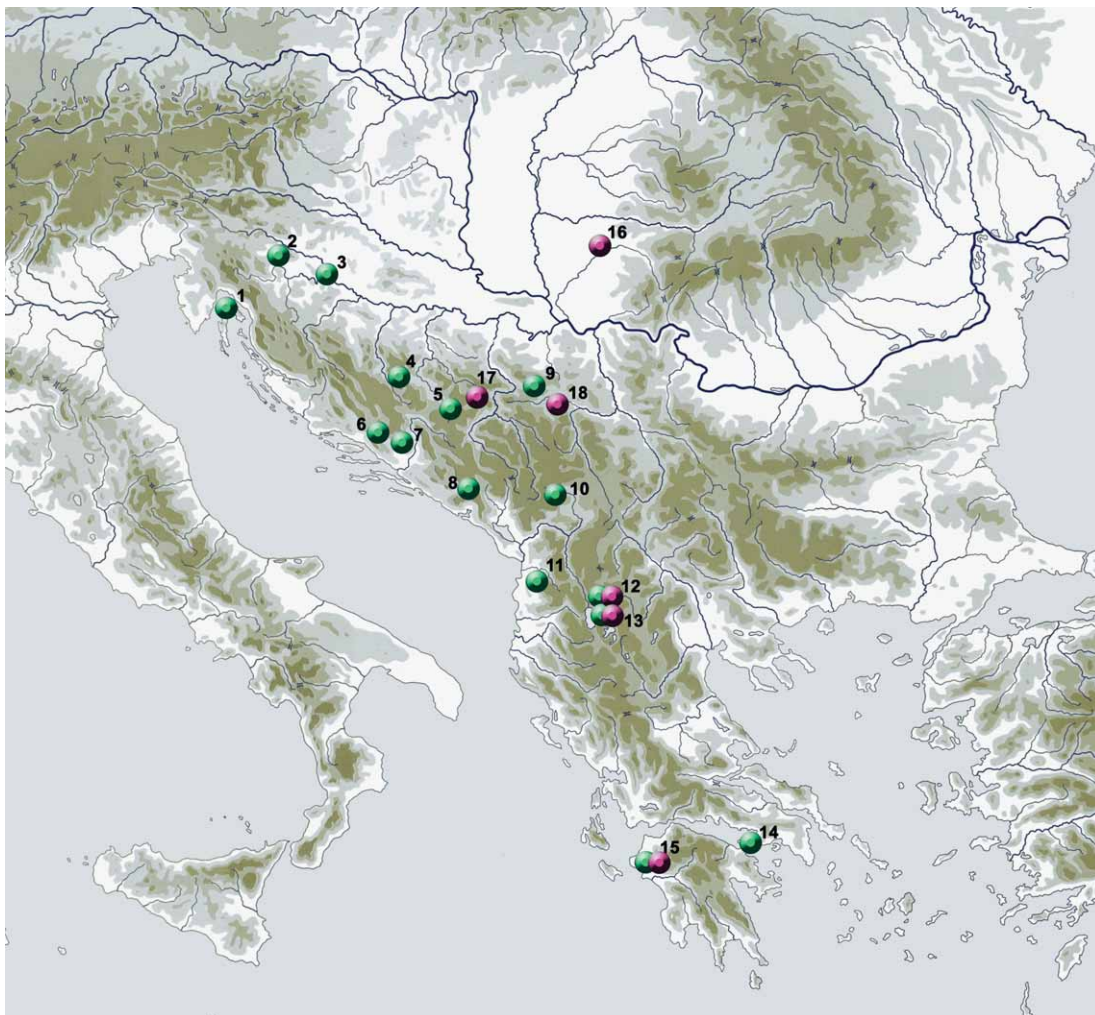

Figure 4. Map showing the distribution of Illyrian helmets of the III A1a and III A1b type and of finds of boar applications.

Slika 4. Karta rasprostranjenost ilirskih kaciga III A1a i IIIA1b tipa s pridruženim aplikacijama vepra.

List of sites:
Lista nalazišta:

Num.	Find spot	Pieces/Type	Context	Bibliography
1	Island of Cres Jablanac Point (Cro.)	1/ III A1a	Underwater find (sea), chance	Fig. 1–2, T. I.
2	Novo mesto / Kapiteljska njiva (Si.)	1/ III A1a	Necropolis, Grave 19/VII	Križ 1997: 57, k. 43; Egg 1999: 321–325, Abb. 4, T. 12; Križ 2004: Fig. 4.

Num.	Find spot	Pieces/Type	Context	Bibliography
3	Sisak (Cro.)	1/ III A1a	Underwater find (river), chance	Burkowsky 2001: K. 5; Burkowsky 2004: cat. 1.
4	Putičevo (B&H)	1/ III A1a	Unknown	Fiala 1899: 151, T. 8; Nadbath 2004: T. 1: 1.
5	Breza / Kamenjača (B&H)	2/ III A1a	Necropolis, graves?	Paškvalin 2002: T. II: 1–2.
6	Bulbin / Imotski (Cro.)	2/ III A1a	Chance find?	Nikolaci 1959: 82, Fig. 1; Marović 1976: 295, T. 4:9.
7	Gorica / Ljubuški (B&H)	1/ III A1a	Shrine	Truhelka 1902: 6–8, Fig. 3–4.
8	Kaćanj / Bileća (B&H)	6/ III A1a	Necropolis	Marić 1959: 89–90, Fig. 1b, T. I: 1a–b; Marić 1975–1976: Fig. 3, T. I: 2–5.
9	Ražana / Kosjerići (Ser.)	1/ III A1a	Grave	Garašanin 1973: Fig. 25; Popović 1975: cat. 46; Vasić 1977: Pl. 24:1.
10	Pečka banja / Peć (Kosovo)	3/ III A1a	Tumulus, beside grave	Srebro 1990: 187; Tasić 1998: 578, kat. 222; Bačkalov 2004: cat. 57–56; Krstić 2007: 94, 98–99.
11	Leči (Lezhe) (Al.)	1/ III A1a	Unknown, S. Gjecov Franciscan Collection	Nopcsa 1912: 188, Fig. 44.
12	Trebeništa / Gorenci (Mc.)	6/III A1a, 2/ III A1b	Necropolis	Filow 1927: Abb. 25, 99, T. 5, 15:1; Popović 1956:47, T. 18; Krstić 2007a:108–109.
13	Ohrid / Gorna porta (Mc.)	5/ III A1a, 1/ III A1b	Necropolis, Tomb 1	Kuzman 2006: 546; Bangs 2006; Balkanalysys 2006.
14	Ishtmia (Gr.)	1/ III A1a?	Shrine	Broneer 1958: 34–35, P. 17:b.
15	Olympia (Gr.)	10/ III A1a, 3/ III A1b	12 shrine, 1 underwater find (river)	Kunze 1967: 123–126, T. 57–68; Pflug 1988: Abb. 10–11; Hockey et al 1992: Pl. 19–23.
16	Timișoara (Ro.)	1/ III A1b	Underwater find (river), chance?	Cedica (in preparation)
17	Zagrade / Glasinac (B&H)	Boar application	Grave I/3	Parović-Pešikan 1961: Sl. 2; Čović 1987: 616, T. LXIV: 1.
18	Atenica / Čačak (Ser.)	Boar application	Mound I, peripheral grave	Djuknić-Jovanović 1966: 18–19, T. XIX: 1; Tasić 1992: Fig. 9.

1995: 115, Abb. 7) (T. III: 7, IV: 2–3, 5). Illyrian helmets were very often also found in rivers, but this is as yet not a characteristic of III A1 type helmets. A more direct parallel can only be made with the helmet from Olympia (HOCKEY et al. 1992) (T. IV: 2) and the helmet from Timișoara (CEDICA in preparation).

If we, furthermore, compare the categories of find spot and find context with state of preservation, we see that all the helmets so far found in graves are usually completely preserved, intentionally deformed, broken or intentionally pierced. Not rarely they appear as fragments of cheek pieces that can only exceptionally be recognised (T. II: 6). The same is true of shrines, where intentionally broken and damaged helmets are the most numerous, or are again present in completely recognisable fragments (e.g. Isthmia, T. III: 6). Only sea and river finds give an opposite picture because these helmets are almost completely preserved, without traces of violent or intentional deformation, as if they had been discarded as a message or for some special, perhaps ritual reason.⁶

Even a cursory view of the helmets compared shows pronounced aesthetic, stylistic and technological differences. The famous Trebeništa and Olympia helmets (T. IV: 1–3, 5), together with the new finds of richly-decorated helmets from Ohrid (T. IV: 4) and Timișoara, certainly form a separate group within the first phase of the last stage of development of Illyrian helmets. Since their basic manner of workmanship, shape and production technology are unique, and their contemporaneity indisputable, helmets with applied decorations are the reflection of a different intention, a different need, value and end purpose. These helmets can be divided in the **III A1a** variant, which is simple, common and without additional decorations, and is relatively widespread in the wider region, and the **III A1b** variant, which comprises exceptional luxury helmets designed for special needs (Fig. 4 with list of find spots).

The central motif of the exceptional III A1b variant of Illyrian helmets is the heraldic concept of a wild boar flanked by lions, known from Trebeništa, Olympia and Timișoara (T. IV: 1, 3), or the applied representation of a ram's head on the cheek pieces of the helmets from Olympia and Ohrid (T. IV: 4, 5). However, this is not the first, nor the only, attempt to give these helmets a higher aesthetic level by sublimating narration or symbols through an associative or allegorical representation of animals.

A boar in a similar position, but incised, was already found on the left, intentionally pierced,⁷ cheek piece of a type II Illyrian helmet from the Ioannina necropolis, found in the function of an urn (PFLUG 1988: 49; TERŽAN 1995: 113, Abb. 6; SAKELLARIOU 1997: 97, Fig. 80) (Fig. 5a). Incised, heraldically placed lions with a raised front paw and antithetically turned heads were also found on the III A3 type helmet from Argolis, today in the Metropolitan Museum of Art in New York (PFLUG 1988: 61, Abb. 17–18; MORAN 2007) (Fig. 5b).⁸ It still remains open, and will be a subject for future research, whether this progression shows evolution in the development of this art motif on Illyrian helmets. It is certain, however, that applied decorations in precious metals only appear on helmets of the III A1b type.

6 Deformities caused by the passage of time and/or water are completely different, for example, the helmets from the river Cetina near Trilj (MILOŠEVIĆ 2004: 19; GAFFNY 2004: 3; RADIĆ ROSSI 2006: 85) or the helmet from Timișoara.

7 I would also mention that several Illyrian helmets of the III A2a type are pierced on the left cheek piece, from inside-out, all of them in Olympia (DUCERY 1985: 61, ill. 41e; SEARS 2007; Olympia Museum 2007). Of all the known helmets of the III A1 type, the only one with a pierced cheek piece is in the British Museum (HOCKEY et al.

1992: Pl. 19–21). Therefore, such helmets are exclusively localised in shrines, or at least in areas inseparably linked to them. This fact is all the more important if we know that weapons were nailed to the walls of shrines, usually in corridors and porticoes, and cared for by the priests (DUCERY 1985: 277). Perhaps this is how one should look on the intentionally deformed, outwards bent and pierced cheek pieces on Illyrian helmets?

8 An identical specimen was sold at an auction at Christie's on 25 October (CHRISTIE'S 2007).

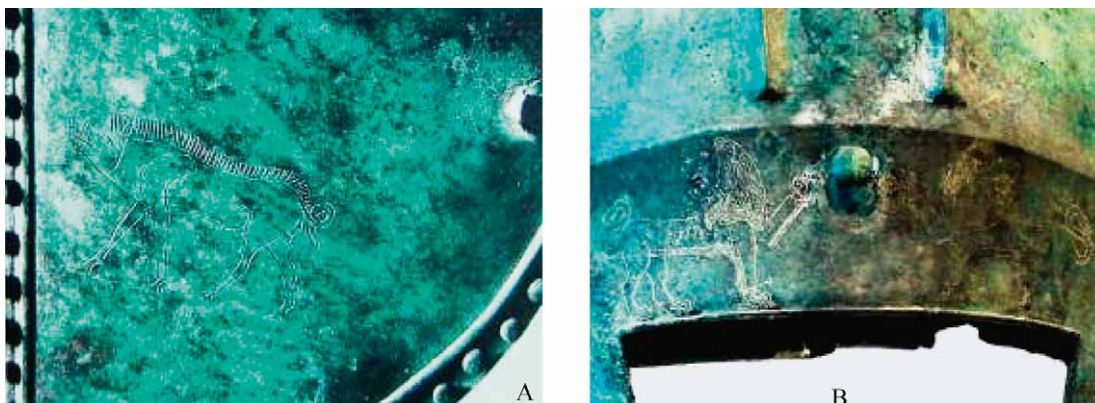

Figure 5. Incised boar on the cheek piece of the helmet from Ioannina (A) (according to SAKELLARIOU 1997) and representation of two lions on the front of the helmet from Argolis (according to MORAN 2007).

Slika 5. Urezani prikaz vepra na paragnatidi kacige iz Ioannine (A) (prema SAKELLARIOU 1997) i prikaz dva lava na čeonom dijelu kacige iz Argolisa (prema MORAN 2007).

The boar applications on helmets should certainly be joined by the boars found in Zagrađe, Grave 1 (FIALA 1899: 51, Fig. 51, PAROVIĆ-PEŠIKAN 1961: 25, Fig. 2; ČOVIĆ 1987: 616, T. LXIV: 1), and in Atenica, Mound I, peripheral grave of a young man (DJUKNIĆ – JOVANOVIĆ 1966: 17–18, T. XI: 1, XIX: 1, XXIX–XXXIII; 2003: 191–192; VASIĆ 2004: Abb. 15), which are creatively and receptively almost identical (Fig. 6. a, b). Interest in them is still very strong but ideas diverge, so despite the frequent mention of their similarities no certain, firm and adequate relationship between these highly aesthetic finds of the cultural heritage has yet been established, although it has been offered (POPOVIĆ 1975: 54; STIPČEVIĆ 1981: 105–106; T. XXXI: 2, 4; VASIĆ 1987: 650; 2007: 560–561).

In the first place, these are certainly applications of similar size, 4.2–4.8 cm, and almost identical workmanship, made of thin silver and/or gilded silver sheet with the same technological and style characteristics. They were probably made in the same crafts centre or at least in a narrow circle of workshops that had the ability, knowledge and skill to process precious metals. This does not by any means imply that they were made in Greek workshops, as Maja Parović-Pešikan assumed (PAROVIĆ-PEŠIKAN 1961: 25) relying on analogies with Greek vase paintings. The only boar that is missing, of all the ones we know about, is that from Trebeništa, which has been preserved as an impression and in the recognition of its position (T. IV: 1). The »Olympian« boar is fragmented in the last part of its body (T. IV: 3), while the Atenica one has no legs or tusks. To the best of our knowledge there has been only one attempt to reconstruct the Atenica boar, but it is unfortunately not very convincing which decreases its symbolism (TASIĆ 1992: Fig. 9) (Fig. 6a). The reconstructed Atenica boar is a clumsy and ungainly animal with short and stocky back legs, although the position of the body, the powerful muscles and the slant of the bristles and head suggest a completely different approach in the reconstruction would have been more appropriate. The best-preserved example is that from Zagrađe (Fig. 6b), which enables a better and more detailed analysis of the animal's posture. Various interpretations have been offered both for the symbolism and for the purpose of this item, some exaggerated, some completely irrelevant (PAROVIĆ-PEŠIKAN 1961: 25; BABIĆ 2004: 131, K. 2) 1.–2.). Only Ljubiša Popović made comparisons between it and the boars known at that time on the helmets from Trebeništa and Olympia (1975: 54–55, f.n. 270).

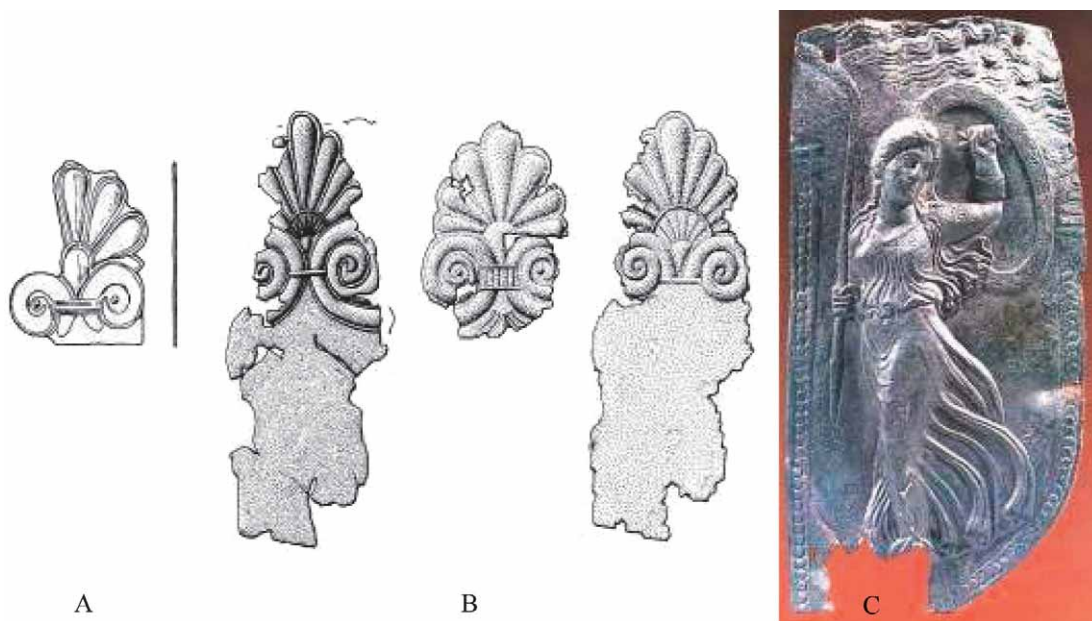
A

B

Figure 6. Silver sheet boars from Atenica (A) (according to TASIĆ 1992) and Zagrađe (B) (according to ČOVIĆ 1987).

Slika 6. Srebrni limovi u obliku vepra iz Atenice (A) (prema TASIĆ 1992) i Zagrađa (B) (prema ČOVIĆ 1987).

Another very interesting object must be singled out in the context of the central Atenica grave, Mound II. It is the fragment of a palmette, also cut from sheet silver (DJUKNIĆ – JOVANOVIĆ 1966: 18–19, T. XII: 3, XXI: 1), technologically and aesthetically matching the boar applications (Fig. 7a). Undoubtedly they were shield decorations, as directly suggested by the palmette fragments from Athena Itonia's shrine in Philia

A

B

C

Figure 7. Palmettes of sheet silver and bronze from Atenica (A) (according to DJUKNIĆ-JOVANOVIĆ 1966) and Philia (B) (according to KILIAN-DIRLMEIER 2002) and the cheek piece from Grevena (according to ELLIS 1992).

Slika 7. Palmete od srebrnog i brončanog lima iz Atenice (A) (prema DJUKNIĆ-JOVANOVIĆ 1966) i Philije (B) (prema KILIAN-DIRLMEIER 2002) te paragnatida iz Grevene (prema ELLIS 1992).

(KILIAN DIRLMEIER 2002: 88–89; T. 89: 1393–1401) (Fig. 7b) or is even more convincingly illustrated on the chryselephantine shield from »Philip's Tomb« in Vergina (ANDRONICOS 1999: 134–140, Fig. 91–93) and on the cheek piece from a III A2a type Illyrian helmet in Grevena (Fig. 7c). The cheek piece is richly decorated with the figure of Nike stepping forward victoriously and holding a spear and shield whose handle is decorated with a palmette (DUCREY 1985: 88, Ill. 57; PFLUG 1988: 64; ELLIS 1992: Abb. 24). This is the only known example of a decorated fragment of a III A2a variant of an Illyrian helmet, but it remains open whether it was decorated originally, while the helmet was still in use, which seems more probable, or whether it was subsequently worked on for a certain purpose, perhaps to be used as an insignia. Contextual dating places it at a time when this type of helmet had long gone out of use. Therefore, this cheek piece of secondary use directly shows the value and importance of the Illyrian helmet as a status symbol for a dignitary, chieftain or leader, which by association imparts an unequivocal message.

In this survey we must also mention the, perhaps merely forgotten, applied palmette decorations on the helmets from Trebeništa (Fig. 8a, T. IV: 1). This especially refers to the often-mentioned helmet from Grave 8 (VULIĆ 1932: 34–35, Fig. 55–56; POPOVIĆ 1956: 26–27, T. XVIII, XVIIIa; POPOVIĆ 1975: 54–56; Fig. 47; LAHTOV 1965: T. XXVII: 3), which has been brought back to attention thanks to new reproductions (KRSTIĆ 2004: Abb. 27, K. 36; 2007a: 108–109). The helmet from the Trebeništa Grave 6 also has a palmette application (FILOW 1927: 84, Abb. 99; PFLUG 1988: 53–54). The palmette decorations on helmets from the Olympia shrine show that these were not isolated examples or an exception resulting only from the taste and demands of the Iron-Age »aristocracy« in the Ohrid region. Besides the helmet in the Olympia museum (KUNZE 1967: Nr.

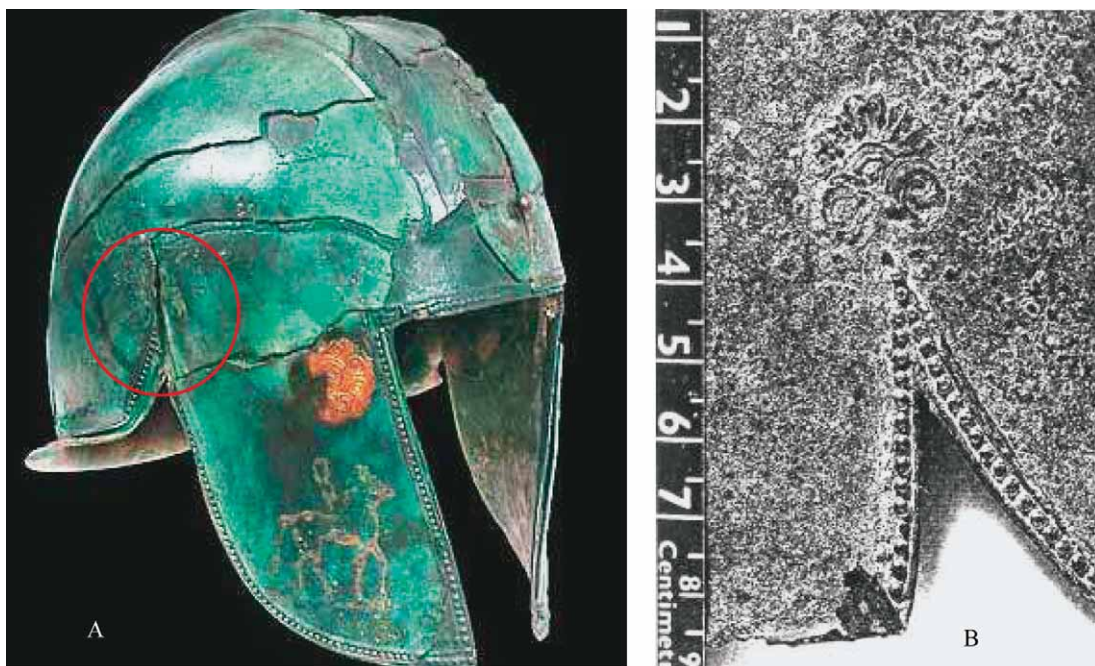

Figure 8. Illyrian helmet from Grave 8 in Trebeništa (A) (according to KRSTIĆ 2007a) and a detail of a helmet decorated with a palmette in Olympia (B) (according to HOCKEY et al 1992).

Slika 8. Ilirska kaciga iz groba 8 iz Trebeništa (A) (prema KRSTIĆ 2007a) i dio kacige ukrašene palmetom iz Olimpije (B) (prema HOCKEY et al 1992).

43, T. 64; SNODGRASS 1984: Fig. 44; PFLUG 1988: 34; KULL 1997: 288, Abb. 43), palmettes were exceptionally »impressed« on both sides of the ends of the cheek pieces and on the front of another Illyrian helmet from Olympia (Fig. 8b, T. IV: 2), which was found in the river Alpheios and is kept in the British Museum (KUNZE 1958: 139, 147, Abb. 106–107, T. 51–52; PFLUG 1988: 54; HOCKEY et al. 1992: 287, Pl. 22: a–b). To the best of my knowledge, this helmet is to date the most completely and most exhaustively studied one and the analyses of its metals and workmanship revealed many new moments, which must be borne in mind.⁹ It has silver applications, the small beads around the edge are also partly made of silver, and analysis showed that both were soldered with tin (HOCKEY et al. 1992: 283–285). Thus tin was probably used to attach or join to the bronze foundation all the other applied decorations on helmets of the III A1b type. It is well-known that silver, gold and tin were not lacking in the central Balkans, especially in today's Macedonia and southern Serbia (particularly in the Bujanovac and Ohrid areas) (POPOVIĆ 1975: 54, 58–59; GRŽETIĆ – JELENKOVIĆ 1995: 13–29, Fig. 1; DURMAN 1997: 8–13, Fig. 2). All the above is even more important when we remember the local autochthonous production of silver and gold fibulas and pins in the Ohrid area (VASIĆ 1987a: 731; 1996: 144–145; 1996a: 17–19; 2004: 23–24).

The other decorations on Illyrian helmets of the same variant also show this relationship between the Ohrid area and the Olympia shrine. The only helmet in Olympia (T. IV: 5) (SOLOW 2007) with cheek-piece applications of realistic rams' heads in profile is joined by a new helmet found in »Tomb 1« in Ohrid, i.e. in Gorna porta (T. IV: 4), with a ram in profile of very similar workmanship and style, technology and artistic approach (KUZMAN 2006: 546, Ph 4; BANGS 2006). The ram's head in profile is a common and recognisable decoration on the cheek pieces of Chalcidian helmets, as evidenced by the famous helmet from the Temple of Persephone in Epizephyrian Locris (KUNZE 1967: 139; CARDOSA 2002: 99, cat. n. 34) and many others (PFLUG 1988a: 137–150; TERŽAN 1995: 86, 123–124, Abb. 10). However, the ram on the cheek pieces of Illyrian helmets was hardly ever a subject of discussion, as if it never even existed. These new finds show that typological determination requires greater caution and precision. If a ram application is, therefore, found on its own, such as the one in Philia (KILIAN-DIRLMEIER 2002: 91, T. 90: 1422), it is very difficult to attribute it to a particular type of the above helmets, especially with certainty. Considering the geographical, micro-regional and cultural situation in the area, and the context of other finds, might not the fragment of sheet bronze in the shape of a ram's head from Philia be seen as a decoration on an Illyrian and not only on a Chalcidian helmet?

Be that as it may, in the attribution of the boar application from Zagrađe and the boar and palmette applications from Atenica it should clearly and without any reservations be said that they were decorations for helmets and/or shields, as their researchers believed (DJUKNIĆ – JOVANOVIĆ 1966: 18–19; POPOVIĆ 1975: 54–56; VASIĆ 1987: 650; 2007: 560–561). When new possibilities are offered the basic principle must be followed of methodologically honouring form, purpose and material in a specific context. It therefore does not seem very likely, although I cannot rule it out completely, that any of the applications were used on clothes (ČOVIĆ 1987: 616; PALAVESTRA 1984: 41–42, Fig. 7, 8, T. XIV; VASIĆ 1987: 650); this is especially not feasible in the case of Atenica if we mean the personal items found there as grave gifts. It is completely unacceptable to connect the above applications with metal containers (BABIĆ 1990: 166–171; 2002: Fig. 2; 2004: 106, 131, 151–152), all the more so as the argument used is the flatness of the applications (they are not curved) because of which they could not have followed the shape of the cheek pieces (BABIĆ 2004: 152). Were applications only used to decorate cheek pieces? With reference to the opinion put fo-

⁹ Metal, i.e., corrosion analyses were also made on the III A3 type helmets from the Archontiko necropolis, showing that tin was used during applying silver to the surface

of the helmets, especially on the neck guard (MANTI 2006:6).

rward several times by Rastko Vasić (2007: 560–561), I must say that all the containers from that time have cast and then riveted or soldered iron decorations, for example the Vix crater that is often used for comparison (e.g. EGG – PARE 1995: 190–192, T. 65, F. T. XXI; GUGGISBERG 2006: 13–15) or that from Trebeništa (POPOVIĆ 1994: 103, cat. 31; KRSTIĆ 2004: 36–37; Abb. 25–26; 2007a: 104–107), or have incised decorations like on dishes, buckets or mirrors (e.g. GIUMLIA-MAIR – RUBINICIH 2002).

Applications of this kind, with a clear message, could also have been placed in a grave of metonymic value and importance on their own (THEODOSSIEV 1998: 360–362; 2000: 199–200). Such symbols would not be found on ordinary helmets, of which there are many, and more are yet to be discovered.¹⁰ They were not the symbols of ordinary soldiers, nor was every Illyrian helmet owned by a distinguished member of the community, as supposed by Viktorija Sokolovska (1997: 35–36). Only helmets and shields with this kind of decoration, and their metonymies, could have been a symbol and expression of the powerful »aristocracy«, either military or political, as Staša Babić also indirectly showed (BABIĆ 2001: 87–88; 2004: 108). This status, or level of internal social organisation, could certainly not have been achieved without strong foundations, one of which was certainly a geopolitical position based on natural resources and the control of communications. To be more precise, the Ohrid area, the future or already existing Lychnidos, was famous for its wealth of raw materials and was also the focal point and intersection of the horizontal communication running from the Adriatic to Chalcidice, the so-called silver or Cadmean route, the future *Via Egnatia* (LISIČAR 1953: 250–254; POPOVIĆ 1966: 15–16; POPOVIĆ 1969: 11–12; KATIČIĆ 1995: 262–264, 274), and of the vertical river transversal running along the courses of the Vardar and the Morava from the Balkan south to its north (BABIĆ 2002: 74–81; VASIĆ 2004: 11). It is in this wider space that the legend of Cadmus and Harmonia, among others, is located (ŠAŠEL KOS 1993: 113–136; KATIČIĆ 1995: 211–303; ŠAŠEL KOS 2004: 499–501). It is in the graves of Trebeništa that many tools for craftsmen, semi-products and unfinished articles were found (POPOVIĆ 1956: 26–30).

But why choose the wild boar? Many prehistoric and historic societies and communities gave a special meaning to the boar. A comparison between material finds and the ritual and religious interpretation of the boar symbol, in its own context and in the mythology of the wider environment, shows that the boar had a strong ritual importance and was a status symbol of the leading, higher or highest members of the community (EIBNER 2001: 266–270). In the southern and central Balkans the boar symbolism is of ancient and primeval origin, and when combined with gold applications (alongside other decorations in gold) and helmets it could have represented the highest form of insignia and also, in the eschatological sense, the deceased's possible elevation to the rank of hero or divinity (POPOVIĆ 1966: 23–29; SOKOLOVSKA 1997: 56; THEODOSSIEV 1998: 360; 2000: 200; BABIĆ 2001: 83–88). Thus the metonymy we pointed to in Atenica, as a consequence of fragmentation, is not simply a coincidence (DJUKNIĆ – JOVANOVIĆ 1966: 8–12, 22–23). In the Atenica burial and cremation rite the boar symbol was also a spiritual authority additionally underpinned by the triple sacrifice of animals to a particular god. Among these animals the boar had a special place that was not as a rule shared by the pig (ČAČE 1985: 18–21; VASIĆ 1987: 646–647; JOVANOVIĆ 2003: 192, 198–199; EIBNER 2001: 242–243), and it accentuated the heroic and even the divine nature of the deceased (STIPČEVIĆ 1984: 220). In the not so very distant example of the Sindos necropolis a similar principle is found of singling out status symbols showing the position and/or privileges of individuals. Similarly as in a child's grave in Atenica, the boy in Grave 59 was

¹⁰ It is enough to look at the legal auctions of Illyrian helmets, accessible on the Internet, especially their quantity, and the expertly evaluated finds in available literature.

buried like an adult, equipped with very rich and very varied imports. These include an Illyrian III A3 helmet of the same kind as that in Grave 25, whose sheet-gold edging was decorated with an embossed wild boar. The inventory of Grave 25 was dated to 540, while Grave 59 was dated to 530/520 BC (VOKOTOPOULOU 1996: 114–118, k. 8577; 1997: 127; 130, k. 211; THEODOSSIEV 2000: 197–198, Fig. 13–14). An interesting feature is a miniature model of a chariot with horses found beside the grave, similar examples to which can be found in Vergina and Pydna (VOKOTOPOULOU 1996: 114–115, k. 8651), and now also at Ohrid in Gorna Porta (KUZMAN 2006: 546, Ph 7).

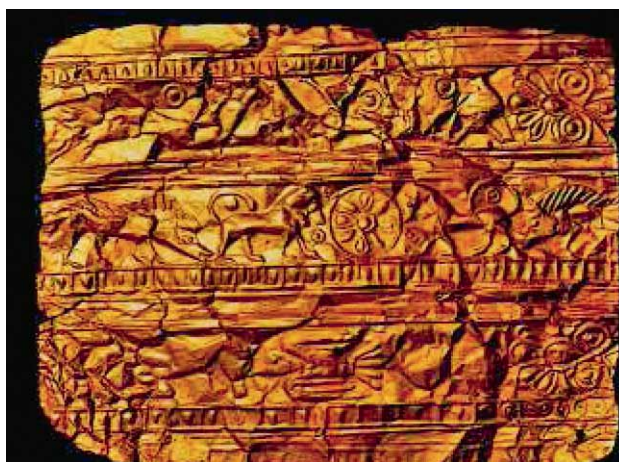

Figure 9. Sindos, embossed gold sheet showing a wild boar, Grave 25 (according to VOKOTOPOULOU 1997).

Slika 9. Sindos, zlatni iskucani lim s prikazom vepra, grob 25 (prema VOKOTOPOULOU 1997).

Iconographically the boar is usually thought to be in a defensive position (PAROVIĆ-PEŠIKAN 1961: 25) (Fig. 6 a, b). This view may be partly correct, but if the animal is carefully observed in his natural position or in the position of attack or conflict, then he also stands firmly with all four feet on the ground, his head lowered, his bristles raised and his tusks pointing up. The boar is one of the strongest animals in our ecological system with many characteristics that make him almost »invulnerable«; very quick, with massive and powerful muscles, an almost impenetrable hide, and a wild strength that destroys everything in his path (CHEVALIER-CHEERBRANT 1994: 743–744). His most important characteristic is his absolute fearlessness and superiority over other animals, and his mighty and awesome tusks. To catch and kill a boar has always been a special challenge for a hunter and his hound, regardless of the period or the kind of hunting weapon used, and this act is truly one that belongs to the royal hunt (ANDRONICOS 1999: 117–118; THEODOSSIEV 2000: 198; EIBNER 2001: 243). It is this that makes the boar a symbol of power, bravery and authority, either spiritual, as is often the symbolical interpretation (STIPČEVIĆ 1981; 106; CHEVALIER-CHEERBRANT 1994: 743), or physical or even heroic (EIBNER 2001). The accepted and adapted choice of the boar as a chieftain's or dignitary's symbol on Illyrian helmets should thus be no surprise, just as we are not surprised by the narrative expression of this symbol, the scene of heroes hunting the boar above the entrance to the tomb of Philip II of Macedon (ANDRONIKOS 1992: 205, 208, Abb. 102, 112–113; 1999: 106–119; EIBNER 2001: 269; DROUGOU, SAATSOGLOU-PALIADELI 2002: Fig. 60) (Fig. 10).

Besides the frieze in the »Great Tomb«, the luxurious silver gilt mount for a belt buckle from Lovèc near Stara Zagóra also has a boar hunt as its central scene. In this case the scene is reduced, broken down and duplicated, its basic elements placed symmetrically to a thematic axis, and with a ritual content (Fig. 11). The mount is dated to the 5th/4th c. BC (VENEDIKOV – GERASIMOV

Figure 10. Frieze above the architrave of the entrance to the tomb of Philip II of Macedon in Vergina, reconstruction (according to DROUGOU – SAATSOGLU-PALIADELI 2002).

Slika 10. Friz iznad arhitrava ulaza u grobnicu Filipa II Makedonskog u Vergini, rekonstrukcija (prema DROUGOU – SAATSOGLU-PALIADELI 2002).

1979: 377–378, Fig. 248, 250; TERŽAN 1995: 88). The scene of the boar hunt specifically defines the high social status of the horsemen and the archers (KULL 1997: 296–301; EIBNER 2001: 250–251), the latter of which are in position, clothes and movements strongly reminiscent of the mount for a belt buckle from Molnik (TERŽAN 1997: 667–668, Abb. 11; EGG – PARE 1995: 19, 1; KULL 1997: Abb. 50: 6–7; TURK 2005: 31–33, Fig. 45). This decorative mount is important for its classical elements associating life and death, immortality and rebirth in the iconographic symbolism of the archer and the hound, the tree of life and the lotus flowers (TERŽAN 2007: 89), and also because of a detail recognisable in the lower right corner, in the last metope: an Illyrian helmet. L. Popović already drew this parallel, singling it out only because of the kindred representations of the boars, not because of the representation of the helmet (POPOVIĆ 1975: 54, f.n. 270).

Figure 11. Decorative mount of belt buckle from Lovèc, Stara Zagóra (according to VENEDIKOV – GERASIMOV 1979).

Slika 11. Ukrasni okov pojasne kopče iz Lovèca, Stara Zagóra (prema VENEDIKOV – GERASIMOV 1979).

Thus the Illyrian helmet, besides its useful dimension also got an interpretative meaning, i.e. it was shown on religious, heroic and ritual scenes with the meaning of an attribute and was clearly and distinctly received in this sense. It is most often shown on mounts for belts, which are themselves a reflection of identity symbolically linking their wearers with the scene shown on them (CHEVALIER-GHEERBRANT 1994: 521–522; KUKOČ 1998: 20). Finds from geographically closer graves and tombs, most of them rich, can also be added to this luxurious mount from Lovèc.

These in the first place include the trapezoidal mount for a belt buckle from the necropolis in Velje Ledine near Gostilj, which has an iron foundation covered with sheet silver embossed over a mould (BASLER 1967: 9–10, 29, T. VII: 30/2; LUTOVAC 2005: 20–21). It shows two heraldically placed Illyrian helmets facing one another (Fig. 12), to which not much attention has been paid despite the many studies and analyses of this mount in literature.¹¹ In the view presented that the scene is a mythological story about immortality and vitality (KUKOČ 1998: 13–22, Fig. 4), the helmets might show, or replace, or to be more precise be the attributes of the heroic Dioscuri twins. This reading is related to the similar positions of horsemen on other mounts for belt buckles of the Prozor type, which led to the hypothesis about identical religious views among the Iapodi and the Labeati. It is based on almost the same solar-lunar ritual principles, defined through scenes on trapezoidal mounts for belt buckles (JOVANOVIĆ 1985: 50–53, Fig. 5–8; KOSACK 1991: 156–161, Abb. 2; BALEN-LETUNIĆ 1995–1996: 23–27; KUKOČ 1998: 20–22; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 344–346, Fig. 167).

There is a completely different, more specific but still very simplified representation of an Illyrian helmet on another mount for a belt, the rectangular part of a set from Velje Ledine (BASLER 1969: 9, 43, T. XXV: 126/3; JOVANOVIĆ 1989: 117–125, Fig. 1 a–b). It shows the scene of a fight between a soldier on horseback and foot soldier, the latter carrying a Macedonian shield and wearing not a Chalcidian (KULL 1997: 331–333, Abb. 64: 6; 2002: 194, Abb. 5: 2) but an Illyrian helmet (JOVANOVIĆ 1989: 121; ŠAŠEL KOS 1993: 123). This scene, which is not really very dramatic, has been given different religious and historical, artistic and

Figure 12. Belt mount from Velje Ledine, Gostilj (according to LUTOVAC 2005).

Slika 12. Pojasni okov iz Veljih Ledina, Gostilj (prema LUTOVAC 2005).

¹¹ BASLER 1969; STIPČEVIĆ 1974; STIPČEVIĆ 1984; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1984; JOVANOVIĆ 1985; 1989; KOSACK 1991; KUKOČ 1998; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998; ŠAŠEL KOS 1993; KULL 1997; 2002.

mythological, interpretations (JOVANOVIĆ 1989: 120–131; KOSSACK 1991: 151–155; ŠAŠEL KOS 1993: 123). However, it is important to emphasise that these mounts have been dated, in line with all the other material found, to the end of the 3rd and the beginning of the 2nd century BC, a time when alliances and coalitions against Roman military conquest were made in Illyria and Macedonia, especially under the leadership of Philip V (JOVANOVIĆ 1989: 121–127; CABANES 2002: 150–167). This was also the time when King Gentius, i.e. the towns of Scodra and Lisos, had their own coinage with the emblem of an Illyrian helmet on the reverse and a Macedonian shield on the obverse (BASLER 1969: 8–9, T. VIII: 34/8, XIII: 59/9; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1984: 77; STIPČEVIĆ 1974: 173; KUKOČ 1998: 23; CABANES 2002: 168–174) (Fig. 13).

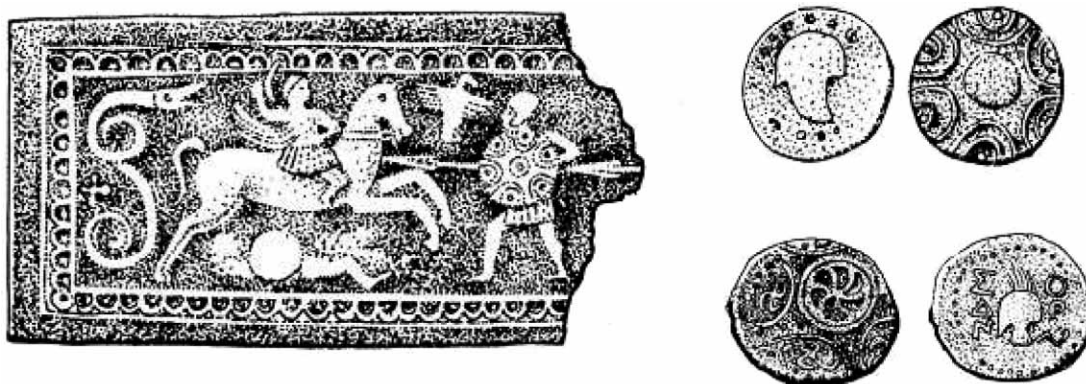

Figure 13. Rectangular belt mount from Grave 126 and coins from Graves 34 and 59 of the necropolis in Velje Ledine, Gostilj (according to BASLER 1969).

Slika 13. Pojasni pravokutni okov iz groba 126 i novac iz grobova 34 i 59 nekropole u Veljim Ledinama, Gostilj (prema BASLER 1969).

The decorative mount for a belt buckle from the rich tomb in Selce at Poshtëme (Podgradec) on the west shore of Lake Ohrid (KORKUTI 1971: 46–47; STIPČEVIĆ 1974: 173; CEKA 1988: 372–373, 284) dates from the same period as the Labeati belt mounts from Gostilj. Technologically it corresponds with the trapezoidal mount from Gostilj because it has an iron foundation covered with embossed sheet silver (Fig. 14). Iconographically and in style it is closer to the rectangular mount from Gostilj, but the scene on it, based on a very similar mythological/historical model, is much more precise and detailed. All the warriors on the Selce mount wear clearly recognisable crested Illyrian helmets and carry Macedonian shields, and the scene is dynamic and comprehensible, unlike the Gostilj example. Since it is considered to have belonged to ceremonial Illyrian dress from the end of the 3rd century BC, attempts were made to interpret it through the attributive meaning acquired by the Illyrian helmet during the anti-Roman Macedonian-Illyrian coalition. The two mounts are connected through the legend of Cadmus, who in the form of the serpents shown on them provided mythological protection in the struggle against a common enemy (CEKA 1988: 373; STIPČEVIĆ 1984: 218–219; JOVANOVIĆ 1989: 121–124; KOSSACK 1991: 154–155; ŠAŠEL KOS 1993: 123; KULL 1997: 299–331).

The most realistic representation of an Illyrian helmet is certainly that on the obverse of coins issued by King Bastareus in the 5th century BC (SOKOLOVSKA 1990: 13, Cr. 8; SOKOLOVSKA 1997: 35, 126: 16), whose reverse shows a stooping bull (Fig. 15). The helmet shows all the details

Figure 14. Belt mount from Selce (according to KORKUTI 1971).

Slika 14. Pojasni okov iz Selce (prema KORKUTI 1971).

Figure 15. Coin of Bastareus, Kyustendil (according to SOKOLOVSKA 1997).

Slika 15. Novac Bastareja, Kustendil (prema SOKOLOVSKA 1997).

most carefully, including the beads along its edge, so it was probably based on a real model of the Illyrian III A1 helmet, unlike the rather later scenes mentioned above, based on recollection.

On the items described above, which had a utilitarian and decorative, special and ceremonial purpose, the Illyrian helmet appears as a symbol and/or attribute belonging to the very essence of associations of life and death, divine and belonging to the after world. It became very important in the mythology of the Macedonians, Labeati, Illyrians and kindred communities; it was promoted into the symbol of a dignitary, chieftain, *primus inter pares*, a figure of authority, in the physical and even more in the spiritual aspect, and was »shown« in a historically disturbed moment.

An analysis of III A1 type Illyrian helmets also shows some differences in their indicative characteristics, which either designated status or were historically based. Thus the III A1a type was widespread among the warrior class of the Ohrid and central Balkan region and the hinterland of the middle and southern eastern-Adriatic shore. They were usually placed in graves as symbols of the deceased's special social status as a warrior, they were sacrificed and offered to gods even in distant shrines, and in seas and rivers they were votive offerings to gods expressing gratitude. Helmets of the III A1b type were undoubtedly ceremonial symbols showing the highest social status of rulers or dignitaries who united several responsibilities, so they expressed a sum of various kinds of authority. Considering their find sites, their number, the context of the finds and the potentials for their production, one of the workshop centres that made them was probably in the Ohrid region. To be more precise, I do not suppose that these helmets were necessarily imports, either directly from Greece or via their Adriatic colonies, because we know that helmets of the III A1a and b variants have so far

only been recorded in Greece in the Olympia and Isthmia shrines (Fig. 4, T. III: 6, IV: 2–3, 5). It is just as inappropriate to interpret the very frequent comparisons made with the Sindos necropolis and other finds in Chalcidice (VASIĆ 1987a: 731–732; 1996: 148) only in one way, only as if they had been the source of influence, because it is also possible that the influence spread to Chalcidice, and especially to Sindos, from the Ohrid region, which is substantiated by the distribution of III A3 type Illyrian helmets (TERŽAN 1995: Abb. 9) and also by the new finds in Ohrid already mentioned (KUZMAN 2006). The Trebeništa graves and those in Gorna porta yielded many tools, semi-products and raw materials. Many of these finds are attributed to local production, and metal processing and crafting was known in this region from much earlier times. Did local craftsmen work here according to models or did itinerant craftsmen produce objects commissioned by the »barbarian aristocracy« remains a question open to future researchers, but there is no doubt that these objects show a strong local creative component. It is from this aspect that we observed the scenes on the mounts for belt buckles and interpreted them as the work of local craftsmen (BALEN-LETUNIĆ 1995–1996: 146; KUKOČ 1998: 21–22). The circulation of precious metals along the horizontal and vertical communications was certainly unavoidable and could indeed have played a decisive role in the flow, transmitting and reception of influence in both directions.

In this late-6th/5th century BC system the meaning of the newly-found Illyrian helmet from the Cres waters and the way in which it got to the Kvarner remains a mystery until some »new surprise discovery« is made. We must certainly take into account the assumed sea routes along which goods travelled to the Kvarner and were from there transported overland into the interior, right to the eastern sub-Alpine region. The nearest parallel, as we have said, is the helmet in Grave 19/VII in Novo mesto. This was a time when the north Kvarner region had important trade and mediation contacts with Dolenjska, which the preserved material heritage shows (BLEČIĆ 2003).

In this example the difference between the aristocratic and warrior status was manifested in the complex symbolism reflected in the status-symbol-aesthetics relationship. This multifaceted correlation did not only belong to ancient times but is being iconographically and even semantically reborn today. Very interesting in this context are the picture of an Illyrian helmet on a special-edition postage stamp issued by the Republika Srpska in 2002 (Srpske pošte, Muzejski eksponati 2002) and its appearance in a heraldic concept on the newly-proposed Kosovo flag (Albania.com 2007). Manifestations of the Illyrian helmet are thus not only a subject addressed by experts in ancient history. This helmet continues to live in the consciousness of modern man, symbolically and as an association, just as it used to exist on the territory on which most such helmets were found.

ACKNOWLEDGEMENTS

Many people encouraged the writing of this paper or contributed to it directly or indirectly. In the first place I wish to thank my dear friend and the finder of the »Cres« helmet Đani Uhač from Lovran. For all their help and endless patience I am sincerely grateful to my colleagues from the Archaeological Museum in Zagreb, its Director Ante Rendić-Miočević, Ivan Mirnik, Ivan Radman-Livaja and Miljenka Galić, Damir Doračić and Igor Krajcar. Innumerable important data, suggestions and guidance were provided by my colleagues Ivanka Miličević-Capek, Maja Bunčić, Borut Križ, Ante Milošević, Adnan Busuladžić, Andrej Preložnik, and especially Mitja Guštin, Pasko Kuzman and Kemalj Luci. I was offered unreserved support and a critical view of the problems encountered in my work by Biba Teržan, Rastko Vasić and Boris Kavur. Words cannot describe the gratitude I owe all of you.

ABBREVIATIONS

- JOP** – *Jadranska obala u protohistoriji. Kulturni i etnički problemi*. Eds. M. SUIĆ – B. ČEČUK – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ – V. MIROSAVLJEVIĆ. Simpozij održan u Dubrovniku 1972. Zagreb, 1976.
- MASA** – Macedonian Academy of Science and Arts. (Skopje)
- MHAS** – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika. (Split)
- NZMH** – Nakladni zavod Matice hrvatske. (Zagreb)
- RGZM** – Römisch-Germanisches Zentralmuseum. (Mainz)
- SASA** – Serbian Academy of Science and Arts. (Beograd)

BIBLIOGRAPHY

- ALBANIAN. COM. Home of Albanians Online 2007 – <http://www.albanian.com/community/vbl/showthread.php?t=10112&page=3> (08.10.2007).
- ANDRONIKOS, M. 1992 – Die Königsgräber von Aigai (Vergina). In: H. B. HATZOPOULOS – L. D. LOUKOPOULOS eds. *Philipp von Makedonien*. Ekdotike Athenon S.A. Athen, 1992: 188–230.
- ANDRONICOS, M. 1992 – Vergina. The Royal Tombs. Ekdotike Athenon S.A. Athens, 1999.
- BABIĆ, S.
- 1990. Greco-barbarian Contacts in the Early Iron Age in Central Balkans. Rezime: Kontakti Grka i Barbara u ranom gvozdenom dobu centralnog Balkana. *Balkanica*, 21/1990: 165–183.
  - 2001. Headgear of the Early Iron Age Tribal Chieftains. Social and symbolic aspects. Rezime: Oglavlja plemenskih starešina starijeg gvozdenog doba. Društveni i simbolički aspekti. *ZborNMBeograd* (Memoriae dicatum Gordana Marjanović-Vujović), 17/2001, 1: 83–93.
  - 2002. »Princely Graves« of the Central Balkans – A Critical History of Research. *EJA*, 5/2002, 1: 70–88.
  - 2004. *Poglavarstvo i polis. Starije gvozdeno doba centralnog Balkana i grčki svet*. Summary: Chieftdom and Polis. Early Iron Age of the Central Balkans and the Greek World. *PoslzdSANU, SANUBI*, 81, 2004.
- BAČKALOV, A. 2004 – Katalog der Exponate, Museum in Priština. In: *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan*. Ausstellungskatalog Nationalmuseum in Belgrad, Landesdenkmalamt Baden-Württemberg Esslingen, Keltenmuseum Hochdorf/Enz. Eberdingen 2004.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 1991–1992 – Nalaz ratničke opreme iz Krka / Fund einer Kriegerausrüstung aus Krk. *VAMZ*, 24–25/1991–1992: 21–34.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 1995–1996 – Figuralno ukrašene trapezoidne pojasne kopče tipa Prozor. Zusammenfassung: Die figürlich verzierten trapezförmigen Gürtelbleche vom Typ Prozor. *VAMZ*, 28–29/1995–1996: 23–38.
- BALKANALYSIS 2006 – *Macedonian Archaeology's Potential: A Visit with Pasko Kuzman in Ohrid*. <http://www.balkananalysis.com/2006/04/19/macedonian-archaeologys-potential-a-visit-with-pasko-kuzman-in-o/> (28.08.2007).
- BANGS, R. 2006 – *Expedition Macedonia: Sacred Mysteries of Macedonia*. <http://www.flickr.com/photos/richardbangsadventures/> (20.09.2007).
- BASLER, Đ. 1969 – Nekropola u Velim Ledinama u Gostilju (Donja Zeta). *GZM*, 24/1969: 5–107.

- BITRAKOVA GROZDANOVA, V. 1987 – Sveti Ilija / Delagodži. Late Archaic, Hellenistic, Roman, Late Roman and Early Medieval Cemetery. *AP* 28/1987: 87–88.
- BLEČIĆ, M. 2003 – *Autohtona kultura riječke regije do rimskodobne peregrinske Tarsatike*. Summary: Native Culture of the Rijeka Region to the period of Roman-Peregrin Tarsatica. Neobjavljeni magistarski rad. Filozofski fakultet Zagreb. Zagreb, 2003.
- BRONEER, O. 1958 – Excavations at Isthmia. Third Campaign, 1955–1956. *Hesperia* 27/1958, 1: 33–37 (Pl. 1–17).
- BURKOWSKY, Z. 2001 – Ilirska kaciga K 5. In: Z. BATUŠIĆ ed. *Kacige u Hrvatskoj*, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske. Zagreb, 2001: 28–29.
- BURKOWSKY, Z. 2004 – *Željezno doba u Sisku i Moslavini*. Summary: The Iron Age in Sisak and the Moslavina Region. Sisak, 2004: Gradski muzej Sisak.
- CABANES, P. 2002 – *Iliri. Od Bardileja do Gencija (IV.–II. stoljeće prije Krista)*. Biblioteka Antika 1. Zagreb, 2002: Svitava.
- CEKA, N. 1988 – Die Illyrer und die antike Welt. In: A. EGGBRECHT ed. *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*. Ausstellungskatalog Hildesheim. Mainz, 1988: 33–84, Kat. 284.
- CHEVALIER, J. – A. GHEERBRANT 1994 – *Rječnik simbola. Motivi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb, 1994: NZMH, Mladost Zagreb.
- CHRISTIE'S 2007 – <http://www.christies.com/> (25.09.2007).
- ČAČE, S. 1985 – Obredi uz kneževski grob u Atenici i tragovi arhaičnog kraljevstva u Iliriku. Summary: Rites of the chieftain's grave in Atenica and traces of the archaic Kingdom in Illyria. *RadFilZad.* 24(11)/1984–1985: 13–32.
- ČOVIĆ, B. 1987 – Glasinačka kultura. In: A. BENAC – S. GABROVEC eds. *PJZ, V – Željezno doba*. Sarajevo, 1987: 575–643.
- DJUKNIĆ, M. – B. JOVANOVIĆ 1966 – *Illyrian Princely Necropolis at Atenica*. Čačak, 1966: The National Museum Čačak.
- DROUGOU, S. – Ch. SAATSOGLU-PALIADELI 2002 – *Vergina. Promenade sur le Site Archéologique*. Athènes, 2002.
- DUCREY, P. 1985 – *Guerre et guerriers dans la Grèce antique*. Fribourg, 1985: Office du Livre.
- DURMAN, A. 1997 – Tin in Southeastern Europe? Sažetak: Kositar u jugoistočnoj Europi? *OpA*, 21/1997: 7–14.
- EGG, M. 1999 – Waffenbrüder? Eine ungewöhnliche Bestattung der Frühlatènezeit in Novo mesto in Slowenien. *JRGZ*, 46/1999: 317–356.
- EGG, M. – C. PARE, 1995 – Die Metalzeiten in Europa und im Vorderen Orient. Die Abteilung Vorgeschichte im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. *RGZM*, 26/1995.
- EIBNER, A. 2001 – Die Eberjagd als Ausdruck eines Heroentums? Zum Wandel des Bildinhalts in der Situlenkunst am Beginn der Latènezeit. In: B. GEDIGI – A. MIERZWINSKI – W. PIOTROWSKI eds. *Sztuka epoki brzo i weczesnej epoki – eleza w Europie Ćerodkowej*. Wrocław-Biskupin, 2001: 231–279.
- ELLIS, J. R. 1992 – Die Einigung Makedoniens. In: H. B. HATZOPOULOS – L. D. LOUKOPOULOS eds. *Philipp von Makedonien*. Ekdotike Athenon S.A., Athen, 1992: 36–47.

- FIALA, F. 1899 – Griechische Bronzehelme aus Bosnien und der Herzegowina. *WMBH*, 6/1899: 148–153.
- FILOW, B. D. 1927 – *Die archaische Nekropole von Trebenische am Ochrida-See*. Berlin-Leipzig, 1927.
- GAFFNEY, V. 2004 – »Once in a Lifetime«: Archaeologists Strike Gold. *Buzz. The University of Birmingham Newsletter*, 38/2004: 3.
- GARAŠANIN, M. 1973 – *Praistorija na tlu SR Srbije*. Beograd, 1973: Srpska književna zadruga.
- GIUMLIA-MAIR, A. – M. RUBINICH (eds.) 2002 – *Le Arti di Efesto. Capolavori in metallo della Magna Grecia*. Catalogo della Mostra. Trieste, 2002: Silvana Editoriale.
- GRŽETIĆ, I. – JELENKOVIĆ, R. 1995 – Osobine srebra i njegova nalazišta u Srbiji. Summary: Characteristics of Silver and Its Findings in Serbia. In: J. JEVTIĆ ed. *Radionice i kovnice srebra / Silver Workshops and Mints*. Akta naučnog skupa održanog 1994. godine u Narodnom muzeju u Beogradu. NMBEograd. Beograd, 1995: 13–29.
- GUGGISBERG, M. 2006 – Zur absoluten Chronologie der späten Hallstatt- und frühen Latènezeit: der Beitrag der Klassischen Archäologie. In: D. L. KRAUZE – J. BIEL eds. *Frühe Zentralisierungs- und Urbanisierungsprozesse nördlich der Alpen. Kolloquien und Arbeitsberichte des DFG SPP 1171: Kolloquium Bad Dürkheim April 2005: Chronologische Eckdaten zu den Zentralisierungs- und Urbanisierungsprozessen während der Späthallstatt- und Frühlatènezeit*. Online- Publikationen der Universität Tübingen. TOBIAS-lib2006: 1–17.
- HOCKEY, M. et al. 1992 – An Illyrian helmet in the British Museum. *The Annual of the British School at Athens*, 87/1992: 281–291, (Pl. 19–27).
- JOVANOVIĆ, A. 1985 – Mogućnosti korišćenja principa elementarne simetrije pri interpretiranju Apolonovog kulta iz predrimskog perioda na našoj teritoriji. *GlasSAD*, 2/1985: 48–54.
- JOVANOVIĆ, A. 1989 – Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora. Zusammenfassung: Ein Beitrag zur Erforschung der Gürtelplatten vom Illyrischen Raum. *GCBI*, 27 (25)/1989: 115–133.
- JOVANOVIĆ, B. 2003 – Architecture of the Princely Mounds of the Early Iron Age in the Central Balkans. Sažetak: Grobna arhitektura kneževskih humki starijeg gvozdenog doba centralnog Balkana. In: N. BOJOVIĆ – M. VASIĆ eds. *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*. Simpozijum Čačak. Čačak, 2003: 191–201.
- KATIČIĆ, R. 1995 – Enhelejci. In: A. GOLDSTEIN ed. *Illyricum Mythologicum Radoslav Katičić*. Zagreb 1995: 211–303: Izdanja Antibarbarus.
- KILIAN-DIRLMEIER, I. 2002 – Kleinfunde aus dem Athena Itonia-Heiligtum bei Philia (Thessalien). *RGZM Monographien*, 48, 2002.
- KORKUTI, M. 1971 – *Shqiperia Arkeologjike / Archaeological Albania*. Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësise, Sektori i Arkeologjise. Tirane, 1971.
- KOSSACK, G. 1991 – Prolegomena zur Bilderzählung bei den Illyrern. Sadržaj: Prolegomena likovnom pripovijedanju Ilira. In: Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu. *Poslzd CBI*, 95 (27)/1991: 151–162.
- KRIŽ, B. 1997 – *Kapiteljska njiva, Novo mesto*. Katalog arheološke razstave. Novo mesto, 1997: Dolenjski muzej.

- KRIŽ, B. 2004 – La Slovenia nella tarda età hallstattiana. In: F. MARZATICO – P. GLEIRSCHER eds. *Guerrieri, Principi ed Eroi fra il Danubio e il Po della Preistoria all'Alto Medioevo*. Catalogo della Mostra. Trento, 2004: 421–427.
- KRSTIĆ, V.
- 2004. Die Fürstengräber der Älteren Eisenzeit im Zentralbalkan. In: *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan*. Ausstellungskatalog Nationalmuseum in Belgrad, Landesdenkmalamt Baden-Württemberg Esslingen, Keltenmuseum Hochdorf/Enz. Eberdingen 2004: 33–50.
  - 2007. Le tombe principesche: Pečka banja. In: T. CVJETIĆANIN – G. GENTILI – V. KRSTIĆ eds. *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*. Catalogo della Mostra, Adria Museo Archeologico Nazionale, Silvana Editoriale Spa. Milano, 2007: 95–101.
  - 2007a. Le tombe principesche: Trebenište. In: T. CVJETIĆANIN – G. GENTILI – V. KRSTIĆ eds. *Balkani. Antiche civiltà tra il Danubio e l'Adriatico*. Catalogo della Mostra, Adria Museo Archeologico Nazionale, Silvana Editoriale Spa. Milano, 2007: 103–133.
- KUKAHN, E. 1936 – *Der Griechische Helm*. Marburg-Lahn, 1936.
- KUKOČ, S. 1998 – Grčki simboli u ilirskom svijetu. Summary: Greek symbols in the Illyrian World. *OpA*, 22/1998: 7–26.
- KULL, B. 1997 – Tod und Apotheose. Zur Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von »Prunkgräbern«. *BRGK*, 78/1997: 197–466.
- KULL, B. 2002 – »Torques, Schwerter und Silberschätze«. Eisenzeitliche Fernbeziehungen zwischen Iberischer Halbinsel, Balkan und östlichem Mittelmeerraum. *PZ* (Berlin), 77/2002: 189–223.
- KUNZE, E. 1958 – Helme. In: *VI. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Berlin, 1958: 118–151.
- KUNZE, E. 1967 – Helme. In: *VIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia*. Berlin, 1967: 111–183.
- KUZMAN, P. 2006 – Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le contexte des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa. In: N. TASIĆ – C. GROZDANOV eds. *Homage to Milutin Garašanin*. SASA, MASA. SASA Special Editions. Belgrade, 2006: 545–559.
- LAHTOV, V. 1965 – *Problem trebeniške kulture*. Zusammenfassung: Das Problem der Trebenište-kultur. Ohrid, 1965: Narodni muzej Ohrid.
- LAHTOV, V. 1965a – Ilirskiot borečki grob od seloto Rečica-Ohridsko i problemot na grčko-ilirskiot šlem. Résumé: La tombe de guerrier illyrien découverte dans le village Rečica près d'Ohrid et le problème de casque gréco-illyrien. *Situla*, 8/1965: 47–78.
- LISIČAR, P. 1953 – Legenda o Kadmu i veze Lihnida s Egejom i Jadranom. Summarium: De Cadmi fabula. *ŽA*, 3/1953: 245–261.
- LUTOVAC, P. 2005 – Arheološka zbirka. In: Ž. FILIPOVIĆ ed. *Muzej Grada Podgorice*. JU Muzeji i galerije Podgorice. Podgorica, 2005: 14–26.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1998 – Keltsko-latenska kultura mlađega željeznoga doba u sjevernoj Hrvatskoj. Summary: The Celtic La Tène Culture of the Late Iron Age in Northern Croatia. In: S. DIMITRIJEVIĆ – T. TEŽAK-GREGL – N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, *Prapovijest. Povijest umjetnosti u Hrvatskoj*. Knjiga 1. Zagreb 1998: 327–349.
- MANTI, P. 2006 – Technological investigation and corrosion analysis of archaic Greek helmets. In: E. BIDAUD et al. *The COST-G8 Master Class on SR in Cultural Heritage at DL-SRS and RAL-ISIS*. Poster presentation at Synchrotron Radiation in Art and Archaeology conference, 27–30 Septem-

- ber. Berlin 2006. pp. 6. – http://srs.dl.ac.uk/arch/Posters/E.Bidaud-et-al-SR2A06-Berlin-slides_files/v3_document.htm.pdf. (15.09.2007).
- MARIĆ, Z. 1959 – Grobovi ilirskih ratnika iz Kačnja. Zusammenfassung: Illyrische Kriegergräber aus Kačanj. *GZM*, 14/1959: 87–102.
- MARIĆ, Z. 1975–1976 – Reviziono iskopavanje ilirske grobnice u Kačnju kod Bileće. *GZM*, 31/1975–1976: 101–110.
- MAROVIĆ, I. 1976 – L'elmo greco-illirico. Sažetak: Grčko-ilirska kaciga. *JOP*. Zagreb, 1976: 287–300. (translation 2006 – Grčko-ilirska kaciga / Greco-Illyrian helmet. *VAPD*, 99/2006: 13–26).
- MAROVIĆ, I. – M. NIKOLANCI 1968–1969 – Četiri groba iz nekropole u Vičoj luci (o. Brač) pronađena u 1908. god. Résumé: Quatre tombes provenant de la nécropole de Viča luka (île de Brač), découvertes en 1908. *VAHD*, 70–71/1968–1969: 5–51.
- MILIČEVIĆ-CAPEK, I. 2007 – Vidića guvno, Vranjevo selo-zaštitna istraživanja. *Hercegovina, godišnjak za kulturno i povijesno nasljeđe* (Mostar) 21/2007: 139–144.
- MILOŠEVIĆ, A. 2004 – *Numini Hippi Fluvii*. Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, MHAS, Katalog izložbe. Zagreb, 2004.
- MITREVSKI, D. 1997 – Protoistoriskite zaednici vo Makedonija. Preku pogrebuvanjeto i pogrebните manifestacii. Summary: Proto-Historical Communities in Macedonia. Through burials and burial manifestations. *Kulturno-istorisko nasledstvo na Republika Makedonija* (Skopje), 37, 1997.
- MORAN, D. L. 2007 – *Greek antiquities in the Metropolitan Museum of Art. Illyrian helmets*. http://commons.wikimedia.org/wiki/Image:Illyrian_helmet_1.jpg (15. 10. 2007).
- NADBATH, B. 2004 – Metallene Einzelfunde der Bronze- und Eisenzeit im Raum von Bosnien und Herzegowina. Sažetak: Pojedinačni metalni nalazi iz bronzanog i željeznog doba u Bosni i Hercegovini. *GCBI*, 33 (31)/ 2004: 33–125.
- NIKOLANCI, M. 1959 – Nove grčke kacige i knemide u Dalmaciji. Résumé: Nouveaux casques et cnémides grecs en Dalmatie. *VAHD*, 61/1959: 81–93.
- NIKOLANCI, M. 1960 – Dodatak grčko-ilirskim kacigama u Dalmaciji. *VAHD*, 52/1960: 31–35.
- NOPCSA, B. F. 1912 – Beiträge zur Vorgeschichte und Ethnologie Nordalbaniens. *WMBH*, 12/1912: 168–253.
- OLYMPIA MUSEUM 2007 – <http://travel.webshots.com/album/551376924pzZOMc> (01.10.2007).
- PALAVESTRA, A. 1984 – *Kneževski grobovi starijeg gvozdenog doba na centralnom Balkanu*. Summary: Princely tombs during the Early Iron Age in the Central Balkans. *Poslzd SANUBI* (Beograd), 19, 1984.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1961 – O karakteru grčkog materijala na Glasincu i putevima njegovog prodiranja. *Starinar*, 11/(1960)1961: 21–45.
- PAŠKVALIN, V. 2002 – Helenistički sloj nekropole ilirsko-panonskog plemena Dezidijata na *Kamenjači* u Brezi kod Sarajeva. Summary: The Hellenistic archaeological context of the necropolis of the Illyrian-Pannonian tribe of the Daesitiates at Breza near Sarajevo. In: N. CAMBI – S. ČAČE – B. KIRIGIN eds. *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast*. Zbornik radova sa skupa održanog 1998. godine u Splitu. Književni krug, Biblioteka knjiga Mediterana, 26. Split, 2002: 521–538.

- PFLUG, H. 1988 – Illyrische Helme (K 2–6). In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin. *Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien* 14. RGZM. Mainz, 1988: 42–64.
- PFLUG, H. 1988a – Korinthische Helme (K 7–37). In: Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere bestände des Antikenmuseums Berlin. *Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Monographien* 14. RGZM. Mainz, 1988: 65–106.
- POPOVIĆ, LJ.
- 1956. *Katalog nalaza iz nekropole kod Trebeništa / Catalogue des objets découverts près de Trebenište*. Antika I. Beograd, 1956: Narodni Muzej Beograd.
  - 1969. Grčka bronza u Jugoslaviji / Greek Bronzes in Yugoslavia. In: Lj. B. POPOVIĆ et al. eds. *Antička bronza u Jugoslaviji*. Beograd, 1969: Narodni Muzej Beograd.
  - 1975. *Arhajska grčka kultura na srednjem Balkanu / Archaic Greek Culture in the Middle Balkans*. Beograd, 1975: Narodni Muzej Beograd.
  - 1994. *Antička grčka zbirka / Collection of Greek Antiquities*. Beograd 1994: Narodni Muzej Beograd.
- POPOVIĆ, V. 1966 – O poreklu grčkih arhajskih predmeta iz nekropole kod Trebeništa sa posebnim osvrtom na problem zlatnih maski. Résumé: Sur l'origine des objets grecs archaïques de la nécropole de Trebenište et le problem des masques d'or. *Starinar*, 15–16/1964–1965: 15–30.
- RADIĆ-ROSSI, I. 2006 – Podvodni lokaliteti. In: A. DURMAN ed. *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Niz posebnih izdanja. Zagreb, 2006: 82–85.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1984 – Umjetnost Ilira u antičko doba. Résumé: L'art des Illyriens à l'époque Antique. In: A. BENAC ed. *Duhovna kultura Ilira / Culture spirituelle des Illyriens*. *Poslzd CBI*, 67, 11/1984: 65–80.
- SAKELLARIOU, M. V. (ed.) 1997 – *Epirus: 4000 years of Greek history and civilization*. Athens 1997: Ekdotike Athenon.
- SEARS, G. 2007 – *Olympia. Olympia helmet*. <http://www.flickr.com/photos/greg-n-meg/267671393/> (20. 09. 2007).
- SNODGRASS, A. M. 1984 – *Wehr und Waffen im antiken Griechenland*. Mainz, 1984.
- SOLOW, S. 2007 – *Herodotus project, Olympia, art & armour*. <http://www.lostrails.com/pages/Hproject/Olympia/Olympia04-25.html> (15.10.2007).
- SOKOLOVSKA, V.
- 1990. Pajonskoto pleme Agrijani i vrskite so Damastion. Résumé: La tribu Péonienne d'Agrie-ns et leurs rapports avec Damastion. *MAA* 11/1990: 9–34.
  - 1997. *Eničkite nositeli na Trebeniškata nekropola / Who was Buried in the Trebeništa Cemetery*. Skopje-Ohrid, 1997: Muzej na Makedonija, Macedonia Prima.
  - 1997a. Pajonija vo svetlinata na ponovite proučavanja / Paioania in the Light of the Latest Research. *Macedonian Heritage* (Skopje), 2/5, 1997: 39–63.
- SRPSKE POŠTE, MUZEJSKI EKSPONATI 2002 – <http://www.filatelija.rs.sr/> (07.08.2007).
- STIPČEVIĆ, A.
- 1974. *Iliri. Povijest, život, kultura*. Zagreb, 1974: Školska knjiga.
  - 1981. Kultni simboli kod Ilira. Građa i prilozi sistematizaciji. *Poslzd CBI*, 54, 10/1981.
  - 1984. Kult heroiziranog pokojnika u ilirskoj religiji. Résumé: Le culte de défunt héroisé dans la religion illyrienne. In: A. BENAC ed. *Duhovna kultura Ilira / Culture spirituelle des Illyriens*. *Poslzd CBI LXVII*, 11/1984: 215–221.

- ŠAŠEL KOS, M. 1993 – Cadmus and Harmonia in Illyria. Povzetek: Kadmos in Harmonija v Iliriji. *AVes*, 44/1993: 113–136.
- ŠAŠEL KOS, M. 2004 – Mythological stories concerning Illyria and its name. In: P. CABANES – J.-L. LAMBOLEY eds. *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité-IV*. Actes du IVe colloque international de Grenoble 10–12. 10. 2002. Paris, 2004: 493–504.
- ŠKOBERNE, Ž. 2001 – Prapovijesne kacige. In: Z. BATUŠIĆ ed. *Kacige u Hrvatskoj*, Ministarstvo obrane Republike Hrvatske. Zagreb, 2001: 11–19.
- TASIĆ, N. 1992 – The Pre-Celtic Population of the Serbian Danube Valley and the Northern Balkan / Predkeltsko stanovništvo srpskog Podunavlja i severnog Balkana. In: N. TASIĆ ed. *Scordisci and the Native Population in the Middle Danube Region / Skordisci i starosedeoci u Podunavlju*. PosIzdSANU, SANUBI, Beograd 1992: 7–17.
- TASIĆ, N. 1998 – Gvozdeno doba / The Iron Age. In: N. TASIĆ ed. *Arheološko blago Kosova i Metohije od neolita do ranog srednjeg veka / The Archaeological Treasures of Kosovo and Metohija from the Neolithic to the Early Middle Ages*. SANU, Muzej u Prištini. Beograd, 1998: 149–225.
- TERŽAN, B.
- 1995. Handel und soziale Oberschichten im früheisenzeitlichen Südosteuropa. In: B. HÄNSEL ed. *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa. Südosteuropa-Schriften*, Band 17, PAS, Band 11/1995: 81–159.
  - 1997. Heros der Hallstattzeit. Beobachtungen zum Status an Gräbern um das *Caput Adriae*. In: C. BECKER et al. eds. *Χρόνος. Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Espelkamp-Berlin, 1997: 653–669.
  - 2007. Pripoved situlske umetnosti z Magdalenske gore pri Šmarju. In: *Šmarska knjiga. Jubilejna monografija ob 500-letnici šolstva v Šmarju*. Kulturno-raziskovalno društvo Trunček. Šmarje-Sap, 2007: 81–90.
- THEODOSSIEV, N. 1998 – The Dead with golden faces: Dasaretian, Pelagonian, Mygdonian and Boeotian funeral masks. *OJA*, 17 (3)/1998: 345–367.
- THEODOSSIEV, N. 2000 – The Dead with Golden faces. II. Other evidence and connections. *OJA*, 19 (2)/2000: 175–209.
- TRUHELKA, Č. 1902 – Zwei prähistorische Funde aus Gorica (Bezirk Ljubuški). *WMBH*, 8/1902: 3–47.
- TURK, P. 2005 – *Podobe življenja in mita / Images of Life and Myth*. Ljubljana, 2005: Narodni Muzej Slovenije.
- VASIĆ, R.
- 1977. The Chronology of the Early Iron Age in the Socialist Republic of Serbia. *BAR Suppl. S.*, 31/1977.
  - 1982. Prilog proučavanju grčkog oružja u Jugoslaviji. Résumé: Contribution a l'étude des armes gréques en Yougoslavie. *GCBI*, 20,18/1982: 5–24.
  - 1982–1983. A contribution to the study of »Illyrian« helmets in north Yugoslavia. *AJug*, 22–23/1982–1983: 76–80.
  - 1987. Kneževski grobovi Novog Pazara i Atenice. In: A. BENAC – S. GABROVEC eds. *PJZ, V – Željezna doba*. Sarajevo, 1987: 644–650.
  - 1987a. Ohridska oblast. In: A. BENAC – S. GABROVEC eds. *PJZ, V – Željezna doba*. Sarajevo, 1987: 724–733.
  - 1996. Trebenište i Sindos. Summary: Trebenište and Sindos. *ZborNMBeograd* (Memoriae dictum Vladimir Kondić), 16,1/1996: 143–148.

- 1996a. O ilirsko-grčkom blagu iz Novog Pazara. Summary: Concerning the Illyrian-Greek treasure from Novi Pazar. *Novopazarski zbornik*, 20/1996: 15–21.
  - 2004. Die Eisenzeit im Zentralbalkan – chronologische und ethnische Fragen. In: *Silber der Illyrer und Kelten im Zentralbalkan*. Ausstellungskatalog Nationalmuseum in Belgrad, Landesdenkmalamt Baden-Württemberg Esslingen, Keltenmuseum Hochdorf/Enz. Eberdingen, 2004: 11–32.
  - 2007. Kneginje Centralnog Balkana / Princesses of the Central Balkans. In: M. BLEČIĆ et al. eds. *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. *Situla*, 44/2007: 557–562.
- VENEDIKOV, I. – GERASIMOV, T. 1979 – *Tesori dell'arte Tracia*. Bologna, 1979: Edizioni Capitol.
- VOKOTOPOULOU, J. 1996 – *Führer durch das archäologische Museum Thessaloniki*. Athen, 1996: Editionen Kapon.
- VOKOTOPOULOU, J. et al. 1997 – *Sindos. Katalogos tis Ekthesis*. Thessaloniki, 1997: Arhaiologiko Mouseio.
- VRUTAK 2007 – List društva prijatelja starina »Hutovo«, 11/9. Hutovo, lipanj 2007.
- VULIĆ, N. 1932 – Jedan nov grob kod Trebeništa. *Glasnik Skopskog naučnog društva* (Skopje) 11/1932: 1–35.
- VULIĆ, N. 1933 – Novi grobovi kod Trebeništa. *Spomenik SKA* (Beograd), 76/59, 1933: 1–41.

ILLUSTRATIONS ON PLATES

- T. I** Illyrian helmet from the waters of Cres, Jablanac Point
- T.II**
- 1 Kapitelska njiva 19/VII (according to Egg 1999: T. 12)
  - 2 Sisak (according to Burkowsky 2004: cat.1)
  - 3 Bulbin (according to Marović 1976: T. 4:9)
  - 4 Gorica (according to Truhelka 1902: Fig. 4)
  - 5 Kačanj (according to Marić 1975–1976: Fig. 3)
  - 6 Kačanj (according to Marić 1975–1976: T. I: 2–5)
-different scales
- T. III**
- 1 Putičevo (according to Fiala 1899: T. 8)
  - 2 Breza (according to Paškvalin 2002: T. II: 1–2)
  - 3 Ražana (according to Vasić 1977: Pl. 24:1)
  - 4 Pečka banja (according to Krstić 2007: 99)
  - 5 Leči (according to Nopcsa 1912: Fig. 44)
  - 6 Isthmia (according to Broneer 1958: P. 17: b)
  - 7 Olympia (according to Pflug 1988: Abb. 10)
-different scales
- T.IV**
- 1.a Trebenište (according to Lahtov 1965: T. XXVII: 3)
  - 1.b Trebenište (according to Vasić 1987a: T. LXXVI: 1)
  - 2 Olympia (according to Hockey et al. 1992: Pl. 21: a)
  - 3 Olympia (according to Olympia Museum 2007)
  - 4 Ohrid (according to Balkanalysis 2006)
  - 5 Olympia (according to Solow 2007)
-different scales

STATUS, SIMBOLI, ŽRTVOVANJA, DARIVANJA. RAZLIČITOST ZNAČAJKI ILIRSKIH KACIGA

Na širem prostora Balkanskog poluotoka, istočne obale Jadrana i obližnjeg njegova zaleđa, iz vremena kraja 6. i 5. stoljeća pr. Kr., brojnošću je zastupljen jedan od oblika obrambenog tipa naoružanja, poznatog pod nazivom ilirski tip kacige. U ovome radu iznosi se i analizira novi nalaz te vrste vojne opreme s prostora Kvarnera, unutar konteksta i klasifikacije njegove prve varijante posljednje razvojne faze (III A1). Temeljem donesenih podataka predložena je podjela navedenog tipa u dvije varijante koje su kronološki istovremene, prostorno raširene, ali statusnim značajkama i simboličkim obilježjima znatno različite. Sukladno mjestima, načinu i smislu pohrane raspravlja se o nekoliko mogućih namjena tih kaciga, a znakoviti ikonografski sadržaj kao i stilska obrada omogućili su razmišljanja o novim estetskim pojedinostima kao simbolima statusa prvaka, odličnika ili privilegiranih članova zajednica na širem prostoru jugoistočne Europe.

Gotovo sve poznate grobnice »velikih« i »moćnih« ljudi naše prošlosti imaju na svojim ulazima prizore stanovitih »upozorenja«. Najčešće posve simbolično i apstrahirano do pojednostavljenih detalja, upućuju na vječnu borbu sa smrću, na vječnu želju za besmrtnošću u mnoštvu tematskih sadržaja, značenja ili interpretacija. Poneki prizori u tom su smislu posve eksplicitni. Jedan među njima nedvojbeno je i prizor borbe ili lova na vepra (i druge divlje životinje) oslikan iznad arhitrava na ulazu u grobnicu Filipa II Makedonskog u Vergini. Tu se cijeli tadašnji »svijet«, kako priča mitološki događaj, okupio u borbi protiv smrti koja je nemilosrdna i neuništiva, koja je božanska (ANDRONIKOS 1992: 205, 208; VOKOTOPOULOU 1996: 149; ANDRONICOS 1999: 97–118; DROUGOU, SAATSOGLU-PALIADELI 2002: 41–49, Fig. 60). To je scena lova koja zastrašuje, opominje, ali potiče. U svojim će beskonačnim interpretacijama ta misao postati univerzalni prikaz sve do današnjih dana.

Vepar kao središnji motiv i ktioničko božanstvo brojnih politeističkih zajednica nije stran ikonografski predložak niti kod željeznodobnih, od Grka zvanih barbarskih zajednica i kultura onodobnog svijeta osobito na širem prostoru Balkanskog poluotoka. Stoga su motivi veprova uvijekočeni na kacigama, štitovima, bodežima ili mačevima, konjskim opremama, pojasnim garniturama, ukrasnim elementima nošnje ili na nakitu, na novcima, posudama, pa sve do samostojnog pojavljivanja, jer je i kao takav vepar posve konkretan i izričit simbol dostojanstvenika, odličnika, moćnih, neuništivih.

Prikazi veprova na kacigama su brojni. Nalazimo ih kako na različitim tipovima, tako i u mnoštvu stilskih i ikonografskih sadržaja. Međutim, samo se na kacigama ilirskog tipa nalaze na čeonom, dakle najizraženijem dijelu, prikazani u sceni između dva lava. Budući da se o tom ikonografskom prizoru temeljito raspravljalo u arheološkoj literaturi, ponuđeni su brojni odgovori, izneseni mnogi prijedlozi. Ipak, on i nadalje ostaje vrlo provokativnim!

S druge strane, novija arheološka literatura obiluje i sve brojnijim osvrtima, zapažanjima te modernim analizama tog tipa vojne opreme. Sukladno novim nalaženjima i novim dostupnim podacima u posljednjih se dvadesetak godina poznavanje kaciga ilirskog tipa sve više i preciznije definira. No, bilo je potrebno dosta vremena kako bi se u stručnoj, iako ne posve u široj i dostupnoj, literaturi prihvatio tako ujednačeni naziv uglavnom opredijeljen teritorijalno, a manjim dijelom etničkim nositeljima (VASIĆ 1982: 5–6; NADBATH 2004: 38). Valja, međutim, naglasiti kako različito imensko nazivlje odražava zapravo kronologiju poznavanja i analiziranja te kacige, i to od *grčko-ilirskih*, *makedonsko-ilirskih* pa sve do *ilirskih* kaciga.¹² Suprotno tomu, i nadalje se upotrebljavaju

12 KUKAHN 1936; KUNZE 1953/1955; 1967; LAH-TOV 1965; 1965a; MAROVIĆ 1976; VASIĆ 1982; 1982–

1983; BITRAKOVA GROZANOVA 1987; PFLUG 1988; TERŽAN 1995; ŠKOBERNE 2001.

zastarjela nazivlja, a predlažu se i posve nove imenske varijante, primjerice *pajonski* tip (SOKOLOVSKA 1997: 36; SOKOLOVSKA 1997 a: 57, Fig. 12–13) ili *grčko-makedonski* tip kacige (KUZMAN 2006: 546). Ovaj rad potaknut je također još jednim novim nalazom kacige ilirskoga tipa, a posvećen je njezinom širem poznavanju, različitom kontekstualnom te interpretativnom i inspirativnom značenju.

Prostor Kvarnerskog zaljeva, sjevernog dijela istočne obale Jadrana, u arheološkom smislu, osobito kada je posrijedi vojna oprema, i nadalje pruža brojna iznenađenja. Nije tako davno iznenadio nalaz iz groba, ili ostave, iz grada Krka, jedinstvenog po sinkretizmu kacige, izrađene po uzoru na negovske tipove, i knemida grčkog tipa (BALEN-LETUNIĆ 1991–1992). Novo iznenađenje bio je nalaz kacige ilirskog tipa, tim više što je riječ o podvodnom nalazu (Sl. 1–2, T. I). Kaciga je izronjena na položaju ispred rta Jablanac, podalje od naselja Beli kod otoka Cresa, na oko 15–16 m dubine. Tako je ona postala prvi sigurni podvodni nalaz te vrste na prostoru današnje R. Hrvatske,¹³ ali i općenito, obilježavajući ujedno najzapadniju točku na karti rasprostiranja toga tipa obrambenog naoružanja (Sl. 3, 4).

Kacigu je posve slučajno 2003. godine izronio g. Đani Uhač iz Lovrana, slavni domaći ali i svjetski poznati podvodni ribolovac. Njegovom zaslugom, ali i zaslugama kolege Ivana Radmana-Livaje te osobito ravnatelja Ante Rendića-Miočevića, kaciga je prosljeđena u Arheološki muzej u Zagrebu gdje je obavljena cjelokupna, postupna i temeljita, restauracija. Restauraciju i analizu metala izveo je kolega Damir Doračić, crteže kolegica Miljenka Galić, a fotodokumentaciju Igor Krajcar, svi iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Kao podvodni nalaz kaciga je bila iznenađujuće dobro očuvana s postojanim svim indikativnim dijelovima. Riječ je o kacigi zaobljenog oblika, modeliranoj namjenski prema obliku glave za koga je bila rađena. Njezine dimenzije su standardne, visina 24 cm, širina 12 cm (Sl. 1, T. I), pa njima ne odstupa od svih ostalih poznatih modela te vrste opreme. Štitnik za vrat je istaknut, širine 2,2 cm, i ravnomjerno prelazi iz obrazina prema krajnjem rubu kacige (Sl. 1b–d, T. I). Obrazine, paragnatide, trokutasto su rezane polukružno zaobljenih vanjskih krajeva i zašiljenog završetka, visine 14 cm i širine 9 cm. Na svakoj se obrazini nalazi po jedna rupica za vezivanje kacige prilikom nošenja (Sl. 1a–c, 2b, T. I). Otvor za lice je četvrtast, širine 11 cm. Na čeonom dijelu nalazi se zakovica (noslač), a na stražnjem dijelu karičica (alka) kojima se na kacigu pričvršćivala perjanica. Perjanica je lijegala na za to predviđeno mjesto, pa su tako od čeonog prema stražnjem dijelu po sredini kalote smještena dva istaknuta rebra trokutastog presjeka, između kojih su urezane tri paralelne linije (Sl. 1a, d, T. I). Cijeli je rubni dio kacige ukrašen tankim rubnikom s izrezanim rupicama u neprekidnom nizu, u koje su pričvršćene zasebno lijevane kuglice (Sl. 1, 2, T. I). Tako je postignut tzv. »perlen« efekt ukrašavanja kacige. Prilikom restauracije na čeonom je dijelu, točno ispod zakovice, zabilježen motiv urezanog križa (Sl. 2a, T. I). Taj detalj, iako sitan i jedva zamjetan, čini ovu kacigu jedinstvenom i individualnijom od svih drugih poznatih primjeraka. Urezani je križ najvjerojatnije oznaka samoga vlasnika, osobnog znaka prepoznatljivosti ili možda nekog njegova statusa. Odabir položaja zapravo znači zanimljivost, jer je to mjesto gdje se kod kaciga iz Trebeništa ili Olimpije nalaze čuveni alegorijski prikazi vepa između dva lava (T. IV: 1, 3).¹⁴ Tako je možda oznakom križa obilježeno točno mjesto za postavljanje aplikativnih ukrasa?

13 U dosadašnjoj literaturi kao eventualni podvodni nalaz navodila se samo kaciga iz Podgore pokraj Sućuraja na otoku Hvaru, koja ipak nema precizne podatke o mjestu i načinu nalaženja (NIKOLANCI 1960: 31, Sl. 1; PFLUG 1988: 56, f. n. 84; TERŽAN 1995: 119).

14 U stručnoj su literaturi ti nalazi materijalne kulture temeljito zastupljeni, navodim samo prve objave i novije

osvrte, koji sadrže stariju bibliografiju: FILOW 1927: 29, Abb. 25, T. 5; VULIĆ 1933: 1–41; POPOVIĆ 1975: 54–56, Sl. 47; POPOVIĆ 1994: 128, kat. 96; KRSTIĆ 2007: 108–109; KUNZE 1967: 125, T. 67, 68; SNODGRASS 1984: 89–90, Fig. 44; VASIĆ 1987a: 726–727, T. LXXXVI: 1; KULL 1997: 288–290, Abb. 43; THEODOSSIEV 2000: 199–200, Fig. 20; EIBNER 2001: 254, Abb. 7: 2, 4.

»Creska« kaciga može se stoga pribrojiti posljednjoj, kasnoj varijanti ilirskih kaciga koje nemaju otvore za uši, odnosno III A tipu (Sl. 3). U okviru te kategorije, zbog svojih morfoloških, tehnoloških i stilskih odlika pripada prvom razvojnom, tj. III A1 stupnju prema podjeli koju su predložili i posve pouzdano argumentirali Herman Pflug (1988) i Biba Teržan (1995). Njihova se proizvodnja i, najvećim dijelom, uporaba datira u drugu polovinu 6. stoljeća, ali i u početno 5. stoljeće pr. Kr., a obilježavaju jednu od malobrojnijih varijanti navedenoga tipa (PFLUG 1988: 53, Abb. 14; TERŽAN 1995: 87, Abb. 7). Uglavnom su one nošene preko kapa ili na predviđenim podstavama, pa kuglice na rubniku više nisu imale namjenski, kao kod prethodnih tipova (I, II), već samo ukrasni karakter. Tehnološki je to bio vrlo zahtjevan rad izveden lijevanjem, iskucavanjem, urezivanjem, te lemljenjem ili mehaničkim načinom pričvršćivanja kuglica u za to predviđene rupice. Stoga, njihova relativno malobrojna zastupljenost, u odnosu na druge varijante istoga tipa nije začuđujuća. Do sada je poznato sa svega 16 nalazišta oko 50 primjeraka, bilo očuvanih u cijelosti bilo u ulomcima, ovisno o mjestu, načinu i smislu pohrane (Sl. 4).¹⁵

Općenito, kacige ilirskog III A tipa znatno su rasprostranjene na prostoru južnog i središnjeg balkanskog prostora (VASIĆ 1982: 5–10; 1982–1983: 76–78, Fig. 3), a u većem su broju zabilježene i na području južnog dijela istočne obale Jadrana i njegova zaleđa (NIKOLACI 1959: 86–89, Sl. 2; MAROVIĆ 1976: 287–290, Fig. 1) (Sl. 3). Povijest istraživanja tih kaciga dugotrajna je i kronološki postupna, stalno korigirana i sustavno nadopunjavana. Noviji nalazi, kao što su dvije ilirske kacige iz Vranjeva sela nedaleko od Neuma, III A2a tipa, (MILIČEVIĆ-CAPEK 2007: 139–144; VRUTAK 2007, naslovnica), šest kaciga iz Ohrida, III A1 tipa, (KUZMAN 2006: 546) ili dvije kacige iz Novog Mesta, III A1 i III A2a tipa, (KRIŽ 1997: 51, 56–57, k. 42–43; EGG 1999: Abb. 4–5, T. 12–13; KRIŽ 2004: 424, Fig. 4), upotpunjuju naše dosadašnje poznavanje prostornosti, konteksta i odnosa tih nalaza unutar širih kulturoloških krugova. Brojne su i korekcije, kod kojih treba istaknuti ulomak paragnatide iz svetišta Atene Itonije u Philiji, pridruženog III A tipu (KILIAN-DIRLMEIER 2002: 90–91, T. 90: 1420), a gotovo sa sigurnošću može se pripisati njegovoj 3. varijanti. Vrlo zanimljivi je i ulomak ukrašene paragnatide iz Tymphaie kod Grevene (DUCREY 1985: ill. 57; ELLIS 1992: Abb. 24), koji se može tumačiti unutar III A2 tipa, vjerojatno *a* varijante (Sl. 7c), i ne više u sklopu III B tipa kako je to domnjevao H. Pflug (1988: 64, f. n. 83). Nadalje, dva ulomka kacige iz Kamenjače u Brezi moguće je sada, zahvaljujući objavljenim crtežima, odrediti III A1 tipu (PAŠKVALIN 2002: 526–527, T. II: 1–2) (T. III: 2). Kaciga iz Siska (BURKOWSKY 2001: 28–29, K. 5; 2004: 17, Kat. 1), unatoč nesuglasju, može se ipak pridružiti III A1 tipu (T. II: 2). Kaciga iz Babina kraj Demir Hisara, odnosno Kičeva (MITREVSKI 1997: 279) tipološki će spadati u 3. varijantu III A tipa ilirskih kaciga, kojoj se pridružuju i novi nalazi iz Archontika (KUZMAN 2006: 547; MANTI 2006: 6).¹⁶

Navedeni se nalazi posve uklapaju u prihvaćenu klasifikaciju ilirskih kaciga koju je razvila B. Teržan, nadopunila je i pravilno strukturirala u pojedine podtipove i varijante, što je H. Pflug samo nagovijestio (PFLUG 1988: 52–64). Posebnu pažnju usredotočila je na definiranje razvijenog i najbrojnijeg III A2 tipa, kojeg pored morfoloških, dijeli i stilskim različitostima (III A2a i III A2b) (TERŽAN 1995: 87–88, 114–121, Abb. 7–9). Svakako to nisu jedini podaci koje iz te podjele možemo iščitati, već oni pružaju šire i mnogo kompleksnije osnove podrijetla, okolnosti nastanka i razvoja te njihova međusobnog odnosa. U tome smislu i kod ilirskih kaciga s glatkim rubom (III A3 tipa) razlikujemo one bez ukrasa i s urezanim kružnicama, koje imitiraju ili podsjećaju na ranije tipove

¹⁵ Iznosi se okvirni broj ilirskih kaciga, sukladno dostupnoj publiciranoj građi, gdje je vrlo često sam broj pojedinih kaciga manjkav ili neprecizno određen, jednako kao

što često izostaje katalog i konkretniji podaci o zasebnim ulomcima.

¹⁶ Podaci su navedeni u Listi nalazišta uz Sliku 3.

ve, a na čiju je pozornost također ukazala B. Teržan (1995: 87, Anm. 29). Međutim, slijedom navedene podjele kod ilirskih kaciga prve varijante kasne faze te su razlike znatnije izraženije, morfoloških ali osobito tehnoloških i stilskih obilježja.

»Creskome« je primjerku u tom smislu najbolja, i najbliža, paralela kaciga iz ratničkoga groba u Novome mestu, Kapiteljska njiva-tumul VII/grob 19 (KRIŽ 1997: 57, k. 43; EGG 1999: 321–325, Abb. 4, T. 12; KRIŽ 2004: Fig. 4) (T. II: 1). Bogati grob »braće po oružju« ili »ratničke braće« neupitno svjedoči o zbiru momenata, a jedan od njih je i istovremenost nošenja ilirskih kaciga III tipa A1 i A2a varijanti. Sličnosti su razvidne i kod kaciga iz drugih ratničkih grobova, npr. Kačnja (MARIĆ 1959: 89–90, Sl. 1b, T. 1: 1a–1b; 1976: 106–107, Sl. 3, T. I: 2–5) (T. II: 5–6), »bogatih« grobova iz Trebeništa (POPOVIĆ 1956: 47, T. XVIII; LAHTOV 1965: 124, 153, T. XXVII: 3; KRSTIĆ 2004: 38–39, Abb. 27 (a–c); KRSTIĆ 2007a: 108–109) (T. IV: 1) i »Grobnice 1« iz Ohrida (KUZMAN 2006: 546, Ph. 4) (T. IV: 4). Pridružiti im se može i kaciga iz izdvojenoga grobnog nalaza kod Ražane (GARAŠANIN 1973: Sl. 25; POPOVIĆ 1975: 52, Sl. kat. 46; VASIĆ 1977: 64, Pl. 24: 1) (T. III: 3), kao i kacige koje su bile položene pored groba u tumulu kod Pečke banje (TASIĆ 1998: 578, kat. 222; KRSTIĆ 2004: 39–40; 2007: 98–99) (T. III: 4). Posebni osvrt zaslužuju i nalazi iz svetišta. Tako će formom i načinom izradbe najbliže analogije biti one iz Olimpije, gdje je, ujedno, do sada zabilježen i najveći broj kaciga III A1 tipa (KUNZE 1967: 124–125, T. 64, 67–68; PFLUG 1988: 53, Abb. 10–11; TERŽAN 1995: 115, Abb. 7) (T. III: 7, IV: 2–3, 5). Ilirske su kacige vrlo često nalažene u rijekama, ali to za sada nije i obilježjem kaciga III A1 tipa. Izravniju paralelu moguće je vidjeti jedino kod kacige iz Olimpije (HOCKEY et al. 1992) (T. IV: 2) i kod kacige iz Temišvara (CEDICA u pripremi).

Usporedimo li nadalje kategoriju mjesta i okolnosti nalaženja, s vrsnoćom i kvantitetom očuvanosti, nameću su sljedeća zapažanja: u svim do sada poznatim grobovima kacige su većinom nađene očuvane u cijelosti, namjerno deformirane, razbijane ili namjerno probijane. Nerijetko se mogu naći i u samo iznimno prepoznatljivim ulomcima paragnatida (T. II: 6). To vrijedi i za svetišta, gdje brojnošću prevladavaju namjerno razbijane i polomljene ili, opetovano, evidentne u posve prepoznatljivim ulomcima (npr. Isthmia, T. III: 6). Suprotnu sliku daju jedino nalazi iz rijeke i mora, jer su kacige sačuvane gotovo u cijelosti, bez tragova nasilne ili namjerne deformacije, kao da su odbacene u znaku poruke ili neke posebne, možda, ritualne namjene.¹⁷

Estetske, stilske, pa tako i tehnološke, različitosti već su i kod površnog pregleda uspoređenih kaciga posve izrazite. Slavni će stoga primjerci iz Trebeništa ili Olimpije (T. IV: 1–3, 5), uz nove nalaze bogato ukrašenih kaciga iz Ohrida (T. IV: 4) i Temišvare nesumnjivo činiti izdvojenu grupu u okviru prve faze posljednjeg razvojnog stupnja ilirskih kaciga. Budući da je osnovni način izradbe, forma i tehnologija proizvodnje jedinstvena, a istovremenost neupitna, kacige s apliciranim ukrasima znače međutim, odraz neke druge težnje, neke druge potrebe, vrijednosti ali i krajnjega cilja. Prema tome moguće ih je razlikovati u **III A1a** varijanti, koja je jednostavna, uobičajena i bez dodatnih ukrasa, a relativno je rasprostranjena na širem prostoru. Varijanta **III A1b** predstavljati će pak iznimne, luksuzne i zbog posebne namjene dizajnirane kacige (Sl. 4 s listom nalazišta).

Središnji motiv reprezentativnih III A1b varijanti ilirskih kaciga obilježava heraldički koncept vepra između dva lava, poznatih iz Trebeništa, Olimpije, Temišvare (T. IV: 1, 3), odnosno aplicirani prikazi ovnujskih glava na paragnatidama kaciga iz Olimpije i Ohrida (T. IV: 4, 5). Međutim, to nije prvi, kao ni posljednji, pokušaj oplemenjivanja estetskom komponentom tih kaciga posredstvom sublimiranja naracije ili simbola u asocijativnom ili alegorijskom prikazu životinja. Naime, vepar u sličnom položaju, ali izveden tehnikom urezivanja, poznat je već i na lijevoj, namjerno pro-

17 Deformacije uzrokovane uslijed djelovanja vremena i/ili voda sasvim se drugačije očituju, npr. kacige iz rijeke

Cetine kraj Trilja (MILOŠEVIĆ 2004: 19; GAFFNEY 2004: 3; RADIĆ ROSSI 2006: 85) ili kaciga iz Temišvare.

bušenoj,¹⁸ paragnatidi ilirske kacige II tipa iz nekropole kod Ioannine, nađene upravo u funkciji urne (PFLUG 1988: 49; TERŽAN 1995: 113, Abb. 6; SAKELLARIOU 1997: 97, Sl. 80) (Sl. 5a). Urezani, heraldički postavljeni lavovi, izdignute prednje šape i antitetički okrenutih glava, poznati su i kod kacige III A3 tipa koja potječe iz Argolisa, a čuva se u Metropolitan Museum of Art u New Yorku (PFLUG 1988: 61, Abb. 17–18; MORAN 2007) (Sl. 5b).¹⁹ Može li se u tom slijedu pratiti određena postupnost ili tzv. evolucija razvoja umjetničkog sadržaja ilirskih kaciga ostaje i dalje pitanjem, odnosno perspektivom budućih istraživanja i u tome pravcu. Sigurno jest to da su jedino na kacigama III A1b tipa ukrasi aplicirani plemenitim kovinama.

Aplikativnim vepovima s kaciga treba svakako pridružiti i nalaze veprova iz Zagrađa, grob 1 (FIALA 1899: 51, Sl. 51, PAROVIĆ-PEŠIKAN 1961: 25, Sl. 2; ČOVIĆ 1987: 616, T. LXIV: 1), i Atenice, humka I periferni grob muške mlađe osobe (DJUKNIĆ, JOVANOVIĆ 1966: 17–18, T. XI: 1, XIX: 1, XXIX–XXXIII; 2003: 191–192; VASIĆ 2004: Abb. 15), koji su stvaralački i receptivno gotovo identični (Sl. 6. a, b). Zanimanja na tu temu i nadalje su vrlo živa, razmišljanja oprečna, pa usprkos čestom navođenju njihovih sličnosti sigurna, čvrsta i adekvatna relacija između tih nalaza visokoestetske kvalitativne ostavštine nije ostvarena, iako je ponuđena (POPOVIĆ 1975: 54; STIPČEVIĆ 1981: 105–106; T. XXXI: 2, 4; VASIĆ 1987: 650; 2007: 560–561).

Ponajprije, neosporno je riječ o aplikacijama koje su sve približnih dimenzija 4,2–4,8 cm, gotovo su identičnog načina izradbe, od tankog srebrnog i/ili pozlaćenog lima, te istih tehnoloških i stilskih osobitosti. Najvjerojatnije potječu iz jednog radioničkog centra, ili barem iz užeg radioničkog kruga, koji je imao mogućnosti, znanja i vještine prerađivati i obrađivati, među inim, i plemenite metale. To nikako nužno ne znači da su oni proizvod grčkih radionica, kako je pretpostavljala Maja Parović-Pešikan (1961: 25), oslanjajući se na analogije kod grčkog vaznog slikarstva. Od svih poznatih nedostaje jedino vepar iz Trebeništa, sačuvan u otisku i po prepoznavanju pozicije (T. IV: 1). »Olimpijski« je vepar fragmentiran u stražnjem dijelu tijela (T. IV: 3), a ateničkome nedostaju udovi i kljove. Jedina predložena rekonstrukcija navedenih veprova poznata je samo za potonji primjerak, kojemu je nažalost umanjena vjerodostojnost i u krajnjoj liniji receptivna simbolika (TASIĆ 1992: Fig. 9) (Sl. 6a). Naime, ateničkom su vepu stražnje noge prikazane prekratke i zdepaste, odavajući tako tromu i nezgrapnu životinju, iako položaj tijela, izrazita muskulatura te kosina dlake i glave to posve jasno isključuju. Najbolje očuvani primjerak onaj je iz Zagrađa (Sl. 6b), kojim je omogućeno analitički detaljnije iščitavanje položaja same životinje. Sukladno tomu ponuđene su razne interpretacije, kako o simbolici tako i o namjeni toga predmeta, neka pretenciozna, neka posve irelevantna (PAROVIĆ-PEŠIKAN 1961: 25; BABIĆ 2004: 131, K. 2) 1.–2.). Konkretne usporedbe s tada poznatim vepovima s kaciga iz Trebeništa ili Olimpije iznio je samo Lj. Popović (1975: 54–55, f.n. 270).

U kontekstu ateničkog centralnoga groba, humke II, treba izdvojiti još jedan vrlo zanimljiv predmet. To je ulomak palmete također od srebrnog izrežanog lima (DJUKNIĆ – JOVANOVIĆ 1966: 18–19, T. XII: 3, XXI: 1), jednake izradbe, tehnološkog i estetskog ostvarenja kao i aplikacije vepa (Sl. 7a). Nesumnjivo su to bili ukrasi štitova, kako nam to izravno argumentiraju ulomci pal-

18 Spomenula bih također kako postoji još nekoliko ilirskih kaciga III A2a tipa probušenih na lijevoj paragnatidi, iz unutrašnje prema vanjskoj strani, a koje potječu iz Olimpije (DUCERY 1985: 61, ill. 41e; SEARS 2007; Olympia Museum 2007). Od svih poznatih kaciga III A1 tipa probušena paragnatida je samo na kacigi iz British Museuma (HOCKEY et al. 1992: Pl. 19–21). Dakle, takve su kacige lokalizirane isključivo u svetištima, ili barem na područja koja su nedjeljivo bila s njima povezana. Podatak

je tim vredniji ako se zna da je oružje bilo pribijano na zidove svetišta, ponajviše u hodnicima i porticima, a o kojima se naravno brinulo svećenstvo (DUCERY 1985: 277). Možda u tom smislu treba sagledati i namjerno deformirane, prema van izvučene i probijane, paragnatide ilirskih kaciga?

19 Identičan primjerak prodan je na dražbi 25. 10. aukcijske kuće Christie's (CHRISTIE'S 2007).

meta iz svetišta Atene Itonije u Philiji (KILIAN DIRLMEIER 2002: 88–89; T. 89: 1393–1401) (Sl. 7b) ili još uvjerljivije ilustrira paradni kriselefantinski štit iz Filipove grobnice u Vergini (ANDRONICOS 1999: 134–140, Fig. 91–93) ili pak nalaz paragnatide III A2a tipa ilirske kacige iz Grevene (Sl. 7c). Paragnatida je raskošno ukrašena prizorom Nike u pobjedničkom raskoraku s kopljem i štitom koji na rukohvatu krasi upravo ukras palmeta (DUCREY 1985: 88, Ill. 57; PFLUG 1988: 64; ELLIS 1992: Abb. 24). To je jedini do sada poznati primjerak ukrašenog dijela III A2a varijante ilirske kacige, no ostaje i nadalje pitanjem je li ona ukrašavana izvorno, dok je kaciga još bila u upotrebi, što se čini većom mogućnosti, ili je naknadno obrađivana s određenom namjenom, vjerojatno insignije? Ipak, kontekstualnom datacijom smješta se u vrijeme kada taj tip kacige odavno više nije korišten. Zbog toga će ta sekundarno iskorištena paragnatida neposredno obilježavati vrijednost i značenje same ilirske kacige kao statusnog simbola dostojanstvenika, moćnika, prvaka u asocijativnom elementu nedvosmislene poruke.

U ovome osvrtu treba svratiti pozornost na, možda samo zaboravljeni, aplikativni ukras palmete i na kacigama iz Trebeništa (Sl. 8a, T. IV: 1). Posebno se to odnosi na onu toliko citiranu kacigu iz groba 8 (VULIĆ 1932: 34–35, Sl. 55–56; POPOVIĆ 1956: 26–27, T. XVIII, XVIIIa; POPOVIĆ 1975: 54–56; Sl. 47; LAHTOV 1965: T. XXVII: 3), koja je zahvaljujući novim reprodukcijama opet oživljena (KRSTIĆ 2004: Abb. 27, K. 36; 2007a: 108–109). Palmeta je također aplicirana i na kacigi iz trebeniškoga groba 6 (FILOW 1927: 84, Abb. 99; PFLUG 1988: 53–54). Kako to ne bi bili usamljeni primjerci ili iznimna pojava, koncentrirana samo na ukus i prohtjeve željeznodobne »aristokracije« ohridskoga područja, svjedoče i ukrasi palmeta na kacigama iz olimpijskog svetišta. Osim kacige iz olimpijskog muzeja (KUNZE 1967: Nr. 43, T. 64; SNODGRASS 1984: Fig. 44; PFLUG 1988: 34; KULL 1997: 288, Abb. 43), palmete su iznimno »otisnute« s obje strane završetaka paragnatida i na čeonom dijelu druge ilirske kacige iz Olimpije (Sl. 8b, T. IV: 2), koja zapravo potječe iz rijeke Alpheios, i čuva se u British Museumu (KUNZE 1958: 139, 147, Abb. 106–107, T. 51–52; PFLUG 1988: 54; HOCKEY et al. 1992: 287, Pl. 22: a–b). Ta je kaciga do sada najpotpunije i najopsežnije obrađena, koliko je meni poznato, a analize metala i način njihove izradbe pokazali su i ukazali na niz novih momenata, koje treba poštivati i kojima treba raspolagati.²⁰ Tako su, osim srebrnih aplikacija, i kuglice na rubniku djelomično izrađene od srebra, a potvrđeno je kako su, i jedne i druge, lemljene uz pomoć kositra (HOCKEY et al. 1992: 283–285). Prema tomu, najvjerojatnije su i svi ostali aplicirani ukrasi na kacigama III A1b tipa pričvršćivani ili spajani na brončanu podlogu uz pomoć kositra. Naravno, poznato je kako srebra, zlata i kositra u oblastima središnjeg balkanskog prostora, osobito današnje Makedonije i južne Srbije (pogotovo na prostoru Bujanovca i uokolo ohridskog područja), nije nedostajalo (POPOVIĆ 1975: 54, 58–59; GRŽETIĆ – JELENKOVIĆ 1995: 13–29, Sl. 1; DURMAN 1997: 8–13, Fig. 2). Navedeni podaci utoliko su važniji ako im se pridoda činjenica mjesne, autohtone proizvodnje fibula i igala od srebra ili zlata iz ohridskog prostora (VASIĆ 1987a: 731; 1996: 144–145; 1996a: 17–19; 2004: 23–24).

Tako uspostavljeni odnos između ohridskog područja i olimpijskog svetišta pratiti je moguće i kod primjera drugih ukrasa ilirskih kaciga iste varijante. Naime, jedinom primjerku kacige iz Olimpije (T. IV: 5) (SOLOW 2007), na čijim je paragnatidama aplicirana realistična ovnujska glava u profilu, pridružuje se novi nalaz kacige iz »Grobnice 1« iz Ohrida, odnosno s Gorne porte (T. IV: 4). Na njoj je profilirani ovan izvedbom i stilski, tehnološki i umjetnički izveden na vrlo sličan način (KUZMAN 2006: 546, Ph 4; BANGS 2006). Ovnujska glava u profilu uobičajeni je i prepoznatljiv ukras paragnatida halkidiških kaciga, kao što nam to svjedoči slavni primjer kacige iz Perzefonina

20 Analize metala, tj. korozije provedene su također i na kacigama III A3 tipa iz nekropole Archontiko, kojima je dokazano korištenje kositra prilikom nanošenja srebra na

površinu kaciga, osobito na štitniku za vrat (MANTI 2006:6).

hrama u Locri Epizefiri (KUNZE 1967: 139; CARDOSA 2002: 99, cat. n. 34) ali i brojni drugi (PFLUG 1988a: 137–150; TERŽAN 1995: 86, 123–124, Abb. 10). Međutim, ovan na paragnatidama ilirskih kaciga gotovo nikada nije bio predmetom rasprava, kao da je to jednostavno bilo isključeno. No, upravo navedeni novi nalazi upozoravaju na veću opreznost i preciznost pri tipološkom određivanju. Nađe li se stoga aplikacija ovna zasebno, poput one u Philiji (KILIAN-DIRLMEIER 2002: 91, T. 90: 1422) vrlo ju je teško, osobito sa sigurnošću pripisati pojedinom od navedenih tipova kaciga. S obzirom na zemljopisnu, mikroregionalnu kao i na kulturološku uvjetovanost prostora, odnosno konteksta ostalih nalaza spomenuti bi ulomak brončanog lima u obliku ovnujske glave iz Philije trebalo promatrati u smislu ukrasnog elementa možda ilirske, a ne isključivo halkidiške kacige?

Kako god bilo, pri atribuiranju aplikacija vepra iz Zagrađa te vepra i palmete iz Atenice treba nedvosmisleno i jasno kazati kako su one namijenjene estetskoj dimenziji kaciga i/ili štitova, na što su upozoravali i neposredno upućivali njihovi istraživači (DJUKNIĆ – JOVANOVIĆ 1966: 18–19; POPOVIĆ 1975: 54–56; VASIĆ 1987: 650; 2007: 560–561). U ponudi novih rješenja nužno je slijediti osnovni princip metodološkog poštivanja forme, namjene i materijala, i to u određenom kontekstu. Sukladno tomu čini se malo vjerojatnim, iako ne i isključenim, kako poneke od aplikacija potječu s odjeće (ČOVIĆ 1987: 616; PALAVESTRA 1984: 41–42, Sl. 7, 8, T. XIV; VASIĆ 1987: 650), što ponajprije u slučaju Atenice nije održivo, razumijevamo li pri tome osobnu opremu od priloga. Posve neprihvatljivim rješenjem nameće se mogućnost povezivanja navedenih aplikacija s metalnim posudama (BABIĆ 1990: 166–171; 2002: Fig. 2; 2004: 106, 131, 151–152), tim više što se kao argument ističe plošnost (nesavinutost) aplikacija koje zbog toga nisu mogle pratiti oblik paragnatide (BABIĆ 2004: 152). Zar su ukrasi aplikacija samo na paragnatidama? Nadovezujući se na mišljenja koje je više puta ponudio Rastko Vasić (2007: 560–561), istaknut ću kako sve posude toga vremena imaju izliveno i zatim prikovane ili lemljene željene ukrase, npr. vrlo rado komparirani krater iz Vixa (npr. EGG, PARE 1995: 190–192, T. 65, F. T. XXI; GUGGISBERG 2006: 13–15) ili, napokon, krater iz Trebeništa (POPOVIĆ 1994: 103, kat. 31; KRSTIĆ 2004: 36–37; Abb. 25–26; 2007a: 104–107), odnosno urezane poput ukrasa na posudama, vedrima ili ogledalima (npr. GIUM-LIA-MAIR – RUBINICIH 2002).

Takve aplikacije, s nedvosmislenom porukom, mogle su biti i samostalno prilagane ili položene u grob metonimijske vrijednosti i važnosti (THEODOSSIEV 1998: 360–362; 2000: 199–200). Navedeni simboli neće se nalaziti na uobičajenim primjercima, kojih ima mnogo, a biti će ih još i više.²¹ Oni neće biti simbolom običnog ratničkog sloja, niti će svaka ilirska kaciga biti vlasništvom istaknutih članova pojedinih zajednica, kako je pretpostavljala Viktorija Sokolovska (1997: 35–36). Samo tako ukrašene kacige i štitovi, baš kao i njihove metonimije, mogle su doista biti rječitim simbolom i izričajem moćne »aristokracije« bilo vojničkog bilo političkog karaktera, na što je posredno uputila i Staša Babić (2001: 87–88; 2004: 108). Taj status, ili postignuta razina unutrašnjeg uređenja zajednica, nedvojbeno nije bio ostvaren niti postignut bez snažnih osnova, a jedna od njih je zasigurno geopolitički položaj, uvjetovan prirodnim resursima i kontrolom komunikacija. Točnije, područje Ohrida, budućeg ili već tadašnjeg Lihnida, znamenito po bogatstvu sirovina, sjecište je i sjecište horizontalne komunikacije od Jadrana prema Halkidici, tzv. srebrnog ili Kadmejskog puta, tj. buduće prometnice *Via Egnatia* (LISIČAR 1953: 250–254; POPOVIĆ 1966: 15–16; POPOVIĆ 1969: 11–12; KATIČIĆ 1995: 262–264, 274), te vertikalne riječne transverzale vardarsko-moravskim tokom, od juga pa sve do sjevera Balkanskog poluotoka (VASIĆ 2004: 11; BABIĆ 2002: 74–81). Nisu li upravo na tom širem prostoru, među inim, lokalizirane legende o Kadmu i Harmoni-

21 Dovoljno je pogledati legalnu aukcijsku prodaju ilirskih kaciga koja je dostupna na internetskim stranicama,

posebno kada je riječ o kvantiteti odnosa sa stručno valoriziranim nalazima u dostupnoj literaturi.

ji (ŠAŠEL KOS 1993: 113–136; KATIČIĆ 1995: 211–303; ŠAŠEL KOS 2004: 499–501)? Nije li upravo u grobovima Trebeništa dokumentirano mnoštvo obrtničkog alata, oruđa te poluproizvoda ili nedovršenih predmeta (POPOVIĆ 1956: 26–30).

No, zbog čega je izabran upravo vepar? Interpretacije vepra u pretpovijesnim, jednako kao i u povijesnim, društvima i sredinama brojne su i izrazite. U usporedbi nalaza materijalne kulture s kulturnim i religioznim tumačenjima simbola vepra, u dostupnom kontekstu, baš kao i mitologiji prostora, dokazana je njegova izrazita ritualna vrijednost kojom se obilježavao status vodećih, viših ili najviših članova zajednice (EIBNER 2001: 266–270). Na prostoru južnog i srednjeg Balkana, gdje je simbolizam vepra staroga i iskonskoga podrijetla, u kompoziciji sa zlatnim aplikacijama (uz druge zlatne ukrasne predmete) i kacigama mogao je značiti najviši oblik *insignie*, a u eshatološkoj ideji i mogućnost heroizacije te divinizacije pokojnika (POPOVIĆ 1966: 23–29; SOKOLOVSKA 1997: 56; THEODOSSIEV 1998: 360; 2000: 200; BABIĆ 2001: 83–88). Tako u Atenici istaknuta metonimija, kao posljedica fragmentacije, nije tek puka slučajnost (DJUKNIĆ – JOVANOVIĆ 1966: 8–12, 22–23). Znak vepra i kao duhovno autoritativnih u ateničkom je obredu sahranjivanja, i spaljivanja, još jednom potkrijepljen trojnim žrtvovanjem životinja božanstvima kojima se upućuju. Među njima posebno mjesto pripada upravo vepu, i neuobičajeno svinji (ČAČE 1985: 18–21; VASIĆ 1987: 646–647; JOVANOVIĆ 2003: 192, 198–199; EIBNER 2001: 242–243), čime je naglašena upravo heroizacija pa čak i divinizacija pokojnika (STIPČEVIĆ 1984: 220). U ne tako udaljenom primjeru sindoške nekropole, naći će se sličan princip izdvajanja statusnih simbola položaja i/ili privilegija pojedinaca. Slično ateničkom dječjem grobu, i dijete muškog spola u grobu 59 pokopano je na način odrasle osobe, opremljen s vrlo bogatim i najrazličitijim importima. Među inim, nađena je ilirska kaciga III A3 varijante, kakva je uostalom dokumentirana i u grobu 25, a čije su rubne trake od zlatnoga lima ukrašene iskucanim prikazom vepra. Inventar groba 25 datiran je u 540. godinu, a grob 59 smješten je u 530/520. godinu pr. Kr. (VOKOTOPOULOU 1996: 114–118, k. 8577; 1997: 127; 130, k. 211; THEODOSSIEV 2000: 197–198, Fig. 13–14). Zanimljivost je minijaturni model kola s konjima, istražen pored groba, a kome se slični primjerci mogu naći u Vergini i Pydni (VOKOTOPOULOU 1996: 114–115, k. 8651), te sada i na Ohridu na Gornoj porti (KUZMAN 2006: 546, Ph 7).

Međutim, ikonografski je vepar obično karakteriziran u stavu obrambenog položaja (PAROVIĆ-PEŠIKAN 1961: 25) (Sl. 6 a,b). S jedne strane takva tvrdnja može biti djelomično ispravna. No ako se, s druge strane, dobro promotre odlike vepra on u svom prirodnom stavu ili u položaju napadanja, odnosno sukoba, također stoji sa sve četiri noge čvrsto na zemlji, s glavom pognutom unaprijed, nakostriješenom dlakom te s uzdignutim kljovama. Vepar je dakako jedna među naj snažnijim životinjama u našem ekološkom sustavu, s nizom osobina koje ga čine gotovo bez »ranjive točke»; izrazito je brz, sabijene i čvrste muskulature gotovo neprobojne, a svojom neukrotivom snagom uništava sve kuda prolazi (CHEVALIER-CHEERBRANT 1994: 743–744). Najvažnija veprova karakteristika ipak je apsolutna neustrašivost i nadmoćnost u odnosu prema drugim životinjama, pri čemu mu snagu i strahopoštovanje izazivaju vrlo izražajne kljove. Uхватiti, i još k tomu usmrtniti, vepra oduvijek je bio poseban izazov za lovca i njegova lovnoga psa, bez obzira o kojem je vremenu ili o kojem je streljivu riječ, obilježavajući tim činom doista divlju žrtvu kraljevskoga lova (ANDRONICOS 1999: 117–118; THEODOSSIEV 2000: 198; EIBNER 2001: 243). Zbog upravo tih osobina vepar je postao simbolom moći, neustrašivosti i autoritativnosti, bilo duhovnog, kako se često simbolički interpretira (STIPČEVIĆ 1981: 106; CHEVALIER-CHEERBRANT 1994: 743), bilo fizičkog ili čak heroiziranog karaktera u spektru mogućih poimanja (EIBNER 2001). Prihvaćeni i prilagođeni izbor vepra u percepciji simbolike prvaka ili dostojanstvenika na ilirskim kacigama, ne bi time trebao biti iznenađenje, jednako kao što ne iznenađuje, svojstvenim narativnim izričajem, istaknuta uloga prizora heroja u lovu na vepra iznad ulaza grobnice Filipa II Makedonskog (AN-

DRONIKOS 1992: 205, 208, Abb. 102, 112–113; 1999: 106–119; EIBNER 2001: 269; DROUGOU – SAATSOGLU-PALIADELI 2002: Fig. 60) (Sl. 10).

Osim friza u »Velikoj grobnici«, lov na vepra(-ove) kao središnja, ovoga puta reducirana scena, ali raščlanjena i duplicirana s osnovnim elementima simetrične tematske osi i obrednim sadržajem, zorno je prikazana na raskošnom srebrnom te pozlaćenom okovu pojasne kopče iz Lovèca kraj Stare Zagóre (Sl. 11). Okov je datiran u 5/4. stoljeće pr. Kr. (VENEDIKOV – GERASIMOV 1979: 377–378, Sl. 248, 250; TERŽAN 1995: 88). Scena lova na vepra izravno definira visoki društveni status konjanika i lukostrijelaca (KULL 1997: 296–301; EIBNER 2001: 250–251), od kojih potonji položajem, nošnjom i pokretom neodoljivo podsjeća na okov pojasne kopče iz Molnika (TERŽAN 1997: 667–668, Abb. 11; EGG – PARE 1995: 19, 1; KULL 1997: Abb. 50: 6–7; TURK 2005: 31–33, Sl. 45). Klasičnim asocijativnim elementima života i smrti, besmrtnosti i ponovnoga rađanja u ikonografskoj simbolici strijelca i lovačkog psa, drva života i lotosovog cvijeća (TERŽAN 2007: 89), taj je ukrasni okov važan i poradi detalja prepoznatljivog prikaza ilirske kacige u desnom donjem uglu, tj. u posljednjem metopnom polju. Na tu je paralelu upućivao već i Lj. Popović, izdvajajući je samo zbog srodnog prikaza veprova, ali ne i zbog prikaza kacige (POPOVIĆ 1975: 54, f.n. 270).

Tako će ilirska kaciga osim interpretativne dobiti i inspirativnu dimenziju, odnosno postat će sadržajem religioznih, heroiziranih i kulturnih scena vrednovana atributivno s jasnom i naglašenom receptivnošću. Njezin prikaz najčešći je na okovima pojasnih garnitura, koje već same po sebi odražavaju identitet, simboličku povezanost njihova nositelja i scene koja je na njima prikazana (CHEVALIER-GHEERBRANT 1994: 521–522; KUKOČ 1998: 20). Raskošnom okovu iz Lovèca mogu se stoga pribrojiti nalazi sa zemljopisno bližeg prostora, uglavnom iz konteksta bogatijih grobova ili grobnica.

Ponajprije, to je poznati trapezoidni okov pojasne kopče iz nekropole u Veljim Ledinama, kraj Gostilja, izrađen od željezne podloge i obložen srebrnim, na matrici, iskucanim limom (BASLER 1967: 9–10, 29, T. VII: 30/2; LUTOVAC 2005: 20–21). Na njemu su heraldički postavljene dvije ilirske kacige usmjerene jedna prema drugoj (Sl. 12), kojima, usprkos brojnim razmatranjima i analizama tih okova u literaturi,²² nije posvećena veća pažnja. Kacige će možda u ponuđenom konceptu mitološke priče o besmrtnosti i vitalnosti (KUKOČ 1998: 13–22, sl. 4), zauzeti ili nadomjestiti ili bolje rečeno atribuirati herojske blizance Dioskure. To se prepoznaje u odnosu na slične pozicije konjanika pri drugim okovima pojasnih kopči tipa Prozor, što je omogućila teza o istovjetnim japodskim i labeatskim religijskim shvaćanjima. Odnos je uspostavljen gotovo istim solarno-lunarnim ritualnim principima, koji su definirani manifestacijama upravo na trapezoidnim okovima pojasnih kopči.²³

U posve drukčijem, konkretnijem, ali opet vrlo simplificiranom prikazu, ilirsku kacigu moguće je vidjeti i na drugom, pravokutnom okovu pojasne garniture iz Veljih Ledina (BASLER 1969: 9, 43, T. XXV: 126/3; JOVANOVIĆ 1989: 117–125, Sl. 1 a–b). U sceni borbe konjanika i pješaka, pješak nosi makedonski štit u ruci i na glavi ne nosi halkidišku (KULL 1997: 331–333, Abb. 64: 6; 2002: 194, Abb. 5: 2), nego ilirsku kacigu (JOVANOVIĆ 1989: 121; ŠAŠEL KOS 1993: 123). Religiozno-povijesne interpretacije, prikazanoga likovnog i mitološkog, doista ne tako dramatičnog, prizora različito su tumačene (JOVANOVIĆ 1989: 120–131; KOSSACK 1991: 151–155; ŠAŠEL KOS 1993: 123). Međutim, važno je naglasiti kako se ti okovi datiraju, sukladno svim ostalim nala-

22 BASLER 1969; STIPČEVIĆ 1974; 1984; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1984; JOVANOVIĆ 1985; 1989; KOSSACK 1991; KUKOČ 1998; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998; ŠAŠEL KOS 1993; KULL 1997; 2002.

23 JOVANOVIĆ 1985: 50–53, Sl. 5–8; KOSSACK 1991: 156–161, Abb. 2; BALEN-LETUNIĆ 1995–1996: 23–27; KUKOČ 1998: 20–22; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1998: 344–346, Sl. 167.

zima materijalne građe, na kraj 3. i početak 2. stoljeća pr. Kr., u vrijeme kada su sklapani savezi i koalicije protiv rimskih vojnih osvajanja na prostoru Ilirije i Makedonije, poglavito pod dominantnim vodstvom Filipa V (JOVANOVIĆ 1989: 121–127; CABANES 2002: 150–167), ili u vrijeme kada su kralj Gencije, tj. gradovi Skodra i Lisos kovali vlastiti novac s amblemom kacige ilirskog tipa na reversu i makedonskim štitom na aversu (Sl. 13).²⁴

Kronološki istovremeni pojasnim okovima Labeata iz Gostilja je i ukrasni okov pojasne kopče iz bogate grobnice u Selce at Poshtëme (Podgradec) kod zapadne obale Ohridskoga jezera (KORKUTI 1971: 46–47; STIPČEVIĆ 1974: 173; CEKA 1988: 372–373, 284). Tehnološkom obradom odgovara trapezoidnom okovu iz Gostilja, korištenjem željezne podloge i oplata od srebrnog iskucanog lima (Sl. 14). Ikonografskim sadržajem i stilskim obilježjima bliži je pak pravokutnom okovu iz Gostilja, ali je, suprotno njemu, znatno preciznijeg i detaljnijeg prikaza vrlo sličnog mitološko-povijesnog predloška. Na okovu iz Selce svi ratnici nose jasno raspoznatljive, tj. naglašene ilirske kacige s perjanicama na glavi i makedonske štitove u ruci. Scena je dinamična i razumljiva, za razliku od gostiljskog primjerka, a kako se također smješta u paradnu garnituru Ilira kraja 3. stoljeća pr. Kr., pokušala se definirati u atributivnom značenju ilirske kacige, koju je ona pridobila za proturimske makedonsko-ilirske koalicije. Oba okova u poveznici su također podudarna s manifestacijom legende o Kadmu, koji je u liku prikazanih zmija bio mitskim okriljem u borbi protiv zajedničkog neprijatelja.²⁵

Najrealističniji prikaz ilirske kacige svakako je onaj na aversu kovanica vladara Bastareja (SOKOLOVSKA 1990: 13, Cr. 8; SOKOLOVSKA 1997: 35, 126: 16), s prizorom pognutog bika na reversu, i koje se datiraju u 5. stoljeće pr. Kr. (Sl. 15). Na toj su kacigi pomno izrađeni svi detalji, uključujući i kuglice na rubnicima kacige, pa je vjerojatno ona rađena prema pravom predlošku ilirske III A1 kacige, za razliku od reminiscencija na navedenim prilično mlađim prizorima.

U opisanim predmetima utilitarne i ukrasne, nesvakidašnje ili paradne namjene, u sukube asocijacija na ideje o životu i smrti, božanskog i onostranog, koncipirana je i ilirska kaciga kao simbol i/ili atribut. Zauzela je tako znakovito mjesto u mitologiji prostora onodobnih Makedonaca, Labeata, Ilira i njima srodnim zajednicama, promovirana u simbol odličnika, prvaka, *primi inter pares*, odnosno autoriteta, u fizičkom i još više u duhovnom aspektu, te »ispričana« u povijesno potaknutom trenutku.

Analiza pak III A1 tipa ilirskih kaciga ukazala je također na pojedine različitosti među značajkama kojima su one vrednovane, bilo statusnog bilo povijesnog karaktera. Stoga će kacige III A1a tipa biti raširene kod tzv. ratničkog sloja, ohridskog i središnjeg balkanskog prostora, odnosno zaleđa srednje i južne obale istočnoga Jadrana. Prilagane su najčešće u grobovima kao simboli pokojnika s posebnim statusom vojničko-ratničkog dijela društvene strukture, žrtvovane su i darovane božanstvima u njihovim i udaljenim svetištima, ali im i votivno poklanjane u znak zahvalnosti u morima i rijekama. Kacige III A1b tipa nedvojbeno su bile reprezentativni simbol najvišeg društvenog statusa vladarskog karaktera, dostojanstvenika koji su u svojim funkcijama združivali nekoliko odgovornosti, pa će one tako izražavati zbir različitih autoritativnih značajki. S obzirom na mjesta, njihov broj, okolnosti nalaženja i mogućnosti izradbe, možda je moguće pomišljati kako je jedan od radioničkih centara djelovao upravo na ohridskom području. Točnije, pretpostavljam kako te kacige nisu bile nužno posljedica importa, bilo izravnog iz Grčke ili posredstvom njihovih kolonija na Jadrane, budući da se zna kako su do sada kacige III A1 a i b varijanti zabilježene jedino u grčkim svetištima Olimpije i Isthmije (Sl. 4, T. III: 6, IV: 2–3, 5). Nadalje, vrlo često uspoređivanje sa sin-

24 BASLER 1969: 8–9, T. VIII: 34/8, XIII: 59/9; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1984: 77; STIPČEVIĆ 1974: 173; KU-KOČ 1998: 23; CABANES 2002: 168–174.

25 CEKA 1988: 373; STIPČEVIĆ 1984: 218–219; JOVANOVIĆ 1989: 121–124; KOSSACK 1991: 154–155; ŠAŠEL KOS 1993: 123; KULL 1997: 299–331.

doškom nekropolom i s ostalim nalazima na prostoru Halkidike (VASIĆ 1987a: 731–732; VASIĆ 1996: 148), također se ne može tumačiti u jednome pravcu, samo kao uzor ili utjecaj, već bi se moglo razmatrati na mogućnost radiranja utjecaja s ohridskog područje prema Halkidici, a pogotovo prema Sindosu, što argumentira rasprostiranje III A3 tipa ilirskih kaciga (TERŽAN 1995: Abb. 9), a potkrepljuju i već spomenuti novi nalazi iz Ohrida (KUZMAN 2006). Trebeniški grobovi, kao i oni iz Gorne porte, bogati su i nalazima obrtničkog alata, poluproizvoda ili sirovih izrađevina. Mnoštvo je ondje nalaza koje se pripisuje domaćoj proizvodnji, a prerada i obrada metala na tome području znana je i iz mnogo ranijih vremena. Jesu li to bili domaći majstori koji su radili po uzoru, ili su to bili putujući obrtnici koji su izrađivali predmete prema narudžbi »barbarske aristokracije«, i nadalje ostaje pitanjem budućih istraživanja, no nesumnjivo se kod tih predmeta očituje snažna lokalna stvaralačka komponenata. U tom smislu, promatrane su i predstave na okovima pojasnih kopči, a tumačene su upravo kao djela domaćih majstora (BALEN-LETUNIĆ 1995–1996: 146; KUKOČ 1998: 21–22). Svakako je cirkulacija plemenitim kovinama, horizontalnim i vertikalnim komunikacijama, bila neizbježna i doista je mogla imati odlučujuću ulogu upravo u cirkulaciji, prenošenju i primanju utjecaja u oba pravca.

Kakvu bi važnost u cijelom tom poretku kraja 6. i 5. stoljeća pr. Kr. imala i novo nađena ilirska kaciga iz creskog akvatorija, ostaje zagonetkom, baš kao što zagonetkom ostaje do »novih iznenađenja« i njezin put do Kvarnera. Sagledavati se svakako treba pretpostavljene morske plovne putove, kojima su različita materijalna dobra prispijevala na Kvarner, a otuda se transportirala tranzitnim kontinentalnim pravcima u unutrašnjost, sve do istočnog predalpskog prostora. Najbliža paralela, kako je rečeno, očituje se kod kacige iz groba 19/VII u Novome Mestu. Upravo je to vrijeme kada prostor sjevernog dijela Kvarnera ima znatne doticaje, trgovačkog ili posredničkog karaktera, s prostorom Dolenjske, a koje je moguće pratiti u sačuvanoj materijalnoj ostavštini (BLEČIĆ 2003).

Diferencijacija aristokratskog i ratničkog statusa, u ovome primjeru, iskazala se u složenoj simbolici odnosa status-znak-estetika. Taj splet odnosa nije vrijedan samo minulih vremena, već se on ikonografski, pa i semantički, ponovno oživljava. Vrlo zanimljiv je stoga prikaz ilirske kacige na poštanskoj marci posebnog izdanja tzv. R. Srpske iz 2002. godine (Srpske pošte, Muzejski eksponati 2002.), kao i njezina pojava u heraldičkom konceptu novo predložene kosovske zastave (Albania.com 2007). Manifestacije ilirske kacige nisu zato vezane samo na promatranja dogođenih momenata poznavatelja davne prošlosti. One su i nadalje žive u svijesti modernoga čovjeka, posve simbolički i asocijativno baš kao nekada na prostoru koji ih je najvećim dijelom baštinio.

ZAHVALE

Mnogo je onih koji su stvaranje ovoga rada potaknuli ili koji su, na posredan ili neposredan način, sudjelovali svojim doprinosom. Ponajprije zahvaljujem dragom prijatelju i nalazniku »creske« kacige Đaniju Uhaču iz Lovrana. Za svaku podarenu pomoć i bezgranično strpljenje riječi iskrene zahvalnosti upućujem kolegama iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, ravnatelju Anti Rendić-Miočeviću, Ivanu Mirniku, Ivanu Radmanu-Livaji te Miljenki Galić, Damiru Doračiću i Igoru Krajcaru. Nebrojeno važne podatke, sugestije i usmjerenja dobila sam od kolegica i kolega; Ivanke Miličević-Capek, Maje Bunčić, Boruta Križa, Ante Miloševića, Adnana Busuladžića, Andreja Preložnika, te posebno Mitje Guština, Paska Kuzmana i Kemalja Lucia. Bezrezervnu podršku i kritičko sagledavanje problematike rada pružili su mi Biba Teržan, Rastko Vasić i Boris Kavur. Riječi ne opisuju snagu one zahvalnosti koju vam svima dugujem.

Rukopis primljen: 9.XI.2007.
Rukopis prihvaćen: 20.XI.2007.

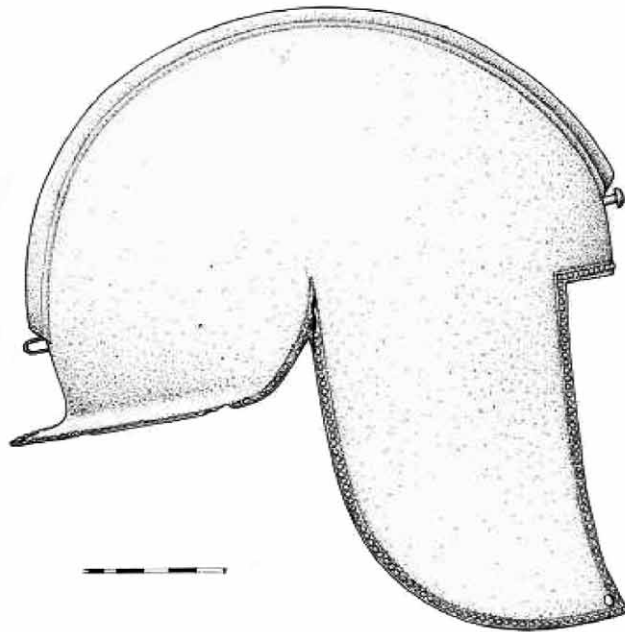
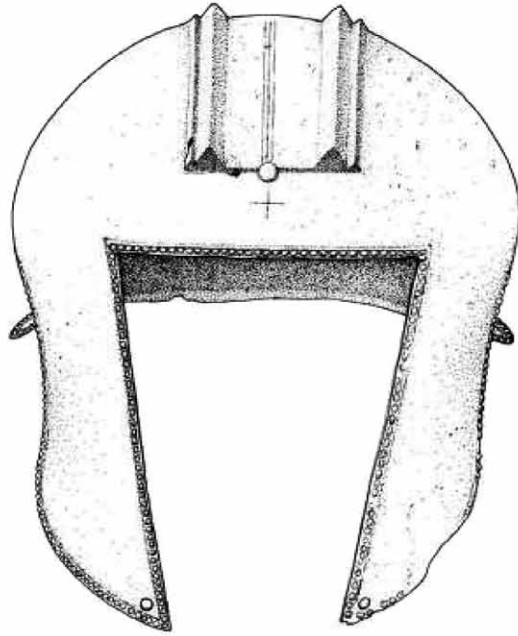

Plate I

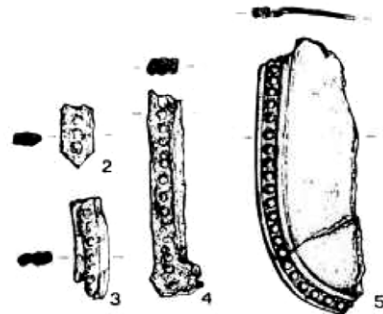
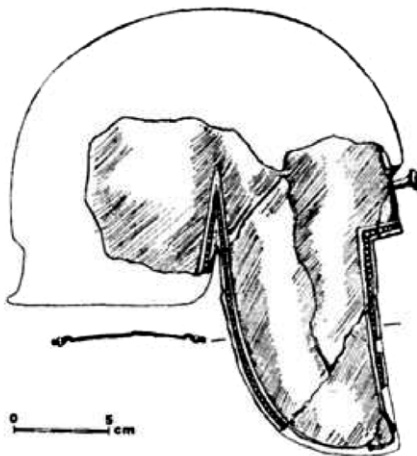
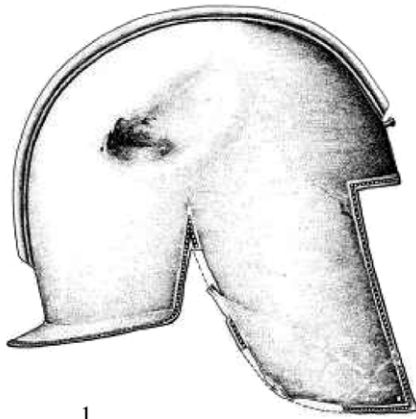

Plate II

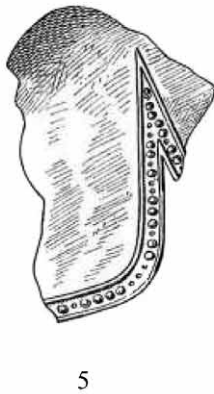
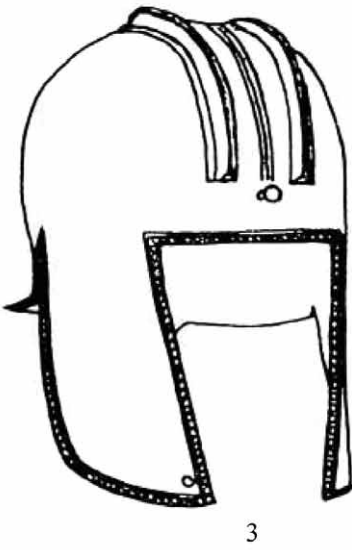
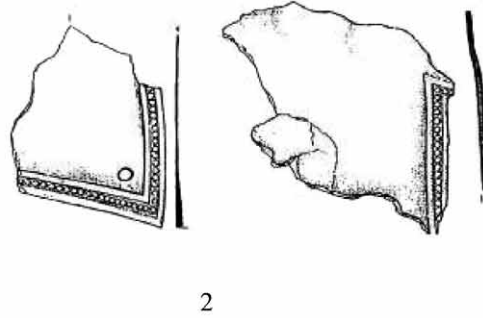
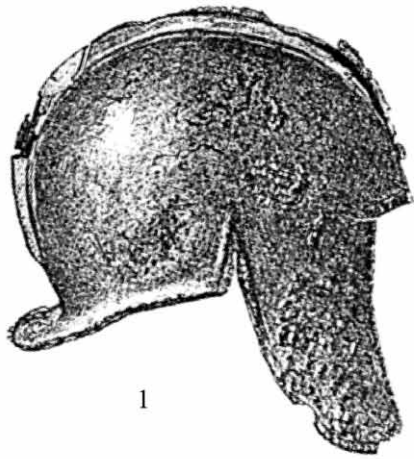

Plate III

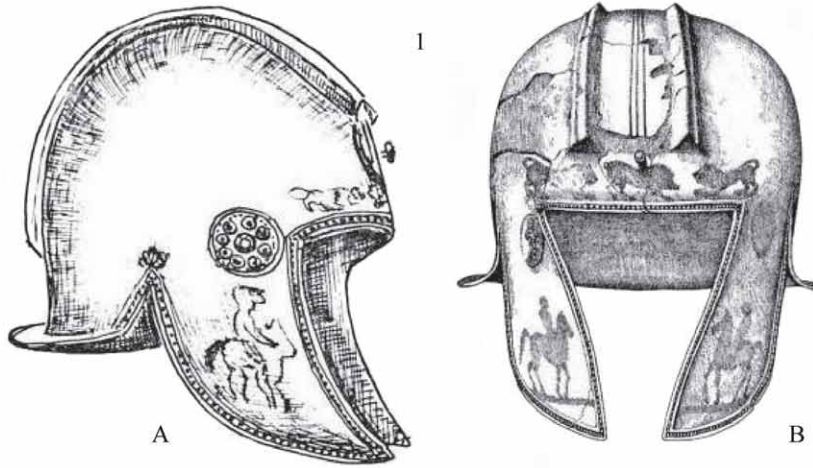

Plate IV

MARIJA MIHALJEVIĆ

Gradski muzej Nova Gradiška
HR – 35400 NOVA GRADIŠKA
Trg kralja Tomislava 7
mmihaljevic@inet.hr

MARKO DIZDAR

Institut za arheologiju
HR – 10000 ZAGREB
Ulica grada Vukovara 68
marko.dizdar@iarh.hr

LATE LA TÈNE BRONZE HELMET FROM THE RIVER SAVA NEAR STARA GRADIŠKA

UDK 903 »636/637« : 739.71
Original scientific paper

In the river Sava, near the village of Donja Varoš not far from Stara Gradiška, an unusually well-preserved helmet was found of east-Celtic or Novo Mesto type. It consists of an iron calotte to which protective bronze forehead and neck guards were attached with iron rivets. A moulded bronze reinforcement runs along the middle of the calotte, ending in representations of human masks and triskels. Bronze cheek pieces decorated with a water bird and rivets hang from the sides of the forehead guard. The forehead and neck guards also have rivets with cross-shaped incisions and traces of red enamel. The helmet is assumed to have been a sacrificial offering. It is dated to the Late La Tène culture and was probably made in a workshop in upper Sava valley or Dolenjska in the area inhabited by the Mokronog group of the Tauriscs.

Celtic protective military equipment includes shields, whose metal parts (umbo) are the most common find in graves, immediately followed by helmets, of which a number of different types have been discovered. Finds in graves, starting from the Early La Tène period, provide good insight into the typological and chronological development of helmets. Until recently not a single Celtic helmet was found in central Croatia on the area to which the La Tène culture spread.¹ The main reason for this is insufficient research, because numerous helmets were found on sites of the Mokronog group in neighbouring Slovenia where the graves of important individuals contained iron and a few bronze helmets.

¹ An iron helmet with a reinforced calotte was discovered in an Early La Tène warrior's cremation grave in Ba-

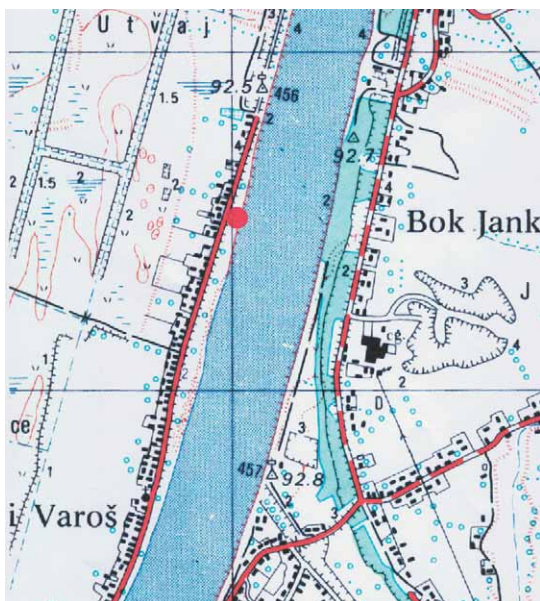
tina in Baranja (VINSKI-GASPARINI 1959; SCHAAFF 1977; SCHAAFF 1988).

The neck guard from a Late La Tène bronze helmet found in the Sava river near Sesvete and the outstanding, completely preserved helmet of the same type found in the Sava near Stara Gradiška suggest that finds of this kind of Celtic armour can be expected in central Croatia as well, indicating the presence, in the Late Iron Age, of artefacts of the La Tène culture whose high level of development strongly influenced the neighbouring autochthonous Pannonian ethnic communities which, we know from Greek and Roman antique sources, inhabited central Posavina (Breucis and Oseriates).

The exceptionally good condition of the helmet found in the Sava river near Stara Gradiška shows not only the appearance of east-Celtic helmets but also their constructive elements and the level of technological knowledge necessary to produce them. Moreover, its find context, when taken together with other Late Iron-Age finds from that area, shows that central Posavina developed under the influence of the south-east Alpine and west-Pannonian cultural region (Tauriscis), while the more easterly Brodska Posavina was oriented to the south-eastern Pannonian region (Scordiscis). Nevertheless, more specific conclusions in this respect cannot be made without additional thorough field research of the region to provide new material from closed units, both settlements and cemeteries, in order to provide a more accurate knowledge of cultural, ethnic and chronological development in Posavina in the Late Iron Age.

DESCRIPTION OF SITE AND CIRCUMSTANCES OF FIND

In 2003, when the water level of the river Sava was unusually low, an exceptionally well-preserved helmet was accidentally found in the shallow water not far from the village of Donja Varoš near Stara Gradiška. It was immediately perceived to belong to the La Tène culture. The place where it was found may possibly once have been a river crossing (Map 1). At the beginning of 2004 Museum in Nova Gradiška bought the helmet and sent it to the Archaeological Museum in Zagreb for conservation and restoration. This was carried out by Damir Doračić, head of the conservation workshop.²

Map 1 – Site of a helmet

Karta 1 – Mjesto nalaza kacige

² The method of conservation and restoration and the information that it provided are described in this number of

Vjesnik by Damir Doračić, who also took the photographs of the helmet. The drawings are by Miljenka Galić

DESCRIPTION OF HELMET³

Its shape and constructive elements show that the helmet found in the Sava near Stara Gradiška is an east-Celtic, Late La Tène helmet of the Novo Mesto type. It is composed of 16 constructi-

Fig. 1 – Helmet, left
Slika 1 – Lijeva strana kacige

Fig. 2 – Helmet, right
Slika 2 – Desna strana kacige

³ Dimensions of helmet: length: 32.5 cm; height with cheek pieces: 26.0 cm; width of calotte: 17.4 cm; width of forehead guard: 23.3 cm; width of neck guard: 25.6 cm;

length of cheek piece: 11.5 cm; width of cheek piece: 8.0 cm; diameter of bronze rivets: 1 cm; dimensions of human masks: 2.2x1.8 cm; diameter of triskel: 1.6 cm.

ve units joined together by riveting and soldering (Figs. 1–8). The calotte is a smooth iron hemisphere circled at the bottom with three narrow ribs with grooves that conceal, from the outside, the join with the forehead and neck guards. The calotte was forged, as evidenced by the double layer of sheet iron that gave it additional strength. On the inside of the calotte small iron rivets secure the fo-

Fig. 3 – Helmet, front
Slika 3 – Prednja strana kacige

Fig. 4 – Helmet, back
Slika 4 – Stražnja strana kacige

Fig. 5 – Human mask on the front side of the helmet; Slika 5 – Ljudska maska s prednje

Fig. 6 – Human mask on the back side of the helmet; Slika 6 – Ljudska maska sa

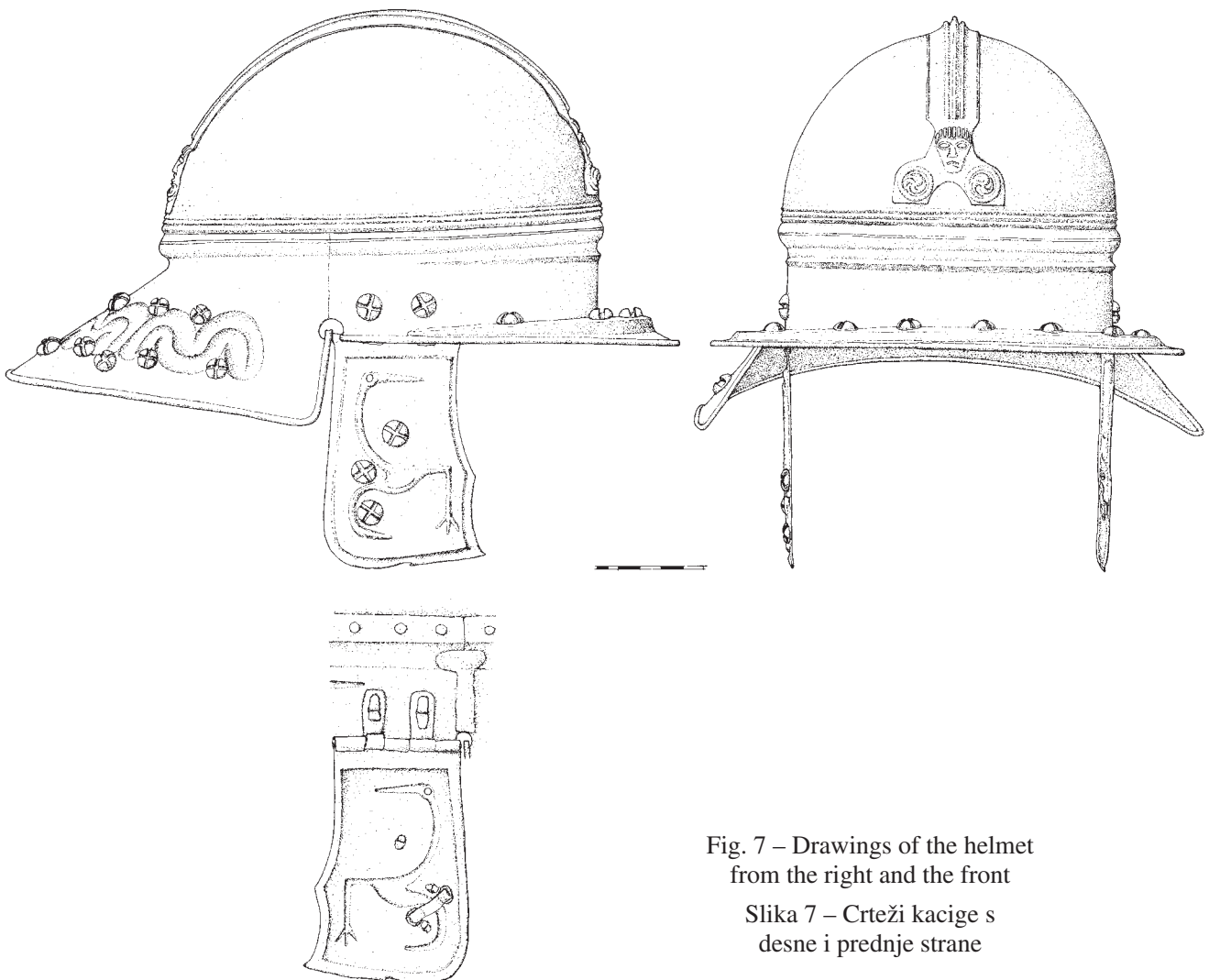

Fig. 7 – Drawings of the helmet from the right and the front

Slika 7 – Crteži kacige s desne i prednje strane

rehead and neck guards which are at the join additionally strengthened by a wide jutting rib with two narrow grooves. The forehead and neck guards are soldered to one another on the inside, in the places where they come into contact at the sides of the helmet. At the top of the forehead guard is another sharply jutting rib (Figs. 3–4). A crescent-shaped step-like reinforcement is soldered to the horizontal part of the forehead guard with seven rounded rivets with cross-like incisions (Figs. 1–3, Fig. 8). All the bronze rivets on the helmet end in a spread nail, at its end divided into two halves, which were then bent.

The wide sloping neck guard is decorated with four embossed M-motifs and eighteen rivets (Fig. 4, Fig. 8). There is a top and bottom rivet between each of the M-shapes, one in each of the top spaces defined by the Ms and one in each of the bottom spaces.

One of the rivets still has traces of red enamel. At the bottom of the neck guard is a loop that served to hold a strap, secured with a bronze rivet. The neck guard of the helmet found in the Ljubljana has a similar loop (GUŠTIN 1990: Fig. 1–2)

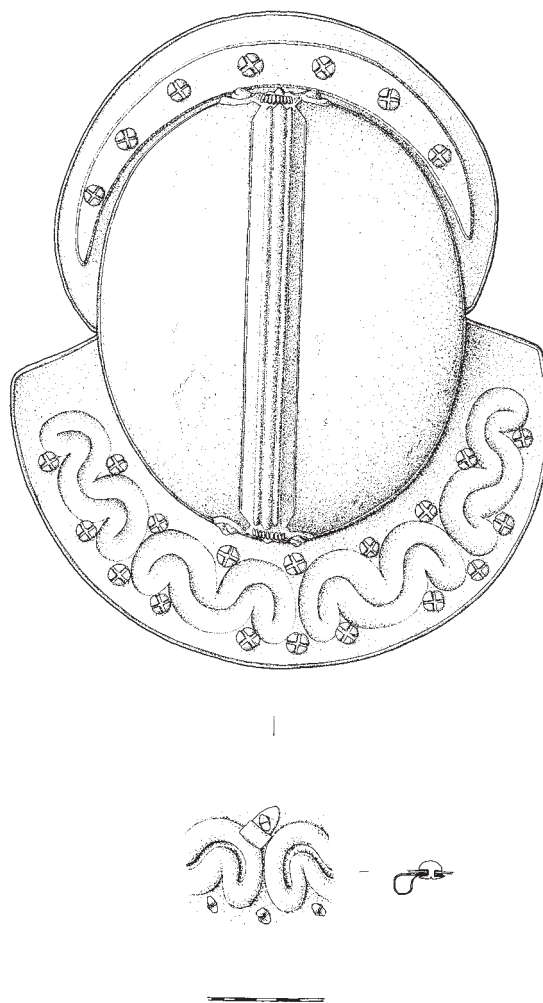

Fig. 8 – Drawing of the helmet from the top; Slika 8 – Crtež kacige odozgo

The forehead and neck guards have a soldered edge reinforcement of U-section as protection from their sharp rims. There is additional soldering at four points on the bottom sides of both guards. Traces of damage and of original repair with tin-lead soldering can be seen in two places on the inside of one of the cheek pieces and on the neck guard. The helmet of the same type from the Ljubljani-ca shows traces of tinning or silvering. The join of the calotte with the guards was tinned and reinforced with a rib for greater strength (GUŠTIN 1990: 121).

A bronze ribbed reinforcement runs along the middle of the calotte, consisting of a jutting central rib flanked by two grooves and two smaller ridges (Figs. 3–4, Fig. 8). Tin-lead solder without the use of any kind of rivet joins it to the calotte. At both ends the reinforcement has an embossed human mask and under it two moulded circles with the triskel motif (Figs. 5–6). The hair on the human head is indicated by vertical ribbing, under it are joined eyeforeheads that continue into a triangular nose running between protruding almond-shaped eyes, a Late La Tène characteristic (POLENZ 1974: 392). The mouth slants slightly to the left: only the ears are missing. The identical masks and triskel at both ends of the ribbed reinforcement suggest that they had been hammered from the same mould.

The bronze cheek pieces are almost rectangular with rounded corners and two points along the front edge, one just below the half-point and the other at the very bottom. The cheek pieces hung from the sides of the forehead guard from a five-part hinge with an iron shaft (Figs. 1–2, Fig. 7). Two band-like links, each secured with a rivet, join the two lateral loops of the hinge to the bottom of the forehead guard. The two end loops and the middle loop of the hinge are formed from the bent top of the cheek piece, and on one of the cheek pieces the end loops are attached with tiny rivets. The cheek pieces have reinforced edges and are decorated with a simplified illustration of a water bird with a slightly curved neck, a long, pointed, straight beak and a hole in the place of the eye. Only one leg is shown, ending in three claws, while the tail curves around a rivet. Each cheek piece has three rivets on the outside with cross-like incisions, and on the inside a fixture for a strap, its ends soldered to the cheek piece.

THE NOVO MESTO TYPE HELMET

The first discovery of a fragment of a Novo mesto type bronze helmet in central Croatia, a neck guard, was a chance find made during gravel excavation in the river Sava south of Sesvete (SOKOL 2001: 17, Abb. 2). The neck guard was made of sheet metal with an embossed decoration in the form of the letter M repeated four times, surrounded, like on the helmet from the Sava near Stara Gradiška, by rivets that had originally been filled with red enamel. At the top of the neck guard, in the place where it was attached to the calotte, is a jutting horizontal rib and rivets that joined the guard to the calotte of the helmet.

In type of decoration, the M-motif ornamented with rivets whose heads are divided in four cross-hatched fields, the neck-guard fragment from the Sava near Sesvete corresponds with the neck guard of the Novo mesto type bronze helmet found in cremation grave 1 in the Košak B plot in Strmec near Bela cerkev. The forehead and neck guards of this helmet were preserved, connected at the sides, and the cheek pieces that hung from the forehead guard; its hemispherical calotte was not preserved but was subsequently reconstructed. There is a rib-like reinforcement at the top of the forehead guard, while the bottom part is horizontal. The top part of neck guard is also reinforced with a rib and its bottom part slopes and is decorated with four embossed M-motifs with rivets above and below. The forehead and neck guards and the cheek pieces are rimmed with a mounted reinforcement. The cheek pieces hung from the sides of the forehead guard from a five-part hinge, where the two lateral loops of the hinge were fastened to the bottom of the forehead guard with two band-like attachments, each of them secured with one rivet. The cheek pieces are decorated with a bird with a long

pointed beak and with three rivets. The heads of the rivets have four cross-hatched fields, like the rivets from Sesvete, and were filled with red enamel (STARE 1973: 25, T. 14, T. 73; SCHAAFF 1980: 402, Abb. 7,3; SCHAAFF 1988: 304, Abb. 23,3).

Besides the helmet, the grave also had a bent iron sword in a bronze scabbard with a perforated decoration, a round umbo and a long curved knife with a bent blade. The grave was dated to the Mokronog IIIb stage, i.e. to the second half of the 1st century BC (BOŽIČ 1999: 211; BOŽIČ 1999a: 159).

In addition to the bronze La Tène helmets of the Novo mesto type mentioned above, iron helmets of the same type were found in somewhat larger numbers. One was discovered in the Late La Tène warrior's grave 169 from Beletov vrt in Novo mesto, which had many grave goods including iron fragments of a helmet calotte that it was not possible to reconstruct and a cheek piece with the figure of a wolf or a dog, its eye shown as a concentric circle. The cheek piece hung from a five-part hinge. The figure of the animal on the cheek piece is surrounded with three rivets whose rounded heads are decorated with an incised cross. The grave was dated to Lt D1, i.e. to the Mokronog IIIa stage, and this helmet is considered the oldest Novo mesto type helmet found so far.⁴

Besides the helmets found in the river Sava near Sesvete and Stara Gradiška, another Novo mesto type iron helmet was found in the water, in the river Ljubljanica. Only its cheek pieces are missing. It consists of three parts, a smooth hemispherical calotte and a forehead and neck guard with edge reinforcements for protection from the sharp rim. Jutting ribs with parallel incised lines run along the tops of the forehead and neck guards, in the places where they are joined to the calotte. The V-shaped neck guard has a sloping position. Three rounded rivets have also been preserved, one on each side securing the band-like attachment from which the cheek pieces hung, and the third holding the fixture in the middle of the neck guard (GUŠTIN 1990: 121, Figs. 1–2).

Two iron Novo mesto type helmets were found in Mihovo in cemetery Na hribcu with more than 400 graves dating from Late Hallstatt to the second century AD (BOŽIČ 1990: 79). One of them was in grave 1656/58 that also contained a *gladius* and a spear. It has a row of rounded rivets on the neck guard under the rib, and the cheek pieces hung from five-part hinges on the forehead guard whose front horizontal part has a crescent-shaped step with rivets, similar to that on the helmet from the Sava near Stara Gradiška. The top of the forehead guard also has a jutting rib. The edges have a U-shaped reinforcement. On the cheek pieces are figure of a bird and three rivets decorated with the cross-hatched propeller motif.⁵ The other helmet was in grave 1656/27, together with a bent sword and a spear. It has a hemispherical calotte with riveted forehead and neck guards. A jutting rib reinforces the forehead and neck guards at the place where they are joined to the calotte. Rounded cheek pieces, each with one large rivet, hung from the forehead guard. The neck guard is sloping and decorated with a moulded curvilinear S-shaped decoration. The edges of the forehead and neck guards have additional U-shaped reinforcements.⁶

An iron Novo mesto type helmet was also found in grave 5 in Idrija near Nova Bača on the territory spread by the Idrija group. It has ribs at the place where the calotte is joined to the forehead and neck guards, while the rounded cheek pieces hung from the sides of the forehead guard to which they were attached with one rivet. The long neck guard is sloping, the forehead guard is short. From its other finds the grave was dated to the end of phase IVa, i.e. to the mid-1st century BC (GUŠTIN 1990: 124; 1991: 53–54, T. 8,1).

4 SCHAAFF 1980: 402-403, Abb. 6, Abb. 7,1; 1988: 304, Abb. 23,1; BOŽIČ 1987: 876-877, T. LXXXVIII,13; KNEZ 1992: 60, T. 59,1-2; BOŽIČ 1999: 210.

5 WINDL 1975: T. XXI,2; SCHAAFF 1977: 202; 1980: 402-403, Abb. 7,2, Abb. 8, T. 19,1; 1988: 304, Abb. 23,2; BOŽIČ 1984: 82,

Fig. 38; GUŠTIN 1990: 122, Fig. 3,3; BOŽIČ 1987: 876, Fig. 46,9; 1999b: 171.

6 VINSKI-GASPARINI 1959: T. III,16; WINDL 1975: T. XV,15; SCHAAFF 1986: 830, Abb. 23,2; 1988: 304, Abb. 20-22; BOŽIČ 1999b: 171.

Besides in Slovenia and Croatia, Novo mesto type helmets were also found in distant sites, from Poland to the Caspian Sea. A tripartite iron helmet was found in cremation grave 25 in Siemiechów (central Poland), used as an urn for the cremated bones of the deceased. The grave also had a bent sword with an S-reinforcement (JAŽDŽEWSKA 1986: 70, Abb. 10,3), a spear, an umbo, an iron handle, the metal remains of a wooden bucket, a fibula, two knives, and in its top part fragments of ceramic vessels characteristic of the Late La Tène period (JAŽDŽEWSKA 1986: 62, Abb. 4–5). On the basis of the iron fibula of the Kostrzewski M variant, the author dated the grave to the end of Late La Tène, the very end of the 1st century BC, considering that the helmet belonged to a Roman legionary (JAŽDŽEWSKA 1986: 67, 73, Abb. 11,5). The helmet has a hemispherical calotte with three small ribs at the bottom and a large one at the place where the calotte is joined to the forehead and neck guards. The front of the forehead guard has a prominent rib. Two rivets join the neck and forehead guards at the sides. The rounded cheek pieces have two rivets each. They hung from the sides of the forehead guard from a hinge attached with two rivets. On the inside there is a fixture for a strap (JAŽDŽEWSKA 1986: 67–68, Abb. 7–9). The helmet from the grave in Siemiechów is now considered to be a variant of the tripartite east-Celtic helmet, clearly distinguishable from Roman helmets which are all in one piece (SCHAAFF 1986: 833).

The fragments of a bronze cheek piece found in Alesia, decorated with an embossed S-motif, are also connected with east-Celtic helmets. The cheek piece is made of thick sheet metal with a linear border along the bottom edge and traces of a tripartite hinge. On the inside is a fixture for a strap (SIEVERS 2001: 141, Pl. 40,5).

Multipart helmets rather similar to the Novo mesto type of east-Celtic helmets were also found in eastern Europe. In grave 3 of the tumulus on the Boiko-Ponura (Krasnodar) a tripartite iron helmet was found with a hemispherical calotte, a short forehead guard with ribs and a long and broad neck guard placed almost at a 90 degrees angle, with a wide rib and under it two curving S-lines in relief that touch in the middle in a rivet. Two masks are placed inside the fields formed by the curves in the middle of the neck guard, and two more identical ones at the sides where the curved lines end, the latter placed horizontally. The masks have moulded eyes, nose and mouth. On the almost rectangular cheek pieces, which widen slightly and are rounded at the bottom, and which were suspended from the forehead guard by tripartite hinges, are pictures of ox heads with prominent horns. Their edges are reinforced in bronze, and a ring for a strap is riveted at the bottom. The forehead and neck guards also have reinforced edges. In the middle of the calotte, above the forehead and neck guards, there is a heart-shaped damaged area that may also have been a decoration. The grave was dated to the 2nd–1st century BC (RAEV – SIMONENKO – TREISTER 1995: 468, 476–478, Fig. 10, T. 29; SIMONENKO 2001: 259, Abb. 38,1). A similar helmet was found in tumulus II in Cugir (CRIȘAN 1993: Pl. 11), dated to the end of the 2nd and the beginning of the 1st century BC. The grave also had a Late La Tène sword in a scabbard, an umbo and a horse's bit of the Thracian type. The calotte and neck guard are in one piece, so it is not a Novo Mesto type helmet in construction. Only its rounded cheek pieces, with one large and three small rivets, are similar to some cheek pieces on Novo mesto type helmets (RUSTOIU 2002: 43, Fig. 26,1).

A find that most resembles Novo mesto type helmets found in Slovenia and Croatia comes from Sarmatian Grave 1 in Jaškul' in Kalmykia. It is a subsequent inhumation in a tumulus in which a silver neck guard from an east-Celtic type helmet was found in a niche to the east of the deceased. The semi-oval neck guard has a bronze edge reinforcement, it is decorated with four M-motifs with eighteen rivets above and below them, their heads divided in four cross-hatched fields like the rivets from Sesvete and Bela cerkev. The guard was found together with horse gear and is assumed to have been used as a horse's chest decoration. Traces of additional work on it show that it was in use for a long time. The grave was dated to the second half of the 1st century AD (OTCHIR-GORIAEVA 2002: 362–363, 370–372, Abb. 2,9, Abb. 8, Abb. 9,4).

The finds from Jaškul' and Boiko-Ponura are seen as showing the eastern route of Celtic influence which, at the end of the 2nd and in the first half of the 1st century BC, led across the Balkans and Carpathians to the north Black Sea area, right as far as the upper and middle Dnjepr. Other items of the La Tène culture were also found in towns along the Black Sea and testify, besides to the existence of contacts, also to the settlement of some Celtic communities in that area (TREISTER 1993: 796–798).

Some constructive elements on the iron and bronze Late La Tène helmets of the Novo mesto type described above indicate their possible origin, and also have a symbolical meanings.

In shape, the cheek pieces of the helmet found in the Sava near Stara Gradiška are closest to the iron cheek pieces from grave 1656/58 in Mihovo and grave 169 in Beletov vrt, and all of them also have three rivets each. The cheek piece from grave 169 in Novo mesto shows a dog or a wolf, while the cheek piece from the grave in Mihovo also shows a bird with a long pointed beak and one leg ending in three claws. The only difference is in the shape of the rivets, which have cross-like incisions on the cheek pieces from Beletov vrt and the crossed-hatched propeller motif on the cheek piece from Mihovo (SCHAAFF 1980: 402, Abb. 7,1–2; GUŠTIN 1990: 122, Fig. 3,3). The figure of a bird with a long pointed beak, one leg with three claws and a curved tail also appears on the bronze cheek pieces from Vinji vrh (SCHAAFF 1980: 402, Abb. 7,3; GUŠTIN 1990: 122, Fig. 3,2).

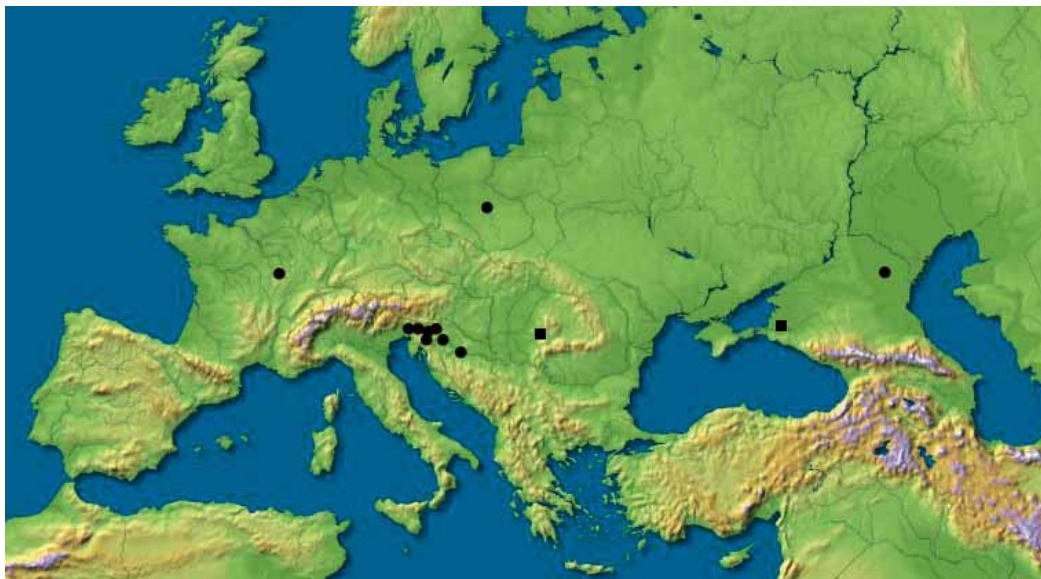
Novo mesto type helmets can also have rounded cheek pieces, as shown by finds in grave 1656/27 in Mihovo, grave 5 in Idrija and the grave in Siemiechow. The helmet found in the Ljubljana may also have had rounded cheek pieces. This might show the influence of west-Celtic or Port type helmets whose cheek pieces have this shape (SCHAAFF 1988: Abb. 1), in other words, that they were made by a more westerly workshop of Novo mesto type helmets that could have been under west-Celtic influence. There is also speculation that rounded cheek pieces on east-Celtic helmets originated from Hellenistic or Italic helmets (SCHAAFF 1988: 302).

Rivets decorated with a cross were found on the helmet from the Sava, on that in grave 169 in Beletov vrt and on the helmet in the Boiko-Ponura tumulus. On the other hand, the helmets from the Sava near Sesvete, from Bela cerkev and from Jaškul' have rivets with a head divided in four cross-hatched fields filled with red enamel. These are considered characteristic of the Late La Tène period north of the Alps, where they were singled out as Variant 1a. Variant 2b, represented by rivets with the cross-hatched propeller motif, such as those found on the helmet in grave 1656/58 in Mihovo, was dated to the same time (BOŽIČ 1993: 143; CHALLET 1992: 118–123, Fig. 76-var. 1a, Fig. 77-var. 2b).

The four M-motifs hammered from the inside on a sloping neck guard and surrounded by rivets are similar on the helmets from Stara Gradiška, Sesvete, Bela cerkev and Jaškul', which places them in the same group of Novo mesto type helmets and helps define their workshop origin and their chronology.

SPREAD AND CHRONOLOGY OF NOVO MESTO TYPE HELMETS

Iron helmets that differed from earlier types of Celtic helmets were found in settlements and cemeteries dating from the end of the 2nd and from the 1st century BC. Late La Tène helmets, usually made of iron, share certain characteristic constructive solutions such as a hemispherical calotte without crown reinforcements, except for the helmet from the Sava near Stara Gradiška, with cheek guards attached with hinges at the sides. Considering their constructive elements, Late La Tène helmets are divided in three groups: one-part helmets found in France and Switzerland, two-part helmets composed of a calotte and or type Port neck guard found west and east of the Alps, and

Map 2 – Finds of Novo mesto type helmets

Karta 2 – Nalazišta kaciga tipa Novo Mesto

three-part helmets of the Novo mesto type composed of a calotte, a forehead guard and a neck guard, found in east-Celtic regions (SCHAAFF 1986: 830–833, Abb. 24; SCHAAFF 1988: 302).

It was U. Schaaff who singled out Late La Tène helmets of the Novo mesto type when he published grave 169 from Beletov vrt in Novo mesto, on the basis of the technological and typological characteristics of the Mihovo helmet and the Novo mesto and Vinji vrh cheek pieces. The basic feature of east-Celtic type helmets is that they are made of three parts – a hemispherical calotte and a forehead and neck guard reinforced in the place where they are joined to the calotte with a jutting rib, and with many rivets. The guards are riveted to the calotte, which the helmet from the Sava near Stara Gradiška shows well, in this case with iron rivets. The edges of the forehead and neck guards have a U-shaped reinforcement. Most east-Celtic helmets have cut-outs at the sides for the ears across which the edge parts are secured from the inside by a join or soldering. The neck guard is decorated with moulding and/or rivets. The cheek pieces are part of the helmet and are joined to it by two flat attachments riveted at the sides of the forehead guard, on the inside. The cheek pieces hung from a five-part hinge. Some cheek pieces are decorated with figures of animals, and they have up to three rivets with decorated heads (SCHAAFF 1980: 403; 1988: 304, Abb. 20–22). Most of the helmets are made entirely of iron. Exceptions are the forehead and neck guards and cheek pieces of the helmet from Bela cerkev, which are bronze (SCHAAFF 1988: 307, Abb. 23)⁷, the almost identical fragment of a neck guard from the Sava near Sesvete, while the helmet from the Sava near Stara Gradiška is made of two metals, a hemispherical iron calotte and bronze guards. Only the neck guard from Jaškul' is made of silver.

Unlike east-Celtic helmets, west-Celtic ones were made in one part with prominent moulding at the bottom and a flanged neck guard. The bottom part is horizontally placed and decorated with rivets. The rounded cheek pieces hung at the sides and their tops were folded over to form the loo-

⁷ The helmet from Bela cerkev may also have had an iron calotte, but it has not been preserved.

ps of the hinges. West-Celtic helmets have so far been found in settlements and graves in France and Switzerland (SCHAAFF 1988: 303–304, Abb. 16–19).

Late La Tène helmets of the Port type were found in western and eastern Celtic regions, from France and Switzerland to Slovenia. They are made of two parts –calotte and neck guard. On the front of the calotte they have embossed »eyeforeheads« and the neck guard has ribs. Two rivets at the sides secure the hinges for the rounded cheek pieces, similar as on the west-Celtic type (SCHAAFF 1988: 307, Abb. 25, Abb. 26–28).

Most tripartite helmets of the east-Celtic or Novo mesto type were found in Slovenia in graves of the Mokronog group and were dated to the 1st century BC (SCHAAFF 1986: 833; 1988: 307, Abb. 24; GUŠTIN 1984: 333)⁸, and the largest number were found on sites in the Krka river valley in Dolenjska, where their placement in graves may reflect an earlier tradition of burying a person together with his helmet as a symbol of social status (GUŠTIN 1990: 124, Fig. 4; 1991: 53–54, Abb. 28). On the basis of the find in grave 169 from Beletov vrt, which is the oldest find that contains a helmet, U. Schaaff dated them to the Late La Tène (SCHAAFF 1980: 403). A younger helmet was found in the grave in Bela cerkev, which also contained an iron sword in a bronze perforated scabbard, which dates it to the Mokronog IIIb stage, i.e. to the second half of the 1st century BC (BOŽIČ 1999: 211; 1999a: 159). Even later is grave 1656/58 in Mihovo which contained a Roman *gladius*.⁹ Somewhat earlier is the helmet from the richly equipped grave 5 from Idrija at Bača dated to the middle of the 1st century BC (GUŠTIN 1990: 124).

The finds we have described show that the custom of placing helmets in graves, found on Early La Tène sites, reappeared in the Late La Tène period when iron helmets were placed in the graves of prominent individuals in the Dolenjska and Posočje region mostly dating from the Mokronog IIIa–b stages, i.e. from stage IVa of the Posočje group.¹⁰

This shows that the helmets in grave 169 at Beletov vrt, grave 1656/27 in Mihovo, from the Ljubljana, grave 25 in Siemiechow and in the Boiko-Ponura tumulus are earlier, which other finds from the closed graves confirm. These helmets have a more sloping neck guard decorated with moulded lines. The helmets with a bronze horizontal forehead guard and a sloping neck guard from the Sava at Sesvete and Stara Gradiška, from the grave on Strmec at Bela cerkev, the iron helmet from grave 1656/58 with the *gladius* from Mihovo and the fragment of the silver neck guard from Jaškul' are of a later date. These helmets have the M-motif repeated four times and surrounded by rivets on the neck guard, and the horizontal jutting part of the forehead guard has a crescent-shaped reinforcement with rivets. This allows us to date the fragment from the Sava near Sesvete and the helmet from the Sava near Stara Gradiška, by directly comparing them with finds in the closed grave in Strmec at Bela cerkev, to the earlier part of Lt D, i.e. to Lt D2 or Mokronog IIIb, which means to the end of the first half or to the second half of the 1st century BC. These helmets are especially characteristic of sites in the Krka river basin and in Gorjanci, which is where the workshops that made them were probably located, and these workshops also made the Sesvete fragment and the Stara Gradiška helmet. This is further confirmation of the strong links between Mokronog sites in Dolenjska and in Slovenian Posavina and La Tène sites in Croatia between the mountains of Plešivica and Medvednica and further east to central Posavina.

8 U. Schaaff also mentions the find of a tentative east-Celtic type helmet in a cremation grave in Vercellia in Piemont.

9 SCHAAFF 1980: 402–403, Abb. 7,2, Abb. 8, T. 19,1; 1988: 304, Abb. 23,2; BOŽIČ 1984: 82, Fig. 38; GUŠTIN 1990: 122, Fig. 3,3; BOŽIČ 1987: 876, Fig. 46,9; 1999b: 171)

10 SCHAAFF 1980: 402–403; GUŠTIN 1984: 333; BOŽIČ 1984: 82; 1987: 876–878; SCHAAFF 1988: 304, Abb. 24; GUŠTIN 1990: 128, Fig. 4; 1991: 53–54, 78, Abb. 28; BOŽIČ 1999: 210–211. Helmets were also found in Late La Tène graves in the south-Alpine region from the western fringes of Friuli to Liguria.

CIRCUMSTANCES AND SYMBOLISM OF THE FIND

The bimetal helmet of the Novo mesto type was found not far from Stara Gradiška when the river Sava was low. The other find of a Novo mesto type helmet in central Croatia, the fragment of a bronze neck guard, was also found in the river Sava during the extraction of gravel and sand at Sesvete (SOKOL 2001: 17). The find of a helmet of the same type at the confluence of the Ljubija and the Ljubljanica shows that these are not isolated watery deposits of Late La Tène helmets on the territory covered by the Mokronog group (GUŠTIN 1990: 121).

When people from the Late Iron Age deposited objects in various contexts, finds of military gear represent the »male component«. These finds show that a selection existed that was not random and they are divided in three basic groups: fragmented weapons deposited in hoards of tools which were probably intended for further processing; weapons that had been sacrificed, such as individual finds in water; intentionally damaged weapons in group finds (KURZ 1995: 116).¹¹

Depositing individual pieces, such as the helmet from the Sava at Stara Gradiška, is closely connected to their value, and because of their great value helmets were rarely placed in graves in west and central Europe (KURZ 1995: 76). Furthermore, the helmet was used to protect the head, which was of outstanding importance in Celtic beliefs and rituals, and this could have been one of the reasons for depositing such a prestigious object (HÄRTL 2005: 65). The act of donating outstanding and precious pieces of military equipment, both helmets and swords, indicates that the community had distinguished members whose status and rank these objects symbolised (KURZ 1995: 116). Quality weapons or armour were rarely placed in hoards and were more often found in shrines, in group finds and in the context of water.

According to U. Schaaff, west- and east-Celtic helmets were usually found in graves and settlements, except Port type helmets which were also recorded in group finds and in shrines. The finds from the Sava and the Ljubljanica show that helmets of the Novo mesto type can also be found in the water context and they may have been sacrificial offerings, perhaps to the gods of the underworld (MAIER 2001: 145). Later bronze helmets of the Mannheim and Bugenum types have also been found in the water context (KURZ 1995: 85–86).¹² On the other hand, most Novo mesto type helmets were found in graves in Dolenjska, where their placement in graves most probably reflected an earlier tradition of placing helmets in graves under tumuli to symbolise the deceased's social status (GUŠTIN 1990: 124, Fig 4; 1991: 53–54, Abb. 28). This interpretation substantiates the strongly autochthonous Hallstatt component singled out in sites of the Mokronog group in Dolenjska, already documented earlier (BOŽIČ 1999; KRIZ 2005).

Contributing undamaged weapons to the waters contrasts with the finds in graves which usually contain unusable weapons damaged by bending. It is believed that intact military equipment was placed in the water to secure weapons in the afterworld, unlike the damaged weapons in group finds which were loot and which in fact symbolised the enemy's weakness (KURZ 1995: 117).¹³

The act of sacrifice had a clear and definite meaning and implied the destruction of someone or something, of moving them from this world so as to achieve some benefit for the person or persons making the sacrifice. This benefit could be gain or deflection, which means that the sacrifice was either made to achieve something positive or to ward off something negative. In all religious systems the sacrificial offering has a central meaning with emphasised polarity between death on one

11 Weapons usually appear in hoards as fragmented, spears being the most common. Helmets do not appear in hoards as a rule, only very rarely like for example in the hoards from Negova and Vetulonia (KURZ 1995: 34–36).

12 Weapons are scarce in graves in south Germany, but this lack is balanced by finds in water. The same situation is

recorded in central Europe after Lt B, when helmets are rarely found in graves but do appear in water (KURZ 1995: 103).

13 GREEN 1998: 177. Sacrifice by fire was to Taran, is sacrificial offerings hung on trees were to Essus, sacrifice by water was to Teutates. This represents links with the basic elements of life: air, fire and water.

hand and renewal/revival on the other (GREEN 1998: 169–170). The most important determinants of sacrifice are donation or separation. Sacrifice by donation can be made to achieve various purposes, it can be a request for something to happen or not to happen, or a reaction to a crisis situation undertaken to appease or pacify supernatural forces, or it can express gratitude for success in battle, good health, the birth of a healthy child, conquering illness or success in a business venture. Separation is also an important factor in the success of a sacrifice. Holiness implies separation from the human world and a distance between the holy and the profane, which can only be bridged through sacrificial gifts. If a sacrifice is to be successful, it is necessary to physically or metaphorically transfer the sacrificial offering out of the real world, which can be achieved by burial in the ground which makes it invisible and inaccessible. A similar end is achieved by depositing sacrificial offerings in the water or in marshland, or by making a boundary around the holy ground as a holy divide protecting the earthly manifestation of the supernatural world. The most important moment in this separation is the act of slaughter, which can be compared with the ritual destruction of non-spiritual votive offerings such as weapons, jewellery or wares (GREEN 1998: 170–173).

Using this approach, the helmet from the Sava near Stara Gradiška and the find from the same context in the surroundings of Sesvete can be viewed as sacrificial offerings to the gods of the underworld to appease them or to ensure some unknown benefit for the helmet's owner or the whole community, perhaps to calm the river's wild nature. However, only after more such finds will be found in the south-Pannonian region, their meaning probably become much clearer.

Except in the find context itself, symbolism on the helmet from the Sava near Stara Gradiška can also be recognised in some of the presentations it shows, which have a symbolical meaning.

At each end of the central reinforcement on the calotte there is a human mask and under it two triskels (Figs. 5–6). These represent the Sun and are frequent on La Tène objects. The Sun is also symbolised by a water bird with a long pointed beak, which is the most frequent representation on the cheek pieces of Novo mesto type helmets.

The two human masks are undoubtedly a trans-regional symbol in the La Tène heritage, which most probably represent decapitated heads, so-called *têtes coupées*, sources for which are found in Thracian-Scythian, oriental and Etruscan influences (HÄRTL 2005: 23–24). In general, masks are seen as protection, they have an apotropaic influence when they are placed on weapons or horse gear, as the final decoration on items such as sword handles or clasps, the pins of wheel axles (POLENZ 1974: 396; MEGAW – MEGAW 1996: 164–165; HÄRTL 2005: 13, 27–29).¹⁴ Besides on warrior or horse gear (POLENZ 1974; KRÄMER – SCHUBERT 1979), masks are also found on pottery (PESCHEL 1988/1989). Scholars assume that the small Celtic masks were modelled on those on Etruscan jewellery and tools (PESCHEL 1988/1989, 85). Thus the masks on the helmet from the Sava served to protect its bearer by looking out for and noticing danger both in front and behind, providing him with complete safety.

In the area inhabited by the Mokronog group the representation of human masks were earlier found, besides on coins, on a cantharoi from the Middle La Tène cremation grave 40 from Kandija in Novo Mesto. The masks are placed on the opposite sides of the vessel. The eyes are plastically rendered with prominent pupils surrounded by a groove; a semicircle of dots indicates the eyeforeheads. The nose is prominent, the mouth curved in a semicircle, there is no hair. The cantharoi handles end in rams' heads at the bottom. The cantharoi from Kandija is thought to originate from east-Celtic regions, based on comparison with finds on sites in Transdanubia and Tisa valley (KNEZ –

14 A bent middle La Tène sword whose handle ended in a human mask was found in a devastated grave in Kupino-

vo in Syrmia (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 29, T. XVIII,3).

Fig. 9 – Tetradrachm of the Đurđevac type TKN 56–127 from Mačkovac
Slika 9 – Tetradrahma tipa Đurđevac TKN 56–127 iz Mačkovca

Fig. 10 – Tetradrachm of the Đurđevac type TKN 69–136 from Mačkovac
Slika 10 – Tetradrahma tipa Đurđevac TKN 69–136 iz Mačkovca

SZABÓ 1980–1981). Human masks are also found on gold beads from the Szárad-Regöly hoard, but these are in a completely different style (SZABÓ 1971: 56, Pl. 49–50) and do not belong to the same source as the masks on the helmet.

The masks on the helmet are most similar to those on coins, on tetradrachms of the Frontalgesicht type that were mostly found in east Slovenia, both in hoards, for example in Dobrna Retje and Lemberg, and in individual finds in Vinji Vrh, where an east-Celtic helmet was also found, and in Podbočje, Samobor and Tounj. Frontalgesicht coins were made by the Tauriscis and belong to the younger group of so-called east-Noricum coins. At the bottom of the obverse is a frontal representation of a head and above it a coronet, while the reverse shows a horse. The mint is believed to have been in Celje although most finds were made along the Sava and the Krka so it could also have been there (KOS 1977: 19, 47, Map 3, T. 24,22–24, T. 25,1, T. 29,7–9, T. 34,3, T. 37, 1–2, T. 36,4, T. 37,7), which would coincide with the distribution of the east-Celtic helmets of the Novo mesto type.

There is also great similarity with the masks on the silver phalerae from the Manerbio sul Mella hoard near Brescia dated to the first half of the 1st century BC. Two large and twelve small phalerae have been preserved, which were probably the gear used to adorn two horses. The large ones have a border of moulded human masks around the edge and a triskel in the centre, while the smaller ones only have masks around the edge. The masks are oval with a V-shaped hairline from which the hair sweeps back. The eyes and nose are moulded, the eyeforeheads shown as dots, the mouths curve downward. Similar silver phalerae were found in the Thracian-Pontic circle so they

are believed to be the product of east-Celtic Boii or Tauriscis workshops or maybe the work of the Danubian Celts (KRUTA 1975; 1987: 64–69). The phalerae could date from the 2nd century BC and may be of Italic provenance (TIZZONI 1985: 22–24, T. 12–15). The Manerbio phalerae may have been ornaments for a pair of chariot horses, the larger ones on their chests and the smaller ones on their bridles (SCHÖNFELDER 2002: 257). They have been dated to the earlier phase of the Late La Tène only on the basis of stylistic analysis of the masks and comparison with representations on silver coins of the Boii. They belong to phalera type 1, characteristic of which is a central boss that can be decorated in various ways (van ENDERT 1991: 71–72).

Human masks also appear on horse's gear in the Koilovtsi site in north Bulgaria, where a small tumulus has a richly equipped warrior's grave with horse's gear including six elliptical bronze applications showing a frontal view of the human face. Each side of the bridle had three medallion-shaped phalerae with a reinforced edge and concentric circles between the masks and the edges. The hair is extremely simple with curls on the forehead. The eyes are elongated, the pupils marked with a dot, the eyeforeheads straight and the nose has wide nostrils. The mouth is also moulded and is extremely stylised. The find is dated to the second half of the 2nd or to the 1st century BC and is considered to have been locally made by a lower Danubian workshop for members of the local elite (LAZAROVA – PAUNOVA 2003: 52, 54, Fig. 11, Fig. 13).

CONCLUSION

The helmet from the Sava is one of a small number of finds in central Posavina that can be dated to the Late Iron Age and connected with the La Tène heritage.¹⁵ In nearby Mačkovac a smooth, bronze, wire fibula was found of middle La Tène scheme with a semicircular arc thickening into a spring consisted of two larger spirals connected on the outside and with a short bent foot (BRUNŠMID 1899–1900: 70; BALEN-LETUNIĆ 1998: 52). Research in the Late Bronze Age settlement of Crišnjevi in Mačkovac uncovered two tetradrachms of the Đurđevac type (Fig. 9–10)¹⁶ and sherds of Late La Tène pottery (KARAVANIĆ – MIHALJEVIĆ – KALAFATIĆ 2002: 49). Four more tetradrachms of the Đurđevac type were found in a settlement in Donja Dolina in Bosnian Posavina, where many finds dating from the Early to the end of the Late La Tène periods were discovered (MARIĆ 1963: 79 pl. II, 11–12, 14–15; 1964: 49 pl. XXII, 4; POPOVIĆ 1987: 145). These type of coin is so-called east-Noricum origin, many of which were found, together with coins of the Samobor and Varaždin type, on sites in northwest Croatia and are linked with the spreading of the Tauriscis tribal alliance (DUKAT – MIRNIK 1976: 190–192; KOS 1977: 46; DIZDAR – POTREBICA 2005: 63–64, Map 3).

All this shows that the helmet from the Sava near Stara Gradiška is not the only find that indicates that central Posavina was oriented westward, i.e. to the area inhabited by the Mokronog group. Nevertheless, there are at present too few researched sites to define more closely the ethnic group that lived in central Posavina in the Late Iron Age, although sources mention the Oseriates who lived west of the Breucis (*NH* 3.25.148).

15 There are many La Tène finds in neighbouring Bosnian Posavina, especially in settlement and graves in Donja Dolina where all the stages of La Tène development are represented, and in the devastated Late La Tène cemetery in Donji Laminci (TRUHELKA 1901; TRUHELKA 1904).

16 For the determination of coins we wish to thank Andrej Šemrov of the National Museum of Slovenia in Ljubljana and Dragan Božić of the Institute of Archaeology of the Slovenian Academy of Science and Arts in Ljubljana.

LITERATURE

- BALEN-LETUNIĆ, D. 1998 – Novogradiški kraj u predpovijesti. U: *Nova Gradiška, U povodu 250. obljetnice osnivanja grada*, Izabrane teme, Biblioteka „Historia Croatica« – knjiga 16, ur. T. ĐURIĆ – N. PELEH. Zagreb, 49–52.
- BOŽIČ, D.
- 1984. Naoružanje ratnika mlađeg željeznog doba. U: *KEATOI*. Ljubljana, 1984: 77–82.
  - 1987. Zapadna grupa. U: *PJZ*, V, 1987: 855–897.
  - 1990. Mihovo (Novo mesto). U: *Arheološka najdišča Dolenjske*. Ur. M. GUŠTIN. Arheo. Ljubljana, 79–82.
  - 1993. Slovenija in srednja Evropa v poznolatskem obdobju. *AV*, 44/1993: 137–152.
  - 1999. Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahre 1964. *AV*, 50/1999: 189–213.
  - 1999a Žvenket mečev in trušč bojnih voz. U: *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ur. B. AUBELJ. Ljubljana, 1999: 158–160.
  - 1999b Poslednje počivališče ob vznožju Gorjancev. U: *Zakladi tisočletij, Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ur. B. AUBELJ. Ljubljana, 1999: 171–173.
- BRUNŠMID, J. 1899–1900 – Prehistorijski predmeti željeznog doba iz Šarengrada u Srijemskoj županiji. *VHAD, n.s.*, 4/1899–1900: 59–70.
- CHALLET, V. 1992 – Les Celtes et l’email. *Documents Préhistoriques*, 3. Paris, 1992.
- CRİŞAN, I.H. 1993 – *Civilisația geto-dacilor*. Bucureşti, 1993.
- DIZDAR, M. – H. POTREBICA, 2005 – The Late La Tène culture in central Slavonia (Croatia). U: *Celts on the Margin, Studies in European Cultural Interaction, 7th Century BC-1st Century AD*, Dedicated to Zenon Wozniak, ed. H. DOBRZAŃSKA -V. MEGAW – P. POLESKA. Kraków, 57–66.
- DUKAT, Z. – I. MIRNIK 1976 – Pre-Roman Coinage on the territory of modern Yugoslavia. *Bulletin Institute of Archaeology*, 13/1976: 175–210.
- van ENDERT, D. 1991 – Die Bronzefunde aus dem Oppidum von Manching. *Ausgrabungen in Manching* 13. Stuttgart, 1991.
- GÖBL, R. 1973 – Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum. *Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften*, Bd. 113. *Veröffentlichungen der Kommission für Numismatik*, 2. Wien, 1973.
- GREEN, M. 1998 – Humans as ritual victims in the later prehistory of Western Europe. *OJA*, 17(2)/1998: 169–189.
- GUŠTIN, M.
- 1984. Die Kelten in Jugoslawien. *JbRGZM*, 31/1984: 305–363.
  - 1990. Poznolatska železna čelada iz Ljubljanice, *AV*, 41/1990: 121–135.
  - 1991. Posočje in jüngerem Eisenzeit. *KatMon* (Ljubljana) 27, 1991.
- HÄRTL, P. 2005 – *Zur besonderen Bedeutung und Behandlung des menschlichen Kopfes innerhalb der Latènekultur Mittel- und Westeuropas*. UPA Band 122. Bonn, 2005
- JAŽDŽEWSKA, M. 1986 – Ein römischer Legionärshelm aus Polen. *Germania*, 64/1/1986: 61–73.
- KARAVANIĆ, S. – M. MIHALJEVIĆ – H. KALAFATIĆ 2002 – Naselje Mačkovac – Crišnjevi kao prilog poznavanju početaka kulture polja sa žarama u slavonskoj Posavini. *Prilozi*, 19/2002: 47–62.
- KNEZ, T. 1992 – Novo Mesto 2, Keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt. *Carniola archaeologica*, 2. Novo mesto, 1992.
- KNEZ, T. – SZABÓ, M. 1980–1981 – Ein keltischer Kantharos aus Novo mesto. *AJug*, 20–21/1980–1981: 80–88.

- KOS, P. 1977 – Keltski novci Slovenije. *Situla*, 18/1977.
- KRÄMER, W., SCHUBERT, F. 1979 – Zwei Achsnägel aus Manching. Zeugnisse keltischer Kunst der Mittellatènezeit. *Jdl*, 94/1979: 366–389.
- KRIŽ, B. 2005 – Novo mesto VI, Kapiteljska njiva, Mlajšeželeznodobno grobišče. *Carniola Archaeologica*, 6. Novo mesto, 2005.
- KRUTA, V. 1975 – La Falere di Manerbio (provincia di Brescia). U: *Atti del Convegno internazionale per il XIX centenario della dedicazione del »Capitolium« e per il 150° anniversario della sua scoperta*. Brescia, 1975: 43–52.
- KRUTA, V. 1987 – Les phalères de Manerbio. U: *Les Celtes en Italie. Dossiers Histoire et Archeologie* n° 112. Dijon, 64–69.
- KURZ, G. 1995 – Keltische Hort- und Gewässerfunde in Mitteleuropa, Deponierungen der Latènezeit. *Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg*, Heft 33. Stuttgart, 1995: Kommission-sverlag, Konrad Theiss Verlag.
- LAZAROVA, S. – V. PAUNOVA 2003 – A Late Iron Age Grave Find from the Village of Koilovtsi in Central North Bulgaria. *ArBul*, 7/2003, 1: 45–58.
- MAIER, B. 2001 – *Die Religion der Kelten, Götter – Mythen – Weltbild*. München, 2001.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1970 – *Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu*. *ActaMusCib*, 2, 1970.
- MARIĆ, Z. 1963 – Keltski elementi u mlađem željeznom dobu BiH. *GZM*, 18/1963: 63–83.
- MARIĆ, Z. 1964 – Donja Dolina. *GZM*, 19/1964: 5–128.
- MEGAW, R. – V. MEGAW 1996 – *Celtic Art, From its beginnings to the Book of Kells*. London, 1996: Thames and Hudson
- OTCHIR-GORIAEVA, M. 2002 – Das sarmatische Grab von Jaškul', Kalmykien. *Eurasia Antiqua*, 8/2002: 353–387.
- PESCHEL, K. 1988/1989 – Ein keltisches Bronzeköpfchen aus Thüringen. *MAGW*, 117–119/1988–1989: 81–90.
- PINK, K.
– 1937. Keltisches Silbergeld in Noricum. *PZ*, 24/1937: 42–76+ 2 T.
– 1939. Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. A Keleti kelták és szomszédjaik pénzverése. *DissPann*, ser. II, 15/1939.
– 1950. Einführung in die keltische Münzkunde mit besonderer Berücksichtigung Österreichs. *ArAu*, 6/1950.
- POLENZ, H. 1974 – Ein maskenverzierter Achsnägel der Spätlatènezeit vom Donnersberg in der Pfalz. *Germania*, 52/1974, 2: 386–400.
- POPOVIĆ, P. 1987 – *Novac Skordiska, Novac i novčani promet na centralnom Balkanu od IV. do I. veka pre n. e.* Beograd-Novı Sad, 1987.
- RAE, V. B. A. – A. V. SIMONENKO – M. J. TREISTER 1995 – Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe. *JbRGZM*, 38/(1991)1995, 2: 465–496.
- RUSTOIU, A. 2002 – *Razboinici Ți Artizani de Prestigiu în Dacia Preromana, Interferente Etnice Ți Culturale în Mileniul I a.Chr. – I p.Chr.*, Vol. III. Cluj-Napoca, 2002.
- SCHAAFF, U.
– 1977. Keltische Eisenhelme aus vorrömischer Zeit. *JbRGZM*, 21/(1974)1977: 149–204.
– 1980. Ein spätkeltische Kriegergrab mit Eisenhelm aus Novo mesto. *Situla*, 20–21/1980: 397–413.
– 1986. Studien zur keltischen Bewaffnung. *JbRGZM*, 33/1986, 2: 830–833.
– 1988. Keltische Helme. U: *Antike Helme. Monographien RGZM*, 14. Mainz, 1988: 293–317.

- SCHÖNFELDER, M. 2002 – Das Spätlatènezeit Wagengrab von Boé (dép. Lot-et-Garonne). *Monographien RGZM*, 54. Mainz, 2002.
- SIEVERS, S. 2001 – *Les armes d'Alésia*. U: Alésia, Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois (1991–1997), 2 – Le matériel, dir. M. REDDÉ – S. von SCHNURBEIN. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (Paris), 22/2001: 121–209.
- SIMONENKO, A. V. 2001 – Bewaffnung und Kriegswesen der Sarmaten und späten Skythen im nördlichen Schwarzmeergebiet. *Eurasia Antiqua*, 7/2001: 187–327.
- SOKOL, V. 2001 – Neue Latènfunde aus der Umgebung von Zagreb (Croatia). *Instrumentum*, 16. Montagnac, 2001.
- STARÈ, V. 1973 – Prazgodovina Šmarjete. *KatMon*, 10, 1973.
- SZABÓ, M. 1971 – *Heritage of the Celts in Hungary*. Budapest, 1971: Corvina Press.
- TIZZONI, M. 1985 – I materiali della tarda età del Ferro al Museo Civico di Brescia. *Studi Archeologici* (Bergamo), 4/1985.
- TREISTER, M. J. 1993 – The Celts in the north Pontic area: a reassessment, *Antiquity*, 67 no. 257/1993: 789–804.
- TRUHELKA, Ć. 1901 – Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini. (Tečajem godine 1900.). *GZM*, 13/1901: 1–29.
- TRUHELKA, Ć. 1904 – Der vorgeschichtliche Phalbau im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška). Bericht über die Ausgrabungen bis 1904. *WMBH*, 9/1904: 3–156.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1959 – Keltski ratnički grob iz Batine. *ARR*, 1, 1959: 281–297.
- WINDL, H. 1975 – *Das Latène- und kaiserzeitliche Gräberfeld von Mihovo (Unterkrain (Dolenjsko))*. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der Philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 1975.

KASNOLATENSKA BRONČANA KACIGA IZ SAVE KOD STARE GRADIŠKE

U rijeci Savi, kod sela Donja Varoš nedaleko od Stare Gradiške, pronađena je iznimno sačuvana kaciga istočnokeltskog tipa ili tipa Novo Mesto. Kaciga se sastoji od željezne kalote za koju su željeznim zakovicama spojeni brončani čeon i zatiljni štitnici. Po sredini tjemena kalote nalazi se još jedno profilirano brončano pojačanje koje završava prikazima ljudskih maski i motivima trojnih zavoja. Sa strana čeonog štitnika ovješene su brončane obrazine na kojima se nalazi prikaz barske ptice i zakovice. Na čeonom i zatiljnom štitniku također se nalaze zakovice s križnim urezima u kojima su sačuvani tragovi crvenog emajla. Za kacigu se pretpostavlja da je žrtveni dar. Kaciga je datirana u kasni laten te je vjerojatno proizvod radionice smještene u gornjoj Posavini ili Dolenjskoj koja se nalazila na prostoru rasprostiranja mokronoške skupine Tauriska.

Obrambenom keltskom naoružanju, uz nalaze metalnih dijelova štitova (umba) koji se u grobovima pojavljuju najčešće, pripadaju i kacige koje su zastupljene većim brojem različitih oblika. Na osnovi nalaza u zatvorenim grobnim cjelinama, počevši od ranog latena, za kacige se s, dosta sigurnosti, može slijediti tipološko-kronološka slika razvoja. Na prostoru rasprostiranja latenske kulture u središnjoj Hrvatskoj donedavno nije bio poznat nalaz ni jedne keltske kacige,¹⁷ što je ponaj-

17 Iz Batine u Baranji poznat je nalaz ranolatenskog paljevinskog ratničkog groba u kojem se nalazila željezna ka-

ciga s pojačanom kalotom (VINSKI-GASPARINI 1959; SCHAAFF 1977; 1988).

prije odraz nedovoljne istraženosti, kako to najbolje pokazuju brojnije zastupljeni nalazi kaciga na nalazištima mokronoške skupine na prostorima susjedne Slovenije, gdje su u grobovima istaknutih pojedinaca pronađene željezne i u malo manjem broju brončane kacige. Nalazi zatiljnog štitnika kasnolatenske brončane kacige u Savi kod Sesveta te iznimne, u cijelosti sačuvane kacige istog tipa u Savi kod Stare Gradiške, pokazuju kako se i na prostorima središnje Hrvatske mogu očekivati nalazi ovog dijela obrambenog keltskog naoružanja koje pokazuje kako je na tom prostoru tijekom mlađeg željeznog doba postojala ostavština latenske kulture koja je svojim postignućima snažno utjecala i na susjedne autohtone panonske etničke zajednice koje se, prema antičkim izvorima, smještaju na prostor srednje Posavine (Breuci i Oserijati).

Kaciga pronađena u Savi kod Stare Gradiške svojom iznimnom sačuvanosti omogućuje uvid ne samo u izgled, već i u konstrukcijske elemente te način i tehnološka znanja potrebna za izradu istočnokeltskih kaciga. Također, mjesto njezinog pronalaska, uz dosad prikupljene nalaze datirane u mlađe željezno doba s tog prostora, dokumentira usmjerenost srednje Posavine jugoistočnoalpskom i zapadnopanonskom kulturološkom okružju (Taurisci), dok je s druge strane istočnije smješteno područje brodske Posavine već pokazivalo usmjerenost jugoistočnopanonskome miljeu (Skordisci). Ipak, za donošenje konkretnijih zaključaka potrebno je provesti terenska istraživanja koja će s novo prikupljenom građom iz zatvorenih cjelina kako naselja, tako i groblja, omogućiti definiranje kulturne, etničke i kronološke slike razvoja mlađeg željeznog doba u Posavini.

OPIS NALAZIŠTA I OKOLNOSTI NALAZA

U vrijeme niskog vodostaja rijeke Save 2003. godine, nedaleko od sela Donja Varoš pokraj Stare Gradiške, u plitkoj riječnoj vodi slučajno je pronađena iznimno dobro sačuvana kaciga za koju je odmah zaključeno kako pripada kacigama latenske kulture. Kaciga je pronađena na mjestu mogućeg nekadašnjeg prijelaza preko rijeke (Karta 1).

Kaciga je otkupljena za Gradski muzej u Novoj Gradiški te je početkom 2004. godine upućena na postupke konzervacije i restauracije u radionicu Arheološkog muzeja u Zagrebu, koje je proveo voditelj radionice Damir Doračića.¹⁸

OPIS KACIGE¹⁹

Kaciga pronađena u rijeci Savi kod Stare Gradiške, s obzirom na oblik i konstrukcijske elemente, pripada istočnokeltskom tipu kasnolatenskih kaciga, odnosno kacigama tipa Novo Mesto. Kaciga je sastavljena od 16 konstruktivnih elemenata koji su pomoću zakovica i lemljenja spojeni u cjelinu (slika 1–8). Gornji dio čini glatka željezna polukružna kalota koja na kraju, oko cijelog ruba, ima tri uska rebrasta izbočenja sa žljebovima koji zapravo s prednje strane prikrivaju spojeve s čeonim i zatiljnim štitnicima. Kalota je izrađena kovanjem, o čemu svjedoči sačuvani dvostruki sloj lima koji je pospješio njezinu čvrstoću. Za kalotu su, s njezine unutarnje strane, sitnim željeznim zakovicama pričvršćeni brončani čeoni i zatiljni štitnici, koji su na mjestu spajanja s kalotom još pojačani širim izbočenim rebrom na kojem se nalaze dva uska žlijeba. Čeoni i zatiljni štitnik još su s unutarnje strane, na mjestu dodira na bočnim stranama kacige, međusobno spojeni lemljenjem. Na vrhu čeonog štitnika nalazi se još jedno oštro profilirano rebrasto izbočenje (slika 3–4). Po vodorav-

¹⁸ Postupke konzervacije i restauracije te spoznaje prikupljene tijekom njihove provedbe u ovom broju Vjesnika opisuje Damir Doračić, koji je izradio i fotografije kacige. Crteži su djelo Miljenke Galić.

¹⁹ Dimenzije kacige: dužina kacige: 32,5 cm; visina kacige s obrazinama: 26,0 cm; širina kalote kacige: 17,4

cm; širina čeonog štitnika: 23,3 cm; širina zatiljnog štitnika: 25,6 cm; visina obrazine: 11,5 cm; širina obrazine: 8,0 cm; promjer glavice brončanih zakovica: 1,0 cm; dimenzije ljudskih maski: 2,2x1,8 cm; promjer ukrasa s motivom trojnog zavoja: 1,6 cm.

no položenom dijelu čeonog štitnika nalazi se pojačanje polumjesečastog oblika, za štitnik spojeno lemljenjem, s izbočenjem na kojem se nalazi sedam polukuglastih zakovica s križnim udubljenjima (slika 1–3, slika 8). Sve brončane zakovice na kacigi imaju trn koji je na kraju razdijeljen na dvije polovice koje su bile presavinute.

Na širokom, koso postavljenom zatiljnom štitniku nalazi se četiri puta iznutra iskucan ukras u obliku slova M sa osamnaest zakovica (slika 4, slika 8). Tako se između svakog M-motiva, na vrhu i dnu, nalaze zakovice koje su također postavljene i na sredini gornjeg dijela svakog M-motiva te još po dvije u uleknuću u njegovu donjem dijelu. U jednoj od zakovica još se naziru tragovi crvenog emajla. S donje strane zatiljnog štitnika nalazi se ušica pričvršćena brončanom zakovicom koja služi za provlačenje remena. Slična se ušica nalazi i na zatiljnom štitniku kacige iz Ljubljance (GUŠTIN 1990: slika 1–2).

Čeoni i zatiljni štitnici po rubovima imaju pojačanje U-presjeka kao zaštitu od njihova oštrog ruba, koje je za njih pričvršćeno lemljenjem. Također, s donje strane oba štitnika još se na četiri mjesta mogu zamijetiti dodatna učvršćenja lemljenjem. Na dva mjesta s unutarnje strane obrazine i na zatiljnom štitniku naziru se tragovi oštećenja s izvornim tragovima popravljivanja koji su izvedeni kositreno-olovnim lemljenjem. Zanimljivo je kako se na kacigi istog tipa iz Ljubljance nalaze tragovi koji pokazuju kako je kaciga bila pocinčana ili posrebrena. Pocinčan je bio spoj kalote sa štitnicima koji je bio pojačan rebrom radi pojačanja tvrdoće (GUŠTIN 1990: 121).

Po sredini kalote kacige nalazi se brončano narebreno pojačanje sa središnjim, najizbočeni-jim rebrom kojemu se sa svake strane, nakon žlijeba, nalazi još po jedno manje izbočenje (slika 3–4, slika 8). Ono je za kalotu kacige spojeno kositreno-olovnim lemljenjem, bez uporabe bilo kakvih zakovica. Pojačanje na oba kraja završava iskucanom ljudskom maskom ispod koje još slijede po dvije plastično istaknute kružnice unutar kojih se nalazi motiv trojnog zavoja (slika 5–6). Ljudska je glava prikazana s kosom koja je naznačena okomitim izbočenjima, ispod koje slijede obrve koje se spajaju i nastavljaju u trokutasti nos, dok su ispod plastično istaknute bademaste oči koje se smatraju kasnolatenskom karakteristikom (POLENZ 1974: 392). Usta su također plastično naznačena i blago nagnuta nalijevo. Od svih dijelova glave jedino nisu prikazane uši. S obzirom na identične prikaze maski i trojnog zavoja s obje strane narebrenja na kaloti, može se zaključiti kako je korištena ista matrica za njihovo iskucavanje.

Brončane obrazine gotovo su pravokutnog oblika zaobljenih uglova, s prednjim rubom koji je raščlanjen sa dva izbočenja, jednim na početku donje polovice te drugim na samom dnu. Obrazine su visile sa strane čeonog štitnika preko peterodijelnog šarnira sa željeznom osnovom (slika 1–2, slika 7). Dva bočna otvora šarnira spojena su s unutarnjim dijelom čeonog štitnika preko dvije trakaste spona koje su pričvršćene svaka s po jednom zakovicom. Dva rubna otvora i središnji otvor na šarniru su od gornjeg presavijenog dijela obrazina, s tim da su kod jedne obrazine rubni otvori pričvršćeni sitnom zakovicom. Uz rubove obrazina nalaze se pojačanja. Na obrazinama se nalazi pojednostavljen prikaz barske ptice dugog, blago povijenog vrata s rupom na mjestu oka i dugim šiljastim ravnim kljunom. Samo jedna prikazana noga ptice završava s tri kandže, a rep je savijen oko zakovice. Na svakoj obrazini s vanjske strane su i po tri zakovice s križnim udubljenjima, a s unutarnje strane je ušica za pričvršćivanje remena čiji su krajevi zalemljeni za obrazine.

KACIGE TIP A NOVO MESTO

Prvi pronađeni ulomak brončane kacige tipa Novo Mesto s područja središnje Hrvatske, odnosno dio zatiljnog štitnika, također je slučajno otkriven prilikom eksploatacije šljunka u rijeci Savi južno od Sesveta (SOKOL 2001: 17, Abb. 2). Štitnik je izrađen od brončanog lima sa sačuvanim iskucanim ukrasom u obliku slova M koji se ponavlja četiri puta i oko kojeg se, na način kao kod kaci-

ge iz Save kod Stare Gradiške, nalaze zakovice koje su izvorno bile ispunjene crvenim emajlom. Na gornjem dijelu štitnika, na mjestu dodira s kalotom, nalazi se vodoravno izbočeno rebro te zakovice koje su štitnik spajale s kalotom kacige.

Ulomku zatiljnog štitnika iz Save kod Sesveta, izvedbom ukrasa u obliku slova M te ukrašenim zakovicama s glavicom podijeljenom na četiri polja koja su šrafirana, odgovara zatiljni štitnik brončane kacige tipa Novo mesto koja se nalazila u paljevinskom grobu 1 s parcele Košak B na Strmcu pokraj Bele Cerkve. Od kacige su sačuvani čeon i zatiljni štitnici koji su bili povezani sa strane te obrazine koje su visile sa čeonog štitnika. Kalota polukružnog oblika nije sačuvana, već je naknadno rekonstruirana. Pri vrhu gornjeg dijela čeonog štitnika nalazi se pojačanje u obliku rebra, donji je dio vodoravno postavljen. Zatiljni štitnik također je u gornjem dijelu pojačan rebrom, a donji je dio koso postavljen i ukrašen je sa četiri puta izvedenim iskucanim M-motivom, iznad i ispod kojeg se nalaze zakovice. Rubovi čeonog i zatiljnog štitnika te obrazina pojačani su još jednim okovom. Obrazine su visile sa strane čeonog štitnika preko peterodijelnog šarnira, gdje su dva bočna otvora šarnira spojena s unutarnjim dijelom čeonog štitnika preko dvije trakaste sponne koje su pričvršćene svaka s po jednom zakovicom. Obrazine su ukrašene motivom ptice s dugim šiljastim kljunom te s tri zakovice. Glavice zakovica ukrašene su s četiri polja koja su šrafirana, poput zakovica iz Sesveta, te su bile ispunjene crvenim emajlom (STARE 1973: 25, T. 14, T. 73; SCHAAFF 1980: 402, Abb. 7,3; 1988: 304, Abb. 23,3). U grobu su se s kacigom još nalazili savijeni željezni mač u brončanim koricama s ukrasom na proboj, okrugli umbo i savijeni dugi nož povijenog sječiva. Grob je datiran u Mokronog IIIb stupanj, odnosno u drugu polovicu 1. st. pr. Kr. (BOŽIĆ 1999: 211; 1999a: 159).

Osim spomenutih kasnolatenskih brončanih kaciga tipa Novo Mesto, u nešto su većem broju pronađene one istog tipa koje su u cjelosti izrađene od željeza. Takva se kaciga nalazila u bogato opremljenom kasnolatenskom ratničkom grobu 169 s Beletova vrta u Novom Mestu. Pronađeni su željezni ulomci kalote kacige koju nije bilo moguće rekonstruirati te obrazina s prikazom vuka ili psa kojem je koncentričnom kružnicom prikazano oko. Obrazine su visile preko peterodijelnog šarnira. Na obrazini, oko prikaza životinje, tri su zakovice s polukružnom glavicom koje su ukrašene križnim urezom. Grob je datiran u Lt D1, odnosno u Mokronog IIIa stupanj, a navedena se kaciga smatra za najstariji nalaz kaciga tipa Novo Mesto.²⁰

Osim u Savi kod Sesveta i Stare Gradiške, u vodenom kontekstu, odnosno u rijeci Ljubljanici također je pronađena željezna kaciga tipa Novo Mesto, od koje se jedino nisu sačuvale obrazine. Kaciga je sastavljena od tri dijela, glatke polukružne kalote te čeonog i zatiljnog štitnika koji na rubovima imaju još dodatna pojačanja radi zaštite od oštih rubova. Na gornjem dijelu čeonog i zatiljnog štitnika, na mjestu ispod spajanja s kalotom, nalazi se izbočeno rebro na kojem su usporedno urezane linije. Zatiljni štitnik je koso postavljen i profiliran u obliku slova V. Sačuvane su i tri polukružne zakovice, po jedna na svakoj strani koje pričvršćuju trakastu sponu preko koje su visile obrazine, a treća pridržava trakastu sponu s ušicom na sredini zatiljnog štitnika (GUŠTIN 1990: 121, sl. 1–2).

Dvije željezne kacige tipa Novo Mesto pronađene su u Mihovu na groblju Na hribcu na kojem je otkriveno više od 400 grobova datiranih od kasnog halštata do u 2. st. (BOŽIĆ 1990: 79). Jedna se kaciga nalazila u grobu 1656/58 u kojem su još pronađeni gladij i koplje. Na zatiljnom štitniku, ispod rebra, nalazi se niz zakovica s polukružnom glavicom, a obrazine su visile preko peterodijelnog šarnira sa čeonog štitnika, na kojem se na prednjem vodoravnom dijelu nalazi polumjesečasto izbočenje sa zakovicama, slično onom s kacige iz Save kod Stare Gradiške. Na gornjem dijelu čeo-

20 SCHAAFF 1980: 402-403, Abb. 6, Abb. 7,1; 1988: 304, Abb. 23,1; BOŽIĆ 1987: 876-877, T. LXXXVIII,13; KNEZ 1992: 60, T. 59,1-2; BOŽIĆ 1999: 210.

nog štitnika također je izbočeno rebro. Rubovi imaju još dodatna pojačanja presjeka slova U. Na obrazinama se nalazi prikaz ptice i tri zakovice ukrašene motivom šrafiranog propelera.²¹ Druga se kaciga nalazila u grobu 1656/27, zajedno sa savijenim mačem i kopljem. Kaciga ima polukružnu kalotu za koju su zakovicama pričvršćeni čeon i zatiljni štitnici. Također, čeon i zatiljni štitnici na mjestu spajanja s kalotom pojačani su s izbočenim rebrom. Preko čeonog štitnika visile su obrazine zaobljenog oblika na kojima se nalazi po jedna veća zakovica. Zatiljni štitnik je koso postavljen i ukrašen plastičnim ukrasom od uvijenih linija u obliku slova S. Završeci čeonog i zatiljnog štitnika imaju još dodatno pojačanje u obliku slova U.²²

Željezna kaciga tipa Novo Mesto pronađena je i u grobu 5 u Idriji pokraj Nove Bače na prostoru rasprostiranja idrijske skupine. Na mjestu spajanja kalote sa čeonim i zatiljnim štitnicima nalaze se narebrenja, a zaobljene obrazine visile su sa strane čeonog štitnika za koji su pričvršćene jednom zakovicom. Dugi zatiljni štitnik koso je postavljen, a čeon je kratak. Grob je priložima datiran u kraj faze IVa, odnosno u sredinu 1. st. pr. Kr. (GUŠTIN 1990: 124; 1991: 53–54, T. 8,1).

Osim na nalazištima u Sloveniji i Hrvatskoj, kacige tipa Novo Mesto pronađene su i na udaljenijim nalazištima, od Poljske sve do Kaspijskog mora. Tako je u Siemiechówu (srednja Poljska), u paljevinskom grobu 25, pronađena trodijelna željezna kaciga koja je bila iskorištena kao urna u koju su bile položene spaljene kosti pokojnika. U grobu su se još nalazili savijeni mač sa S-spojnicom (JAŽDŽEWSKA 1986: 70, Abb. 10,3), zatim koplje, umbo i željezna ručka te metalni ostaci drvenog vedra, fibula, dva noža, a u gornjem dijelu groba i ulomci keramičkih posuda karakterističnih za kasni laten (JAŽDŽEWSKA 1986: 62, Abb. 4–5). Grob je, prema autorici, datiran željeznom fibulom Kostrzewski varijanta M u kraj kasnog latena, u sam kraj 1. st. pr. Kr., a kaciga je smatrana za rimsku legionarsku (JAŽDŽEWSKA 1986: 67, 73, Abb. 11,5). Kaciga ima polukuglastu kalotu s tri manja rebra na dnu kalote te jedno veće na mjestu spajanja kalote sa zatiljnim i čeonim štitnicima. Na prednjem dijelu čeonog štitnika nalazi se jako rebrasto izbočenje. Zatiljni i čeon štitnici sa strana spojeni su još preko dvije zakovice. Obrazine su zaobljene i na njima se nalaze po dvije zakovice. One su visile sa strane čeonog štitnika preko šarnira koji je bio obješen preko dvije zakovice. S unutarnje strane nalazi se ušica za provlačenje remena (JAŽDŽEWSKA 1986: 67–68, Abb. 7–9). Za kacigu iz groba u Siemiechówu smatra se kako ipak pripada varijanti trodijelnih istočnokeltskih kaciga koje se jasno razlikuju od rimskih koje su jednodijelne (SCHAAFF 1986: 833).

S istočnokeltskim kacigama povezuje se i nalaz ulomka brončane obrazine iz Alesie koji je ukrašen iskucanim S-motivom. Riječ je o obrazini izrađenoj od debljeg lima s pravocrtnom bordurom na donjem rubu kao i s tragovima trodijelnog šarnira. S unutarnje strane obrazine nalazi se ušica za provlačenje remena (SIEVERS 2001: 141, Pl. 40,5).

Višedijelne kacige koje pokazuju dosta sličnosti s istočnokeltskim kacigama tipa Novo Mesto potječu i s nalazišta u istočnoj Europi. Tako je u grobu 3 tumula na nalazištu Boiko-Ponura (Krasnodar) pronađena željezna trodijelna kaciga s polukružnom kalotom, zatim s kratkim čeonim štitnikom s narebrenjima te s dužim i širim zatiljnim štitnikom, gotovo okomito postavljenim, na kojem se ispod šireg rebra nalaze reljefno izvedene dvije uvijene plastične linije u obliku slova S koje se na sredini dodiruju u zakovici. U ulegnućima linija na sredini zatiljnog štitnika nalaze se dvije maske, kakve se nalaze i sa strane na krajevima uvijenih linija, samo su one vodoravno postavljene. Maske imaju plastično prikazane oči, nos i usta. Na gotovo pravokutno izvedenim obrazinama koje se laganom proširuju i zaobljuju prema donjem dijelu, a koje su visile preko trodijelnog šarnira s čeonog štit-

21 WINDL 1975: T. XXI,2; SCHAAFF 1977: 202; 1980: 402–403, Abb. 7,2, Abb. 8, T. 19,1; 1988: 304, Abb. 23,2; BOŽIČ 1984: 82, sl. 38; GUŠTIN 1990: 122, Sl. 3,3; BOŽIČ 1987: 876, sl. 46,9; 1999b: 171.

22 VINSKI-GASPARINI 1959: T. III,16; WINDL 1975: T. XV,15; SCHAAFF 1986: 830, Abb. 23,2; 1988: 304, Abb. 20–22; BOŽIČ 1999b: 171.

nika, prikazi su glave goveda istaknutih rogova. Uz rub su brončana pojačanja, a na dnu je zakovica s alikicom za pričvršćivanje remena. Pojačanja se nalaze i po rubovima čeonog i zatiljnog štitnika. Na sredini kalote, iznad čeonog i zatiljnog štitnika, srcoliko je oštećenje u kojem je možda bio još neki ukras. Grob je datiran u 2.–1. st. pr. Kr. (RAEV – SIMONENKO – TREISTER 1995: 468, 476–478, Fig. 10, T. 29; SIMONENKO 2001: 259, Abb. 38,1). Slična je kaciga pronađena u tumulu II iz Cugira (CRIŠAN 1993: Pl. 11) koji je datiran u kraj 2. i početak 1. st. pr. Kr. U grobu su još pronađeni kasnolatenški mač u koricama, umbo i žvale tračkog tipa. Kalota i zatiljni štitnik načinjeni su od jednog komada, čime ona konstrukcijski ne bi pripadala kacigama tipa Novo Mesto. Jedino zaobljene obrazine kacige iz Cugira na kojima se nalaze jedna veća te tri manje zakovice slične pojedinim obrazinama koje se nalaze na kacigama tipa Novo Mesto (RUSTOIU 2002: 43, Fig. 26,1).

Najsličniji nalaz kacigama tipa Novo Mesto sa slovenskih i hrvatskih nalazišta pronađen je u sarmatskom grobu 1 iz Jaškul'a u Kalmikiji. Riječ je o naknadnom ukopu u tumul u kojem je pronađen srebrni zatiljni štitnik kacige istočnokeltskog tipa. Štitnik se nalazio u niši istočno od pokojnika. Riječ je o poluovalnom zatiljnom štitniku s brončanim obrubom kao pojačanjem, koji je ukrašen sa četiri puta izvedenim M-motivom iznad i ispod kojih se nalazi osamnaest zakovica s glavicom podijeljenom na četiri polja koja su šrafirana, poput zakovica iz Sesveta i Bele Cerkev. Štitnik je pronađen s konjskom opremom, pa se stoga pretpostavlja da je bio ukras na prsima konja između falera. O njegovoj dugoj uporabi svjedoče i tragovi dorade. Grob je datiran u drugu polovicu 1. st. (OTCHIR-GORIAEVA 2002: 362–363, 370–372, Abb. 2,9, Abb. 8, Abb. 9,4).

Za nalaze iz Jaškul'a i Boiko-Ponure pretpostavljeno je da prikazuju istočnu rutu keltskih utjecaja koja je preko Balkana i Karpata vodila ka sjevernocnomorskom području potkraj 2. i u prvoj polovici 1. st. pr. Kr., sve do gornjeg i srednjeg Dnjepra. Također, u gradovima uz Crno more pronađeni su i drugi predmeti latenske kulture koji, osim o uspostavljenim kontaktima, svjedoče i o naseļljanju pojedinih keltskih zajednica na to područje (TREISTER 1993: 796–798).

Pojedini konstrukcijski elementi navedenih željeznih i brončanih kasnolatenških kaciga tipa Novo Mesto upućuju na njihovo moguće porijeklo, ali ujedno nose i neka simbolična značenja.

Tako su oblikom obrazine kacige iz Save kod Stare Gradiške najbliže željeznim obrazinama iz groba 1656/58 iz Mihova kao i groba 169 s Beletova vrta na kojima se također nalaze po tri zakovice. Na obrazini iz groba 169 u Novom Mestu prikaz je psa ili vuka, a na obrazini iz spomenutoga groba iz Mihova također je prikaz ptice s dugim šiljastim kljunom te jednom nogom koja završava s tri kandže. Razlika je jedino u obliku zakovica koje su na obrazinama s Beletova vrta s križnim urezima, a na obrazini iz Mihova su zakovice s motivom šrafiranog propelera (SCHAAFF 1980: 402, Abb. 7,1–2; GUŠTIN 1990: 122, sl. 3,3). Prikaz ptice s dugim šiljastim kljunom, s jednom nogom s tri kandže i savijenim repom nalazi se i na brončanim obrazinama kacige s Vinjeg vrha (SCHAAFF 1980: 402, Abb. 7,3; GUŠTIN 1990: 122, sl. 3,2).

Na kacigama tipa Novo Mesto nalaze se i obrazine zaobljenog oblika, kako to pokazuju primjeri iz groba 1656/27 iz Mihova, zatim iz groba 5 iz Idrije te iz groba iz Siemiechowa. Moguće je kako je i kaciga pronađena u Ljubljancu također imala zaobljene obrazine. One su možda iskazivale utjecaj zapadnokeltskih kaciga ili tipa Port na kojima se nalaze obrazine takvog oblika (SCHAAFF 1988: Abb. 1), odnosno kako su one proizvod neke zapadnije radionice kaciga tipa Novo Mesto koja je mogla biti pod utjecajem zapadnokeltskih kaciga. Također, za zaobljene obrazine istočnokeltskih kaciga pretpostavlja se kako potječu od helenističkih, odnosno italskih kaciga (SCHAAFF 1988: 302).

Zakovice ukrašene križnim motivom, osim na kacigi iz Save i groba 169 s Beletova vrta, zabilježene su i na kacigi iz tumula Boiko-Ponura. S druge strane, zakovice s glavicom podijeljenom na četiri polja koja su šrafirana i koje su bile ispunjene crvenim emajlom, nalaze se na kacigi iz Save

kod Sesveta, Bele Cerkev i Jaškul'a. One se smatraju karakterističnim za kasnolatensku ostavštinu sjeverno od Alpa, gdje su izdvojene kao varijanta 1a. Na jednak je način datirana varijanta 2b koju oprimjeruju zakovice s motivom šrafiranog propelera kakve se nalaze na kacigi iz groba 1656/58 u Mihovu (BOŽIČ 1993: 143; CHALLET 1992: 118–123, Fig. 76-var. 1a, Fig. 77-var. 2b).

Također, četiri puta ponovljen M-motiv, izveden iskucavanjem iznutra te okružen zakovicama koji je smješten na koso postavljenom zatiljnom štitniku, oblikovan je na sličan način na kacigama iz Stare Gradiške, Sesveta, Bele Cerkev i Jaškul'a, što ih svrstava u istu skupinu kaciga tipa Novo Mesto, čime bi se definiralo njihovo radioničko porijeklo, ali i vremensko određenje.

RASPROSTRANJENOST I KRONOLOGIJA KACIGA TIP A NOVO MESTO

Na naseljima i grobljima s kraja 2. i 1. st. pr. Kr. pronađene su željezne kacige koje se razlikuju od ranijih tipova keltskih kaciga. Za kasnolatenske kacige, najčešće željezne, karakteristična su pojedina konstrukcijska rješenja, primjerice polukuglasta kalota koja nije imala tjemeno pojačanje, osim kaciga iz Save kod Stare Gradiške, a sa strane nalaze se obrazni štitnici koji su bili pričvršćeni preko šarnira. S obzirom na konstrukcijske elemente, kasnolatenske kacige podijeljene su na tri skupine: jednodijelne kacige koje su rasprostranjene u Francuskoj i Švicarskoj, zatim dvodijelne koje su sastavljene od kalote i zatiljnog štitnika tipa Port koji se nalazi zapadno i istočno od Alpa te trodijelne kacige tipa Novo Mesto koje se sastoje od kalote te čeonog i zatiljnog štitnika, a nalaze se na istočnokeltskom prostoru (SCHAAFF 1986: 830–833, Abb. 24; 1988: 302).

Kasnolatenske kacige tipa Novo Mesto na osnovi tehnoloških i tipoloških karakteristika kaciga iz Mihova te obrazina iz Novog Mesta i Vinjega vrha, pri obradi groba 169 s Beletova vrta u Novome Mestu, izdvojio je U. Schaaff. Osnovna karakteristika kaciga istočnokeltskog tipa je njihovo sastavljanje od tri dijela – polukuglaste kalote te čeonog i zatiljnog štitnika koji su na mjestu spajanja s kalotom još pojačani izbočenim rebrom i za koju su pričvršćene brojne zakovice. Štitnici su za kalotu, kako to dobro pokazuje kaciga iz Save kod Stare Gradiške, spojeni zakovicama, u ovom slučaju željeznim. Rubovi čeonog i zatiljnog štitnika još imaju pojačanje U-presjeka. Većina istočnokeltskih kaciga ima izrez za uho preko kojeg su s unutarnje strane sponom ili lemljenjem povezani rubni dijelovi. Zatiljni štitnik ukrašen je plastičnim ornamentom i/ili zakovicama. Sastavni dio kacige su i obrazni štitnici lica koji su s dvama trakastim sponama i s dvije zakovice spojeni sa strane za unutarnji dio čeonog štitnika. Obrazine su visile preko peterodijelnog šarnira. Pojedine obrazine ukrašene su zoomorfnim prikazima, a na njima se još nalaze i do tri zakovice s ukrašenim glavicama (SCHAAFF 1980: 403; 1988: 304, Abb. 20–22). Većina je kaciga u cijelosti izrađena od željeza. Iznimke su sačuvani čeon i zatiljni štitnik te obrazine kacige iz Bele Cerkev koje su od bronce (SCHAAFF 1988: 307, Abb. 23),²³ zatim gotovo identičan dio zatiljnog štitnika iz Save kod Sesveta, a kaciga iz Save kod Stare Gradiške je bimetalna, sastavljena od željezne polukuglaste kalote te brončanih štitnika. Jedino je od srebra izrađen zatiljni štitnik iz Jaškul'a.

Za razliku od kaciga istočnokeltskog tipa, one zapadnokeltske izrađene su od jednog dijela, sa istaknutom profilacijom u donjem dijelu te proširenjem na mjestu zatiljnog štitnika. Donji rubni dio vodoravno je postavljen i na njemu se kao ukras nalaze zakovice. Obrazine su visile sa strane, a bile su zaobljene sa savijenim gornjim krajem u cijev kao dio šarnira. Zapadnokeltske kacige dosad su poznate s naselja i grobova u Francuskoj i Švicarskoj (SCHAAFF 1988: 303–304, Abb. 16–19).

Na zapadnim i istočnim keltskim područjima, od Francuske i Švicarske do Slovenije, pronađene su kasnolatenske kacige tipa Port, za koje je karakteristično da su sastavljene od dva dijela – ka-

²³ Možda je i kaciga iz Bele Cerkev imala željeznu kalotu koja se nije sačuvala.

lote i zatiljnog štitnika. Na čeonom dijelu kalote nalazi se plastični krilasti ornament, a na zatiljnom štitniku su narebrenja. Dvije zakovice sa strana pričvršćuju šarnir preko kojeg vise zaobljene obrazine koje su slične onima sa zapadnokeltskog tipa (SCHAAFF 1988: 307, Abb. 25, Abb. 26–28).

Većina trodijelnih kaciga istočnokeltskog tipa ili tipa Novo Mesto potječe s područja Slovenije iz grobova mokronoške skupine datiranih u 1. st. pr. Kr. (SCHAAFF 1986: 833; 1988: 307, Abb. 24; GUŠTIN 1984: 333)²⁴, pri čemu su u najvećem broju pronađene na nalazištima u dolini Krke u Dolenjskoj, gdje njihovo prilaganje u grobove možda znači odraz tradicije ranijeg običaja polaganja kaciga koje su bile oznaka društvenog položaja pokojnika (GUŠTIN 1990: 124, sl. 4; 1991: 53–54, Abb. 28). Na osnovi nalaza u grobu 169 s Beletova vrta, koji predstavlja najstariju cjelinu s kacigom, U. Schaaff datirao ih je u kasni laten (SCHAAFF 1980: 403). S druge strane, mlađa je kaciga iz groba iz Bele Cerkve sa željeznom mačem koji se nalazi u brončanim koricama s ukrasom na proboj, koji je time datiran u Mokronog IIIb stupanj, odnosno u drugu polovicu 1. st. pr. Kr. (BOŽIĆ 1999: 211; 1999a: 159). Još je mlađi grob 1656/58 iz Mihova u kojem se nalazio rimski gladij.²⁵ Malo starija je kaciga iz bogato opremljenoga groba 5 iz Idrije pokraj Bače koji je datiran u sredinu 1. st. pr. Kr. (GUŠTIN 1990: 124).

Običaj prilaganja kaciga u grobove kako opisani nalazi pokazuju, nakon ranolatenskih nalaza, zabilježen je ponovno u kasnom latenu, kada su se na prostorima Dolenjske i Posočja pojavile željezne kacige većinom u grobovima istaknutih pojedinaca koji su datirani u stupnjeve Mokronog IIIa–b, odnosno u stupanj IVa posočke skupine.²⁶

Tako se kao starije, a što potvrđuju i drugi nalazi iz zatvorenih grobnih cjelina, prikazuju kacige iz groba 169 s Beletova vrta, zatim kaciga iz groba 1656/27 iz Mihova, pa kacige iz Ljubljani-ce, groba 25 iz Siemiechowa te tumula Boiko-Ponura. Navedene kacige imaju strmiji zatiljni štitnik ukrašen plastičnim linijama. Mlađe bi bile kacige s brončanim vodoravnim čeonim i kosim zatiljnim štitnicima iz Save kod Seseveta i Stare Gradiške, iz groba na Strmcu pokraj Bele Cerkve, zatim željezna kaciga iz spomenutoga groba 1656/58 s gladijem iz Mihova te ulomak srebrnog zatiljnog štitnika iz Jaškul'a. Također, na tim se kacigama na zatiljnom štitniku nalazi četiri puta izveden motiv u obliku slova M koji je okružen zakovicama, a na vodoravno postavljenom izbočenom dijelu čeonog štitnika još je jedno polumjesečasto pojačanje sa zakovicama. Tako se ulomak iz Save kod Seseveta te kaciga iz Save kod Stare Gradiške, uz izravne usporedbe u zatvorenoj grobnoj cjelini na Strmcu u Beloj Cerkvi, mogu datirati u mlađi dio Lt D, odnosno u Lt D2 ili Mokronog IIIb, odnosno u kraj prve i u drugu polovicu 1. st. pr. Kr. Navedene su kacige posebno karakteristične za nalazišta smještena u porječju Krke te na Gorjancima gdje se najvjerojatnije mogu smjestiti i radionice za njihovu izradu iz kojih su dospjeli ulomak iz Seseveta te kaciga iz Stare Gradiške. Time se još jednom potvrđuje snažna povezanost između nalazišta mokronoške skupine u Dolenjskoj i u slovenskom dijelu Posavine s nalazištima latenske kulture između Plešivice i Medvednice i dalje na istok sve do srednje Posavine.

24 U. Schaaff još spominje nesiguran nalaz kacige istočnokeltskog tipa iz paljevinskoga groba iz Vercellia u Piemontu.

25 SCHAAFF 1980: 402–403, Abb. 7,2, Abb. 8, T. 19,1; 1988: 304, Abb. 23,2; BOŽIĆ 1984: 82, sl. 38; GUŠTIN 1990: 122, sl. 3,3; 1987: 876, sl. 46,9; 1999b: 171).

26 SCHAAFF 1980: 402–403; GUŠTIN 1984: 333; BOŽIĆ 1984: 82; 1987: 876–878; SCHAAFF 1988: 304, Abb. 24; GUŠTIN 1990: 128, sl. 4; 1991: 53–54, 78, Abb. 28; BOŽIĆ 1999: 210–211. Prilaganje kaciga u kasnolatenske grobove zabilježeno je na južnoalpskom prostoru od zapadnog ruba Furlanije do Ligurije.

OKOLNOSTI I SIMBOLIKA NALAZA

Bimetalna kaciga tipa Novo Mesto pronađena je u vrijeme niskog vodostaja rijeke Save nedaleko od Stare Gradiške. I drugi nalaz kacige tipa Novo Mesto iz središnje Hrvatske, ulomak brončanog zatiljnog štitnika, također je pronađen pri eksploataciji šljunka u Savi kod Sesveta (SOKOL 2001: 17). Da nije riječ o usamljenim nalazima kasnolatenskih kaciga u tzv. vodenom kontekstu na prostoru rasprostiranja mokronoške skupine, svjedoči i nalaz kacige istog tipa na utoku Ljubije u Ljubljanicu (GUŠTIN 1990: 121).

U deponiranju predmeta tijekom mlađeg željeznog doba u različite kontekste, „muška komponenta« prikazana je nalazima naoružanja. U tome se primjećuje određena selekcija koja nije slučajna, a podijeljena je na tri osnovne skupine: oružje deponirano u ostavama oruđa u kojima je fragmentirano i vjerojatno namijenjeno daljnjoj preradi; oružje koje je žrtvovano kao što su pojedinačni nalazi iz vode; oružje iz skupnih nalaza u kojima je namjerno oštećivano (KURZ 1995: 116).²⁷

Pohrana pojedinačnih predmeta, kakva je kaciga iz Save kod Stare Gradiške, najuže je povezana s njihovom vrijednošću, što je na neki način potvrđeno i spoznajama kako se na prostorima zapadne i srednje Europe kacige rijetko prilažu u grobove, upravo zbog njihove velike vrijednosti (KURZ 1995: 76). Također, sama funkcija kacige kao predmeta koji štiti glavu, koja ima istaknuto značenje u keltskim vjerovanjima i ritualima, mogla je utjecati na razloge deponiranja takvog jednog prestižnog predmeta (HÄRTL 2005: 65). Sam čin darivanja istaknutih i vrijednih predmeta naoružanja, npr kaciga i mačeva, upućuje tako na postojanje istaknutih pripadnika zajednice kojima su oni bili oznake statusa i ranga (KURZ 1995: 116). Također, rijetko je zabilježeno da se u ostave polagalo kvalitetnije oružje ili obrambeno naoružanje, koje se ipak češće nalazi u svetištima, zatim u okviru skupnih nalaza kao i u vodenom kontekstu.

Zapadnokeltske i istočnokeltske kacige, prema U. Schaaffu, većinom su poznate iz grobova i naselja, osim kaciga tipa Port koje su zabilježene i u skupnim nalazima te svetištima. Nalazi iz Save i Ljubljaničke pokazuju kako se u vodenom kontekstu mogu pronaći i kacige tipa Novo Mesto, za koje se vjerojatno može pretpostaviti kako su bile žrtveni darovi, možda bogovima podzemlja (MAIER 2001: 145). U vodenom kontekstu dokumentirane su i mlađe brončane kacige tipa Mannheim i tipa Buggenum (KURZ 1995: 85–86).²⁸ S druge strane, kacige tipa Novo Mesto u najvećem su broju pronađene u grobovima u Dolenjskoj, gdje njihovo prilaganje u grobove najvjerojatnije znači odraz tradicije ranijeg običaja polaganja kaciga u grobove pod tumulima u kojima su bile oznaka društvenog položaja pokojnika (GUŠTIN 1990: 124, sl. 4; 1991: 53–54, Abb. 28). Ta bi spoznaja potvrđivala već od prije dokumentiranu snažnu autohtonu halštatsku komponentu izdvojenju na nalazištima mokronoške skupine u Dolenjskoj (BOŽIČ 1999; KRIŽ 2005).

Darivanje cjelovitog oružja u vode u suprotnosti je s grobnim nalazima gdje je prilagano neupotrebljivo oružje oštećeno savijanjem. Za cjelovite predmete naoružanja koje je polagano u vode smatra se kako je riječ o pozicioniranju oružja u zagrobni svijet, za razliku od oštećivaja oružja iz skupnih nalaza koje je bilo plijen te zapravo simbolizira nemoć protivnika (KURZ 1995: 117).²⁹

27 Oružje se u ostavama najčešće pojavljuje kao fragmentirano, pri čemu se najčešće nalaze koplja. Kacige se inače ne pojavljuju u ostavama, samo u iznimnim slučajevima, npr. u ostavama iz Negove i Vetulonije (KURZ 1995: 34–36).

28 U grobovima u južnoj Njemačkoj primjećuje se nedostatak naoružanja, što zamjenjuju nalazi iz vode. Jednaka je situacija zabilježena u srednjoj Europi od Lt B otkada

se kacige rijetko nalaze u grobovima, dok se s druge strane nalaze u vodi (KURZ 1995: 103).

29 GREEN 1998: 177. Žrtvovanje spaljivajem bilo je namijenjeno Taranisu, žrtve koje su bile obješene na drveće prinosile su se Esusu, a one koje su bile utopljene odnosile su se na Teutates. Time se predstavlja povezanost s osnovnim elementima života, zrakom, vatrom i vodom.

Sam čin žrtvovanja imao je jasno i nedvosmisleno značenje, a podrazumijeva uništavanje nekoga ili nečega, odnosno premještanje s ovozemaljskog svijeta kako bi se postigla dobrobit za one ili onoga koji prinosi žrtvu. Takav pozitivan ishod može značiti dobitak ili odbijanje, odnosno žrtvovanje se poduzima radi pozitivnog ostvarivanja ili odbijanja negativne premise. U svim religijskim sustavima predmet žrtvovanja ima središnje značenje, s naglašenom polarnosti koja se ogleda između smrti s jedne strane te obnavljanja/oživljavanja s druge strane (GREEN 1998: 169–170). Najvažnije odrednice žrtvovanja imaju oznaku davanja ili razdvajanja. Žrtvovanje davanjem ima više raznolikih značenja, od zahtjeva da se nešto desi ili ne desi, zatim može biti odgovor na stanje krize, pa se provodi radi udobrovoljenja ili umirenja kako bi se nešto postiglo u odnosu na nadnaravne sile, ili posrijedi može biti zahvalnost za uspjeh u bici, za dobro zdravlje, rođenje zdravog djeteta, ozdravljenje ili uspjeh u gospodarskom pothvatu. Razdvajanje je također važno u djelotvornosti prinošenja žrtve. Svetost podrazumijeva odvajanje od ljudskog svijeta te razdaljinu između svetoga i profanoga koja se jedino može premostiti putem žrtvenih darova. Za uspješnost prinesene žrtve potrebno ju je fizički ili metaforički prenijeti iz stvarnog svijeta, što se može postići ukopavanjem u tlo, čime žrtva postaje nevidljiva i nedostupna. Slično vrijedi i za deponiranje žrtvenih darova u vodu ili u močvarno tlo, ili se posvećeno tlo ograđuje čime ograda postaje sveta razdjelnica koja štiti provođenje ovozemaljske manifestacije nadnaravnog svijeta. Najznačajniji trenutak u tom razdvajanju je sam čin ubijanja koji se može usporediti s ritualnim uništenjem neduhovnih votivnih darova kao što su naoružanje, nakit ili posuđe (GREEN 1998: 170–173).

Tako se, za kacigu iz Save kod Stare Gradiške, kao i nalaz iz istog konteksta iz okolice Sesveta, može pretpostaviti kako je riječ o žrtvama prinesenim bogovima podzemlja koja je trebalo umilostiviti ili su ona trebala osigurati nekakav nepoznati dobitak za vlasnika kaciga ili cijelu zajednicu, možda umiriti divlju ćud rijeke Save. Međutim, vjerojatno će tek s porastom otkrića takvih nalaza na južnapanonskom tlu i njihovo značenje biti mnogo jasnije.

Osim u samome mjestu pronalaska, simbolika se na kacigi iz Save kod Stare Gradiške prepoznaje i u pojedinim prikazima na njoj koji imaju simboličko značenje.

Tako se na krajevima središnjeg pojačanja na kaloti nalaze ljudske maske ispod kojih su smještene po dva motiva trojnog zavoja (slika 5–6). Taj motiv prikazuje Sunce i često se nalazi na predmetima latenske kulture. Sunce predstavljaju i prikazi barskih ptica dugih šiljastih kljunova koje se najčešće i nalaze na obrazinama kaciga tipa Novo Mesto.

Nedvojbeno nadregionalno simboličko značenje u ostavštini latenske kulture imaju prikazi dvaju ljudskih maski, koje najvjerojatnije prikazuju dekapitiranu glavu, odnosno tzv. *têtes coupées*, za koju se izvori pronalaze u tračko-skitskim, orijentalnim i etruščanskim utjecajima (HÄRTL 2005: 23–24). Inače, za maske se smatra kako znače zaštitu, odnosno imaju apotropejsko značenje kad se pojavljuju na naoružanju ili konjskoj opremi, često kao završna dekoracija na predmetima kao što su držci mačeva ili kopči, zatici osovine kotača (POLENZ 1974: 396; MEGAW – MEGAW 1996: 164–165; HÄRTL 2005: 13, 27–29).³⁰ Osim na ratničkoj ili konjskoj opremi (POLENZ 1974; KRÄMER – SCHUBERT 1979), prikazi maski zabilježeni su i na atašama posuda (PESCHEL 1988/1989). Pretpostavlja se kako se predložak za keltske maske manjih veličina nalazi na etruščanskom nakitu i oruđu (PESCHEL 1988/1989, 85). Tako maske s kacige iz Save daju zaštitu za njezina nositelja kojeg štite gledajući i opažajući opasnost sprijeda, ali i straga, čime mu trebaju osigurati potpunu sigurnost.

30 S uništenoga groblja u Kupinovu u Srijemu potječe savijeni srednjolatenski mač čija je drška završavala prika-

zom ljudske maske (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 29, T. XVIII,3).

S prostora mokronoške skupine prikazi ljudskih maski, osim na novcu, dosad su bili poznati s ramena kantharosa iz srednjolatenskog paljevinskoga groba 40 s Kandije u Novom Mestu. Maske su postavljene na nasuprotnim stranama posude. Oči su izvedene u obliku plastično istaknute zjenice okružene žlijebom, a obrve su naznačene točkicama koje su polukružno postavljene. Nos je plastično istaknut, a usta su polukružno savijena. Kosa nije naznačena. Također, ručke kantharosa u donjem dijelu završavaju ovnovskim glavicama. Za kantharos s Kandije pretpostavljeno je istočnokeltsko porijeklo s usporedbama na nalazištima u Transdanubiji i Potisju (KNEZ – SZABÓ 1980–1981). Ljudke maske nalaze se i na zlatnim perlama iz ostave Szárad-Regöly, ali su rađene posve u drugoj maniri (SZABÓ 1971: 56, Pl. 49–50) i ne pripadaju istom izvoru kao maske s kacige.

Maske s kacige najbliže su prikazima na novcu, odnosno na tetradrahmama tipa Frontalsicht ili obraznog tipa koji je u najvećem broju pronađen u istočnoj Sloveniji kako u okviru ostava, npr. Dobrna Retje, Lemberg, tako i kroz pojedinačne nalaze s Vinjeg vrha, odakle je poznat i nalaz istočnokeltske kacige, zatim s Podbočja, Samobora, Tounja. Obrazni tip svrstava se u mlađu grupu tzv. istočnonoričkog novca, odnosno onog koji je kovala plemenska zajednica Tauriska. Na dnu aversa nalazi se frontalni prikaz glave iznad koje je dijamant, a na reversu je prikaz konja. Pretpostavlja se kako se kovnica možda nalazila na tlu Celja, iako je najveći broj nalaza dokumentiran uz Savu i Krku, čime se pokazuje moguće mjesto njihova kovanja (KOS 1977: 19, 47, Karta 3, T. 24,22–24, T. 25,1, T. 29,7–9, T. 34,3, T. 37, 1–2, T. 36,4, T. 37,7), a što bi se podudaralo i s rasprostranjem istočnokeltskih kaciga tipa Novo Mesto.

Također, velike se sličnosti nalaze i u maskama sa srebrnih falera iz ostave Manerbio sul Mella kod Brescie koja je datirana u prvu polovicu 1. st. pr. Kr. Sačuvane su dvije veće i dvanaest manjih falera koje su vjerojatno oprema za dva konja. Na većim se falerama, uz rub, nalazi plastičan prikaz ljudskih maski, a u središnjem dijelu motiv je trojnog zavoja. Uz rub manjih falera smještene su samo maske. One su ovalnog oblika s prikazom kose izvedene na sredini u obliku slova V, od koje prema rubu slijede kose linije. Oči i nos su plastično istaknuti, obrve su perlato prikazane, a usta su savijena prema dolje. Slične srebrne falere nalaze se još u trako-pontskom krugu, pa je stoga pretpostavljeno kako su proizvod radionice istočnokeltskih Boja ili Tauriska ili možda podunavskih Kelta (KRUTA 1975; KRUTA 1987: 64–69). Moguća datacija falera je i u okviru 2. st. pr. Kr., uz mogućnost kako su italske provinijencije (TIZZONI 1985: 22–24, T. 12–15). Falere iz Manerbia možda pripadaju paru konja koji su vukli kola, gdje su se veće nalazile na prsima konja, a manje na glavi (SCHÖNFELDER 2002: 257). One su datirane jedino na osnovi stilističke analize maski i usporedbi s prikazima na srebrnim novcima Boja u stariju fazu kasnog latena. One pripadaju tipu 1 falera za koji je karakteristično središnje izbočenje koje može biti različito ukrašeno (van ENDERT 1991: 71–72).

Prikazi ljudskih maski na konjskoj opremi potječu i s nalazišta Koilovtsi u sjevernoj Bugarskoj, gdje se u manjem tumulu nalazio bogato opremljen ratnički grob s konjskom opremom kojoj pripada šest brončanih elipsoidnih aplika s prikazom ljudskog lica *en face*. Po tri falere nalazile su se sa svake strane na ormi glave konja, a načinjene su kao medaljoni s pojačanim rubom. Između glava i ruba postavljene su još koncentrične kružnice. Kosa je prikazana krajnje pojednostavljeno, s kovrčama na čelu. Oči su izdužene, zjenice su naznačene točkom, obrve su ravne, a nos širokih nosnica. Usta su također prikazana plastično i krajnje stilizirano. Nalaz je datiran u drugu polovicu 2. i 1. st. pr. Kr. te se smatra da je lokalni rad donjopodunavskih radionica za domaću elitu (LAZAROVA – PAUNOVA 2003: 52, 54, Fig. 11, Fig. 13).

ZAKLJUČAK

Osim kacige iz Save, s prostora srednje Posavine dosad je poznato tek nekoliko nalaza koji se mogu datirati u mlađe željezno doba i povezati s ostavštinom latenske kulture.³¹ Tako iz nedalekog Mačkovca potječe bronačana glatka žičana fibula srednjolatenske sheme s lukom polukružnog obri- sa koji se zadebljava prema spirali sastavljenoj od dva veća navoja povezana izvana te s kratkom sa- vijenom nožicom (BRUNŠMID 1899–1900: 70; BALEN-LETUNIĆ 1998: 52). U istraživanjima naselja kasnog brončanog doba Crišnjevi u Mačkovcu pronađene su dvije tetradrahme tipa Đurđe- vac (sl. 9–10)³² kao i pojedinačni ulomci kasnolatenske keramike (KARAVANIĆ – MIHALJEVIĆ – KALAFATIĆ 2002: 49). Na naselju u Donjoj Dolini u bosanskoj Posavini, odakle potječe veći broj nalaza latenske kulture datiranih od ranog do kraja kasnog latena, pronađene su još četiri tetrad- rahme tipa Đurđevac (MARIĆ 1963: 79 pl. II, 11–12, 14–15; 1964: 49 pl. XXII, 4; POPOVIĆ 1987: 145). Navedene tetradrahme pripadaju tzv. istočnonoričkom novcu koji je u većem broju, zajedno s novcima tipa Samobor i Varaždin, zabilježen na nalazištima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a pove- zuje se s rasprostranjenošću plemenskog saveza Tauriska (DUKAT – MIRNIK 1976: 190–192; KOS 1977: 46; DIZDAR – POTREBICA 2005: 63–64, Map 3).

Tako kaciga iz Save kod Stare Gradiške nije usamljeni nalaz koji pokazuje usmjerenost sred- nje Posavine prema zapadu, odnosno prostoru mokronoške skupine. Ipak, za definiranje etnika koji je u mlađem željenom dobu boravio na tlu srednje Posavine, a u izvorima se spominju Oserijati koji su obitali zapadno od Breuka (NH 3.25.148), danas nedostaje više istraženih nalazišta.

Rukopis primljen: 19.X.2007.

Rukopis prihvaćen: 28.X.2007.

31 Veći broj nalaza latenske kulture poznat je s pod- ručja susjedne bosanske Posavine, posebno s naselja i groblja u Donjoj Dolini, odakle potječu nalazi iz svih faza razvoja latenske kulture, te iz uništenog kasnolatenskoga groblja u Donjim Lamincima (TRUHELKA 1901; 1904).

32 Na određenju novca zahvaljujemo se Andreju Šem- rovu iz Narodnog muzeja u Ljubljani i Draganu Božiču iz Inštituta za arheologiju ZRC-SAZU u Ljubljani.

DAMIR DORAČIĆ

*Arheološki muzej u Zagrebu
Zrinjevac 19
HR-10 000 Zagreb
E-mail: ddoracic@amz.hr*

RESTAURATORSKO-ISTRAŽIVAČKI POSTUPCI NA KASNOLATENSKOJ KACIGI IZ NOVE GRADIŠKE

**UDK 903 »636/637« : 739.71
Izvorni znanstveni rad**

U članku je prikazan istraživački aspekt konzervatorsko-restauratorskog postupka koji, osim samog zahvata, uključuje i nedestruktivna ispitivanja od jednostavnog mikroskopskog pregleda do sofisticiranih analitičkih metoda. Rezultati provedenih istraživanja daju uvid u osnovne tehnološke informacije o kacigi omogućujući istovremeno njenu cjelovitiju interpretaciju.

UVOD

Sredinom kolovoza 2003. godine, zahvaljujući niskom vodostaju rijeke Save kod sela Novi Varoš nedaleko od Nove Gradiške, slučajno je otkriven najcjelovitiji dosad pronađeni primjerak kacige tipa Novo Mesto. Prema iskazu nalaznika, gosp. K. Nezića, kaciga je pronađena nakon što je nalaznik za nju zapeo nogom, pri čemu je vjerojatno nastalo i vidljivo oštećenje na željeznoj kaloti. Takav tip kacige karakterističan je za bogatiji ratnički sloj keltskog plemena Tauriska i datira se od sredine 1. stoljeća prije Krista do početka 1. stoljeća poslije Krista. Nakon pronalaska, kaciga je bio privremeno smještena u Gradski muzej Nova Gradiška gdje je više mjeseci čuvana u destiliranoj vodi koja je učestalo mijenjana. U veljači 2004. godine kaciga je prebačena u laboratorij Arheološkog muzeja u Zagrebu, gdje je provedena konzervatorsko-restauratorska obrada.

KONZERVATORSKO-RESTAURATORSKI POSTUPAK

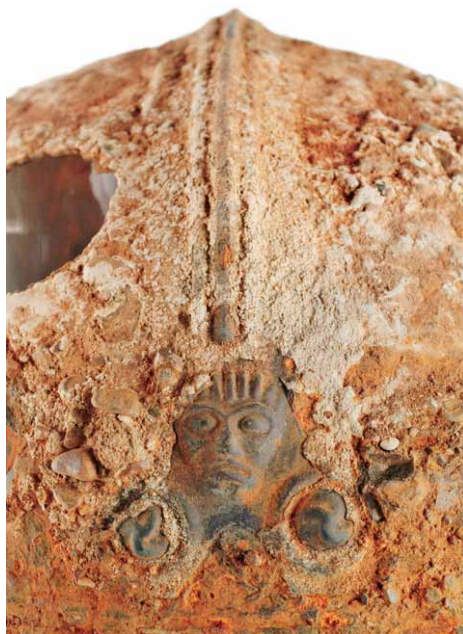
Opis zatečenog stanja predmeta s preliminarnim istraživanjem

Već na prvi pogled moglo se uočiti da je kaciga sastavljena od više konstruktivnih elemenata koji su međusobno spojeni zakovicama ili mekim lemom. Kalota je izrađena od željeza a ostali dijelovi od bronce. Na dijelu kacige ustanovljeni su tragovi nestručnog čišćenja koje je vjerojatno proveo nalaznik. Kalota je većim dijelom posve mineralizirana s nekoliko oštećenja u obliku rupa različite veličine, za razliku od brončanih elemenata te lema koji su sačuvani uglavnom u metalnom stanju. Vanjski je dio kacige gotovo potpuno bio prekriven naslagama raznih produkata korozije,

pijeska te krupnijih i sitnijih granulata šljunka, a unutrašnjost je bila prekrivena samo tanjim slojem korozijskih produkata i pijeska. Relativno dobroj očuvanosti kacige zasigurno su znatno pridonijeli i anaerobni uvjeti okoliša (voda ili mulj).

Slika 1 – Zatečeno stanje kacige¹
Fig. 1 – Helmet before treatment²

Slika 2 – Detalj kalote
Fig. 2 – Detail of the dome

Radiografija

Prije bilo kakvog zahvata, načinjeno je više radiograma kacige radi utvrđivanja pojedinih tehnoloških detalja nevidljivih golim okom.³ Pažljivim pregledom snimljenih radiograma može se uočiti da se između brončane krijeste i željezne kalote nalazi materijal koji je apsorbirao veću količinu rendgenskih zraka,⁴ što se na radiogramu vidi kao svjetlija područja (vidi sl. 3). Uspoređujući navedena područja s onima gdje se jasno vidi lem, lako se moglo zaključiti da je krijesta pričvršćena na kalotu lemljenjem što je poslije i potvrđeno istražnim čišćenjem i analizom. Zanimljivo je da krijesta nije simetrično postavljena (vidi sl. 3 i 18a).

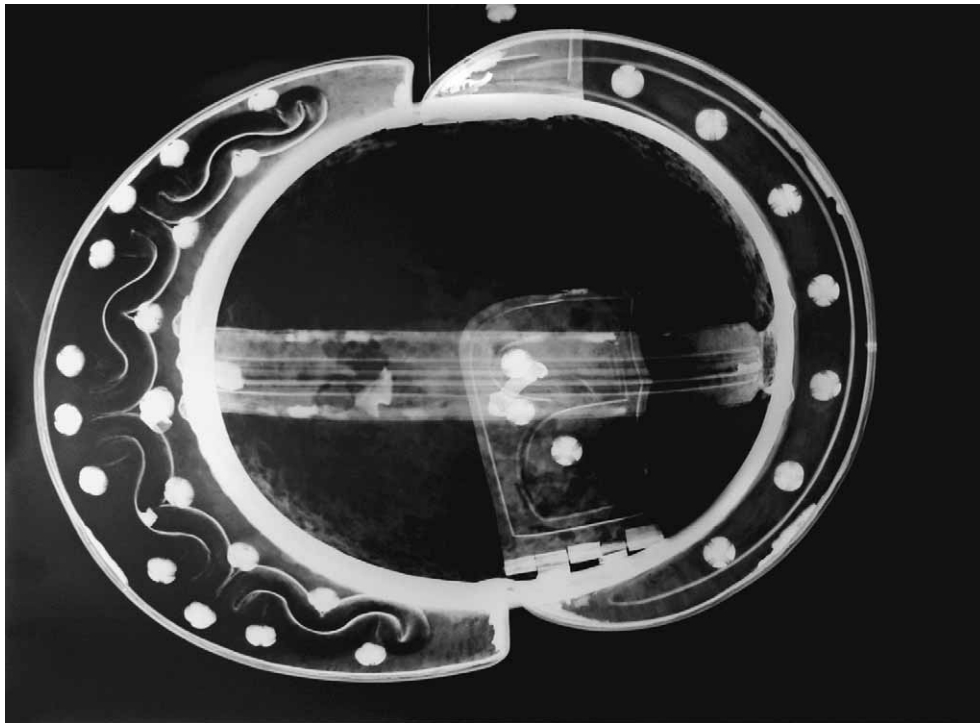
1 Fotografije zatečenog stanja snimio je F. Beusan, a ostale fotografije D. Doračić.

2 Photos before treatment by F. Beusan; other photos by D. Doračić

3 Radiograme su izradili J. Barbić i M. Rastović u Zavodu za zavarivanje u Zagrebu s kojim Muzej ima dugogodišnju suradnju.

4 Pojednostavljeno, princip radiografije temelji se na slabljenju ili atenuaciji rendgenskih zraka prolaskom kroz

snimani materijal. Različiti materijali apsorbiraju različitu količinu rendgenskih zraka, što znači da do filma dopire različita količina rtg zraka. Slično kao na crno-bijelom fotografskom filmu, područja koja su jače ozračena, tamnija su od onih s manje pristiglih rtg zraka. Koeficijent apsorpcije rendgenskih zraka pojedinih elemenata ovisi o njihovom atomskom broju odnosno, atomskoj težini – što je veći atomski broj, to je veći koeficijent apsorpcije. Tako se na radiogramu mogu razlikovati različiti materijali, ali i njihova različita debljina i struktura.

Slika 3 – Radiogram cijele kacige
Fig. 3 – Radiograph of the whole helmet

Istražno čišćenje

Istražno čišćenje obično se provodi radi lociranja izvorne površine i služi bilo zasebno, bilo zajedno s radiografijom i drugim analitičkim metodama kao pomoć pri preliminarnoj interpretaciji predmeta te utvrđivanju daljnjeg tijeka zahvata. U ovom je slučaju provedeno na nekoliko mjesta – ukrasnim zakovicama (zbog sumnje na umetnuti emajl), dijelu krijeste (radi otkrivanja lema) i dijelu željezne kalote (radi lociranja izvorne površine te ustanovljavanja njene očuvanosti).

Kontroliranim mehaničkim čišćenjem uklonjeni su produkti korozije isključivo iznad izvorne površine kacige. Samo čišćenje izvedeno je pod uvećanjem od 4–20X pomoću raznih ručnih alata, ultrazvučnog dlijeta, mikromotora s različitim rotirajućim alatima, te mikropjeskarenjem uz upotrebu raznih granulata koji su bili korišteni ovisno o strukturi izvorne površine i korozijskim produktima koji su je prekrivali. Za brončane dijelove korištene su staklene perle veličine 70–110 μm i usitnjene orahove ljuske 350 μm , a za željeznu kalotu korund (Al_2O_3) veličine 100 μm .⁵

Impregnacija, djelomična rekonstrukcija i lakiranje

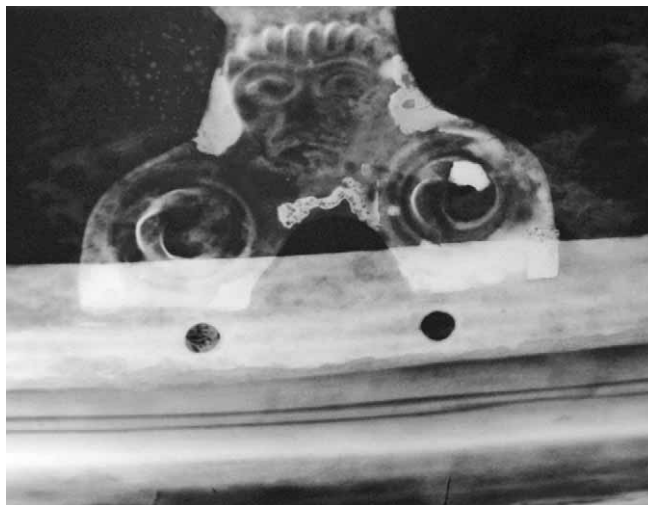
Kao što je već spomenuto u uvodu, veća rupa na kaloti vjerojatno je nastala u vrijeme pronalaska kacige, na što upućuje i sam oblik oštećenja; naime, nema nikakvih tragova (poput udubljenja) koji bi eventualno ukazivali na to da je posrijedi izvorno oštećenje. Stoga je radi postizanja cjelovitosti, taj dio kacige rekonstruiran epoksidnom smolom (Araldit 2020) uz dodatak smeđeg (umbra) i

⁵ Prema Mohsovoj skali tvrdoća orahovih ljuski iznosi 2,5–3, staklenih perli 6–7, a korunda 9.

Slika 4 – Detalj istražnog čišćenja
Otkrivanje izvorne površine⁶
(čišćenje)

Fig. 4 – Investigative cleaning

Slika 5 – Detalj radiograma s tragovima lema
Fig. 5 – Detail of radiograph showing traces of
solder on a part of the helmet revealing the
original surface

crnog (grafit) pigmenta. Pukotine i labilni dijelovi kalote impregnirani su istom smolom, no bez dodatka pigmentata. Zahvaljujući dobroj očuvanosti, brončane elemente kacige nije bilo potrebno impregnirati. Naposljetku nanesen je zaštitni sloj dvokomponentnog laka (Paraloid 72B 1% i Cosmolooid 80H3% u toluolu).

Stabilizacija

Kako je riječ o predmetu izrađenom od različitih materijala, nije bilo moguće primijeniti jedinstven postupak aktivne stabilizacije predmeta. Stoga je kacigu potrebno zaštititi na pasivni način, odnosno kontrolom mikroklimatskih uvjeta, posebno relativne vlažnosti zraka koja ne bi trebala biti veća od 30%.

TEHNOLOŠKA OPAŽANJA I ANALITIČKE METODE

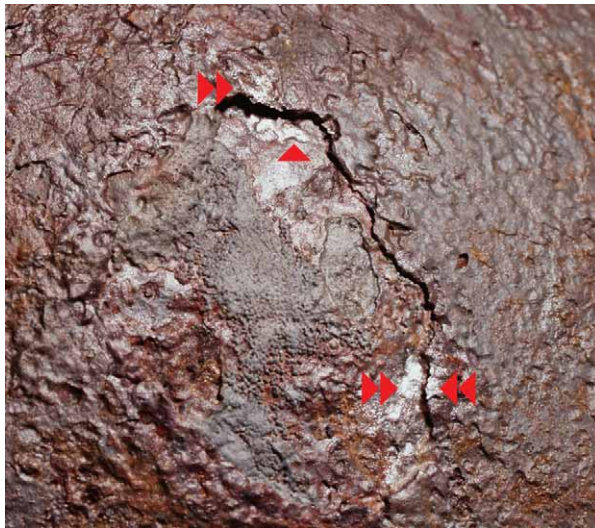
Na dijelu željezne kalote otkriven je dvostruki sloj lima koji upućuje na podatak da je kalota izrađena kovanjem⁷ i preklapanjem željeznog lima, što je znatno prodonijelo njenoj čvrstoći (slika 6)

Brončani konstruktivni elementi izrađeni su kovanjem (zagrijavanjem ili bez zagrijavanja), a ukrasi su izvedeni tehnikom iskucavanja, i to vjerojatno u kalupu, o čemu svjedoče tragovi izvorne obrade⁸ (slika 19).

6 O pojmu izvorne površine vidi Doračić D., Obavijesti arheološkog društva, 1/2000., Zagreb, str. 133–135.

7 Kovanje je proces mehaničke obrade metala kojim se mijenja njegova struktura što rezultira većom čvrstoćom. Dva su načina kovanja – hladno i vruće. Željezo se, za razliku od nekih drugih metala, u pravilu kuje vruće.

8 Za konkretniju informaciju o tehnologiji ukrašavanja potrebno bi bilo provesti metalografsku analizu koja iziskuje destruktivne metode pripreme uzoraka, te se rijetko primjenjuje na arheološkim predmetima.

Slika 6
Fig. 6

Osnovne metode spajanja

Kao što je već navedeno, pojedini konstruktivni elementi kacige spojeni su zakivanjem i lemljenjem.

Zakivanje

Zatiljni i čeonii štitnik pričvršćeni su na željeznu kalotu zakivanjem, i to željeznim zakovicama koje su vidljive samo s unutrašnje strane, a s vanjske strane vješto su prikrivene trostrukim rebrastim ukrasom (slika 7 i 8). Nije posve jasan način zakivanja i apliciranja rebrastog ukrasa. Moguća su dva obrazloženja:

- ili su zakovice zajedno s rebrastim ukrasom aplicirane na kalotu kovačkim zavarivanjem prije apliciranja brončanih elemenata (zakovice bi u tom slučaju bile sastavni dio kalote)
- ili je rebrasti ukras apliciran kovačkim zavarivanjem **nakon** zakivanja brončanih elemenata, što bi značilo da je temperatura zavarivanja morala biti niža od tališta bronce, a to je malo vjerojatno kad se u obzir uzme relativno visoke temperature potrebne za zavarivanje željeza (u tom slučaju zakovice bi bile zasebni elementi kao što je prikazano na crtežu – slika 21).

Kako god bilo, potrebna su dodatna ispitivanja za utvrđivanje točnog tijeka procesa.

Brončane zakovice imaju rascijepljeni trn (vidi sl. 12, 19, 21) koji je s donje strane raskovan i polukružnu glavicu s križnim udubljenjem koje je izvorno bilo ispunjeno crvenim emajlom. Po dvije brončane zakovice drže *šarnir sa željeznom osovinom* kojim su pričvršćene obrazine. To su ujedno i jedine brončane zakovice koje su doista služile za spajanje. Na lijevoj obrazini (kao dio šarnira) vidljive su dvije manje rupe možda izvorno izrađene radi zakivanja, od čega je majstor kasnije odustao. Jedna zakovica na zatiljnom štitniku drži ušicu remena za nošenje kacige, a ostale brončane zakovice imaju isključivo dekorativnu funkciju. Sveukupno na kacigi ima 35 brončanih zakovica i 22 željezne zakovice.

Slika 7
Fig. 7

Slika 8
Fig. 8

Lemljenje⁹

Lemljenje pojedinih konstruktivnih elemenata kacige izvedeno je bilo zasebno bilo u kombinaciji sa zakivanjem.

Čeoni i zatiljni štitnik izrađeni su zasebno te su, nakon zakivanja, spojevi s unutarnje strane dodatno zalemljeni na mjestima dodira (slika 7).

Krijesta je pričvršćena na podlogu isključivo lemljenjem, bez upotrebe zakovica, a područje rasprostiranja vezivnog lema vidljivo je na radiogramu (obilježeno žutom bojom radi bolje čitljivosti).¹⁰

Dio lema je tijekom izrade »iscurio« sa strane te je s tog dijela uzet uzorak za SEM-EDS analizu (vidi sliku 10).

Slika 9 – Radiogram krijeste s rasporedom vezivnog lema
Fig. 9 – Radiograph of the crest with solder disposition

⁹ Lemljenje je u osnovi spajanje dvaju metala pomoću rastaljenog dodatnog metala ili slitine (lema) nižeg tališta (za razliku od zavarivanja, osnovni metal se ne tali). Postoje dvije vrste lemljenja – meko i tvrdo (s talištem lema nižim odnosno višim od 450°C).

¹⁰ Moguće je da su kontaktne površine radi boljeg prijanjanja prvo kositrene, a tek nakon toga lemljene, no tu pretpostavku je potrebno potvrditi dodatnim analizama.

Slika 10
Fig. 10

Slika 11 – Raspored vidljivog lema na obrubnim trakama
Fig. 11 – Disposition of visible solder on edge reinforcements

Ušice za remen na obrazinama (slika 12) i obrubne trake na čeonom i vratnom štitniku također su zalemljene. Pregledom radiograma može se pretpostaviti da se lem rasprostire cijelom dužinom unutar trake, uz dodatna pojačanja na četiri mjesta s vanjske strane koja se mogu vidjeti s donje strane štitnika. Zanimljivo je da su ušice mogle biti aplicirane zakivanjem, i to pomoću ukrasnih zakovica koje se ionako nalaze u neposrednoj blizini, no majstor se ipak odlučio za lemljenje.

Izvorni popravci lemljenjem

Na rubu desne obrazine na dva mjesta vidljiva su oštećenja koja su popunjena lemom (slika 12) kao i na zatiljnom štitniku (slika 13) U ovom primjeru riječ je o jednostavnim izvornim popravcima oštećenja nastalih vjerojatno već tijekom izrade kacige, i to prigodom iskucavanja ukrasa.

Osnovne informacije o sastavu lema

Nakon provedenih elementarnih analiza (vidi tablicu 1 i slike 16 i 16a) ustanovljeno je da je riječ o slitini kositra i olova uz veći postotak kositra u odnosu na olovo.¹¹ Dobivene vrijednosti s više od 55% kositra upućuju na zaključak da je majstor koji je izradio kacigu bio svjestan prednosti navedenog omjera slitine kositra i olova koji se približava tzv. eutektičkom sustavu¹² (63%Sn / 37%Pb) s najnižom točkom taljenja od 183°C. Iako je teško preciznije govoriti o izvornoj radnoj temperaturi lema, ona je vjerojatno iznosila oko 200°C ili malo niže. Navedeni omjer podrazumijeva i kvalitetniji i čistiji spoj. Veći postotak kositra također znači i veću otpornost prema koroziji zahvaljujući stvaranju pasivizirajućeg sloja kositrenog oksida na površini. U načelu, što je tanji sloj lema, to je čvršći spoj (do određene granice, naravno).

11 Pojednostavljeno, tijekom procesa lemljenja, kositar iz slitine (suprotno olovu) reagira s osnovnim metalom, u ovom slučaju broncom, stvarajući tanki međusloj slitine kositra i bronce što je presudno za kvalitetan spoj.

12 Eutektik je čvrsta otopina sastavljena od dviju ili više tvari koja ima niže talište od svake čiste komponente ili bilo koje njihove smjese.

Slika 12 – *Izvorni popravci lemljenjem*
Fig. 12 – Original soldered repairs

Slika 13 – *Emajl*
Fig. 13 – Enamel

Emajl

Ukrasne zakovice bile su izvorno ispunjene crvenim emajlom koji je dobro sačuvan samo na jednoj zakovici, što nije čudno ako se u obzir uzmu okolnosti nalaza, odnosno abrazivni efekt različitih granulata šljunka u vodi. Provedena PIXE analiza potvrdila je pretpostavku da je riječ o karakterističnom keltskom crvenom emajlu, odnosno neprozirnom crvenom staklu (osnovnog sastava $\text{SiO}_2\text{-Na}_2\text{CO}_3\text{-CaO}$ s primjesama aluminija, kalija, željeza i magnezija)¹³ s visokim sadržajem olova koje je obojeno kristalima bakrenog oksida (Cu_2O). Mangan je sadržan u sličnim koncentracijama na većini analiziranih točaka te se vjerojatno može smatrati onečišćenjem iz okoline iako se tragovi mangana mogu naći i u sirovinama za izradu stakla (pijesak i soda-pepeo). Manji fragment emajla snimljen je pomoću elektronskog mikroskopa (SEM). Na slici 15 (uvećano 260X) vidi se amorfnu strukturu stakla s inkluzijama bakrenog oksida (označeno crvenim strelicama). Na slici 15a prikazana je kristalna dendritna struktura bakrenog oksida uvećana 500X. U pravilu, intenzitet boje ovisi o ravnomjerno rasporedu kristala kuprita u staklenoj matrici, a oni su ujedno i uzrok neprozirnosti stakla, jer raspršuju svjetlo. Uloga olova u staklu je višestruka. Ponajprije smanjuje površinsku napetost kontaktne površine, pa stoga emajl lakše prianja za metal, a također smanjuje i viskozitet stakla što ga čini mekšim i lakšim za obradu. Inače, poznato je da olovno staklo ima veći indeks loma svjetlosti što rezultira njegovim većim sjajem.

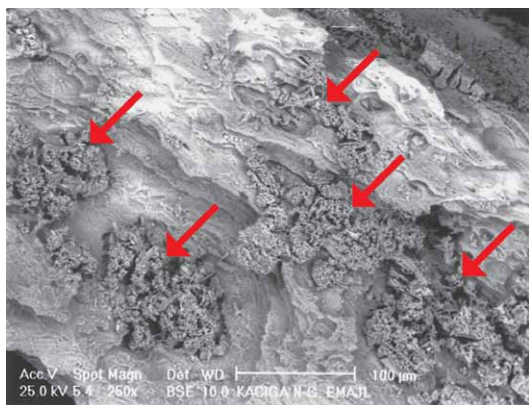

Slika 14 – *Ukrasna zakovica sa ostacima crvenog emajla*
Fig. 14 – Decorative rivet with red enamel

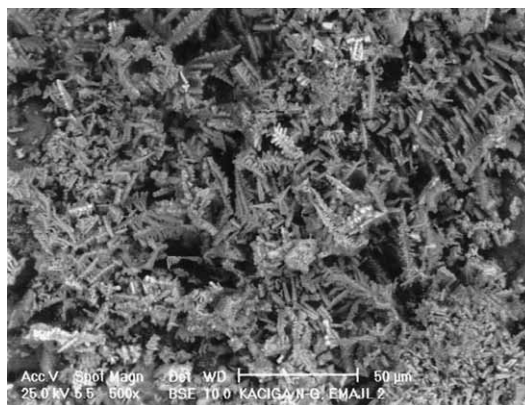
¹³ Zbog ograničenja analitičke metode, elementi lakši od aluminija (u ovom slučaju natrij i magnezij) nisu detektirani, no prema već provedenim i objavljenim analizama keltskog crvenog emajla (vidi: N. BRUN – M. PERNOT,

Archaeometry 34 (2), 1992: 235–252. i V. Challet, *Fol-Arch*, 43/1994: 102–108), sa sigurnošću se može govoriti o njihovom udjelu.

Slika 15 – SEM fotografija strukture emajla
Fig. 15 – SEM photograph of enamel structure

Slika 15a – SEM fotografija strukture kuprita
Fig. 15a – SEM photograph of cuprous oxide

Fazna analiza korozivskih naslaga iznad izvorne površine

Tijekom istražnog čišćenja uzeta su dva uzorka korozivskih naslaga da bi se ustanovio mineralni sastav slojeva iznad izvorne površine. Jedan uzorak uzet je sa željezne kalote, a drugi s brončanog zatiljnog štitnika. Za utvrđivanje sastava korištena je rendgenska difrakcijska analiza (XRD).¹⁴ Rezultati provedene analize oba uzorka pokazuju visok sadržaj kvarca (SiO_2) i kalcita (CaCO_3) s tragovima dolomita ($\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$) koji potječu od inkluzija različitih granulacija šljunka unutar vanjskog korozivskog sloja (slika 16).

Osim kvarca i kalcita ustanovljen je udio sljedećih produkata korozije:

- *željezna kalota* – getit, $\text{FeO}(\text{OH})$, -crnosmeđe boje, ankerit $\text{Ca}(\text{Mg},\text{Fe})(\text{CO}_3)_2$, blijedo-žutosmeđe boje i siderit, FeCO_3 , žutosmeđe boje
- *brončani zatiljni štitičnik* – kuprit, Cu_2O i bornit Cu_5FeS_4 , crvenosmeđe boje, roxbyit, Cu_7S_4 i djurleit, $\text{Cu}_{31}\text{S}_{16}$, crne boje, mushistonit, $\text{CuSn}(\text{OH})_6$, zelene boje, te halkopirit (CuFeS_2) zlatnožute boje.

Primjer difraktograma s pripadajućim rezultatima vanjskog korozivskog sloja željezne kalote prikazan je na slici 17 i 17a i u tablici 1.

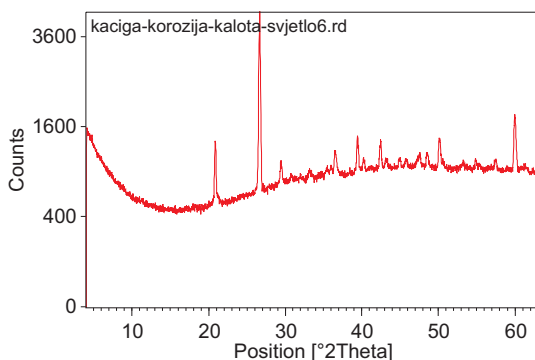
Navedeni korozivski produkti (oksidi, odnosno hidroksidi, karbonati i sulfidi) uobičajeni su na arheološkim predmetima od željeza i bakrenih slitina. Znatno udio bakrenih sulfida upućuje na

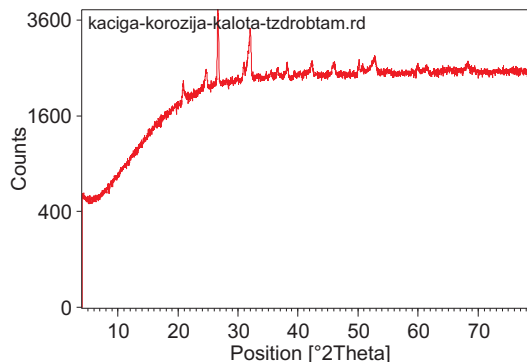
Slika 16 – SEM fotografija presjeka vanjskog korozivskog sloja

Fig. 16 – Cross section SEM photograph of outer corrosion layer

¹⁴ Analizu korozivskih produkata proveo je dr.sc.Darko Tibljaš na Mineraloškom zavodu PMF-a, na čemu mu ovim putem zahvaljujem.

Slika 17 – Difraktogram površine kalote
Fig. 17 – x-ray diffractogram of the dome surface

Slika 17a – Difraktogram nakon usitnjavanja uzorka
Fig 17a – x-ray diffractogram after sample grinding

moću mikrobiološku koroziju uzrokovanu bilo sumpor-oksidirajućim (*Ferrobacillus ferrooxidans*) bilo sumpor-reducirajućim bakterijama (*Sporovibrio desulphuricans*, *Desulphovibrio desulphuricans*) koje se često nalaze u slatkoj i slanoj vodi te u močvarnim područjima, gdje zbog propadanja organskog materijala (pri čemu se troši kisik), nastaju anaerobni uvjeti.

Tablica 1 – Rezultati XRD analize za vanjski korozijski sloj željezne kalote

Pos. [°2Th.]	d-spacing [Å]	Rel. Int. [%]	Matched by	Pos. [°2Th.]	d-spacing [Å]	Rel. Int. [%]	Matched by
20.8506	4.26042	23.29	kvarc, goethite	20.8528	4.25998	18.35	kvarc
26.6416	3.34604	100.00	kvarc	24.6458	3.61229	24.32	siderit
29.3922	3.03887	8.67	kalцит	26.5980	3.35142	100.00	kvarc
30.8131	2.90190	2.35	ankerit	30.9198	2.89212	19.58	ankerit
33.2800	2.69222	2.35	goethit	32.0032	2.79665	70.86	siderit
36.5269	2.46002	9.54	kvarc; goethit	36.5248	2.46016	10.43	kvarc
39.4714	2.28303	15.60	kvarc; kalцит	38.2631	2.35230	17.10	siderit
40.2077	2.24290	5.08	kvarc	42.3762	2.13301	17.40	siderit; kvarc
42.5191	2.12617	12.22	kvarc	46.0628	1.97052	13.13	siderit; kvarc
43.2095	2.09379	4.00	kalцит	50.1720	1.81834	16.51	kvarc
44.9511	2.01663	3.36		52.8382	1.73270	22.10	siderit
45.8062	1.98096	3.34	kvarc	59.9741	1.54248	9.06	kvarc
47.5670	1.91166	5.04	kalцит	61.4834	1.50819	8.13	siderit
48.5553	1.87504	5.91	kalцит				
50.1551	1.81891	12.54	kvarc				
53.2584	1.72002	2.46	goethit				
54.9494	1.67102	3.57	kvarc				
57.4606	1.60382	3.82	kalцит				
59.9769	1.54114	24.96	kvarc				

Elementarna analiza

Za utvrđivanje osnovnog elementarnog sastava materijala od kojeg je kaciga izrađena provedene su SEM-EDS (*scanning electron microscope with energy dispersive spectrometer*)¹⁵ i PIXE (*particle induced X-ray emission*)¹⁶ analiza (smještaj analiziranih točaka vidi se na slici 18 i 18a.) Dobiveni rezultati prikazani su u tablici 1.

Slika 18 – Razmještaj analiziranih točaka
Fig. 18 – Disposition of the analyzed spots

Slika 18a
Fig. 18a

¹⁵ SEM-EDS analize i SEM fotografije provedene su i načinjene zahvaljujući ljubeznosti prof. Andrije Repušića. u Centru za kriminalistička vještačenja MUP-a RH s kojim laboratorij AMZ-a ima višegodišnju suradnju.

¹⁶ PIXE analizu proveo je dr.sc. Milko Jakšić na Institutu Ruđer Bošković, a dio podataka koji se odnose na tu metodu preuzeti su iz njegovog izvješća, na čemu mu ovom prilikom srdačno zahvaljujem.

Tablica 2

TOČKA BR.	Al	Si	S	Cl	Ar	K	Ca	Mn	Fe	Cu	Sn	Pb	O	P
PIXE ANALIZA														
P-1	0.5	0.2	0.2	18.4	2.4		0.2	0.4	1.2	63.8	11.5	0.8		
P-2	0.6	1.0	0.4		2.1		0.3	0.1	1.7	75.6	17.4			
P2a	1.1	1.6	3.8		2.2	0.1	0.3	0.2	7.8	64.0	17.6			
P-3	0.9	0.9		7.2	1.8		3.1	0.1	0.7	71.7	11.7			
P-4	1.0	0.8	0.4	0.2	2.5	0.2			0.5	84.5	9.8	0.8		
P-5	0.7	0.3	0.3	3.8	2.4			0.4	3.0	1.0	57.0	31.0		
P-6	0.6	0.3	0.3	0.3	2.0				0.3	83.5	11.3	0.5		
P-7	1.6	1.6	1.1		2.0	0.3	0.2	0.2	1.6	76.4	14.6	0.5		
P-8	3.2	0.7	1.4	0.3	2.0	0.2		0.3	1.9	70.4	18.8			
P-9	1.2	1.2	1.6	0.2	3.8		6.3	0.8	84					
P-10	2.5	28		1.6	6.7	1.0	5.6	0.1	5.3	12.2	0.7	36.7		
P-11	2.7	8.4		0.5	10.3	0.4	3.5	0.2	10.5	7.9		26.7		
SEM-EDS ANALIZA														
P-12	0,94	1,95					7,78		8,34	28,05	15,66	13,98	22,64	0,65
P-13	1,07	1,96		0,3				1,5	8,24	3,11	33,99	29,23	19,52	1,09

Napomene u vezi s rezultatima analize:

S obzirom na dobru očuvanost brončanih elemenata kacige, analizirane točke nije bilo potrebno posebno obrađivati. Jednostavno su izabrane točke na dijelovima s izvornom površinom sačuvanom uglavnom u metalnom stanju. Budući da je cilj analiza bio utvrditi osnovni materijalni sastav, dobiveni rezultati su zadovoljavajući. Ipak, treba imati na umu stanovita ograničenja primijenjenih metoda, kao i činjenicu da je riječ o površinskoj analizi koja, zbog dugotrajnih korozijskih procesa ne daje točnu sliku sastava izvornog metala. Stoga se dobiveni rezultati trebaju smatrati prvenstveno kvalitativnima (uz spomenuta ograničenja).

Navedene kvantitativne vrijednosti u tablici dobivene su fundamentalnom kvantifikacijskom metodom, bez standarda i služe za pregled relativnih omjera među elementima. Rezultati su prikazani u postocima s normalizacijom na 100% i pretpostavkom da se vide svi elementi. Granica detekcije za većinu elemenata je 0,1%.

Točke P1 do P11 analizirane su PIXE metodom u zraku tako da su vidljivi svi relevantni elementi teži od aluminija ($Z > 13$). Argon (Ar) koji je naveden u tablici, potječe iz zraka a ne iz uzorka.

Uzorci P-12 i P-13 analizirani su SEM-EDS metodom u vakuumu, tako da se vide i kisik (O) i fosfor (P),

Slika 19 – Tragovi obrade s unutarnje strane štitnika za vrat

Fig. 19 – Traces of hammering at the back of the neck-guard

Slika 20 – Fotografija restaurirane kacige

Fig. 20 – Photograph of restored helmet

elementi lakši od aluminijskog (Z=13). Postojanje kisika može se protumačiti slojem (bakrenih) oksida, dok je fosfor vjerojatno organskog porijekla.

Ukratko, iz sastava bakrene slitine može se zaključiti da je riječ o relativno čistoj bronci (sli-tini bakra i kositra) s vrlo malim udjelom olova i željeza, uglavnom ispod 1% (malo veći postotak željeza na nekim točkama rezultat je površinske analize i može se protumačiti migracijama iona željeza prema površini ili kontaminacijom sa željezne kalote). Ostali elementi (P, Al, Si, S, Cl, K, Ca, Mn) vjerojatno pripadaju samo površinskom sloju i potječu iz okoline, kao rezultat korozivnih procesa. Promatrajući dobivene rezultate, može se uočiti da postotak kositra u odnosu na bakar varira i iznosi od 10-tak do 20-tak posto.

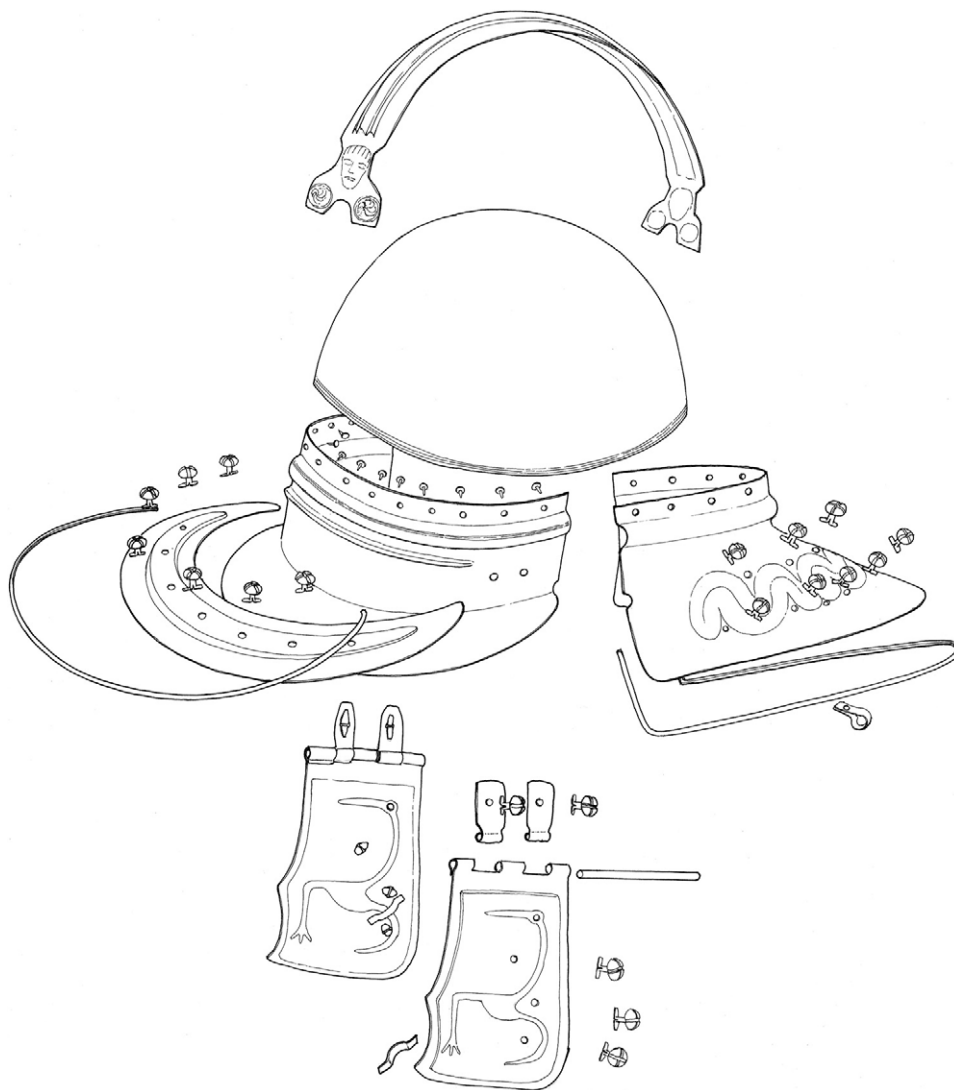
Za preciznije kvantitativne rezultate potreban je set kalibracijskih standarda koji u ovom trenutku nisu dostupni.

Zaključna razmatranja

Kaciga je sastavljena od ukupno 16 konstruktivnih elemenata izrađenih od bronce i željeza međusobno spojenih u cjelinu zakovicama ili olovno-kositrenim lemom. Razmještaj pojedinih elemenata vidljiv je na crtežu (slika 21). S unutarnje strane brončanih elemenata jasno se vide tragovi izvorne obrade koji upućuju na tehniku oblikovanja kovanjem odnosno iskucavanjem (slika 19).

Prikaz ptice na obrazinama vjerojatno je bio dodatno ukrašen emajlom ili nekim drugim umetkom u predjelu oka koji je ispao; stoga su na tome mjestu ostale samo rupe. Većina brončanih zakovica koje su bile ukrašene crvenim emajlom imale su isključivo dekorativnu funkciju, a željezne zakovice isključivo su funkcionalne i vidljive su samo s unutarnje strane.

Ukratko, način izrade i ukrašavanja kacige dokaz su izuzetnih dostignuća umjetničkog obrta kasnolatenskog perioda bilo u tehnološkom, bilo u umjetničkom smislu.

Slika 21 – Crtež izdvojenih konstruktivnih elemenata kacige¹⁷
 Fig. 21 – Drawing of the helmet showing separate constructive elements¹⁸

17 Crtež je izradila M. Galić (pod pretpostavkom da su željezne zakovice zasebni elementi, a ne sastavni dio kalote) na čemu joj srdačno zahvaljujem

18 Drawing was kindly made by Miljenka Galić (assuming that iron rivets are separate elements, not the integral part of a dome).

LITERATURA

- BRUN, N. – M. PERNOT 1992. – The Opaque Red Glass of Celtic enamels from Continental Europe. *Archaeometry*, 34/1992, 2: 235–252.
- CHALLET, V. 1994 – Analyse physico-chimique et étude stylistique de quelques ceintures émaillées du bassin des Carpates des IIIeme et IIeme siècles av. J.C. *FolArch*, 43/1994.
- CRADDOCK, P.T. 1995 – *Early Metal Mining and Production*. Edinburgh, 1995.
- HEINRICH, P. 1994 – *Metall-Restaurierung, Beiträge zur Analyse, Konzeption und Technologie*. München, 1994.
- LANG, J. – A. MIDDLETON 2005 – *Radiography of Cultural Materials*. Oxford, 2005.
- LA NIECE, S. – P. CRADDOCK 1993 – *Metal Plating and Patination, Cultural, technical & historical developments*. Oxford, 1993.
- POLLARD, M.A. 1996 – *Archaeological Chemistry*. Cambridge, 1996.
- POLLARD, M.A. 2007 – *Analytical Chemistry in Archaeology*. Cambridge, 2007.
- Science for Conservators*, vol. 1. An Introduction to Materials. London, 1992.
- TYLECOTE, R.F. 1976 – *A History of Metallurgy*. London, 1976.

RESTORATION AND INVESTIGATION PROCESS OF THE LATE
LA TÈNE PERIOD HELMET FROM NOVA GRADIŠKA

The paper presents the investigation aspects of conservation and restoration including non-destructive testing – from simple microscopic inspection to more sophisticated analytical methods. The results obtained give us an insight into basic technological information concerning the helmet, allowing a more integrated interpretation.

INTRODUCTION

In August 2003 due to the low water-level of the river Sava near Nova Gradiška, a late La Tène helmet of Novo Mesto type was accidentally discovered. This type of helmet is characteristic of the higher and wealthier class of the Celtic Taurisci tribe. It dates from a period from the middle of the 1st century B.C. till the beginning of the 1st century A.D. Only 5 Novo Mesto type helmets have been discovered of which this is the best preserved. After discovery, the helmet was temporarily placed in the City Museum in Nova Gradiška and then sent to the Archaeological Museum in Zagreb for conservation and -restoration.

CONSERVATION AND RESTORATION TREATMENT

Preliminary investigation

It was immediately apparent that the helmet was constructed of an iron dome and 15 bronze parts fixed together with rivets and/or soft solder. The bronze parts are largely preserved in metallic state but the iron parts are almost totally corroded. Surprisingly, the *paragnatidae* (cheek-guards)

are still movable. A small part of the helmet was unprofessionally cleaned before it reached the Museum, probably by the finder. Also, a few holes on the dome could be seen. The outer part of the helmet was almost completely covered with a thick layer of corrosion mixed with sand and stone, but on the inner part there was only a thin layer of corrosion and some sand. The relatively good condition of the helmet probably derived from the fresh water anaerobic conditions in which it was found.

Radiography

The aim of radiography was to reveal technological details not visible to the naked eye¹⁹. After careful inspection of radiographs it could be concluded that between the iron dome and bronze crest is a different material which absorbed more X-rays²⁰ (visible as lighter areas on radiographs). In comparison to tin-lead soldered areas, it was clear that the crest was soldered to the dome.

Investigative cleaning

Investigative cleaning under 5–35x magnification showed that the original surface on the bronze parts was preserved mostly in metallic state with only a thin layer of copper oxides unlike the original surface of the iron dome which was preserved completely in mineralized state. Traces of red enamel were discovered on a few rivets as well as traces of solder on the iron dome near the crest.

The helmet was cleaned by mechanical means under 4–20x magnification using hand tools, ultra-sonic chisel, micromotor with a variety of drills and a microabrasive machine, depending on the type of corrosion. Sand-blasting material used included powdered walnut shells (350µm), glass beads (70–110 µm) and corundum (100 µm)²¹.

Impregnation, gap filling and varnishing

Due to their metallic state, there was no need for impregnation of the bronze parts but the iron dome was impregnated with epoxy resin (Araldite 2020) which was also used as a gap-filling material with the addition of brown (umbra) and black (graphite) pigments. A larger hole on the iron dome was obviously recent damage probably done by the finder so it was decided to reconstruct it for the aesthetic reasons i.e. to achieve the full integrity of the helmet. Finally, a protective layer of composite varnish (Paraloid 72B1% + Cosmoloid 80H 3% in toluene) was applied.

Stabilization

Since the helmet is made of several materials, no efficient method of active stabilization was possible. So, the only way to protect it from further deterioration was passive stabilization i.e. environmental control (the relative humidity to be kept under 30%). Nevertheless, the object seems to be quite stable and no alterations have yet been noticed.

19 Radiographs were made by J. Barbić and M. Rastović at The Welding Institute in Zagreb

20 Radiography is based on attenuation of X-rays while passing through the material. Different materials are absorbing different amount of X-rays, which means that different amount of X-rays are reaching the film. Similar to black and white film, areas which received more X-rays are darker than those which receive less X-rays. Further-

more, absorption coefficient of X-rays for different elements depends on their atomic number i.e. atomic weight – the higher the number, the higher the absorption coefficient. Thus it's easy to distinguish different materials on radiograph, as well as their thickness and structure.

21 According to Mohs scale, walnut powder hardness is around 2,5–3, that of glass beads 6–7 and corundum 9.

Technological observations and analytical data

After revealing the original surface, on a part of the dome, a double layer of iron sheet was discovered, which implies that the dome was probably made by forging²² and overlapping of the iron sheet thus making it much stronger (fig. 6).

The bronze parts were made by forging (with or without heating) and decorated by hammering, probably using moulds²³. Traces of hammering on the back side of the neck-guard can be seen on fig. 19.

Basic joining methods

As mentioned before, constructive elements were joined by riveting and/or soldering.

Riveting

The bronze forehead and neck guards were fixed to the iron dome using iron rivets visible only from the inside. From the outside the rivets are covered with a triple ribbed ornament (fig. 7 and 8). It is not clear how the pieces were joined together. There are two possible explanations:

- either the rivets were fire-welded to the dome together with ornament before applying the bronze parts. In that case the rivets would be part of the dome, which seems more probable;
- or the ornament was fire-welded after fixing the bronze parts. That means the welding temperature should be lower than the melting point of bronze which is not probable regarding the relatively high temperature needed for welding. In that case rivets would be separate constructive elements as shown on fig. 21.

In any case more investigation is needed to determine the exact joining process.

The bronze rivets have a spread nail (fig. 12, 19, 21) and hemispherical head with a cross shaped notch originally filled with red enamel. Two bronze rivets fix the hinge to the iron shaft which holds the cheek-guards on both sides of the helmet. On the left cheek-guard, as a part of the hinge, there are two holes perhaps originally made for riveting, but later obviously not used. The craftsman probably gave up the idea. One rivet on the neck-guard holds the loop for a leather strap. Other bronze rivets have only a decorative role. Altogether there are 35 bronze and 22 iron rivets.

Soldering²⁴

Some constructive elements were either only soldered, or both soldered and riveted. The forehead and neck bronze guards were made separately. After riveting with iron rivets, touching points were additionally soldered (fig. 7).

The crest was fixed to the dome by soldering only, without riveting. A small amount of solder »escaped« and a sample was taken for SEM-EDS analysis (fig. 10).

Soldered areas can be seen on the radiograph (coloured yellow for better distinction)²⁵.

22 Forging is the process of mechanical metal working which affects its structure often resulting in stronger material. There are two ways of forging – cold and hot. Unlike some other metals, iron is generally forged cold.

23 More precise information on technology require metalographic analysis with destructive methods of sample preparations, which is considered not necessary at the moment.

24 Soldering is basically joining of two metals using additional metal or alloy (solder) with lower melting point. Unlike welding, the base metal is not melted. There are two types of soldering – soft and hard (with melting point below or above 450°C).

25 In order to achieve better adherence, is possible that contact surfaces were firstly tinned and then soldered, but that should be confirmed by future analysis.

The loops for the leather strap on the cheek-guards (fig. 12) and the edge reinforcements on forehead and neck guards were also soldered. According to radiograph analysis it can be presumed that solder filled in the whole length of the edge reinforcements with additional soldering at four points which can clearly be seen from the outside. It is interesting that the loops could be fixed using decorative rivets which were nearby, but the craftsman decided to solder them.

Original soldered repairs

Some cracks probably appeared even during the making of the helmet (mainly through hammering) and some were probably immediately repaired by soldering. Original repairs can be seen at three points – the neck-guard (fig. 13) and at two points on the edge of the right cheek-guard (fig. 12).

Basic information on solder composition

Analysis (table 1 and fig. 16–16a) showed that the solder was composed of tin and lead with a higher percentage of tin²⁶. The values obtained (more than 55% of tin) indicate that the craftsman was probably aware of the above mentioned alloy ratio advantage which is approaching the eutectic alloy²⁷ ratio of 63% tin and 37% lead with the lowest melting point at 183 °C. This means a clearer and stronger joint, as well as higher corrosion resistance due to formation of the passive tin oxide layer. Although we cannot talk precisely about the original working temperature, it was probably around 200 °C or somewhat lower.

Enamel

Decorative rivets were originally filled with opaque red glass which is well preserved only on one rivet. The rest is mostly lost which is not surprising regarding environmental conditions i.e. the possible abrasive effect of sand in the water. According to PIXE analysis it is a typical Celtic soda-lime-silica high lead glass coloured by crystals of cuprous oxide with the addition of aluminium, potassium, iron and magnesium.²⁸ Manganese is present in similar concentrations on most of the analysed spots and can probably be considered as contamination from the environment. However, traces of manganese can also be found in raw material for glass production (sand and soda-ash). A small fragment of enamel was photographed using a scanning electron microscope (SEM). Fig. 15 (enlarged 260X) shows amorphous glass structure with cuprous oxide inclusions (marked with red arrows), while fig. 15a (enlarged 500X) shows the crystalline dendritic structure of cuprous oxide. Typically, colour intensity depends on uniform crystal arrangement in a glass matrix. These crystals also disperse light thus making the glass opaque.

Lead has a multiple role in glass. It lowers the surface tension of contact points which facilitates the adhesion of enamel to metal. It also lowers glass viscosity thus making it softer and easier for working. In addition, it is well-known that lead glass has a higher refractive index resulting in a higher glow.

²⁶ Basically, during the soldering process tin from the solder reacts with the base metal (in this case bronze) to form an intermetallic alloy of tin and bronze. This intermediate layer is critical for a quality bond.

²⁷ Eutectic is a solid solution composed of two or more compounds at such proportions that the melting point is as low as possible and that all the constituents crystallize

simultaneously at this temperature from molten liquid solution.

²⁸ Since analysis was done in air, all elements lighter than aluminium (in this case sodium and magnesium) could not be detected, but with comparison to already published analytical data on celtic enamels (N. BRUN – M. PERNOT, *Archaeometry* 34/1992, 2: 235–252 i V. CHALLET, *FolArch* 43/1994: 102–108) their presence is quite certain.

Phase analysis of corrosion layers above the original surface

During investigative cleaning two samples of corrosion layers were taken for X-ray diffraction phase analysis (XRD)²⁹ to identify the mineralogical composition of layers above the original surface – one from the iron dome and the other from the bronze neck-guard. The results obtained from both samples show a high percentage of quartz (SiO_2) and calcite (CaCO_3) with traces of dolomite ($\text{CaMg}(\text{CO}_3)_2$) which come from different gravel inclusions (fig. 16).

Beside quartz, calcite and dolomite the following corrosion products were detected:

- **iron dome** – brown-black goethite $\text{FeO}(\text{OH})$, yellow-brown ankerite $\text{Ca}(\text{Mg},\text{Fe})(\text{CO}_3)_2$ and siderite FeCO_3
- **bronze neck-guard** – red-brown cuprite Cu_2O and bornite Cu_5FeS_4 , black roxbyite Cu_7S_4 and djurleite, $\text{Cu}_{31}\text{S}_{16}$, golden-yellow chalcopyrite CuFeS_2 and green mushistonite $\text{CuSn}(\text{OH})_6$

X-ray diffractogram example of the iron dome outer corrosion layer, together with related results can be seen on fig. 17 and 17a and table 1.

Listed corrosion products (oxides, carbonates, sulphides) are common on archaeological iron and bronze objects. The considerable presence of copper sulphides indicates possible microbiological corrosion caused either by sulphur-oxidizing (such as *ferrobacillus ferrooxidans*) or by sulphate-reducing bacteria (*Sporovibrio desulphuricans* and *Desulphovibrio desulphuricans*) commonly found both in fresh and sea water as well as waterlogged soil where decaying organic material consumes oxygen and creates localized anaerobic environment.

Elemental analysis

To determine the basic elemental composition of the material, SEM-EDS (scanning electron microscope with energy dispersive spectrometer)³⁰ and PIXE (particle induced X-ray emission)³¹ analysis was made (analysed spots can be seen on fig. 18 and 18a). Results obtained are given in table 2.

Annotations regarding analysis results

Since the bronze parts of the helmet are relatively well preserved, there was no need for additional preparation of analysed spots which were already almost completely in metallic state. However, it should be emphasized that only the surface was analysed, thus results should be considered primarily as qualitative with certain limitations of methods as mentioned below. Quantitative values listed in table 2 were obtained using a quantification method, without calibration standards, by normalization at 100% assuming that all elements are detected.

Points P1–P11 were analyzed by PIXE method in the air, so all relevant elements heavier than aluminium could be detected ($Z > 13$). Argon (Ar) comes from the air, not from the sample. Detection limit for most of the elements is 0,1%.

Points P12 and P13 were analysed with SEM-EDS method in vacuum, so the elements lighter than aluminium ($Z = 13$) could also be detected. In this case oxygen comes from the corrosion products (oxides) while phosphorus is probably of organic origin.

²⁹ XRD analysis was carried out by Darko Tibljaš at Faculty of Science, Institute of Mineralogy and Petrology in Zagreb

³⁰ SEM-EDS analysis and SEM photographs were made in Forensic Science Centre »Ivan Vučetić« in Zagreb by Andrija Repušić

³¹ PIXE analysis was made at Ruđer Bošković Institute by Milko Jakšić. Some information regarding PIXE analysis method comes from his report.

Basically, it can be concluded that the copper alloy consists of two main elements – copper (Cu) and tin (Sn) with only traces of lead (Pb) and iron (Fe), generally below 1% (somewhat higher iron percentage on some analysed spots could be explained by iron ion migration, primarily from the iron dome). As such it can be considered as quite pure bronze with a tin percentage ranging from 10–20%. Other elements (Al, Si, Cl, K, Ca, Mn) can be considered as surface impurities which probably originate from the environment as a result of corrosion processes. More precise quantification data require a set of calibration standards which are not available at the moment.

CONCLUSION

The helmet is constructed of 16 constructive elements made of bronze and iron joined together by rivets and tin-lead solder. The disposition of each element can be seen on fig. 21 assuming that iron rivets are separate elements. Most of the 35 bronze enamelled rivets only have a decorative role unlike the 22 iron ones which are solely functional and can only be seen from the inside of the helmet. Basic techniques used include forging (with and without heat), hammering (with and without moulds), riveting, soldering, fire-welding, enamelling, cutting and polishing. The eyes of the bird-shaped ornaments on the cheek-guards were probably made of enamel or some other inlay which fell out, so only holes are left.

Briefly, the means of manufacture as well as decoration of the helmet indicate the extraordinary achievements of the late La Tène period art and craft in both technological and artistic sense.

Rukopis primljen: 11.X.2007.
Rukopis prihvaćen: 28.X.2007.

IVAN DRNIĆ

Slavka Kolara 81
HR – 10410 Velika Gorica
ivandrnic@net.hr

NALAZI IZ RAZDOBLJA LATENA S LOKALITETA IVANOVCI GORJANSKI – PALANKA

UDK 903.4 :738.6
Izvorni znanstveni rad

U radu je obrađen keramički materijal iz latenskog razdoblja, pronađen prilikom zaštitnih iskopavanja na lokalitetu Ivanovci Gorjanski-Palanka u okolici Đakova. Osim tipološke i kronološke analize keramičkih oblika, pokušalo se interpretirati i samo nalazište za koje smatramo da je dio manjeg latenskog naselja, otvorenog tipa, smještenog na blago povišenom položaju.

U sklopu zaštitnih arheoloških iskopavanja na trasi autoceste Beli Manastir – Osijek – Svilaj, dionica Osijek – Đakovo, istražen je, u razdoblju od 2. travnja do 10. lipnja 2007., lokalitet Ivanovci Gorjanski – Palanka.¹ Lokalitet, smješten sjeveroistočno od Đakovačke Satnice i zapadno od Ivanovaca Gorjanskih, nalazi se na povišenom položaju-gredi koja se proteže u smjeru sjeveroistok – jugozapad (karta 1). Nalazište je jednoslojno, s horizontalnom stratigrafijom i bez kulturnog sloja koji je uništen zbog poljoprivrednih radova. Na istraženju površini od 28 000 m² pronađeni su ostaci materijalne kulture koji se mogu datirati u razdoblje ranog i kasnog brončanog doba, zatim mlađeg željeznog doba te u razdoblje srednjeg vijeka (Sl. 1) (BALEN 2007: 2–12).

Ostaci latenske kulture, koje čini keramički materijal, pronađeni su u zapuni SJ 143 (10 YR 4/4 dark yellowish brown i 5 YR 4/4 reddish brown) dugačkog i uskog rova SJ 144, čija je dužina iznosila 6,20 m, širina 1,50 m a dubina 0,71 m (Sl. 2). Kanal je smješten u kvadrantima Z10, a10/11 i vjerojatno se može interpretirati kao ostatak manjeg, kratkotrajnog naselja latenske kulture otvorenog tipa, koje se smjestilo na blago povišenom položaju, omeđenom s južne strane niskim vodoplavnim područjem. Na osnovi keramičkog materijala, posebno oblika koje povezujemo s fazom gradnje utvrđenih naselja (Lt C2-Lt D), a to su kantharosi zaobljenog tijela i stožastog vrata te lonaci S-profilacije s najvećom širinom u gornjem dijelu, naselje bi se moglo datirati u razdoblje druge polovine 2. st. te 1. st. pr. Kr. Analiza C 14 uzorka ugljena sakupljenog u SJ 143 dala je rezultate 140–110 BC (Beta – 234049, 2170+/-40 BP) te usporedbom ovih podataka i onih dobivenih krono-

¹ Istraživanja na lokalitetu Ivanovci Gorjanski provedena su pod vodstvom Jacqueline Balen iz Arheološkog muzeja u Zagrebu, kojoj zahvaljujem na ustupljenome ma-

terijalu za obradu. Također, zahvalio bih Marku Dizdaru na korisnim savjetima prilikom obrade keramičkog materijala te Miljenki Galić koja je materijal nacrtala.

loško-tipološkom obradom keramičkih oblika dolazimo do zaključka da je naselje na položaju Ivanovci Gorjanski-Palanka, barem taj manji, istraženi dio, egzistiralo u drugoj polovini 2. st. pr. Kr.

U zapuni SJ 143 pronađeno je ukupno 146 ulomka latenske keramike, među kojima je 86 (58,9 %) izrađeno rukom a 60 (41,1%) na lončarskom kolu. Uglavnom su zastupljeni standardni keramički oblici koji su poznati s naselja srednje i kasnolatenskog razdoblja (Lt C2 – Lt D) na prostoru rasprostiranja Skordiska, no nekoliko posuda svojim oblikom ipak odstupa od ustaljenih formi latenske keramografije, primjerice zdjele zaobljenog tijela sa snažno izvučenim rubom ili lonac s trakastim drškama. Osim ulomaka keramičkih posuda, pronađen je i pršljen bikoničnog oblika izrađen od pečene zemlje.

Osnova za obradu keramičkog materijala s lokaliteta Ivanovci Gorjanski-Palanka jest rad M. Dizdara *Latenska naselja na vinkovačkom području* u kojem je dana tipološko-kronološka analiza latenske keramike s naseobinskih lokaliteta Dirov brijeg i Ervenica u Vinkovcima te Damića gradina u Starim Mikanovcima.

KERAMIČKI OBLICI IZRAĐENI RUKOM

Zdjele zaobljenog tijela (tip A2a)

Ukupno je pronađeno šest zdjela zaobljenog tijela izrađenih rukom; pet zdjela ravnog ruba (T. 1:1–3, T. 2:1, T. 3:5) i jedna uvučenog ruba (T. 2:2). Karakterizira ih obris koji ima dvije krajnje točke na rubu i dnu, te jednu točku tangente na mjestu najvećeg promjera tijela. Na tri primjerka sačuvano je i ravno dno te visine posuda iznose od 4,3 cm do 5,9 cm. Raspon promjera ruba iznosi od 11 do 21 cm, a prosječna debljina stijenke je od 0,35 do 0,6 cm. Boja površine varira od sive i oker, tamnosmeđe i tamnosive do crne, a presjek je uglavnom tamno sive boje. Površina je glatka a tvrdoća je stupnjeva 2-mekana te 3-normalno tvrda keramika.

Kao i većina oblika izrađenih rukom zdjele, zaobljenog tijela potječu iz autohtonog lončarstva starijeg željeznog doba (SLADIĆ 1986: 15).

Zdjele zaobljenog tijela pronađene su na utvrđenim naseljima Dirov brijeg u Vinkovcima i Damića gradina u Starim Mikanovcima, čija gradnja započinje u mlađoj fazi srednjeg latena, odnosno sredinom ili početkom druge polovine 2. st. pr. Kr. (DIZDAR 2001: 78–79, T. 9:2, T. 10:8, T. 23:8; 2002: 118, br.171). Na velikom utvrđenom naselju Gomolava pokraj Hrtkovca, u okolici Rume, produkcija zdjela zaobljenog tijela može se pratiti od najstarije faze naselja – faza VIa pa sve do faze VIc koja djelomično ulazi u okvire ranorimske provincijske keramičarske proizvodnje.²

Nekoliko zdjela zaobljenog tijela i uvučenog ruba potječe iz kosturnih grobova iz Kostolca-Pećine, datiranih u najraniju fazu prisustva Kelta na prostoru srednjeg Podunavlja, odnosno prije 280. g. pr. Kr. (SLADIĆ 1986: 14–15, T. I:4, 6).

Primjerci pronađeni na lokalitetu Ivanovci Gorjanski – Palanka su neukrašeni, ali u naselju ma Skordiska pronađene su manje zdjele zaobljenog tijela ukrašene vodoravnim, kosim i cik-cak linijama, metopama i spiralnim motivima na vanjskoj i unutarnjoj površini izvedenim tehnikom glačanja (DIZDAR 2001: 78).

Zdjele zaobljenog tijela nalazimo i na prostoru središnje Hrvatske, na lokalitetima mokro-noške skupine, koju etnički možemo pripisati keltskim Tauriscima. Primjerice, na lokalitetu Blizna

² B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988: faza VIa-T. I:10-11, T. II:1-2, T. V: 7, T. XXIV:3, T. XXX:2-3, faza VIb- T. VI:7-8, T. XVIII:8, T. XXXVII:7, faza VIc- T. XXXII:1-2.

pokraj Jakopovca, u okolici Varaždina, u sklopu manjeg ravničarskog naselja koje se na temelju C 14 analize datira u 1. st. pr. Kr., pronađene su široke, niske zdjele zaobljenog tijela izrađene rukom.³ Nekoliko primjeraka pronađeno je i na lokalitetima Jakopovec – Husta te Bukovje kod Banjšćine.⁴

Osim na naseobinskim lokalitetima latenske kulture, ovaj keramički oblik nalazimo i na nekropolama. Na najvećoj istraženoj nekropoli na području Hrvatske, Veliko polje u Zvonimirovu, zdjele zaobljenog tijela nalazile su se u ukupno tri paljevinska groba (Lt 37, Lt 40 i Lt 45) i u jednom simboličnom grobu Lt 11 (DIZDAR 2004: 280, T. 37:2, T. 40C:2, T. 45E:3, T. 11B:4).

Lonci s vodoravno položenim žlijebom koji razdvaja zadebljali rub od zaobljenog tijela (tip D2b)

Lonci izrađeni rukom iz SJ 143 pripadaju skupini lonaca s vodoravno položenim žlijebom koji razdvaja zadebljali rub od zaobljenog tijela (tip D2b). Sa sigurnošću možemo ustvrditi postojanje tri primjerka ovog oblika (T. 2:3, T. 3:1–2). Karakterizira ih obris s dvije krajnje točke na rubu i dnu te jednom točkom okomite tangente na mjestu najvećeg promjera tijela. Raspon promjera ruba je 13–17 cm, a raspon debljine stijenke 0,5–0,7 cm. Boja površine je od oker do crne. Površina je gruba a tvrdoća je stupnjeva 2–mekana te 3–normalno tvrda keramika.

Ovaj tip lonca predstavlja jedan od najbrojnijih keramičkih oblika načinjenih rukom. Za razliku od ostalih keramičkih oblika izrađivanih rukom, za koje se smatra da su nasljeđe keramografije starijeg željeznog doba, lonci zaobljenog tijela su izraz latenske tradicije. Na osnovi primjeraka pronađenih u najstarijem sloju naselja na Ervenici, lonci tipa D2b mogu se datirati na početak srednjeg latena ali vjerojatno su se pojavili i prije (DIZDAR 2001: 81–82). Pronađeni su u naseljima Dirov brijeg i Ervenica u Vinkovcima, Damića gradina u Starim Mikanovcima (DIZDAR 2001: 83, T. 1:4, T. 22:2, 4, T. 26:1, T.31:8) te na utvrđenom naselju Gradina pokraj Orolika (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 56, T. LIII:5). Na Gomolavi proizvođeni su od faze VIa pa sve do 1. st. poslije Krista-faza Vic.⁵ Nekoliko primjeraka poznato je i iz kasnolatenskog naselja otvorenog tipa Sremska Mitrovica-Livade (BRUKNER 1988: 109, Sl. 7).

Lonci zaobljenog tijela izrađeni rukom koji su po formi vrlo slični loncima tipa D2b pronađeni su na lokalitetima Jakopovec – Blizna i Jakopovec – Husta te Bukovje – Banjšćine, u Središnjoj Hrvatskoj, s razlikom u obliku oboda koji kod primjeraka s navedenih lokaliteta nije zadebljan.⁶

Izrada lonca zaobljenog tijela nastavljena je i u ranorimskom razdoblju 1. st. Osim na naseobinskim lokalitetima, zabilježenim u Sremskoj Mitrovici (SLADIĆ 1986: 43–44, T. XLIV:5; BRUKNER 1981: T. III:1–2) i Vinkovcima (ŠARANOVIĆ-SVETEK 1980: 27, T. VIII:1) nalazimo ih i na nekropolama. Primjerice, u rimskom paljevinskom grobu iz Iloka, datiranom novcem cara Klaudija u sredinu 1. st., pronađena su, pored skupine predmeta koji pripadaju sjevernoitalskom importu (keramika tankih stijenki, keramička svjetiljka, manja staklena posuda, metalni predmeti te već navedeni novac), dva lonca zaobljenog tijela, ravnog ruba i dna, izrađena u latenskoj tradiciji (DIZDAR – ŠOŠTARIĆ – JELINČIĆ 2003: 76, T.1:1–2).

3 BEKIĆ 2006: 115–116, T. 12:7, T. 13:1,6, T. 14:1, T. 16:1, T. 17:2, T. 18:14, T. 21: 1–2.

4 BEKIĆ 2006, Lokalitet Jakopovec – Husta datiran je na temelju C 14 analize u 1. st. poslije Krista, no evidentno je da je keramički materijal pronađen na tom nalazištu izrađen u latenskoj tradiciji i pripisuje se lokalnom stanovništvu koje je autohtone keramičke oblike zadržalo sve do 2. st. Jakopovec – Husta – T. 1:13,17; Bukovje kod Banjšćine- T.1:2, 6, 16, 17, 20.

5 Pri obradi keramičkog materijala s Gomolave, lonci zaobljenog tijela izrađeni rukom nazivaju se situlastim loncima a lonci s vodoravno položenim žlijebom koji razdvaja zadebljali rub od zaobljenog tijela (tip D2b) odgovarao bi situlastim loncima tipa 1 i 5. B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988: T. XXIV:5, T. XXXVI:2–3, 8.

6 BEKIĆ 2006: Jakopovec – Blizna – T. 15: 2, 3, T. 16: 2, 4, Jakopovec – Husta – T. 1: 1–8, Bukovje – Banjšćine – T. 1: 7–8.

Ostali keramički oblici izrađeni rukom

Među keramičkim materijalom iz SJ 143 nalazila se i manja posudica ravnog dna i zaobljenog tijela (T. 3: 4). Površina je glatka, oker boje a presjek je crn. Debljina stijenke iznosi 0,5 cm a tvrdoća je stupnja 3-normalno tvrda keramika. Posudica sličnog oblika rađena rukom i ukrašena metličastim ukrasom, pronađena je na Gradini pokraj Orolika (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: T. LI-V:8).

Izdvojen je i manji ulomak cjedila (T. 3: 3). Boja površine je glatka a presjek je tamnosiv. Debljina stijenke iznosi 0,4 cm. Površina je glatka a tvrdoća je stupnja 3-normalno tvrda keramika. Slična cjedilo pronađeno je na Gomolavi i datirano je u fazu VIb (B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988: T. XXV:11).

***

Osim ulomaka keramičkih posuda pronađen je i keramički pršljen bikoničnog oblika, veličine 4,7x2,8 cm i promjera vertikalne perforacije 1,8 cm (T. 6:5). Ukrašen je vertikalnim rebrima a perforacija je asimetrično postavljena. Brojni keramički pršljenovi pronađeni su na Gomolavi (B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988–1989: TXLVI:10–15).

KERAMIKA IZRAĐENA NA LONČARSKOM KOLU

Zdjele S-profilacije (tip A5a)

Na lokalitetu Ivanovci Gorjanski-Palanka ovaj oblik zastupljen je s ukupno sedam primjeraka (T. 4:1–7) a karakterizira ga obris koji ima dvije krajnje točke na rubu i dnu, dvije točke tangente i jednu točku infleksije na mjestu gdje vrat prelazi u rame. Raspon promjera ruba je 21–26 cm, a prosječna debljina stijenke 0,5–0,8 cm. Jednu zdjelu bilo je moguće rekonstruirati u cijelosti te njena visina iznosi 9,6 cm. Boja površine je siva do tamnosiva. Površina je glatka ili djelomično polirana, a tvrdoća 2-mekana i 3-normalno tvrda keramika.

Zdjele S-profilacije i izvučenog ruba predstavljaju najzastupljeniji keramički oblik općenito na nalazištima latenske kulture. Pojavile su se u 3. st. pr. Kr. a tijekom 2. i 1. st. pr. Kr. postale su najbrojniji keramički oblik izrađivan na lončarskom kolu (DIZDAR 2001: 58, 2004: 279; JOVANOVIĆ 1987: 831, 840). Ukrašavanje se izvodilo na unutrašnjim i vanjskim površinama posuda u tehnikama glačanja i žljebljenja a manje je primjenjivana tehnika slikanja.

Kao najzastupljeniji keramički oblik nalazimo ih na svim istraženim naseljima Skordiska u istočnoj Slavoniji; Dirov brijeg, Ervenica, Damića gradina (DIZDAR 2001: 58, T. 15:2, T. 16:1–2, T. 19:1, T.21:1–3), Gradina pokraj Orolika (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 55–56, T. LIII:3, T. LI-V:2; 1996: 260, sl.3:4, 7, 17–18, 49–50) i Privlaka (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1984: 25, T. 3:1). Na Gomolavi zdjele S-profilacije također su najbrojniji keramički oblik, a proizvođene su od osnutka naselja, polovinom 2. st. pr. Kr. odnosno u trećoj četvrtini 2. st. pr. Kr.-faza VIa, pa sve do u 1. st. poslije Krista-faza Vic.⁷ Pronađene su i na nizu naselja otvorenog tipa s područja Srijema, primjerice Tromeđa pokraj Pećinaca, Mitrovačke livade pokraj Sremske Mitrovice (BRUKNER 1982: 52, T. XX:2–3; 1988: 110, sl.7) i Popov salaš pokraj Novog Sada (VILOTIJEVIĆ 1965: 257, T. II:5, T. V:5). Određen broj zdjela S-profilacije poznat je i s naseobinskog lokaliteta Dautovac-Koričani u okolici Kragujevca (POPOVIĆ 2002: T. 2:7–9, 13–14, 16).

7 B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988: Prilog 1a-tipovi 3, 11, 12, Prilog 5, 22, 24-25, 52, faza VIa-T. I:3, T. V:1,5, T. XXIV:8-11, T. XXXIX:2, faza VIb-T. VI:2, T.

XXIV:2, T. XXVI:1-ukrašene, T. VI:6, T. XVII:7, 9, T. XVIII:1-3, 5, T. XXV:1, T. XXVII:5, T. XXXIX:2, T. XL:9.

Osim u naseljima Skordiska, zdjele tipa A5a javljaju se kao najbrojniji keramički prilog i na nekropolama. Pronađene su na velikim biritualnim nekropolama Pećine pokraj Kostolca⁸ i Karaburma⁹, gdje su polagane u skeletne i paljevinske grobove. Na području istočne Slavonije i zapadnog Srijema zdjele S-profilacije otkrivene su na biritualnoj nekropoli Osijek-Zeleno polje a poznati su primjerci pronađeni prilikom terenskih pregleda i probnih iskopavanja na lokalitetu Blato pokraj Vinkovaca, na kojem je ustanovljeno postojanje latenske nekropole (DIZDAR 1998: 41). Nekoliko primjeraka potječe i iz uništenih kasnolatskih nekropola u Dalju i Sotinu (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 23, 43, T. VI:3, T. XXXVII: 7).

Na prostoru središnje Hrvatske zdjele S-profilacije izvučenog ruba pronađene su na nizu otvorenih, nizinskih naselja na području Podravine i Bilogore. Primjerice, među keramičkim materijalom prikupljenim u manjim probnim iskopavanjima i terenskim pregledima nizinskog naselja u blizini sela Zvonimirova, koje je vjerojatno istovremeno s srednjolatskom nekropolom na Velikom polju, zdjele S-profilacije su najbrojniji oblik keramičkih posuda izrađenih na lončarskom kolu (DIZDAR 2004: 288, T. 66:1). Jednake podatke dala su istraživanja na lokalitetu Grede I pokraj Novigrada Podravske, najbolje istraženog nizinskog naselja latenske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj (MARKOVIĆ 1984: 298, T. 5: 6–13, T. 6: 5–9, T. 7: 13–15; DIZDAR 2004: 289, T. 77: 10, T. 78: 5, 7, 9–10, 12, T. 79: 7).

Na nekropoli Veliko polje u Zvonimirovu zdjele S-profilacije s izvučenim rubom te ravnim, prstenastim ili omphalos dnom pronađene su u 18 grobova i najbrojniji su oblik zdjela polagan u grobove.¹⁰

Produkcija zdjela S-profilacije nastavljena je i u 1. st. u naseljima sa snažnom autohtonom komponentom, primjerice u Dumbovu (SLADIĆ 1986: 44; BRUKNER 1981: T. IV:2). Osim na nasebinskim lokalitetima, pronađene su i kao prilozi u paljevinskim grobovima, primjerice u već spomenutom grobu iz Iloka (DIZDAR – ŠOŠTARIĆ – JELINČIĆ 2003: 62, T. 2:1).

Zdjele zaobljenog tijela i snažno izvučenog ruba

Među keramičkim materijalom iz SJ 143 izdvojene su dvije zdjele karakterističnog oblika, snažno izvučenog rubom i zaobljenog tijela (T. 5:1–2). U svom obrisu imaju dvije krajnje točke na rubu i dnu te jednu ugaonu točku u kojoj snažno izvučeni prelazi u tijelo. Promjeri ruba iznose 24 i 27 cm, a prosječna debljina stijenke 0,6–0,8 cm. Boja površine je crna a presjek je siv. Površina je djelomično uglačana a stupanj tvrdoće je 4- tvrda keramika. Na jednoj posudi vidljivi su tragovi dorade na unutrašnjoj površini.

Ovaj oblik zdjele nije uobičajen na latenskim nalazištima istočne Hrvatske. Vrlo slične zdjele pronađene su, zajedno s drugim latenskim oblicima, na bosanskim lokalitetima- Borak, Zbilje i Gradina-Karaula koji se pripisuju srednjobosanskoj kulturnoj grupi (PERIĆ 1994–1995: 115, T. I:6–6, T. V:13, T. VI, 3–4).

8 SLADIĆ 1986: 14–15, grob 283-T. I:3. 8, grob 982-T. IX:2, grob 281-T. VIII:3.

9 TODOROVIĆ 1972: grob 20-T. VII:2, grob 24-T. IX:2, grob 39-T. XVI:4, grob 40-T. XVI:1, grob 50-T. XIX:13, grob 56-T. XIX:3, 6, grob 74-T. XXVI:1, grob 100-T. XXXI:2, grob 103-T. XXXI:2, grob 222-T. XXXIX:3, T. XL:10.

10 DIZDAR 2004: 277, nisko prstenasto dno – T.5B: 2, T. 12J: 1–3, T. 23B: 1, T. 36B: 2, T. 38B: 1, T. 47C: 2, T. 49: 7, ravno dno – T. 17: 4, T. 30:3, T. 42C: 2, t. 45D: 2, T. 45E: 2, T. 48B: 2, T. 50B: 2, omphalos dno – T. 25B: 1, T. 34B: 2, T. 37: 3

Kantharosi zaobljenog tijela i cilindričnog vrata (tip C4)

Dva ulomka ruba i vrata pripadali su kantharosima zaobljenog tijela i stožastog vrata (T. 5: 5–6). Karakterizira ih obris koji ima dvije krajnje točke na rubu i dnu, jednu točku okomite tangente na mjestu najvećeg promjera i jednu ugaonu točku na mjestu prijelaza vrata u rame. Promjeri ruba iznose 9, odnosno 14 cm a prosječna debljina stijenke iznosi 0,6 cm. Boja površine je tamnosiva a presjeka siva. Površina je djelomično uglačana, a tvrdoća stupnja 4- tvrda keramika. Na jednom ulomku vidljiv je ukras u obliku valovnice, smješten na vratu posude i izveden tehnikom plitkog žljebljenja.

Kantharosi su karakterističan keramički oblik koji se povezuje s materijalnom kulturom istočnih Kelta, prvenstveno Skordiska a porijeklo im proistječe iz dvije različite tradicije. Kantharosi izrađeni na lončarskom kolu, vitkije forme koji su se pojavili u 3. st. pr. Kr. nastaju pod utjecajem helenističkog metalnog i keramičkog posuđa dok oblici izrađeni rukom proistječu iz autohtone panonsko-ilirske keramografske tradicije (MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 44; TODORVIĆ 1972: 89; 1974: 64, DIZDAR 2001: 68, 99; 2004: 283–284). U fazi utvrđenih naselja, koje obuhvaća period od sredine 2. st. te 1. st. pr. Kr., javili su se niži oblici zaobljenog tijela i stožastog odnosno cilindričnog vrata koji se proizvode do u 1. st. poslije Krista (DIZDAR 2001: 67).

Kantharosi su većinom ukrašeni na vratu ili ramenu glačanim ili žljebljenim motivima vodoravnih, kosih i cik-cak linija, valovnicama, metopama. Pronađeni su na utvrđenim naseljima Damića gradini u Starim Mikanovcima¹¹, na Gomolavi¹² te Plavni-lokalitet Petkovača-Stara ciglana (JOVANOVIĆ 1988–1989: 61, T. III:1). Osim s utvrđenih naselja, nalazi kantharosa tipa C4 potječu i s kasnolatenskih otvorenih naselja Voganj-Bare i Livade kod Sremske Mitrovice (BRUKNER 1986: 78, sl. 3, 1987: 13, sl. 2).

Na nekropolama Karaburma¹³ i Rospi ćuprija (TODORVIĆ 1956: 33, sl.5) nalazili su se kao prilozi u paljevinskim grobovima 1. st. pr. Kr. Jedan primjerak kantharosa tipa C4 potječe iz kružnog grupnog groba s Gomolave, datiranog u fazu VIb (B. JOVANOVIĆ-M. JOVANOVIĆ 1988: 55, 57, sl. 16, T. XLIII:3).

Nekoliko ulomaka kantharosa tipa C4 potječe s lokalitetima središnje Hrvatske, primjerice s položaju Grabar u okolici Bjelovara (DIZDAR 2004: 290, T. 83:6) te Jakopovec-Blizna (BEKIĆ 2006: 117, T. 12:6, 9, T. 16:8).

***

Među keramičkim materijalom nalazili su se i ulomci trakastih ručki (T. 6:3–4) i prstenastog dna (T. 6:7) koje također možemo okarakterizirati kao dijelove kantharosa, ali zbog nedostatka dijelova vrata i tijela nije moguće odrediti kojem tipu kantharosa pripadaju.

Lonci S-profilacije s najvećom širinom u gornjem dijelu (tip D5b)

Dva keramička ulomka tipološki možemo svrstati u grupu lonaca S-profilacije s najvećom širinom u gornjem dijelu (T. 5:3–4). Ovom tipu pripadaju lonci koji u obrisu imaju dvije krajnje točke na rubu i dnu, dvije točke okomite tangente i jednu točku infleksije na mjestu postupnog prijelaza vrata u rame. Promjeri rubova iznose 20 i 21 cm, a prosječne debljine stijenke su 0,4 i 0,6 cm.

¹¹ DIZDAR 2001: 66-67., T. 23:3, T. 25:5-7, T. 29:1, 5-6, T. 32:4, 7-8, T. 39:7.

¹² B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988: FAZA VIA-t. II:8-9, T. XXXIV:4, faza VIb-T. VII:4, T. IX., T. X:1.6.

¹³ Grobovi pronađeni na lokalitetima Karaburma i Rospi ćuprija pripadaju jedinstvenoj nekropoli. TODORVIĆ 1972: grob 1 –T. I:3, grob 4-T. I:1, grob 11-T. III:2, grob 12-T. IV:4, grob 43-T.XVII:2, grob 50-T. XVIII:8, grob 100-T. XXXI:3, grob 112-T. XXXIV:7, grob 123-T. XXXV:1, grob 172-T.XXXVII:2, grob203-T. XXXVIII:4, grob 222-t. XXXIX:4.

Boja površine je siva i tamnosiva, presjek je siv. Površina je glatka i djelomično uglačana a tvrdoća je stupnja 2-mekana i 3-normalno tvrda keramika. Na jednom ulomku nalaze se dvije perforacije.

Lonci tipa D5b, uz zdjele S-profilacije tipa A5a, najbrojniji su keramički oblik izrađivan na lončarskom kolu. Javili su se u mlađoj fazi srednjeg latena a tijekom kasnog latena postali su dominantan oblik lonca, korišten za čuvanje namirnica. Ukrašavanje je izvedeno na ramenu tehnikama žljebljenja i poliranja motivima okomitih, kosih i valovitih linija te metopama i mrežama (DIZDAR 2001:75, 77).

Pronađeni su na utvrđenim naseljima Dirov brijeg i Damića gradina¹⁴, Gradina kod Orolika¹⁵, Gomolava¹⁶ i Plavna (JOVANOVIĆ 1988–1989: 59, 61, T. IV:8, T. V:11–12, T. VII:1–2, 6). Evidentirani su i na naseljima otvorenog tipa s poluukopanim objektima, datiranim u 1. st. pr. Kr.; Mitrovačke livade pokraj Sremske Mitrovice (BRUKNER 1988: 110, sl.7.) te Popov salaš (VILO-TIJEVIĆ 1965: 258–259., T. II: T. III:3, 5, T. IV:2).

Produkcija lonaca S-profilacije tipa D5b nastavljena je i u ranorimskim keramičarskim radionicama, primjerice u Sremskoj Mitrovici i Dumbovu (BRUKNER 1981: T II: 1–3; SLADIĆ 1986: 43–44, T. XLIV: 6–7, XLVI: 8), sve do kraja 1.st.

Ostali oblici izrađeni na lončarskom kolu

Netipičnog oblika je lonac zaobljenog tijela i stožastog vrata, s trakastim ručkama (T. 6:1). Rub je izvučen. Promjer ruba iznosi 14 cm, a prosječna debljina stijenke iznosi 0,6 cm. Boja površine je tamnosiva, a presjek je crven sa sivom jezgrom. Površina je djelomično uglačana a tvrdoća je stupnja 4-tvrda keramika. Lonci s ručkama su relativno rijetki u okvirima latenske produkcije. Poznat je jedan primjerak lonca S-profilacije tipa D5b s trakastim ručkama s Damića gradine ili Dirovog brijega (DIZDAR 2001: 43).

Cjedilo zaobljenog tijela i blago izvučenog ruba (T. 6:2). Promjer ruba je 18 cm a prosječna debljina stijenke 0,5 cm. Boja površine i presjeka je siva. Površina je glatka a tvrdoća je stupnja 3-normalno tvrda keramika. Na ramenu se nalazi perforacija, koja je vjerojatno služila za vješanje posude. Na Gomolavi je pronađeno slično cjedilo S-profilacije, datirano u fazu VIc (B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988–1989: T. XX:6).

Omphalos dno promjera 6 cm (T. 6:8). Debljina stijenke dna iznosi 0,6 cm. Boja površine je tamnosiva a presjek je siv. Vanjska površina je uglačana a unutrašnja djelomično uglačana. Tvrdoća je 3-normalno tvrda keramika.

Ravno dno promjera 9 cm (T. 6:6). Boja površine i presjeka je tamnosiva. Površina je djelomično uglačana a tvrdoća iznosi 3-normalno tvrda keramika.

ZAKLJUČAK

Keltska plemena pojavila su se na prostoru jugoistočne Panonije potkraj 4. st. pr. Kr., o čemu nam svedoče rijetki arheološki nalazi s nekropola Karaburma i Kostolac-Pećine. U sljedećih nekoliko desetljeća uslijedila je faza društveno-političke i vojne konsolidacije te priprema za daljnja napredovanja u smjeru Makedonije i Grčke. Velika invazija 279. g. pr. Kr. kulminirala je porazom kod Delfa iste godine, nakon kojeg se dio keltskih plemena vratio iz Grčke na područje srednjeg Podu-

14 DIZDAR 2001: T. 4:5, T. 8:1, T. 20:1, 3, T.25:1, 3, T. 28:1-2, T. 32:6, T. 37:1, T. 39:3, 6, T. 41:1-3, 5, T. 42:1-4, 6.

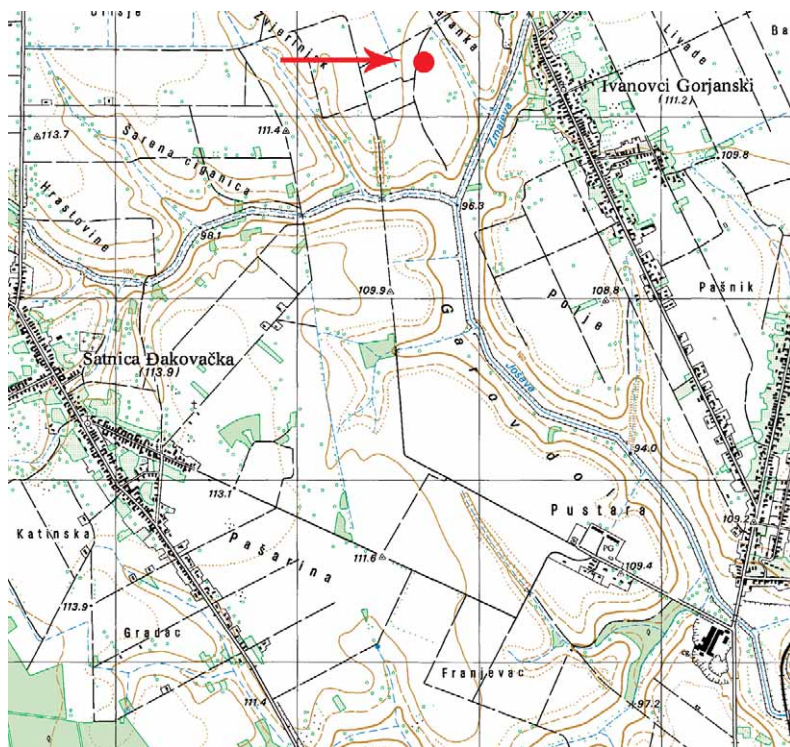
15 MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 56., T. LIII:1, T. LI-V:4; 1996: 260., Sl. 3:26, Sl. 4:16-17, 20-21, Sl. 5:13.

16 B. JOVANOVIĆ – M. JOVANOVIĆ 1988: T. III:5, T. XII:4, T. XXIV:5-6, 10, T. XXVI:5-6, T. XXIX:7-8, T. XXXV:6, XL:13-15.

navlja i u zajednici s Keltima koji nisu sudjelovali u pohodu te autohtonim panonskim i ilirskim stanovništvom, stvorili su plemensku zajednicu koja se kod antičkih autora javlja pod imenom Skordisci (TODOROVIĆ 1974: 22–42). Naselili su se u srednjem Podunavlju, od istočnih rubova Papuka i Dilja na zapadu do donjeg Pomoravlja na istoku, tako da je prostor Istočne Slavonije i zapadnog Srijema predstavljao zapadnu a djelimično i sjevernu granicu njihovog rasprostranja (POPOVIĆ 1992–1993: 15).

Od faze naseljavanja pa do sredine 2. st. pr. Kr. građena su naselja otvorenog tipa, s poluukopanim objektima. Postoji vrlo malo podataka o naseljima iz tog razdoblja, primjerice najstariji sloj otvorenog naselja s lokaliteta Ervenica datiran je na temelju određenih keramičkih oblika u Lt C1 (DIZDAR 2001: 16). Sredinom 2. st. pr. Kr. na cijelom prostoru rasprostranja latenske kulture započela je gradnja utvrđenih naselja, s funkcijom administrativno-ekonomskih i vojnih centara, uz koja su se ponekad kao podgrađa, nalazila i naselja otvorenog tipa. Na prostoru Skordiska utvrđena naselja nastaju uglavnom na položajima starijih naselja tell tipa a bila su okružena rovovima i zemljanim bedemima s drvenim palisadama. Najbrojnija su na području Vinkovaca – lokaliteti Dirov brijeg u Vinkovcima, Damića gradina u Starim Mikanovcima, Gradina u Privlaci, Gradina u Oroliku itd., a na slavonskobrodskom području utvrđeno naselje nalazilo uz obalu Save na lokalitetu Paljevine pokraj Donje Bebrine (DIZDAR 2001: 16). Nalazišta ovog tipa dosad nisu zabilježena na području Đakova.

Pored otvorenih naselja smještenih uz ona utvrđena, pronađeni su ostaci niza manjih naselja otvorenog tipa koja su obično bila smještena na blagim uzvišenjima uz vodene tokove ili plavna područja, koja su nastanjivale manje ruralne zajednice u svojstvu gospodarskih imanja i farmi. Činilo ih je obično nekoliko poluukopanih stambenih objekata, otpadnih jama ili jama za čuvanje zaliha

Karta 1. Položaj lokaliteta Ivanovci Gorjanski – Palanka

te ostatci ognjišta. Ta naselja gravitirala su obližnjim utvrđenim centrima, gdje su se mogle podmiriti potrebe za trgovinom te određenim vjerskim ili administrativnim sadržajima. Na vinkovačkom području naselja otvorenog tipa zabilježena su na nalazištima Cerić, Stari Jankovci, na Malatu u Mirkovcima i Kratinama u Lipovcu dok je na vukovarskom prostoru poznato naselje na lokalitetu Lijeva bara (DIZDAR 2001: 16).

Na lokalitetu Ivanovci Gorjanski-Palanka pronađen je samo jedan rov SJ 143–144 koji je, na osnovi tipološko-kronološke obrade keramičkog materijala koji se nalazio u njemu te rezultata radiokarbonske analize datiran u drugu polovinu 2. st. pr. Kr. Kako se rov nalazio uz sam rub iskopa, možemo pretpostaviti postojanje još nekih objekata koji bi tvorili manje ruralno naselje koje se smjestilo na uzvišenju-gredi, iznad niskog vodoplavnog područja. Ono je zadovoljavalo potrebe manje skupine ljudi koji su se vjerojatno bavili zemljoradnjom ili stočarstvom, a za to su na đakovačkom prostoru zasigurno postojali vrlo dobri uvjeti.

Keramički materijal uglavnom čine standardni oblici latenske keramografije. Među keramičkim posudama izrađenim rukom, pronađene su zdjele zaobljenog tijela i ravnog ruba (tip A2a) te lonci s vodoravno položenim žlijebom koji razdvaja zadebljali rub od zaobljenog tijela (tip D2b). Keramičke oblike izrađene na lončarskom kolu predstavljaju zdjele S-profilacije (tip A5a), kantharosi zaobljenog tijela i cilindričnog vrata (tip C4), lonci S-profilacije s najvećom širinom u gornjem dijelu (tip D5b) i cjedilo blage S-profilacije dok od standardnih formi odstupaju lonac zaobljenog tijela i stožastog vrata s trakastim drškama te zdjele zaobljenog tijela i snažno izvučenog ruba. Iako je riječ o relativno malom broju keramičkih posuda, uočljiv je nedostatak ukrasa, osim na jednom ulomku kantharosa gdje je motiv valovnice izveden plitkim žljebljenjem.

Za razliku od vinkovačkog područja, na kojem je registrirano više od četrdeset latenskih lokaliteta (DIZDAR 2001a: 116) za područje Đakova postoji vrlo malo podataka o nalazištima latenske kulture, što je zasigurno rezultat nedovoljne istraženosti tog prostora koji je bio sastavni dio zapadnog prostora naseljenosti Velikih Skordiska. Ipak, možemo se nadati da će velika zaštitna istraživanja koja se provode na tom prostoru dati jasniju sliku o naseljenosti u mlađem željeznom dobu.

Slika 1. Lokalitet Ivanovci Gorjanski-Palanka (snimio: Ivan Drnić)

Slika 2. Rov SJ 144 (snimio: Ivan Drnić)

BIBLIOGRAFIJA

- BALEN, J. 2007 – *Izveštće o arheološkim istraživanjima nalazišta Ivanovci Gorjanski – Palanka*. Zagreb, 2007.
- BEKIĆ, L. 2006 – *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na auto-cesti Zagreb – Goričan i njezinim prilaznim cestama. Rescue archaeology in the Varaždin environs : archaeological research on the Zagreb Goričan highway and its access roads*. Zagreb, 2006.
- BRUKNER, O.
- 1981. Rimska keramika u jugoslavenskom delu provincije Panonije. *DEM SADJ*, 24/1981.
  - 1982. Tromeda, Pećinci – keltsko naselje. *AP*, 23/1982: 52–53.
  - 1986. Voganj Bare, kasnolatenko naselje. Summary: *Voganj Bare – Late La Tène Settlement*. *AP*, 27/1986: 77–78.
  - 1987. Sremska Mitrovica – Livade, kasnolatenko naselje. Summary: *Sremska Mitrovica – Livade – Late La Tène Settlement* *AP*, 28/1987: 113–114.
  - 1988. Sremska Mitrovica – Mitrovačke livade, kasnolatenko naselje. Summary: *Sremska Mitrovica/Mitrovačke livade – Late La Tène Settlement*. *AP*, 29/1988: 109–114.
- DIZDAR, M.
- 1998. Nekropola keltsko-latenske kulture u Vinkovcima. *ObHAD*, 1/1998: 38–43.
  - 1999. Željezno doba. U: *Vinkovci u svjetlu arheologije (Vinkovci in the World of Archaeology: Iron Age)* Vinkovci, 1998: 39–48, 111–121.
  - 2001. Latenska naselja na vinkovačkom području. Summary: *La Tène Settlements in the Vinkovci Region*. *DissMonZ*, 3, 2001.
  - 2001a Nalazišta latenske kulture na vinkovačkom području. Summary: *La Tène culture sites in the Vinkovci area*. *Prilozi*, 1/2001: 103–134.
  - 2004. *Latenska kultura na području središnje Hrvatske*. Doktorska disertacija. Zagreb, 2004.

- DIZDAR, M., R. ŠOŠTARIĆ, K. JELINČIĆ, 2003 – Ranorimski grob iz Iloka kao prilog poznavanju romanizacije zapadnog Srijema. Summary: An Early Roman Grave from Ilok as a Contribution to Understanding a Process of the Romanization of Western Syrmia. *Prilozi*, 1/ 2003: 57–77.
- JOVANOVIĆ, B. – 1987 – Istočna Grupa. *PJZ*, V, 1987: 815–854.
- JOVANOVIĆ, B. – 1988–1989 – Plavna – keltsko utvrđenje. Zusammenfassung: Plavna – Keltische Befestigung. *RVM*, 31/1988–1989: 59–74.
- JOVANOVIĆ, B. – M. JOVANOVIĆ 1988 – *Gomolava, Naselje mlađeg gvozdenog doba. sv. 2 iz serije »Gomolava«*. *Late La Tène Settlement at Gomolava*. Novi Sad, 1988.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N.
- 1970. Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. [Zusammenfassung]: Keltisch-Latènezeitliche Kultur in Slawonien und Sirmien. *AMusCib*, 2, 1970.
  - 1984. Prilog problematici kasnolatskih utvrđenih naselja u Slavoniji. Zusammenfassung: Zur Problematik der befestigten Siedlungen aus der spät-La Tène-Zeit in Slawonien. *OA*, 9/1984: 22–23.
  - 1996. Einige Beispiele der spälatènezeitlichen Siedlungen in Nord-Kroatien und ihre Beziehung zu den Zentren der frühen Romanisation. *AVes*, 47/1996: 257–266.
- MARKOVIĆ, Z. 1984. – Prilog poznavanju kontinuiteta naseljavanja terena oko Delova, *PodrZb* '84: 295–319.
- PERIĆ 1994–1995 – Celtic pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Groups. *Starinar*, 45–46/1994–1995:113–131.
- POPOVIĆ, P. – 1992–1993 – The Territories of Scordisci. *Starinar*, 43–44/1992–1993: 13–21.
- POPOVIĆ, P. – 2002 – Le site laténien de Dautovac – Korićani et les fibules ornées de »buckles« ou de »huit« (»À brandebourgs«). *Starinar*, 52/2002: 145–153.
- SLADIĆ, M. 1986 – *Keramika Skordiska, latenska keramika u jugoslavenskom Podunavlju. The Pottery of the Scordisci*. Beograd, 1986.
- SPAJIĆ, E. 1962 – Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka. Zusammenfassung: Funde aus der jüngeren Eisenzeit aus Osijek. *OZ*, 8/1962: 37–55.
- ŠARANOVIĆ-SVETEK V. 1980 – Ranocarska lončarska radionica u Cibalama. Atelier de potier du Haut Empire á Cibalae. *Starinar*, 31/1980: 17–33.
- TODOROVIĆ, J.
- 1956. Praistorijska nekropola na Rospi Čupriji kod Beograda. *GMGB*, 3/1956: 27–62.
  - 1972. Praistorijska Karburma I – nekropola mlađeg željeznog doba. Karaburma – Necropolis of the Later Iron Age. *DissMonB*, 13/1972.
  - 1974. Skordisci. Scordisci – History and culture. *MonumArch*, 2, 1974.
- VILOTIJEVIĆ, D. 1965 – Latenski sloj naselja na lokalitetu Popov Salaš kod Novog Sada, *RVM*, 14/1965: 256–268.

SUMMARY

LA TÈNE DISCOVERIES FROM THE SITE IVANOVCI GORJANSKI PALANKA

Celtic tribes arrived in south-eastern Pannonia at the end of the 4th century BC which we know from the rare archaeological finds from the necropolys Karaburma and Kostolac-Pečine. The following decades were a period of socio-political and military consolidation and of further expansion towards Macedonia and Greece. The great invasion that occurred in 279 BC culminated in the defeat at Delphi in the same year, following which some of Celtic tribes returned from Greece to the central Danubian region and together with the Celts who had not taken part in the invasion and the autochthonous Pannonian and Illyrian inhabitants created a tribal community which was by writers of antiquity given the name of Scordisci.

They settled in central Pannonia from the edge of Papuk and Dilj in the west to lower Pomoravlje in the east. Thus eastern Slavonia and western Sarmia formed the western and in part the northern boundaries of their settlements.

From the time of their arrival until the middle of the 2nd century BC they built open settlements with semi-subterranean structures. Very little is known about this early period, one example being the oldest layer of open type settlement at Ervenica in Vinkovci dated, on the basis of various ceramic finds in earlier phase of the middle La Tène (Lt C1). From the late phase of the middle La Tène (second half of 2nd century BC) in the whole wide region where La Tène culture flourished, fortified settlements which functioned as administrative, economic and military centres were built. These fortified centres, which sometimes had suburbs of open type settlements, were built mainly on the tell-type sites that had arisen in earlier prehistoric periods and were surrounded by ditches, earth walls and wooden palisades. These were most common in Vinkovci area: Dirov brijeg in Vinkovci, Damića Gradina at Stari Mikanovci, Gradina at Privlaka etc. In the region of Slavonski Brod fortified settlement was settled on the bank of the Sava river at Paljevina near Donja Bebrina. Discoveries of this kind have not up to now been found in the Đakovo region.

In addition to the open settlements situated around fortified ones the remains of many other small open-type settlements have been found. These were usually located on the slopes of small hills near water sources and were inhabited by small rural communities as estates or farms. They mainly consisted of several partially buried structures, storage trenches, waste pits and fire hearths remains. Settlements of this kind were usually in the vicinity of fortified centres where there would be trading outlets and which may have been religious or administrative centres. In Vinkovci area there have been finds of open type settlements in Cerić, Stari Jankovci, on Malat in Mirkovci and Kratine in Lipovac. There is a well known settlement in the Vukovar area at Lijeva Bara.

During the rescue archaeological excavations at the site Ivanovci Gorjanski-Palanka in Đakovo region, only one ditch (SJ 143–144) has been found, which according to the ceramic material found and of the results of radiocarbon analysis 140–110 BC (Beta – 234049, 2170+/-40 BP) can be dated to the second half of the 2nd century BC. The ditch found on very edge of the excavation site suggests the existence of some other structures which might have formed some minor rural settlement located on the ridge above water level and which would have satisfied the needs of small group probably farmers or stock breeders. The Đakovo region would certainly have been very suitable for such occupations.

Pottery forms found in the ditch SJ 143–144 are largely those standard for the La Tène period. Among hand made examples are round bowls (A2a type) and pots with flat bases and spout dividing the thickened rim and the round body (D2b type). Among wheel-made vessels are S-shaped bowls (A5a type), kantharos with a circular body and cylindrical neck (C4 type), S-profiled pots (D5b type) and slightly S-shaped cullender. Slightly different from the standard forms are pot with a rounded body and conical neck with band handles and bowl with rounded body and extruding rim. Typology used for pottery forms was made by M. Dizdar in *La Tène Settlements in the Vinkovci Region*. There are very few examples of ceramics but the absence of any decorative elements is noticeable except on one fragment of the kantharos where there is a shallow wave pattern.

Unlike the Vinkovci area where more than forty sites with La Tène culture have been registered there are very few known in Đakovo region. This is almost certainly the result of a lack of research of an area which was an integral part of the western Scordiscan settlement. We may hope that the more intensive research now going on in Đakovo region will provide a fuller picture of early Iron Age period.

Rukopis primljen: 18.X.2007.

Rukopis prihvaćen: 24.X.2007.

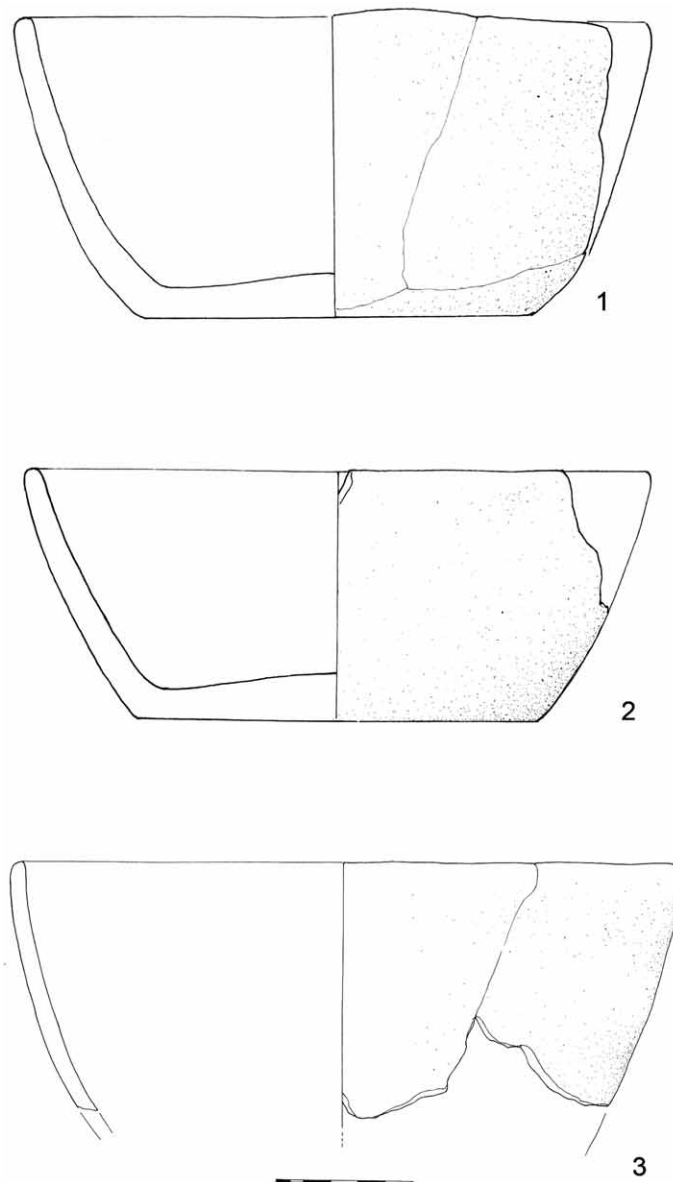

Tabla 1.

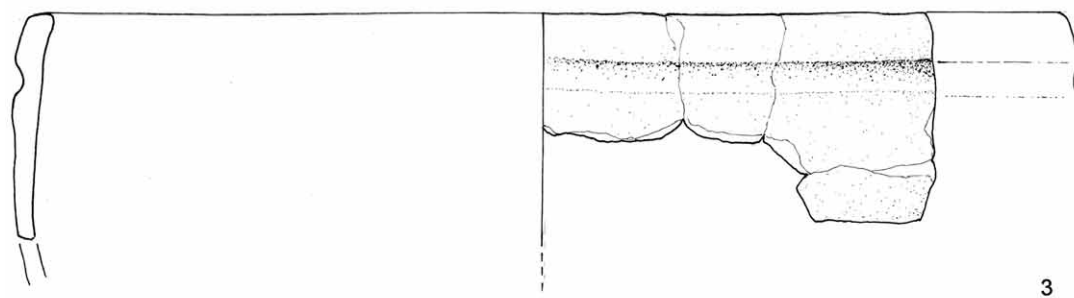
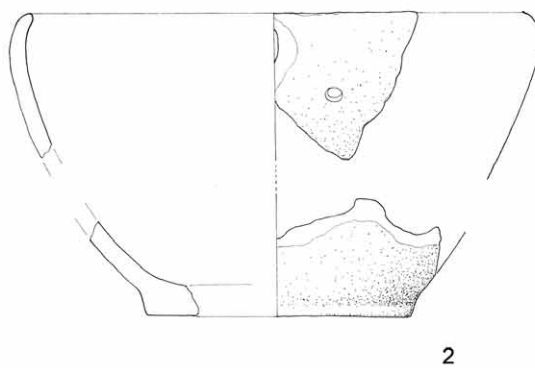

Tabla 2.

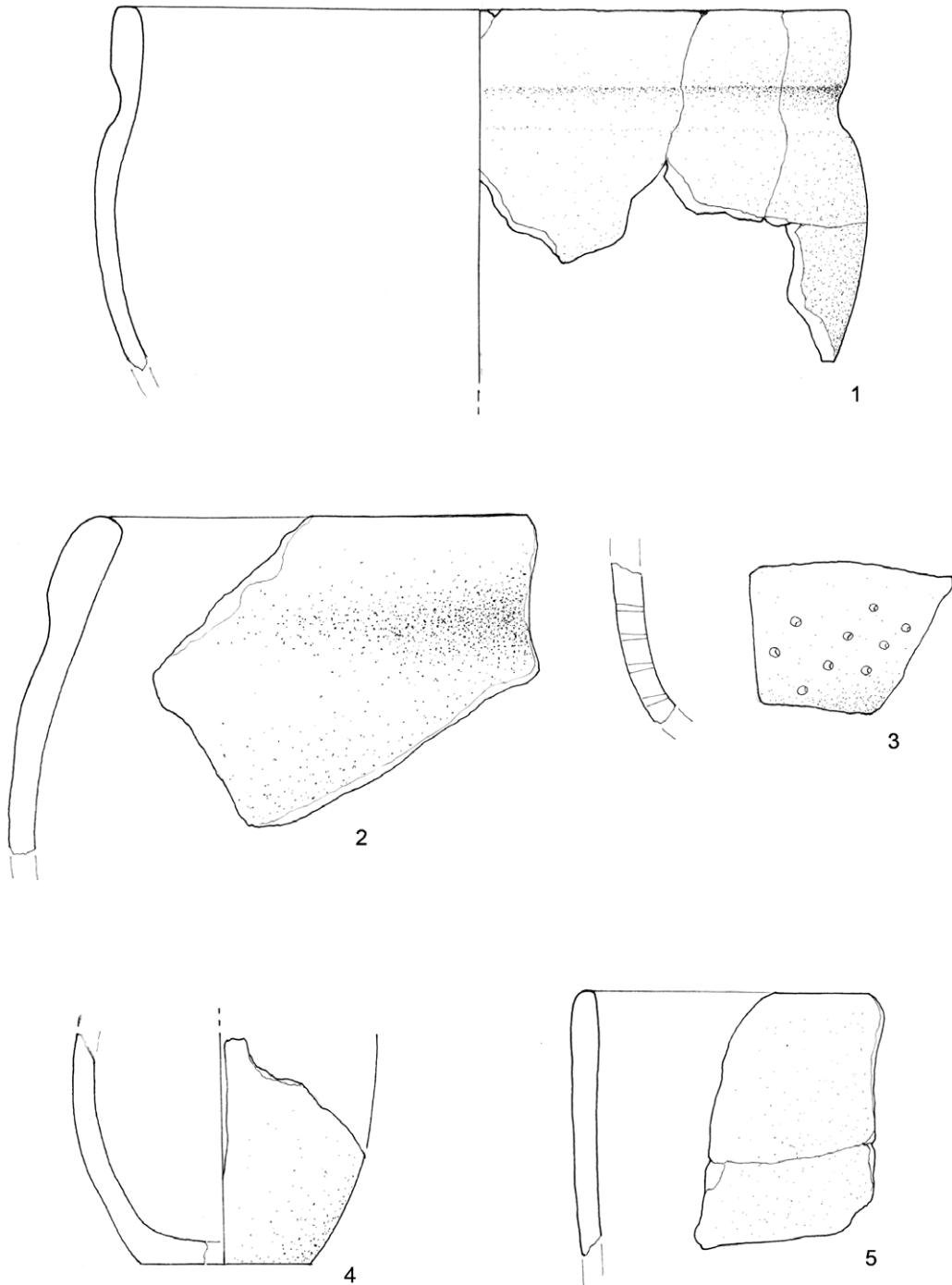

Tabla 3.

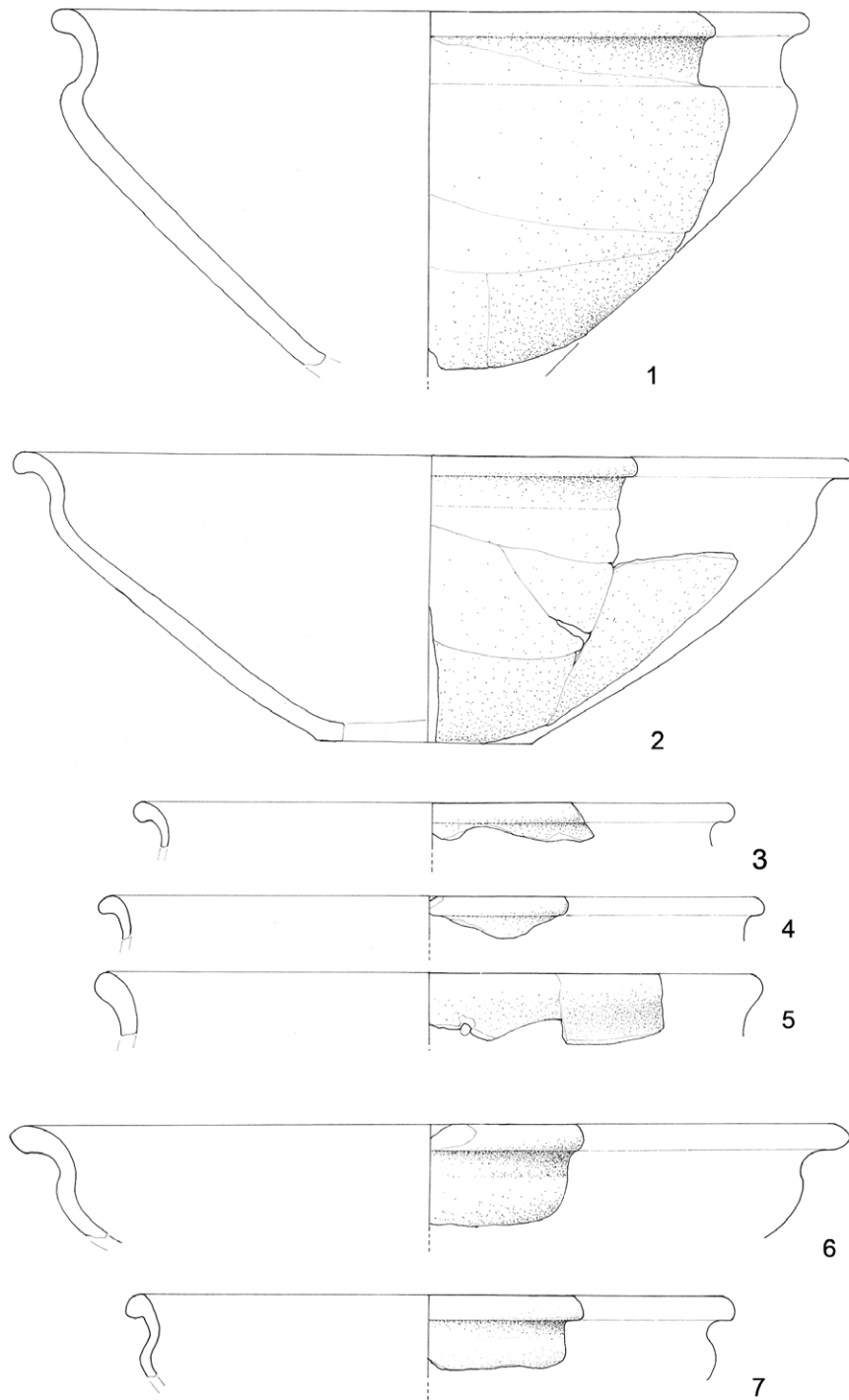

Tabla 4.

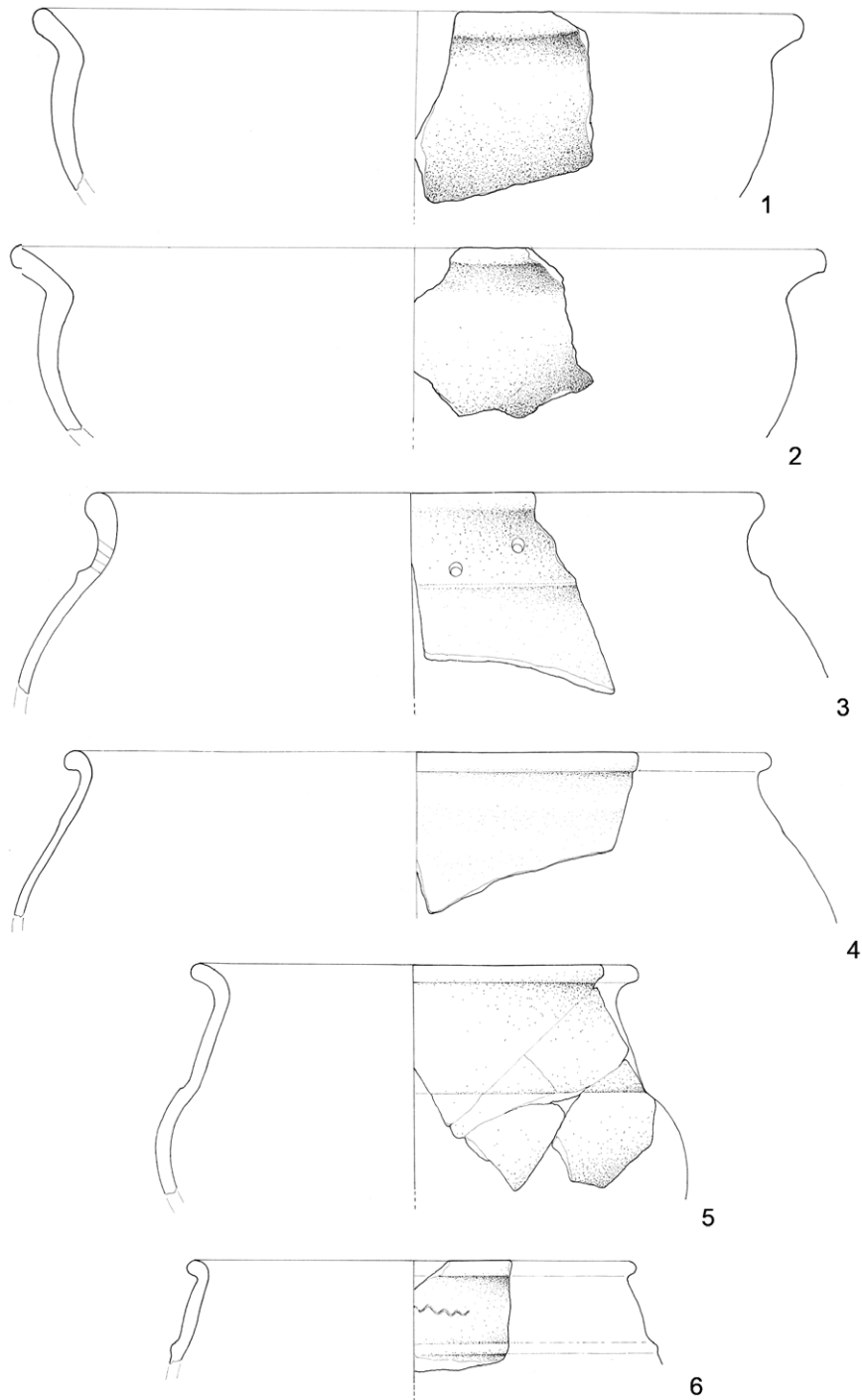

Tabla 5.

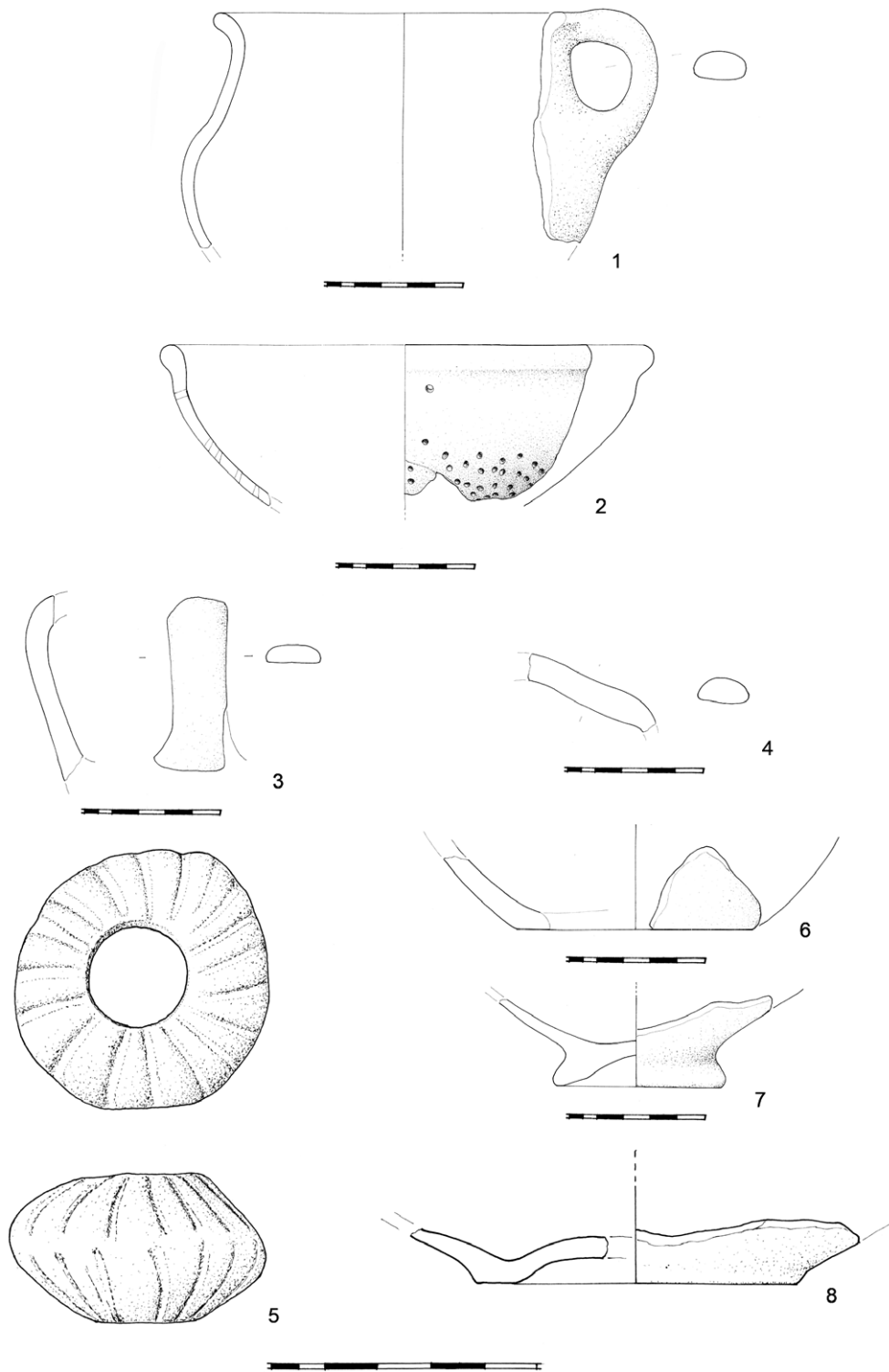

Tabla 6.

BRANKA MIGOTTI

Odsjek za arheologiju HAZU
Ante Kovačića 5
HR – 10000 Zagreb

RIMSKA BULA U PANONIJI

UDK 737.27 : 739 (37 : 497.5)
Izvorni znanstveni rad

Ova je rasprava potaknuta nezadovoljavajućim stanjem poznavanja bule kao predmeta rimske materijalne kulture tijekom cjelokupnog antičkog razdoblja, osobito na prostoru zapadnoga dijela Carstva, a naglasak je dan provinciji Panoniji. U ovome radu prvo se iscrpnim pregledom arheoloških predmeta iz Panonije nastoji ustanoviti stvarni udio bule u kasnoantičkoj materijalnoj kulturi te provincije, a ujedno osnažiti pretpostavku o njenu trajanju u cjelokupnom razdoblju rimske antike. Na tako stvorenoj podlozi daje se odgovor na nekoliko pitanja. Prvo, u kolikoj se mjeri arheološka građa sadržajno podudara s pisanim izvorima, s obzirom na međusobni kronološki raskorak? Drugo, jesu li se u kasnoj antici promijenile društvene okolnosti nošenja bule, ili su raniji izvori »prešutjeli« neke podatke? Treće, koja je pozadina izrazite usredotočenosti nalaza bula na kasnoantičkim grobljima Panonije u odnosu na druge zapadne provincije?

I. UVOD

U iskopavanju kasnoantičkoga groblja na Štrbincima pokraj Đakova 2004. god. istražen je i grob 84, ukop u zemljanoj raci.¹ Od posve raspadnutog kostura sačuvani su slabi tragovi istrulih kostiju, i to samo na mjestu gdje su zatečeni grobni priloz, što upućuje na ukop posve malog djeteta, odnosno dojenčeta. Priloženi su bili sljedeći predmeti: šest ovećih, šarenih i jednobojnih staklenih perli i dvije perle-privjesci, jedna velika jantarna perla, ulomak trakaste narukvice od bakarne slitine, ulomak željeznog karičastog oklopa, glineni vrč, te bula od bakarne slitine (sl. 1).² Veoma trošan novac Konstancija II (355–361. god., posmrtni kov za Konstantina) zatečen je na površini zapune, pa nije sigurno može li se dovesti u vezu s opisanim grobom. Bula (vel. 2 x 2,4 x 0,8 cm), koja je

1 Iskopavanje je objavljeno samo preliminarno. MIGOTTI – PAVLOVIĆ 2004.

2 Pri razmatranju sadržaja ukopa nije načinjena razlika između priloga u užem smislu riječi (predmeta priloženih uz pokojnika) i onih u širem smislu (nakit i oprema od-

jeće). Naime, obje vrste predmeta govore o odnosu prema pokojniku, odnosno ukopu. Osim toga, u kasnoantičkim grobovima nakit, fibule i kopče pokadkad se zatiču kao prilog uz inhumiranog pokojnika, a ne na mjestu nošenja. MIGOTTI – PERINIĆ 2001: 123–124.

Slika 1

poslužila kao povod ovoj raspravi, načinjena je od preklopljenog komada bakarnog³ lima loptasto izbočenih stijenki, nejednoliko nazupčanih priljubljenih rubova te vodoravno položene trakaste uške za ovjes (sl. 2). Rubovi ne prijanjanju dovoljno čvrsto da bi osiguravali potpunu nepropusnost, odnosno zaštićenost prvobitnog sadržaja. Ne može se, međutim, procijeniti je li neznatno rasklopljen obodni spoj izvorno stanje predmeta, ili poremećaj nastao zbog ležanja u zemlji i njena pritiska. Prilikom čišćenja i zaštite iz unutrašnjosti bule ispale su veoma sitne smeđozelene trunke, vjerojatno ostaci biljne organske tvari s tragovima bakarne patine.⁴ Ostala su ipak dva malo veća štapićasta komadića istovrsnog sadržaja, prevelika da bi ispala kroz rubne pukotine. Stoga je jasno da prije spomenute trunke nisu u bulu dospjele naknadno iz okoline, već su bile dio izvornog sadržaja.

Slika 2

3 Izraz *bakarna slitina* koji danas istiskuje izraz *bronca* upotrijebljen je samo za (mikroskopski analizirane) nalaze sa Štrbinaca, dok se svi ostali predmeti navode kao *brončani*, jer su tako opisani u tekstovima iz kojih sam podatke i preuzela. Usp. MIGOTTI 2004: 158, bilj. 7.

4 Rendgenski snimci unutrašnjosti bule nisu otkrili nikakav neorganski sadržaj.

Jasno izlaganje svrhe i ciljeva ove rasprave ovisno je o točnom određenju značenja sintagme *rimska bula*. Naime, spomenuti izraz mjestimice se primjenjuje na predmete koji mu ne odgovaraju ni opisom ni kulturološkim kontekstom, dok se istodobno rimska bula u arheološkoj literaturi naziva različito, primjerice *kopča*, *amulet*, *privjesak* i slično. Izraz *rimska bula* označava privjesak od plemenitih metala ili bakrene slitine, načinjen od komada lima presavijenog tako da njegove dvije izbočene polovice čine predmet u obliku manje ili više spljoštene šuplje lopte. S obzirom na to da podsjeća na zrno leće, takav se oblik bule i u izvorima i u literaturi naziva lećastim.⁵ Rubovi bule mogu biti glatki ili nazupčani. Na ranijoj arheološkoj građi iz Italije i na likovnim spomenicima od 1. do 4. stoljeća posvuda pojavljuju se samo bule glatkih rubova. Čini se da nazupčani primjerci prevladavaju u provincijalnoj građi cjelokupnog rimskog razdoblja. Taj se podatak, međutim, odnosi ponajprije na provincije Meziju i Dardaniju, jer panonska građa potječe pretežno iz kasnoantičkog razdoblja (vidi poglavlje IV). Vodoravno položena trakasta uška za ovjes izvorno je bila načinjena od zasebnog komada lima, pokadkad rebrastog i zakovicama spojenog za tijelo bule; u kasnoj antici prevladao je oblik s uškom i tijelom načinjenima u jednome dijelu. Rimska je bula u pravilu neukrašena, a prosječan joj je promjer oko 2–3 cm, ali se pojavljuje u veličini od 2–6 cm. Manji predmeti prevladavaju u kasnoantičkom razdoblju, ali je zanimljivo da se istodobno na likovnim spomenicima prikazuju kao oveći. Vjerojatno je u pitanju estetsko-ideološka pozadina prikazivanja predmeta naglašenog simboličkog obilježja.⁶

U ovu raspravu nisu uključeni srodni predmeti zastupljeni inače u velikom broju i u različitim oblikovnim inačicama među arheološkom građom barbarskog kulturnog kruga 5. i 6. stoljeća. Za razliku od bula iz 3. i 4. stoljeća, koje se u naznačenom kontekstu smatraju kasnoantičkim, predmeti iz 5. i 6. stoljeća u literaturi se opisuju kao ranosrednjovjekovni (LUCCHESI PALLI 1994: 175–176; VIDA 1995: 258). Takvo se određenje očito oslanja na etničko-kulturne razloge, a ne one arheološko-povijesne. Razdvajanje 4. stoljeća kao kasnoantičkog razdoblja u odnosu na »rani srednji vijek« 5. i 6. stoljeća u okviru političke tvorevine Rimskoga Carstva koja još postoji, premda oslabljena i smanjenog opsega, ima stanovito opravdanje, ali još više slabosti. Stoga pojam ranoga srednjeg vijeka 5. i 6. stoljeća treba prihvaćati uvjetno.⁷ Taj se problem na općenitoj razini odražava pri vremenskom određivanju ranokršćanske civilizacije; na prostorima Rimskoga Carstva ona je nesumnjivo dio antike, koju barbarski svijet u razdoblju 5–7. stoljeća preuzima tek u određenoj mjeri, ali joj ne može opravdano priskrbiti pridjev *srednjovjekovna*.⁸ U kontekstu ove rasprave pitanje (ne)opravdanosti razdvajanja kasne antike 3. i 4. stoljeća od ranog srednjeg vijeka 5. i 6. stoljeća najbolje se ogleda u podatku da je klasična rimska bula prodrila među germanske narode na rubnim dijelovima Carstva s obje strane limesa već u razdoblju od 2. do 4. stoljeća (VIDA 1995: 269). Vjerojatno je da je taj predmet rimske materijalne kulture pritom utjecao na oblikovanje srednjovjekovne amuletne kapsule-privjeska od kraja 6. stoljeća. To, međutim, nije presudno za bolje razumijevanje osnovnu teme ove rasprave. Naprotiv, važno je utvrditi koliko je dugo u okviru rimske civilizacije, koja u ovome ili onome obliku traje do 7. stoljeća, trajala klasična bula kao dio materijalne kulture rimskih građana. Odgovor na to pitanje ujedno je i jedan od ciljeva ove rasprave, a nameće se kao posljedica nesuglasja u zaključcima ovisno o tome temelje li se oni na pisanim izvorima, arheološkoj građi ili na likovnim prizorima. Nabrojani mediji ujedno su teme pojedinačnih razmatranja u poglavljima koja slijede. Spomenuto nesuglasje ogleda se u činjenici da pisani izvori

5 Pisani izvori spominju još dva oblika bule: vrećast i srcolik. Oba su, međutim, slabo ili nikako zastupljena u arheološkoj građi (vidi poglavlje II).

6 Za temeljne podatke o izgledu i osobinama rimske bule vidi: SAGLIO 1877; MAU 1897; FACSAR – SKO-FLEK – SALAMON 1977: 99, b. 1; KOŠČEVIĆ 1991: 45–46; VIDA 1995: 268–269.

7 Usp. MIGOTTI 1997: 4–5; CIGLENEČKI 1999: 287–288; LAVAN 2003: VII.

8 Tako je, primjerice, koptski kulturni krug zasigurno dio kasnoantičko-ranobizantske civilizacije, premda se u spomenutoj raspravi T. Vide svrstava u ranosrednjovjekovno razdoblje. VIDA 1995: 268; EFFENBERGER 1996: 32.

o buli ne prelaze kronološku granicu ranog Carstva, dok su umjetnički prizori od 3. stoljeća sve rjeđi, a oni iz 4. stoljeća posve iznimni. Dodatnu poteškoću u rasvjetljavanje tog pitanja unosi arheološka građa, prisutna tijekom vremena cijele antike, ali u porastu upravo u kasnijem razdoblju. Autori koji su se pretežno oslanjali na pisane izvore zaključili su da bula kao predmet rimske materijalne kulture iščezava već u 2. stoljeću (CROOM 2002: 72; STONE 1994: 41, bilj. 37; STOUT 1994: 79). Međutim, istraživači s boljim uvidom u kasnoantičku materijalnu kulturu podunavskih provincija znaju da se bula ondje može pratiti u neprekinutom trajanju do 5. stoljeća. Sudbina klasične rimske bule od 5. do 7. stoljeća ostaje nedovoljno razjašnjena, a njen se nestanak u rimsko-provincijalnim kontekstima samo djelomice može protumačiti zanemarivanjem običaja prilaganja u grobove (GOETTE 1986: 154–163).

Prema bilješki 11 već je na prvi pogled uočljivo da su anglosaksonski autori ti koji su u zabludi glede kronologije bule, dok su oni s područja jugoistočne Europe upoznati s kasnoantičkim grobnim nalazima podunavskih krajeva, pa prema tome i bule kao predmeta iz tog kulturnog kruga. Takve se okolnosti dobro odražavaju u postupku autora klasičnog novijeg rada o buli, H. R. Goettea. Njemu je, prema svemu sudeći, trajanje klasične bule do u kasnu antiku poznato samo na temelju likovnih prizora (GOETTE 1986: 154–163). Takav dojam proistječe iz činjenice da u katalogu u kojemu, neočekivano, navodi samo zlatne predmete, nedostaju odgovarajući primjerci iz Panonije (6.5. i 10.1.). Ostaje nejasno zašto, s obzirom na iscrpnost rasprave o buli kao predmetu rimske materijalne kulture općenito, nije uključio nalaze iz panonskih nekropola. Međutim, ni autori s uvidom u tu građu nisu pokušali dublje problematizirati trajanje i ulogu rimske bule u svjetlu usporedbe pisanih izvora i arheoloških nalaza. Osim toga, u hrvatskoj arheološkoj literaturi prema mome znanju ne postoji ni jedan rad posvećen rimskoj buli kao glavnoj temi. Nabrojani razlozi bili su poticaj za pisanje ove rasprave koja ima nekoliko ciljeva. Ponajprije, nastojat ću iscrpnim pregledom arheoloških predmeta iz Panonije ustanoviti stvarni udio bule u kasnoantičkoj materijalnoj kulturi te provincije, a ujedno osnažiti pretpostavku o njenu trajanju u cjelokupnom rimskom razdoblju. Na tako stvorenoj podlozi pokušat ću odgovoriti na dva pitanja. Prvo, koliko se arheološka građa sadržajno podudara s pisanim izvorima, s obzirom na međusobni kronološki raskorak? Drugim riječima, jesu li se u kasnoj antici promijenile društvene okolnosti nošenja bule, ili su raniji izvori »prešutjeli« neke podatke? Drugo, koja je pozadina izrazite usredotočenosti nalaza bula na kasnoantičkim grobljima Panonije u odnosu na druge zapadne provincije?

II. PISANI IZVORI O RIMSKOJ BULI

Pisani izvori sadrže podatke o materijalnim osobinama te duhovno-religijskim i društveno-statusnim okolnostima uporabe rimske bule. U prethodnom poglavlju spomenuto je da nazivi za oblik bule s obzirom na sličnost sa zrnom leće, vrećom ili srcem, potječu iz pisanih izvora. Postoji, međutim, stanovit nesklad između izgleda bule i njenog opisa u pisanim izvorima i sekundarnoj literaturi, ponajprije kod H. R. Goettea. Prema mome razumijevanju tog problema postoje dva klasična i u arheologiji općenito prihvaćena oblika rimske bule, okrugao (lećast, nalik zrnju leće) i vrećast (u obliku vreće). Po svoj prilici je u pitanju jedan te isti oblik, s time da uška, osobito ona izdužena, načinjena u jednom komadu s tijelom podsjeća na vreću (vidi sl. 3). Treći oblik spominje se samo u pisanim izvorima i starijoj literaturi, a opisuje se kao sroljik; potječe od kasnoantičkog pisca Makrobija.⁹ Kad su u pitanju društvene okolnosti nošenja bule, važno je izdvojiti podatke koji se odnose na

9 SAGLIO 1877: 754; MAU 1897: 1048–1049. Sroljici oblik mogao bi se opisati i kao kapljast (u obliku kaplje), pa mu vjerojatno odgovara Goetteov izraz *tropfenförmig*. Međutim, iz priloženih ilustracija nije razvidno koji oblik bule autor opisuje kao kapljast, jer su predočeni jedino ok-

rugli primjerci, te jedan vrećasti (GOETTE 1986: 135, 143). Inače, smatra se da je vrećasti oblik nastao oponašanjem kožne bule. Usp. MAU 1897: 1051; GOETTE 1986: 145–146.

Slika 3

Carско razdoblje, jer su se pravila važeća za Republiku u međuvremenu promijenila. Inače, pisani izvori o buli ne prelaze početak 2. stoljeća. Spomen pak tog predmeta u kasnoantičkih pisaca, uključujući i Izidora Seviljskog iz 7. stoljeća, u pravilu se odnosi na komentare ranocarških autora, prema čemu se može pretpostaviti da se i primjedbe o buli odnose na ranije razdoblje.¹⁰ Većina pisanih izvora suglasna je u tome da je bula bila statusno i apotropijsko-religijsko obilježje slobodno rođenih dječaka do njihova stupanja u mladičku zrelost kada su dječaci odlagali dječaku togu (*toga praetexta*) i oblačili onu mušku (*toga virilis*), a odloženu bulu zavjetovali larima. Ta se dječaka dob u izvorima navodi različito, od 14 do 17 godina.¹¹ Dok iz izvora nije posve jasno jesu li bulu mogli nositi i oslobođenici, podatak da su ju nosili isključivo patricijski dječaci odnosi se na razdoblje Republike (VIDA 1995: 269). O prilikama u kasnom Carstvu u tom smislu može se nagađati jedino na temelju arheoloških podataka, odnosno okolnosti nalaza.

Pisani su izvori još neodređeniji u pogledu navoda da su bulu nosile i djevojčice i odrasle žene, a moguće i odrasli muškarci. Razumljivo je da je i sekundarna literatura puna dvojbi oko takvih navoda. Plautov (3–2. st. pr. Kr.) navod da su djevojčice nosile bulu do udaje, da bi ju tada posvetile Junoni, u literaturi se tumači različito. Njegovo se odbacivanje obrazlaže ponajprije nedostatkom odgovarajućih likovnih prizora, inače obilatih u potkrepljivanju dječake bule.¹² Međutim, jedan drugi pisani izvor moguće posredno svjedoči u prilog djevojačke bule. Djevojčice su naime pri nastupu zrelosti (12–15 godina) odlagale togu pretekstu, simbolično ju posvećujući Fortuni Virginalis, kao što su dječaci svoju zavjetovali larima (SEBESTA 1994: 47). Naposljetku, nejasan ostaje Makrobijev navod o buli kao povlastici vojničkog pobjednika. Bilo da se taj navod odnosi isključivo na razdoblje Republike, ili na kasnije vrijeme kada je on mogao biti prizivanje slavne prošlosti, u pitanju je iznimka a ne običaj, još manje pravilo (MAU 1897: 1048; GOETTE 1986: 136).

10 SAGLIO 1877: 755; MAU 1897: 1048–1049; GOETTE 1986: 134–139; STOUT 1994: 77.

11 MAU 1897: 1050; GOETTE 1986: 136–137, 138, bilj. 24; DIXON 1992: 101, bilj. 11, 106, bilj. 36; STONE 1994; STOUT 1994: 77; SCHÖNAUER 2000: 401. Iz izvora nije posve jasno jesu li bulu mogli nositi i oslobođenici.

12 GOETTE 1986: 138; SEBESTA 1994: 47. Za suprotnu tvrdnju vidi SAGLIO 1877: 755; MAU 1897: 1048; DIXON 1992: 101, bilj. 11.

III. RIMSKA BULA NA LIKOVNIM PRIKAZIMA

III.1. Prikazi dječaka

Među umjetničkim prikazima, pretežno reljefima i kipovima, uvelike prevladavaju likovi dječaka s bulom oko vrata, upravo u skladu s podacima iz izvora. Pritom su bule pretežno predočene kao okrugle, a rjeđe vrečaste. U oba slučaja predmet je ovješten o vrpce načinjenu od kože ili metala, što se razabire iz različitog načina prikazivanja (sl. 3). Uspoređujući kronologiju spomenika, H. R. Goette je došao do zaključka da su kožnate vrpce svojstvene buli u 1. i 2. stoljeću, dok rijetki kasniji prikazi upućuju na metalne ogrlice (torkvese) (GOETTE 1986: 146). Zanimljivo je međutim da kasnoantička arheološka građa ne potvrđuje tu pretpostavku utoliko što se bule u panonskim i drugim kasnoantičkim grobovima samo iznimno zatječu zajedno s metalnim ogrlicama. Međutim, u pitanju su pretežno nalazi iz 4. stoljeća, pa nije isključeno da se eventualna moda metalnih ogrlica odnosi na 3. stoljeće. Inače, najkasnijim likovnim prikazima rimske bule smatraju se nalazi iz 4. stoljeća: brončano poprsje dječaka iz Trieria s bulom ukrašenom kristogramom, te mladička poprsja na rubu srebrnog tanjura iz Kaiseraugsta, među kojima neka s bulama.¹³ Među većinom uobičajenih prikaza dječaka s bulom jedan se grobni reljef iz Rima izdvaja nesvakidašnjim podatkom temeljenim na kombinaciji prizora i epitafa: bulu je oko vrata imao šestomjesečni rob.¹⁴ S obzirom na nedvosmislenost pisanih izvora o tome da robovi nisu imali pravo nositi bulu, opisani primjer nedvojbeno se odnosi na iznimku koju inače nije teško zamisliti u svjetlu podatka da su mnogi kućni robovi uživali osobitu naklonost svojih gospodara i gotovo obiteljski odnos (DIXON 1992: 113).

III.2. Prikazi djevojčica i žena

S obzirom na podvojenost mišljenja o tome jesu li ili nisu djevojčice i žene nosile bulu, zanimljivo je da se pobornici obiju pretpostavki pozivaju na likovne prizore.¹⁵ E. Saglio je međutim jedini među njima koji svoje potvrdno mišljenje potkrepljuje stvarnim primjerom, kamejom s likom carice Agripine na čijem je vratu ogrlica sa srolikom bulom (SAGLIO 1877: 755, fig. 897). Prikazi djevojčica s bulom klasičnog oblika nisu poznati, pa se spomenuta pretpostavka, temeljena na samo jednom izvoru i likovnom prizoru, uistinu ne može smatrati potvrđenom. Nameće se, međutim, pitanje koliko je privjesak u obliku srca, a potom i polumjeseca, bio ekvivalent okrugloj dječackoj buli.¹⁶ Poznat je naime apotropejski smisao motiva polumjeseca; tako oblikovani nakit nose žene, muškarci i djeca, a s vremenom polumjesec dobiva i kršćanske simboličke konotacije (KOŠČEVIĆ 1990: 24–25; MIGOTTI 1997: 13). U ovome kontekstu znakoviti su prizori na kasnoantičkom grobnom slikarstvu podunavskih provincija. Jedan od dvojice mladih slugu s ogrlicama i privjescima na freski u kasnoantičkom grobu iz Beške u Srijemu ima privjesak u obliku klasične okrugle bule, a drugi u obliku polumjeseca. Ti su likovi protumačeni kao sluge predadolescentne dobi, što podrazumijeva pretpostavku o istom simboličkom značenju obaju predmeta, dakle onome koje se inače pripisuje buli (MARIJANSKI-MANOJLOVIĆ 1987: 18, 26, sl. 7). Međutim, u vezi sa sličnim prizorima iz oslikane grobnice u Silistri (*Durostorum*) u Bugarskoj izneseno je i mišljenje da bulu valja razlikovati od privjesaka drukčijeg oblika (KAUFMANN-HEINIMANN 2003: 142, bilj. 323). Najnoviji nalaz sa Štrbinaca (1.2.) to i potvrđuje, ali ujedno otvara mogućnost za razumijevanje takvog

13 O nalazu iz Trieria usp. VIDA 1995: 266–267, Abb. 28; CROOM 2002: 72, o onome iz Kaiseraugusta KAUFMANN-HEINIMANN 2003: 124, 142, Abb. 118, 142. O kronologiji prikaza bule usp. GOETTE 1986: 146, 154–164.

14 Njegov je gospodar, prema epitafu, imao 11 mjeseci. GOETTE 1989: 57.

15 GOETTE 1986: 138; SEBESTA 1994: 47. Za suprotnu tvrdnju vidi SAGLIO 1877: 755; MAU 1897: 1048; DIXON 1992: 101, bilj. 11.

16 Pretpostavku o polumjesečastom amuletnom privjesku kao ekvivalentu dječacke bule iznijela je J. L. Szbesta (1994: 47).

nakita kao simbolički srodnog buli i stoga korištenog za pojačavanje njena zaštitnog djelovanja. S druge strane, upravo zajednička pojava obaju predmeta u istom kontekstu, kao i na freski iz Beške, daje naslutiti i mogućnost njihove zamjenske uporabe.

Prethodno spomenuti Plautov navod da su djevojčice nosile bulu do udaje upozorava na to da su i odrasle ženske osobe mogle nositi takav predmet. Najvjerojatnije je upravo tumačenje tog navoda u sekundarnoj literaturi prouzročilo jedan nesporazum povezan s grobnim reljefima noričko-panonskog prostora. U opise ženskih likova na tim spomenicima često je uključen podatak da pokojnica pridržava bulu ovješenu na duljoj vrpci, tako da je privjesak otprilike u visini grudiju (sl. 4). Međutim, u pitanju je nedvojbeno okrugli plod, jabuka ili šipak, inače uobičajen u grobnoj umjetnosti naznačenog područja.¹⁷ Druga mogućnost zabune koja se odnosi na bulu kod ženskih osoba prouzročena je prikazivanjem okruglih privjesaka i medaljona na grobnim i drugim reljefima noričko-panonskog etničko-kulturnog kruga, gdje je takav nakit bio uobičajeni dio domaće nošnje u prvim stoljećima Carstva.¹⁸ Na širim prostorima Carstva takav je nakit postao omiljen u kasnijim stoljećima, a najčešće su to u bili medaljoni s umetnutim (polu)dragim kamenjem (GOETTE 1986: 144–145; STOUT 1994: 78–79; MARTIN-KILCHER 2000: 64–69, figs. 7.1., 7.2). Ipak, pažljivim promatranjem na dobrim se ilustracijama jasno dadu razlikovati prikazi loptastih predmeta (bula) od pločastih privjesaka.¹⁹ Prema tome, u zapadnim provincijama nisu poznati prizori odraslih žena s bulom

Slika 4

¹⁷ MIGOTTI 2005: 376. O sličnom, pogrešnom tumačenju na jednom spomeniku iz Bologne vidi GOETTE 1986: 144, Abb. 12.

¹⁸ ČREMOŠNIK 1963: 103–115, sl. 1, 6, 7; JOVANOVIĆ 1978: 41, sl. 75; GARBSCH 1985; MARTIN-KILCHER 1993: 183–184.

¹⁹ Usp. GOETTE 1986: 133–135, 144–145.

oko vrata, te su takvi navodi u literaturi plod pogrešnog tumačenja prikazanih predmeta. Međutim, ženski likovi s bulom susreću se u religijsko-grobnom kontekstu jednoga drugog umjetničko-kulturnog i civilizacijskog kruga – koptskoga Egipta 4. i 5. stoljeća. U pitanju su kameni reljefni prizori (pretežno) ženskih božanskih bića (menada, nereida, nimfa, viktorija, ali i erota), zatečenih u poganskim i pogansko-kršćanskim cjelinama. Njihove se bule pritom razlikuju od onih klasičnih rimskih tek u nekim pojedinostima, primjerice reljefnim koncentričnim krugovima ili središnjim lop-tastim ukrasom prednje površine (sl. 5) (LUCCHESI PALLI 1994: 173–174; EFFENBERGER 1996: 31–41; Ägypten: 82–83). Na istodobnim se grobnim spomenicima prikazuju obogotvorene pokojnice u molitvenom stavu, ali i obične smrtnice, s jednakim takvim bulama (Ägypten: 88, kat. br. 66; 155, kat. br. 123 b). Pritom je važno da na egipatskim spomencima iz 2. i 3. st. ima prikaza klasičnih bula na dječacima, kao i na božanskom djetetu Harpokratu (Ägypten: 159, kat. br. 128, 129). Prema tome, čini se da je u provinciji Egiptu prvobitna klasična uloga bule zamijenjena njenim mjestom u religijsko-grobnom okružju, pri čemu joj je otvoren put i u »svijet žena«. Društvena pozadina te promjene nije jasna na prvi pogled, a usto treba napomenuti da prikaz bule na ženskim božanskim likovima, premda izrazito svojstven kasnoantičkom Egiptu, nije isključiva povlastica te sredine.²⁰

Slika 5

²⁰ Usp. LIRSCH 2006: 50. U zapadnim provincijama poznati su prikazi muških božanskih bića, genija, s bulom oko vrata. GOETTE 1986: 147–150.

III.3. Prikazi odraslih muškaraca

Odrasli muškarci s bulom oko vrata pripadaju religijskom okružju. U pitanju je 9 sjevernoafričkih reljefnih portreta iz severskog razdoblja s prikazima ljudi u činu žrtvovanja. Društvena pozadina te pomalo egzotične epizode u povijesti rimske bule protumačena je kao naglašeno isticanje rimstva (*romanitas*) u razdoblju osobitog napretka sredine iz koje je potekla vladarska loza Severa (GOETTE 1986: 147–148). Poznat je još jedan prikaz odraslog muškarca s bulom oko vrata: mali glineni kip ratnika u društvu pobijeđenog barbara iz Aleksandrije, također iz razdoblja Severa (GOETTE 1986: 136). Vjerojatno je u pitanju oživljavanje etrurskog i rimskog republikanskog duha, koji bulu povezuje s pobjedničkim ratnikom (MAU 1897: 1048; GOETTE 1986: 136).

Ovaj pregled likovnih prizora s bulom iznenađuje samo jednim jedinim primjerom iz Panonije, provincije s najvećom rasprostranjenošću tog predmeta u kasnoj antici.²¹ Sličan nedostatak evidencije odnosi se i na druge sjeverne provincije (GOETTE 1986: 154–164).

Usporedba podataka iz poglavlja II i III pokazuje njihovu podudarnost jedino u prevladavajuću likovnih dokaza za dječeačke bule, što je i prema pisanim izvorima njena osnovna uloga.

IV. NALAZI BULA U ZAPADNIM PROVINCIJAMA IZVAN PANONIJE

Svrha razmatranja u prethodnim poglavljima bila je rasvijetliti opću pozadinu uvjeta i okolnosti nalaza samih predmeta, bez obzira o kojemu dijelu Carstva da je riječ. Premda nemam obuhvaćen uvid u nalaze izvan Panonije, objavljena građa ipak je dostatna za razumijevanje odnosa Panonije i drugih provincija s obzirom na rasprostranjenost bule kao arheološkog predmeta. Pritom treba naglasiti da za razliku od Panonije, gdje su mađarski autori višekratno raspravljali o buli, ne postoje slični pregledni radovi o nalazima bule u drugim provincijama, barem ne prema mome znanju.²²

Isključujući starije enciklopedijske i leksikonske članke, u novijoj literaturi postoje dva ključna pregledna rada o buli u Rimskom Carstvu općenito. Rad E. Lucchesi Palli iz 1994. tematizira isključivo amuletni sadržaj bule, pa stoga ne donosi iscrpan pregled predmeta, osim onih u kojima je ustanovljen i/ili analiziran sadržaj. Dok se kao sadržaj rimske bule u izvorima navode egzotični primjeri poput gušterovih očiju, zuba vuka, magarca i junice, ili pak probušenog zrna graha zamotanog u kožu mazge, nalazi pretežno svjedoče o ostacima ljekovito-aromatično-apatropejskih biljaka, te tkanine. Rjeđi su nalazi poput rezanog kamena, kose, groždice, smole i slično (MAU 1897: 1050; LUCCHESI PALLI 1994: 171–173; STOUT 1994: 77–78). Najosebujniji među njima svakako je nalaz malog kipa Harpokrata (kat. 4.1.). Drugi pregledni rad o buli u Rimskom Carstvu, onaj H. R. Goettea iz 1986. god., znatno je obuhvatniji, jer uključuje pisane izvore, likovne prizore i arheološke predmete. Nažalost, manjkav je upravo u kataloškom dijelu koji sadrži ukupno 6 zlatnih bule, uglavnom iz Italije, dok obilna panonska građa nije ni spomenuta (GOETTE 1986: 153–154). U monografiji o rimskoj togi iz 1989. autor je spomenuo tek jednu panonsku bulu, onu iz Karnunta (kat. 4.1.) (GOETTE 1989: 104, bilj. 2).

Među zlatnim bulama iz Italije dvije su iz Pompeja, a po jedna iz Ostije, Herkulaneja, Ardicie i s nepoznatog nalazišta (MAU 1897: 1050; GOETTE 1986: 153–154; GAGETTI 2007: 140–141). U literaturi se spominje i jedna brončana bula s ostacima vlasi iz ratničkoga groba kod Adrije (MAU 1897, 1050; LUCCHESI PALLI 1994: 174). U Emoni, gradu na sjeveroistočnoj granici Italije, u

21 Iz Karnunta potječe mali kip genija s bulom. GOETTE 1986: 164.

22 Primjerice W. Schmidt, koji se u raspravi pojedinih skupina predmeta priloženih ukopima na kasnoantičkome

groblju Ságvár u Mađarskoj (*Pannonia Prima*) redovito poziva na usporednu građu iz susjednih provincija, raspravljajući o buli navodi samo nalaze iz Panonije. SCHMIDT 2000: 395, bilj. 1007.

paljevinskom grobu iz (vjerojatno) 2. stoljeća zatečena je brončana bula ovješena o željeznu narukvicu.²³

Nalazi bula u Italiji susjednim provincijama Noriku i Reciji iz dostupne literature nisu mi poznati. Iz Portugala (provincija Luzitanija) potječe jedna bula zatečena u urni, a sadržavala je reznani kamen (MAU 1897: 1050). Na prostoru buduće rimske provincije Galije nalazi bula spominju se već u 4. stoljeću pr. Kr.²⁴ Bule iz rimskog razdoblja nabrojio je M. Feugère, uz napomenu da su sve nađene istočno od Rone, dakle na dijelu Galije okrenute rajnsko-podunavskom prostoru. Ukupno su spomenute 3 zlatne bule i jedna brončana, sve iz dječjih grobova. Uz zlatnu bulu priloženu u sarkofagu bili su i drugi skupocjeni predmeti, dok se za druge nalaze takvi podaci ne navode. Rad je najme pregledne naravi, bez mnogih pojedinosti o okolnostima nalaza i samim predmetima. Ipak, razabire se da su u svim primjerima u pitanju inhumacije iz 2–3. stoljeća (DUMOULIN 1958: 217–219, figs. 23–25; FEUGÈRE 1993: 150–151). U starijoj se literaturi spominje nalaz bule iz paljevinskoga groba u Arlu na Roni (MAU 1897: 1050). Najistočniji galski nalaz srebrna je bula iz Trieria, ukrašena kristogramom s apokaliptičkim slovima.²⁵ Najsjeverniji nalaz iz te provincije zlatna je bula nađena u dječjem grobu na kasnoantičkome groblju Oudenburg u Belgiji (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 104; VÁGÓ – BÓNA 1976: 208, bilj. 1). Iz Germanije poznat mi je tek jedan nalaz: brončana bula odložena u urnu s novcem Vespazijana i brončanom svjetiljkom (MAU 1897: 1050). Slično tome, s nezabilježenog nalazišta u Britaniji potječe brončana bula nađena u staklenoj urni djeteta od 2–3 godine. Zatečen je zapravo samo ulomak lima, protumačen kao dio uške, a s njim i Hadrijanov novac.²⁶ Iz navoda R. Košćević o srebrnoj buli glatkog oboda kao tipu koji se u Britaniji zadržao i u anglosaksonskom kulturnom krugu od 5. stoljeća nadalje proistječe zaključak da je sličnih nalaza bilo i u rimskoj Britaniji. Međutim, takvi mi nalazi nisu poznati, a ne spominju se ni u sustavnom monografskom pregledu grobnih priloga na britanskim grobljima 1–4. stoljeća (PHILPOTT 1991).

Budući da je Panoniji posvećeno zasebno poglavlje, slijedi popis nalaza južnije i istočnije od te provincije. Nalazi bula u Dalmaciji nisu mi poznati, a prilike u Gornjoj Meziji (Srbija) posve su drukčije: 2 groblja, po jedno u Singidunu i Viminaciju, dala su razmjerno velik broj nalaza. Među 270 ukopa na jugoistočnoj nekropoli Singiduna bule su zatečene u 4 groba (G 19, G 51, G 52 i G 146), datirana od 2. do 4. stoljeća. Za tri groba antropološki podaci ne postoje, niti se o njima može zaključivati na temelju malobrojnih, »neutralnih« priloga (POP-LAZIĆ 2002: 67–68, sl. 21: 5–9). Četvrti ukop odnosi se na opekome zidanoj grobnici iz 3–4. stoljeća, u kojoj su zatečene 3 brončane bule, 3 glinena vrča, 1 lukovičasta fibula, 2 zlatne perle i jedna od zelenog stakla, 2 željezna čavla, dijelovi konjske opreme, te neodređeni keramički ulomci. Prema priložima grobnica je mogla sadržavati veći broj ukopa, i to pojedinaca različitog spola, ali podaci o njejoj veličini nisu zabilježeni, kao ni oni antropološki. Prema tome, okolnosti prilaganja bule i u ovom primjeru ostaju nejasne.²⁷ Od ukupno 6 bula iz Singiduna samo su dvije cjelovite, nazupčanog su oboda i prosječnog promjera 2–3 cm. Na jednom od groblja Viminacija istražena su ukupno 572 paljevinska i kosturna groba od 1. stoljeća do sredine 3. stoljeća. Među priložima bilo je ukupno 7 bula, od kojih jedna srebrna i 6 brončanih. Dvije imaju glatki obod, preostale nazupčani, a promjer im iznosi od 1,6 do 2,5 cm. U 3

23 PLESNIČAR-GEC 1972: 27, T. XIX: 81/11. O novom saznanju o Emoni kao gradu Italije usp. ŠASEL KOS 2003.

24 KOŠĆEVIĆ 1991: 46. Autorica međutim ne navodi literaturu o tome, niti spominje bule iz rimskog razdoblja u Galiji.

25 LUCCHESI PALLI 1994: 174. U Trieru je inače nađeno brončano poprsje dječaka s podjednako.

26 MAU 1897: 1050. Inače, zlatni primjerak iz Britanskog muzeja, spomenut kod Goettea (1986, 153, br. 1) potječe iz Italije.

27 Grob je objavljen naknadno prema manjkavim starijim zabilješkama. Usp. POP-LAZIĆ 2002: 26.

groba, datirana od kraja 1. stoljeća do prve polovine 2. stoljeća (G 92, G 216, G,66), bilo je pokopano troje djece različita dobi: jedno u drvenome lijesu, drugo u zemljanoj raci pokrivenoj priklesanim kamenom, dok su spaljeni ostatci trećega bili u keramičkome vrču – urni. Dojenče (G 247) je bilo pokopano u drvenome lijesu. U G 216 zatečene su čak 4 bule, 1 srebrna i 3 brončane. Od 3 inhumirana ukopa u dvama (216, 247) su bule bile ovješene na ogrlici zajedno s perlama i drugim, izričito apotropejskim privjescima poput školjki, životinjskih zuba, zvonaca i slično. Drugi prilozi nisu osobito obilni ni u jednom od grobova s nalazima bule, odnosno bula (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 62, G 92 – T. XXIII: 15; 68, G 216 – T. XXXVI: 2–5; 70, G 247 – T. XLII–XLIII; 85, G,66 – T. XCI). U dvama grobljima dardanskoga dijela Gornje Mezije nađene su 3 bule, 1 u Jagodin Mali, a dvije u Skupima. Dok su nalazi iz Jagodin Male kasnoantički, oni iz Skupa zatečeni su u inhumiranim grobovima 1–3. stoljeća. Eventualne antropološke analize u objavi nisu spomenute, a spol je u oba slučaja procijenjen kao ženski. Okolnosti ukopa međutim posve su različite. Jedan grob (G 137) bio je zidan opekom, a manja bula (mjere nisu dane) zupčastog oboda bila je ovješena na ogrlici s većim brojem perli, djelomice skupocjenih. Usto je bio priložen obilan nakit i drugi predmeti od keramike, stakla, bronce, bjelokosti i jantara (JOVANOVIĆ 1978: 45; PETROVIĆ 1993: 69; MIKULČIĆ 1973–1974: 90–91, G 137, T. VIII). U drugome grobu (G 8a), ukopanom u zemlju i pokrivenom tegulama, bula jednakog oblika kao prethodna bila je jedini prilog (MIKULČIĆ 1973–1974: 97, G 8a, T. XII: 64).

Moguće je da bi potpuniji uvid u literaturu donekle promijenio sliku stanja rasprostranjenosti rimske bule kao arheološkog predmeta u zapadnim provincijama. Ukupan broj nalaza nesumnjivo bi se povećao, ali vjerojatno ne u opsegu koji bi osjetno promijenio međusobni omjer rasprostranjenosti građe. Što se uvida u okolnosti nalaza tiče, korisne podatke mogla bi dati jedino suvremeno obavljena stručna iskopavanja. Zasad je upravo slabo poznavanje tih okolnosti, kao i općih podataka o predmetima, najslabija točka u razumijevanju uloge rimske bule. Jedini potpuni podaci, oni o materijalu, otkrivaju posvemašnju prevlast brončanih bule, te rijetke primjerke od zlata i srebra. Nejasna ostaje kronologija, odnosno pretpostavljeni porast broja predmeta u kasnoantičkom razdoblju, što se, po svemu sudeći, odnosi ponajprije na Panoniju. Ovdje izložena građa iz drugih zapadnih provincija pretežno je iz ranijeg razdoblja, do početka 3. stoljeća. Antropološki podaci, premda šturi i najčešće stručno nepotkrijepljeni, ipak govore u prilog pretežne povezanosti bule s manjom djecom neodređenog spola, te dojenčadi. Nekolicina primjera u kojima se u toj ulozi pojavljuju odrasle žene i muškarci doživljavaju se kao iznimke. Nema zajedničkog pravila o ukupnom broju drugih grobnih priloga. Prilike variraju od bule kao jedinog priloženog predmeta, do pravog obilja nakita i priloga u užem smislu riječi. Osjetna brojčana prednost Mezije²⁸ najvjerojatnije se može pripisati blizini Panonije, prostoru vodećem po nalazu bula, pogotovo stoga što su te dvije provincije umnogome dijelile zajedničko privredno, kulturno, pa i političko okruženje. Štura evidencija upućuje na to da su se bule nosile oko vrata kao jedini privjesak ili pak kao jedan u nizu različitih predmeta na ogrlici. Iznimka je bula iz Emone, ovješena o narukvicu, što podsjeća na etrurski običaj (SAGLIO 1877: 754, fig. 894). Još jedna etrurska reminiscencija, dakako neizravna, može se prepoznati u nošenju većeg broja bule na ogrlici. Takav je običaj posvjedočen u Viminaciju (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 68, G 216), ali i u Panoniji (6.5.–7., 7.15.–16.).

28 Odande potječe 9 predmeta. Slijedi Galija sa 6 primjeraka. Međutim, uzme li se u obzir veličina tih dviju pro-

vincija, te bolja istraženost rimskih groblja u Galiji, očita je stvarna prednost Mezije.

V. NALAZI BULA U PANONIJI

V.1. Uvod

U uvodnome dijelu rasprave spomenuto je mišljenje autora koji vjeruju da je bula kao predmet rimske materijalne kulture nestala otprilike kada i pisani podaci o njoj, ili barem ne mnogo kasnije (CROOM 2002: 72; STONE 1994: 41, bilj. 37; STOUT 1994: 79). Ta zabluda proistječe ponajprije iz nepoznavanja nalaza s kasnoantičkih groblja Panonije. Međutim, pojedini istraživači imaju bolji, premda ne i potpuni, uvid u povijest rimske bule kao arheološkog predmeta. Sažeti pregled njihovih saznanja poslužit će kao uvod u izradu obuhvatnog kataloga predmeta nađenih u provinciji Panoniji. Treba napomenuti da pri objavi kasnoantičkih groblja na kojima su među priložima zatečene i bule mađarski autori u razmatranjima gotovo nikad ne komentiraju tu skupinu predmeta kao cjelinu, vjerojatno poradi njihove malobrojnosti u odnosu na druge skupine.²⁹ S druge strane, iz pojedinačnih komentara pokadkad proistječe nepoznavanje općih okolnosti nošenja bule.³⁰ U kratkom osvrtu na bulu kao pojedinačni predmet raznorodne umjetničko-obrtne proizvodnje iz Siscije, R. Košćević je naglasila njenu učestalost u Panoniji u 3. i 4. stoljeću. Od sjevernopanonskih nalazišta pritom je spomenula Intercizu i Šagvar (KOŠĆEVIĆ 1991: 46). I neki drugi autori koji su upoznati s učestalošću nalaza bula u Panoniji pretežno spominju samo Intercizu (MIKULČIĆ 1973–1974: 97, bilj. 38; JOVANOVIĆ 1978: 45, bilj. 308; KAUFMANN-HEINIMANN 2003: 142, bilj. 323). Čak je i M. Alföldy u kratkom osvrtu na bule iz Intercize od drugih panonskih nalazišta spomenula jedino Karnunt. Naglasila je, međutim, da je bula amuletni privjesak svojstven djeci i ženama, rasprostranjen u Panoniji od 3. stoljeća, ali osobito u 4. stoljeću. Primijetila je da se s odmakom vremena smanjuje vrsnoća izrade predmeta (ALFÖLDI 1957: 444–445). U svoju raspravu o buli u ranosrednjovjekovnom kontekstu 5.–7. stoljeća T. Vida uključio je i osvrt na kasnoantičke nalaze 4.–5. stoljeća. U kataloškom pregledu kojim je potkrijepio tvrdnju o pojačanoj uporabi bule u kasnoj antici navedena su 3 panonska nalazišta (Interciza, Ságvár i Kő), što znači da je popis manjkav. S obzirom na to da u raspravi spominje i neka druga kasnoantička panonska nalazišta, nisu posve jasni dometi njegova uvida u građu (VIDA 1995: 268–272, 281). U ponovnoj objavi groblja Ságvár W. Schmidt kratko se osvrnuo na stanje istraženosti bule, nabrojivši pritom njemu poznata nalazišta. I taj je popis djelomičan, a zapažanja o buli svedena su na osnovne podatke o proširenosti bule u kasnoantičkoj Panoniji i o njenoj uporabi kod djece oba spola, te žena. Iznimku čini primjedba o tome da je bula bila isključivo religijski predmet, nepodoban za praktičnu uporabu zahvaljujući jednostavnoj izradi.³¹

Rad koji mi je poslužio kao poticaj za ovu raspravu daje iscrpan uvid u bule iz Intercize, premda je naglasak rasprave dan analizi sadržaja jednog primjerka (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977). Usprkos naizgled uskoj usredotočenosti teme, dan je široki pregled saznanja o buli kao arheološkom predmetu. Premda autorima nije promaknuo podatak da se bule nerijetko zatiču i u grobovima žena, a kadšto i muškaraca, tu pojavu nisu posebno komentirali. U tome je radu dan iscrpan katalog nalaza iz Intercize, ali i prilično manjkav popis predmeta nađenih drugdje u Panoniji, osobito izvan Mađarske. Upravo to, kao i spomenuti nalaz sa Štrbinaca, potaknulo me na izradu obuhvatnog pregleda svih iz literature dostupnih panonskih nalazišta, kao osnovu za ovu raspravu.

29 Primjerice BURGER 1966; SÁGI 1981; FÜLEP 1984; VÁGÓ – BÓNA 1976.

30 Usp. VÁGÓ – BÓNA 1976: 208, bilj. 1, gdje E. Vágó napominje da se samo po sebi razumije da je bula iz Oudenburga nađena u dječjem grobu.

31 SCHMIDT 2000: 395–396, bilj. 1011. Slično je o namjeni bule mislio A. Mau (1897: 1050), na temelju krhkosti predmeta.

V.2. Katalog

Kataloška jedinica sadrži sljedeće podatke: 1. stanje sačuvanosti; 2. materijal; 3. oblik; 4. veličinu; 5. sadržaj i način nošenja; 6. okolnosti nalaza; 7. dataciju; 8. literaturu. Izraz *cjelovit* odnosi se i na manje ili više oštećene primjerke, ako su im razvidni izvorni oblik i veličina (1). Budući da su bule oblikom veoma slične (okruglaste, nazupčanog oboda i trakaste vodoravne uške različite veličine), kao jedini stalni podatak opisa navodi se veličina, dok se drugi podaci u tom smislu navode samo ako oni odstupaju od uobičajene slike, pa se stoga mogu smatrati tipološkim obilježjima: kapljast (srcolik) oblik, glatki obod umjesto nazupčanog, veoma izdužena uška, uška spojena zakovicom, ukrašavanje (3). Na pojedinim predmetima uočavaju se izrazito dugački šiljati zupci (primjerice 2.2., 7.5.). Ta osobina međutim nije uzeta u obzir kao tipološki pokazatelj, jer kod većine predmeta ona nije jasno uočljiva s obzirom na to da su pretežno u pitanju zatvorene bule preklapljenih zubaca, predočene samo crtežom. Veličine su preuzete iz literature, a zvjezdica (*) uz podatak o veličini označava da mjere kod izvorne objave nisu izražene brojem, pa su stoga preračunate iz crteža danog u mjerilu (4). Sadržaj se spominje samo ako je to navedeno u literaturi, dakle kod malog broja primjeraka. Premda su gotovo sigurno sve bule sadržavale neku organsku ili neorgansku tvar, samo u malom broju slučajeva sadržaj je uočen ili čak ispitan, odnosno zabilježen u literaturi. K tome, navodi se i pretpostavka o načinu nošenja bule: na običnoj ili metalnoj ogrlici, sama ili s drugim privjescima (5). Budući da je u svim primjerima gdje su okolnosti nalaza poznate u pitanju ukop, u taj sklop spadaju sljedeći podaci: način ukopa, drugi prilozi i antropološke odrednice (6). Datiranje se ne odnosi na bulu, nego na cjelinu nalaza, odnosno grob. Datiranje bez posebne oznake preuzeto je iz literature, a odnosi se ili neposredno na određeni grob, ili pak na groblje u cjelini. Vremenski raspon označen zvjezdicom (*) odnosi se na razdoblje koje sama predlažem na temelju okolnosti nalaza i/ili priloga, bez obzira na to postoje li u literaturi (drukčiji) podaci, ili ih uopće nema. Korištene kratice: A (adolescent), br. (broj), D (dijete), d (dojenče), duž. (dužina), G (grob), M (muškarac), m (muško), pr. (promjer), Ž (žena), ž (žensko), vel. (veličina), duž. (dužina).

1. Štrbinci pokraj Đakova (*Certissia?*) (sl. 2)

1.1. Vidi podnaslov I.

1.2. U srpnju 2007., po završetku pisanja ove rasprave, u nastavku iskopavanja na Štrbincima istražen je i grob 134 s veoma slabo sačuvanim kosturom malog djeteta. Nađeni su sljedeći prilozi: glineni vrč, staklene pločice dijademe, narukvica od bakrene slitine, staklene perle, bula od bakrene slitine i dva polumjesečasta privjeska, po jedan srebrni i bakarni.

2. Sisak (*Siscia*)

Ni jednome primjerku nije poznat kontekst nalaza.

2.1. Cjelovita; bijeli metal; duž. 2,3 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.303., T. XII: 190. (T. 1.)

2.2. Cjelovita; bijeli metal; duž. 2,1 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.306., T. XIII: 192. (T.1.)

2.3. Cjelovita; bijeli metal; duž. 2,3 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.307.

2.4. Cjelovita; srebro; duž. 1,9 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.304., T. XII: 191. (T. 1.)

2.5. Cjelovita; br.onca; duž. 1,7 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.305.

2.6. Cjelovita; bronca; duž. 2,5 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: br. 6.308.

2.7. Cjelovita; bronca; duž. 3,3 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.313., T. XIII: 194. (T.1.)

2.8. Ulomak; bronca; duž. 2,9 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.309.

2.9. Ulomak; bronca; duž. 2,2 cm; 3–4. st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.311.

2.10. Ulomak; bronca; 2,7 cm; 3–4 st.; KOŠČEVIĆ 1991: 126, br. 6.312., T. XIII: 193. (T. 1.)

3. Szombathely (*Savaria*)

3.1. Neobjavljena, spomenuta u vezi sa sadržajem – komadićem tkanine; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 99–100.

4. Deutsch-Altenburg (*Carnuntum*)

4.1. Cjelovita; bronca; sadržaj: brončana figurica Harpokrata duž. 1,9 cm, zamotana u lovorov list; nalaz iz logora; LUCCHESI PALLI 1994: 173, Taf. 15: 2.

4.2. Cjelovita; bronca; geometrijski pravilan kružni oblik, dugačka uška za ovjes; pr. 2,6 cm; nalaz iz logora; GROLLER 1909: 58–59, br. 5.

4.3. Jednaka kao prethodna; nalaz iz logora; GROLLER 1909: 59, br. 6.

4.4. Spominje se kao posljednja od 4 nađene u Karnuntu; sadržaj: korijandar; nalaz iz logora; GROLLER 1909: 59.

5. Pilismarót (*Castra ad Herculem*)

5.1. Cjelovita; bronca; pr. 2,3 cm; na brončanoj ogrlici; D kosturni grob (G 15), drugi nalazi: brončana lukovičasta fibula, brončana pojasna kopča, glineni vrč; 2. polovina 4. st.; BARKÓCZI 1960: 114, 116, ábra 31: 19–22 (bula: 31: 20); FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103, bilj. 23. (T. 1.)

6. Budapest (*Aquincum*)

6.1. Cjelovita; bronca; vel. * 2 x 2,2 cm; G VII: 5 – dvojni ukop (m D, ž D) u kamenom kovčegu, bula zatečena između dvaju kostura na visini grudnog koša, drugi prilozi: 4 staklene posude, drvena kutija s brončanom oplatom, brončani novac, okrugla brončana emajlirana fibula, narukvice od željeza, bronce i kosti, po jedna staklena šarena i pozlaćena koštana perla (udaljene od bule), pretpostavka o tragovima cvjetnog vijenca oko glave djevojčice; 4. st.; TOPÁL 1993: 70, 197, Pl. 91: 5 (bula: 5: 11). (T. 1.)

6.2. Cjelovita; bronca; vel. * 1,8 x 2 cm; G VII: 7 – dvojni ukop (2 D ili 1 D i 1 A) u

kovčegu od ponovo upotrijebljenih ploča od vapnenca, bula uz glavu djeteta, drugi prilozi: 5 staklenih posuda, 2 šarene perle, koštani tkalački pršljen, škare za striženje ovaca, željezni šiljak koplja, ulomci glinenih posuda; * sredina ili 2. polovina 4. st.; TOPÁL 1993: 72, 198–199, Pl. 92: 7 (bula: 7: 8). (T. 1.)

6.3. Cjelovita; bronca; vel. * 1,8 x 2,1 cm; paljevinski grob V: 13, D, bez drugih priloga; TOPÁL 2003: 9, 132, Pl. 6: 13/2. (T. 1.)

6.4. Cjelovita; bronca; dugačka uška za ovjes; zakovica vel. * 2,1 x 3,8 cm; moguće na ogrlici s perlama, sadržaj: groždica; paljevinski grob V: 28 (ž D ili A), drugi prilozi: 2 glinene posude i jedna staklena, 13 staklenih perli (u blizini bule, ali na izvjesnoj udaljenosti), olovno ogledalo, brončana naušnica, ulomak predmeta od srebrnog lima, novac Lucille, željezni čavao; 1. trećina 3. st.; TOPÁL 2003: 15–16, 138–139, Pl. 12–13: 28 (bula: 28: 7) (T. 1.)

6.5. Cjelovita; zlato; oko vrata; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101.

6.6.7. Cjelovite; bronca; do nogu, vjerojatno dio ogrlice od perli, pohranjene u kutiji; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 102–103. (primjerci 6.5.–6.7. su iz istoga groba)

7. Dunaújváros (*Intercisa*)

Bule iz Intercize kojima je kontekst nalaza poznat potječu s prostora groblja, bez obzira na (ne)postojanje podataka o užim okolnostima nalaza. Broj grobova za koje postoje svi predviđeni kataloški

sadržaji posve je skroman (1–4). Većini nedostaju antropološki podaci (5–20), a još većem broju i podaci o okolnostima nalaza (21–37), što znači da se ne može isključiti mogućnost da je neki primjerak zatečen i na području naselja (FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101). Vjerojatnije je ipak da ih većina potječe s groblja, pri čemu treba imati na umu da su većina od gotovo 2.500 grobova Intercize inhumirani ukopi 3–4. stoljeća. Datiranje je načinjeno prema shemi koja vrijedi za ukupan katalog, s time da se datacije groblja odnose na pojedine njegove odsječke, naznačene u oznaci pojedinih grobova. Ukupan broj nalaza do kojih sam došla (37) veći je od onoga koji daju Facsar, Skoflek i Salamon (31). Oni su, naime, upozorili na to da pojedine primjerke objavljene u knjizi *Intercisa II* (s iznimkom 3 komada, svi opisani bez ilustracije) nisu mogli ustanoviti, ali su uočili neke druge predmete koji ondje nisu nabrojani (FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 99). Budući da su na ovome mjestu pobrojani svi predmeti iz obiju objava, bez obzira na naknadnu zagubljenost onih prvih, ukupan broj nalaza je povećan.

7.1. Cjelovita; bronca; pr. 2,1 cm; ovješena na brončanoj ogrlici (pr. 10 cm) oko vrata; JI groblje/G 91, oštećeni inhumirani grob u zemlji, D, bez drugih nalaza; kraj 4. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 30–31, Taf. 6: 91; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103. (T. 2.)

7.2. Cjelovita; bronca; 3,2 x 2,4 cm; tekstil; na ogrlici oko vrata; JI groblje/G 100, inhumirani grob u zemlji, s pokrovom od opeka, okraden, m D, preostali prilozi: ocakljeni glineni vrč i željezni nož; * 2. polovina 4. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 32, Taf. 7: 100 (bula: 100: 2). (T. 2.)

7.3. Cjelovita; bronca; pr. 2,5 cm; na ogrlici oko vrata, načinjenoj od 122 perle od stakla i kalcedona; JI groblje/G 165, ž d (?), kovčeg od kamenih ploča i opeka, drugi prilozi: brončana, emajlirana, pločasta fibula, glineni vrč i čaša; 4. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 40, Taf. 9: 165 (bula: 165: 1) (T. 2.)

7.4. Cjelovita; bronca; vel. 2,5 x 1,8 cm; na prsima; JI groblje/G 1109, inhumirani ukop u drvenome sanduku, Ž prekrivenih nogu, glave spuštene na lijevo rame, drugi prilozi: olovno ogledalo, glinena svjetiljka, 2 brončana prstena i 1 srebrni, oštećen i istrošen novac Septimija Severa; * 3. st.; VÁGÓ – BÓNA 1976: 76, Taf. 18: 1109 (bula: 1109: 2). (T. 2.)

7.5. Cjelovita; bronca; vel. 2,2 x 2,6 cm; G IV: 8, drugi prilozi: brončana T-fibula, brončane korice mača, glava ovećeg ukrasnog brončana čavla (dio oplata drvene kutije), željezni čavao, istrošeni nečitljiv novac; * kraj 3. st.- početak 4. st.; SÁGI 1957: 567; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 105, 207, Taf. 43: IV/8. (T. 2.)

7.6. Cjelovita; bronca; vel. 1,4 x 2,3 cm; G VI: 4, drugi prilozi: glinena posuda, glinena svjetiljka; 2–3. st.; ALFÖLDI 1957: 454, br. 6; SÁGI 1957: 569; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: IV (=VI)/4. (T. 2.)

7.7. Cjelovita; bronca; pr. 2,5 cm; G VI: 25, drugi prilozi: istrošeni novac Domicijana; 2–3. st.; ALFÖLDI 1957: 454, br. 7; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: VI/25. (T. 2.)

7.8. Cjelovita; bronca; dugačka uška za ovjes; vel. 1,5 x 3 cm; sadržaj: biljka; G XVIII: 27, drugi prilozi: željezna igla, keramičke, staklene i kalcitne perle, glineni vrč; 3–4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 23; SÁGI 1957: 593; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XVIII/27. (T. 2.)

7.9. Cjelovita; bronca; vel. 2,8 x 3 cm; G XVIII: 30, drugi prilozi: stakleni vrč i boca; 3–4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 24; SÁGI 1957: 593; FAC SAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XVIII/30. (T. 2.)

7.10. Cjelovita; bronca; pr. 2 cm; G XX: 8, drugi prilozi: lukovičasta fibula; 2 brončane pojasne kopče različite veličine, brončani pojasni jezičac, željezni bodež, čavli drvenog sanduka; 4. st.;

ALFÖLDI 1957: 455, br. 26; SÁGI 1957: 596; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XX/8. (T. 2.)

7.11. Cjelovita, neidentificirana; bronca; ukop u drvenome sanduku – G XX: 10, bez drugih priloga; 4. st.; SÁGI 1957: 596; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, Taf. 43: XX/10.

7.12. Cjelovita; bronca; glatki obod; vel. 2,4 x 2,9 cm; G XXIII: 43, drugi prilozi: par brončanih naušnica; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 32; SÁGI 1957: 610; SALAMON – BARKÓCZI 1973: 78, Taf. 24: 43/8; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XXIII/43. (T. 3.)

7.13. Cjelovita; bronca; glatki obod; vel. 1,7 x 2 cm; vjerojatno na ogrlici; G XXIII: 68, drugi prilozi: brončana kopča s okovom, dvije koštane igraće kocke, ogrlica od metalnih članaka i staklenih perli, nekoliko zasebnih perli od stakla, granata i korala; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 31; SÁGI 1957: 611; SALAMON – BARKÓCZI 1973: 80, Taf. 25: 68/4; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 207, Taf. 43: XXIII/68. (T. 3.)

7.14. Cjelovita; srebro; vel. 1,8 x 2,6 cm; sadržaj: biljka; G XXIV: 18, drugi prilozi: 3 glinena lonca, stakleni balsamarij, željezno zvono; 3–4. st. (Sági), kasno 4. st. (Facsar – Skoflek – Salamon); SÁGI 1957: 616; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101, 103, 106, 207, Taf. 43: XXIV. (T. 3.)

7.15. 16. Cjelovite; bronca; vel. 2,1 x 2,5 cm; 1,6 x 2 cm; sadržaj: biljke; 2 bule u G XXV: 9, drugi prilozi: staklena čaša, glineni vrč, glinena svjetiljka, 2 brončane narukvice, ogrlica od perli, 2 brončana privjeska; 3.–4. st. (Sági), kasno 4. st. (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON); ALFÖLDI 1957: 455, br. 43, 44; SÁGI 1957: 617; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103, 106, 208, Taf. 44: XXV/29. (= XXV/9). (T. 3.)

7.17. Polovica; bronca; glatki obod; vel. 1,8 x 2,2 cm; G XXV: 14, drugi prilozi: glinene čaša i svjetiljka, ogrlica, 2 brončane narukvice, 2 brončana prstena, 2 naušnice, olovno ogledalo, neodređeni novac; 3–4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 45; SÁGI 1957: 618; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 106, 208, Taf. 44: XXV/34. (T. 3.)

7.18. Cjelovita; bronca; vel. 2,6 x 2,8 cm; G 47/1949, bez drugih nalaza; kasno 4. st. FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103, 106, 208, Taf. 44: 1949/47. (T. 3.)

7.19. Cjelovita, osim uške spojene zakovicom; bronca; vel. 1,6 x 1,8 cm; grobni odsječak XXIII; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 33.

7.20. Cjelovita, osim uške spojene zakovicom; bronca; vel. 1,8 x 2,4 cm; grobni odsječak XXVI; 2. polovina 4. st.; ALFÖLDI 1957: 455, br. 34.

7.21. Cjelovita; bronca; zakovica; vel. 3,2 x 3,4 cm; ALFÖLDI 1957: 455, br. 35.

7.22. Cjelovita; bronca; vel. 1,9 x 3,2 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 8.

7.23. Cjelovita; bronca; vel. 3,2 x 3,9 cm; ALFÖLDI 1957: 455, br. 40.

7.24. Cjelovita; bronca; vel. 2,5 x 3 cm; ALFÖLDI 1957: 455, br. 30.

7.25. Cjelovita; bronca; vel. * 1,8 x 2,2 cm; biljka, tkanina; ALFÖLDI 1957: 444. Abb. 95: 1, 454, br. 3; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 1, Taf. 44: 1. (T. 3.)

7.26. Cjelovita; bronca; vel. * 1,9 x 2,4 cm; vlaknasti ostaci (biljka?, tkanina?); ALFÖLDI 1957: 444. Abb. 95: 2, 454, br. 5; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 3, Taf. 44: 3. (T. 3.)

7.27. Cjelovita; bronca; kapljasti oblik, glatki obod; vel. 1,7 x 2,4 cm; ALFÖLDI 1957: 444, Abb. 95: 3, 454, br. 21; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 12, Taf. 44: 12. (T. 3.)

- 7.28. Polovica; bronca; vel. 2 x 2,6 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 12; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 4, Taf. 44: 4. (T. 3.)
- 7.29. Cjelovita; bronca; vel. * 2 x 2,4 cm; ALFÖLDI 1957: 454, br. 14; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 5, Taf. 44: 5. (T. 4.)
- 7.30. Cjelovita; bronca; vel. * 3 x 3,2 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 14; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 6, Taf. 44: 6. (T. 4.)
- 7.31. Cjelovita; bronca; vel. * 2,2 x 3 cm; tkanina; ALFÖLDI 1957: 454, br. 16; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 7, Taf. 44: 7. (T. 4.)
- 7.32. Polovica; bronca; glatki obod; vel. * 2 x 2,2 cm; ALFÖLDI 1957: 454, br. 19; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 8, Taf. 44: 8. (T. 4.)
- 7.33. Cjelovita; bronca; vel. * 2 x 2,8 cm; ALFÖLDI 1957: 454, br. 4; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 2, Taf. 44: 2. (T. 4.)
- 7.34. Cjelovita; bronca; vel. * 2,2 x 3,4 cm; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 9, Taf. 44: 9. (T. 4.)
- 7.35. Cjelovita; bronca; vel. * 2,2 x 3,3 cm; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 10, Taf. 44: 10. (T. 4.)
- 7.36. Cjelovita; bronca; glatki obod; vel. * 2,3 x 3,2 cm; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 107, br. 11, Taf. 44: 11. (T. 4.)
- 7.37. Cjelovita; bronca; vel. * 3,6 x 4 cm; sadržaj: biljka *antirrhinum maius* umotana u komad tkanine; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 99, 107, Taf. 36: 1–3.

8. Sagvar (*Tricciana*)

- 8.1. Izgubljena, oblik nepoznat; bronca; grob od opeka (G 95, ž? D), drugi prilozi: zlatne naušnice na prsima, zlatni gumbi (dijelovi zlatnog dijadema) uz lijevu sljepoočnicu, ostali prilozi (brončana narukvica, brončani prsten, šarene i jednoboje staklene perle, probušena školjka), uključujući i bula, uz lijevo bedro; * 2. polovina 4. st.; BURGER 1966: 108, Fig. 100: 95; SCHMIDT 2000: 367.
- 8.2. Cjelovita; srebro; glatki obod, motiv kristogramske zvijezde; pr. 2,3 cm; zemljani grob (G 141, m? D), svi prilozi uz stopala: bula, staklena bočica, brončana kopča, brončani jezičac; * 2. polovina 4. st.; BURGER 1966: 113, Fig. 103: 141 (bula: 141/3); SCHMIDT 2000: 370. (T. 4.)
- 8.3. Cjelovita; bronca; glatki obod; pr. 3,1 cm; na ogrlici s perlama oko vrata; grob od opeke (G 261, ž? D), glineni vrč uz noge, nošeni nakit: 25 staklenih perli, od kojih 1 pozlačena, brončane naušnice, 3 brončane narukvice i 1 koštana; * 2. polovina 4. st.; BURGER 1966: 126, Fig. 114: 261 (bula: 261/7); SCHMIDT 2000: 379. (T. 4.)

9. Pécs (*Sopianae*)

- 9.1. Cjelovita; bronca; glatki obod; pr. 1,8 cm; tkanina; grob (G L/4) od kamena i opeke u zidanoj grobnoj komori, 3 zastopna ukopa (Ž 1, Ž 2, M), bula na prsima M, ogrlica od staklenih perli oko vrata Ž 2; Fülep 1984, 102–103, 132, Fig. 98: 4/2; SCHMIDT 2000: 396, bilj. 1011. (T. 4.)

10. Kő

- 10.1. Cjelovita; zlato; na ilustraciji obod nije jasan, zupci se ne spominju; vel. 1,6 x 2,3 cm; grob (G 5) u zemlji, veće D; bula uz desnu stranu glave, drugi prilozi: ocakljeni glineni vrč poviše glave, stakleni balsamarij i brončana omega-kopča na prsima, željezni nož uz desni lakat, 7 brončanih novaca na zdjelici (čitljivi novci Tacita i Kara), glinena čaša do nogu; * kraj 3. st. – početak 4. st. (no-

vac), kraj 4. st. (Facsar – Skoflek – Salamon, prema kopči i vrču); DOMBAY 1957: 238–240, T. XXXI: 6–18 (bula: XXXI/6); FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 101.

11. Keszthely-Dobogó

11.1. Cjelovita; bronca; * pr. oko 2 cm;³² biljka, vjerojatno korijandar, u komadu tkanine; pr. 4,6 cm; na ogrlici s jednobožnim i šarenim staklenim perlama i drugim privjescima, oko vrata; dvojni kosturni grob u zemlji (G 47/48, 2 D), drugi prilozi uz D s bulom: željezno šilo, staklena čaša i T fibula s oprugom, prilozi uz drugo D: lukovičasta fibula, 9 komada novca, najmlađi iz 335., željezno šilo, staklena perla, glineni lonac; * 2. polovina 4. st.?³³ FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103; SÁGI 1981: 22–23, Abb. 7 (bula: 7/3); LUCCHESI PALLI 1994: 173. (T. 4.)

V.3. Razmatranja na temelju novog kataloškog pregleda

Već i sam broj od 67 predmeta svjedoči o nepouzdanosti bilo kakvih zaključaka o buli kao predmetu rimske materijalne kulture, ako se oni ne temelje na obuhvatnom uvidu u arheološku građu. Usporedba s pregledom nalaza u poglavlju IV. otkriva veliku prednost Panonije u odnosu na druge zapadne provincije. Popis nalaza iz Panonije ujedno upozorava na upitnost tvrdnje da se povećana uporaba bule u kasnoj antici odnosi ponajprije na istočne provincije. Kataloški pregled koji bi trebao potkrijepiti takvu tvrdnju sadrži ukupno 12 nalazišta, od koji samo 4 u istočnim provincijama (Trakiji, Siriji i Egiptu), dok je popis panonskih lokaliteta na istome mjestu manjkav (VIDA 1995: 281). Istina je, međutim, da nalazi iz Panonije nadmašuju ukupan zajednički broj objavljenih predmeta iz svih drugih provincija (omjer je 67 prema 37). Svi predmeti kojima je kontekst nalaza poznat potječu iz grobova, što daje naslutiti jednake nalazne okolnosti i za preostalu građu. Za razliku od drugih provincija, u Panoniji su to pretežno kasnoantička groblja. Bule datirane pouzdano na temelju konteksta ili drugih elemenata posve su rijetke. Okvirno datiranje obuhvaća raspon od 2–3. stoljeća (7.6., 7.7.) do početka 5. stoljeća (5.1., 7.14.–16.). Ne može se isključiti ni raniji nastanak pojedinih primjeraka iz paljevinskih grobova (primjerice 6.3.), ali su autori veliku većinu predmeta datirali u 3. i 4. stoljeće.³⁴ Preciznije kronološko razgraničenje u okviru 3. i 4. stoljeća prema obrascu *što vrsnije to ranije* ne čini se utemeljenim, barem ne za apsolutnu kronologiju.³⁵ O tome svjedoči i primjer iz Viminacija u Meziji, gdje su u jednome grobu s kraja 1. stoljeća zatečene čak 4 bule, međusobno različite po načinu i vrsnoći izrade (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 68, G 216).

Bula se u literaturi u pravilu predočuje kao zlatni predmet ranije antike, usprkos napomeni da se izrađivala i od neplemenitih metala, te kože. Ako su u ranijim stoljećima bule uistinu bile pretežno zlatne, ovdje predočena građa, u kojoj uvelike prevladavaju primjerci od bronce, odnosno bakarne slitine, govori u prilog promjeni koja se u tom smislu zbila u kasnijem razdoblju.³⁶ Premda su podaci o veličini bule u starijoj literaturi dijelom nejasni, pa i proturječni, čini se da je to ipak bio oveći privjesak, sudeći barem prema likovnim prizorima.³⁷ Naprotiv, promjer kasnoantičke panonske bule iznosi od 1,4 cm (7.6.) do 4 cm (7.37.), s time da je prosječna veličina 2 cm. Predmet se, po svemu sudeći, u kasnoantičkom razdoblju smanjio, ali je pritom zadržao okruglast oblik. Samo jed-

32 Pretpostavka se temelji na crtežu koji nije dan u mjerilu, odnosno na usporedbi s perlama ogrlice na kojoj je bila i bula.

33 Zanimljivo je da Facsar – Skoflek – Salamon navode kasni datum, ali na temelju pogrešnog podatka o novcima iz 2. polovine 4. st. Inače, predložena datacija temelji se na tipologiji staklene čaše, a T-fibula vjerojatno potječe iz 3. stoljeća.

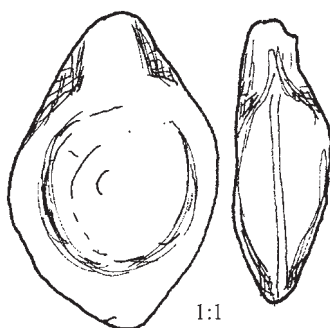
34 O pitanju trajanja bule u 5. stoljeću vidi FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 103–105. Takvo mišljenje iznio je T. Vida (1995, 271).

35 Prema vrsnoći izrade bule je nastojala datirati M. Alföldi (1957: 445).

36 Od većine građe materijalom se izdvajaju sljedeći predmeti: 6.5 i 10.1. (zlato), 2.4., 7.14. i 8.2. (srebro), te 2.1–3. (bijeli metal).

37 Usp. bilj. 6.

na bula (7.27.) ima sužen donji dio, što joj daje izgled površno oblikovanog srcolikog, odnosno kapljastog predmeta (T.I.). Prema oskudnim i nedovoljno određenim podacima iz pisanih izvora i sekundarne literature, bulu takvog oblika nosili su, premda rijetko, i žene i muškarci, odnosno dječaci (SAGLIO 1877: 755, fig. 897).³⁸ I jedna bula iz Viminacija kapljastog je oblika (sl. 6) (ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: T. XXXVI). Među drugim tipološkim osobinama naznačenima u uvodu kataloškog pregleda, pojavljuju se glatki obod umjesto nazupčanog (7.13., 7.17., 7.32., 7.36., 8.2., 8.3., 9.1.) te izdužena uška (2.10., 6.4., 7.8.) i uška spojena zakovicom.³⁹ Okomito izdužene uške umjesto polegnutih očituju promjenu u odnosu na klasični oblik bule, a među panonskim bulama zamjećuju se i prijelazni oblici (2.1., 2.2., 4.2., 7.14., 7.17., 7.35.). Glatki obod umjesto uobičajenog nazupčanog oboda vjerojatno je dug izvornome obliku bule. Inače, obodni zupci odlikuju ne samo kasnoantičku provincijalnu bulu već i pojedine ranije predmete, primjerice one iz Mezije i Dardanije (MIKULČIĆ 1973–1974: T. VIII: 27, T. XII: 64; ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: T. XXIII: 15 i d). Postoji mogućnost da su navedene tipološke osobitosti radionički ili kronološki pokazatelji. Znakovito je, primjerice, da obje sačuvane bule iz Šagvara (8.2. i 8.3.) imaju potpuno jednak oblik, ili da dvije od ukupno malog broja bula glatkog oboda (7.12. i 7.13) potječu sa istog odsječka groblja u Intercizi. Ta bi tema, međutim, iziskivala samostalnu opširniju raspravu.

Slika 6

Sadržaj je uočen kod manjeg broja primjeraka, a u još je rjeđim slučajevima ispitan i pouzdano ustanovljen: 3.1., 4.1., 4.4., 6.4., 7.2., 7.8., 7.14., 7.15., 7.25., 7.26., 7.28., 7.30., 7.37., 9.1., 11.1. U pravilu su to bili ostatci biljke ili/i tkanine. S obzirom na to da su u smoli korištenoj pri zaštiti primjeraka iz Intercize zamijećeni otisci biljnih vlakana (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 91), može se pretpostaviti da je tkanina bila uobičajen sadržaj bule općenito. Nadalje, bula 7.37. u kojoj je bila pohranjena biljka umotana u tkaninu daje naslutiti osnovni biljni sadržaj, i ondje gdje su sačuvani samo ostaci tkanine (3.1., 7.2., 7.22., 7.28., 7.30., 7.31.). S obzirom na sadržaj iznimne su bule iz Akvinka (6.4.) i Karnunta (4.1.); u prvoj je zatečena groždica, a u drugoj kipić Harpokrata u lovorovu listu. Drugi primjerak ujedno je i dobra ilustracija amuletne naravi bule, jer su poznata zaštitna svojstva i lovora i božanskog djeteta Harpokrata, odnosno njihova moć u očuvanju besmrtnosti.⁴⁰ Jasnije je stoga da je amuletna uloga bule ostala nepromijenjena u cjelokupnom razdoblju rimske antike.

38 Usp. bilj. 9.

39 Inače, u kasnijem razdoblju pričvršćivanje zakovicom odlika je samo bolje izrađenih predmeta, dok je prije to bio uobičajen način izrade. Usp. MAU 1897: 1050. To se može pretpostaviti i za okomito narebrne uške (2.1., 2.2.,

7.10., 8.3.), detalj koji ovdje inače nije izdvojen kao posebna tipološka osobina

40 O lovoru usp. FORSTNER 1982: 161–162, o Harpokratu SELEM 1997: 25–26.

Okolnosti nalaza (vrsta i ukupna oprema ukopa, antropološki podaci, način nošenja bule) veoma su važne za razumijevanje prirode i namjene bule u kasnoantičkoj Panoniji. Nažalost, samo je 15 predmeta popraćeno cjelovitim odgovarajućim podacima (5.1., 6.1.–4., 7.1.–4., 8.1.–3., 9.1., 10.1., 11.1.), za njih 14 (7.5.–18.) poznati su samo grobni prilozi, a za preostale ni toliko. Prema tome, zaključci temeljeni na tako manjkavim dokazima mogu biti jedino pretpostavka i smjernica daljnjem proučavanju teme. U 16 primjera (6.1.?, 6.2., 6.5., 7.2., 7.4.–12., 7.14., 7.18., 8.2., 9.1.) bula je zatečena bez drugih nalaza koji bi upućivali na način nošenja, odnosno na povezanost s ogrlicom i drugim privjescima i/ili perlama. Među nabrojenim primjerima samo su 3 predmeta (6.5., 7.2., 7.4.) nađena na položaju grudi, što ipak daje naslutiti nošenje na ogrlici oko vrata. U preostalim primjerima mjesto nalaza bule nije zabilježeno, ili je ostalo nerazjašnjeno, kao kod 6.1. i 6.2. Prvi predmet bio je položen između dva pokojnika, od kojih je svaki inače imao svoje priloge, između ostaloga po 1 veliku, šarenu staklenu perlu uz glavu. Te perle očito nisu bile dio ogrlice, dok je bula možda imala namjenu zajedničkoga priloga. Međutim, i nadalje ostaju nerazjašnjene okolnosti takvog prilaganja, kao i moguća pripadnost bule za života umrle djece. Položaj bule 6.2. uz glavu pokojnika mogao bi govoriti protiv nošenja na ogrlici, ali ne nužno, jer je i ogrlica pri ukopu mogla biti odložena, a ne nošena. Navedena dva primjera ujedno su i jedini koji bi mogli upućivati na to da se bula nije nosila u svakodnevicu, nego u religijsko-pogrebnim ritualima.⁴¹ Ako je takvo razmišljanje uopće utemeljeno, ono se zasigurno može primijeniti na građu u cjelini. U katalogu panonskih nalaza 13 je bula nađeno u grobu zajedno s perlama, potvrđujući tako način nošenja na ogrlici. Taj podatak ujedno govori u prilog pretpostavci da je i u skupini nalaza gdje nisu poznate okolnosti prilaganja, niti su zatečene perle, bula nošena na ogrlici od trošnog materijala kao jedini privjesak. Prema tome, način nošenja bule u grobovima Panonije, odnosno njegoa pretpostavljena rekonstrukcija, potvrđuju pretpostavku da je taj predmet za života bio upotrebljavan kao amulet, dok je u moguće društveno-statusne okolnosti tog običaja teško proniknuti na temelju postojeće šture evidencije. U jednom grobu u Intercizi nađene su dvije bule (7.15–16.), ali nije jasno jesu li pripadale jednom te istome pokojniku. Međutim, primjer 6.5–7. potvrđuje upravo takvu okolnost, da su naime jednome pokojniku bile u grob stavljene 3 bule: jedna zlatna na ogrlici oko vrata, te dvije brončane, odložene do nogu na ogrlici s perlama. Nošenje većeg broja bule u pisanim se izvorima ne spominje kao rimski običaj, već etruščanski (SAGLIO 1877:755, figs. 893, 894). Nije isključeno da je slična, lokalno obojena tradicija preživjela u kasnoantičkom provincijalnom okružju.⁴²

Prosuđivanje o društvenom položaju na temelju vrste groba i vrijednosti priloga krajnje je nepouzđano. Naime, nekadašnje »zlatno pravilo« arheologije groblja o jednakosti između društvenog položaja (uključujući ugled i materijalno bogatstvo) i obilnih, odnosno skupocjenih priloga, novijim je saznanjima uvelike relativizirano. Premda je sigurno da su izrazito raskošne predmete svojim pokojnicima mogli priuštiti samo imućni, odnos prema tome vidu grobnog rituala uvjetovan je, primjerice, dobom i spolom pokojnika, te užitim običajima grada, kraja ili provincije. U kasnoantičkoj Panoniji ipak se nazire pravilo da se djeci i mladim pokojnicima prilaže obilnije negoli drugima. S druge strane, opće je pravilo sociologije rimskog groblja da se pokojnici iz različitih slojeva društva u smrti pokadkad nastoje pokazati uspješnijima no što su bili za života, dok istodobno pojedini među uistinu statusno i imovinski uspješnima ne mare pokazati to svojim ukopom ni grobnim spomenikom (MIGOTTI 2005a: 282, bilj. 41). Pitanje je što nam, u svjetlu ovih razmišljanja, o društveno-imovinskom položaju pokojnika može reći oskudna evidencija o drugim priložima u panonskim grobovima s nalazima bule. U grobovima bez priloga nađene su bule 6.3., 7.1., 7.11., 7.18. i 9.1., a u onima sa 1–3 predmeta (isključujući bulu) primjerci 7.2., 7.6., 7.7., 7.9. i 7.12. U većini su

41 Usp. bilj. 31.

42 I u Viminaciju su uz jednog pokojnika nađene 4 bule. ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990: 68, G 216, T. XXXXVI: 2–5.

ipak grobovi s većim brojem priloga, među kojima se skupocjenošću osobito ističu oni s nalazima bula 7.17. i 8.1., 10.1. i 11.1., dok su oni bez drugih priloga osim bule posve rijetki. Ipak, iz opisanih okolnosti ne bi trebalo izvući zaključak o uporabi bule pretežno u višim slojevima, kao što ni u grobovima s priloženom samom bulom ne bi trebalo vidjeti odraz materijalne oskudice. Prema prethodno izloženom obrascu, u vrsti i količini priloženih predmeta trebalo bi ponajprije nazrijeti osobit odnos prema buli pojedinačno, prilaganju općenito, te naposljetku, i najvažnije, prema pokojniku, osobito mladome, što je i najčešće dokumentirano. Prema istom obrascu treba procjenjivati i vrste grobova (ukopi u običnoj zemlji, u drvenom sanduku, te u zidanim grobnicama) kao moguće imovinsko-statusne pokazatelje. Mogućnost zablude pri spontanom povezivanju zidanih grobnica s bogatijim pokojnicima, a ukopa u goljoj zemlji sa siromašnijima, dobro se očituje na usporedbi primjera iz Keszthelya i Akvinka. U Keszthelyu je bula nađena u zemljanom grobu, dok svi primjerci iz Akvinka potječu iz zidanih grobnica. Relativnost tog podatka kao socijalnog pokazatelja postaje jasna u svjetlu činjenice da u oba naselja uvelike prevladavaju upravo vrste grobova u kakvima su zatečene bule.

Za razumijevanje namjene i društvenog značenja bule tijekom rimske antike ključno je pitanje antropološkog konteksta kasnoantičkih nalaza, osobito s obzirom na analogne podatke pisanih izvora za ranije razdoblje. Nažalost, antropološki pokazatelji poznati su za samo 14 bula od ukupno njih 67. Osim toga, ti su podaci samo u primjerima 6.1–4. zasnovani na pouzdanim antropološkim analizama, dok se ostali odnose na starija iskopavanja, kada su dometi antropološke struke bili ograničeni, a građa pretežno veoma slabo ušćuvana (kataloške skupine 7. i 8.). Stoga se često pribjegavalo procjeni spola pokojnika na temelju rodnih priloga, tzv. muških i ženskih predmeta.⁴³ Međutim, takve su procjene upitne, osobito ako se temelje na nakitu. Primjerice, vlasnik bule 11.1. označen je kao dječak očito na temelju priložene T-fibule, a vjerojatno i bule. Međutim, bula je bila na ogrlici sa šarenim perlama i drugim privjescima, koje, primjerice, S. Martin Kilcher pripisuje ženskoj djeci.⁴⁴ Slično tome, predrasuda da je bula predmet isključivo povezan s djecom i ženama navela je W. Schmidta da bulu 9.1. zatečenu na grudima pokojnika ipak pripíše pokojnici, obrazlažući mogućnost zabune uzastopnim ukopima i poslijeantičkim zbivanjima oko groba (SCHMIDT 2000: 396, bilj. 1011).

Prema statistici načinjenoj u opisanim okolnostima uz djecu neodređenog spola nađeno je 6 bula (1.1., 6.2., 6.3., 7.1., 10.1., 11.1.), uz dječake njih 3 (6.1., 7.2., 8.2.?), uz djevojčica njih 5 (6.1.⁴⁵, 6.4.?, 7.3., 8.1., 8.3.), uz odraslu ženu jedna (7.4.), te uz odraslog muškarca jedna (9.1.). Uz dužni oprez prema spolnoj procjeni na temelju priloga, odnosno nošnje, novi nalaz sa Štrbinaca (1.2.) daje naslutiti žensko dijete; na to upućuje dijadema. Čak i uz pretpostavku da su sva djeca u prvoj skupini bila muška, broj ženske djece izaziva pozornost s obzirom na uvriježeno poimanje bule kao dječakog amuleta. S druge strane, osamljeni primjeri odrasle žene i muškarca s bulom nisu u proturječju s izvorima. Prvi se može protumačiti Plautovim navodom da su žene nosile bulu do udaje.⁴⁶ Drugi ostaje iznimka, ali sa znakovitom pozadinom, kako je to izloženo u poglavlju II i podnaslovu III.3. Prema tome, premda ukupna građa upućuje na to da je i u kasnoj antici bula bila pretežno dječakski predmet, njena se uloga u svijetu djevojčica i djevojaka ne može zanemariti.

43 VÁGÓ–BÓNA 1976: 147–148; FACSAR – SKO-FLEK – SALAMON 1977: 102; SCHMIDT 2000: 379, 396, bilj. 1011. Indikativano je određivanje spola dojenčeta na temelju priloga u primjeru 7.3.

44 Usp. MARTIN-KILCHER 2000: 73–74. O upitnosti određivanja spola na temelju priloga usp. MIGOTTI 2004: 180–181, bilj. 15.

45 Primjerak 6.1. naveden je u dvije skupine, s obzirom na to da nije jasno kojem od dvoje djece je pripadao.

46 SEBESTA 1994: 47. Uobičajena rana dob udaje rimske djevojčice ne postavlja, međutim, gornju granicu u tom smislu.

VI. ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

M. Alföldi iznijela je mišljenje da je bula kao grobni prilog u kasnoantičkim grobovima služila za pohranu mirisa koji su suzbijali zadah raspadanja (ALFÖLDY 1957: 445). Nije se, međutim, izjasnila o tome je li bulu smatrala isključivo predmetom grobnog rituala, odnosno je li taj predmet imao ulogu i za života vlasnika. Pojedini od autora kojima je isto tako bilo jasno da bula nije iščezla iz uporabe poslije 2. stoljeća, smatraju ipak da je u kasnoantičkom razdoblju promijenila svrhu. Prema njihovom viđenju bula je od društveno prihvaćenog obilježja dječastva postala predmet svojstven djeci obaju spolova, ali i ženama, i to u ulozi amuleta, ili čak samo ukrasa.⁴⁷ Pritom nisu iznijeli razloge ni svoje viđenje društvene pozadine opisane spolno-rodno-kulturološke promjene. Ipak, treba naglasiti da se prema podacima koje pruža ovdje predočena arheološka građa mogu prepoznati i elementi zajednički kasnoantičkoj buli i njenoj prethodnici iz ranoga Carstva. Ponajprije to je sadržaj koji otkriva amuletno-apotropejsku ulogu toga predmeta tijekom vremena cjelokupne antike. Po svemu sudeći taj se kontinuitet odnosi i na religijsko obilježje bule, o kojoj rani pisani izvori svjedoče kao o predmetu posvećivanom larima, odnosno Junoni (vidi poglavlje II). Religijska pozadina bule u kasnoj antici naslućuje se iz primjerka 8.2., ukrašenog kristogramskom zvijezdom, osobito u svjetlu dvaju nalaza iz Triera, obilježenih nedvosmisleno kršćanskim simbolima.⁴⁸ Podjednak oblik sljedeća je zajednička osobina klasične i kasnoantičke bule, s time da su provincijalne sredine odnjegovale posebnu tipološku osobinu – nazupčani obod. Ipak, nekolicina predmeta s glatkim obodom iz provincija potvrđuje da je zamisao o klasičnome obliku bule preživjela do kasnoantičkog razdoblja. Najuočljivija zajednička osobina klasične i kasnoantičke bule njihova je pretežna pripadnost dječjemu svijetu. Pritom se nadaje pitanje znači li pretpostavljena učestalost bule kod djevojčica u kasnoj antici barem djelomični kontinuitet iz ranijeg razdoblja, ili pak potpuni zaokret. U traženju odgovora na to pitanje, treba imati na umu i to da je antropološka evidencija za rane nalaze posve nepouzdana, te da ni suvremena antropologija ne može posve pouzdano razlikovati spol kod djece do adolescentskog uzrasta, odnosno otprilike do njihove petnaeste godine. Stoga ni arheološka građa u ovome slučaju ne može uspješno nadomjestiti manjkavost izvora, odnosno dati barem približni podatak o tome koliko je djevojčica bilo među malom djecom pokopanom s priloženim bulama. Drugim riječima, možda je taj običaj i u ranijem razdoblju bio rasprostranjeniji nego što to daju naslutiti pisani izvori. S druge strane, prema pisanim se podacima dađe zaključiti da je nošenje bule za dječake bilo društveno pravilo, moguće i zakonski uvjetovano, dok je za djevojčice to mogao biti tek neobvezujući običaj, te upravo stoga u izvorima zabilježen šturo, a na likovnim spomenicima nikako. U prilog takvom viđenju govori i podatak da je slobodno rođeni dječak nastupom zrelosti postajao politička osoba, dok rimska žena to nikada nije bila, barem ne formalno.⁴⁹ Moguće je stoga da je jedna u ranom razdoblju sporadična pojava tek u kasnijim stoljećima uzela maha. Ako je ta pretpostavka točna, društvenu pozadinu te pojave trebalo bi povezati s novom samosviješću koju je na općem planu rimska žena počela ostvarivati u srednjocarskom razdoblju, osobito za Severa.⁵⁰ Zanimljiva je, a moguće i znakovita, stanovita podudarnost u tom smislu između Panonije i Egipta, osobito u svjetlu podatka da istočne provincije i Panonija spadaju u područja s najvećom rasprostranjenošću bule u kasnoj antici. Naime, u koptskome se reljefnom kiparstvu 4. i 5. stoljeća bula nerijetko prikazuje na likovima ženskih božanskih bića i pokojnica.⁵¹ S obzirom na ulogu ori-

47 MIKULČIĆ 1973–1974: 97; FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1977: 102; JOVANOVIĆ 1978: 45; VIDA 1995: 269–270; SCHMIDT 2000: 395–396; POP-LAZIĆ 2002: 67.

48 Usp. bilj. 13. Općenito o buli kao religijsko ritualno predmetu, a ne praktično-uporabnom usp. bilj. 31.

49 Usp. GARDNER 1986: 258, passim; FRASCHE-TTI 2001: 9.

50 Usp. KLEINER 1991: 358, passim; BAHARAL 1996: 52, 56.

51 Usp. VIDA 1995: 281. LUCCHESI PALLI 1994: 173–174; EFFENBERGER 1996: 31–41; Ägypten: 82–83; 88: kat. br. 66; 155, kat. br. 123 b..

jentalnih doseljenika u Intercizi kao nalazištu vodećem po broju bula, moguće je razmišljati o takvom poticaju i za oživljavanje običaja nošenja bule u Panoniji, i za povezanost toga predmeta sa ženskim osobama.⁵²

Čini se, međutim, da se glavna promjena u značenju bule u kasnoj antici nije zbila na društveno-rodnome planu, nego na prostorno-političkom. Drugim riječima, običaj koji je u početku bio zajednički Rimu, Italiji i provincijama, sada se u okviru zapadnog dijela Carstva ustalio pretežno u jednoj provinciji, Panoniji. O razlozima i poticajima može se nagađati. Jedan od njih, mogući utjecaj sa Istoka, već je spomenut. Vjerojatnije je usto da su oživljavanjem starog rimskog običaja stanovnici provincije nastojali pokazati svoje *rimstvo*. Primjeri slično uvjetovanih, odnosno tako protumačenih postupaka, susreću se u provincijama u razdoblju početne romanizacije, ali i u kasnoj antici.⁵³ U ovome kontekstu važno je spomenuti da je upravo takvim motivima obrazložena pojava bule kod odraslih muškaraca u severskoj Africi (GOETTE 1986: 147–148, 136). Bula je naime, kao naglašeno tradicionalni predmet materijalne i duhovne kulture, osobito prikladna za izražavanje privrženosti rimskoj civilizaciji. Upravo u svjetlu takvih zapažanja treba postaviti pitanje zašto se bula udomačila u Panoniji više negoli u drugim zapadnim provincijama. Vjerojatno stoga što je u nemirnom razdoblju kasne antike kao granični prostor bila snažnije negoli drugi krajevi ugrožena barbarskim nasrtajima, i zato jer je upravo na toj osnovi stekla osobitu važnost kao svojevrsno središte društvenih, vojnih i političkih zbivanja.⁵⁴

LITERATURA

- Ägypten 1996 – *Ägypten. Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil* (Katalog izložbe). Wiesbaden, 1996.
- ALFÖLDI, M. R. 1957 – Perlen, Ketten, Anhänger. U: *INTERCISA II*, 1957: 440–455.
- ALFÖLDY, G. 1994 – La Pannonia e l'Impero romano. HAJNÓCZI, G. (a cura di), *La Pannonia e l'Impero romano*. Roma, 1994.
- BAHARAL, D. 1996 – *Victory of Propaganda. The dynastic aspect of the Imperial Propaganda of the Severi: the literary and archaeological evidence AD 193–235*. BAR 657, 1996.
- BARKÓCZI, L. 1960 – Későrómai temető Pilismaróton (Ein spätrömisches Gräberfeld Pilismarót. *FoArch*, 12/1960: 111–132.
- BOWDEN, W. 2003 – The Construction of Identities in post-Roman Albania. U: LAVAN, L. – W. BOWDEN (eds). *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden – Boston, 2003: 57–78.
- BURGER, A. Sz. 1966. – The Late Roman Cemetery at Ságvár. *AARH* 18/1966: 99–234.
- CIGLENEČKI, S. 1999 – Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia. *Aves*, 50/1999: 287–309.
- CROOM, A. T. 2002 – *Roman Clothing and Fashion*. Stroud, 2002.
- ČREMOŠNIK, I. 1963 – Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. *GZM*, XVIII, 1963: 103–121.

52 O orijentalnim doseljenicima u Intercizi i njihovu utjecaju na materijalnu i duhovnu kulturu usp. VÁGÓ – BÓNA 1976: 183–184.

53 Usp. FEUGÈRE 1993: 153; BOWDEN 2003: 69–70.

54 ALFÖLDY 1994: 29–30; LOTTER – BRATOŽ – CASTRITIUS 2003: 7–11; GRAČANIN 2005: 292; RINALDI TUFİ 2005: 102.

- DIXON, E. 1992 – *The Roman Family*. Baltimore/London, 1992.
- DOMBAY, J. 1957 – Későrómai temetők Baranyában (Spätromische Friedhöfe im Komitat Baranya). *JPMÉ*, 1957, 181–330.
- DUMOULIN, A. 1958 – Recherches archéologiques dans la région d’Apt (Vaucluse). *Gallia*, 16/1958: 197–241.
- EFFENBERGER, A. 1996 – Anmerkungen zur Kunst. *Ägypten*, 1996: 31–41.
- FAC SAR, G. – I. SKOFLEK – Á. SALAMON 1977 – Eine Kapsefrucht (Antirrhinum) aus einer römischen Bulla und Bullen aus Bestattungen von Intercisa. *MittArchInst*, 7/1977: 93–108.
- FEUGÈRE, M. 1993 – L’évolution du mobilier non céramique dans les sépultures antiques de Gaule méridionale (Ile siècle av. J.-C. – début du Ve siècle ap. J.-C.). STRUCK, M. (Hrsgb.) 1993: 119–165.
- FORSTNER, D. 1982 – *Die Welt der christlichen Symbole*. Innsbruck, 1982.
- GAGETTI, E. 2007 – *locum in deliciis sucina optinent*. Le ambre di Aquileia e di Spalato. *Le regioni di Aquileia e Spalato in epoca romana* (curatore del volume: BUORA, M.). Udine, 2007: 135–161.
- GARBSCH, J. 1985 – Die norisch-pannonische Tracht. *ANRW*, II. Principat. 12 (3. Teilband), 1985: 547–577.
- GARDNER, J. 1986 – *Woman in Roman Law & Society*. Bloomington – Indianapolis, 1986.
- GOETTE, H. R. 1986 – Die Bulla. *BJ*, 186/1986: 133–164.
- GOETTE, H. R. 1989 – *Studien zu römischen Togadarstellungen*. Mainz am Rhein, 1989.
- GRAČANIN, H. 2005 – Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek historians. U: *Illyrica Antiqua. Ob honorem Duje Rendić Miočević* (urednici: ŠEGVIĆ, M.– I. MIRNIK). Zagreb, 2005: 287–298.
- GROLLER, M. von 1909 – I. Die Grabungen in Carnuntum. *Der römische Limes in Österreich* X. Wien, 1909: 1–78.
- Intercisa II. 1957 – ALFÖLDI, M. et alii – *Intercisa II. (Dunapentele)*. *Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Budapest, 1957.
- LAVAN, L. 2003 – Late Antique Archaeology: An Introduction. LAVAN, L. – W. BOWDEN (eds) 2003: VII–XVI.
- LAVAN, L. – W. BOWDEN (eds). 2003 – *Theory and Practice in Late Antique Archaeology*. Leiden – Boston, 2003.
- LIRSCH, A. 2006 – Spätantike Textilien der Antikensammlung des Kunsthistorischen Museums Wien. *MiChA* 12, 2006, 36–55.
- LOTTER, F. – R. BRATOŽ – H. CASTRITIUS 2003 – Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600). *Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 39. Berlin/ New York, 2003.
- JOVANOVIĆ, A. 1978 – *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd, 1978.
- KAUFMANN-HEINIMANN, A. 2003 – Decennalienplatte des Constans, u: M. A. GUGGISBERG (Hrsg.). *Der spätromische Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde, Forschungen in Augst* (Augst), 34, 2003: 117–170.

- KEEGAN, S. 2002 – Inhumation Rites in Late Roman Britain. The Treatment of the Engendered Body. *BAR, British Series*, 333, 2002.
- KOŠČEVIĆ, R. 1990 – Olovni privjesci iz Siska. *Prilozi* 7, 1990: 23–30.
- KOŠČEVIĆ, R. 1991 – *Antička bronca iz Siska. Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva*. Zagreb, 1991.
- KLEINER, D. 1992 – *Roman Sculpture*. New Haven – London, 1992.
- LUCCHESI PALLI, E. 1994 – Untersuchungen zum Inhalt der Bullae und anderer Amulettkapseln in Antike, Spätantike und im Frühen Mittelalter. *Boreas* 17/1994: 171–176.
- MARIJANSKI MANOJLOVIĆ, M. 1987 – *Rimska nekropola kod Beške u Sremu*. Novi Sad, 1987.
- MARTIN-KILCHER, S. 1993 – Römische Grabfunde als Quelle zur Trachtgeschichte im zirkumalpinen Raum. STRUCK, M. (Hrsgb.), 1993: 181–203.
- MARTIN-KILCHER, S. 2000 – *Mors immatura* in the Roman world – mirror of society and tradition. PIERCE, J. – M. MILLETT – M. STRUCK (eds). *Burial, Society and Context in the Roman World*. Oxford, 2000: 63–77.
- MAU, A. 1897 – S. v. Bulla. *RE*, III/1, 1987: 1048–1051.
- MIKULČIĆ, I. 1973–1974 – Docnorimski grobovi od Skupi. *GZFFS*, 26/1973–1974 (1975): 109–143.
- MIGOTTI, B.
– 1997. Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia). *BAR, International Series*, 684, 1997.
– 2004. Kasnoantička nekropola na Štrbincima kod Đakova – iskopavanja u 2001. *ARadRaspr*, 14/2004: 141–246.
– 2005. The ash-chest of Marcus Aurelius Glabrio reconsidered. *Illyrica Antiqua, Ob honorem Duje Rendić Miočević* (urednici: ŠEGVIĆ, M. – I. MIRNIK). Zagreb, 2005: 367–384.
– 2005a. The Iconography of the Dioscuri on a Sarcophagus from Siscia. *HistAnt*, 13/2005: 277–285.
- MIGOTTI, B. – I. PAVLOVIĆ 2005 – Štrbinci. *HAG*, 1/ 2005: 12–14.
- PETROVIĆ, P. 1993 – Naissus – Foundation of Emperor Constantine. SREJOVIĆ, D. (ed.). *Roman Imperial Towns and Palaces in Serbia*, Exhibition Catalogue. Belgrade, 1993: 55–81.
- PHILPOTT, R. 1991 – Burial Practices in Roman Britain. A survey of grave treatment and furnishing A. D. 43–410. *BAR British Series*, 219, 1991.
- PLESNIČAR-GEC, LJ. 1972 – Severno emonsko grobišče. *KatMon*, 8/1972.
- POP-LAZIĆ, S. 2002 – Nekropole rimskog Singidunuma. *Singidunum* 3, 2002: 7–100.
- RINALDI TUFI, S. 2005 – La grande architettura fra Diocleziano e Costantino a Roma e nel mondo romano. DONATI, A. – G. GENTILI (a cura di). *Costantino il Grande. La civiltà antica al bivio tra Occidente e Oriente*. Katalog izložbe. Roma, 2005: 263–279.
- SÁGI, K. 1957 – Fundzusammenhänge des Gräberfeldes. *Intercisa II*, 1957: 560–624.
- SÁGI, K. 1981 – *Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogo*. Budapest, 1957.
- SAGLIO, E. 1877 – s. v. Bulla. *DarSag* I, 1977, 754–755.

- SCHMIDT, W. 2000 – Spätantike Gräberfelder in der Nordprovinzen des römischen Reiches und das Aufkommen christlichen Bestattungsbrauchtums. Tricciana (Ságvár) in der Provinz Valeria. *SaalbJb*, 50/2000: 213–441.
- SCHÖNAUER, S. 2000 – Odjeća, obuća i nakit u antičkoj Dalmaciji na spomenicima u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD*, 93/2000 (2001): 223–515.
- SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds) 1994 – *The World of Roman Costume*. Madison, 1994.
- SEBESTA, J. L. 1994 – Symbolism in the Costume of the Roman Woman. SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds), 1994: 46–53.
- SELEM, P – *Izidin trag*. Split, 1997.
- STONE, S. 1994 – The Toga: From National to Ceremonial Costume. SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds), 1994: 13–45.
- STOUT, A. M. 1994 – Jewelry as a Symbol of Status in the Roman Empire. SEBESTA, J. L. – L. BONFANTE (eds), 1994: 77–100.
- STRUCK, M. – Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. *Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz* (Mainz), 3/1993.
- TOPÁL, J. 1993 – *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road I*. Budapest, 1993.
- TOPÁL, J. 2003 – *Roman Cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road II*. Budapest, 2003.
- VIDA, T. 1995 – Frühmittelalterliche scheiben- und kugelförmige Amulettkapseln zwischen Kaukasus, Kastilien und Picardie. *BRGK*, 76/1995: 219–290.
- VÁGÓ, E. – I. BÓNA 1976 – *Die Gräberfelder von Intercisa. Die spätrömische Südostfriedhof*. Budapest, 1976.
- ZOTOVIĆ, LJ. – JORDOVIĆ, Č. 1990 – *Viminacium 1 – nekropola Više grobalja*. Beograd, 1990.

KRATICE

Singidunum – Naučno-istraživački projekat za Beogradsku tvrđavu, Beograd

POPIS ILUSTRACIJA FIGURE CAPTIONS

Table

- T. 1. – bule br. 2.1.–6.04.
T. 2. – bule br. 7.01.–7.10.
T. 3. – bule br. 7.12.–7.28.
T. 4. – bule br. 7.29.–11.1.

Plates

- Pl. 1. – *bullae* no. 2.1.–6.04.
Pl. 2. – *bullae* no. 7.01.–7.10.
Pl. 3. – *bullae* no. 7.12.–7.28.
Pl. 4. – *bullae* no. 7.29.–11.1.

Slike

1. Perle nađene zajedno s bulom u grobu 84 na Štrbincima (snimak: D. Doračić)
1. Beads found together with a *bulla* in grave 84 at the site of Štrbinci (photo: D. Doračić)
2. Bula iz groba 84 na Štrbincima (snimak: D. Doračić)
2. *Bulla* from grave 84, Štrbinci (photo: D. Doračić)
3. Carski dječaci u togama i s bulama oko vrata na južnom frizu *Arae Pacis*, Rim (prema KLEINER 1992)
3. Imperial boys in togas and with *bullae* on the south frieze of the *Ara Pacis*, Rome (after KLEINER 1992)
4. Sarkofag Romanije Nevije iz Siscije, AMZ (snimak: B. Migotti)
4. Sarcophagus of *Romania Naevia* from Siscia, Archaeological Museum in Zagreb (photo: B. Migotti)
5. Reljef s nereidama u plesu iz Kaira (prema *Ägypten* 1996)
5. Relief depicting dancing Nereids from Cairo (after *Ägypten* 1996)
6. Bula kapljastog oblika iz Viminacija (prema ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990)
6. A drop-shaped *bulla* from Viminacium (after ZOTOVIĆ – JORDOVIĆ 1990)

SUMMARY

ROMAN BULLAE IN PANNONIA

During the excavation of the late Roman cemetery at the site of Štrbinci near Đakovo (north-eastern Croatia, Pannonia Secunda) in 2004 a copper-alloy *bulla* (fig. 1) was found in an inhumation earth grave. Only insignificant (crumbled) traces of a probably child skeleton were preserved. There were other grave goods besides the *bulla*: 6 large glass beads (2 one-colour and 4 multi-coloured), 2 multi-coloured pendant-beads, a large amber bead, a fragment of a solid penannular copper-alloy bracelet, a fragment of an iron chain mail, a glazed pottery jug and a coin worn-out beyond recognition (fig. 2). The *bulla* was made of a piece of a thin bronze sheet with teathed edges fitted to form a globular receptacle with a horizontal suspension loop. During the conservation procedure scanty remains of some organic material, most probably a plant, were identified inside the cavity. This find was an instigation for the following discussion.

One of the main issues addressed in this paper is the duration of the classical *bulla* as an object of Roman material culture, given that Roman civilisation lasted, *mutatis mutandis*, till the beginning of the 7th century. The discussion is based on the material from the Danube provinces, with a special importance given to Pannonia. Dissenting opinions on the duration of the *bulla* stem from different media of approach: written sources or archaeological material. Written sources on the *bulla* are not later than the Early Empire, while artistic evidence, mostly sculpture, becomes less frequent from the 3rd century, practically to die down in the 4th. The most confusing in this connection is archaeological evidence, i. e., finds of *bullae* as archaeological artefacts. They namely appear in the early Imperial period, but are even more frequent in Late Antiquity. The authors who were inclined to give more trust to written sources postulated that the *bulla* got out of use during the 2nd century. On the other hand, those better acquainted with the late Roman archaeological material of the Danube provinces, particularly Pannonia, are aware of the fact that the *bulla* can be traced throughout the Roman period, at least as late as the 1st half of the 5th century. The archaeological context of the classical *bulla* in the 5th to 7th centuries is still a controversial matter, but it goes beyond the scope of this discussion.

Even the authors with a better insight into the archaeological material of Late Roman cemeteries of Pannonia never attempted a thorough analysis of the role and duration of the classical *bulla* against the background of the comparison of the written sources and archaeological finds. Moreover, as far as my knowledge goes, there is no article in the Croatian archaeological literature dedicated to the issue of the *bulla*, either as a whole or of any of its particular aspects. For all these reasons I was prompted to write this paper, whose aims are several. First, it is to create an updated catalogue of the Pannonian material in order to strengthen the hypothesis of the duration of the *bulla* throughout the Roman period. Based on this, I shall try to clear two main issues. The first one is the measure of compatibility between the archaeological evidence and the written sources, given a chronological gap between the two. The questions posed in this connection will be whether the Late Roman social circumstances of the use of the *bulla* changed, or whether the written sources remained silent on some facts from the start. I shall also seek to explain what lies behind a pronounced concentration of finds of *bullae* in Pannonian Late Roman graves, contrary to other provinces.

Introductory sections (II–IV) cover the state of knowledge of and comments on various controversial aspects of the *bulla* as an object of Roman material and spiritual culture. The following subject-matters are comprised: 1. written sources (II); 2. depictions of the *bulla* on figures of boys, girls, women and men respectively in sculpture; 3. distribution of finds in the western provinces, Pannonia excluded (IV). The central section of the paper (V) comprises two discrete parts: 1. an updated catalogue of the finds from Pannonia; 2. a discussion of various issues based on the new catalogue. Each entry comprises the following data: 1. find-spot; 2. state of preservation; 3. material (specific metal); 4. shape; 5. measurements; 6. contents and way of wearing; 7. archaeological context; 8. date; 9. literature. Unfortunately, data for points 6 and 7 are lacking for the majority of finds. Given the non-existence of a typological-chronological classification of Pannonian *bullae*, the dates relate to archaeological contexts, and not object themselves. Known contexts are exclusively represented by graves. Although dates comprise the span from 2nd–3rd centuries (7.6., 7.7.) to the 1st half of the 5th (5.1., 7.14.–7.16.), the majority of finds are dated broadly to the 4th century. The starting point for the drawing-up of a new catalogue was a detailed list of finds from Intercisa (FACSAR – SKOFLEK – SALAMON 1976), which also comprised a somewhat deficient list of finds from other Hungarian sites, as well as sporadic mentions of finds from sites outside Hungary or Pannonia. The paper in question, however, failed to produce a final number of *bullae* found in Pannonian territory. The new catalogue numbers 67 items, which straightforwardly proves a lack of reliability of any kind of hypotheses on the *bulla* as an item of Roman culture, unless based on archaeological evidence. A comparison of finds in sections IV and V.2. reveals a conspicuous advantage of Pannonia (65: 37) over other western provinces.

The *bulla* is in the literature customarily described as a golden artefact of the early Roman period, although items of non-precious metals and leather are sporadically mentioned. If indeed early *bullae* were predominantly gold, the material examined here, mostly bronze, i. e. copper-alloy, testifies that a change in this respect has occurred in Late Antiquity. The radius of the Pannonian *bulla* varies from 1,4 cm to 4 cm, with the average size of 2 cm. This leads to a conclusion that the size of the *bulla* declined towards the later period, while the shape remained basically the same: roundish and with teathed edges. Variants including a drop-like shape, an elongated suspension loop or plain edges, are rare. The last-mentioned feature possibly derives from the original shape of the early *bulla*, since early examples (both artefacts and their depictions) lack the edge teeth. Few examples produced traces of the original contents, and in even fewer cases were those traces examined and identified. In such cases the contents usually turned out to be remains of plants and/or textiles. Exceptional in this respect are the specimens from Aquincum (6.4.) and Carnuntum (4.1.); the former contained a resin, and the latter a statuette of the god Harpocrates, wrapped in a laurel leaf. The

latter example is a good illustration of the prophylactic nature of the *bulla*, since protective and immortality-granting abilities of both the laurel and Harpocrates are a well-known fact. All in all, the *bulla* was obviously considered to be an amulet throughout the Roman period.

The find-circumstances (kind of grave and burial ritual, anthropological data, the way of wearing) are essential for understanding of the nature and use of the *bulla* in late Roman Pannonia. Unfortunately, only 15 entries (5.1., 6.1.–4., 7.1.–4., 8.1.–3., 9.1., 10.1., 11.1.) are supplied with complete data; for a further 14 (7.5.–18.) grave goods other than the *bulla* are known, while the rest lack any contextual data. Despite insufficient evidence, it still transpires that the *bulla* was not used to be made as a funeral accessory, but was worn during lifetime. Unfortunately, evidence to support its social and status background is scanty and insecure.

Some of the authors who are aware of the fact that the *bulla* did not get out of use in the 2nd century, put forward the opinion that it changed its function and purpose. According to their opinion the *bulla* lost its meaning as an official symbol of the social-gender category of boyhood and turned into an amulet or even a mere decoration pertinent not only to children of both sexes, but also to women. This opinion was, however, never explained in terms of the social background of the described sexual-gender-cultural change. The question is whether the use of the *bulla* in females can be perceived as at least a partial continuity from the Early Empire or whether this custom was an invention of the later period. The written sources seem to be claiming that the wearing of the *bulla* was a social rule for the boys, while for the girls it was random, and therefore not duly noted in the written media, while completely missing in works of art. In view of this, it is important to notice that the anthropological evidence for early finds is practically non-existent and hardly trustworthy, and that sexing of children before adolescence is not completely secure even in modern science. Due to these limits neither the archaeological evidence can compensate for the lack of written sources in resolving this issue. In other words, there is no knowing how many girls there were among the children buried with a *bulla* as a personal ornament or a grave good. It is possible that the use of the *bulla* in girls was sporadic in the Early Empire gradually to increase in Late Antiquity. If this is true, the social background of the female connotation of the *bulla* can hypothetically be associated with an improved social position of the Roman woman from the mid-Imperial period.

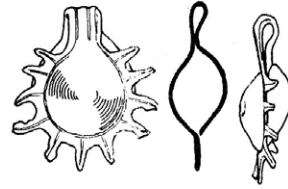
It seems, however, that the most profound change of the significance of the *bulla* did not materialize on a social plane, but in geo-political terms. In other words, a custom initially shared equally by Rome, Italy and the provinces, later became specific for one of the western provinces: Pannonia. The reasons for such development can only be hypothesized. One of them is a presumed influence of eastern immigrants. On the other hand, it is possible that provincials chose to revive this custom in order to boast of their *romanitas*. The *bulla* was namely a *par excellence* traditional object, and therefore very suitable for such kind of social claim. It remains to answer why the *bulla* got so popular in late Roman Pannonia of all western provinces. In view of the presumed reasons for this popularity, the most suitable explanation probably lies in the field of politics. As a bordering province Pannonia was namely particularly endangered by barbarian incursions and was therefore established as one of the most important regions of the empire politically, militarily and socially.

Translation: Branka Migotti

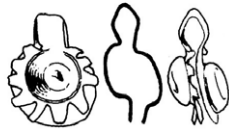
Rukopis primljen: 28.VII.2007.
Rukopis prihvaćen: 18.VIII.2007.

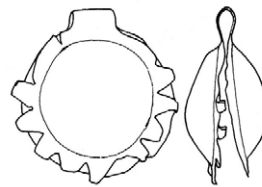
2.1.

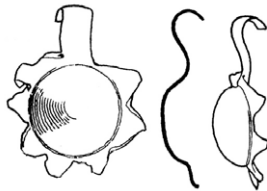
2.2.

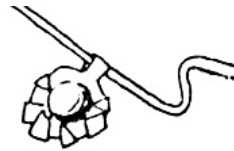
2.4.

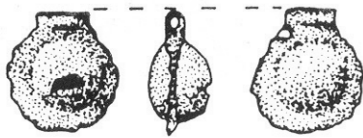
2.7.

2.10.

5.1.

6.1.

6.2.

6.3.

6.4.

Tabla 1.

7.1.

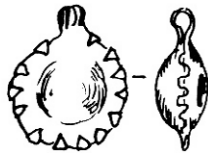
7.2.

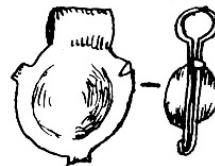
7.3.

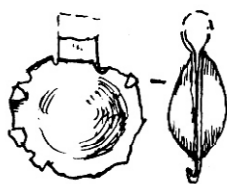
7.4.

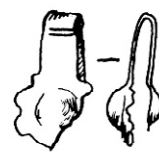
7.5.

7.6.

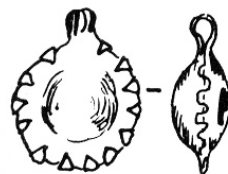
7.7.

7.8.

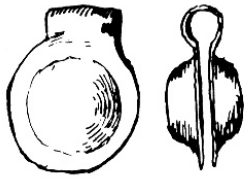

7.9.

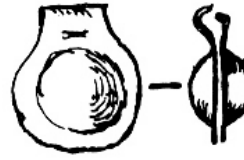

7.10.

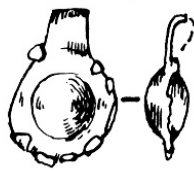
Tabla 2.

7.12.

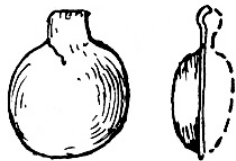
7.13.

7.14.

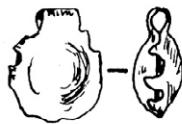
7.15-16.

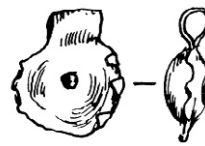
7.17.

7.18.

7.25.

7.26.

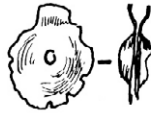

7.27.

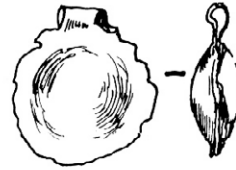

7.28.

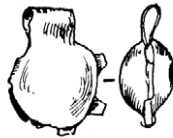
Tabla 3.

7.29.

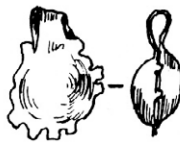
7.30.

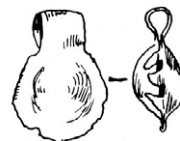
7.31.

7.32.

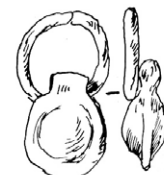
7.33.

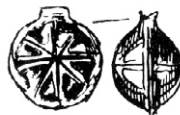
7.34.

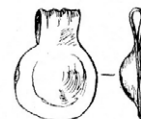
7.35.

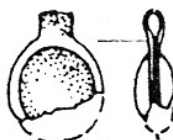
7.36.

8.2.

8.3.

9.1.

11.1.

Tabla 4.

ZORAN GREGL

Arheološki muzej
Trg N. Šubića Zrinskog 19
HR-10000 Zagreb
zgregl@amz.hr

RIMSKODOBNA NEKROPOLA GORNJA VAS NA ŽUMBERKU

UDK 904:726.82 (497.5)
Izvorni znanstveni rad

U članku se obrađuje materijal s jedne srednje velike paljevinske nekropole iz ranocarskog razdoblja – točnije, od sredine 1. do sredine 2. st. poslije Krista, što znači od klaudijevskog doba do Markomanskih ratova. Lokalitet je Gornja Vas na Žumberku, a na tom su groblju svoje mrtve pokopali pripadnici romaniziranog keltskog plemena Latobika.

Planinski masiv Žumberka nalazi se zapadno od Zagreba i zajedno sa Samoborskim gorjem čini jednu zemljopisnu cjelinu, a nekako u središtu nalazi se jedno od većih žumberačkih sela – Gornja Vas na nadmorskoj visini od 740 m. Otprilike po sredini gorja prolazi hrvatsko – slovenska granica i u Sloveniji za taj masiv upotrebljava se naziv Gorjanci. Najviši vrh je sv. Gera (1178 n/m), a cijelo to gorovito područje smješteno je između rijeka Krke, Save i Kupe (karta). Geološki gledano, na Žumberku prevladavaju vapnenci tipičnih obilježja krša, a naslage željezne rude u vapnenačkim slojevima (GORJANOVIĆ-KRAMBERGER 1894) u kombinaciji sa šumskim bogatstvom i obiljem izvora, bili su preduvjet prapovijesnom i povijesnom razvoju, na što upućuju i toponimi (npr. Željezno, Ruda ili Rude). Zahvaljujući prirodnim značajkama, nepostojanju gradskih središta i danas rijetkoj naseljenosti, to je područje ekološki vrlo dobro sačuvano, proglašeno parkom prirode i svojevrsna je oaza biljnog i životinjskog svijeta u neposrednoj blizini Zagreba, Karlovca, Ozlja i Novog mesta, a sliku o bogatstvu tog kraja i u prošlosti upotpunjavaju mnogobrojni arheološki lokaliteti (GREGL 2006).

Prve vijesti o arheološkim nalazima na Žumberku koje su stizale u tadašnji »Arheološki odjel« Narodnog muzeja u Zagrebu sežu u drugu polovinu 19. stoljeća. Međutim, tek unatrag dvadeset i pet godina zagrebački arheolozi su istraživanje započeli sustavnim obilascima, a ubrzo potom i pokusnim sondiranjima koja su prerasla u sustavna istraživanja te u zaštitu, konzervaciju i prezentaciju lokaliteta. Cijela priča je započela sredinom svibnja 1982. godine kada su se autor ovih redaka i Branka Vikić-Belančić uputili u Gornju Vas na poziv tadašnjeg ravnatelja Osnovne škole »Kalje« iz istoimenog sela, g. Zlatka Banovića koji je dojavio da seljaci prigodom oranja na lokaciji Ravnice (odmah podno sela Gornja Vas) pronalaze keramičke posude, tj. vrčeve s dvije ručke ili kako ih Žumberčani zovu »krugle«. Na samom lokalitetu jasno je bio vidljiv jedan grob a kod jednog od seljaka, Branka Šintića, bio je pohranjen inventar toga groba: staklena urna, lonac narebrenog

Karta

vrata i dr. Sve je to bilo dovoljno da se promptno krene u sondiranje i zaštitu nekropole pa su već 6. srpnja iste godine započela istraživanja koja su odmah pokazala da se za tu nekropolu znalo već ranije.¹ U dnevniku iz prve kampanje je zapisano:

GROB 1 – otvoren prije cca 5 godina i iz njega je izvađen gornji dio amfore (crvene boje s dvije ručke). Grob je načinjen od 4 monolitne kamene ploče (70 x 60 cm). Sa dvije strane još dvije ploče. Poklopac odnesen prije 5 godina. U sjeveroistočnom kutu pronađen donji dio crvene amfore, a uz sjeverni rub (30 cm daleko) rani tip izrazito profilirane fibule. U iskopu je pronađen još jedan ulomak fibule.

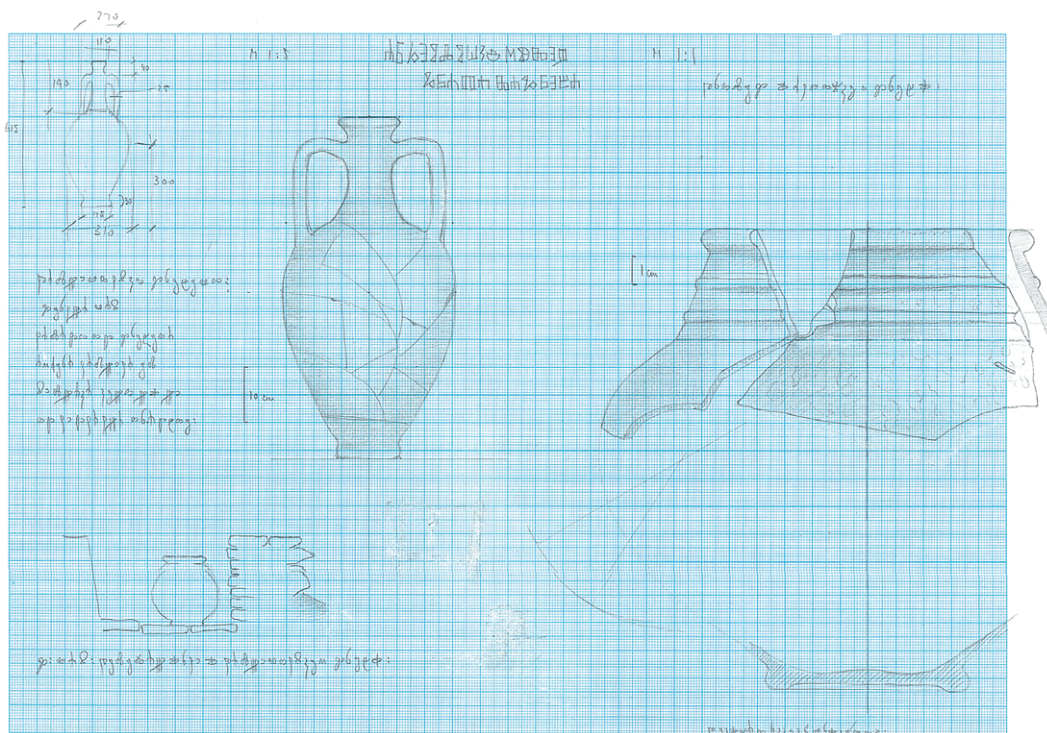
Dubina groba 55 cm, dimenzije groba 70 x 60 cm.

Zapadni dio dna groba naslonjen je na živac dok je istočni od gline. Sjeverna ploča se pod pritiskom raspukla i nagnula prema unutra. U grobu je pronađeno mnogo ulomaka crvene i sive keramike.

GROB 2 – otvoren 12. travnja 1982. i temeljito očišćen. Četverokutnog je oblika, s tri strane načinjen od pločastog kamena, dok četvrta, sjeverna ima dvije stepenice. Povrh groba nalazi se vijenac od kamena pa se čini da je bio nadsvođen.

Dubina 70 cm, dimenzije 75 x 80 cm. Promjer vijenca 125 cm.

Kako su predmeti iz ovog groba ostali u privatnom vlasništvu u mogućnosti smo samo prezentirati radne crteže načinjene na terenu:

¹ Tijekom iskopavanja sudjelovali su arheolozi: Remza Košćević, Damjan Lapajne, Rajka Makjanić, Jagoda Mardešić, Branka Migotti, Bruna Nardelli i Želimir Škoberne. Tadašnji studenti arheologije koji su bili u ekipi su: Damir Dijaković, Goranka Gajski, Marina Grandić, Biser-

ka Juhar, Željko Krnčević, Josip Lozok, Ranko Starac i Morena Želle.

Crteže na terenu izrađivali su Remza Košćević, arhitektica Dunja Gerić, Biserka Juhar, Morena Želle te vanjski suradnik Dragan Pelić. Geodetsko snimanje obavio je Emil Klein.

Te godine, tijekom srpnja i listopada, istražena su prva 24 groba, a iskopavanja su u kontinuitetu nastavljena do 1989. godine kada je na tom lokalitetu iskopavanje završeno, no tijekom radova domicilno je stanovništvo prepoznalo »o čemu je riječ«, tj. što arheolozi zapravo traže pa su nam stizale dojave o novim lokalitetima – čak tri paljevinske nekropole iz ranocarskog razdoblja u Bratelji-ma, prapovijesna gradina i nekropola pod tumulima u Budinjaku, ranoromanička crkva u Mrzloom Polju itd.

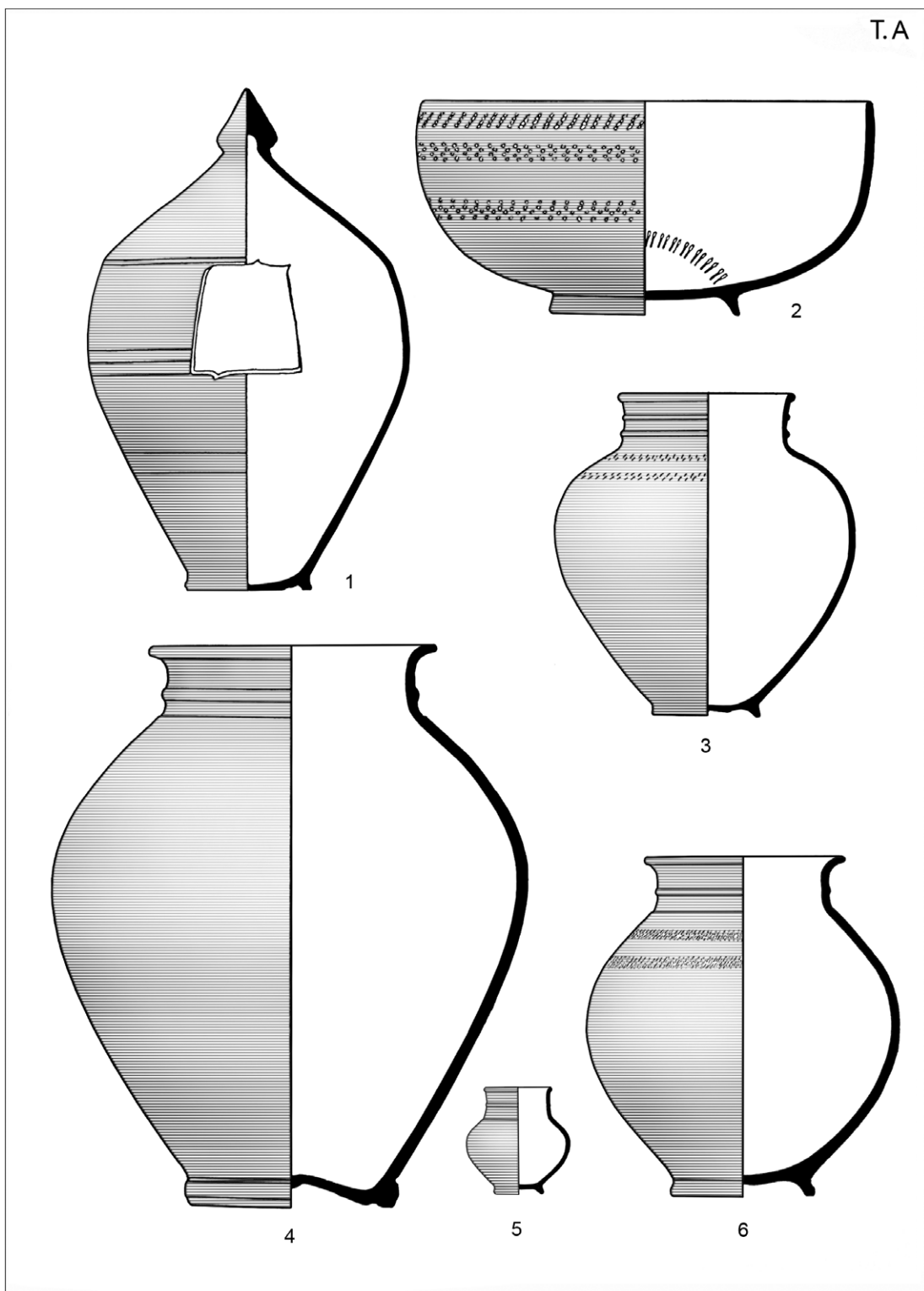
Svi istraženi grobovi u Gornjoj Vasi paljevinskog su tipa i pripadaju ranocarskom razdoblju; to znači da se uz urnu s ostacima kostiju spaljenog pokojnika u grob uvijek prilaže posuđe (keramičko ili stakleno) kao popudbina. Izuzetno su zanimljive žare jer samo je jedan oblik izrađivan isključivo za grob (GREGL 1988); to su žare u obliku kuće (T. A-1), dočim se ponekad kao urna koriste i posude koje su imale svoju uporabnu vrijednost i u svakodnevnom životu, primjerice to može biti poluloptasta zdjela (T. A-2), lonac narebrenog vrata (T. A-3) ili lonac razgrnutog oboda (T. A-4). Uglavnom, svaka keramička posuda koja ima dovoljno širok vrat da se u nju mogu staviti ostaci spaljenih kostiju pokojnika može se iskoristiti u funkciji urne dok npr. vrčevi s dvije ručke, unatoč svojim velikim dimenzijama ali i uskom vratu, nikad nisu bili korišteni u tu svrhu. Na lokalitetu Bratelji-Ulica, u grobu 17, pronađen je lonac cilindričnog ili narebrenog vrata u kompletu s identičnim vrčićem manjih dimenzija (T. A-5) i to je tzv. »pivsko posodje« kakvo vrlo često pronalazimo na susjednim lokalitetima u Sloveniji – Beletov vrt u Novom mestu, Verdun pri Stopičah, Zloganje pri Škocjanu itd., ali nikad u funkciji urne (KNEZ 1992; *Arheo*, 1990). Na Žumberku pak, taj tip lonaca je bio polagan u grob u obje funkcije: kao popudbina i kao urna.

Oblici grobova su različiti; otkrivena su četiri osnovna oblika – prvi je ukop u običnu zemljanu jamu, najrjeđi na nekropoli Gornja Vas (T. B-1), a potom slijede grobovi ili grobnice građene u tehničkom suhozida bez povezivanja žbukom.

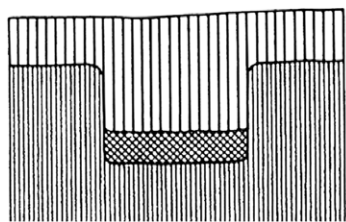
Namjerno razdvajam grob od grobnice jer grob je predviđen samo za jedan ukop, dočim pojedine grobnice imaju tzv. vrata i predviđene su za više ukopa pa grob 48, koji je danas prenesen i rekonstruiran u lapidariju Arheološkog muzeja u Zagrebu, ima kamenu ploču koja je zapravo ulaz u grobnicu (sl. 1). Ostale oblike možemo svrstati u klasične oblike u kojima su pokapani pripadnici plemena Latobika (PETRU 1971). To mogu biti manji grobovi građeni od okomito zabodenih kamenitih ploča, veličine do 60 x 60 cm (T. B-2), potom gotovo kvadratični grobovi građeni od plo-

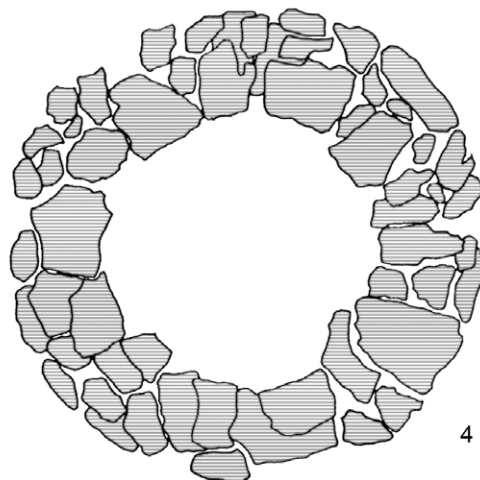
Slika 1

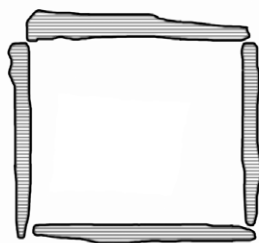
T.B

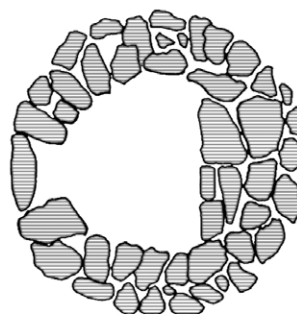
1

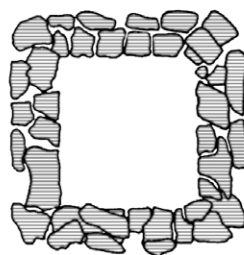
4

2

5

3

6

častog kamenja čije su dimenzije veće – cca 100 x 100 cm (T. B-3), a najzanimljiviji su grobovi kružnog tlorisa čiji unutarnji promjer iznosi i do 205 cm (T. B-4). Jedna od inačica grobnica kružnog tlorisa je i ona s policom – povišenim mjestom u grobu koje se nalazi točno nasuprot ulaza predviđenim za smještaj urne (T. B-5). Okrugli grob 36 iz Gornje Vasi najveći je a ujedno i najbogatiji grob ranocarskog razdoblja u hrvatskom dijelu provincije Gornja Panonija (GREGL 2003), a mislim da je tu riječ o tumulu.² Naime, svaki se grob treba obilježiti na adekvatan način, a budući da su grobovi kružnog tlorisa imali kupolu, dok je kamenje od kojeg su bili građeni, obrađivano s unutarnje, a ne s vanjske strane, zasigurno su bili zasuti zemljom te pripadaju krugu noričko-panonskih tumula koji se prostiru od Vindobone do Siscije. Dosad, međutim, nisu bili evidentirani na području Latobika. Izuzetak je lokalitet Medvedjek na trasi ceste Ljubljana – Zagreb na kojoj je prigodom proširenja ceste pronađeno više tumula, i to nekoliko haštatskih i jedan noričko-panonski (BREŠČAK 1985). Grob 36 iz Gornje Vasi posebno je zanimljiv i zbog toga što su u njemu pronađene dvije urne – jedna keramička urna u obliku kuće te jedna staklena žara također s ostacima spaljenih kostiju pokojnika. Keramička urna u obliku kuće (njem. *die Hausurne*, slovenski – *hišasta žara*) ima pored svog otvora ili vrata dva urezana lika (GREGL, 1987). Jesu li to stražari koji su čuvali ulazak u kuću nekog lokalnog moćnika, na što nas upućuje bogatstvo nalaza, ili su geniji smrti koji s položenim kopljima obilježavaju mjesto posljednjeg počivališta i dio su zagrobnog kulta, ne možemo sa sigurnošću reći. U grobu su pronađena čak četiri komada novca, i to Klaudije I, Vespazijan, Tit i Hadrijan. Inventar tih grobova je iznenađujuće bogat; najviše ima keramike, potom stakla, brončanih fibula, svjetiljki itd. Uz urne u obliku kuće i lonce narebrenog vrata, tu su uglavnom čaše različitih oblika, poluloptaste zdjele te vrčevi s jednom ručkom ili dvije ručke. Riječ je lokalnoj proizvodnji, vjerojatno negdje u Dolenjskoj, a iznenađuje nedostatak sigilate koja je skupocjena roba, ali također je skupocjeno i staklo koje smo pronašli u izobilju. Dominiraju ollae, ali su pronađene zdjelice, vrčić s dvije ručke³ iz groba 36, čaše raznih oblika od među kojima možemo izdvojiti one razgrnutog oboda i s prstenastim zadebljanjem oko vrata (T. 19:4, 6 i dr.). J. Istenič smatra da su te čaše, pronađene uglavnom u grobovima i datira ih u razdoblje od Trajana do Hadrijana, bile izrađivane u Emoni ili u sjeveroistočnoj Sloveniji te u austrijskoj Štajerskoj (ISTENIČ 1994). Međutim, mišljenja sam da većina staklenih predmeta sa Žumberka dolazi iz Aquileje, možda iz njihovih lokalnih radionica ili preko glavne sjevernoitalske luke Rimskog Carstva u koju je brodovima dopremana roba iz svih dijelova Imperija.

Što se tiče metalnih predmeta, najčešće su fibule izrazito profiliranog luka no pronađene su i noričko-panonske sa dva zadebljanja na luku. Sve su brončane i malih su dimenzija što upućuje da su korištene za zakopčavanje samo lakše, »ljetne odjeće«. Možda je to znak da je naselje iz antičkog doba, koje nikad nismo pronašli, koristilo samo u toplijem razdoblju godine – od svibnja do rujna? Naselje, odnosno kuće, zasigurno su bile građene

Pogled na cestu G. Vas – Višći vrh

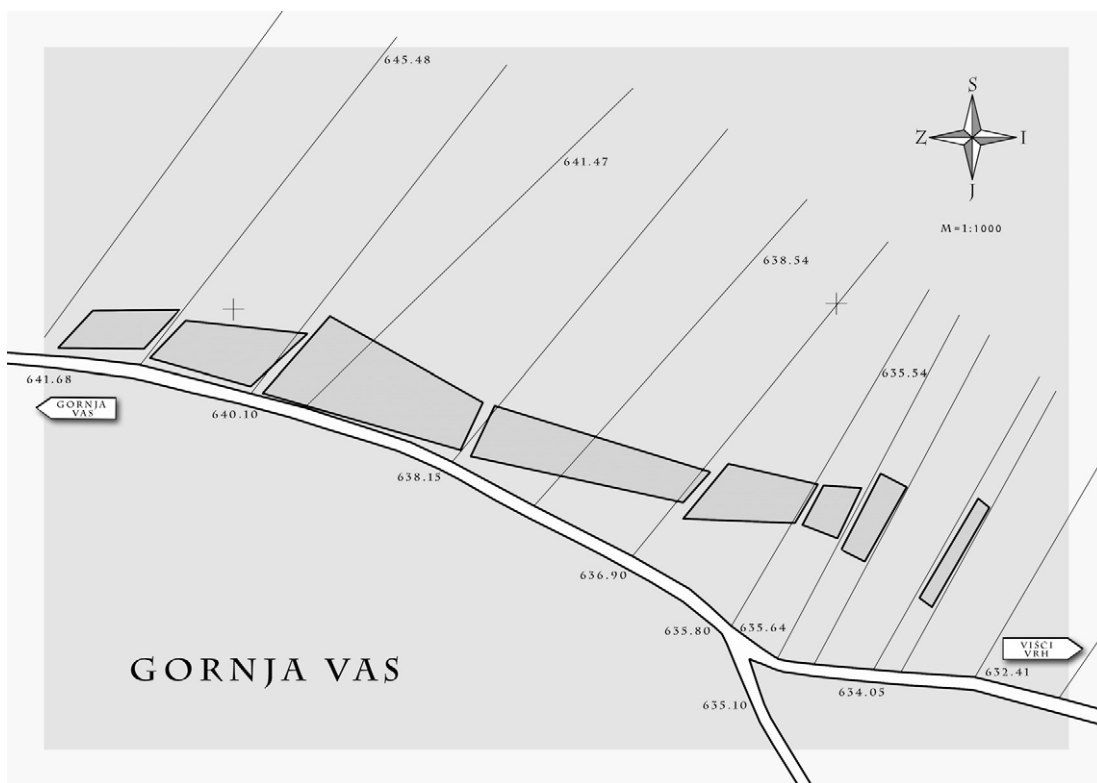
2 O fenomenu noričko-panonskih tumula u Austriji pisao je: Otto H. Urban (1984); u Sloveniji S. Pahič (1972); u Hrvatskoj: Z. Gregl (1990); u Mađarskoj grupa autora (1990); grupa autora (1997).

3 Ovakav tip vrčića je vrlo rijedak i u Hrvatskoj je pronađen još samo na lokalitetima Zagreb-Stenjevec (usp. Z. GREGL 1989: 28) i Medulin-Burle (usp. GIRARDI-JURKIĆ – DŽIN 2003: 140).

od drva pa nisu ostale sačuvane no nalazile su se vrlo blizu. Tako su istraživanja u susjednoj Štajerskoj pokazala da udaljenost naselje – nekropola varira od 100 do 1400 m. (FUCHS 1990), a budući da su groblja uvijek uz prometnice, očito je da je i današnja neasfaltirana cesta Gornja Vas – Višći Vrh funkcionirala već u antici. O rimskodobnim prometnicama na Žumberku nije dosad pisano, no rekognosciranjem u novije vrijeme na zapadnom dijelu tog masiva, kod sela Malinci, a u blizini Radotovića, otkrivena je šumska cesta koju lokalno stanovništvo zove *Rimski put*.

Nekropola u Gornjoj Vasi je jednoslojna tako da mlađi grobovi ne prekrivaju one starije; na njoj se pokapalo relativno kratko – svega stotinjak godina i pronađeni grobovi su relativno plitko (30 do 50 cm) ali dovoljno duboko tako da, iako su na oranicama, nisu oštećivani izoravanjem. Tijekom istraživanja otkopana su 63 groba ili grobnice, no ukupan broj zapravo iznosi 64 jer je uz grob 40 s njegove vanjske strane pronađena jedna žara u obliku kuće (T. 39:1). Ona je označena kao grob 40a. Razlog zašto je urna ostala izvan grobne cjeline nismo uspjeli dokučiti niti u literaturi pronaći analogiju.

Ukupno je u Gornjoj Vasi istražena površina od cca 1100 m² (tloris nekropole).

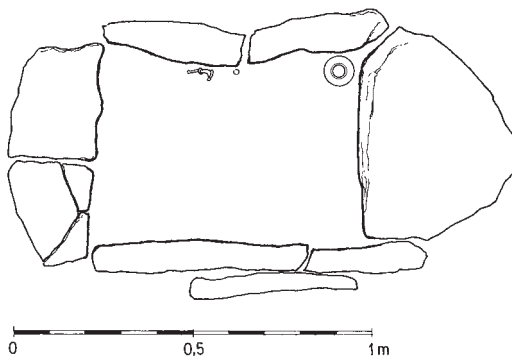
Tloris nekropole

KATALOG NALAZA

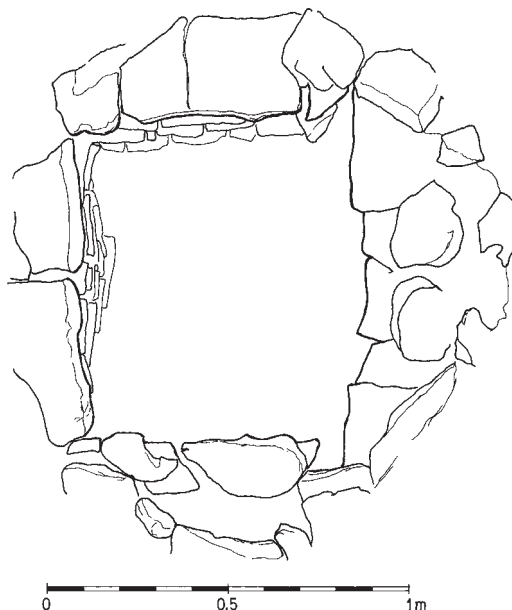
Grob 1 – opljačkan. Konstrukcija od četiri okomito zabodene kamene ploče. Dim. 70 x 60 cm.

1. Ulomak prstenastog dna veće posude od crvenkaste gline, mekše fature. Prom. dna 140 mm. Inv. AMZ 16494. (T. 1:1).
2. Donja polovica sive čaše, mekše fature. Prom. dna 40 mm, prom. trbuha 82 mm. Inv. AMZ 16495. (T.1:2).
3. Brončana fibula izrazitog profiliranog tipa. Spirala sa osam navoja. Duž. 66 mm, vis. 30 mm, šir. 26 mm. Inv. AMZ 16496. (T. 1:3).
4. Ulomak luka brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Vis. 20 mm. Inv. AMZ 16497. (T. 1:4).

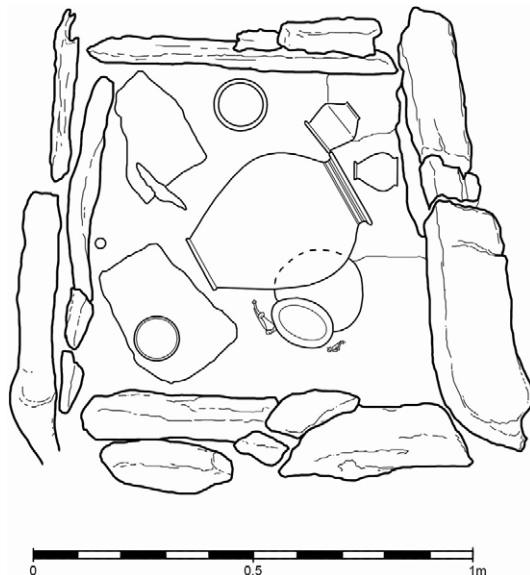
Grob 2 – konstrukcija građena od sitnijeg pločastog kamenja u tehnici suhozida. Dim. 80 x 75 cm. Opljačkan.

1. Ulomak vrata vrča od crvenkaste gline, mekše fature. Prom. oboda 70 mm. Inv. AMZ 16498. (T. 1:5).

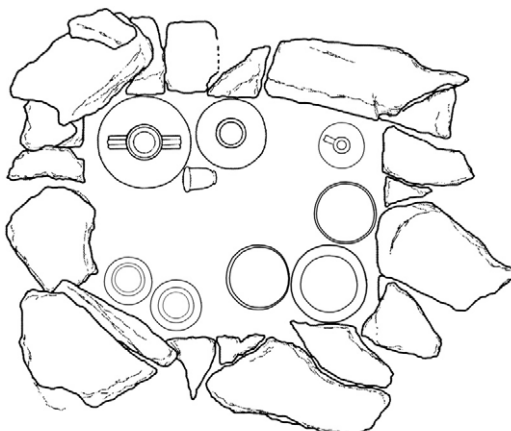
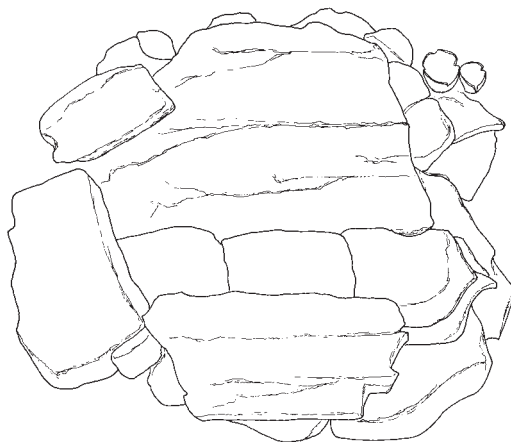
Grob 3 – konstrukcija od četiri okomito zabodene kamene ploče. Dim. 82 x 75 mm.

1. Siva polulopasta zdjelica, mekše fature. Dno prstenasto, rebro na trбуhu. Vis. 54 mm, prom. oboda 110 mm, prom. dna 54 mm. Inv. AMZ 16499. (T. 1:6).
2. Sivi tanjur razgrnutog oboda. Fina fatura, dno prstenasto. Vis. 46 mm, prom. oboda 126 mm, prom. dna 56 mm. Inv. AMZ 16500. (T. 1:7).
3. Olla od blijedog, prozirnog i vrlo tankog stakla. Rub vodoravan, dno u sredini uvučeno. Vis. 177 mm, prom. oboda 156 mm, prom. dna 78 mm. Inv. AMZ 16501. (T. 1:8).
4. Kompletно sačuvani crvenkasti lonac razgrnutog oboda. Rebro na vratu, dno prstenasto, u sredini uvučeno. Vis. 400 mm, prom. oboda 192 mm, prom. dna 128 mm. Inv. AMZ 16502. (T. 2:1).
5. Tamno smeđa čaša, fine fature. Rub ukošen prema van, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 100 mm, prom. oboda 76 mm, prom. dna 40 mm. Inv. AMZ 16503. (T. 2:2).
6. Crna, polirana čaša ukrašena kanelirama i nizovima ureza. Rub ukošen prema van, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 102 mm, prom. oboda 94 mm, prom. dna 48 mm. Inv. AMZ 16504. (T. 2:3).
7. Kompletно sačuvana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Vis. 19 mm, duž. 42 mm, šir. 23 mm. Inv. AMZ 16505. (T. 2:4).
8. Spirala brončane fibule. Duž. 21 mm. Inv. AMZ 16506. (T. 2:5).
9. Ulomak koštane igle (ili svirale?) ukrašene urezivanjem. Na gornjem, širem dijelu vidljiva je ušica. Duž. 31 mm, prom. 4 mm. Inv. AMZ 16507. (T. 2:6).
10. Traianus As 103 – 111 Rim RIC 482. Inv. AMZ 16508. (T. 2:7).

Grob 4 – konstrukcija građena od sitnijeg pločastog kamenja u tehničii suhozida. Dim. 116 x 87 mm.

1. Crveni vrč s dvije ručke, slabe fature. Ručke profilirane, dno prstenasto. Vis. 443 mm, prom. oboda 116 mm, prom. trбуha 320 mm, prom. dna 136 mm. Inv. AMZ 16509. (T. 3:1).
2. Žućkasta trбуšasta čaša fine fature. Vidljivi tragovi crvenog premaza, rub ukošen prema van, dno ravno. Vis. 80 mm, prom. oboda 72 mm, prom. dna 38 mm. Inv. AMZ 16510. (T. 3:2).
3. Žuti vrč s dvije ručke, fine fature. Ručke profilirane, dno prstenasto. Vis. 332 mm, prom. oboda 108 mm, prom. trбуha 236 mm, prom. dna 96 mm. Inv. AMZ 16511. (T. 3:3).
4. Visoki pehar od zelenkastog stakla, izvijenog oboda. Stajaća ploha kružna. Vis. 91 mm, prom. oboda 88 mm, prom. dna 40 mm. Inv. AMZ 16512. (T. 3:4).
5. Žućkasti vrč s jednom profiliranom ručkom, fine fature. Vidljivi tragovi crvenog premaza. Tijelo valjkasto, prema vratu se sužava i oštro prelazi u ramena. Dno prstenasto. Vis. 243 mm, prom. oboda 45 mm, prom. trбуha 156 mm, prom. dna 75 mm. Inv. AMZ 16513. (T. 4:1).

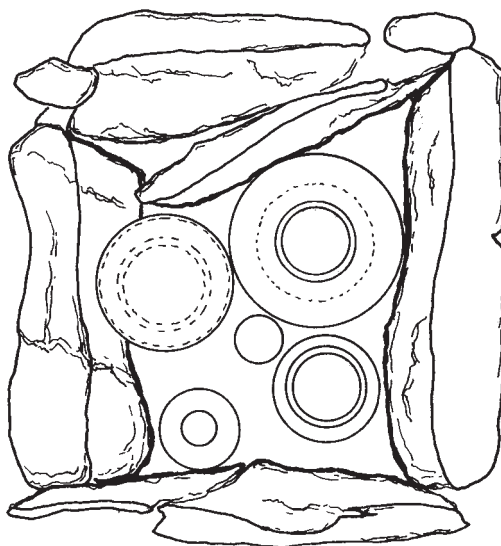
6. Žučkasti bikonični vrč s jednom profiliranom ručkom, fine fakture. Vidljivi tragovi crvenog premaza. Dno prstenasto. Vis. 192 mm, prom. oboda 57 mm, prom. trbuha 147 mm, prom. dna 63 mm. Inv. AMZ 16514. (T. 4:2).
7. Crvena zdjelica fine fakture. Rub zaobljen, tijelo ukrašeno nizovima ureza, dno prstenasto. Vis. 54 mm, prom. oboda 124 mm, prom. dna 56 mm. Inv. AMZ 16515. (T. 4:3).
8. Brončani novac. Nečitljiv. Inv. AMZ 16516. (T. 4:4).
9. Siva poluloptasta zdjelica slabije fakture. Tijelo bez ukrasa, dno prstenasto. Vis. 50 mm, prom. oboda 120 mm, prom. dna 56 mm. Inv. AMZ 16517. (T. 4:5).
10. Crveni tanjur razgrnutog oboda, fine fakture. Tijelo bez ukrasa, dno prstenasto. Vis. 50 mm, prom. oboda 152 mm, prom. dna 60 mm. Inv. AMZ 16518. (T. 4:6).
11. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 8 navoja. Duž. 50 mm, vis. 20 mm, šir. 17 mm. Inv. AMZ 16519. (T. 5:1).
12. Gumb od zelenkastog stakla s rupicom u sredini. Prom. 28 mm. Inv. AMZ 16520. (T. 5:2).
13. Željezni čavao četvrtastog presjeka, glava nedostaje. Duž. 52 mm. Inv. AMZ 16521. (T. 5:3).
14. Prelomljeni kolot od brončane žice. Prom. 26 mm. Inv. AMZ 16522. (T. 5:4).
15. Kompletno sačuvani željezni čavao. Duž. 43 mm. Inv. AMZ 16523. (T. 5:5).
16. Kompletno sačuvani željezni čavao. Duž. 51 mm. Inv. AMZ 16524. (T. 5:6).
17. Grumen staklene mase, deformiran vatrom. Inv. AMZ 16525. (T. 5:7).
18. Željezna igla kružnog presjeka, pronađena zajedno s kostima u urni. Duž. 51 mm. Inv. AMZ 16526. (T. 5:8).
19. Željezna zakovica. Duž. 12 mm. Inv. AMZ 16527. (T. 5:9).
20. Željezna zakovica. Duž. 20 mm. Inv. AMZ 16528. (T. 5:10).
21. Nepotpuna željezna zakovica. Duž. 16 mm. Inv. AMZ 16529. (T. 5:11).
22. Deformirana spirala brončane fibule. Duž. 34 mm. Inv. AMZ 16530. (T. 5:12).
23. Željezni čavao kvadratičnog presjeka, glava nedostaje. Duž. 38 mm. Inv. AMZ 16531. (T. 5:13).
24. Fragment željeznog čavla kvadratičnog presjeka. Duž. 20 mm. Inv. AMZ 16532. (T. 5:14).
25. Deformirani željezni čavao. Duž. 34 mm. Inv. AMZ 16533. (T. 5:15).

26. Željezna zakovica. Duž. 8 mm. Inv. AMZ 16534. (T. 5:16).
27. Nekompletno sačuvani masivan željezni čavao. Duž. 47 mm. Inv. AMZ 16535. (T. 5:17).
28. Željezni čavao kvadratičnog presjeka, kompletno sačuvan. Duž. 52 mm. Inv. AMZ 16536. (T. 5:18).
29. Olla od zelenog stakla. Obod vodoravno položen, dno u sredini jako uvučeno. Vis. 192 mm, prom. oboda 156 mm, prom. dna 105 mm. Inv. AMZ 16537. (T. 6:1).
30. Olla od svijetlo zelenog stakla. Obod vodoravno položen, dno u sredini jako uvučeno. Vis. 186 mm, prom. oboda 147 mm, prom. dna 90 mm. Inv. AMZ 16538. (T. 6:2).

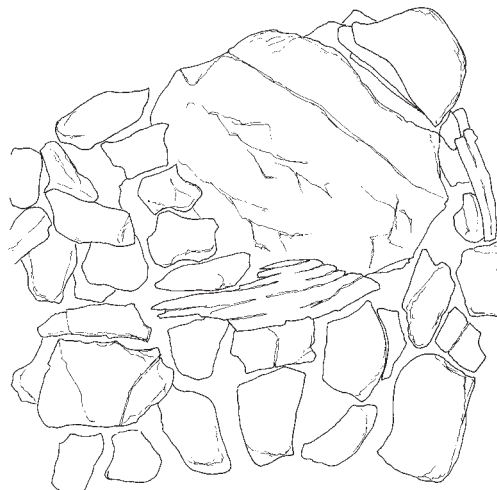
Grob 5 – konstrukcija od četiri okomito zabo-dene kamene ploče. Dim. 80 x 55 cm.

1. Crvenkastosmeđi tanjur slabe fature. Vidljivi tragovi tamno crvenog premaza, dno ravno. Vis. 30 mm, prom. oboda 213 mm, prom. dna 171 mm. Inv. AMZ 16529. (T. 6:3).
2. Žuti trbušasti lonac, fine fature s rupom na gornjoj polovici tijela. Rub razgrnut, nizovi vodoravnih linija na ramenima, dno prstenasto. Vis. 228 mm, prom. oboda 140 mm, prom. dna 88 mm. Inv. AMZ 16540. (T. 6:4).
3. Kompletno sačuvani željezni nož. Duž. 194 mm. Inv. AMZ 16541. (T. 6:5).
4. Crni trbušasti lonac fine fature sa dva rebra na cilindričnom vratu. Na ramenima nizovi ureza, dno prstenasto. Vis. 201 mm, prom. oboda 126 mm, prom. trbuha 216 mm, prom. dna 84 mm. Inv. AMZ 16542. (T. 7:1).
5. Crveni lonac fine fature. Rub razgrnut, dno prstenasto. Vis. 186 mm, prom. oboda 120 mm, prom. dna 57 mm. Inv. AMZ 16543. (T. 7:2).
6. Siva poluloptasta zdjela mekše fature. Tijelo ukrašeno nizovima ureza, dno prstenasto. Vis. 147 mm, prom. oboda 261 mm, prom. dna 114 mm. Inv. AMZ 16544. (T. 7:3).
7. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa, pronađena u urni. Spirala sa 10 navoja. Vis. 29 mm, duž. 62 mm, šir. 25 mm. Inv. AMZ 16545. (T. 7:4).
8. Brončana fibula sa dva diska na luku. Spirala sa 8 navoja. Vis. 28 mm, duž. 70 mm, šir. 28 mm. Inv. AMZ 16546. (T. 7:5).
9. Traianus As 98–117 Rim RIC? Inv. AMZ 16547. (T. 7:6).
10. Crvena čaša fine fature. Vidljivi tragovi tamno crvenog premaza. Rub ukošen prema van, dno ravno. Vis. 78 mm, prom. oboda 62 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16548. (T. 7:7).
11. Sivo smeđa konična zdjelica slabije fature. Dno ravno. Vis. 40 mm, prom. oboda 120 mm, prom. dna 60 mm. Inv. AMZ 16549. (T. 7:8).

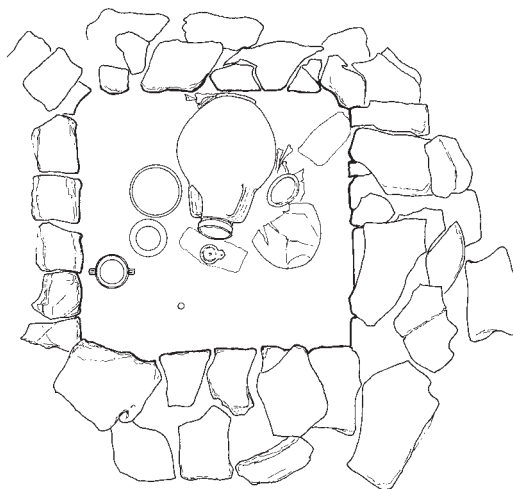

Grob 6 – konstrukcija građena od sitnijeg pločastog kamenja u tehni suhozida. Dim. 105 x 102 cm.

1. Veliki žučkasti vrč fine fakture s dvije profilirane ručke. Dno prstenasto i u sredini uvučeno. Vis. 524 mm, prom. oboda 132 mm, prom. trbuha 380 mm, prom. dna 164 mm. Inv. AMZ 16550. (T. 8:1).
2. Sivocrni lonac fine fakture. Plastično rebro na cilindričnom vratu, dno prstenasto. Vis. 120 mm, prom. oboda 86 mm, prom. trbuha 136 mm, prom. dna 56 mm. Inv. AMZ 16551. (T. 8:2).
3. Olla od tamno zelenkastog stakla. Obod vodoravno položen, dno u sredini uvučeno. Vis. 204 mm, prom. oboda 153 mm, prom. dna 99 mm. Inv. AMZ 16552. (T. 8:3).
4. Domitianus As 85. Rim RIC 301 a/b. Inv. AMZ 16552a. (T. 9:1).
5. Fragmentno sačuvana svjetiljka uglatog nosa s volutama. Glina smeđa, faktura slaba. Duž. 93 mm, šir. 69 mm, vis. 30 mm. Inv. AMZ 16553. (T. 9:2).
6. Čaša od svijetlo zelenkastog stakla, rub izvijen prema van, tijelo cilindrično. Kružna stajaća ploha. Vis. 76 mm, prom. oboda 92 mm, prom. dna 50 mm. Inv. AMZ 16554. (T. 9:3).
7. Crvena zdjelica meke fakture s dvije okomito postavljene profilirane ručke. Rub ukošen prema van, dno prstenasto. Vis. 82 mm, prom. oboda 122 mm, prom. dna 46 mm. Inv. AMZ 16555. (T. 9:4).
8. Crni plitki tanjur fine fakture. Rub vodoravno postavljen, u sredini malo ispupčen i ukrašen urezima na obodu. Dno prstenasto. Vis. 48 mm, prom. oboda 198 mm, prom. dna 81 mm. Inv. AMZ 16556. (T. 9:5).

0 0,5 1 m

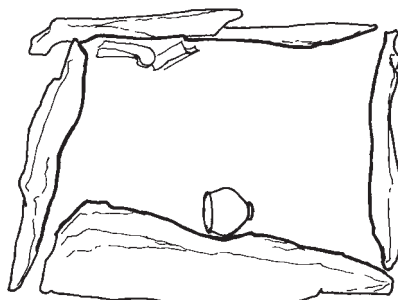

0 0,5 1 m

Grob 7 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije 60 x 40 cm.

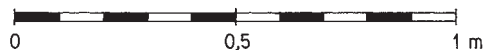
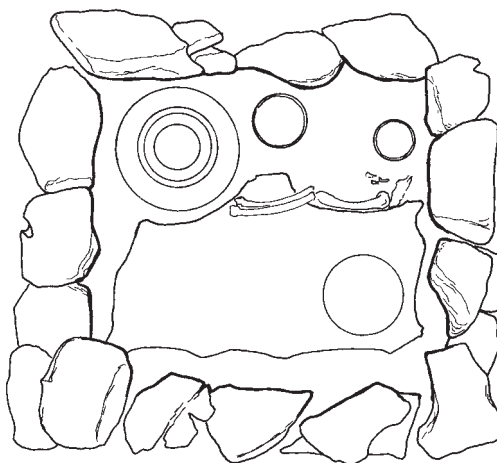
1. Rekonstruirana siva bikonična zdjela slabije fakture. Gornja polovica tijela ukrašavana pečatima, dno prstenasto. Vis. 165 mm, prom. oboda 237 mm, prom. dna 120 mm. Inv. AMZ 16557. (T. 10:1).
2. Ulomak koštane ukosnice. Duž. 23 mm. Inv. AMZ 16558. (T. 10:2).
3. Fragmentarno sačuvana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Sačuvan dio luka, igla i polovica spirale. Duž. igle 46 mm. Inv. AMZ 16559. (T. 10:3).

4. Vrat žutog vrča fine fature s dvije profilirane ručke. Prom. oboda 76 mm. Inv. AMZ 16560. (T. 10:4).
5. Vrat sivog lonca cilindričnog vrata sa dva plastična rebra. Fina fatura. Prom. oboda 132 mm. Inv. AMZ 16561. (T. 10:5).
6. Siva čaša mekše fature. Rub ukošen prema van, dno ravno. Vis. 80 mm, prom. oboda 78 mm, prom. dna 32 mm. Inv. AMZ 16562. (T. 10:6).

Grob 8 – konstrukcija građena od sitnijeg pločastog kamenja u tehnici suhozida. Dimenzije: 80 x 70 cm.

1. Crvenkastožuti lonac fine fature, gornji dio vrata nedostaje. Na ramenima nizovi ureza, dno prstenasto. Vis. 400 mm, prom. trbuha 380 mm, prom. dna 152 mm. Inv. AMZ 16563. (T. 11:1).
2. Donji dio balzamarija od tamno zelenog stakla. Prom. dna 28 mm. Inv. AMZ 16564. (T. 11:2).
3. Ručka vrčića od svijetlo zelenog stakla. Vis. 40 mm. Inv. AMZ 16565 (T. 11:3).
4. Crni plitki tanjur fine fature. Rub vodoravno postavljen, u sredini malo ispupčen i ukrašen urezima. Dno prstenasto. Vis. 40 mm, prom. oboda 148 mm, prom. dna 60 mm. Inv. AMZ 16566. (T. 11:4).
5. Donji dio olle od svijetlo zelenog stakla. Prom. trbuha 180 mm, prom. dna 87 mm. Inv. AMZ 16567. (T. 12:1).

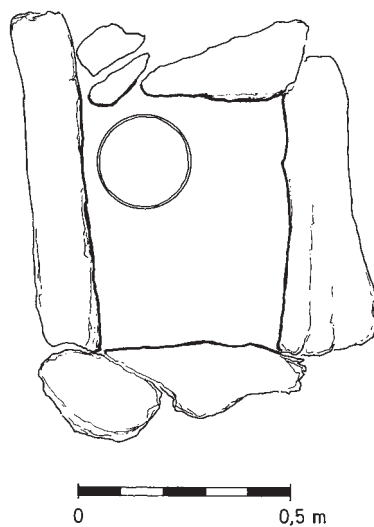

6. Crvena konična čaša slabije fature. Dva rebra na tijelu, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 94 mm, prom. oboda 88 mm, prom. dna 28 mm. Inv. AMZ 16568. (T. 12:2).
7. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 12 navoja. Vis. 21 mm, duž. 49 mm, šir. 20 mm. Inv. AMZ 16569. (T. 12:3).
8. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 10 navoja. Vis. 23 mm, duž. 53 mm, šir. 22 mm. Inv. AMZ 16570. (T. 12:4).
9. Zdjelica od svijetlo zelenog stakla. Dno u sredini uvučeno. Vis. 52 mm, prom. oboda 121 mm, prom. dna 68 mm. Inv. AMZ 16571. (T. 12:5).

Grob 9 – opljačkan. Konstrukcija građena od sitnijeg kamenja u tehnici suhozida. Dimenzije: 90 x 63 cm.

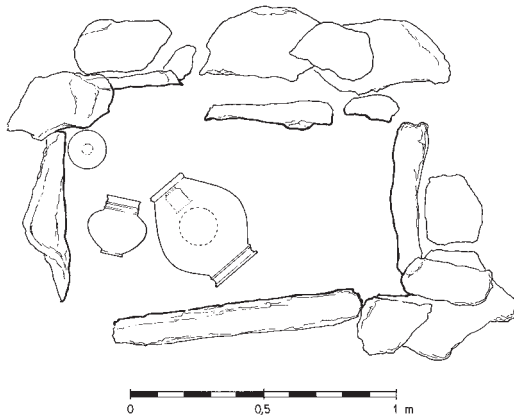

Grob 10 – opljačkan. Konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 80 x 73 cm.

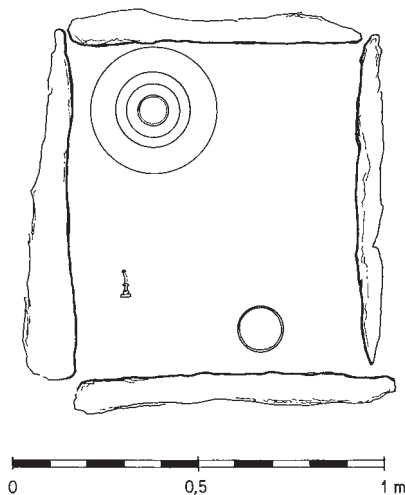

Grob 11 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 97 x 79 cm.

1. Veći lonac od crvenkaste gline, fine fature. Obod razgrnut, na vratu jedno rebro, dno prstenasto i u sredini uvučeno. Vis. 408 mm, prom. oboda 205 mm, prom. dna 156 mm. Inv. AMZ 16574. (T. 13:1).
2. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Duž. 44 mm, šir. 18 mm, vis. 17 mm. Inv. AMZ 16575. (T. 13:2).
3. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Duž. 45 mm, šir. 23 mm, vis. 18 mm. Inv. AMZ 16576. (T. 13:3).
4. Cilindrična čaša od blijedog, prozirnog stakla. Rub ukošen prema van, dno prstenasto. Vis. 80 mm, prom. oboda 80 mm, prom. dna 46 mm. Inv. AMZ 16577. (T. 13:4).
5. Sivi lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, dno prstenasto. Vis. 216 mm, prom. oboda 126 mm, prom. trbuha 219 mm, prom. dna 93 mm. Inv. AMZ 16578. (T. 13:5).
6. Sivi tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 42 mm, prom. oboda 140 mm, prom. dna 42 mm. Inv. AMZ 16579. (T. 13:6).
7. Sivi tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 43 mm, prom. oboda 138 mm, prom. dna 50 mm. Inv. AMZ 16580. (T. 13:7).

Grob 12 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 90 x 85 cm.

1. Veći lonac od žućkaste gline, fine fature. Obod razgrnut, dno prstenasto, u sredini uvučeno. Vis. 408 mm, prom. oboda 200 mm, prom. dna 144 mm. Inv. AMZ 16581. (T. 14:1).
2. Žućkasta čaša tankih stijenki s tragovima crvenog premaza. Fina fatura, rub ukošen prema van, dno u sredini uvučeno. Vis. 70 mm, prom. oboda 78 mm, prom. dna 44 mm. Inv. AMZ 16582. (T. 14:2).
3. Domitianus As 81–96 Rom RIC? Inv. AMZ 16583. (T. 14:3).
4. Ulomak brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 8 navoja. Vis. 21 mm, šir. 22 mm. Inv. AMZ 16584. (T. 14:4).
5. Deformirana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 10 navoja. Duž. 80 mm, šir. 35 mm, vis. 22 mm. Inv. AMZ 16585. (T. 14:5).
6. Tamnosmeđi pehar fine fature s tragovima crvenog premaza. Rub ukošen prema van, dno prstenasto. Vis. 114 mm, prom. oboda 116 mm, prom. dna 70 mm. Inv. AMZ 16586. (T. 14:6).
7. Zrnice od tamno plave staklene mase. Prom. 6 mm. Inv. AMZ 16587. (T. 14:7).

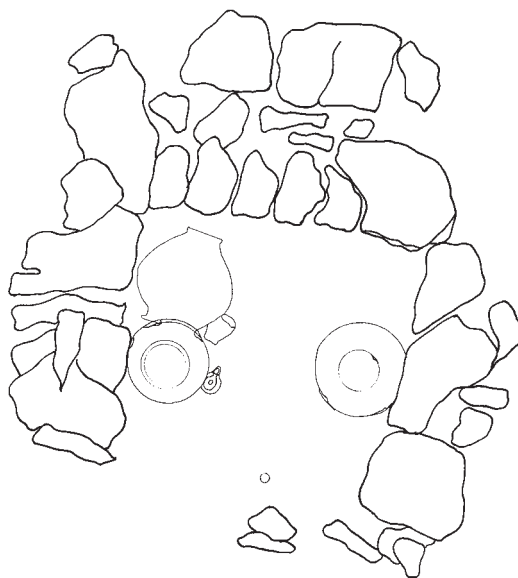

Grob 13 – grobna konstrukcija uništena.

1. Ulomci tamnosivog lonca cilindričnog vrata sa dva plastična rebra. Vis. 240 mm, prom. oboda 111 mm, prom. trbuha 210 mm, prom. dna 93 mm. Inv. AMZ 16588. (T. 14:8).
2. Crvena neukrašena zdjelica slabije fature. Vis. 42 mm, prom. oboda 100 mm, prom. dna 28 mm. Inv. AMZ 16589. (T. 14:9).
3. Crveni vrč s dvije profilirane ručke. Dno prstenasto, fatura slabija. Uništen.
4. Djelomično sačuvana brončana fibula sa dva diska na luku. Vis. 26 mm, duž. 44 mm. Inv. AMZ 16591. (T. 15:1).
5. Crvena neukrašena zdjelica mekše fature. Dno prstenasto. Vis. 48 mm, prom. oboda 186 mm, prom. dna 66 mm. Inv. AMZ 16592. (T. 15:2).
6. Masivan željezni nož, potpuno sačuvan. Duž. 210 mm. Inv. AMZ 16593. (T. 15:3).

Grob 14 – konstrukcija od sitnijeg pločastog kamena građena u tehničii suhozida. Dimenzije: 80 x 80 cm.

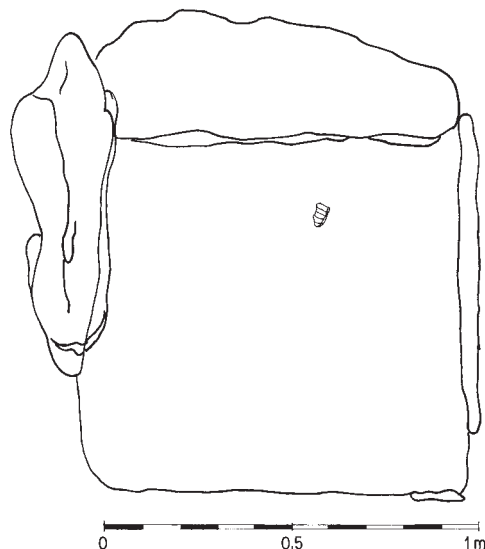
1. Rekonstruirana olla od svijetlozelenog stakla. Rub vodoravno položen, dno u sredini uvučeno. Vis. 204 mm, prom. oboda 153 mm, prom. dna 90 mm. Inv. AMZ 16594. (T. 16:1).
2. Firma svjetiljka od žućkastocrvenkaste gline, fine fature. FORTIS. Vis. 26 mm, duž. 74 mm, prom. diska 50 mm. Inv. AMZ 16595. (T. 16:2).
3. Nerva As 96–98 Rim RIC? Inv. AMZ 16596. (T. 16:3).
4. Djelomično sačuvani žućkasti lonac fine fature. Prom. trbuha 260 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16597. (T. 16:4).
5. Crveni lonac razgrnutog oboda, slabije fature. Tijelo trbušasto, dno prstenasto. Vis. 300 mm, prom. oboda 164 mm, prom. dna 100 mm. Inv. AMZ 16598. (T. 16:5).
6. Crna čaša slabije fature. Dno ravno. Prom. trbuha 74 mm, prom. dna 32 mm. Inv. AMZ 16599. (T. 16:6).

0 0,5 1m

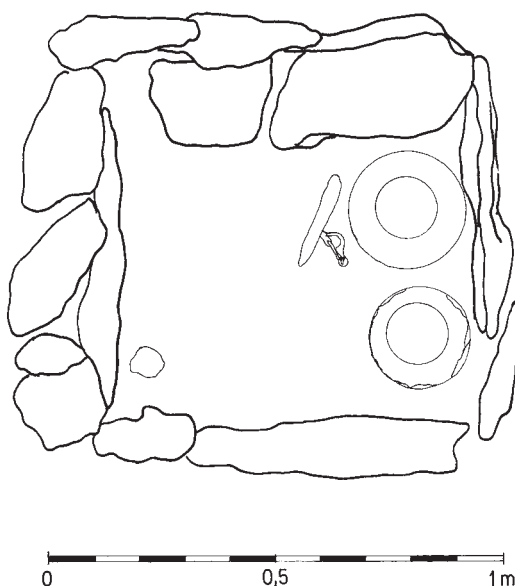
Grob 15 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 98 x 98 cm. Op-ljačkan.

1. Ulomak cilindričnog vrata sivog lonca fine fature. Prom. oboda 106 mm. Inv. AMZ 16600. (T. 17:1).

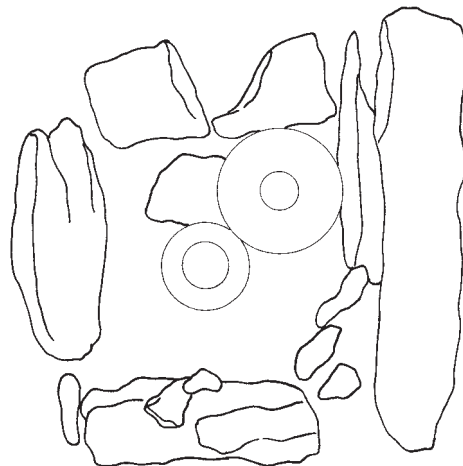
Grob 16 – konstrukcija od sitnijeg pločastog kamenja građena u tehničici suhozida. Dimenzije: 85 x 70 cm.

1. Sivi trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, na ramenima nizovi ureza, dno prstenasto. Vis. 213 mm, prom. oboda 129 mm, prom. trbuha 216 mm, prom. dna 96 mm. Inv. AMZ 16601. (T. 17:2).
2. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 10 navoja. Vis. 20 mm, duž. 55 mm, šir. 24 mm. Inv. AMZ 16602. (T. 17:3).
3. Željezna, jako korodirana narukvica. Prom. 85 mm. Inv. AMZ 16603. (T. 17:4).
4. Crveni trbušasti lonac fine fature. Rub razgrnut, rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 320 mm, prom. oboda 180 mm, prom. dna 128 mm. Inv. AMZ 16604. (T. 17:5).
5. Siva neukrašena čaša fine fature, pronađena u loncu. Rub ukošen prema van, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 87 mm, prom. oboda 81 mm, prom. dna 54 mm. Inv. AMZ 16605. (T. 17:6).
6. Traianus Dp 112–117 Rim RIC 623. Inv. AMZ 16606. (T. 17:7).
7. Kompletno sačuvani željezni nož s trnom za nazad. Duž. 192 mm. Inv. AMZ 16607. (T. 17:8).

Grob 17 – konstrukcija načinjena od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 73 x 60 cm.

1. Siva poluloptasta zdjela mekše fature. Tijelo bez ukrasa, dno prstenasto. Vis. 128 mm, prom. oboda 296 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16608. (T. 18:1).
2. Siva čaša mekše fature. Rub razgrnut i vodoravno postavljen, dno ravno. Vis. 98 mm, prom. oboda 66 mm, prom. dna 38 mm. Inv. AMZ 16609. (T. 18:2).
3. Žućkastocrvenkasti lonac slabije fature. Rub razgrnut, plastično rebro na vratu, niz ureza na truhu, dno prstenasto. Vis. 225 mm, prom. oboda 126 mm, prom. dna 81 mm. Inv. AMZ 16610. (T. 18:3).

0 0,5 1m

Grob 18 – grobna konstrukcija unišena.

1. Rekonstruirani crni lonac fine fature. Dva plastična rebra na koso položenom vratu, ramena ukrašavana kotačićem, tijelo trbušasto, dno prstenasto. Vis. 126 mm, prom. oboda 104 mm, prom. dna 66 mm. Inv. AMZ 16611. (T. 18:4).

Grob 19 – konstrukcija građena od pločastog kamenja u tehnicu suhozida. Dimenzije: 67 x 65 cm.

1. Žućkastocrvenkasti lonac slabije fature. Rub razgrnut, plastično rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 243 mm, prom. oboda 129 mm, prom. trbuha 237 mm, prom. dna 96 mm. Inv. AMZ 16612. (T. 19:1).
2. Fragment olle od tamnozelenog stakla. Prom. oboda 141 mm. Inv. AMZ 16613. (T. 19:2).
3. Ulomak olle iz tamnozelenog stakla. Prom. oboda 171 mm. Inv. AMZ 16614. (T. 19:3).
4. Rekonstruirana čaša od svijetlo zelenog stakla. Rub razgrnut, stajača ploha široka i u sredini uvučena. Vis. 80 mm, prom. oboda 80 mm, prom. dna 38 mm. Inv. AMZ 16615. (T. 19:4).
5. Ulomak diska firma svjetiljke od crvenkaste gline. Duž. 41 mm. Inv. AMZ 16616.

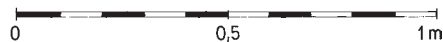
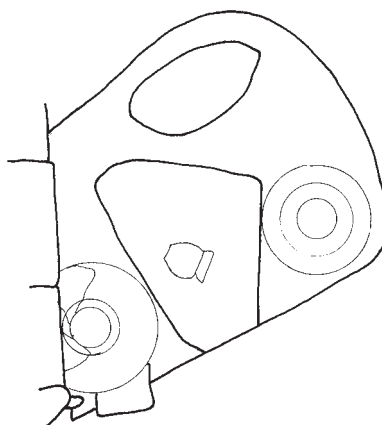

0 0,5 1m

Grob 20 – uništen. Konstrukcija načinjena od okomito postavljenih kamenih ploča.

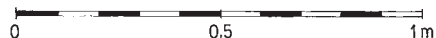
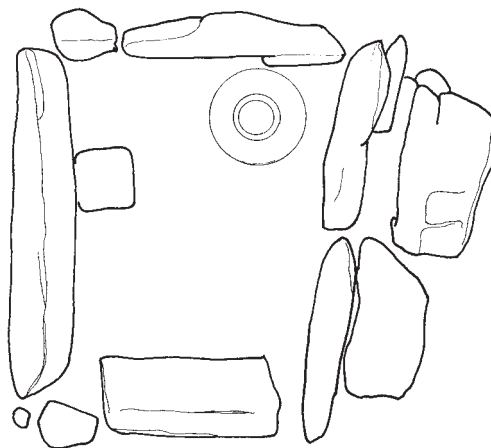
Grob 21 – djelomično sačuvana konstrukcija građena od pločastog kamenja u tehnici suhozida. Dimenzije: 82 x 72 cm.

1. Gornja polovica olle od tamnozelenog stakla. Prom. oboda 148 mm. Inv. AMZ 16617. (T. 19:5).
2. Trbušasta čaša od svijetlozelenog stakla. Prstenasto zadebljanje ispod vrata. Rub ukošen prema van, široka stajaća ploha. Vis. 96 mm, prom. oboda 84 mm, prom. dna 46 mm. Inv. AMZ 16618. (T. 19:6).
3. Žučkasti lonac fine fature. Rub razgrnut, rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 352 mm, prom. oboda 164 mm, prom. dna 124 mm. Inv. AMZ 16619. (T. 19:7).

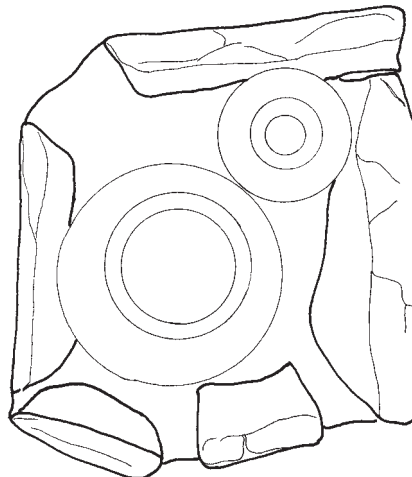
Grob 22 – konstrukcija načinjena od okomito postavljenih kamenih ploča. Dimenzije: 75 x 70 cm.

1. Crni trbušasti lonac fine fature. Dva rebra na cilindričnom vratu, dno prstenasto. Vis. 240 mm, prom. oboda 129 mm, prom. trbuha 216 mm, prom. dna 93 mm. Inv. AMZ 16620. (T. 20:1).
2. Crveni vrč s dvije ručke, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 240 mm, prom. oboda 92 mm, prom. trbuha 224 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16621. (T. 20:2).

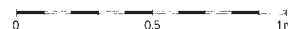
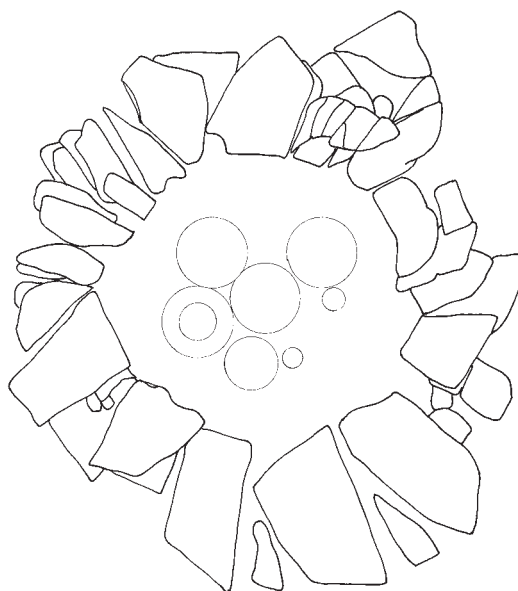
Grob 23 – konstrukcija načinjena od okomito postavljenih kamenih ploča. Dimenzije 37 x 34 cm.

1. Crvenkastožučkasti lonac razgrnutog oboda, slabije fature. Dno prstenasto. Vis. 248 mm, prom. oboda 160 mm, prom. dna 96 mm. Inv. AMZ 16622. (T. 20:3).
2. Sivi trbušasti lonac fine fature. Rub razgrnut, rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 150 mm, prom. oboda 87 mm, prom. trbuha 150 mm, prom. dna 63 mm. Inv. AMZ 16623. (T. 20:4).

Grob 24 – kružni grob građen u tehnicu suhozida s kupolom. Unutrašnji promjer 105 cm.

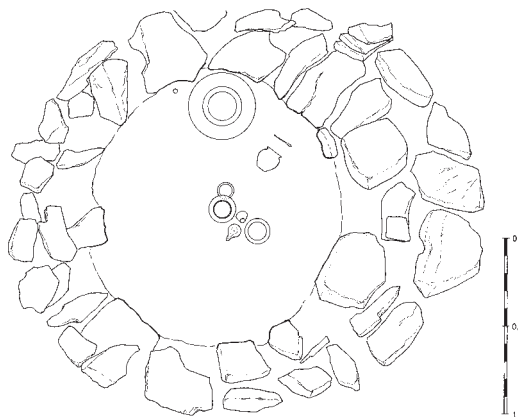
1. Crna žara u obliku kuće, fine fature. Vrh nedostaje. Iznad otvora 8 znakova u obliku slova X, tijelo ukrašeno urezima i kanelirama, dno prstenasto. Vis. 270 mm, prom. trbuha 249 mm, prom. dna 96 mm. Inv. AMZ 16624. (T. 21:1).
2. Crni trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva rebra, nizovi ureza na trбуhu, dno prstenasto. Vis. 183 mm, prom. oboda 90 mm, prom. trбуha 159 mm, prom. dna 66 mm. Inv. AMZ 16625. (T. 21:2).
3. Olla od svijetlozelenog stakla. Rub vodoravno položen, dno u sredini uvučeno. Vis. 153 mm, prom. oboda 123 mm, prom. dna 60 mm. Inv. AMZ 16626. (T. 21:3).
4. Siva žara u obliku kuće, slabije fature. Vrh nedostaje. Jedan otvor s prednje strane, kanelire na trбуhu, dno prstenasto. Vis. 252 mm, prom. trбуha 222 mm, prom. dna 87 mm. Inv. AMZ 16627. (T. 21:4).
5. Zelenkasto zemljano zrnce dinjastog oblika. Prom. 16 mm. Inv. AMZ 16629a. (T. 21:5).
6. Domitianus Dp 86 Rim RIC 327. Inv. AMZ 16630. (T. 21:6).

7. Smeđa čaša slabije fature s vidljivim tragovima tamno crvenog premaza. Rub ukošen prema van, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 86 mm, prom. oboda 80 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16628. (T. 22:1).
8. Korodirani željezni čavlič. Vis. 22 mm. Inv. AMZ 16629. (T. 22:2).
9. Dno i donji dio trbuha veće posude od žućkaste gline, slabije fature. Prom. trbuha 260 mm, prom. dna 69 mm. Inv. AMZ 16631. (T. 22:3).
10. Žućkasta čaša fine fature s vidljivim tragovima tamnocrvenog premaza. Rub ukošen prema van, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 64 mm, prom. oboda 66 mm, prom. dna 26 mm. Inv. AMZ 16632. (T. 22:4).
11. Sivi tanjur razgrnutog oboda, slabije fature. Dno prstenasto. Vis. 46 mm, prom. oboda 140 mm, prom. dna 26 mm. Inv. AMZ 16633. (T. 22:5).
12. Smeđocrna bikonična čaša fine fature. Rub ukošen prema van, dno prstenasto. Vis. 62 mm, prom. oboda 70 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16634. (T. 22:6).
13. Sivi tanjur razgrnutog oboda, slabije fature. Dno prstenasto. Vis. 43 mm, prom. oboda 137 mm, prom. dna 62 mm. Inv. AMZ 16635. (T. 22:7).
14. Deformirana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Duž. 41 mm. Inv. AMZ 16636. (T. 22:8).
15. Siva bikonična zdjelica fine fature. Dno u sredini malo uvučeno. Vis. 36 mm, prom. oboda 70 mm, prom. dna 28 mm. Inv. AMZ 16637. (T. 22:9).
16. Siva bikonična zdjelica fine fature. Dno u sredini malo uvučeno. Vis. 42 mm, prom. oboda 72 mm, prom. dna 30 mm. Inv. AMZ 16638. (T. 22:10).
17. Crvena poluloptasta zdjela fine fature. Dno prstenasto. Vis. 132 mm, prom. oboda 249 mm, prom. dna 105 mm. Inv. AMZ 16639. (T. 22:11).
18. Grumen zelenkastog stakla, deformiranog vatrom (balzamarij?). Inv. AMZ 16640.

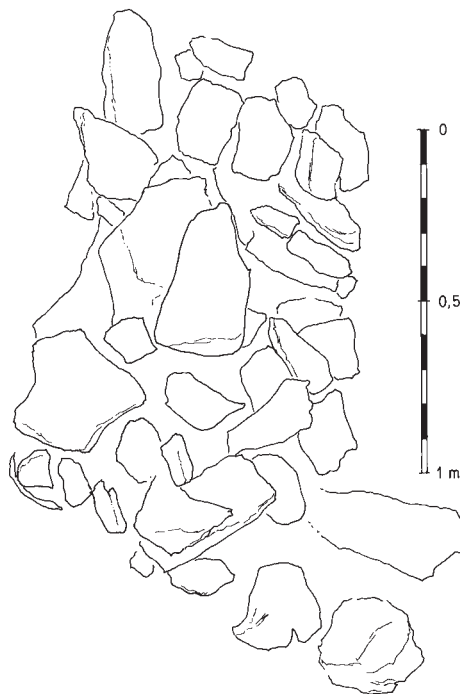
Grob 25 – kružni grob građen u tehničici suhozida s kupolom. Unutarnji promjer 150 cm.

1. Veći crvenkasti lonac slabije fature. Rub razgrnut, rebro na vratu, dno prstenasto i u sredini uvučeno. Vis. 404 mm, prom. oboda 228 mm, prom. dna 168 mm. Inv. AMZ 16641. (T. 23:1).
2. Crna šalica tankih stijenki, fine fature. Ukrašena nizovima ureza, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 72 mm, prom. oboda 60 mm, prom. dna 30 mm. Inv. AMZ 16642. (T. 23:2).
3. Domitianus As 88–89 Rim RIC 370–373. Inv. AMZ 16643. (T. 23:3).
4. Firma svjetiljka od crvenkaste gline, fine fature. Dno nije sačuvano, pa nije poznato ime proizvođača. Vis. 34 mm, duž. 104 mm, prom. diska 72 mm. Inv. AMZ 16644. (T. 23:4).
5. Olla od svijetlozelenog stakla, rub vodoravan, dno jako uvučeno. Vis. 124 mm, prom. oboda 98 mm, prom. dna 54 mm. Inv. AMZ 16645. (T. 23:5).

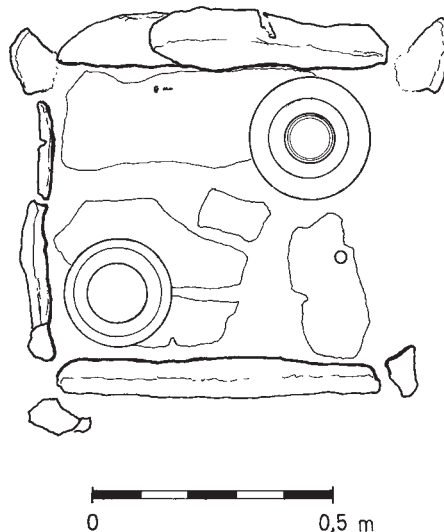
6. Sivi trbušasti lonac fine fakture. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, dno prstenasto. Vis. 140 mm, prom. oboda 110 mm, prom. dna 66 mm. Inv. AMZ 16646. (T. 24:1).
7. Kompletно sačuvana brončana medicinska (ili toaletna) sonda. Duž. 110 mm. Inv. AMZ 16647. (T. 24:2).
8. Ulomak bronce nepoznate namjene. Duž 55 mm. Inv. AMZ 16648. (T. 24:3).
9. Crni tanjur razgrnutog oboda. Fine fakture. Dno prstenasto. Vis. 30 mm, prom. oboda 90 mm, prom. dna 40 mm. Inv. AMZ 16649. (T. 24:4).
10. Sivi tanjur razgrnutog oboda, slabije fakture. Dno prstenasto. Vis. 46 mm, prom. oboda 136 mm, prom. dna 60 mm. Inv. AMZ 16650. (T. 24:5).
11. Ulomak bronce kvadratičnog presjeka, nepoznate namjene. Duž. 21 mm. Inv. AMZ 16651. (T. 24:6).
12. Korodirana željezna zakovica. Duž. 12 mm. Inv. AMZ 16652. (T. 24:7).
13. Korodirani željezni čavao kružnog presjeka. Duž. 25 mm. Inv. AMZ 16653. (T. 24:8).

Grob 26 – konstrukcija od sitnijeg pločastog kamenja građen u tehnici suhozida. Dimenzije: 140 x 90 cm. Opljačkan.

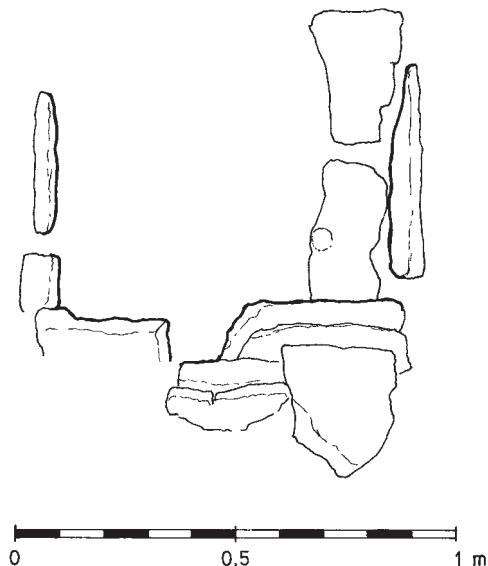

Grob 27 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 70 x 65 cm.

1. Potpuno sačuvana olla od plavkastog stakla. Obod vodoravno položen, dno u sredini uvučeno. Vis. 195 mm, prom. oboda 177 mm, prom. dna 99 mm. Inv. AMZ 16654. (T. 25:1).
2. Žučkasti lonac slabije fature. Rub razgrnut, rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 272 mm, prom. oboda 168 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16655. (25:2).
3. Siva trbušasta čaša fine fature, pronađena u loncu. Rub razgrnut, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 84 mm, prom. oboda 84 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16656. (T. 25:3).
4. Brončana profilirana okrugla pločica s rupom u sredini. Prom. 22 mm. Inv. AMZ 16657. (T. 25:4).
5. Ulomak igle i spirale brončane fibule. Duž. igle 17 mm. Inv. AMZ 16658. (T. 25:5).

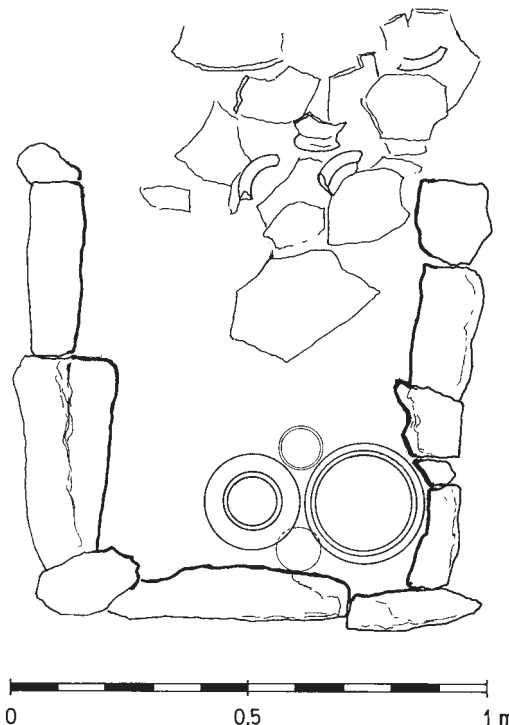
Grob 28 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 80 x 60 cm. Opljačkan.

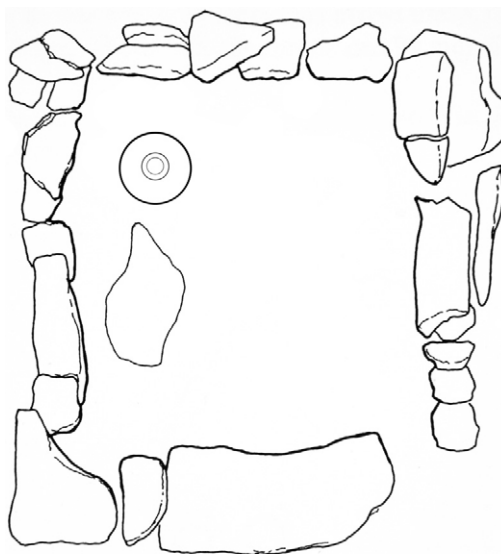
Grob 29 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 60 x 55 cm.

1. Crvenkasti jajoliki lonac slabije fature. Rub razgrnut, plastično rebro na ramenima, dno prstenasto. Vis. 296 mm, prom. oboda 156 mm, prom. dna 108 mm. Inv. AMZ 16659. (T. 25:6).
2. Tamnosivi trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, nizovi ureza na ramenima, dno prstenasto. Vis. 210 mm, prom. oboda 120 mm, prom. trbuha 210 mm, prom. dna 93 mm. Inv. AMZ 16660. (T. 25:7).
3. Siva čaša fine fature. Rub ukošen prema van, kanelira na truhu, dno ravno. Vis. 60 mm, prom. oboda 82 mm, prom. dna 32 mm. Inv. AMZ 16661. (T. 25:8).
4. Žućkasti trbušasti lonac fine fature. Rub vodoravno položen, rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 324 mm, prom. oboda 180 mm, prom. trbuha 312 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16662. (T. 26:1).
5. Donji dio sive čaše slabije fature. Prom. dna 42 mm. Inv. AMZ 16663. (T. 26:2).
6. Okrugla željezna kopča s iglom. Prom. 60 mm. Inv. AMZ 16664. (T. 26:3).
7. Korodirana željezna narukvica. Prom. 80 mm. Inv. AMZ 16665. (T. 26:4).
8. Željezna igla kružnog presjeka. Duž. 90 mm. Inv. AMZ 16666. (T. 26:5).
9. Djelomično sačuvani željezni nož. Duž. 102 mm. Inv. AMZ 16667. (T. 26:6).
10. Siva poluloptasta zdjela fine fature. Tijelo ukrašeno nizovima ureza, dno prstenasto. Vis. 129 mm, prom. oboda 222 mm, prom. dna 102 mm. Inv. AMZ 16668. (T. 26:7).
11. Hadrianus S 117–138 Rim RIC? Inv. AMZ 16669. (T. 26:8).
12. Ulomak stakla deformiran vatrom. Inv. AMZ 16670.

Grob 30 – konstrukcija načinjena od sitnijeg pločastog kamenja u tehni suhozida. Dimenzije: 70 x 65 cm. Djelomično opljačkan.

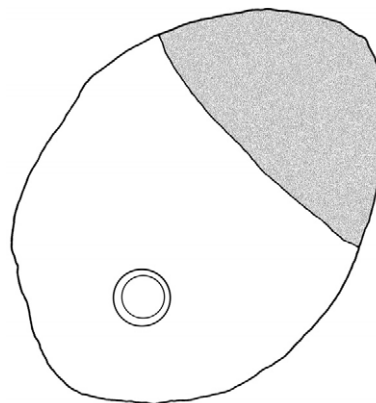
1. Rekonstruirana boca trbušastog koničnog tijela od svijetlo zelenkastog stakla. Vis. 106 mm, prom. oboda 30 mm, prom. dna 76 mm. Inv. AMZ 16671. (T. 27:1).
2. Ulomak oboda olle od tamnozelenog stakla. Prom. oboda 132 mm. Inv. AMZ 16672. (T. 27:2).

0 0,5 1m

Grob 31 – ukop u zemljanu jamu.

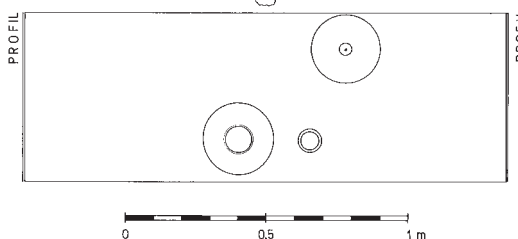
1. Ulomak ruba većeg lonca od žućkaste gline, fine fature. Prom. oboda 180 mm. Inv. AMZ 16673. (T. 27:3).
2. Trbušasta čaša od tamnozelenog stakla. Rub okomito postavljen, na tijelu plastične aplikacije, široka i kružna stajaća ploha. Vis. 80 mm, prom. oboda 64 mm, prom. dna 44 mm. Inv. AMZ 16674. (T. 27:4).
3. Ulomak cilindričnog vrata sivog lonca fine fature, sa dva plastična rebra. Prom. oboda 112 mm. Inv. AMZ 16675. (T. 27:5).

0 0,5 1m

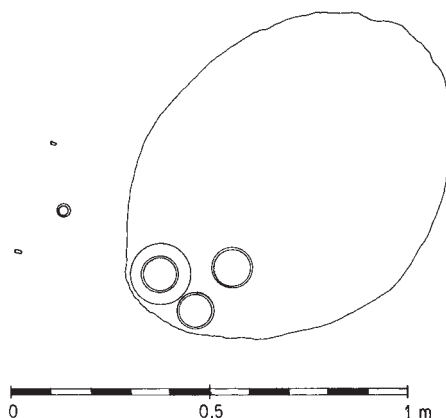
Grob 32 – grobna konstrukcija uništena (ploče su tijekom oranja vjerojatno izvađene).

1. Žara u obliku kuće od žućkaste gline s vidljivim tragovima tamnocrvenog premaza. Vrh nedostaje, dno prstenasto. Vis. 279 mm, prom. trbuha 240 mm, prom. dna 90 mm. Inv. AMZ 16676. (T. 28:1).
2. Siva čaša fine fature. Rub ukošen prema van, dno ravno. Vis. 90 mm, prom. oboda 80 mm, prom. dna 32 mm. Inv. AMZ 16677. (T. 28:2).
3. Sivi trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva rebra, na ramenima nizovi ureza, dno prstenasto. Vis. 240 mm, prom. oboda 142 mm, prom. trbuha 255 mm, prom. dna 99 mm. Inv. AMZ 16678. (T. 28:3).
4. Siva poluloptasta zdjela fine fature. Tijelo ukrašeno nizovima ureza, dno prstenasto. Vis. 117 mm, prom. oboda 240 mm, prom. dna 102 mm. Inv. AMZ 16679. (T. 28:4).

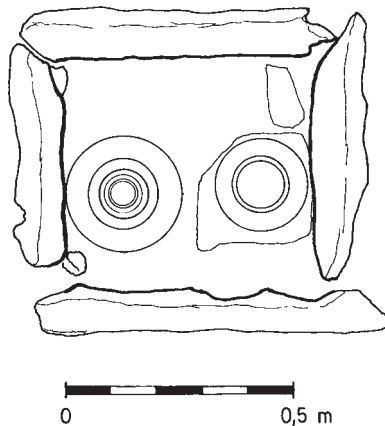
Grob 33 – ukop u zemljanu jamu. Dimenzije: 95 x 80 cm.

1. Sivi trbušasti lonac fine fature. Dva rebra na vratu, dno ravno. Vis. 124 mm, prom. oboda 90 mm, prom. trbuha 152 mm, prom. dna 62 mm. Inv. AMZ 16680. (T. 29:1).
2. Siva trbušasta bočica slabije fature. Rub razgrnut, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 96 mm, prom. oboda 46 mm, prom. trbuha 90 mm, prom. dna 44 mm. Inv. AMZ 16681. (T. 29:2).
3. Svijetlosmeđa bikonična šalica slabije fature. Vis. 50 mm, prom. oboda 86 mm, prom. dna 42 mm. Inv. AMZ 16682. (T. 29:3).
4. Svijetlosmeđa šalica tankih stijenki, fine fature. Tijelo ukrašeno barbotinskim ukrasima. Vis. 54 mm, prom. oboda 82 mm, prom. dna 38 mm. Inv. AMZ 16683. (T. 29:4).
5. Zrnice od tamnosmeđe staklene paste, prošarano bijelim linijama. Vis. 18 mm, prom. 10 mm. Inv. AMZ 16684. (T. 29:5).
6. Prelomljeno zrnice od tamnosmeđe staklene paste, prošarano bijelim linijama. Vis. 13 mm, prom. 9 mm. Inv. AMZ 16685. (T. 29:6).
7. Korodirani komadić željeza nedefinirane namjene. Duž. 28 mm. Inv. AMZ 16686. (T. 29:7).
8. Masivan željezni kolut. Prom. 38 mm. Inv. AMZ 16687. (T. 29:8).

Grob 34 – konstrukcija načinjena od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 65 x 55 cm.

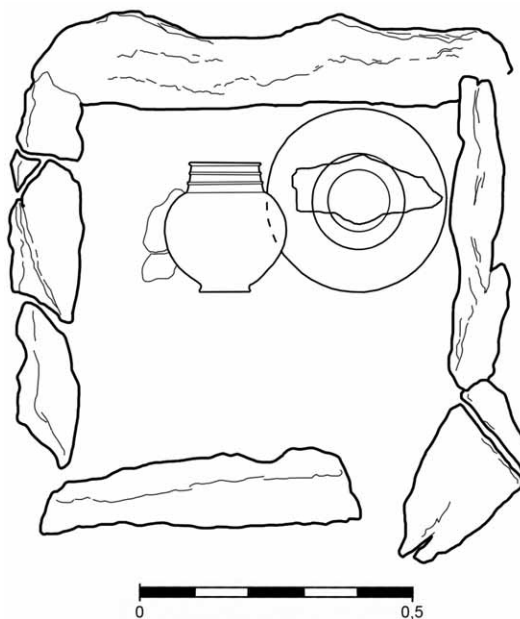
1. Žučkasto crvenkasti lonac fine fature. Rub ukošen prema van, rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 296 mm, prom. oboda 156 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16688. (T. 30:1).
2. Čaša od crvene gline fine fature s tragovima tamnocrvenog premaza pronađena na dnu lonca. Rub ukošen prema van, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 69 mm, prom. oboda 63 mm, prom. dna 33 mm. Inv. AMZ 16689. (T. 30:2).
3. Crni trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva rebra, na ramenima nizovi ureza, dno prstenasto. Vis. 195 mm, prom. oboda. 117 mm, prom. trbuha 195 mm, prom. dna 90 mm. Inv. AMZ 16690. (T. 30:3).

Grob 35 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče. Dimenzije: 70 x 60 cm.

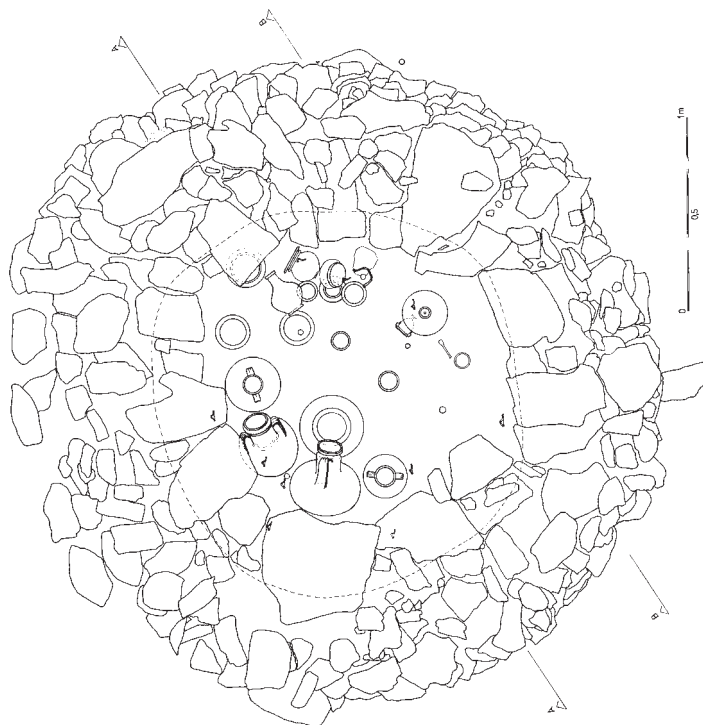
1. Crvenkasti lonac slabije fature. Rub vodoravno postavljen, dno prstenasto. Vis. 364 mm, prom. oboda 176 mm, prom. dna 140 mm. Inv. AMZ 16691. (T. 30:4).
2. Tamnosivi trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, dno prstenasto. Vis. 224 mm, prom. oboda 132 mm, prom. trbuha 212 mm, prom. dna 88 mm. Inv. AMZ 16692. (T. 30:5).
3. Fragment noge brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Duž. 24 mm. Inv. AMZ 16693. (T. 30:6).
4. Fragment noge brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Duž. 30 mm. Inv. AMZ 16694. (T. 30:7).
5. Spirala brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Šir. 22 mm. Inv. AMZ 16695. (T. 30:8).

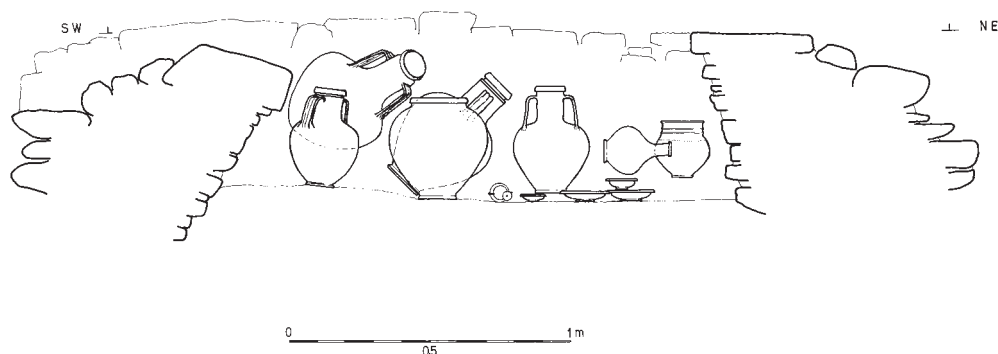

Grob 36 – kružni grob građen u tehnici suhozida s kupolom. Unutrašnji promjer 205 cm.

1. Potpuno sačuvana žara u obliku kuće od žućkaste gline, fine fature. S prednje strane otvor koji se zatvara poklopcem, tj. vratima. Lijevo i desno od otvora su urezana dva ljudska lika (stražari kraj vrata?). Središnji dio tijela i vrata ukrašeni nizovima ureza, dno prstenasto. Vis. 285 mm, prom. trbuha 237 mm, prom. dna 99 mm. Inv. AMZ 16696. (T. 31:1).
2. Tamnosivi trbušasti lonac fine fature. Vrat gotovo cilindričan s jednim plastičnim rebrom, dno prstenasto. Vis. 129 mm, prom. 99 mm, prom. trbuha 144 mm, prom. dna 63 mm. Inv. AMZ 16697. (T. 31:2).
3. Tamnosivi trbušasti lonac fine fature. Vrat gotovo cilindričan sa dva plastična rebra, na ramenima nizovi ureza i uboda, dno prstenasto. Vis. 195 mm, prom. oboda 150 mm, prom. trbuha 216 mm, prom. dna 87 mm. Inv. AMZ 16698. (T. 31:3).
4. Claudius I. As 41–50 Rim RIC? Inv. AMZ 16699. (T. 31:4).
5. Vespasianus ili Titus Dp 69–81 Rim RIC?. Inv. AMZ 16700. (T. 31:5).
6. Titus (za Domitiana) As 80–81 Rim RIC 165 c. Inv. AMZ 16701. (T. 31:6).
7. Hadrianus As 125–128 Rim RIC 678. Inv. AMZ 16702. (T. 31:7).
8. Olla od svijetloplavog stakla. Rub vodoravno položen, dno u sredini uvučeno. Vis. 180 mm, prom. oboda 141 mm, prom. dna 105 mm. Inv. AMZ 16703. (T. 32:1).
9. Trbušasta posuda od svijetlozelenog stakla. Rub ukošen prema van, široka stajaća ploha. Vis. 150 mm, prom. oboda 114 mm, prom. dna 84 mm. Inv. AMZ 16704. (T. 32:2).
10. Pehar na nozi od svijetlozelenog stakla s dvije ručkice. Vis. 99 mm, prom. oboda 74 mm, prom. dna 40 mm. Inv. AMZ 16705. (T. 32:3).
11. Cjevasti balzamarij od plavičastog stakla. Rub razgrnut, tijelo dugačko, dno ravno. Vis. 84 mm, prom. oboda 18 mm, prom. dna 8 mm. Inv. AMZ 16706. (T. 32:4).

12. Zdjelica konično zaobljenog tijela od svijetlozelenog stakla. Rub razgrnut i vodoravno položen, dno u sredini uvučeno. Vis. 36 mm, prom. oboda 88 mm, prom. dna 44 mm. Inv. AMZ 16707. (T. 32:5).
13. Veliki vrč s dvije profilirane ručke od crvenkaste gline, fine fature. Dno prstenasto i u sredini jako uvučeno. Vis. 560 mm, prom. oboda 116 mm, prom. trbuha 376 mm, prom. dna 164 mm. Inv. AMZ 16708. (T. 32:6).
14. Žućkasti vrč s dvije profilirane ručke, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 352 mm, prom. oboda 104 mm, prom. trbuha 244 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16709. (T. 33:1).
15. Veliki vrč s dvije profilirane ručke od crvenkaste gline, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 480 mm, prom. oboda 112 mm, prom. trbuha 332 mm, prom. dna 128 mm. Inv. AMZ 16710. (T. 33:2).
16. Žućkasti vrč s dvije profilirane ručke, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 380 mm, prom. oboda 112 mm, prom. trbuha 280 mm, prom. dna 116 mm. Inv. AMZ 16711. (T. 33:3).
17. Siva čašica fine fature. Rub ukošen prema van, dno u sredini uvučeno. Vis. 72 mm, prom. oboda 56 mm, prom. dna 38 mm. Inv. AMZ 16712. (T. 33:4).
18. Crni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 30 mm, prom. oboda 92 mm, prom. dna 40 mm. Inv. AMZ 16713. (T. 33:5).
19. Crveni lonac fine fature. Rub razgrnut, plastično rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 368 mm, prom. oboda 196 mm, prom. dna 120 mm. Inv. AMZ 16714. (T. 34:1).
20. Crveni trbušasti vrč fine fature s jednom profiliranom ručkom. Dno prstenasto. Vis. 231 mm, prom. oboda 57 mm, prom. trbuha 192 mm, prom. dna 78 mm. Inv. AMZ 16715. (T. 34:2).
21. Crni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 42 mm, prom. oboda 78 mm, prom. dna 72 mm. Inv. AMZ 16716. (T. 34:3).

22. Crni tanjurić razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 30 mm, prom. oboda 96 mm, prom dna 40 mm. Inv. AMZ 16717. (T. 34:4).
23. Crveni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Vidljivi tragovi tamno crvenog premaza. Dno prstenasto. Vis. 40 mm, prom. oboda 120 mm, prom. dna 44. Inv. AMZ 16718. (T. 34:5).
24. Crni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 36 mm, prom. oboda 172 mm, prom. dna 140 mm. Inv. AMZ 16719. (T. 34:6).
25. Crveni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Vidljivi tragovi tamno crvenog premaza. Dno prstenasto. Vis. 42 mm, prom. oboda 132 mm, prom. dna 55. Inv. AMZ 16720. (T. 34:7).
26. Crveni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Vidljivi tragovi tamno crvenog premaza. Dno prstenasto. Vis. 40 mm, prom. oboda 128 mm, prom. dna 50. Inv. AMZ 16721. (T. 34:8).
27. Veći crveni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Vidljivi tragovi tamno crvenog premaza. Dno prstenasto. Vis. 36 mm, prom. oboda 186 mm, prom. dna 80 mm. Inv. AMZ 16722. (T. 34:9).
28. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 8 navoja, igla nedostaje. Duž 53 mm, vis. 18 mm. Inv. AMZ 16723. (T. 35:1).
29. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 6 (?) navoja. Duž. 43 mm, vis. 16 mm, šir. 17 mm. Inv. AMZ 16724. (T. 35:2).
30. Zadnja polovica brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 10 navoja. Vis. 16 mm, šir. 22 mm. Inv. AMZ 16725. (T. 35:3).
31. Nekompletno sačuvana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 10 navoja. Vis. 18 mm, šir. 17 mm. Inv. AMZ 16726. (T. 35:4).
32. Nekompletno sačuvana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Vis. 12 mm. Inv. AMZ 16727. (T. 35:5).
33. Spirala brončane fibule. Šir. 20 mm. Inv. AMZ 16728. (T. 35:6).
34. Manji željezni klin kvadratičnog presjeka. Duž. 30 mm. Inv. AMZ 16729. (T. 35:7).
35. Ulomak luka brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Duž. 12 mm. Inv. AMZ 16730. (T. 35:8).
36. Deformirani željezni čavao kružnog presjeka. Ukupna duž. 38 mm. Inv. AMZ 16731. (T. 35:9).
37. Ulomak noge brončane fibule. Duž. 29 mm. Inv. AMZ 16732. (T. 35:10).
38. Ulomak bronce nedefinirane namjene. Duž. 15 mm. Inv. AMZ 16733. (T. 35:11).
39. Plosnato zrnice od kobalttoplavog stakla. Prom. 7 mm. Inv. AMZ 16734. (T. 35:12).
40. Plosnato zrnice od svijetlozelenog stakla. Prom. 8 mm. Inv. AMZ 16735. (T. 35:13).
41. Plosnato zrnice od tamnoplavog stakla. Prom. 8 mm. Inv. AMZ 16736. (T. 35:14).

42. Potpuno sačuvano brončano provjeslo kvadratičnog presjeka. Prom. 112 mm. Inv. AMZ 16737. (T. 35:15).
43. Sto četrdeset i osam (!) komada željeznih zakovica, najvjerojatnije s potplata sandala. Prosječna dužina: 15–22 mm. Inv. AMZ 16738.

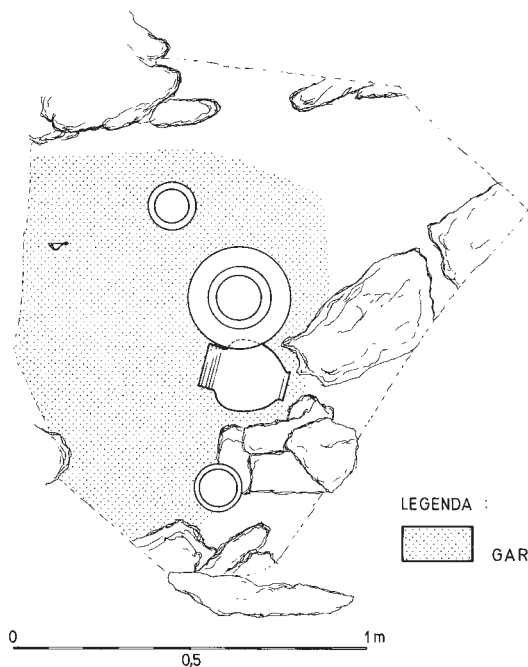
Grob 37 – uništen izoravanjem.

1. Donji dio crvenog lonca fine fature. Dno prstenasto. Prom. trbuha 308 mm, prom. dna 128 mm. Inv. AMZ 16739. (T. 36:1).

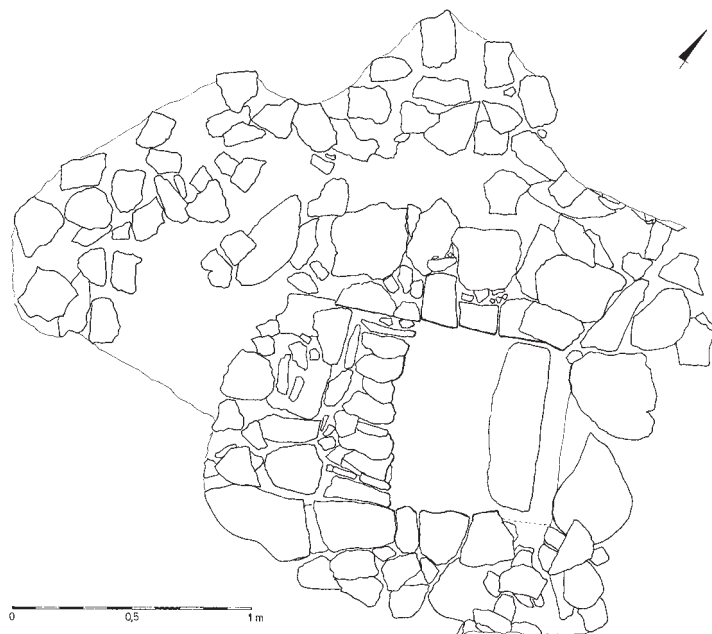
Grob 38 – konstrukcija od okomito postavljenih kamenih ploča. Dimenzije: 80 x 95 cm.

1. Sivi trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, dno prstenasto. Vis. 189 mm, prom. oboda 148 mm, prom. dna 84 mm. Inv. AMZ 16740. (T. 36:2).
2. Sivi lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, dno prstenasto. Vis. 126 mm, prom. oboda 93 mm, prom. dna 69 mm. Inv. AMZ 16741. (T. 36:3).
3. Sivi tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 40 mm, prom. oboda 120 mm, prom. dna 48 mm. Inv. AMZ 16742. (T. 36:4).
4. Fragment željeza nedefinirane namjene. Duž. 19 mm. Inv. AMZ 16743. (T. 36:5).
5. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 10 navoja. Duž. 53 mm, vis. 21 mm, šir. 24 mm. Inv. AMZ 16744. (T. 36:6).
6. Žuti trbušasi lonac fine fature. Obod razgrnut, plastično rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 280 mm, prom. oboda 164 mm, prom. dna 128 mm. Inv. AMZ 16745. (T. 36:7).

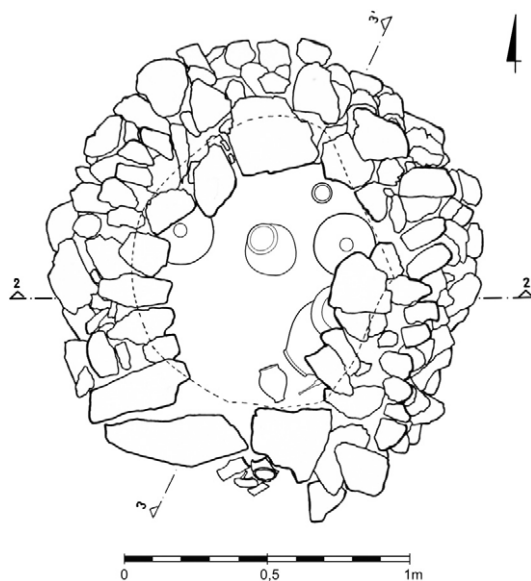

Grob 39 – opljačkan. Pravokutna grobna konstrukcija građena od sitnijeg pločastog kamena u tehnici suhozida. Grob ima policu. Dimenzije: 100 x 75 cm.

Grob 40 – konstrukcija elipsoidnog oblika građena u tehnici suhozida. Grob je imao kupolu, vrata i policu. Dimenzije: 85 x 55 cm.

1. Potpuno sačuvana crvena žara u obliku kuće s jednim otvorom na prednjoj strani. Srednji dio tijela ukrašen vodoravnim kanelirama, nizovima ureza i širokim linijama, izvedenim tamno crvenom bojom. Dno prstenasto. Vis. 315 mm, prom. trbuha 237 mm, prom. dna 102 mm. Inv. AMZ 16746. (T. 37:1).
2. Gotovo potpuno sačuvana crna žara u obliku kuće s jednim otvorom na prednjoj strani. Dio stošca nedostaje. Ramena i srednji dio tijela ukrašeni su vodoravnim kanelirama i nizovima ureza. Vis. 282 mm, prom. trbuha 225 mm, prom. dna 81 mm. Inv. AMZ 16747. (T. 37:2).
3. Potpuno sačuvana brončana fibula. Spirala sa 8 navoja. Duž. 52 mm, vis. 22 mm, šir. 20 mm. Inv. AMZ 16748. (T. 37:3).
4. Željezni korodirani nož. Nedostaje dio sjediva. Duž. 164 mm. Inv. AMZ 16749. (T. 37:4).

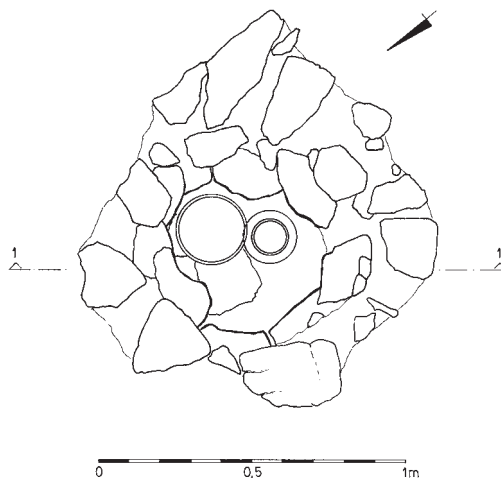
5. Tamnosiva čaša slabije fature. Ramena i središnji dio trbuha ukrašen nizovima uboda. Dno ravno. Vis. 126 mm, prom. oboda 72 mm, prom. dna 49 mm. Inv. AMZ 16750. (T. 37:5).
6. Crveni lonac fine fature. Rub razgrnut i vodoravno položen, dno prstenasto. Vis. 388 mm, prom. oboda 176 mm, prom. dna 100 mm. Inv. AMZ 16751. (T. 38:1).
7. Crvenkastožučkasti lonac fine fature. Rub razgrnut i vodoravno položen, plastično rebro na vratu, dno prstenasto. Vis. 300 mm, prom. oboda 164 mm, prom. dna 124 mm. Inv. AMZ 16752. (T. 38:2).
8. Firma svjetiljka od crvene gline, fine fature. Na dnu, unutar tri koncentrična kruga pečat IEGIDI. Duž 106 mm, vis. 35 mm, šir. 72 mm. Inv. AMZ 16753. (T. 38:3).
9. Crveni trbušasti lonac fine fature. Rub razgrnut i vodoravno položen, dno prstenasto. Vis. 195 mm, prom. oboda 132 mm, prom. dna 81 mm. Inv. AMZ 16754. (T. 38:4).
10. Trbušasta čaša od crvene gline, vidljivi tragovi tamnocrvenog premaza. Rub ukošen prema van, dno prstenasto. Vis. 75 mm, prom. oboda 78 mm, prom. dna 39 mm. Inv. AMZ 16755. (T. 38:5).

Grob 40 a – s vanjske strane groba 40, neposredno uz vrata, pronađena crvena žara u obliku kuće.

1. Crvena žara u obliku kuće s tragovima tamnocrvenog premaza. Vrh nedostaje, jedan otvor na prednjoj strani. Srednji dio je rebrima odvojen od ramena i donjeg dijela trbuha. Dno prstenasto. Vis. 252 mm, prom. trbuha 228 mm, prom. dna 90 mm. Inv. AMZ 16756. (T. 39:1).

Grob 41 – kamena konstrukcija nepravilnog oblika, vjerojatno oštećena izoravanjem. Dimenzije: 60 x 42 cm. Grob ima policu.

1. Crvena trbušasta čaša fine fature. Rub ukošen prema van, dno ravno. Vis. 84 mm, prom. oboda 69 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16757. (T. 39:2).
2. Tamnosiva poluloptasta zdjela fine fature. Tijelo ukrašeno nizovima ureza, dno prstenasto. Vis. 108 mm, prom. oboda 216 mm, prom. dna 111 mm. Inv. AMZ 16758. (T. 39:3).
3. Tamnosivi trbušasti lonac fine fature. Vrat cilindričan sa dva plastična rebra, na ramenima nizovi ureza, dno prstenasto. Vis. 162 mm, prom. oboda 108 mm, prom. trbuha 171 mm, prom. dna 69 mm. Inv. AMZ 16759. (T. 39:4).
4. Korodirani željezni čavlić. Duž. 14 mm. Inv. AMZ 16760. (T. 39:5).
5. Korodirani željezni čavlić. Duž. 15 mm. Inv. AMZ 16761. (T. 39:6).

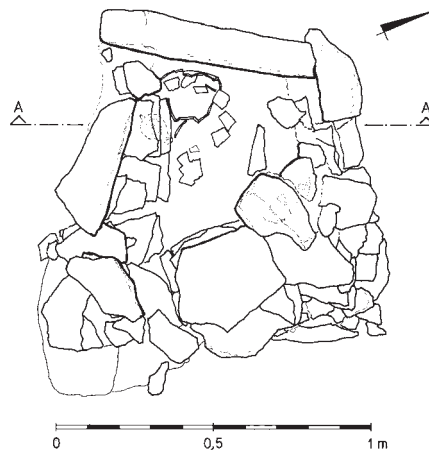

Grob 42 – konstrukcija uništena.

1. Ulomak crvenog vrča s dvije ručke, slabe fakture. Inv. AMZ 16762.
2. Potpuno sačuvani željezni korodirani nož. Duž. 172 mm. Inv. AMZ 16763. (T. 40:1).
3. Siva šalica tankih stijenki, fine fakture. Vidljivi tragovi tamno sivog premaza, tijelo ukrašeno u tehnici »en barbotine,« dno u sredini malo uvučeno. Vis. 46 mm, prom. oboda 80 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16764. (T. 40:2).
4. Siva konična šalica tankih stijenki, slabije fakture. Dno prstenasto. Vis. 40 mm, prom. oboda 90 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16765. (T. 40:3).
5. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa, nedostaju spirala i igla. Duž. 46 mm. Inv. AMZ 16766. (T. 40:4).

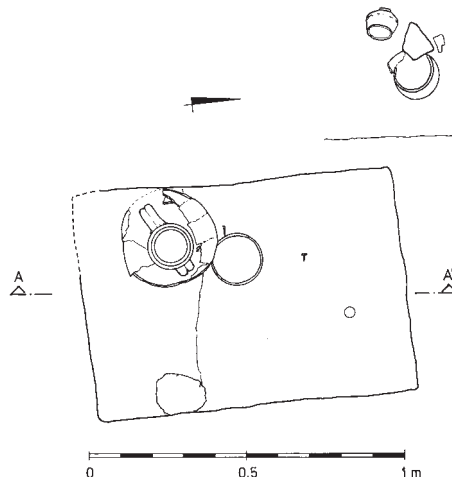
Grob 43 – konstrukcija građena od sitnijeg i krupnijeg pločastog kamenja u tehnici suhozida. Dimenzije: 65 x 45 cm.

1. Ovalna svjetiljka iz žućkaste gline, slabije fakture. Nos zaobljen, ušica za vješanje. Duž. 106 mm, šir. 62 mm, vis. 44 mm. Inv. AMZ 16767. (T. 41:1).
2. Djelomično sačuvana crvena žara u obliku kuće fine fakture. Vidljivi tragovi tamnocrvenog premaza. Prom. trbuha 210 mm, prom. dna 99 mm. Inv. AMZ 16768. (T. 41:2).

Grob 44 – ukop u zemljano jamu pravokutnog oblika. Dimenzije: 100x70 cm.

1. Crveni vrč s dvije profilirane ručke, slabije fature. Dno prstenasto. Vis. 504 mm, prom. oboda 112 mm, prom. trbuha 332 mm, prom. dna 148 mm. Inv. AMZ 16769. (T. 41:3).
2. Ulomak luka brončane fibule. Duž. 23 mm. Inv. AMZ 16770. (T. 41:4).
3. Fragmentarno sačuvana koštana igla s ušicom. Duž. 32 mm. Inv. AMZ 16771. (T. 41:5).
4. Glava brončane fibule izrazito profiliranog tipa. Duž. 25 mm. Inv. AMZ 16772. (T. 41:6).
5. Brončani novac. Nečitak. Inv. AMZ 16773. (T. 41:7).
6. Tamnosiva poluloptasta zdjelica fine fature. Dno prstenasto. Vis. 50 mm, prom. oboda 166 mm, prom. dna 66 mm. Inv. AMZ 16774. (T. 41:8).

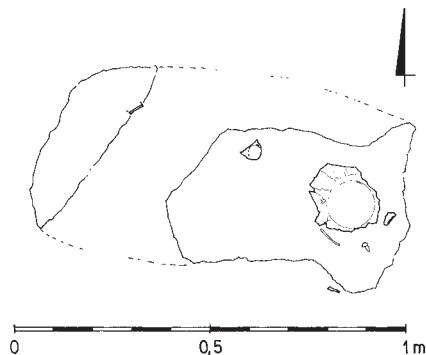
Grob 45 – ukop u zemljano jamu pravokutnog oblika. Dimenzije: 98x 71 cm.

1. Žuti vrč s dvije profilirane ručke, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 330 mm, prom. oboda 84 mm, prom. trbuha 228 mm, prom. dna 96 mm. Inv. AMZ 16775. (T. 42:1).
2. Domitianus 86 Dp Rom RIC 327. Inv. AMZ 16776. (T. 42:2).
3. Zemljano zrnce dinjastog oblika. Prom. 16 mm. Inv. AMZ 16777. (T. 42:3).
4. Tamnosiva trbušasta posuda fine fature. Vrat gotovo cilindričan sa dva plastična rebra, dno prstenasto. Vis. 124 mm, prom. oboda 96 mm, prom. dna 54 mm. Inv. AMZ 16778. (T. 42:4).
5. Crni tanjur fine fature. Rub zadebljan i okomito postavljen, dno prstenasto. Vis. 48 mm, prom. oboda 160 mm, prom. dna 66 mm. Inv. AMZ 16779. (T. 42:5).
6. Crveni tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 28 mm, prom. oboda 94 mm, prom. dna 38 mm. Inv. AMZ 16780. (T. 42:6).
7. Crne šalice tankih stijenki, fine fature. Vis. 48 mm, prom. oboda 80 mm, prom. dna 35 mm. Inv. AMZ 16781. (T. 42:7).
8. Smeđi tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Vidljivi tragovi tamno crvenog premaza. Vis. 34 mm, prom. oboda 190 mm, prom. dna 82 mm. Inv. AMZ 16782. (T. 42:8).

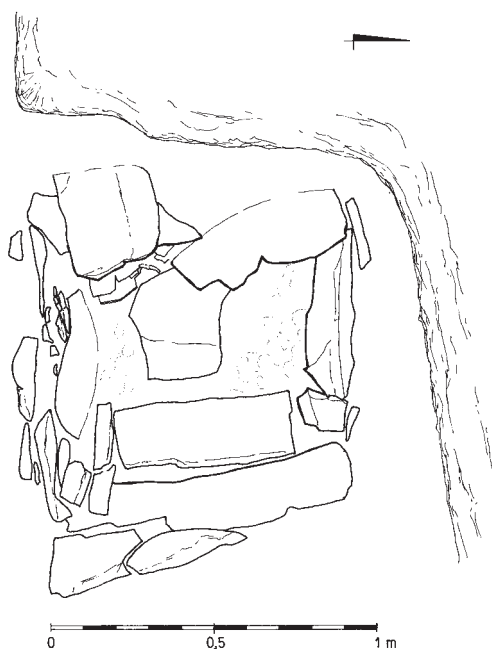
Grob 46 – uništen. Vjerojatno ukop u običnu zemljanu jamu.

1. Dno i donji dio trbuha veće posude od žućkaste gline, fine fature. Prom. dna 136 mm. Inv. AMZ 16783. (T. 43:1).

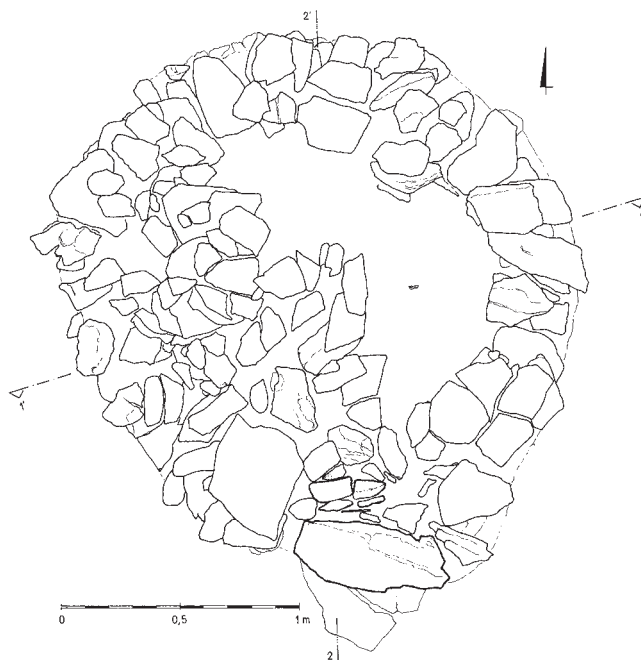
Grob 47 – konstrukcija načinjena od okomito postavljenih kamenih ploča manjih dimenzija. Dimenzije groba: 80 x 70 cm.

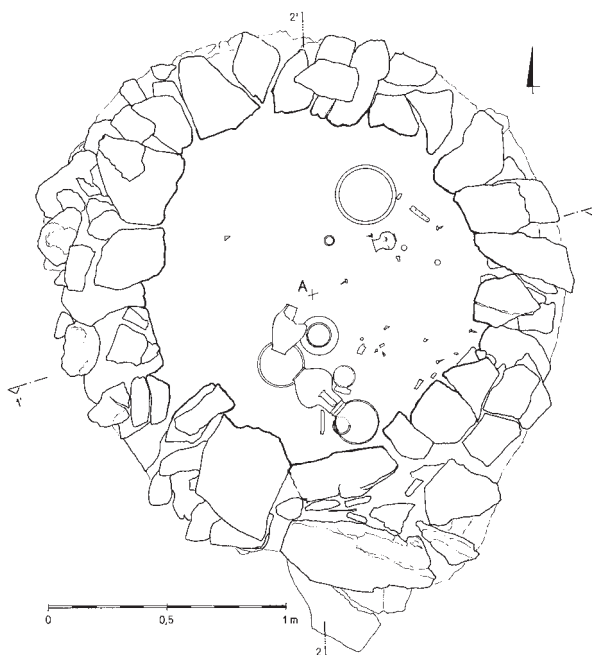
1. Fragmentarno sačuvana crna poluloptasta zdjela fine fature. Prom. oboda 255 mm. Inv. AMZ 16784. (T. 43:2).

Grob 48 – grob kružnog tlorisa s kupolom i vratima. Građen u tehnici suhozida. Unutarnji promjer 140 cm.

1. Žuti vrč s dvije profilirane ručke, fine fature. Dno prstenasto. Vis. 237 mm, prom. oboda 63 mm, prom. trbuha 180 mm, prom. dna 75 mm. Inv. AMZ 16785. (T. 43:3).
2. Tamnosivi jajoliki lonac slabije fature. Rub malo ukošen prema van, dno ravno. Vis. 189 mm, prom. oboda 93 mm, prom. dna 60 mm. Inv. AMZ 16786. (43:4).
3. Vrčić od žućkaste gline, fine fature. Tragovi crvenog premaza, na tijelu 5 kružnih uleknuća, dno u sredini uvučeno. Vis. 94 mm, prom. oboda 54 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16787. (T. 43:5).
4. Bombasti lonac od žućkastrocrvenkaste gline. Tragovi tamno crvenog premaza, dno prstenasto. Vis. 121 mm, prom. oboda 98 mm, prom. dna 60 mm. Inv. AMZ 16788. (T. 43:6).
5. Crvena zdjela fine fature. Tijelo ukrašeno nizovima ureza, dno u sredini uvučeno. Vis. 123 mm, prom. oboda 246 mm, prom. dna 90 mm. Inv. AMZ 16789. (T. 44:1).
6. Siva šalica tankih stijenki, crni premaz. Nizovi ureza po tijelu, dno malo uvučeno. Vis. 46 mm, prom. oboda 82 mm, prom. dna 28 mm. Inv. AMZ 16790. (T. 44:2).
7. Tanjur iz crvenkaste gline, tamnocrveni premaz. Dno prstenasto. Vis. 46 mm, prom. oboda 180 mm, prom. dna 70 mm. Inv. AMZ 16791. (T. 44:3).
8. Tanjur od crvenkaste gline, tragovi tamnocrvenog premaza. Dno prstenasto. Vis. 54 mm, prom. oboda 172 mm, prom. dna 62 mm. Inv. AMZ 16792. (T. 44:4).
9. Šalica od crvenkaste gline, tragovi tamno crvenog premaza. Rupa u sredini ravnog dna. Vis. 30 mm, prom. oboda 68 mm, prom. dna 26 mm. Inv. AMZ 16793. (T. 44:5).
10. Fragmentarno sačuvani željezni nož. Duž. 120 mm. Inv. AMZ 16794. (T. 44:6).
11. Željezni kolut kvadratičnog presjeka. Prom. 42 mm. Inv. AMZ 16795. (T. 44:7).
12. Korodirani željezni čavličić. Duž. 24 mm. Inv. AMZ 16796. (T. 44:8).

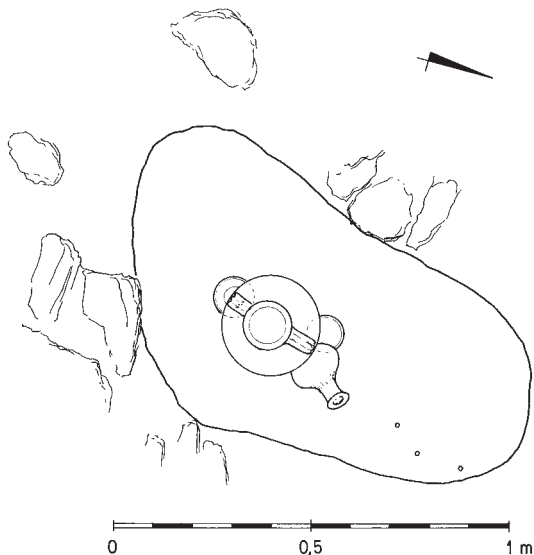

13. Korodirani željezni čavao kvadratičnog presjeka. Duž. 33 mm. Inv. AMZ 16797. (T. 44:9).
14. Vespasianus As 69–79 Rim RIC? Inv. AMZ 16798. (T. 44:10).
15. Domitianus As 86–96 Rim RIC tip rv. 340. Inv. AMZ 16799. (T. 44:11).

Grob 49 – ukop u običnu zemljanu jamu elipsoidnog oblika. Dimenzije: 112x65 cm.

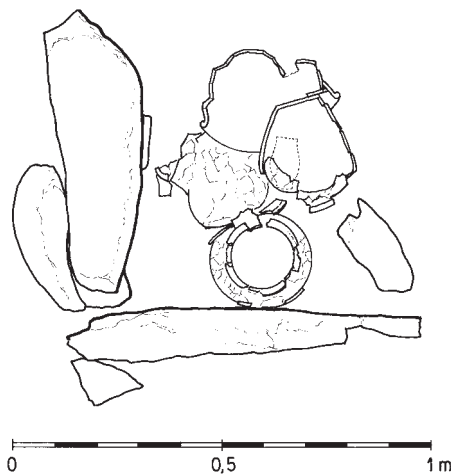
1. Crveni vrč fine fature s dvije profilirane ručke. Dno prstenasto. Vis. 416 mm, prom. oboda 124 mm, prom. trbuha 284 mm, prom. dna 128 mm. Inv. AMZ 16800. (T. 45:1).
2. Sivi tanjur razgrnutog oboda, fine fature. Tragovi crnog premaza, dno prstenasto. Vis. 30 mm, prom. oboda 56 mm, prom. dna 44 mm. Inv. AMZ 16801. (T. 45:2).
3. Siva šalica tankih stijenki, fine fature. Rub ukošen prema van, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 60 mm, prom. oboda 92 mm, prom. dna 34 mm. Inv. AMZ 16802. (T. 45:3).
4. Crveni trbušasti vrč fine fature s jednom profiliranom ručkom. Dno prstenasto. Vis. 150 mm, prom. oboda 62 mm, prom. trbuha 144 mm, prom. dna 64 mm. Inv. AMZ 16803. (T. 45:4).
5. Ulomak brončane žice nedefinirane namjene. Duž 23 mm. Inv. AMZ 16804. (T. 45:5).

6. Korodirani željezni čavlič. Duž. 15 mm. Inv. AMZ 16805. (T. 45:6).
7. Korodirani željezni čavlič. Duž. 11 mm. Inv. AMZ 16806. (T. 45:7).
8. Korodirani željezni čavlič. Duž. 19 mm. Inv. AMZ 16807. (T. 45:8).

Grob 50 – konstrukcija od četiri okomito postavljene kamene ploče (samo dvije su sačuvane). Dimenzije: 65 x 85 cm.

1. Crvena poluloptasta zdjela fine fature. Rub zadebljan, tijelo ukrašeno jednim nizom žigova, dno prstenasto. Vis. 124 mm, prom. oboda 284 mm, prom. dna 112 mm. Inv. AMZ 16808. (T. 46:1).
2. Fragmentarno sačuvani crni lonac od slabo pročišćene gline. Rub razgrnut, tijelo ukrašeno češljastim motivom, dno ravno. Vis. 213 mm, prom. oboda 180 mm, prom. dna 93 mm. Inv. AMZ 16809. (T. 46:2).
3. Crvena jajolika čašica fine fature, s tragovima tamnocrvenog premaza. Vis. 100 mm, prom. oboda 54 mm, prom. dna 50 mm. Inv. AMZ 16810. (T. 46:3).
4. Pršljen od tamnosmeđe gline. Prom. 36 mm. Inv. AMZ 16811. (T. 46:4).
5. Željezna narukvica četvrtastog presjeka. Prom. 58 mm. Inv. AMZ 16812. (T. 46:5).
6. Donji dio crvenog lonca fine fature. Prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16813. (47:1).
7. Djelomično sačuvan lonac od žučkaste gline, fine fature. Vis. 219 mm, prom. dna 96 mm. Inv. AMZ 16814. (47:2).

Grob 51 – djelomično sačuvana konstrukcija građena od sitnijeg kamena u tehnici suhozida. Dimenzije: 90 x 90 cm.

1. Brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Igla nedostaje, spirala sa 8 navoja. Vis. 20 mm, duž. 45 mm, šir. 17 mm. Inv. AMZ 16815. (T. 47:3).
2. Nekompletno sačuvan željezni korodirani nož s dugačkim trnom za nasad. Duž. 132 mm. Inv. AMZ 16816. (T. 47:4).
3. Željezni čavlič. Duž. 15 mm. Inv. AMZ 16817. (T. 47:5).
4. Željezni čavlič. Duž. 13 mm. Inv. AMZ 16818. (T. 47:6).
5. Željezni čavlič. Duž. 12 mm. Inv. AMZ 16819. (T. 47:7).
6. Željezni čavlič. Duž. 14 mm. Inv. AMZ 16820. (T. 47:8).
7. Nekompletno sačuvana željezna igla kružnog presjeka. Duž. 34 mm. Inv. AMZ 16821. (T. 47:9).
8. Vrč načinjen od crvenkaste gline, fine fature. Dvije profilirane ručke, dno prstenasto. Vis. 436 mm, prom. oboda 128 mm, prom. trbuha 312 mm, prom. dna 120 mm. Inv. AMZ 16822. (T. 48:1).

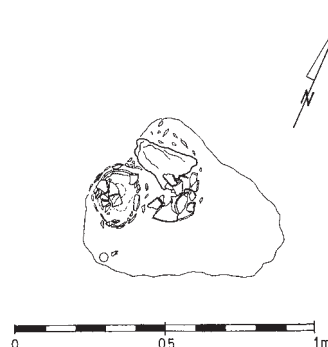

9. Tanjur od crvenkaste gline, slabe fature. Tragovi tamno crvenog premaza. Dno prstenasto. Vis 57 mm, prom. oboda 168 mm, prom. dna 51 mm. Inv. AMZ 16823. (T. 48:2).
10. Vrat crnog lonca fine fature s jednim rebrom. Prom. oboda 141 mm. Inv. AMZ 16824. (T. 48:3).
11. Crni tanjur fine fature. Dno prstenasto. Vis. 39 mm, prom. oboda 180 mm, prom. dna 51 mm. Inv. AMZ 16825. (T. 48:4).

Grob 52 – uništen. Ukop u zemljanoj jami nepravilnog oblika.

1. Donji dio veće crvene posude fine fature. Prom. dna 140 mm. Inv. AMZ 16825. (T. 49:1).
2. Donji dio sive poluloptaste zdjele fine fature. Prom. trbuha 240 mm, prom. dna 87 mm. Inv. AMZ 16827. (T. 49:2).
3. Claudius 41–54 As Rom RIC? Inv. AMZ 16828. (T. 49:3).

Grob 53 – uništen. Ukop u zemljanoj jami nepravilnog oblika.

1. Kompletno sačuvana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 8 navoja. Duž. 66 mm, vis. 21 mm, šir. 25 mm. Inv. AMZ 16829. (T. 49:4).
2. Crni tanjur fine fature. Rub vodoravno položen, dno prstenasto. Vis. 45 mm, prom. oboda 165 mm, prom. dna 60. Inv. AMZ 16830. (T. 49:5).
3. Tamnosivi tanjur razgrnutog oboda. Fina fatura, dno prstenasto. Vis. 32 mm, prom. oboda 100 mm, prom. dna 32 mm. Inv. AMZ 16831. (T. 49:6).
4. Srebrni prsten. Prom. 21 mm. Inv. AMZ 16832. (T. 49:7).
5. Traianus As 98–99 Rom RIC 402. Inv. AMZ 16833. (T. 49:8).

6. Crveni vrč s dvije profilirane ručke, slabije fature. Dno prstenasto i u sredini uvučeno. Vis. 448 mm, prom. oboda 112 mm, prom. trbuha 336 mm, prom. dna 120 mm. Inv. AMZ 16834. (T. 50:1).
7. Tamnosivi trbušasti lonac cilindričnog vrata sa dva rebra. Dno prstenasto. Vis. 159 mm, prom. trbuha 168 mm, prom. dna 75 mm. Inv. AMZ 16935. (T. 51:2).
8. Tamnosivi trbušasti lonac cilindričnog vrata sa dva rebra. Dno prstenasto. Vis. 148 mm, prom. oboda 108 mm, prom. trbuha 162 mm, prom. dna 69 mm. Inv. AMZ 16836. (T. 50:3).

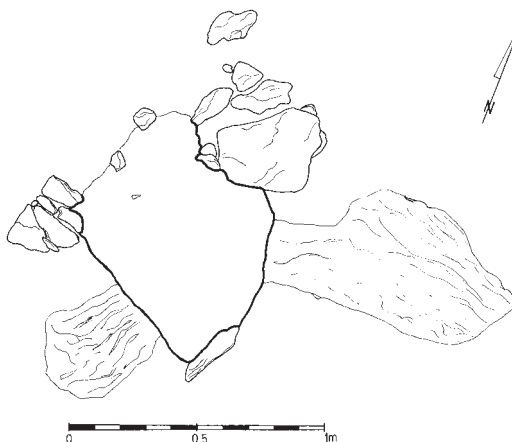
Grob 54 – ukop u zemljanu jamu nepravilnog oblika.

1. Crveni lonac fine fature. Rub ukošen prema van, dno prstenasto. Vis. 368 mm, prom. oboda 184 mm, prom. trbuha 332 mm, prom. dna 132 mm. Inv. AMZ 16837. (T. 51:1).
2. Crna čaša tankih stijenki, fine fature. Nizovi ureza na trбуhu, dno u sredini malo uvučeno. Vis. 66 mm, prom. oboda 70 mm, prom. dna 32 mm. Inv. AMZ 16838. (T. 51:2).
3. Sivi tanjur razgrnutog oboda, slabije fature. Dno prstenasto. Vis. 40 mm, prom. oboda 130 mm, prom. dna 54 mm. Inv. AMZ 16839. (T. 51:3).
4. Nekompletno sačuvana brončana fibula izrazito profiliranog tipa. Spirala sa 8 navoja. Duž. 40 mm, šir. 20 mm, vis. 15 mm. Inv. AMZ 16840. (T. 51:4).

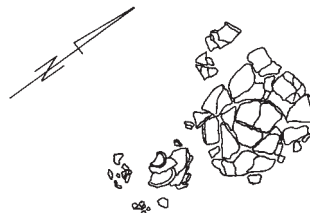
Grob 55 – uništen. Sačuvan samo sloj gara na dnu groba.

1. Deformirana spirala brončane fibule. Šir. 22 mm. Inv. AMZ 16841. (T. 51:5).

Grob 56 – uništen. Sačuvan samo sloj gara na dnu groba.

1. Tamnosiva poluloptasta zdjela uvučenog ruba. Nizovi ureza po trbuhu, dno prstenasto. Vis. 120 mm, prom. oboda 292 mm, prom. dna 104 mm. Inv. AMZ 16842. (T. 52:1).
2. Tamnosiva poluloptasta zdjelica uvučenog ruba. Fina faktura, dno nedostaje. Prom. oboda 102 mm. Inv. AMZ 16843. (T. 52:2).

Grob 57 – grobna konstrukcija uništena. Dimenzije grobne jame: 135 x 130 cm.

1. Konična šalica s rebrom i okomito postavljenim rubom. Stajaća ploha široka i u sredini malo uvučena. Vis. 42 mm, prom. oboda 84 mm, prom. dna 36 mm. Inv. AMZ 16844. (T. 52:3).
2. Smeđi tanjur s tragovima sivog premaza. Površina hrapava. Rub ukošen i usnato zadebljan, rebro na trbuhu, dno prstenasto. Vis. 39 mm, prom. oboda 180 mm, prom. dna 69 mm. Inv. AMZ 16845. (T. 52:4).
3. Djelomično sačuvana šalica tankih stijenki. Glina smeđa, površina hrapava. Ukrašena barbotinom i nizom ureza. Vis. 54 mm, prom. oboda 80 mm, prom. dna 30 mm. Inv. AMZ 16846. (T. 52:5).
4. Smeđa zdjelica s tragovima sivog premaza. Plastično rebro na trbuhu, površina hrapava. Vis. 52 mm, prom. oboda 130 mm, prom. dna 52 mm. Inv. AMZ 16847. (T. 52:6).
5. Šalica tankih stijenki ukrašena barbotinskim ukrasom. Površina hrapava, tragovi tamnocrvenog premaza. Vis. 50 mm, prom. oboda 74 mm, prom. dna 30 mm. Inv. AMZ 16848. (T. 52:7).
6. Vrat crvenog vrča s jednom profiliranom ručkom. Površina hrapava, tragovi tamnocrvenog premaza. Prom. oboda 63 mm. Inv. AMZ 16849. (T. 53:1).
7. Zrnice od tamnozelenog stakla s rupicom u sredini. Prom. 22 mm. Inv. AMZ 16850. (T. 53:2).
8. Crveni vrč s dvije profilirane ručke. Površina hrapava, nema tragova premaza. Vis. 416 mm, prom. oboda 104 mm, prom. trbuha 284 mm, prom. dna 140 mm. Inv. AMZ 16851. (T. 53:3).
9. Bombasti lonac od crvenkaste gline. Površina hrapava, bez premaza. Vis. 126 mm, prom. oboda 81 mm, prom. trbuha 153 mm, prom. dna 63 mm. Inv. AMZ 16852. (T. 53:4).
10. Ulomak vrata crnog lonca sa dva plastična rebra. Prom. oboda 144 mm. Inv. AMZ 16853. (T. 53:5).
11. Okov od tankog brončanog lima. Duž. 20 mm, šir. 12 mm. Inv. AMZ 16854. (T. 54:1).
12. Ulomak male brončane kopče. Dim. 10 x 12 mm. Inv. AMZ 16855. (T. 54:2).
13. Savinuti brončani čavličić s ulomkom brončanog lima. Duž. čavličića 8 mm. Inv. AMZ 16856. (T. 54:3).

14. Nepotpuno sačuvana brončana fibula s dva diska na luku. Spirala s osam navoja. Duž. 55 mm, vis. 22 mm, šir. 20 mm. Inv. AMZ 16857. (T. 54:4.).
15. Ulomak brončane fibule, spirala sa 8 navoja. Šir. 19 mm. Inv. AMZ 16858. (T. 54:5).
16. Četvrtasta brončana kopča sa dva trna na prednjoj, uleknutoj strani. Vis. 48 mm, šir. 32 mm. Inv. AMZ 16859. (T. 54:6).
17. Tanki brončani perforirani lim. Dim. 25 x 16 mm. Inv. AMZ 16860. (T. 54:7).
18. Jednak kao prethodni. Dim. 31 x 17 mm. Inv. AMZ 16961. (T. 54:8).
19. Ulomak tanke brončane perforirane pločice s polukružnim dijelom na prednjoj strani kojim se pričvršćivala na pojasnu kopču. Dim. 40 x 35 mm. Inv. AMZ 16862. (T. 54:9).
20. Djelomično sačuvani brončani jezičac u obliku igle. Duž. 60 mm. Inv. AMZ 16863. (T. 54:10).
21. Brončani čavlič okrugle i plosnate glave. Duž. 9 mm. Inv. AMZ 16864. (T. 54:11).
22. Brončana karičica. Prom. 8 mm. Inv. AMZ 16865. (T. 54:12).
23. Prelomljena brončana igla. Duž. 40 mm. Inv. AMZ 16866. (T. 54:13).

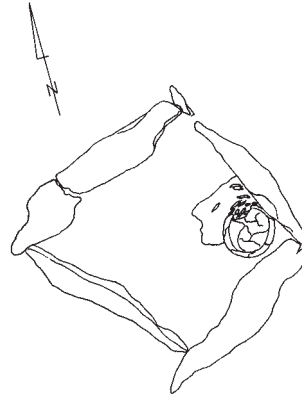
Grob 58 – sačuvana samo polovica grobne konstrukcije kružnog tlorisa. Unutarnji promjer 170 cm.

1. Gornji dio crvenog lonca. Površina glatka, tragovi tamnocrvenog premaza. Prom. obo-da 204 mm. Inv. AMZ 16867. (T. 55:1).
2. Dio spirale i igle brončane fibule. Duž. 19 mm, šir. 10 mm. Inv. AMZ 16868. (T. 55:2).
3. Srebrna karičica nepravilnog oblika i kružnog presjeka. Prom. 35 mm. Inv. AMZ 16869. (T. 55:3).
4. Vespasianus 71 S Rom RIC 447. Inv. AMZ 16870. (T. 55:4).
5. Tijelo crvenog lonca, nedostaje dno i obod. Prom. trbuha 168 mm. Inv. AMZ 16871. (T. 55:5).
6. Dno i donji dio trbuha crvenog lonca. Površina hrapava. Prom. dna 72 mm. Inv. AMZ 16872. (T. 55:6).

Grob 59 – opljačkan. Konstrukcija od četiri okomito zabodene kamene ploče. Dimenzije: 68 x 68 cm.

1. Ulomak nožice brončane fibule. Duž. 12 mm.
Inv. AMZ 16873. (T. 56:1).
2. Amorfni ulomak brončanog lima. Dim. 15 x 13 cm. Inv. AMZ 16874. (T. 56:2).
3. Dio spirale brončane fibule. Dim. 11 x 8 cm.
Inv. AMZ 16875. (T. 56:3).
4. Tanjur razgrnutog oboda i prstenastog dna.
Glina siva, tragovi crnog premaza. Prom. oboda 180 mm, prom. dna 80 mm, vis. 40 mm. Inv. AMZ 16876. (T. 56:4).

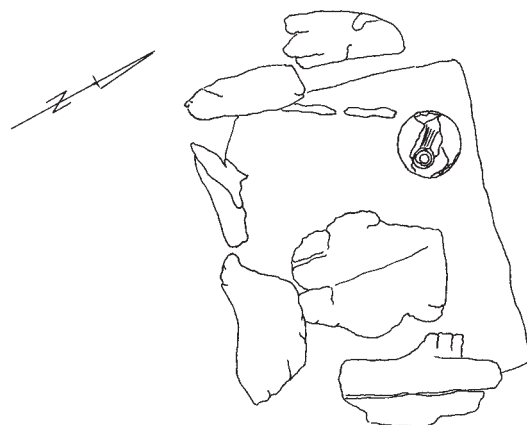

Grob 60 – uništen. Od konstrukcije sačuvane tri okomito zabodene kamene ploče i jedna kao popođenje.

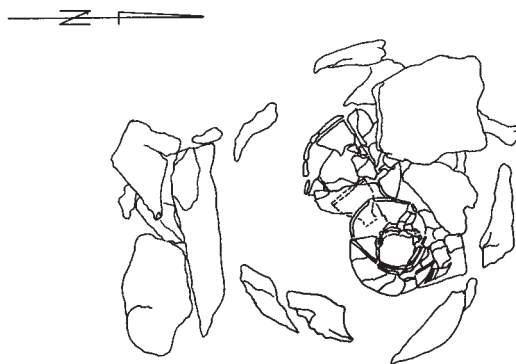
Grob 61 – djelomično opljačkan. Kvadratna kamena konstrukcija načinjena od sitnijeg kamenja.

1. Crveni vrč s jednom profiliranom ručkom.
Glina žućkastocrvenkasta, vidljivi tragovi tamno smeđeg premaza. Vis. 198 mm, prom. oboda 66 mm, prom. trbuha 170 mm, prom. dna 66 mm. Inv. AMZ 16877. (T. 56:5).

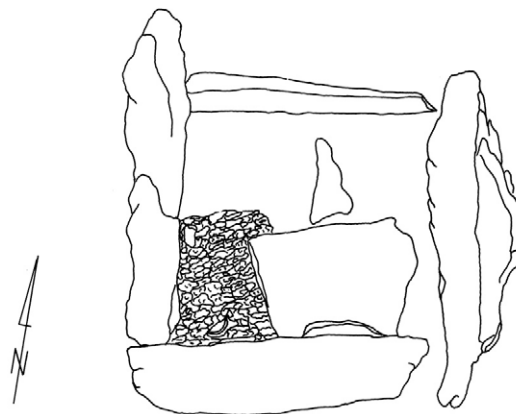
Grob 62 – nepravilna kamena konstrukcija od okomito zabodenih sitnijih kamenih ploča. Popođe-
nje od kamenih ploča.

1. Trbušasta čaša od sivosmeđe gline. Površina hrapava, tragovi tamnosivog premaza. Vis. 88 mm, prom. oboda 66 mm, prom. dna 32 mm. Inv. AMZ 16878. (T. 57:1).
2. Kompletno sačuvana žara u obliku kuće s jednim otvorom na prednjoj strani. Vrh stožast, glina crvena, tragovi tamnocrvenog premaza. Vis. 360 mm, prom. trbuha 228 mm, prom. dna 48 mm. Inv. AMZ 16879. (T. 57:2).
3. Plitki tanjur od crvenkaste gline. Površina hrapava, nema tragova premaza. Vis. 33 mm, prom. oboda 228 mm. Inv. AMZ 16880. (T. 57:3).
4. Lonac cilindričnog vrata sa dva plastična rebra. Glina siva, površina glatka. Vis. 232 mm, prom. trbuha 216 mm, prom. dna 80 mm. Inv. AMZ 16881. (T. 57:4).

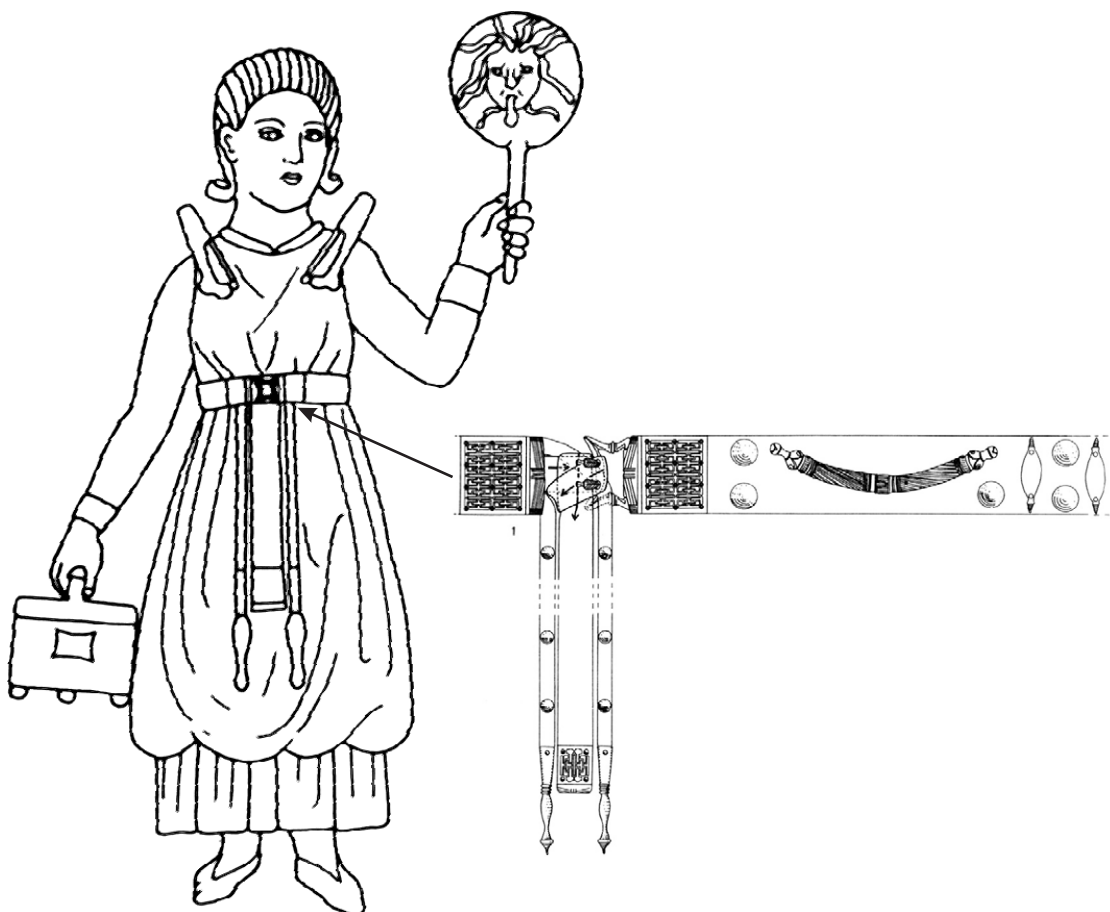
Grob 63 – opljačkan. Kamena konstrukcija od četiri okomito zabodene kamene ploče.

1. Više ulomaka svjetiljke uglatog nosa s volutama. Glina smeđa, površina hrapava. Dim. 56 x 70 mm. Inv. AMZ 16882. (T. 58:1).
2. Ulomak vrata većeg lonca. Glina crvena, površina glatka, tragovi crvenog premaza. Prom. oboda 228 mm. Inv. AMZ 16883. (T. 58:2).
3. Željezni čavao. Glava glatka i okrugla. Duž. 39 mm. Inv. AMZ 16884. (T. 58:3).
4. Ulomak ruba poluloptaste zdjele ukrašene kvadratičnim žigovima. Glina crvena, površina glatka, tragovi tamno crvenog premaza. Prom. oboda 208 mm. Inv. AMZ 16885. (T. 58:4).
5. Nečitak. 1. st. As Rom RIC? Inv. AMZ 16886. (T. 58:5).
6. Ulomak ruba većeg lonca. Glina žućkasta, površina hrapava. Prom. oboda 110 mm. Inv. AMZ 16887. (T. 58:6).

ZAKLJUČAK

Latobici su u ranoj antici naseljavali predalpski prostor Slovenije, većim dijelom uz današnju granicu s Hrvatskom, a to područje bi pokrivalo Dolenjsku, Posavje i istočni dio Bele Krajine te središnji dio Žumberka na hrvatskoj strani. Međutim, možemo pretpostaviti da cijeli taj teritorij nije bio naseljen u istom razdoblju već da su Latobici u prvom valu svog naseljavanja zauzeli nizinske dijelove (riječne doline uz Krku, Kupu i Savu), a tek potom goroviti dio Žumberka u arealu sela Gornja Vas i Bratelji. U prilog toj teoriji govore i nalazi iz grobova – dok su u dolenskim grobovima uz antički materijal ranocaraskog razdoblja pronalazeni i latenski nalazi, na Žumberku takvih nalaza nema jer su sve istražene nekropole datirane novcem u rasponu od Klaudija do Hadrijana. U vezi s naseljavanjem u srednjem vijeku, situacija se ponavlja jer je pristup do središnjeg dijela Žumberka najlakši sa sjevera; cisterciti su svoj samostan sagradili u Kostanjevici na Krki, a šireći svoje posjede, stigli su i u Mrzlo Polje na Žumberku, gdje su u 14. st. sagradili crkvu (MLINARIČ 1997; GREGL – TEŽAK-GREGL 2007). Prihvatimo li mišljenje P. Petrua prema kojemu se doseljenje Latobika zbilo sredinom 1. st. prije Krista (PETRU 1971), naše mišljenje da se ono odvijalo u dvije faze i da su na Žumberku obitavali stotinjak godina – od sredine 1. st. poslije Kr. do početka druge polovine 2. st. po Kristu, ostaje nam otvoreno samo pitanje njihova »nestanka« s ovog prostora i to

Slika 2 noričko-panonska nošnja (po Garbschu)
(Vidi tablu 54)

što je razlog tomu? Međutim, u novije su se vrijeme pojavile i nove teorije u vezi s doseljnjem; jesu li oni zajedno s ostalim keltskim plemenima oko 300. g. pr. Kr. zauzeli prostor današnje Slovenije i u vrijeme rimskih osvajanja bili dominantno pleme na tom teritoriju ili ih se može povezati s egzodusom helvetskih plemena nakon Cezarovih ratova (LOVENJAK 2003), a možda »u *Latobicima treba vidjeti jednu od rodovskih zajednica Tauriska*« (ŠAŠEL 1984). Kako god bilo, prisutnost Latobika tijekom prvog stoljeća i prvih šezdesetak godina drugog stoljeća poslije Krista bogato je dokumentirana specifičnim grobnim oblicima, vrlo karakterističnim keramičkim posudama (žare i lonci), dijelovima noričko-panonske nošnje (grob 57) i sl. (GARBSCH 1965), a takvi su grobovi u drugoj polovini 2. st. vrlo rijetki. Razlog tome svakako su u Markomanski ratovi, dolazak rimskih legija iz istočnih provincija koje su prenijele kugu, a vjerojatno se stanovništvo zbog ratnih opasnosti i razaranja preslilo u druge dijelove Carstva.

POPIS LITERATURE

- Arheološka najdišča Dolenjske. *Arheo*. Posebna številka, izdana ob 100-letnici arheoloških raziskav v Novem mestu, 13. 9. 1890 – 13. 9. 1990: 99–104. Novo mesto, 1990.
- BREŠČAK, D. 1985 – Oblike antičnih grobov na Dolenjskem. *DolZbor* 1987: 33–50.
- FUCHS, G. 1990 – Römische Hügelgräber und Siedlungsplätze in der Steiermark – ihre topografischen Beziehungen. *Norisch-pannonische Hügelgräber, Vorträge der Varpalotaer Tagung vom 21 Oktober 1988*. Veszprem, 1990: 83–98.
- GARBSCH, J. 1965 – Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. *MBVF*, 11/1965.
- GIRARDI-JURKIĆ, V. – K. DŽIN. Sjaj antičkih nekropola Istre. *MonKatPula*, 13, 2003.
- GORJANOVIĆ-KRAMBERGER, D. 1894 – Geologija gore Samoborske i Žumberačke. *Rad JAZU*, 120, 1894: 1–82.
- GREGL, Z.
– 1987. Figuralna ornamentika na urnama u obliku kuće. *VAMZ*, 3. s. 20/1987: 85–92.
– 1988. Antike Hausurnen aus Kroatien. *Rivista di archeologia*, 12/1988: 54–59 (sa 6 tabli).
– 1989. Rimskodobna nekropola Zagreb-Stenjevec. *Katalogi AMZ*, sv. 3. Zagreb, 1989.
– 1990. Noričko-panonski tumuli u Hrvatskoj. *IzdHAD*, 14, 1990: 101–109.
– 2003. Gornja Vas na Žumberku – grob 36. *OpA*, 27/2003: 469–480.
– 2006. Antika na Žumberku. *HrvRev*, 6/2006, 3: 43–46.
- GREGL, Z. – T. TEŽAK-GREGL 2007 – Arheološki lokaliteti u Mrzlom Polju. *Žumberački krijes – kalendar* (Zagreb), 2007: 293–295.
- Grupa autora 1990 – *Norisch-Pannonische Hügelgräber. Vorträge der Varpalotaer Tagung vom 21 Oktober 1988*. Veszprem 1990.
- Grupa autora 1997 – 4. Internationale Tagung über römerzeitliche Hügelgräber. *Balacai közlemenyek*, 5/1997.
- ISTENIČ, J. 1994 – »Emonske« steklene čaše. *AVes*, 45/1994: 95–98.
- KNEZ, T. 1992 – Novo mesto II, keltsko-rimsko grobišče Beletov vrt. *CarArch*, 2, 1992.
- LOVENJAK, M. 2003 – Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum. Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien, Pannonia I. *Situla*, 41/2003.
- MLINARIČ, J. 1997 – Kostanjeviška opatija in pleterska kartuzija ter njuna posest in pravice na Gorjancih in v Žumberku. Gorjanci. *DolZbor* 1997: 143–159
- PAHIČ, S. 1972 – Nov seznam noriško-panonskih gomil. *Razprave*, 7/1972, 2.
- PETRU, P. 1971 – Hišaste žare Latobikov. *Situla*, 11/1971.
- ŠAŠEL J. 1984 – Tisučlječe prije rimskog osvajanja. *Keltoi. Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*. Ljubljana, 1984.
- URBAN, O.H. 1984 – Das Gräberfeld von Kapfenstein und die römischen Hügelgräber in Oesterreich. *MBVF*, 35/1984

SUMMARY

THE ROMAN PERIOD NECROPOLIS OF GORNJA VAS ON ŽUMBERAK

The massif of Žumberak, located west of Zagreb, together with the Samobor Mountains forms a geographical whole in the middle of which one of the largest villages of Žumberak – Gornja Vas – is situated at an altitude of 740 m. The Croatian-Slovenian border crosses approximately the middle of the mountains. In Slovenia the massif of Žumberak is called Gorjanci. The highest peak is St. Gera (1178 m) and the whole mountain area is located between the rivers Krka, Sava and Kupa (map 1). From the geological point of view Žumberak is predominantly covered with limestone featuring typical detritus characteristics, whereas the strata of iron ore in the limestone layers combined with rich forestry and the abundance of sources were the preconditions for the prehistoric and historical development of that area, a fact which is also reflected in the toponyms (e.g. Željezno, Ruda or Rude). Thanks to its natural features, the inexistence of cities and today's low population density, this area is ecologically very well preserved, has been proclaimed a nature park and is an oasis of flora and fauna in the immediate proximity of Zagreb, Karlovac, Ozalj and Novo Mesto. The richness of this area is complemented by the numerous archaeological sites.

The first news about archaeological finds on Žumberak, which reached the then Archaeological Department of the National Museum in Zagreb, date back to the second half of the 19th century. However, only as late as twenty five years ago the Zagreb archaeologists started systematic visits and soon afterwards also experimental sounding which led to systematic research, preservation, conservation and presentation of the sites. The whole story started in the middle of May 1982 when the author of this text and Dr. Branka Vikić-Belančić went to Gornja Vas on the invitation of Zlatko Banović, the then headmaster of the elementary school »Kalje« in the village of the same name, who informed them that while ploughing on the location of Ravnice (immediately at the foot of the Gornja Vas village) the peasants were discovering pottery vessels, i.e. two-handled jars called by the Žumberak people *krugle*. On the site itself one grave was clearly visible and one peasant, Branko Šintić, possessed an inventory of the grave: a glass urn, a pot with a ribbed neck and other items. This was enough to promptly start the sounding and the preservation of the necropolis so that as early as on 6th July of the same year research started, which immediately showed that this necropolis had already been known earlier. The record of the first research states:

GRAVE 1 – was opened ca. 5 years ago and the upper part of the amphora was extracted (two-handled and red). The grave consisted of 4 stone slabs (70 x 60 cm) and had two additional slabs on its sides. The cover was taken away 5 years earlier. In the lower part of the north-eastern corner a red amphora was found, and in the northern corner (30 cm away) an early type of an extremely profiled fibula was discovered. In the excavation one more fragment of fibula was spotted.

The grave's is 55 cm deep, its dimensions being 70 x 60 cm.

The western part of the base leans on a nerve, the eastern part is of clay. The northern slab has shifted under pressure and inclines inwards. Numerous fragments of red and grey pottery were found inside the grave.

GRAVE 2 – was opened on 12th April 1982 and was thoroughly cleaned. The grave is quadrangular and is made up of board-like stones on three sides, whereas the fourth, northern side has two steps. Above the grave there is a stone wreath so that it seems it was covered. The depth is 70 cm, the dimensions being 75 x 80 cm and the wreath diameter is 125 cm.

Since the items from this grave are private property we are only able to present the working drawings made on the site itself.

In the course of July and October 1982 the first 24 graves were examined, and the excavations continued without interruptions until 1989 when they were completed on that site. However, in the course of their work the local population realised what the archaeologists were actually looking for, so that we were notified about new sites – as many as three necropolises from the Early Empire period in Bratelji, a prehistoric hill-fort and a necropolis of tumuli in Budinjak, an Early Romanesque church in Mrzlo Polje etc.

All the mounds examined in Gornja Vas were of the funerary type and belonged to the period of the Early Empire; that means that alongside with the urn containing the remains of the burned bones there were also containers (pottery or glass) in the grave as travelling provisions. The urns are extremely interesting since only one particular shape was made exclusively for graves, i.e. house-shaped urns (picture 1). Sometimes also vessels with every-day-use value were utilized as urns, as for example a hemispheric-shaped bowl (picture 2), a pot with a ribbed neck (picture 3) or the pot with a stirred brim (picture 4). Almost any pottery item that had a neck wide enough for the remains of the burned bones to be placed in it, could be used as an urn, whereas for example two-handled jars, despite their large dimensions but narrow neck, were never used for that purpose. On the location of Bratelji-Ulica, in grave 19, a pot with a cylindrical or ribbed neck was found in a set together with an identical little jar of smaller dimensions (picture 5) representing the so called *beer ware* (*pivsko posodje*), which is often found in neighbouring sites in Slovenia – Beletov vrt in Novo Mesto, Verdun by Stopičah, Zloganje by Škocjan etc., but never performed the function of an urn.

The graves were of different shapes; four basic shapes have been found – the first being the burial in an ordinary clay pit (the rarest in the necropolis of Gornja Vas) followed by graves or sepulchres built in dry stone without being linked with daub.

I deliberately make a distinction between »grave« and »sepulchre« because the grave was only for a sole burial, whereas certain sepulchres have so called doors and are designed for more burials. Therefore, grave 48, which has been transferred and reconstructed in the collection of stone monuments of the Archaeological Museum of Zagreb, has a stone slab, which actually represents the entrance to the sepulchre (picture 6). The remaining shapes can be lined up in classic shapes in which the members of the *Latobici* tribe were buried. These shapes can be smaller graves made of vertically nailed slabs, featuring the dimensions ca. 60 x 60 cm, quadrangular graves made of board-like stones whose dimensions are bigger than 100 x 100 cm and, most interesting, those graves with a circular ground-plan whose internal diameter may be as much as 205 cm (picture 6). The circular grave 36 from Gornja Vas is the largest and the richest grave of the Early Empire period in the Croatian part of the Upper Pannonia region, which I consider to be a tumulus. Every grave had to be marked adequately, and since all graves with a circular ground-map had a dome, whereas the stone ones were cut from the inside and not from the outside, they were almost certainly covered with earth and therefore belong to the circle of the Noric-Pannonian tumuli that spread from Vindobona to Siscia. So far, however, such tumuli have not been recorded in the area of the *Latobici*. The exception is the location of Medvedjek on the Ljubljana – Zagreb route on which more tumuli have been found while widening the road: a few of Hallstatt and one Noric-Pannonian. Grave 36 from Gornja Vas is particularly interesting because two urns were found in it – a pottery house-shaped urn and a glass urn containing the remains of burned bones. The house-shaped pottery urn (German: *die Hausurne*, Slovenian: *hišasta žara*) has two engraved figures on its opening or door (GREGL1987). We cannot state with certainty whether these figures are watchmen safeguarding the entrance to the house of a local man of power, which is visible from the richness of the finds, or whether they represent the ghosts of death that with laid javelins mark the last resting-place and are part of a sepulchral cult. In the grave as many as four coins have been found including: Claudius I, Vespasian, Titus and Hadrian. The inventory of these graves is surprisingly rich, mostly pottery, but also glass, bronze

fibulae, lamps etc. Alongside house-shaped urns and pots with ribbed necks there are glasses of different shapes, hemispheric-shaped bowls and jars with one or two handles that were manufactured locally – probably somewhere in Dolenjska. Also surprising is the lack of terra sigillata which is precious but still not as expensive as glass, which we did find in abundance. The ollae dominate but also small bowls were found, a small two-handled pot from grave 36, glasses of different shapes among which those with a stirred brim and a thickening around the neck can be singled out. J. Istenič believes that these glasses, mainly found in graves, dated back to the period from Trajan to Hadrian, and were made either in Emona or in north-eastern Slovenia and in the Austrian region of Styria. However, I am of the opinion that the majority of the glass items of Žumberak came from Aquileia, maybe from their local workshops or via the main North-Italic port of the Roman Empire to which goods were supplied by ships from all parts of the world.

As regards metal items, the most often found are fibulae with a pronouncedly profiled arch but also Noric-Pannonian fibulae with two thickenings on the bon. All fibulae are of bronze and of small dimensions which indicates that they were used to fasten only light, summer clothes. This might be a sign that the Roman Period settlement, that we have not found, was used only during the warmer period of the year – from May to September. The settlements, i.e. the houses, were most certainly made of wood so they have not been preserved, but were located very close. The explorations in neighbouring Styria show that the distance from the settlement to the necropolis varied from 100 to 1400 m, and since the graves are always along roads it is evident that today's non-paved road of Gornja Vas – Višči Vrh was used already in the Roman Period. So far nothing has been written about the roads of the Roman Period in Žumberak. However, in more recent times a forest road has been recognised on the northern part of the Žumberak massif, near the village of Malinci close to Radatovič, which the local population calls the »Roman path«.

The necropolis in Gornja Vas is a single-layered one and more recent graves did not cover older ones; it was used for burial purposes for a relatively short period of time – altogether about one hundred years and while the graves have been found at a relatively shallow depth (30 to 50 cm), they were not damaged by being ploughed up, although they were discovered in plough-fields. In the course of explorations 63 graves or sepulchres have been excavated and one grave, that we have marked as 40a since on the outside of grave 40 (i.e. of the sepulchre as it had a small door) a house-shaped urn was found, so that the overall number of graves is 64. We were not able to give any reasons why the urn was found outside the grave unit and neither could we find a parallel in the literature.

In Gornja Vas an overall surface of ca. 1100 m² has been explored (necropolis ground-plan).

In the Roman Period the *Latobici* tribe inhabited the sub-Alpine area of Slovenia, mainly along today's border with Croatia, Dolenjska, Posavje and the Eastern part of Bela Krajina and on the Croatian side this area would cover the central part of Žumberak. However, we can assume that the whole territory was not inhabited at the same time but rather that the *Latobici* occupied the lowland areas in the first phase of their settlement (fluvial lowlands by the rivers Krka, Kupa and Sava), and only later did they inhabit the mountainous part of Žumberak in the area of the villages of Gornja Vas and Bratelji. This theory is supported by the finds of the graves; whereas in the Dolenjska-graves along with the Roman material of the Early Empire period also La Tène finds were found, this is not the case with Žumberak where all explored necropolises are dated by the coins comprising the period from Claudius to Hadrian. As regards the settling during the Middle Ages an identical situation appeared: since the access to the central part of Žumberak was easiest from the north, the Cistercians built their monastery in Kostanjevica on the Krka River and, by expanding their properties, they reached Mrzlo Polje in Žumberak, where they built a church in the 14th century. If we agree with P. Petru's opinion according to which the settling of the *Latobici* took place in the middle of the 1st century BC, and in line with our opinion that this occurred in two phases and that they lived on

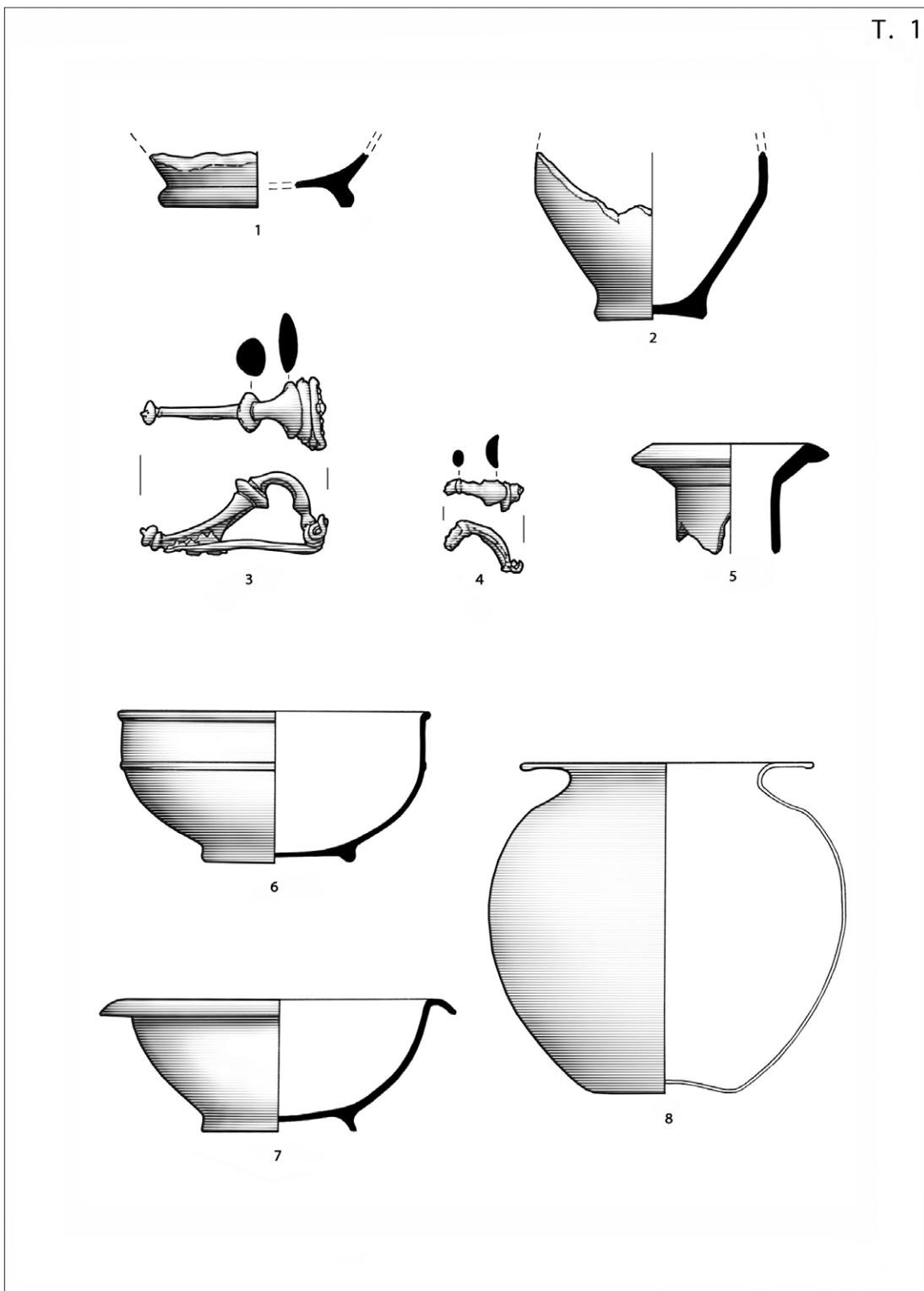
Žumberak for about one hundred years – from the middle of the 1st century AD to the beginning of the second half of the 2nd century AD – the only question that remains open is how they »disappeared« from this area and what was the reason for their disappearance. However, in more recent times new theories were presented concerning their settling down: Did the *Latobici* together with the remaining Celtic tribes settled in the area of today's Slovenia around 300 BC, representing at the time of the Roman conquests the dominant tribe on this territory or can they be connected with the exodus of the Helvetic tribes after the Caesarean wars, or should the *Latobici* perhaps »be looked at as a clan community of the Tauriscs«? In any case, the presence of the *Latobici* in the course of the 1st century and in the first sixty years of the 2nd century AD is richly documented by specific grave forms, very typical pottery vessels (urns and pots), parts of Noric-Pannonian costumes (grave 57) and similar items, whereas such graves are very rare in the second half of the 2nd century. The reason surely lies in the Marcomanic wars, the arrival of Roman legions from Eastern provinces that brought with them the plague and dangers of war and destruction that probably made the population move to other parts of the Empire.

Translated by: Agnes Milovan

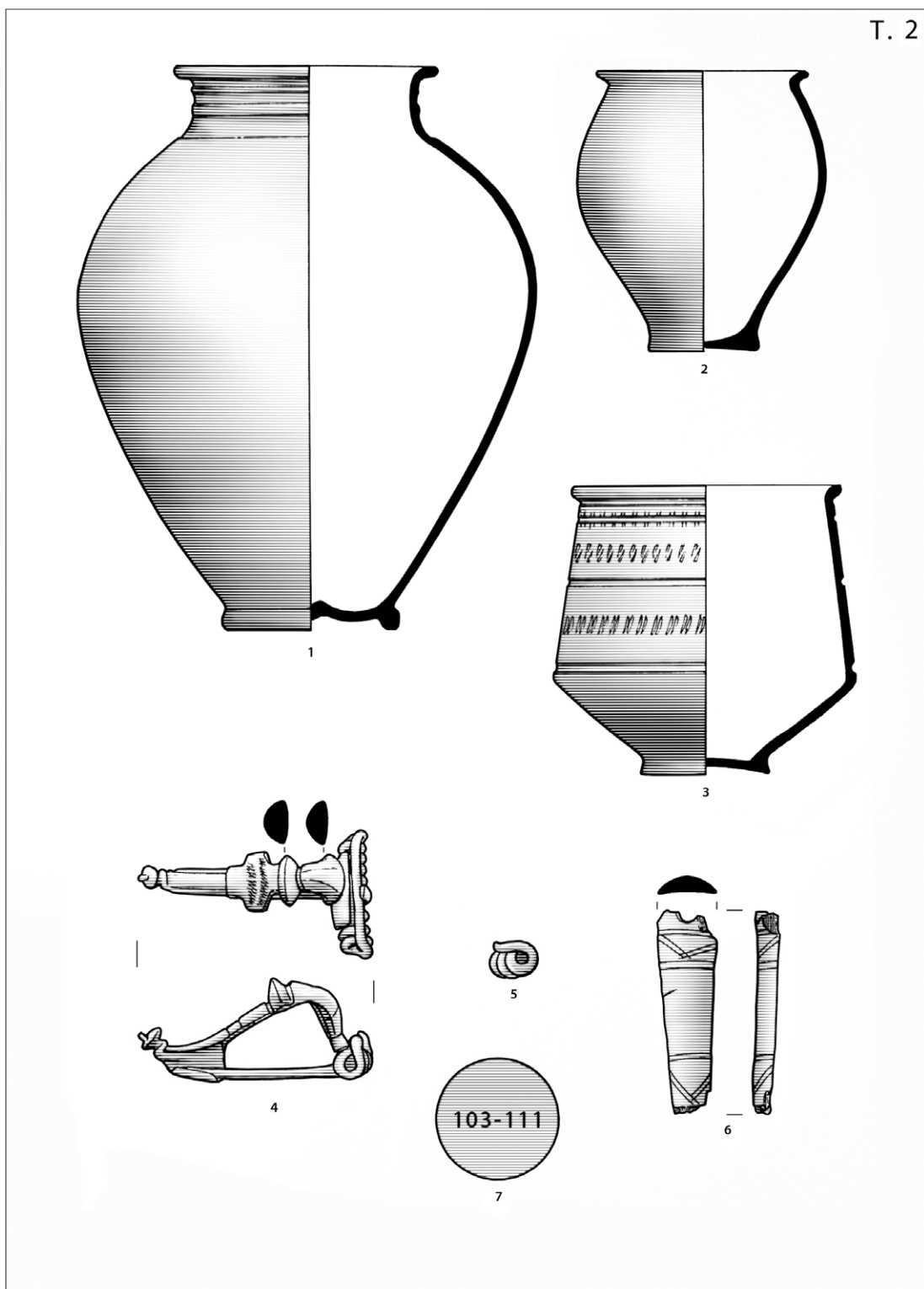
Rukopis primljen: 12.VI.2007.

Rukopis prihvaćen: 28.VI.2007.

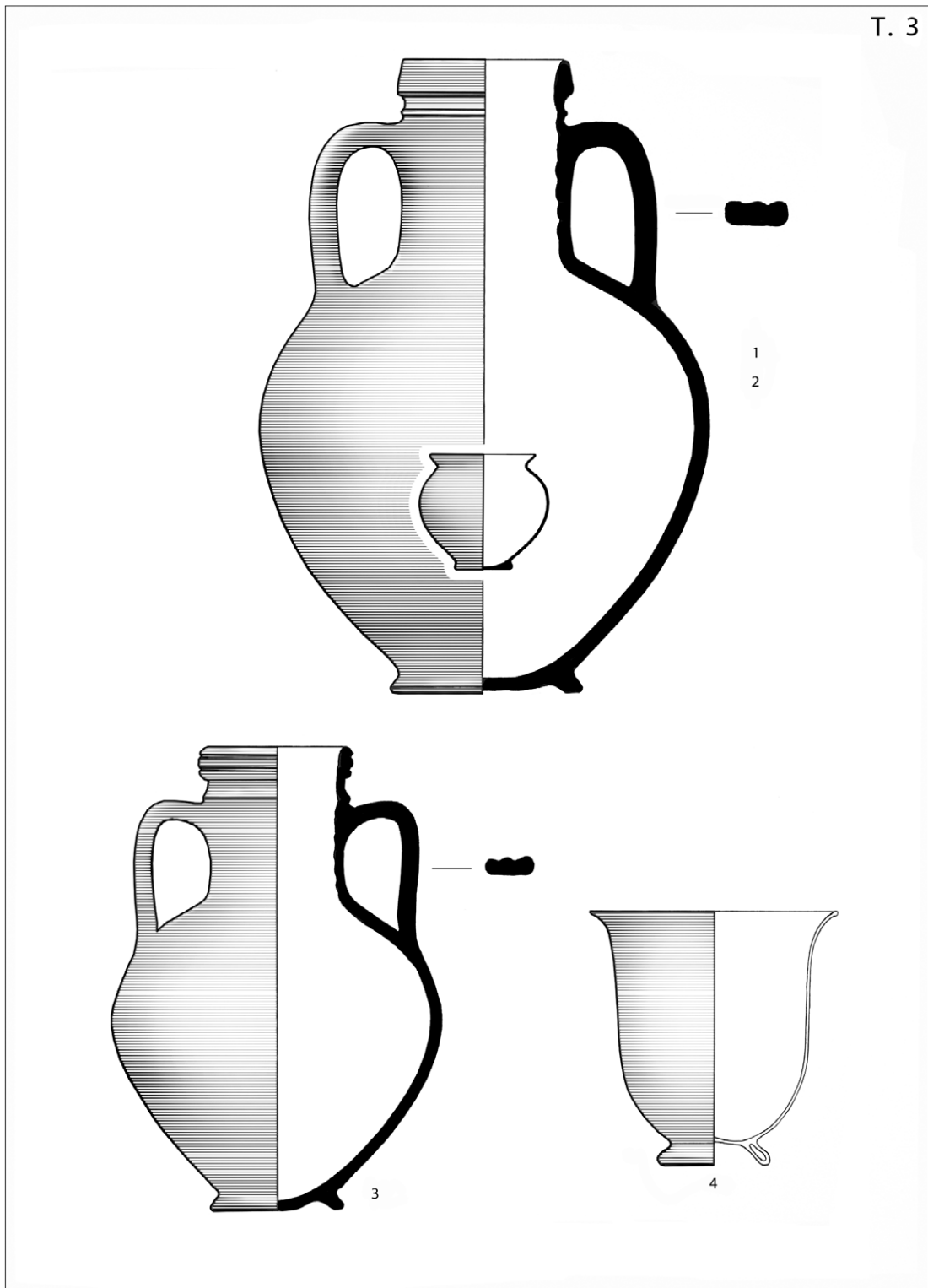
T. 1

1.) M: 1-1/4; 2, 3, 4, 5, 6, 7 – 1/2; 8 – 1/3

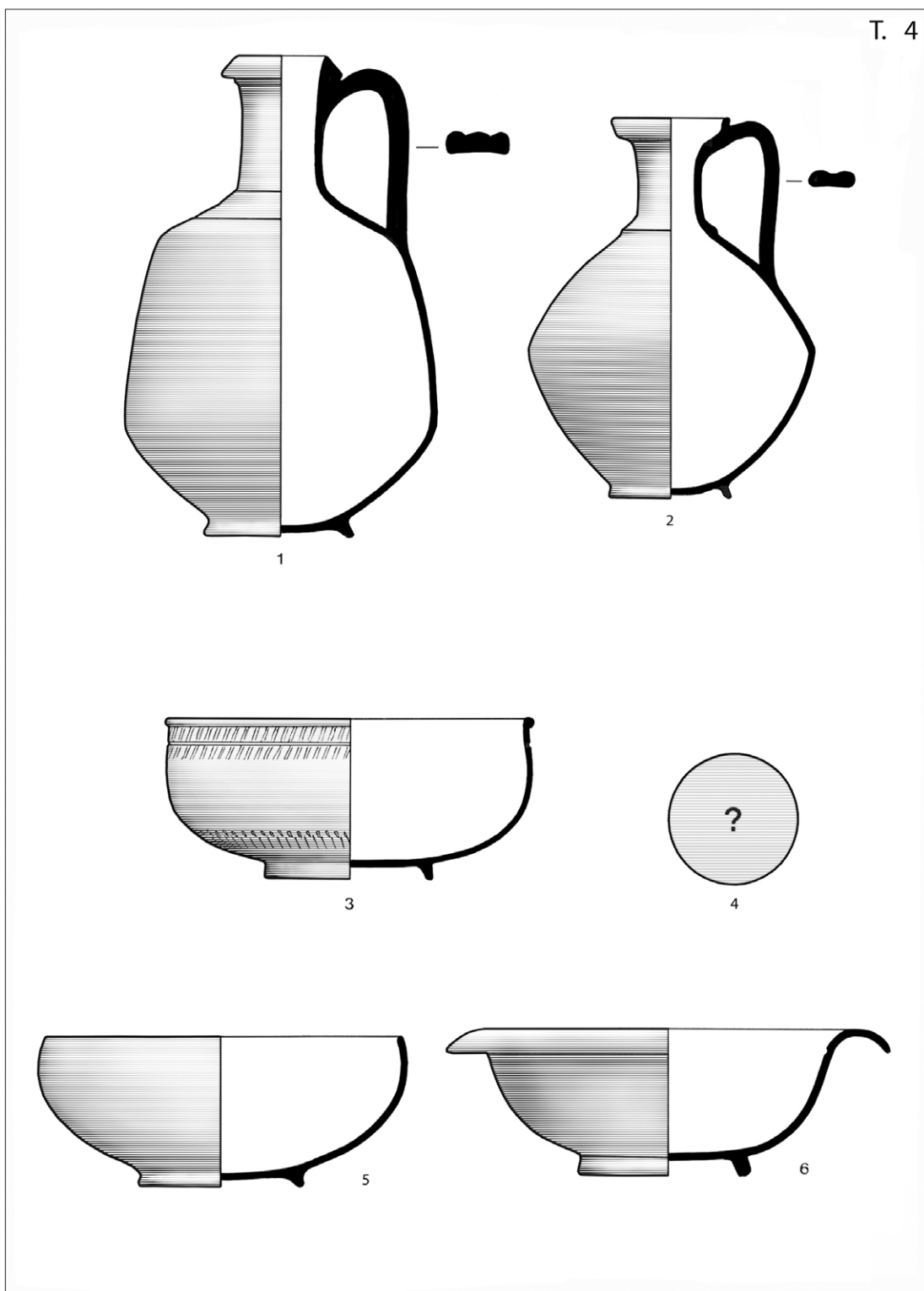

2.) M: 1-1/4; 2, 3, - 1/2; 4, 5, 6 - 1/1

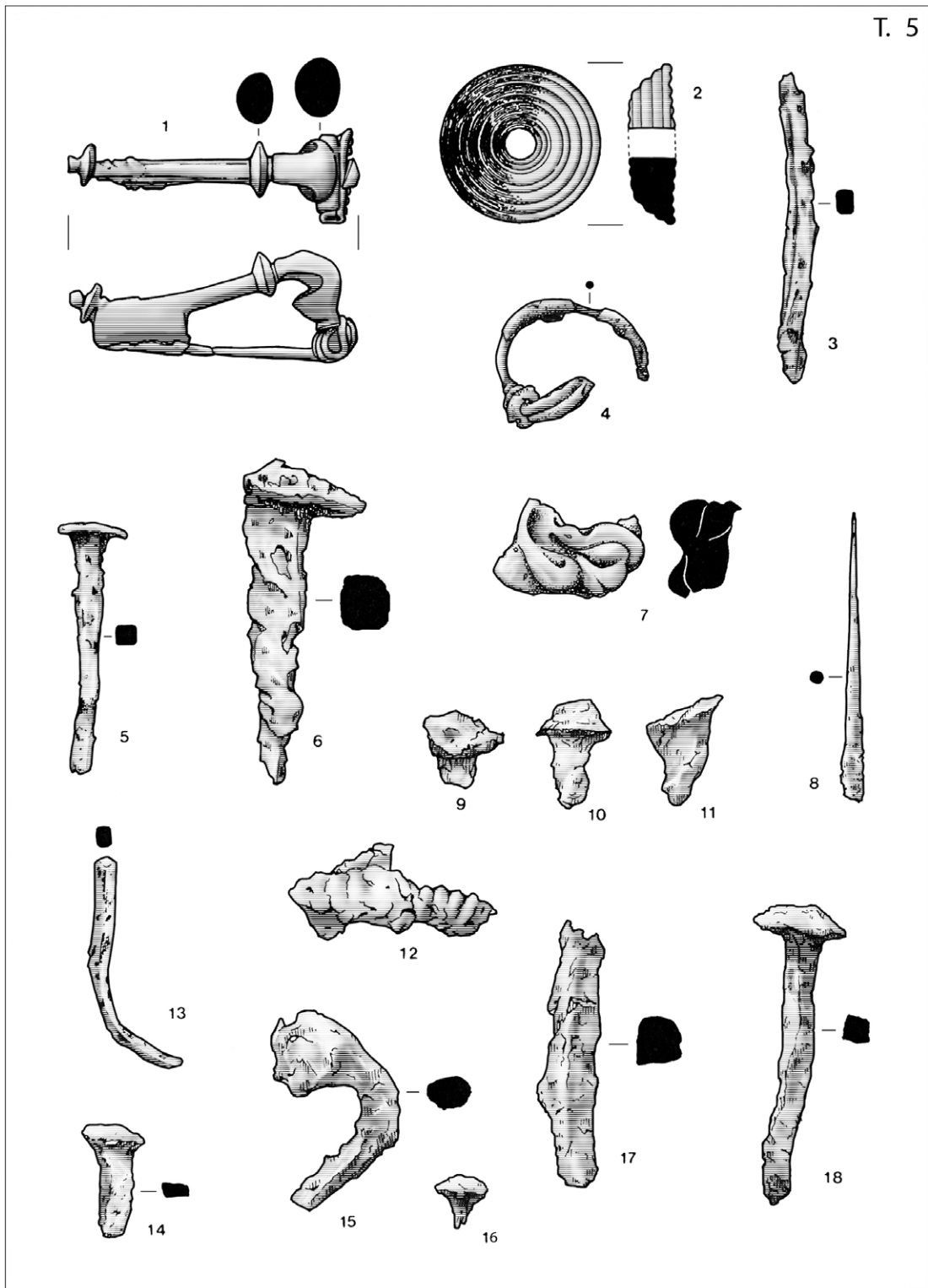

3.) M: 1,2 – 1/4; 3 – 1/3; 4 – 1/2

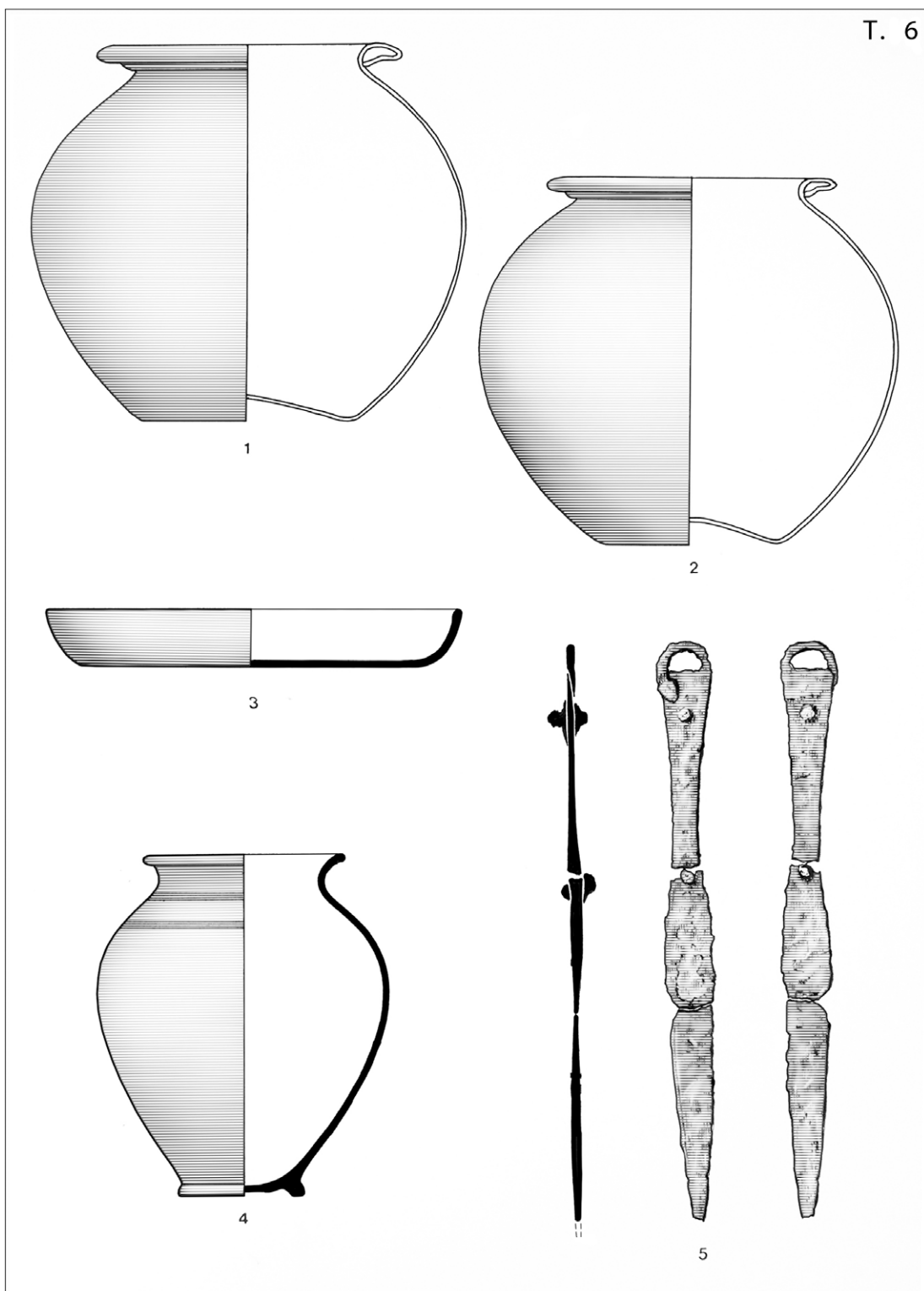

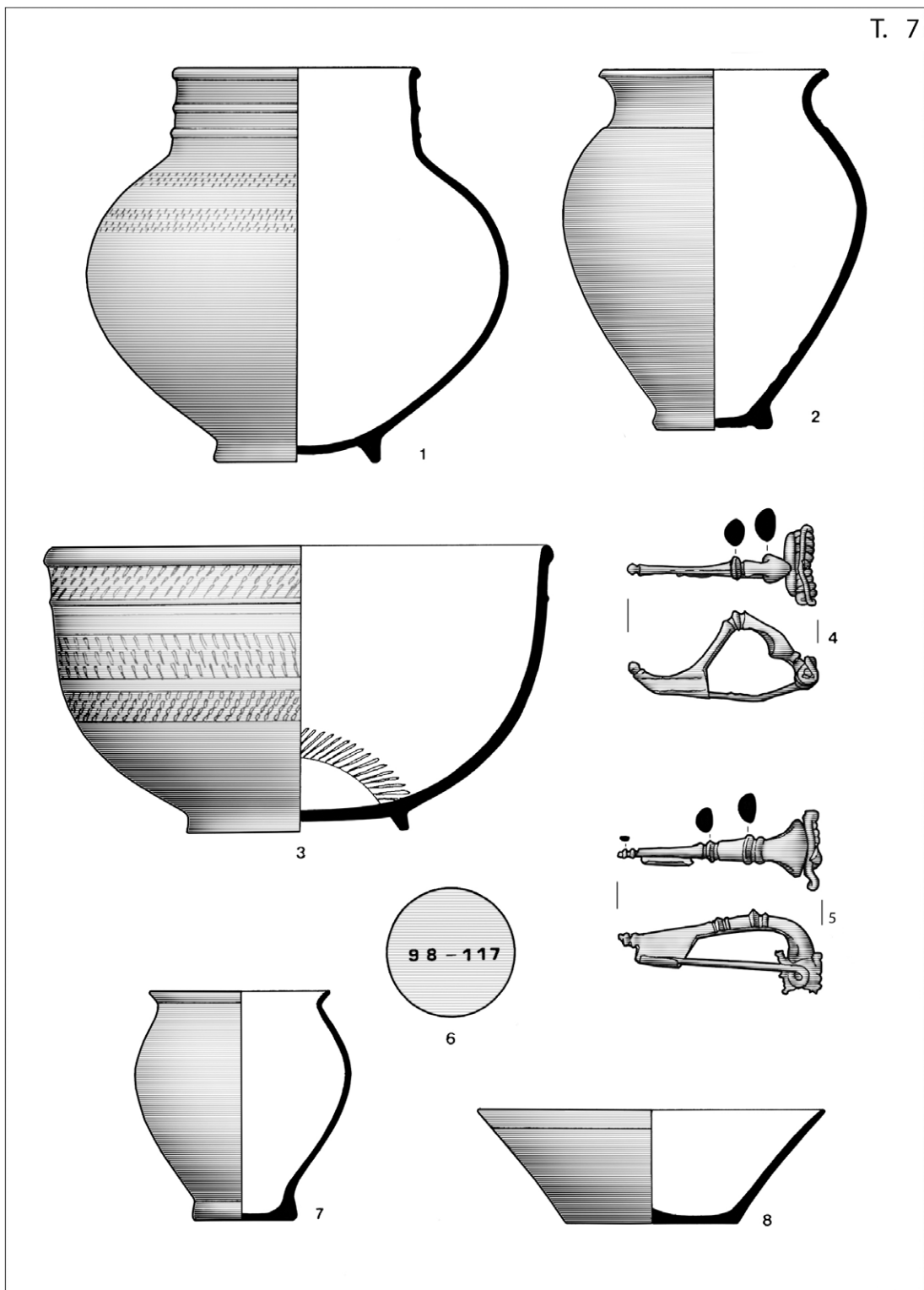
4.) M: 1, 2 – 1/3; 3, 5, 6 – 1/2

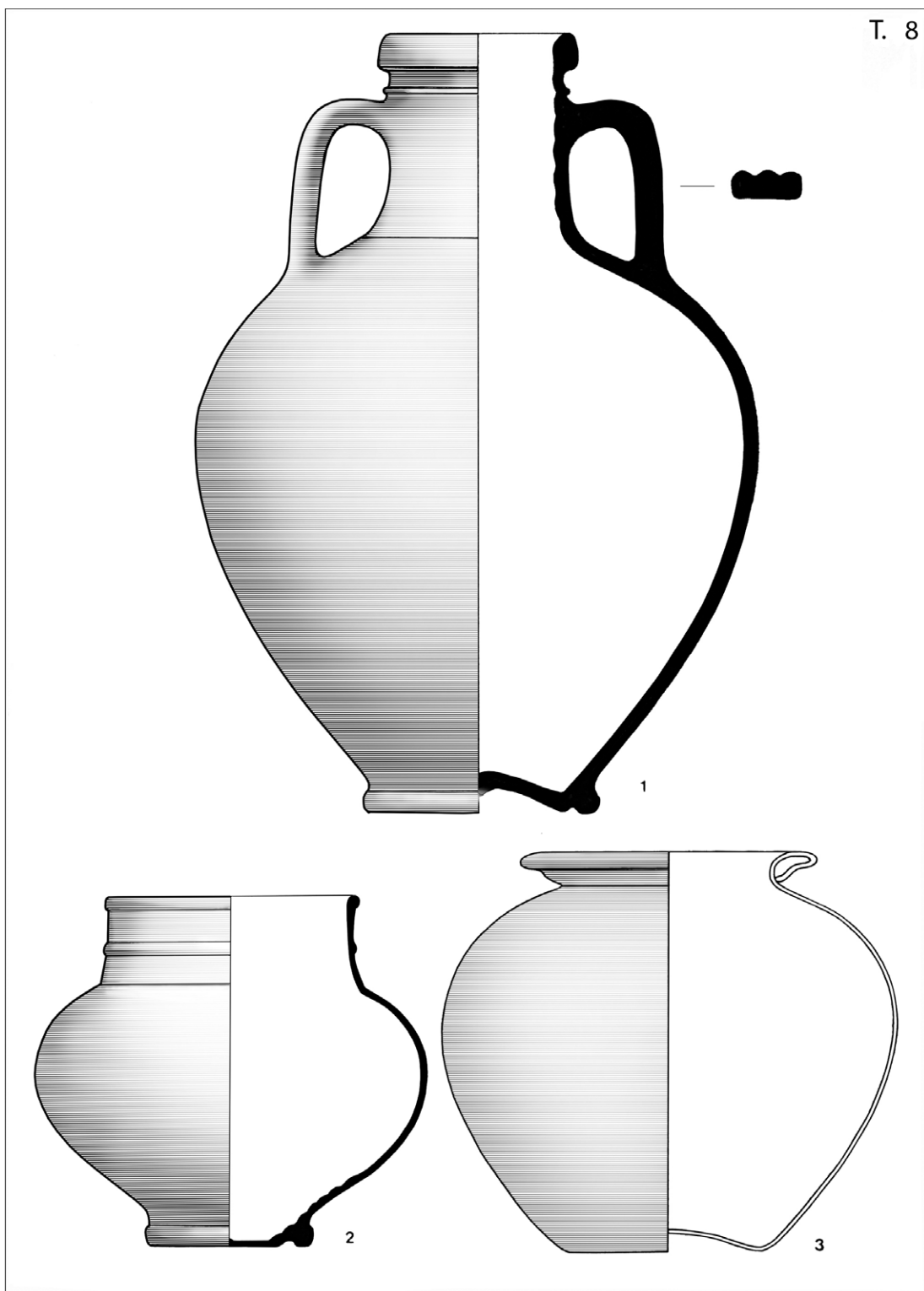
5.) M: sve 1/1

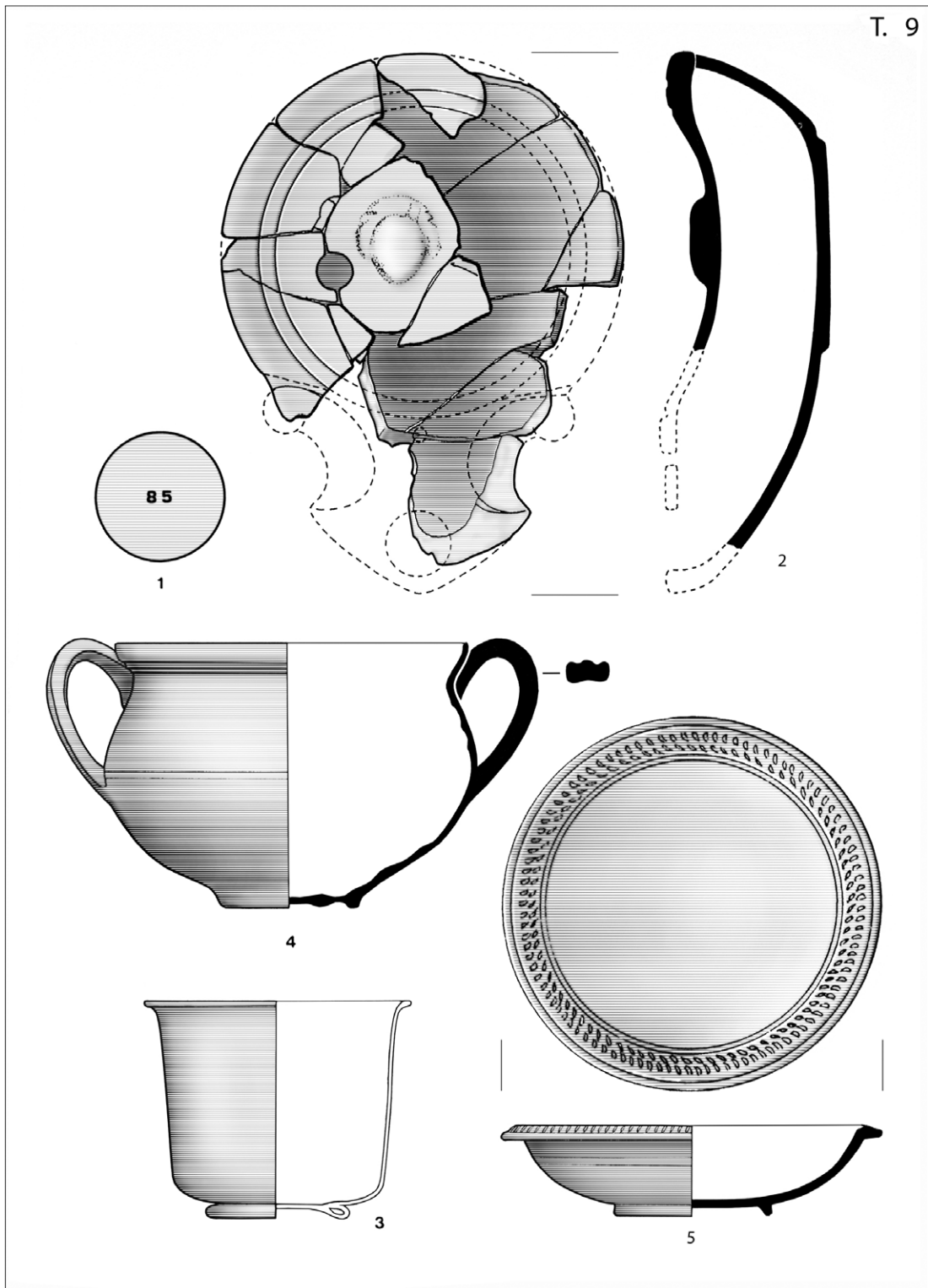
6.) M: 1, 2, 5 – 1/2; 3 – 1/3; 4 – 1/4

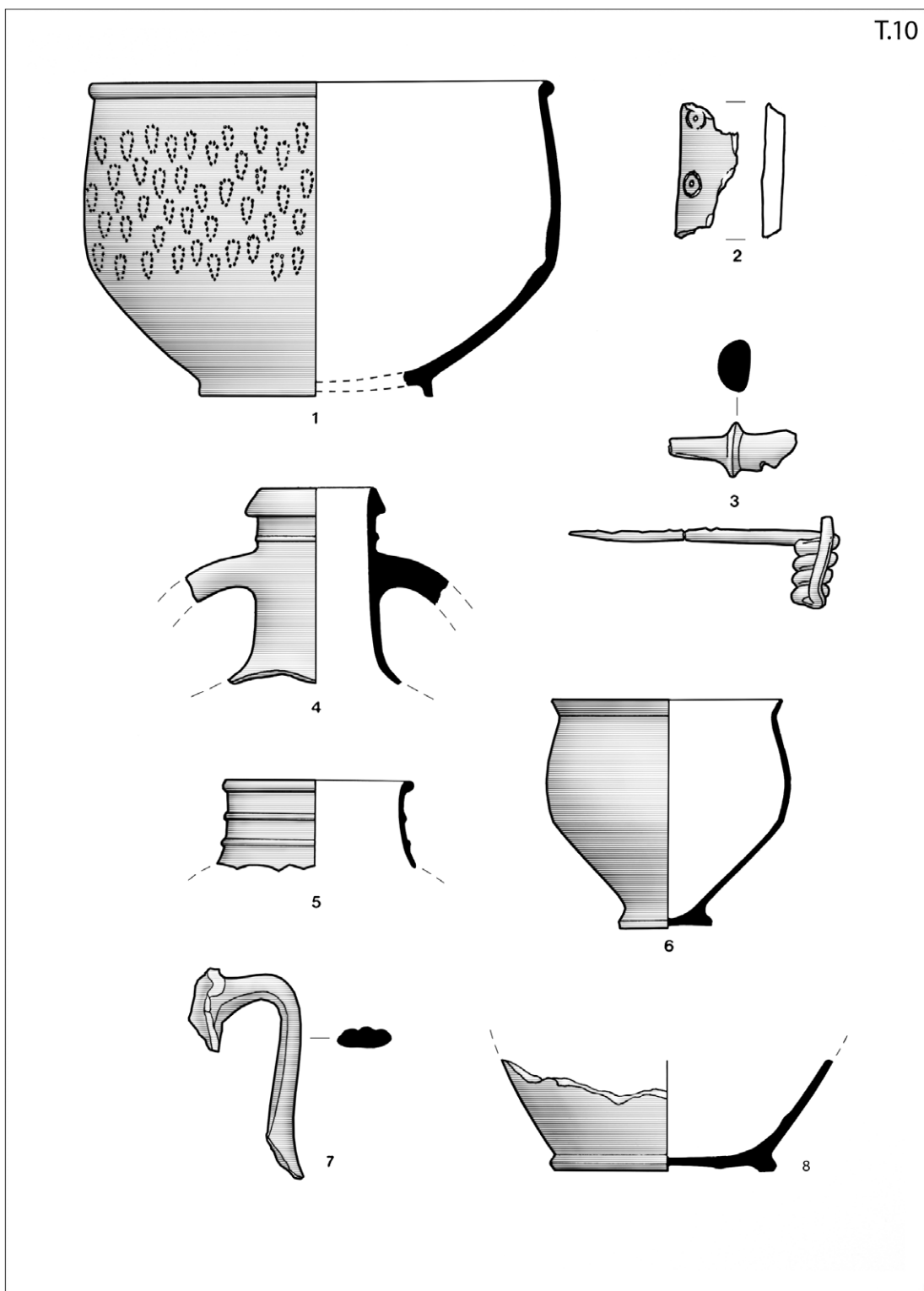
7.) M: 1, 2, 3 – 1/3; 4, 5, 7, 8 – 1/2

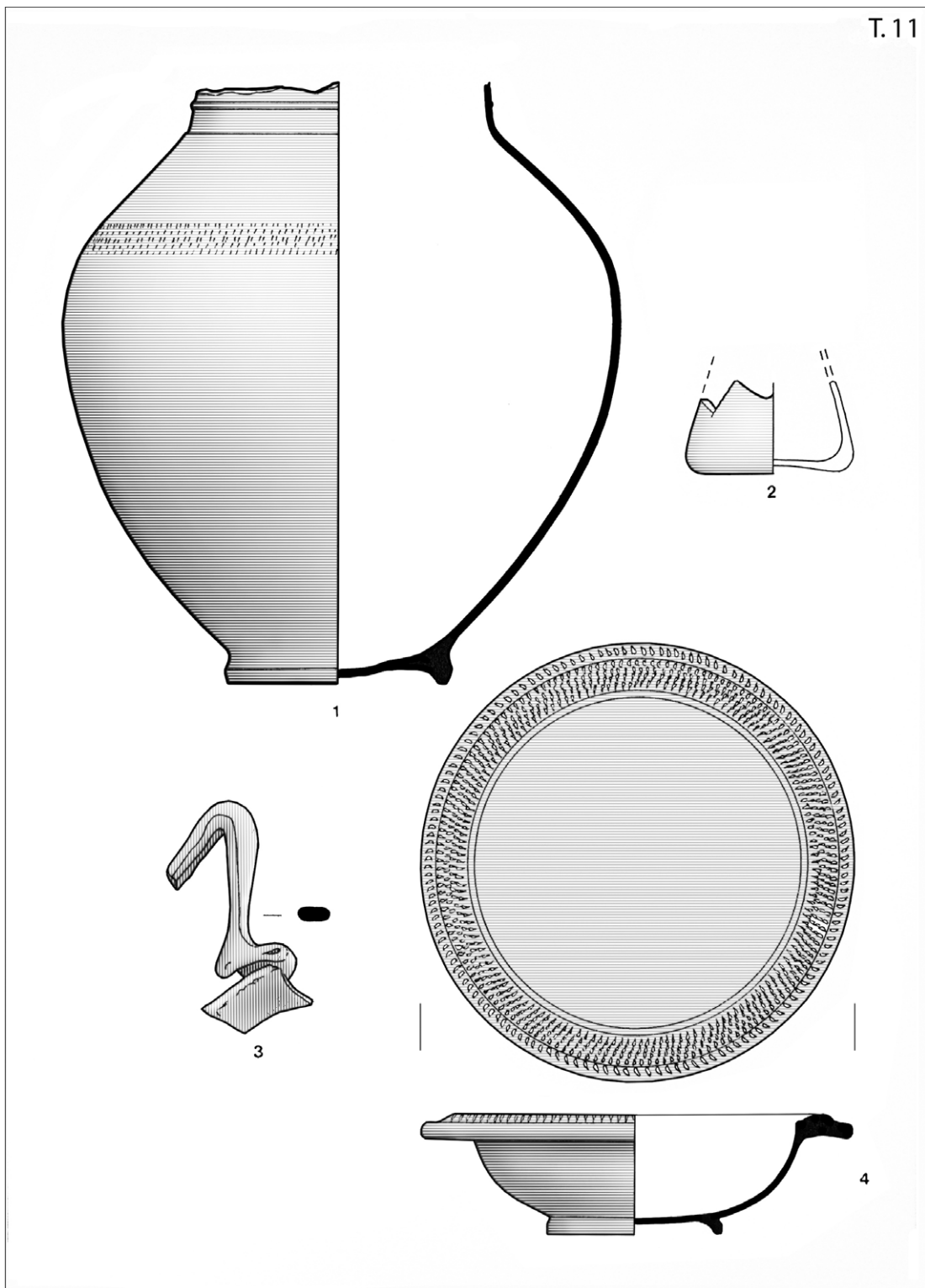
8.) M: 1 – 1/4; 2 – 1/2; 3 – 1/3

9.) M: 2 – 1/1; 3, 4 – 1/2; 5 – 1/3

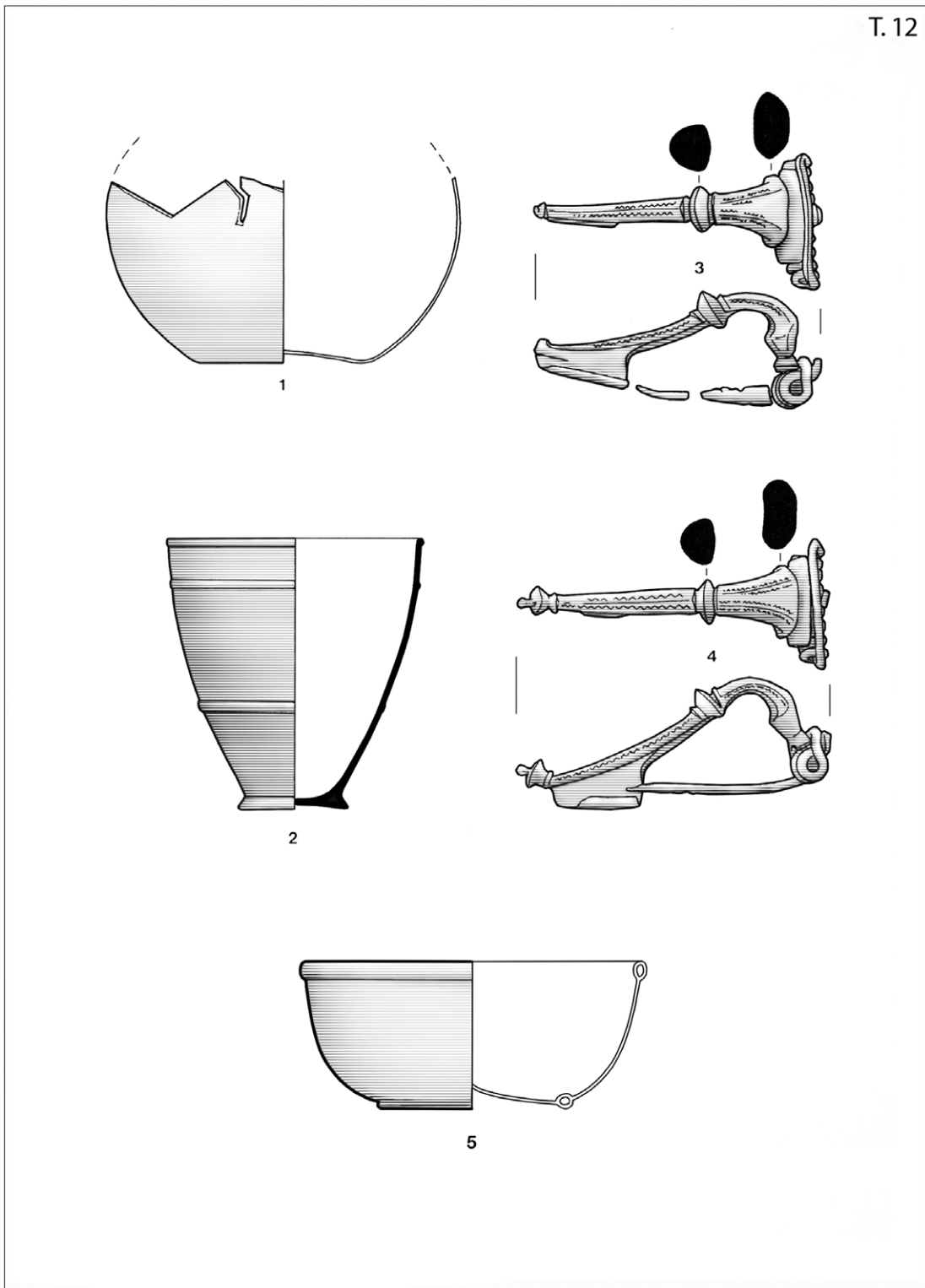

10.) M: 1, 4 – 1/3; 2, 3 – 1/1; 5, 7, 8 – 1/4; 6 – 1/2

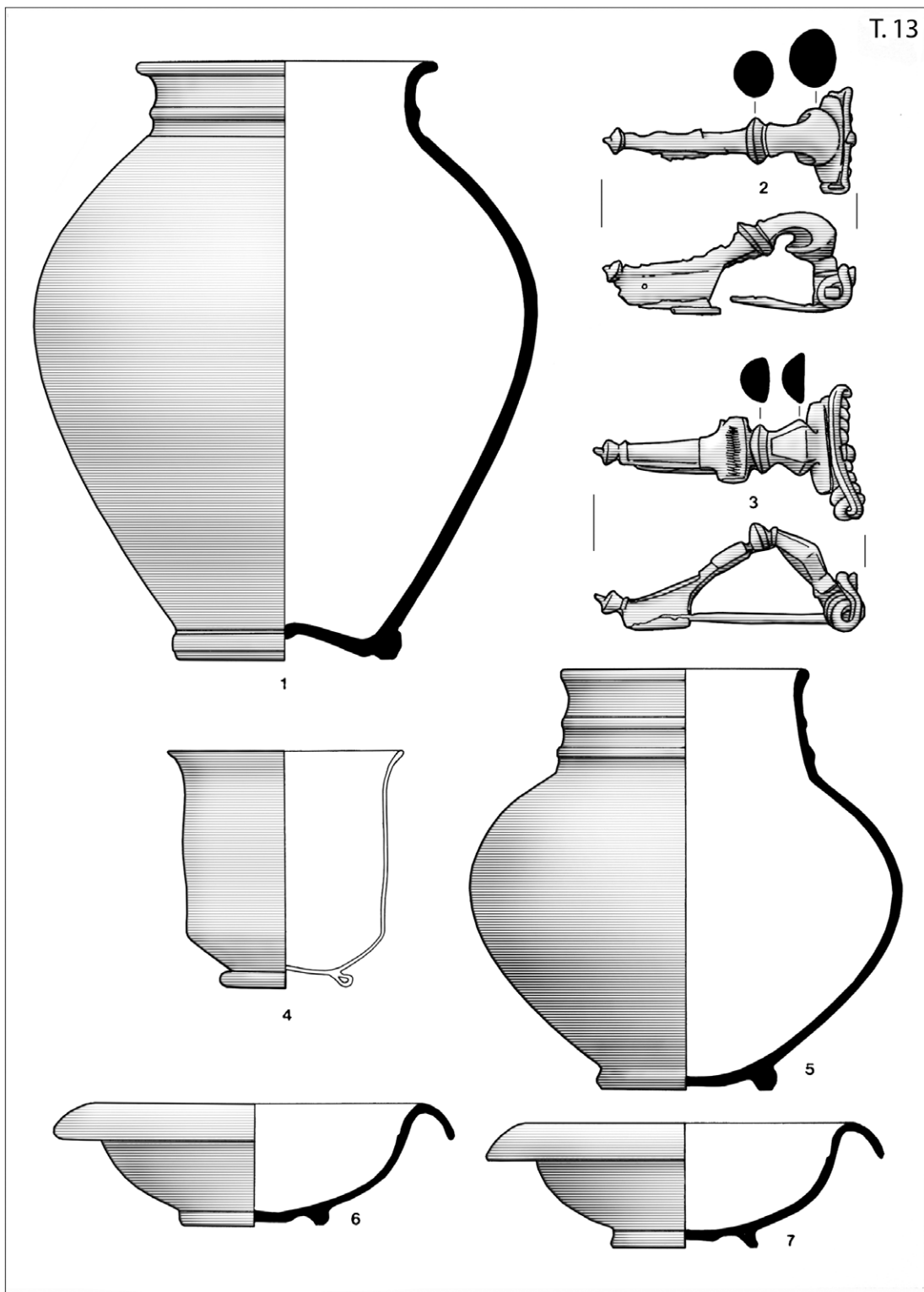

11.) M: 1 – 1/4; 2, 3 – 1/1; 4 – 1/2

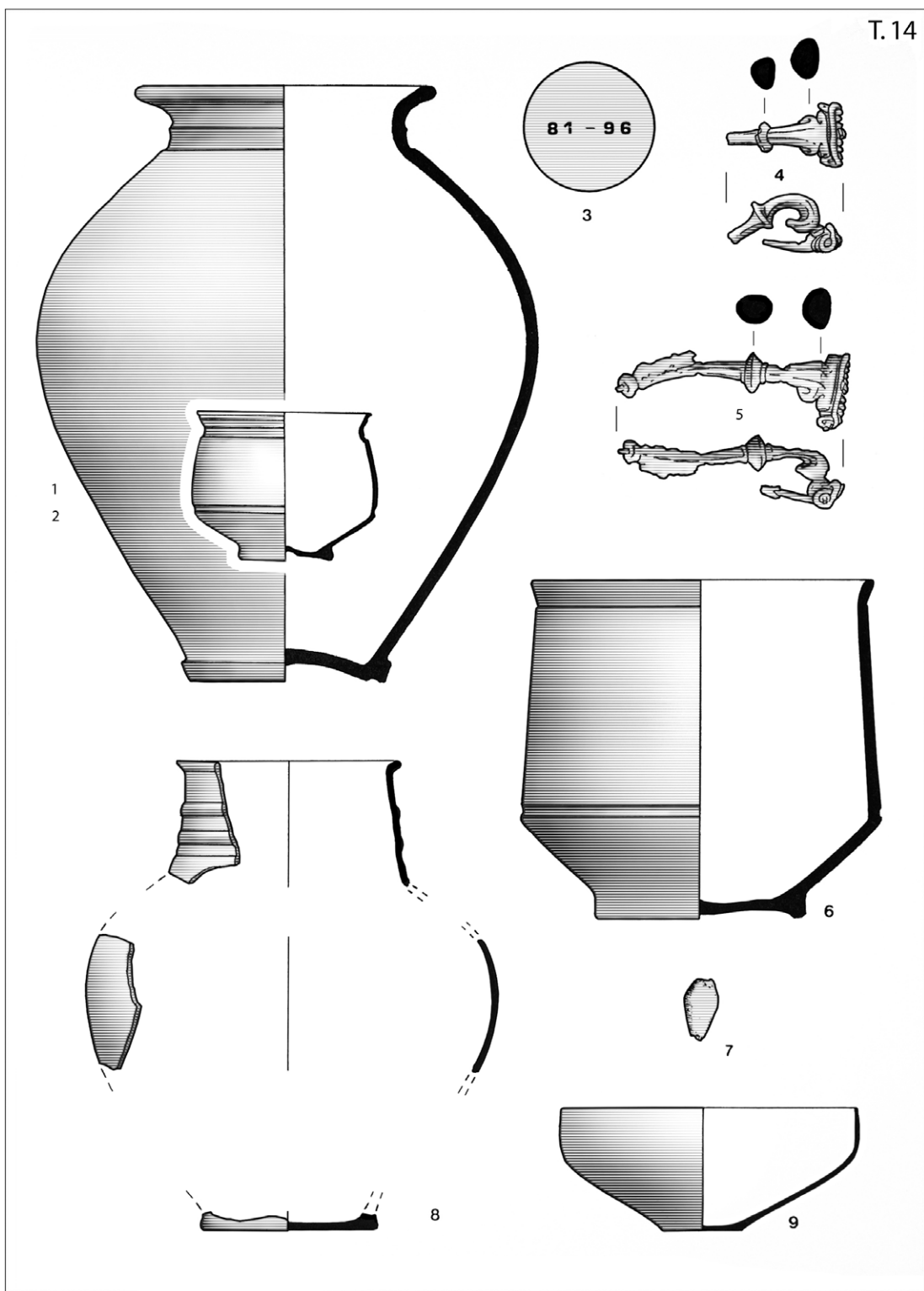

12.) M: 1 – 1/3; 2, 5 – 1/2; 3, 4 – 1/1

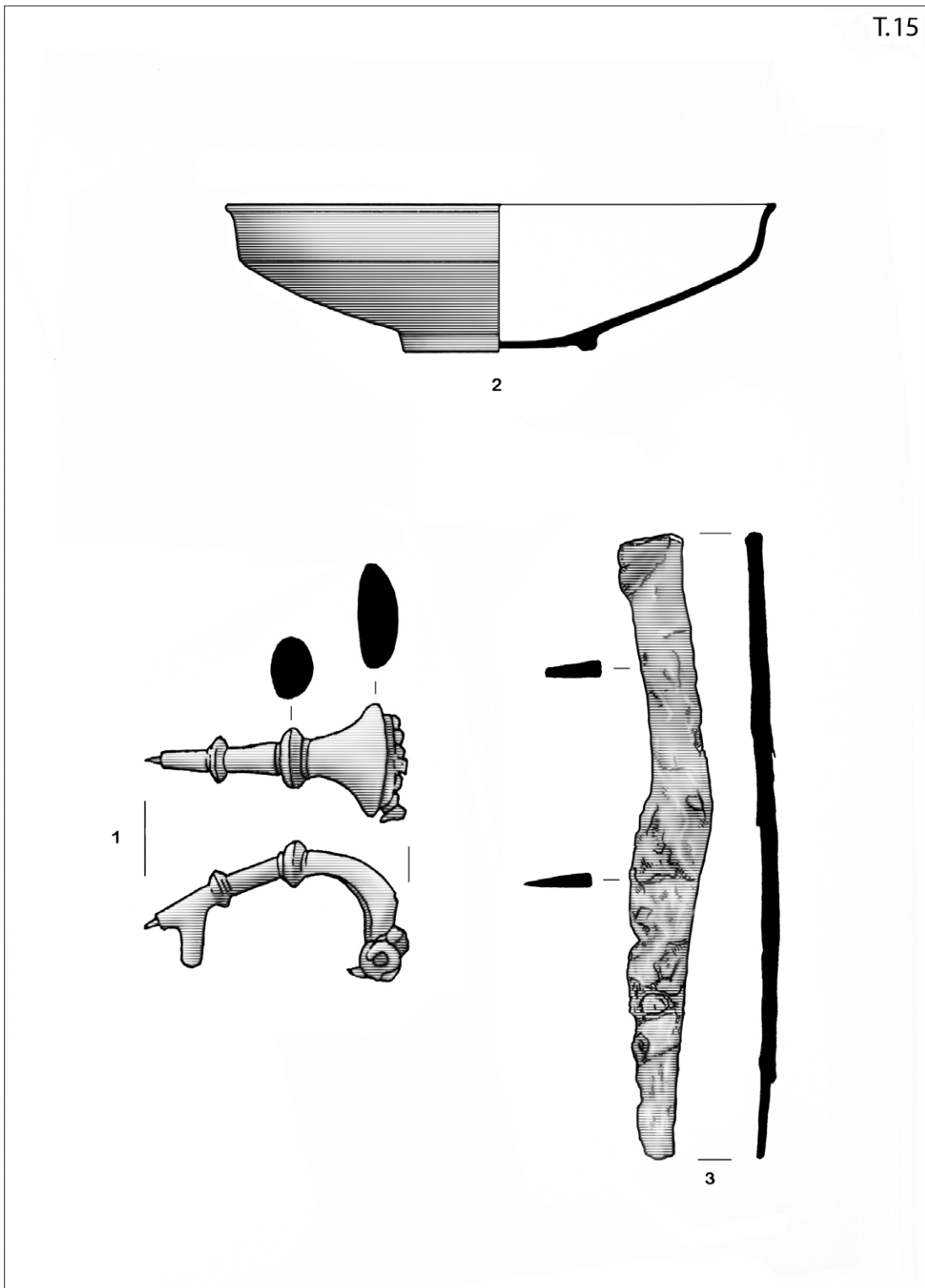

13.) M: 1 – 1/4; 2, 3 – 1/1; 4, 6, 7 – 1/2; 5 – 1/3

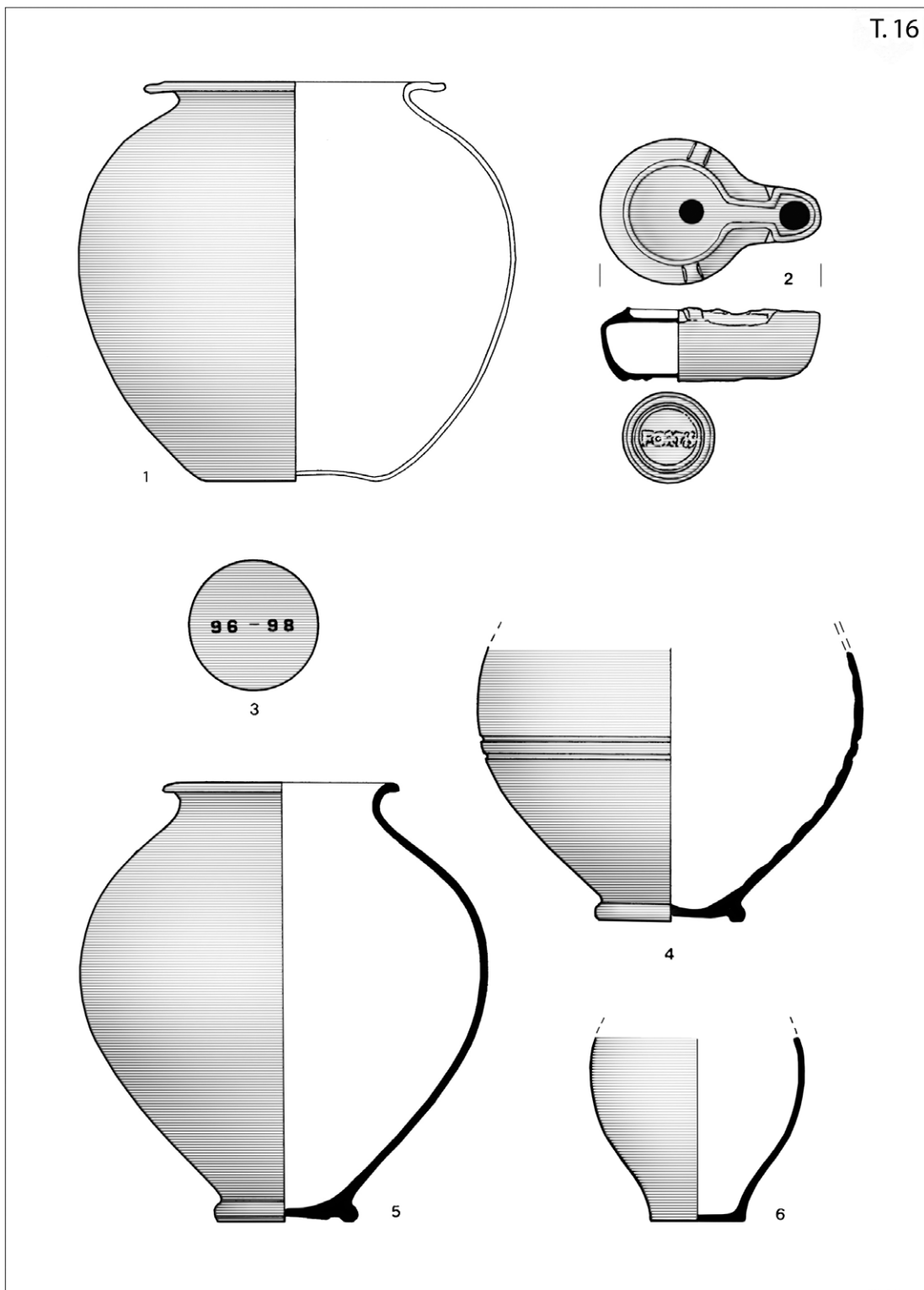
14.) M: 1 – 1/4; 2, 8 – 1/3; 4, 7 – 1/1; 5, 6, 9 – 1/2

T.15

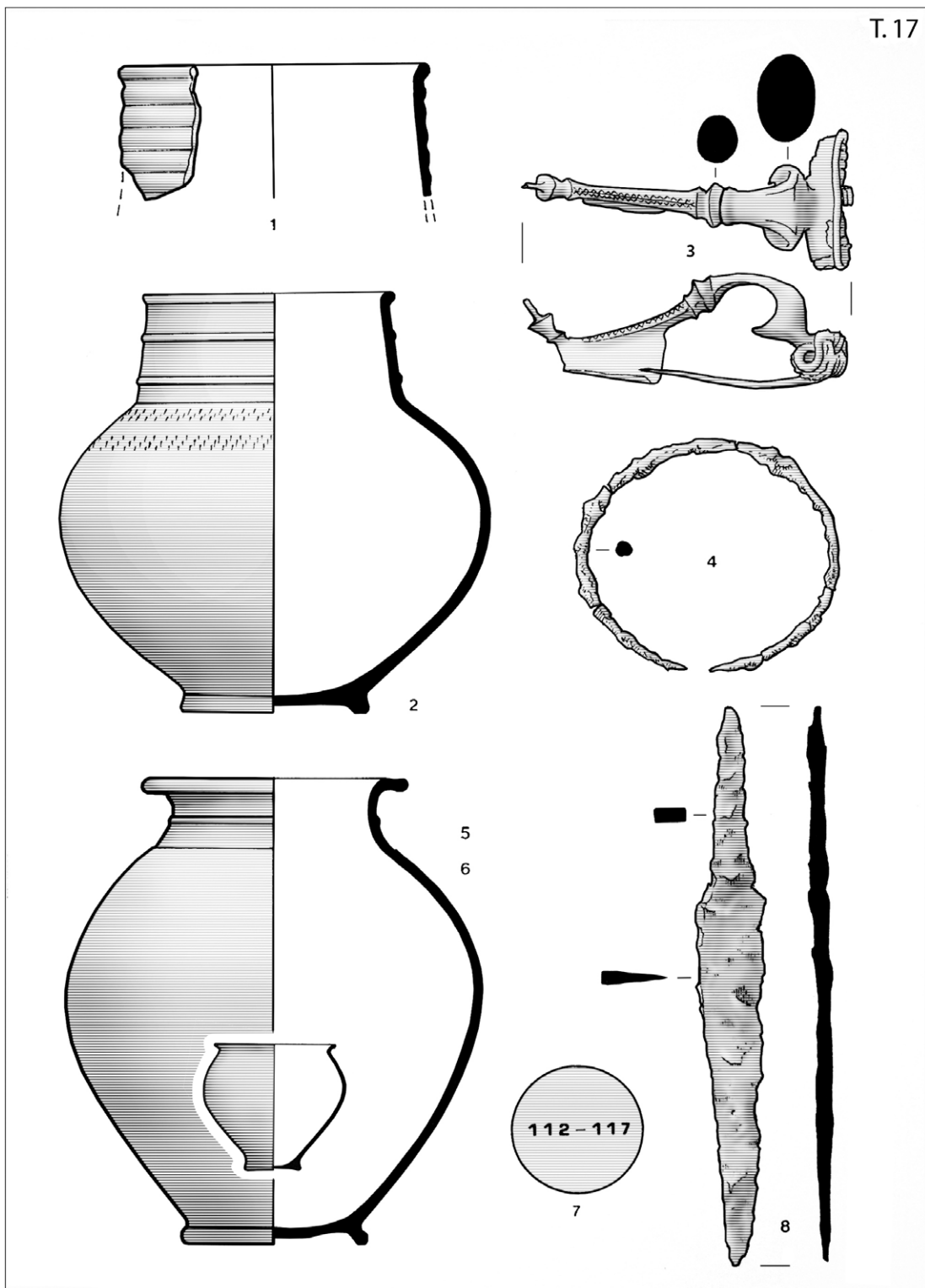

15.) M: 1, 3 – 1/2; 2 – 1/3

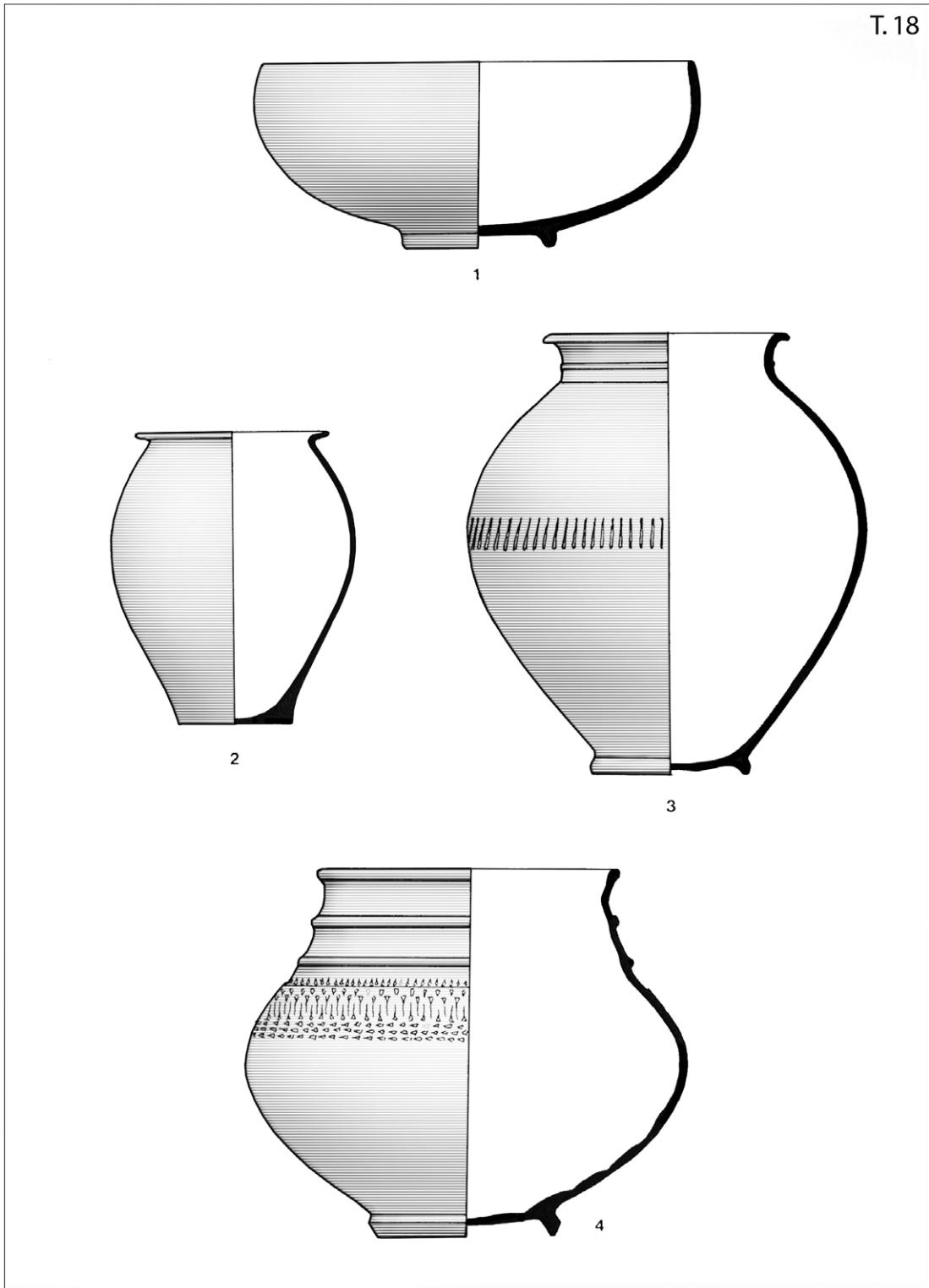
T. 16

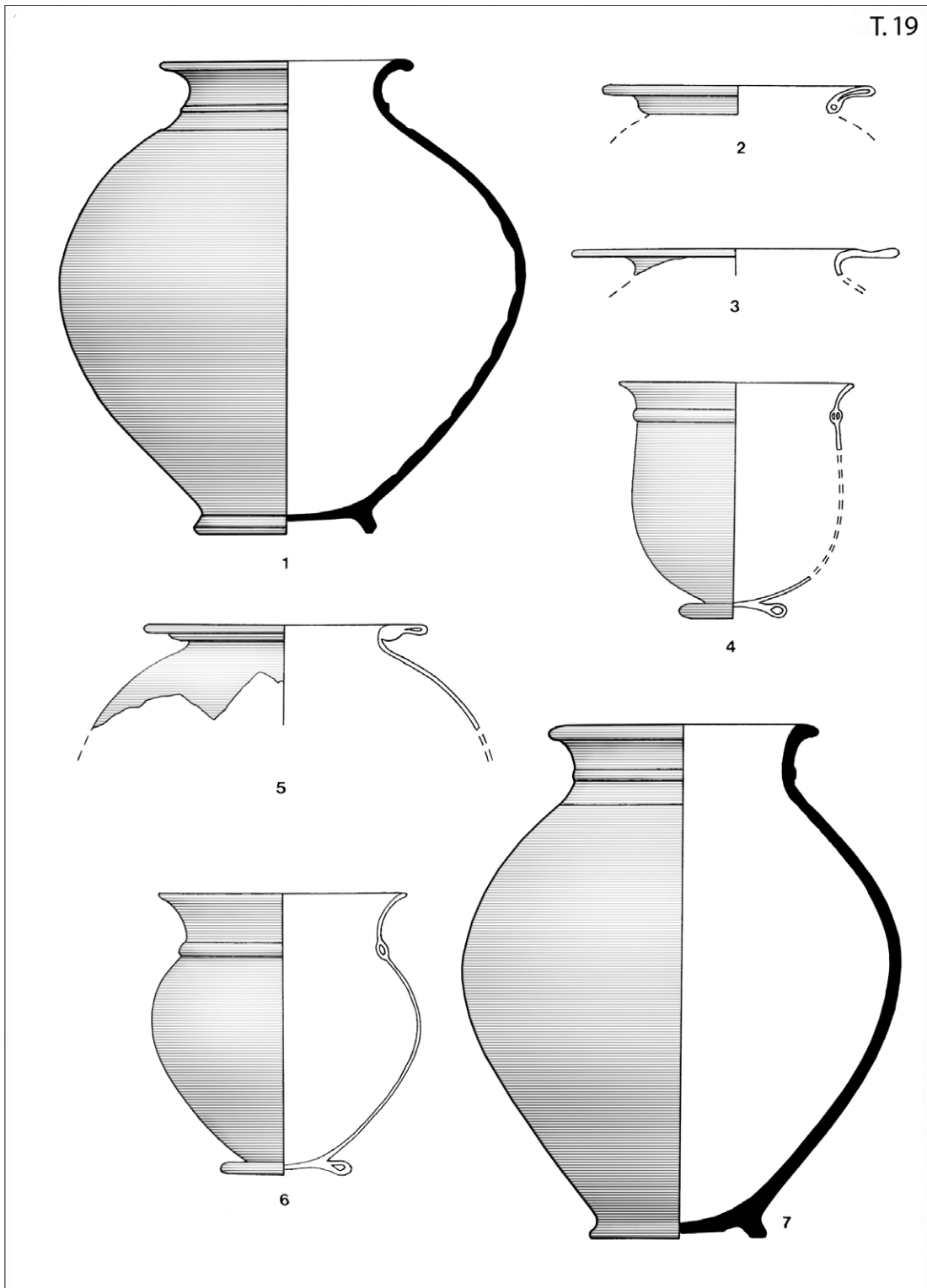
16.) M: 1 – 1/3; 2, 6 – 1/2; 4, 5 – 1/3

17.) M: 1, 4, 8 – 1/2; 2, 5 – 1/3; 3 – 1/1; 6 – 1/4

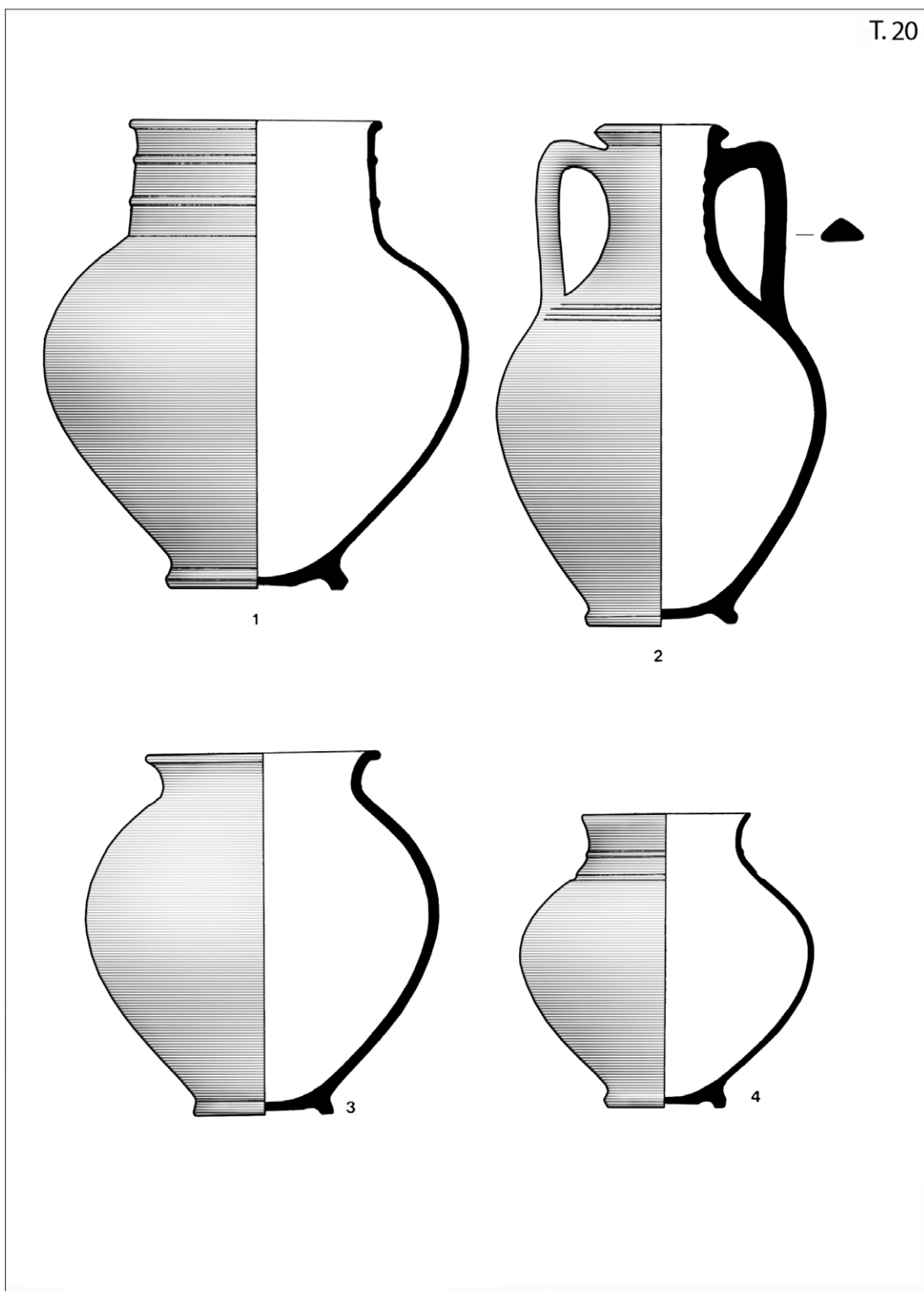

18.) M: 1 – 1/4; 2, 4 – 1/2; 3 – 1/3

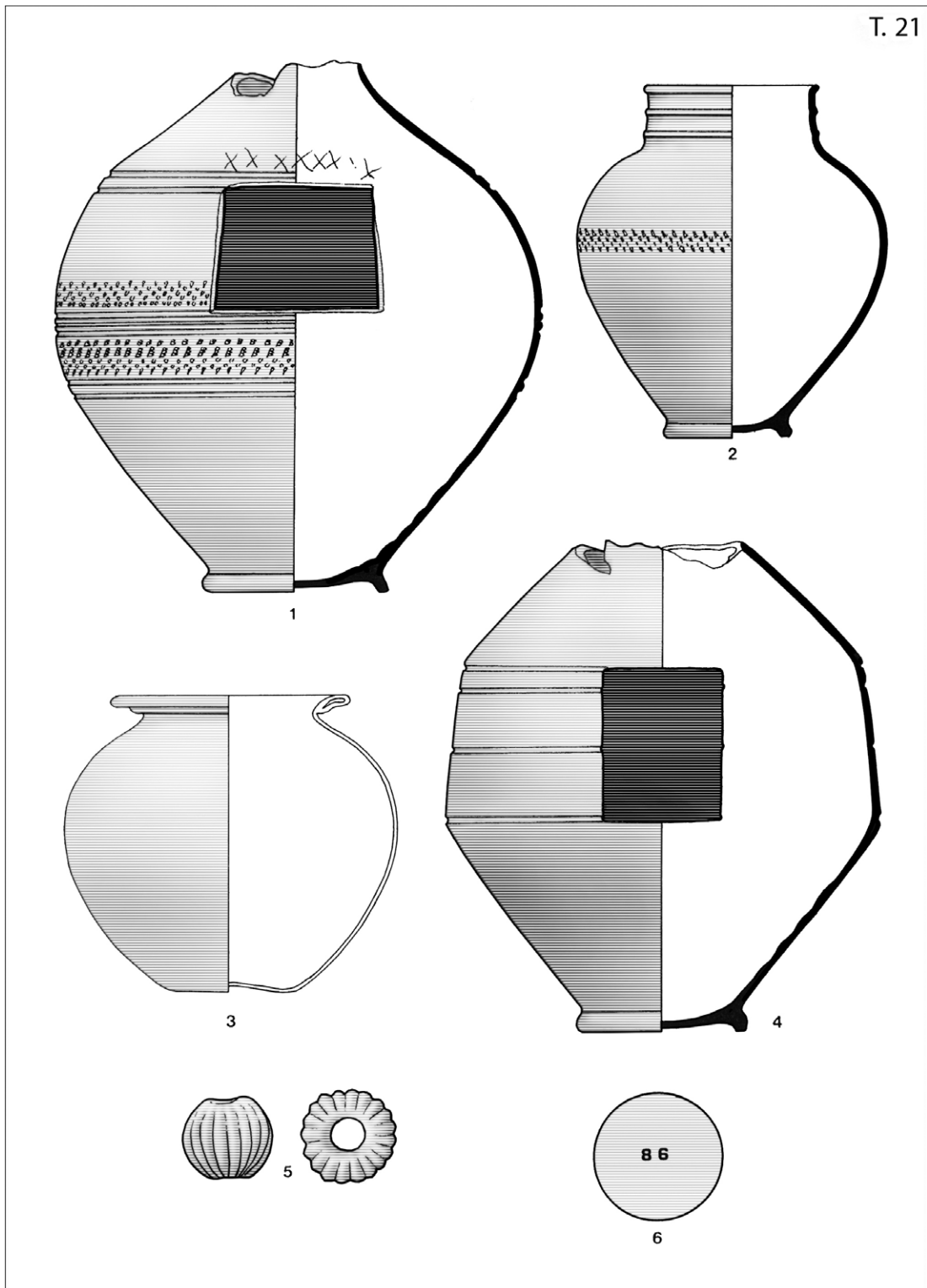

19.) M: 1 – 1/4; 2, 4 – 1/2; 3 – 1/3

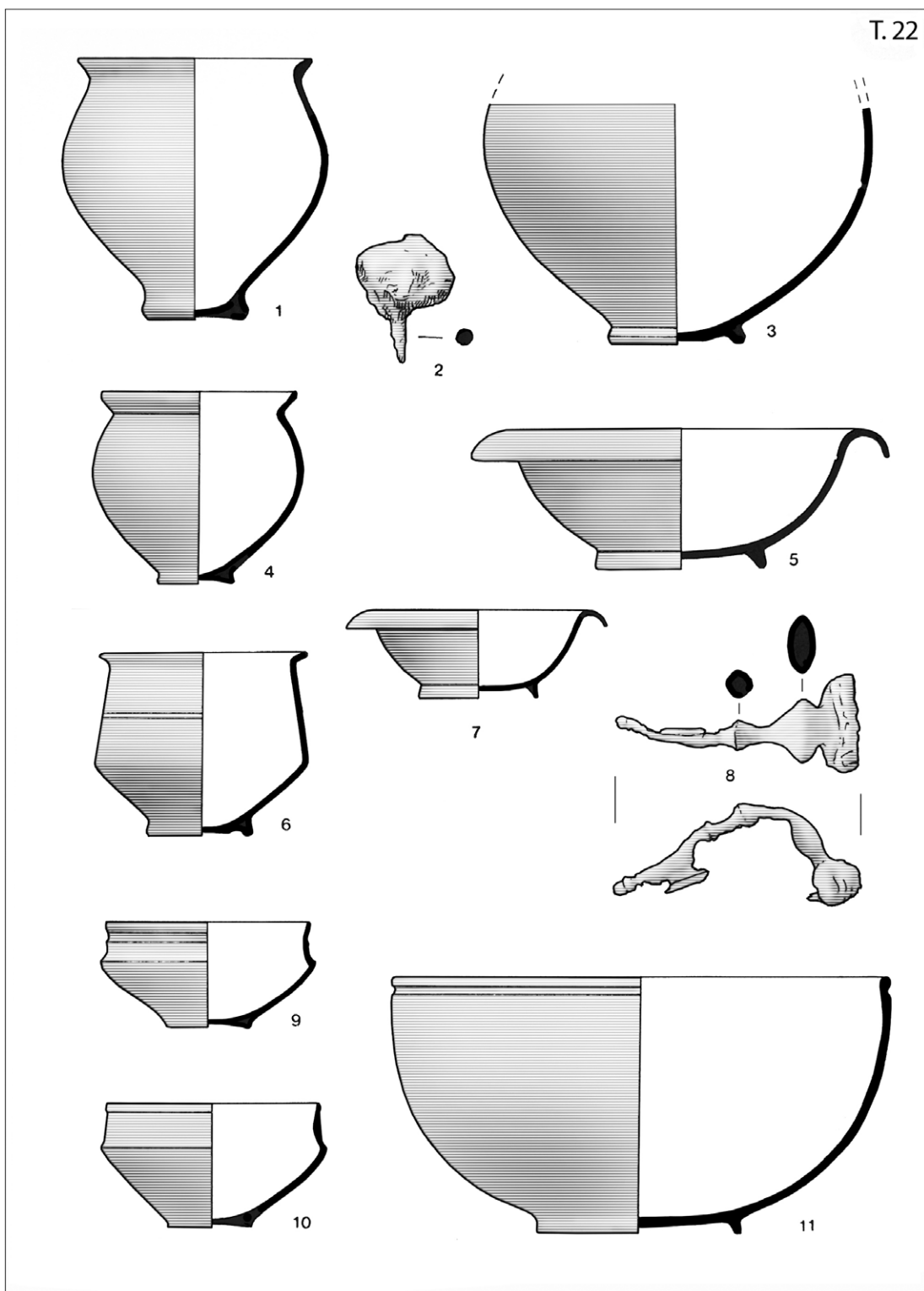

20.) M: 1, 4 – 1/3; 2, 3 – 1/4

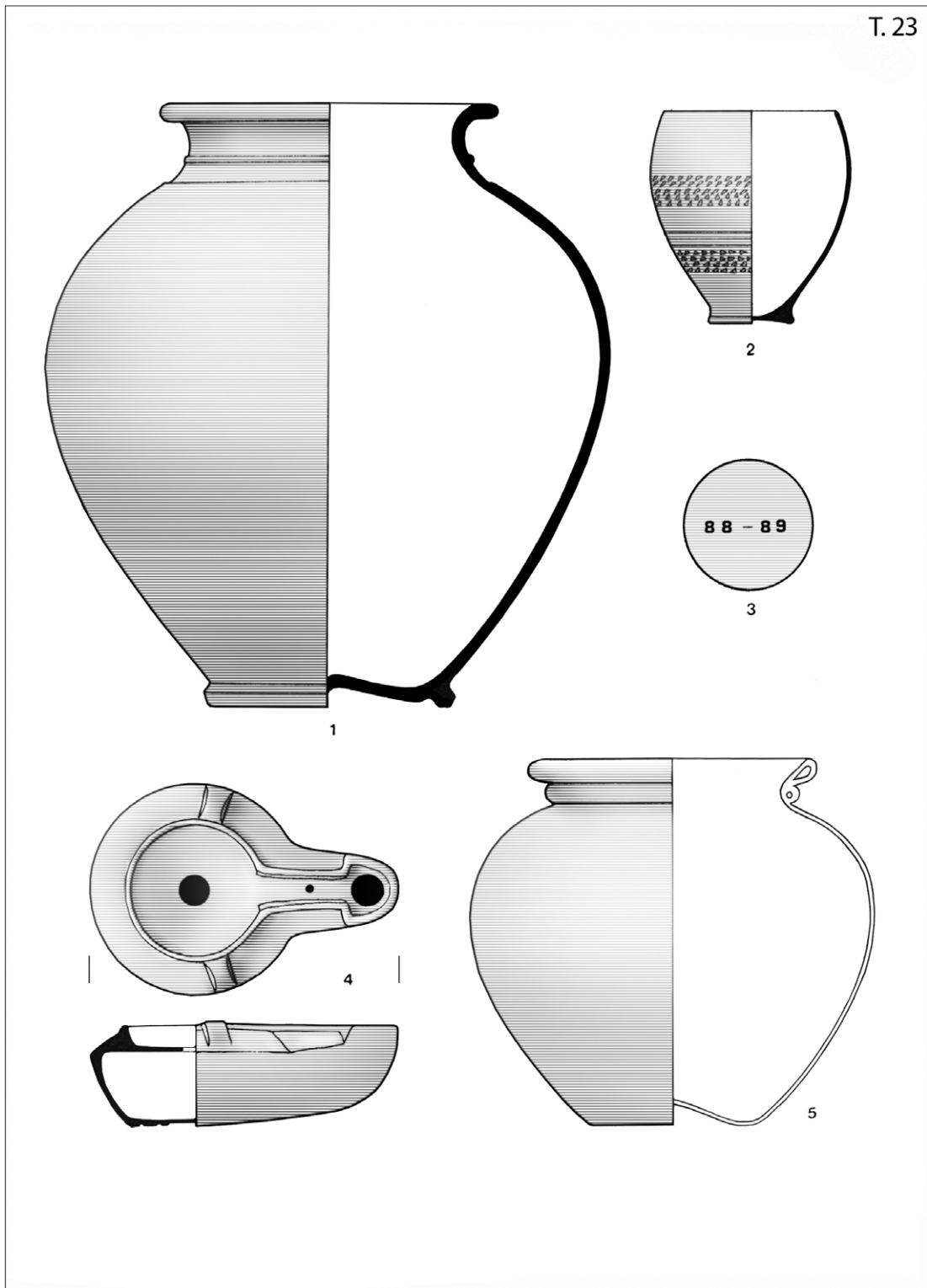

21.) M: 1, 2, 3, 4 – 1/3; 5 – 1/1

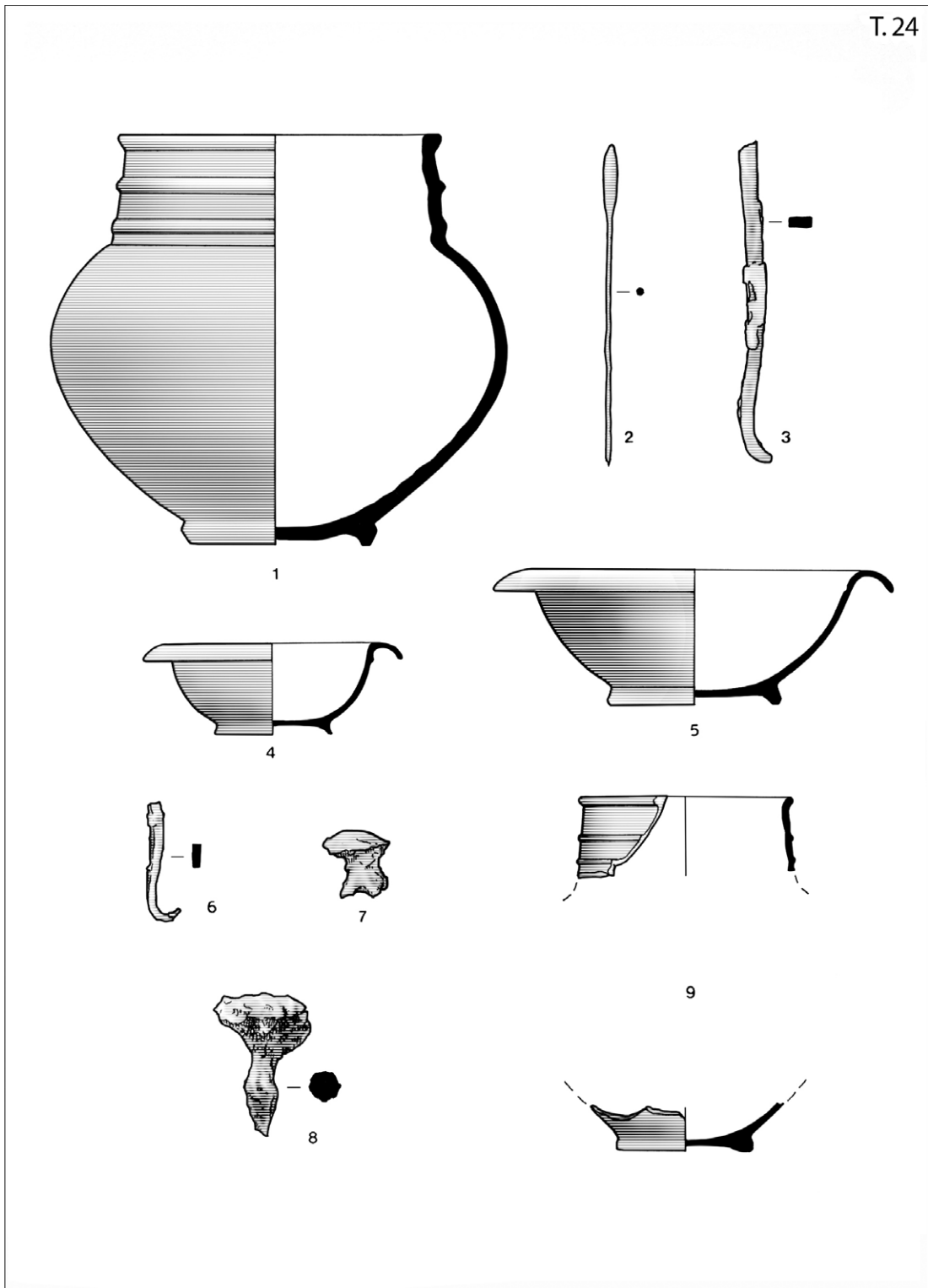

22.) M: 1, 4, 5, 6, 9, 10 – 1/2; 2, 8 – 1/1; 3, 7, 11 – 1/3

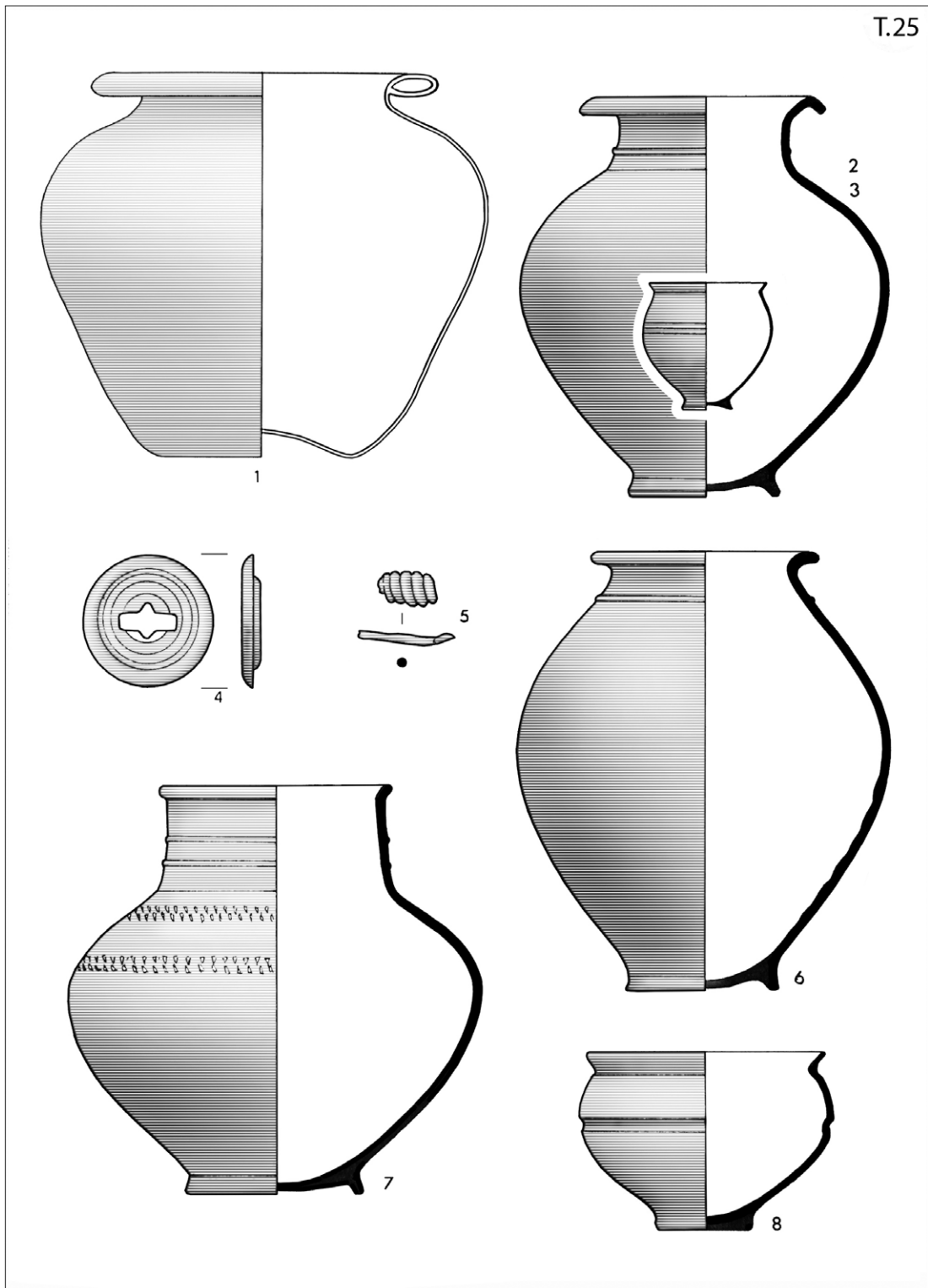
T. 23

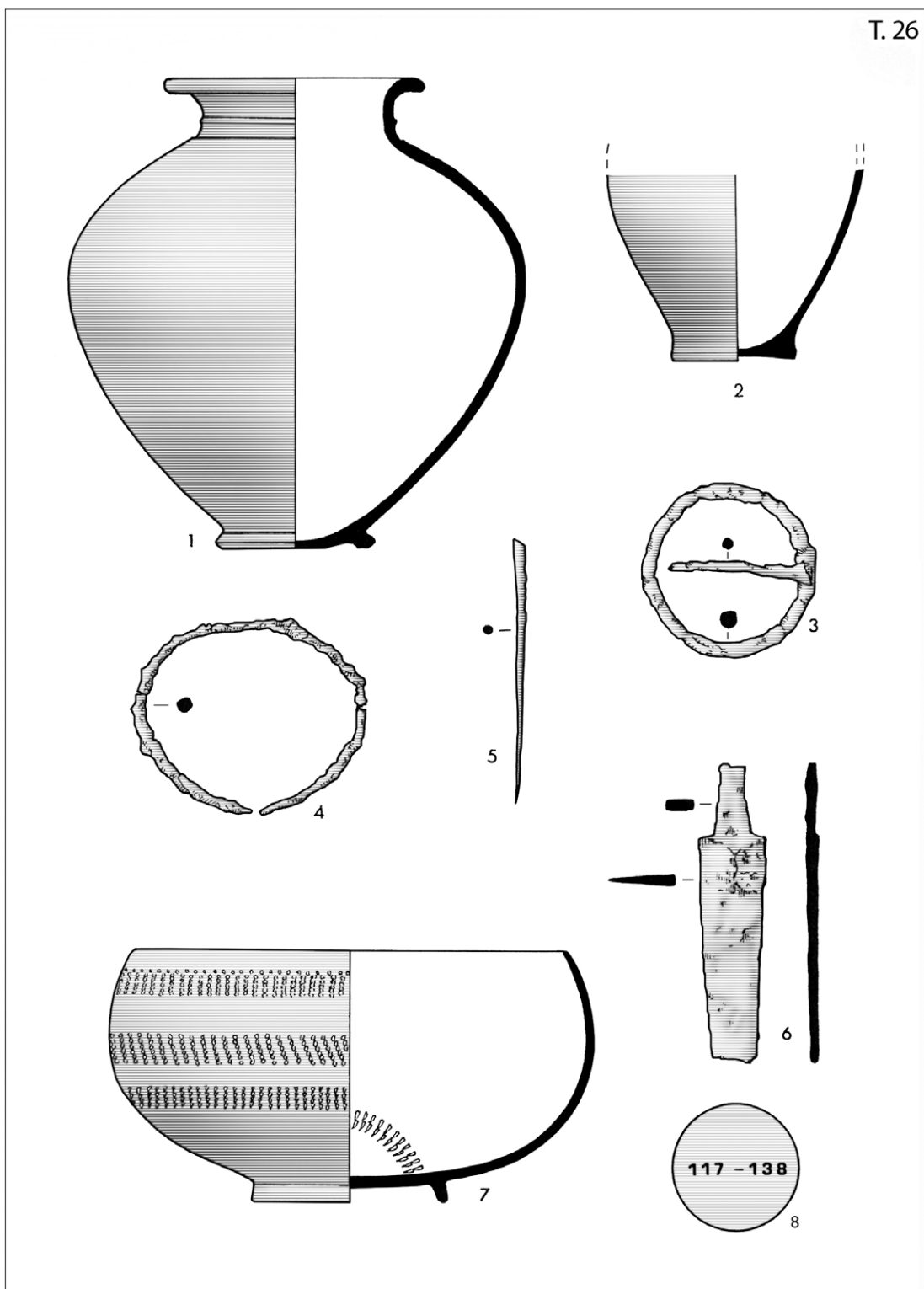
23.) M: 1 – 1/4; 2, 4, 5 – 1/2

24.) M: 1, 2, 4, 5 – 1/2; 3, 6, 7, 8 – 1/1; 9 – 1/3

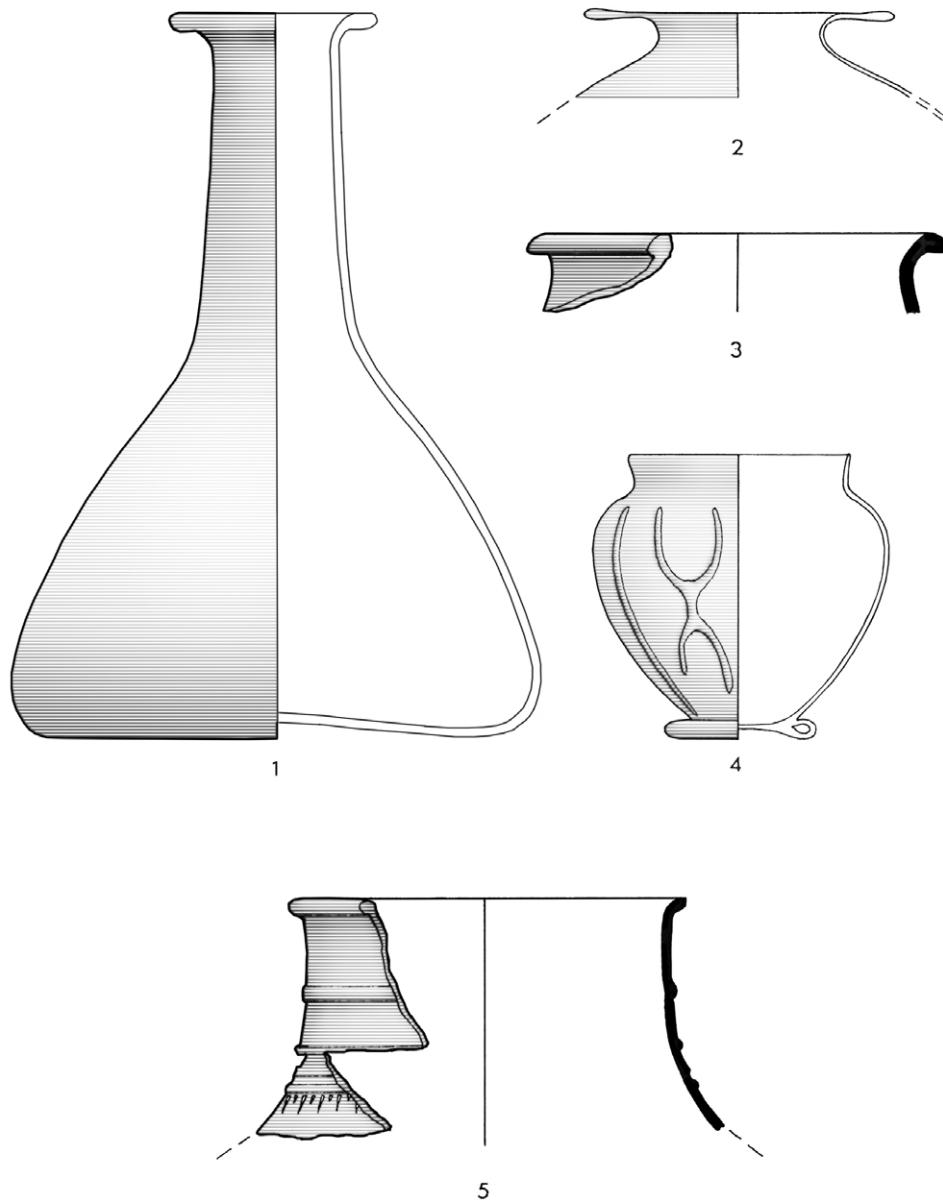

25.) M: 1, 7 – 1/3; 2, 3, 6 – 1/4; 4, 5 – 1/1; 8 – 1/2

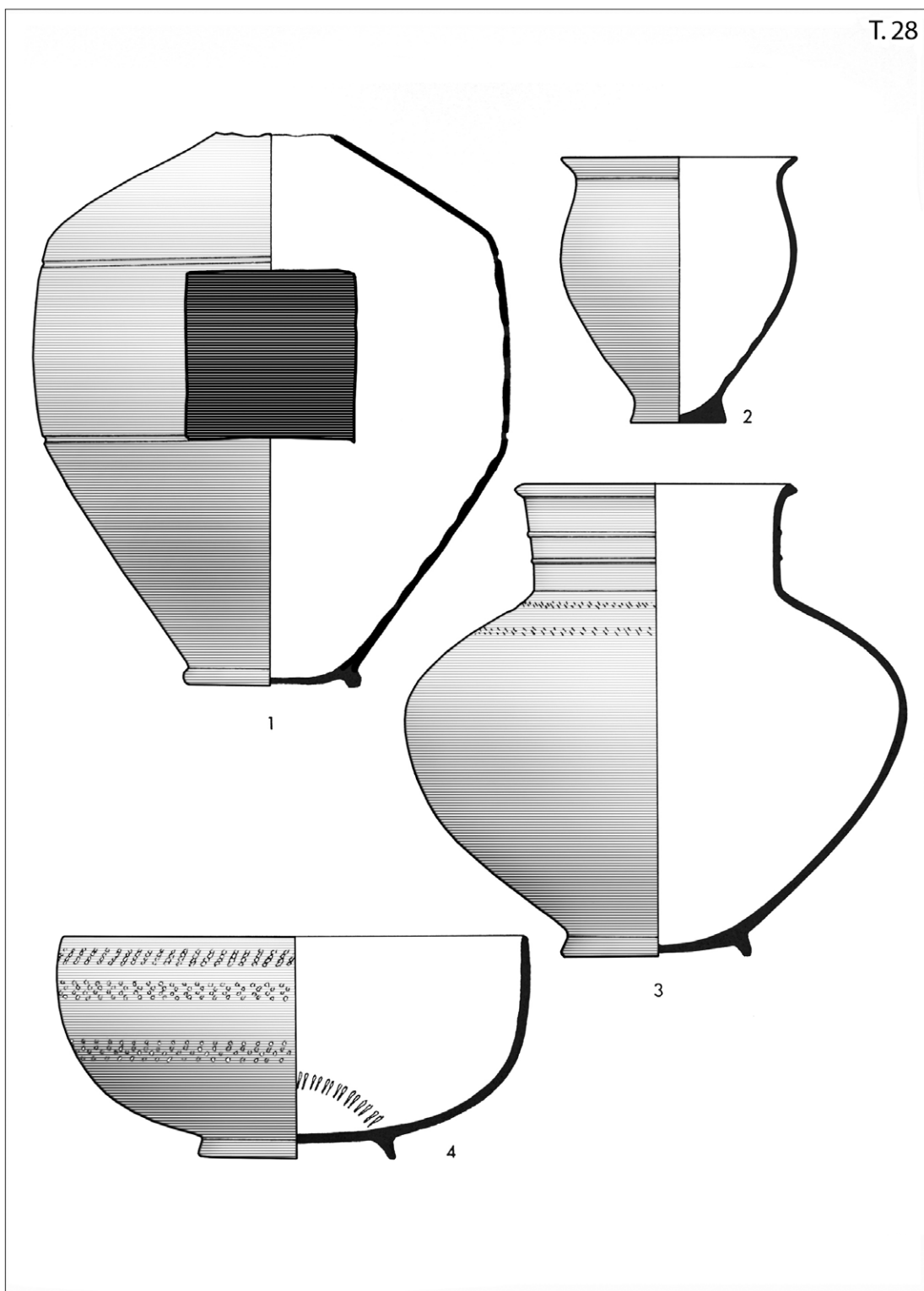
26.) M: 1 – 1/4; 2, 3, 4, 5, 6 – 1/2; 7 – 1/3

T. 27

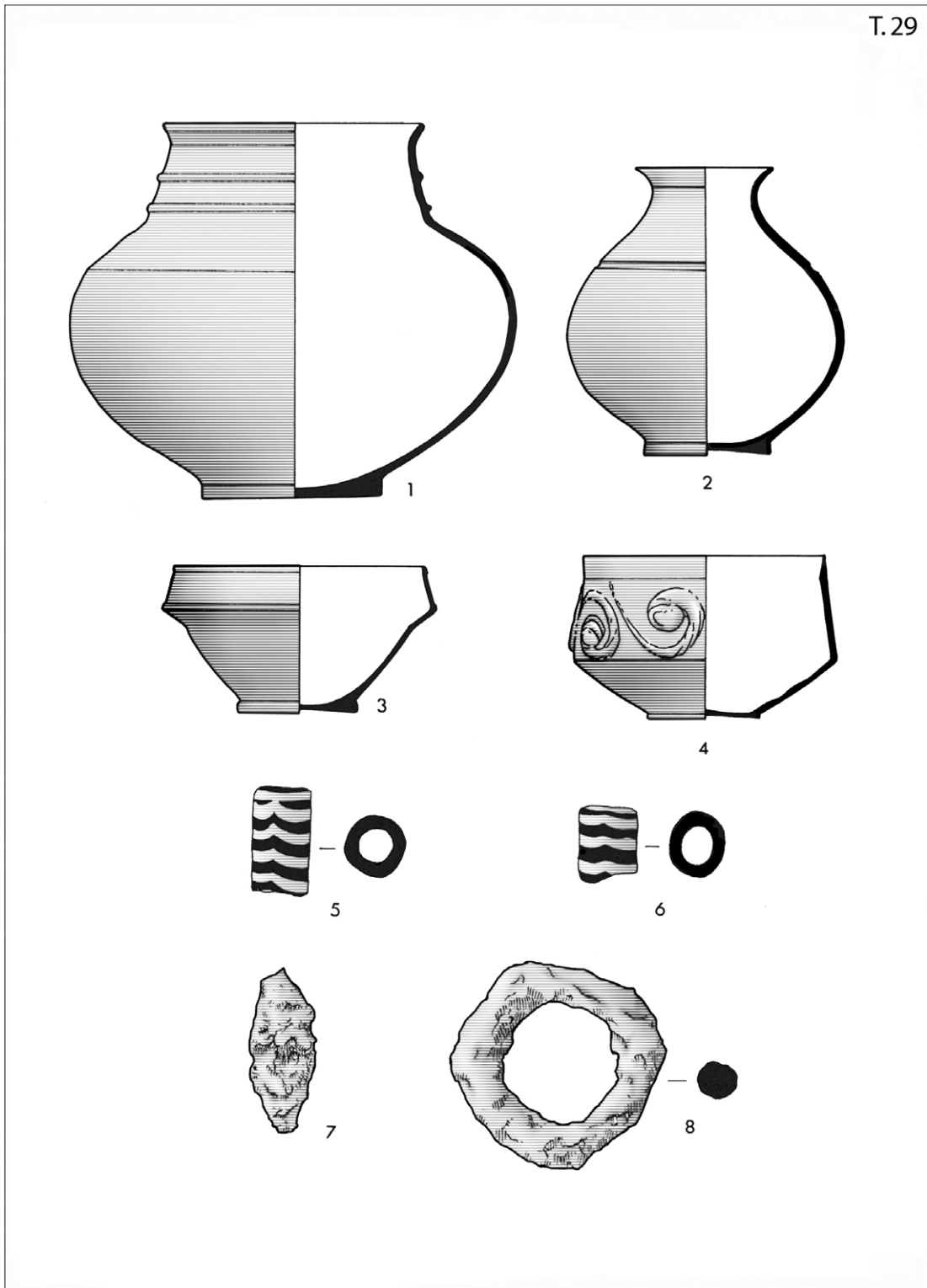
27.) M: 1, 4, 5 – 1/2; 2, 3 – 1/3

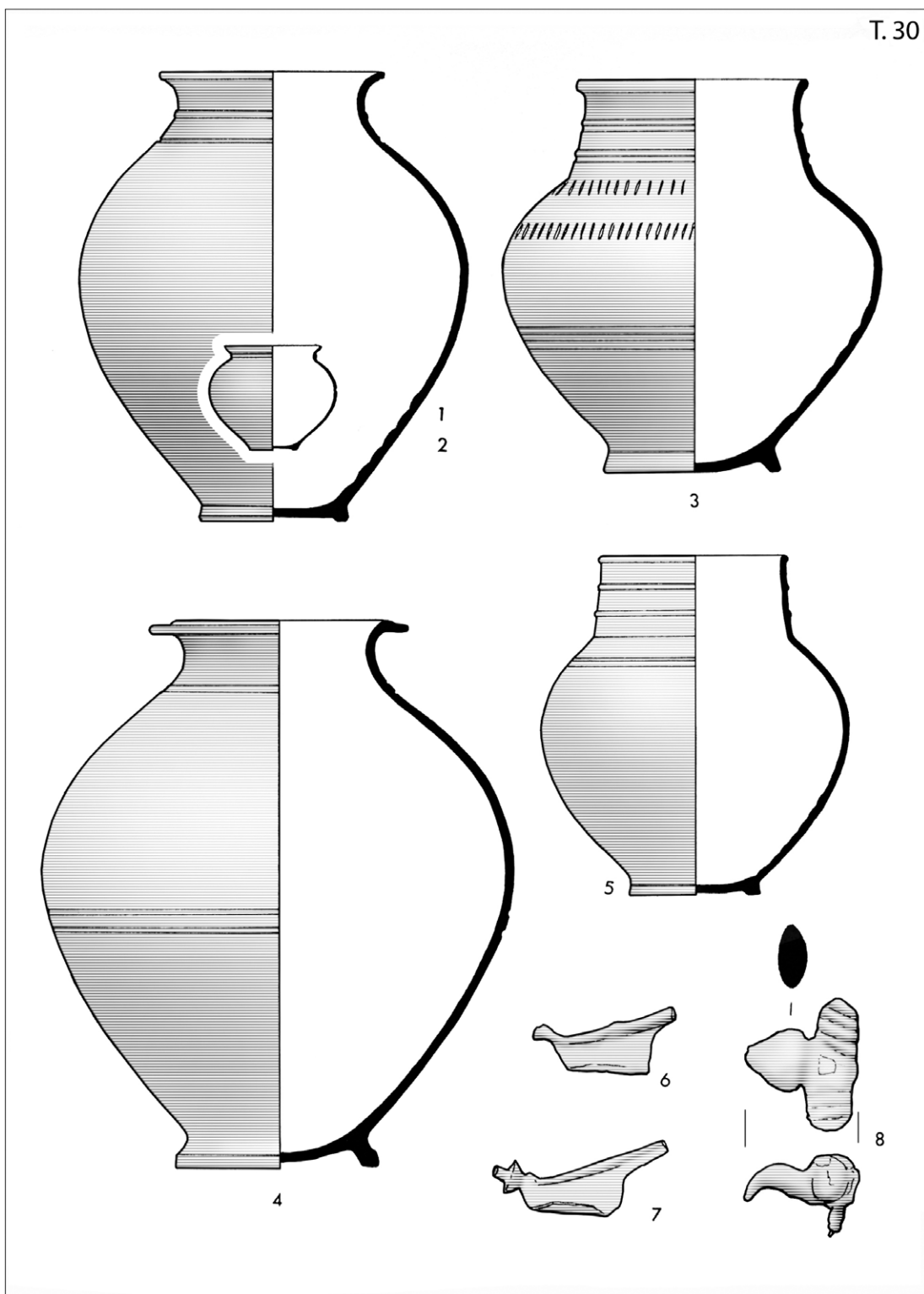

28.) M: 1, 3, 4 – 1/3; 2 – 1/2

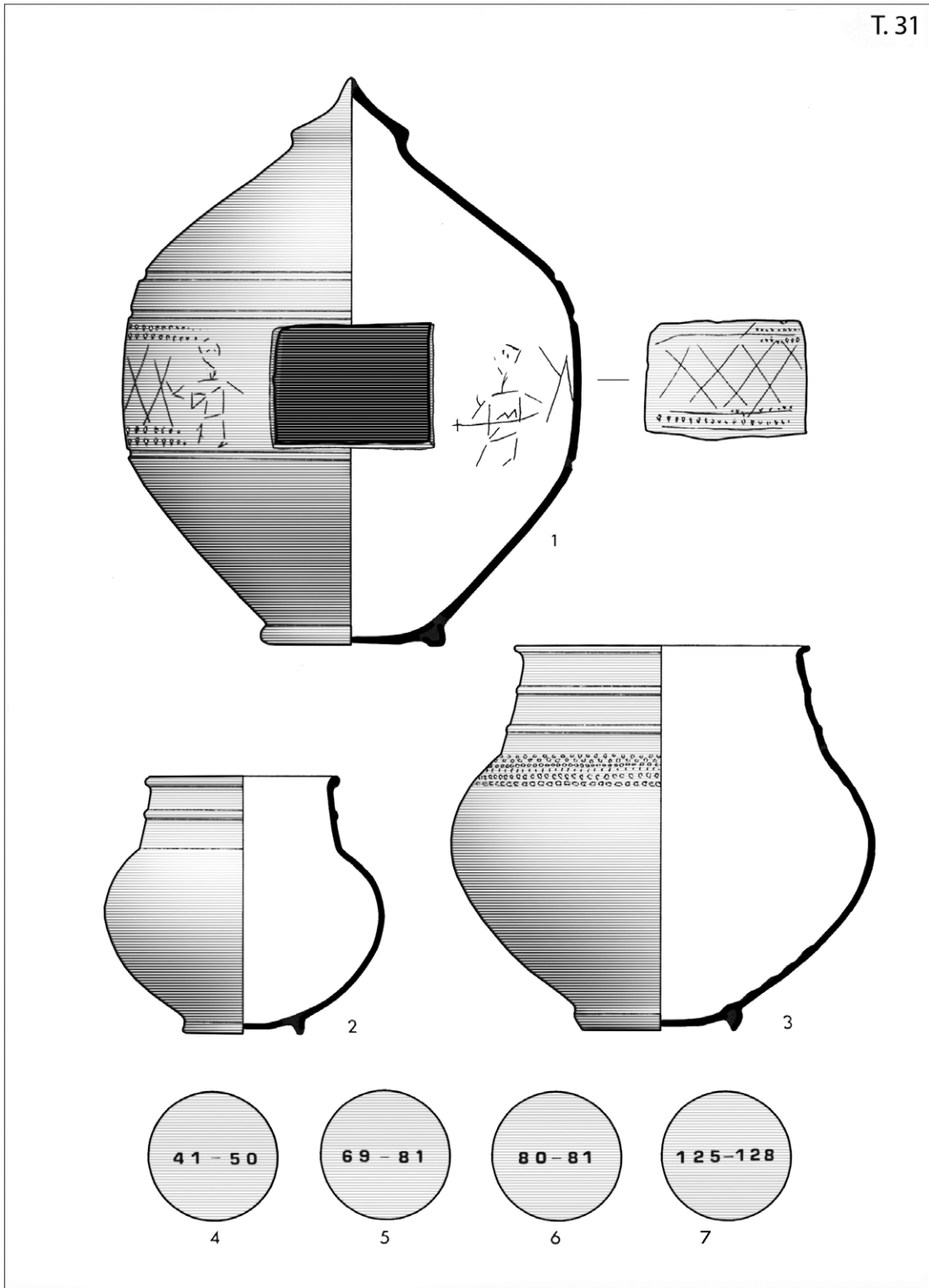
T. 29

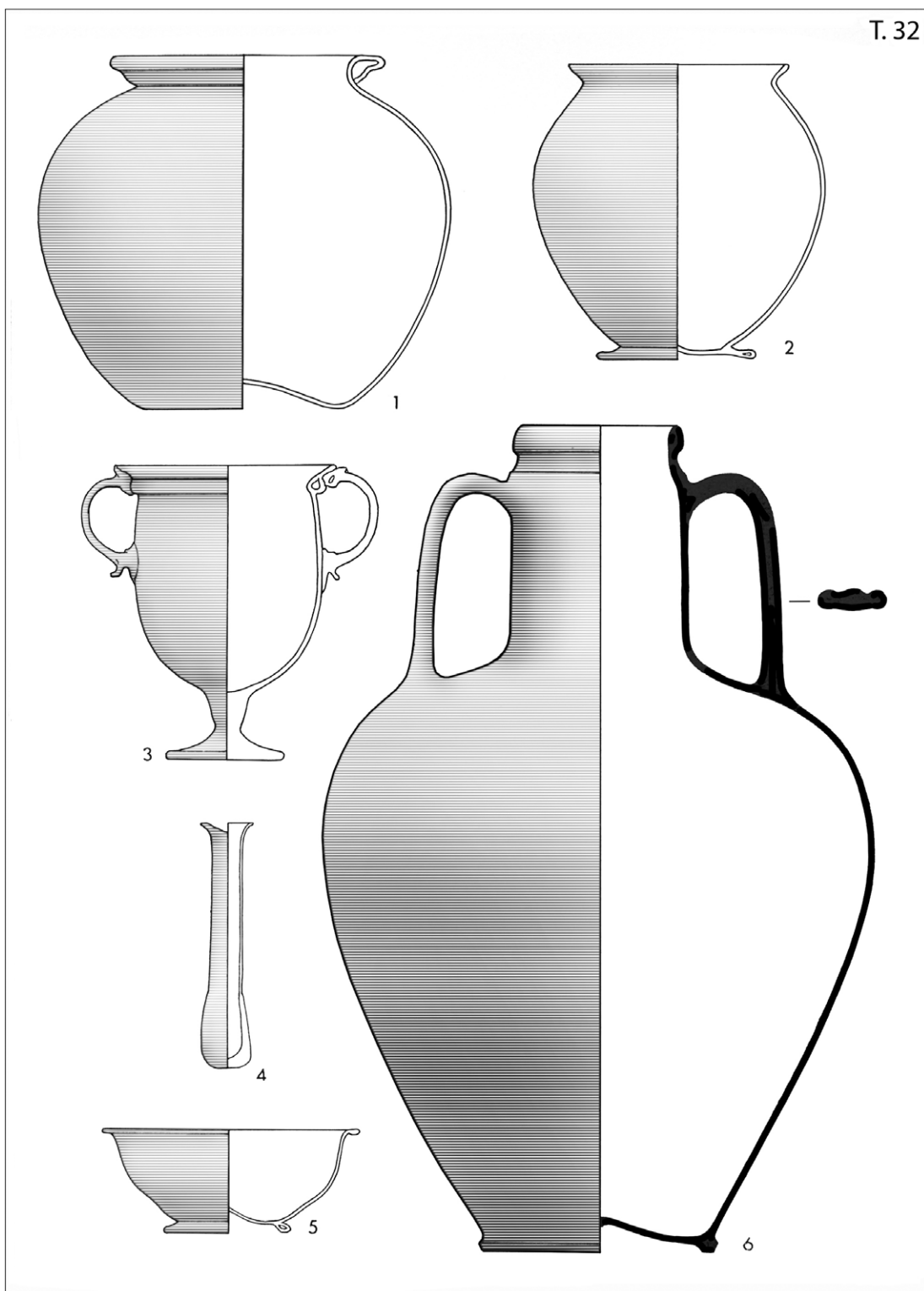
29.) M: 1, 2, 3, 4 – 1/2, 5, 6, 7, 8 – 1/1

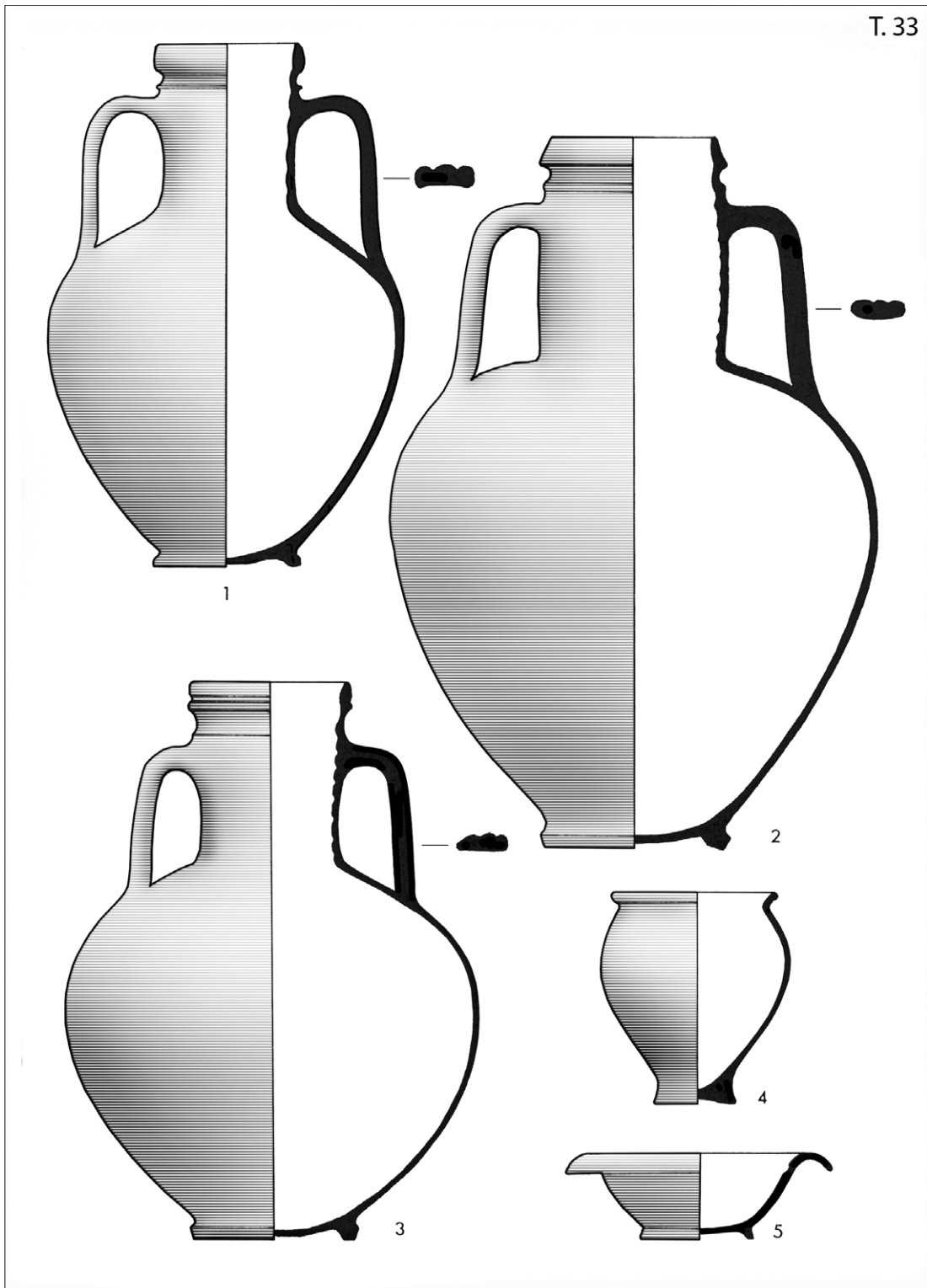
30.) M: 1, 2, 4, 5 – 1/4; 3 – 1/3; 6, 7, 8 – 1/1

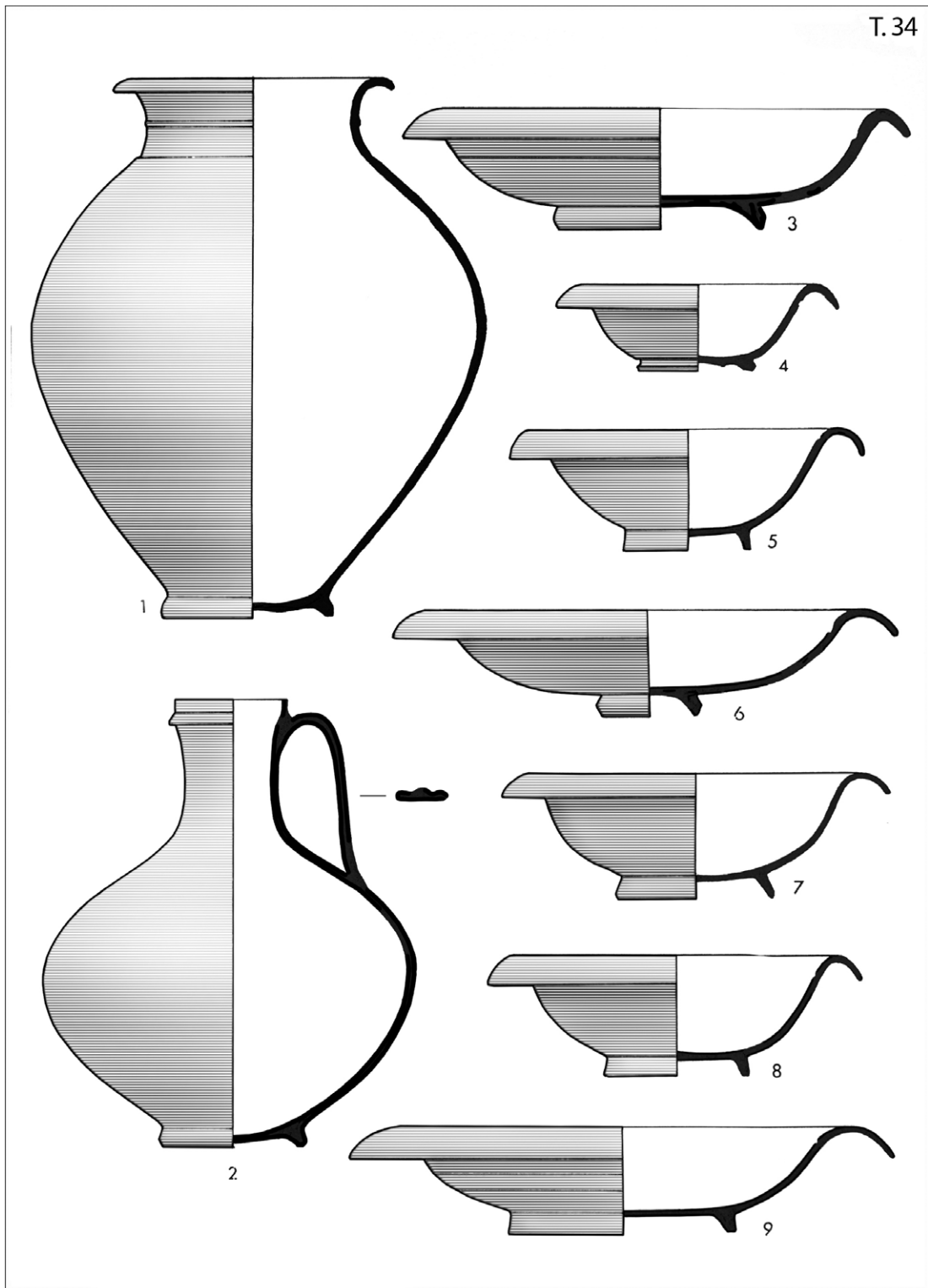
31.) M: 1, 2, 3 – 1/3

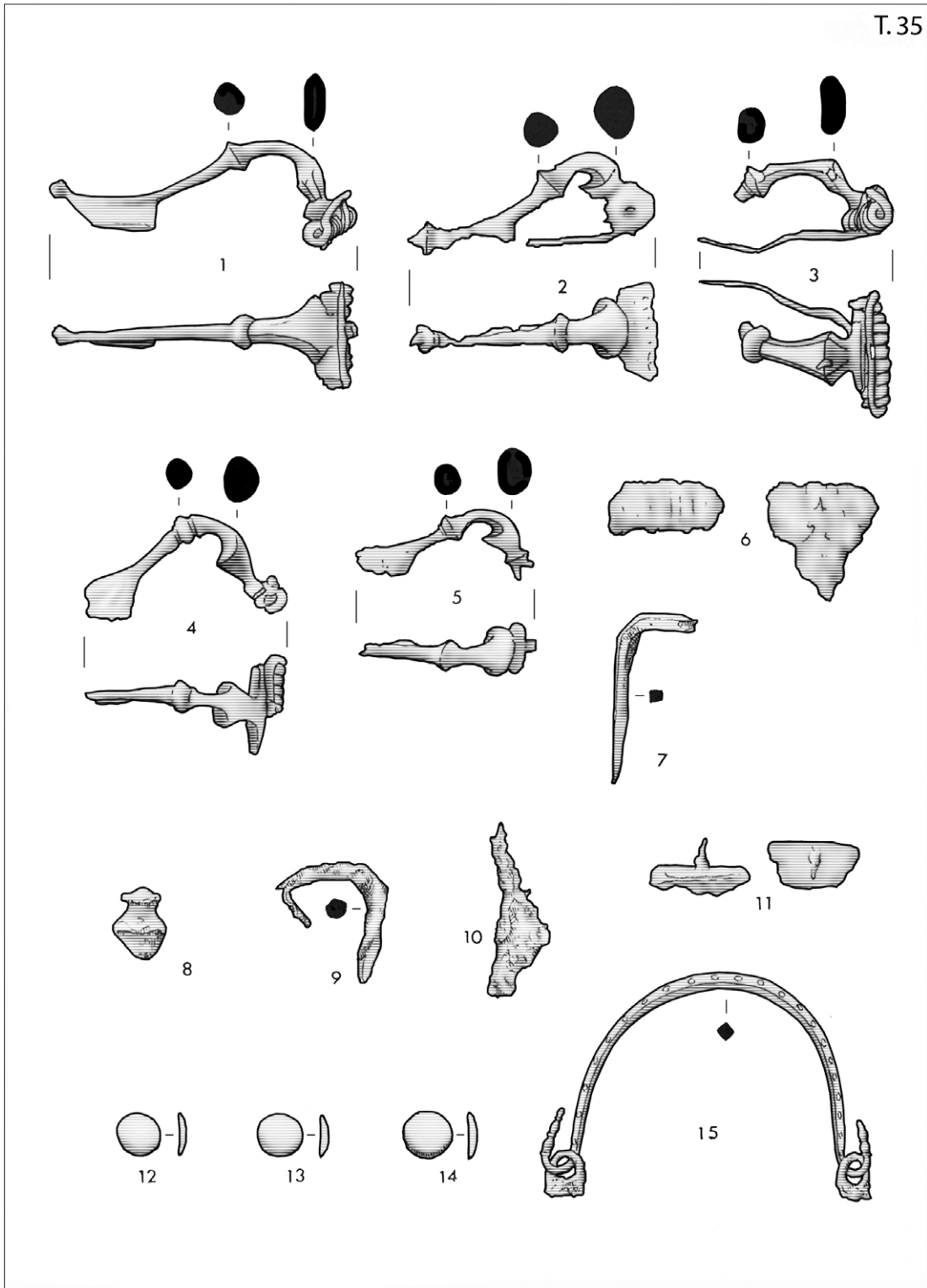
32.) M: 1, 2, 3 – 1/3; 4, 5 – 1/2; 6 – 1/4

33.) M: 1, 2, 3 – 1/4; 4, 5 – 1/2

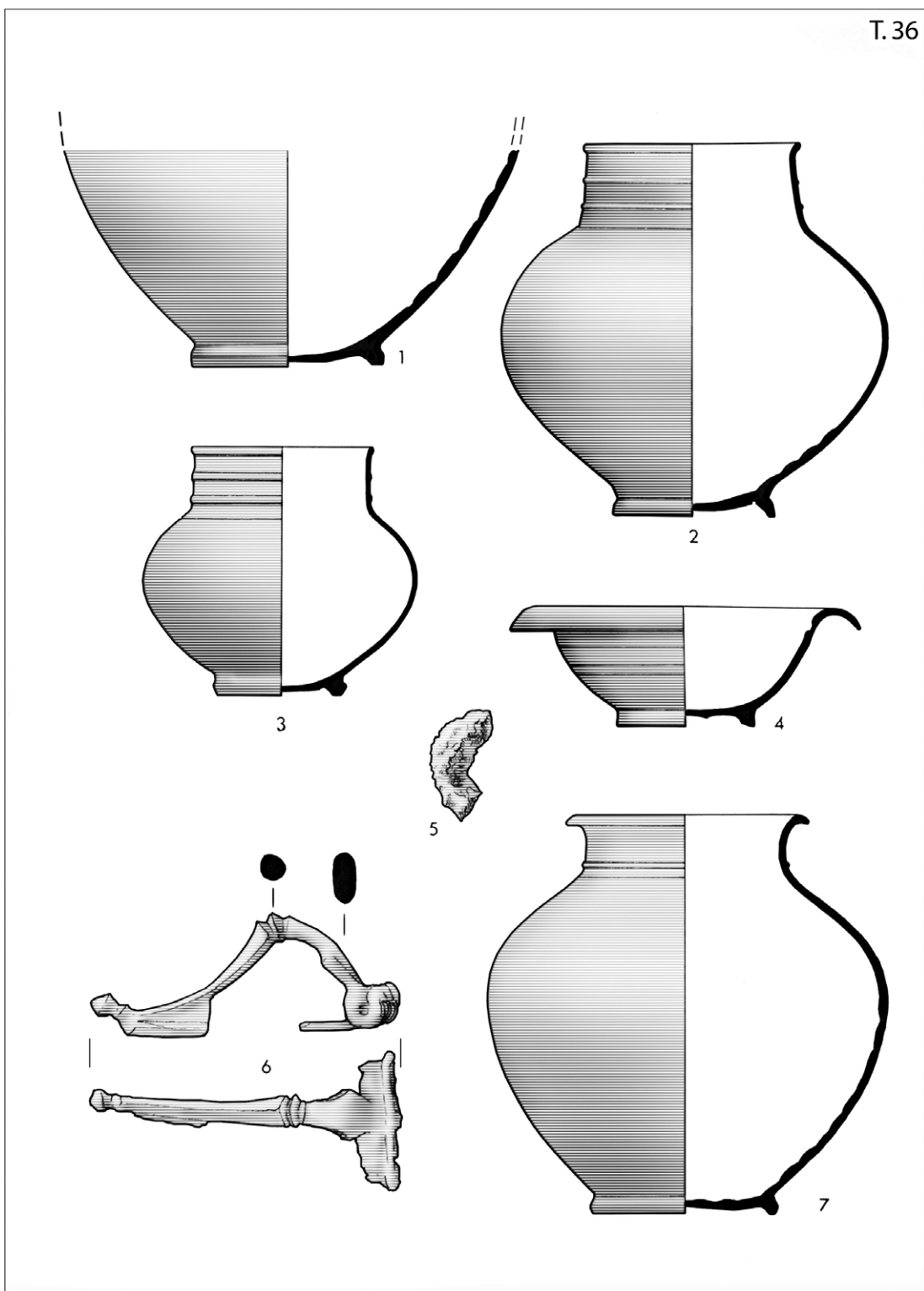

34.) M: 1 – 1/4; 2 – 1/3; 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 – 1/2

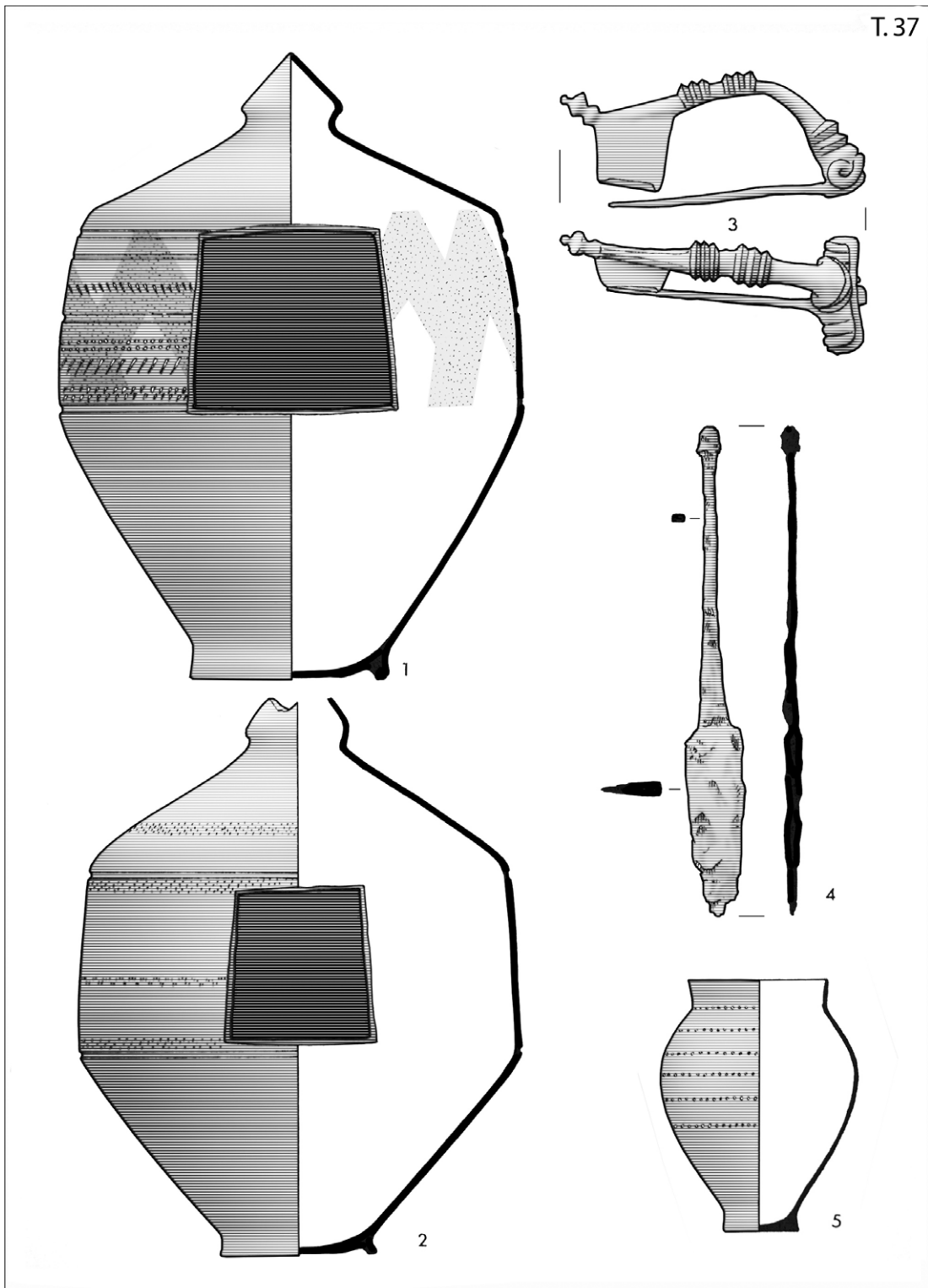

35.) M: sve 1/1; 15 – 1/2

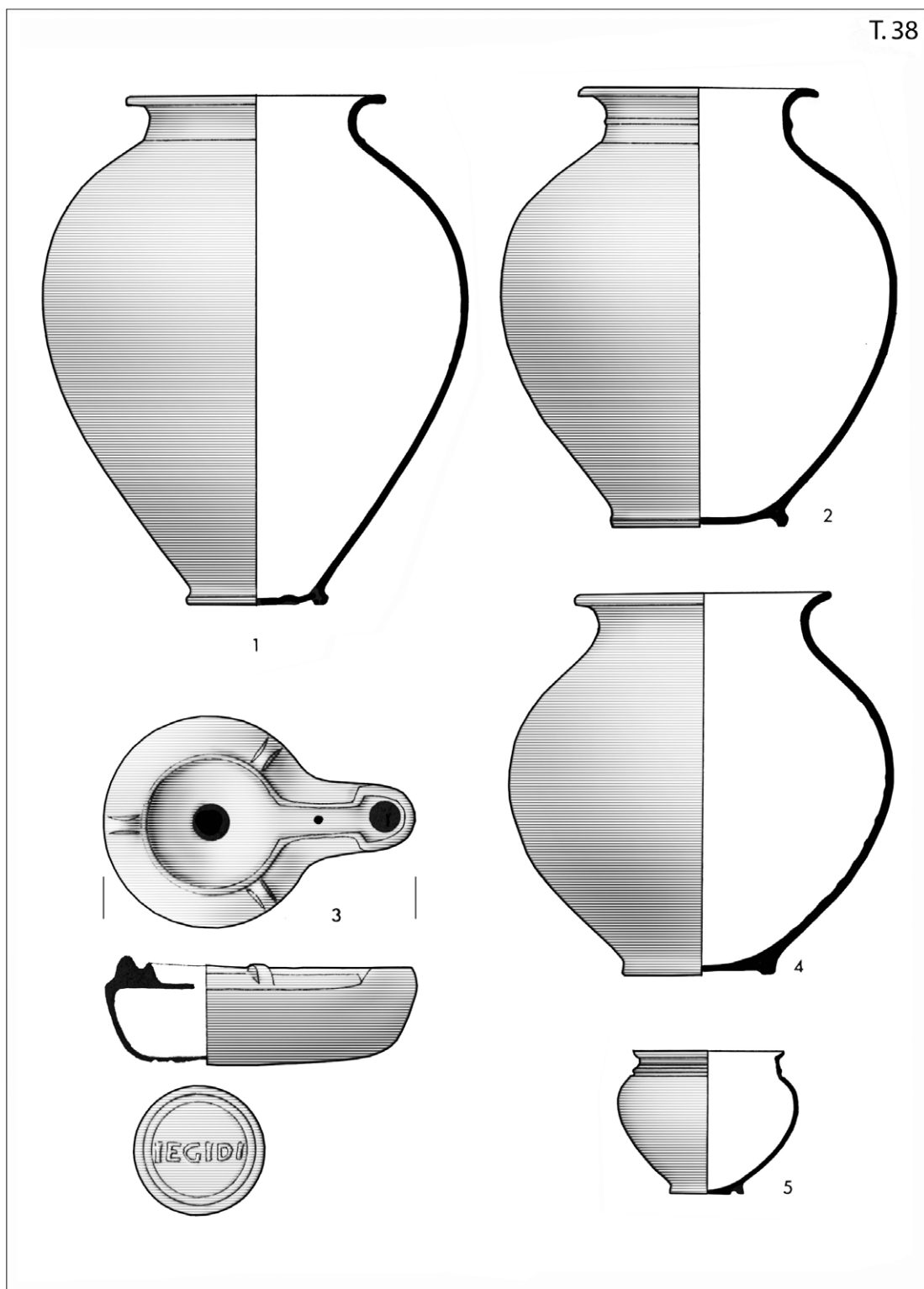

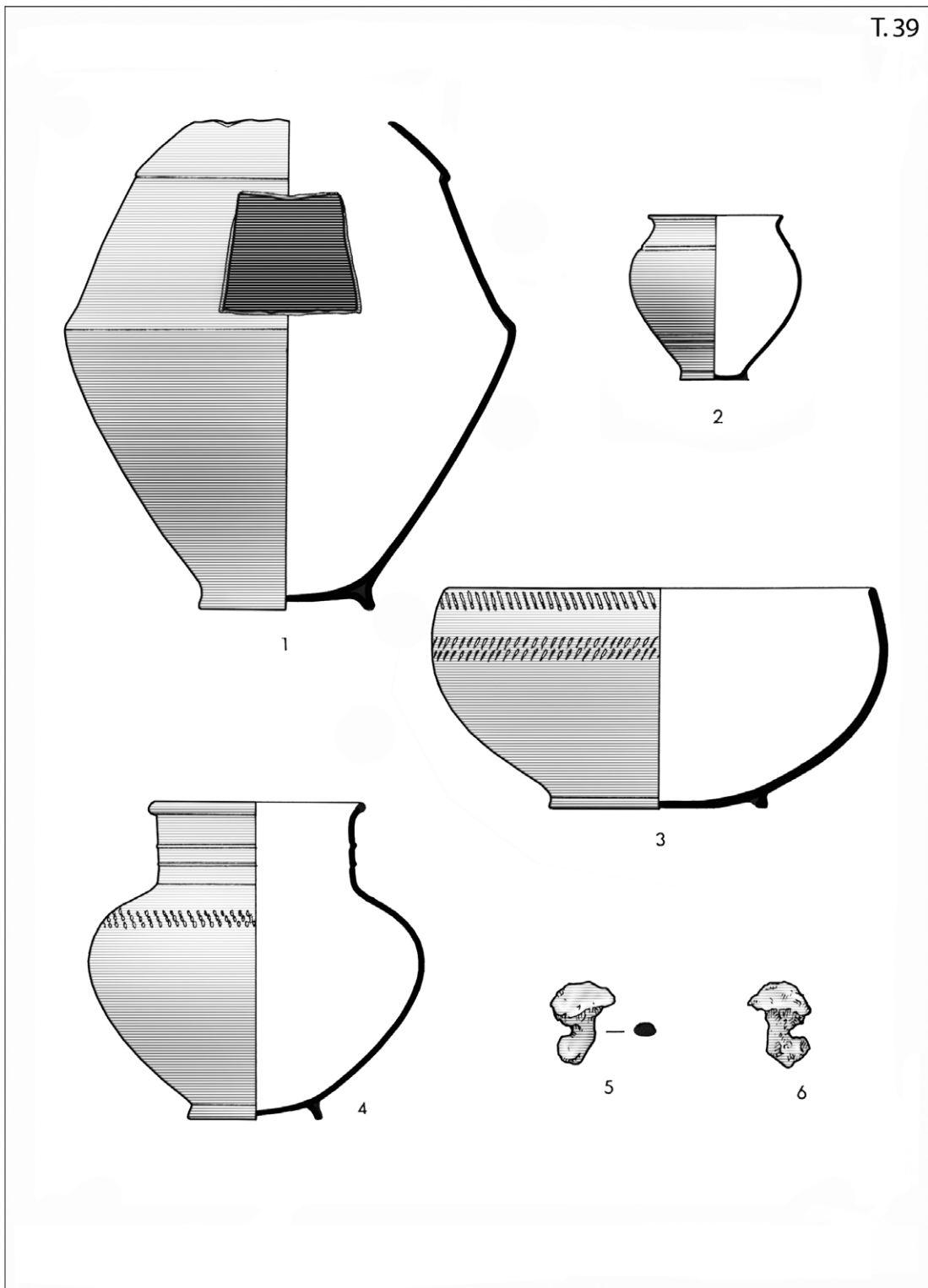
36.) M: 1, 7 – 1/4; 2, 3 – 1/3; 4 – 1/2; 5, 6 – 1/1

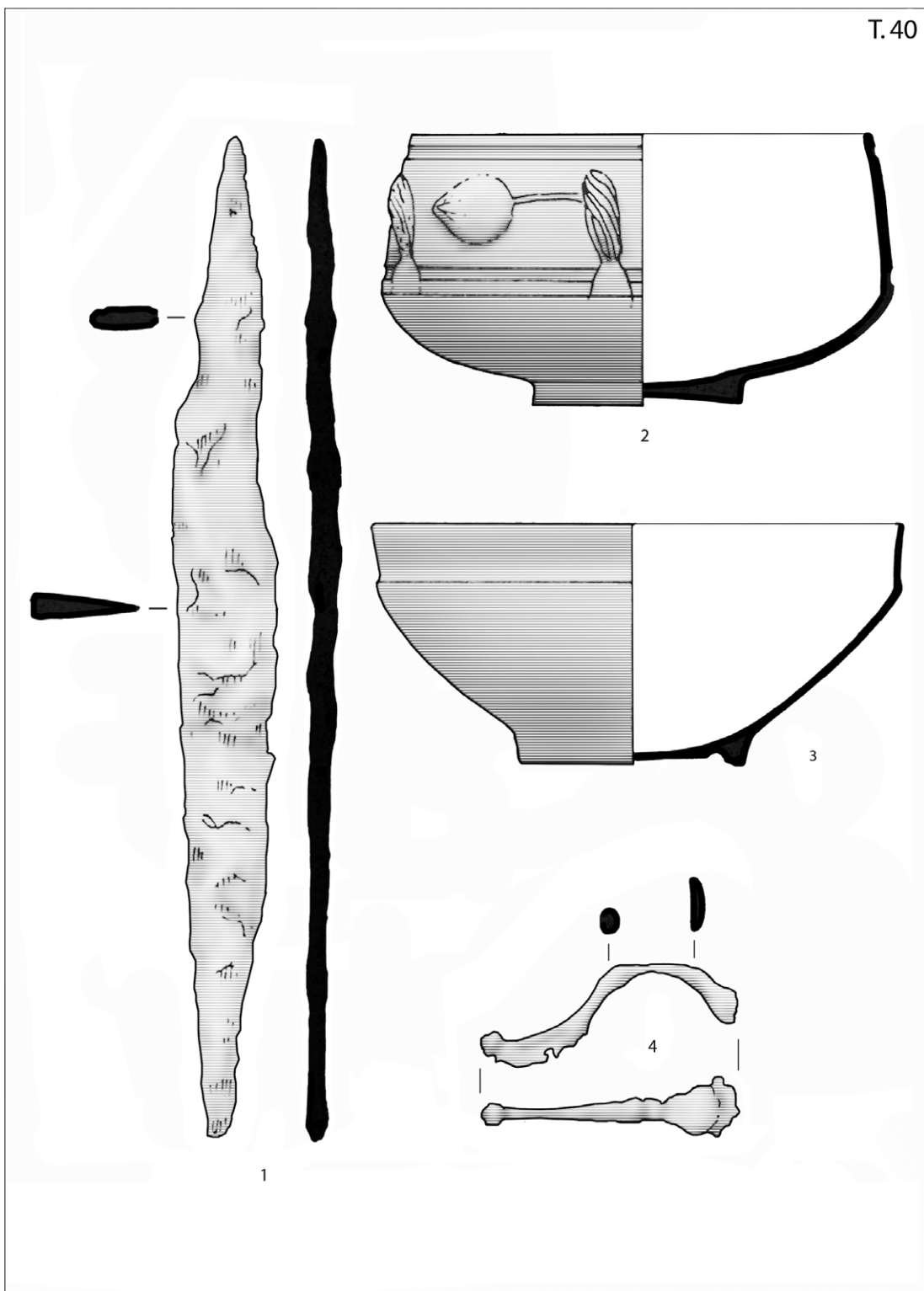
37.) M: 1, 2, 5 – 1/3; 3 – 1/1; 4 – 1/2

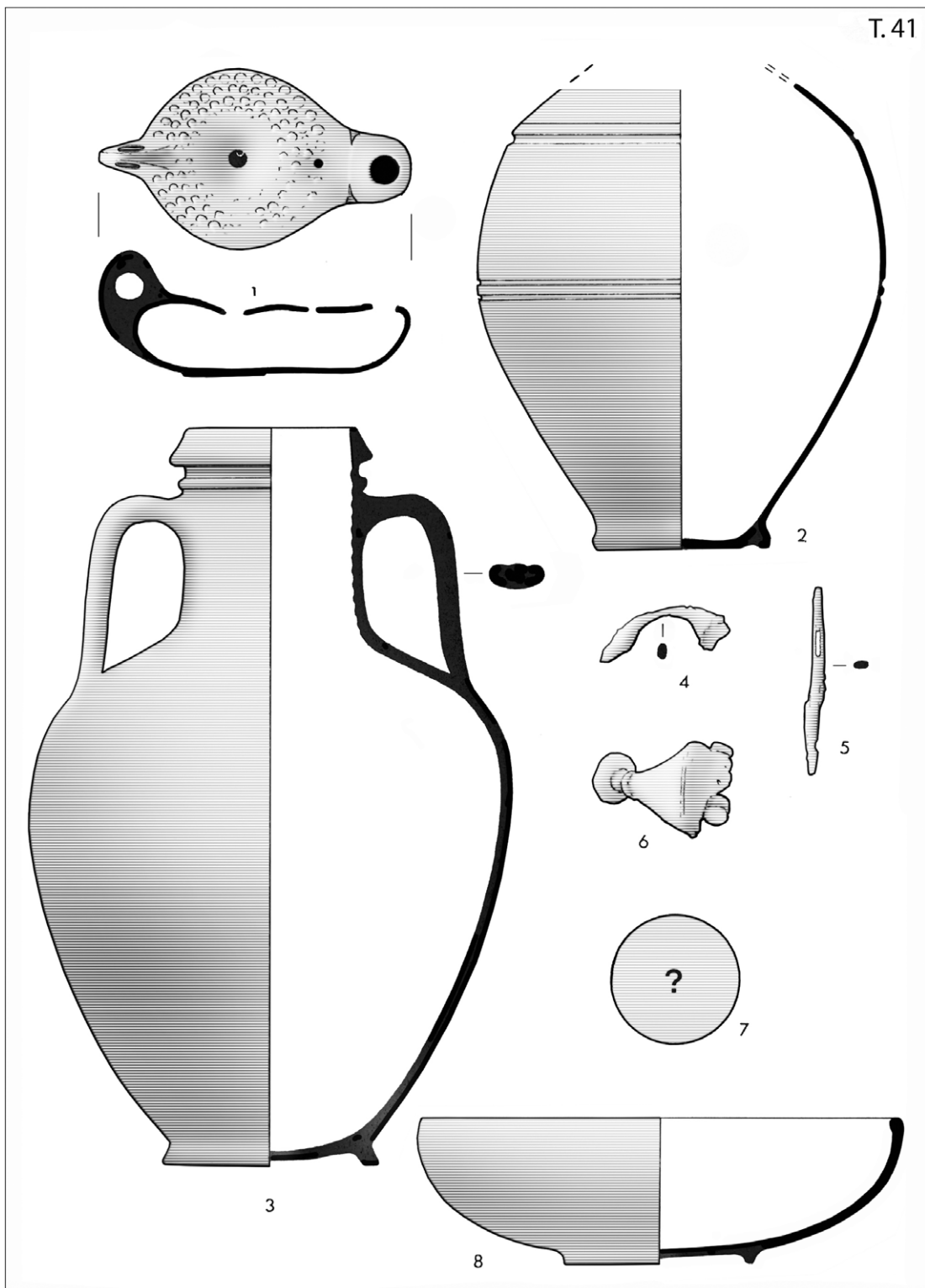
38.) M: 1, 2 – 1/4; 3 – 1/2; 4, 5 – 1/3

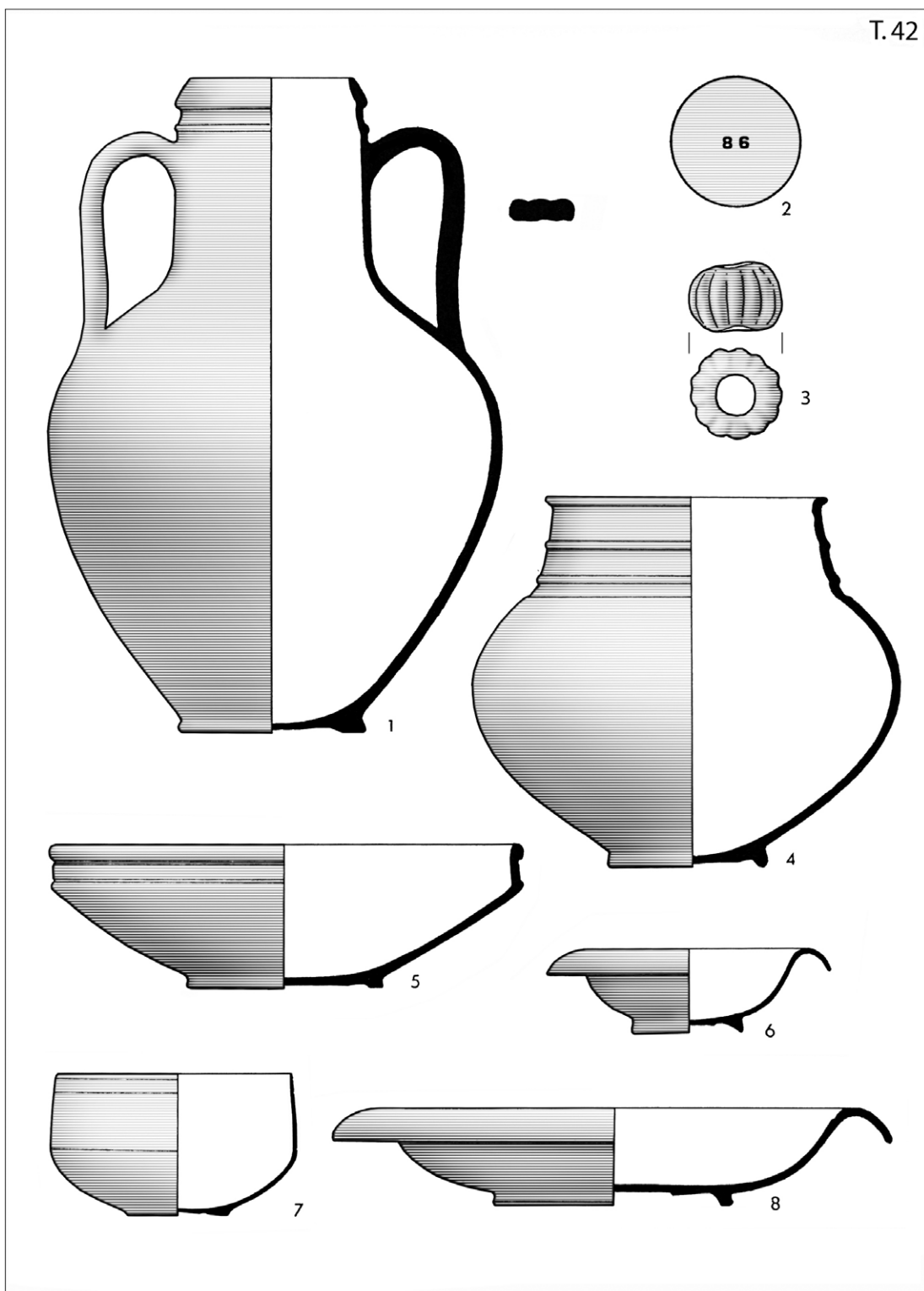
39.) M: 1, 2, 3, 4 – 1/3; 5, 6 – 1/1

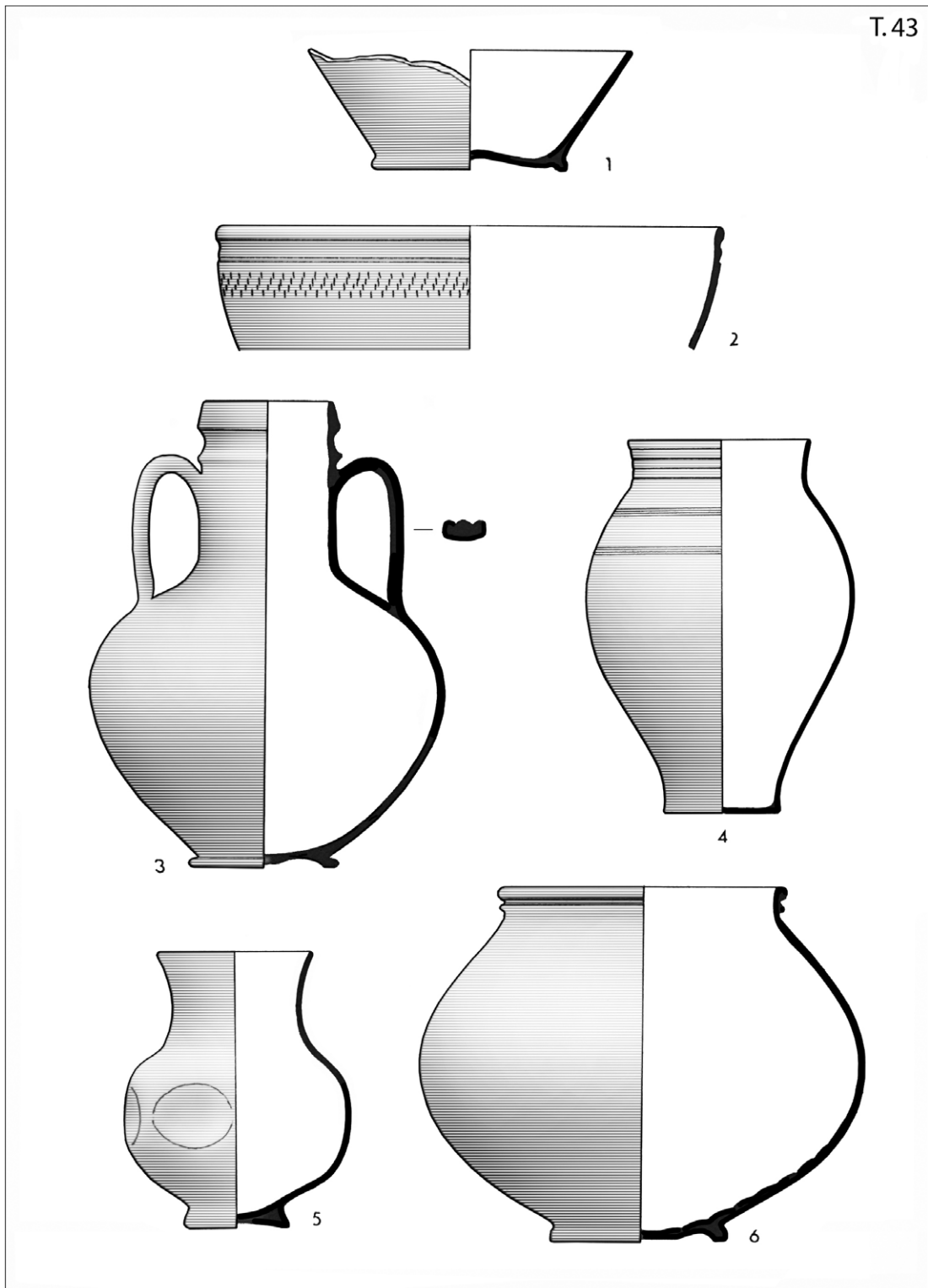
40.) M: 1, 2 – 1/2; 3 – 1/1

41.) M: 1, 8 – 1/2; 2 – 1/3; 3 – 1/4; 4, 5, 6 – 1/1

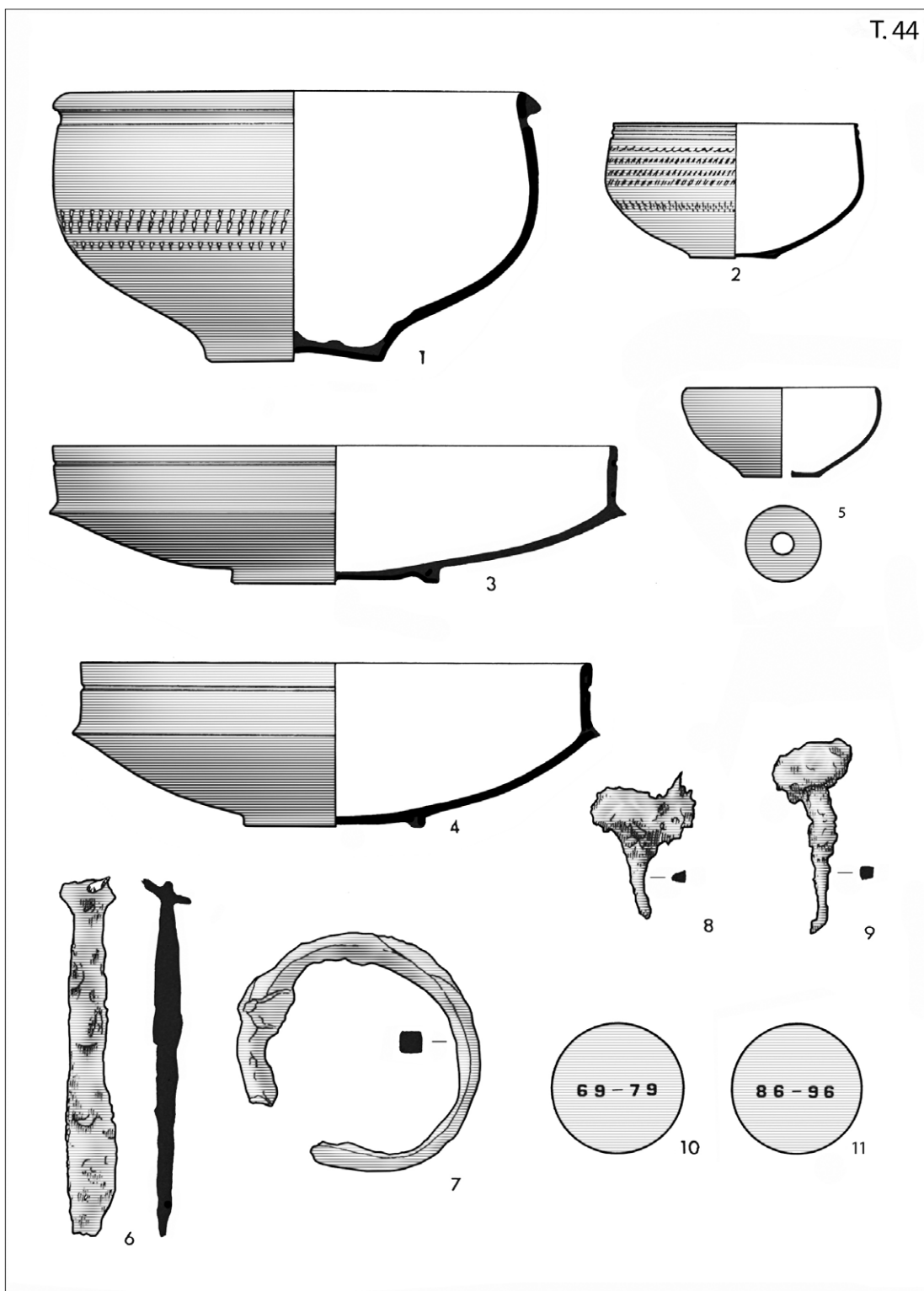

42.) M: 1 – 1/4; 3 – 1/1; 4, 5, 6, 7, 8 – 1/2

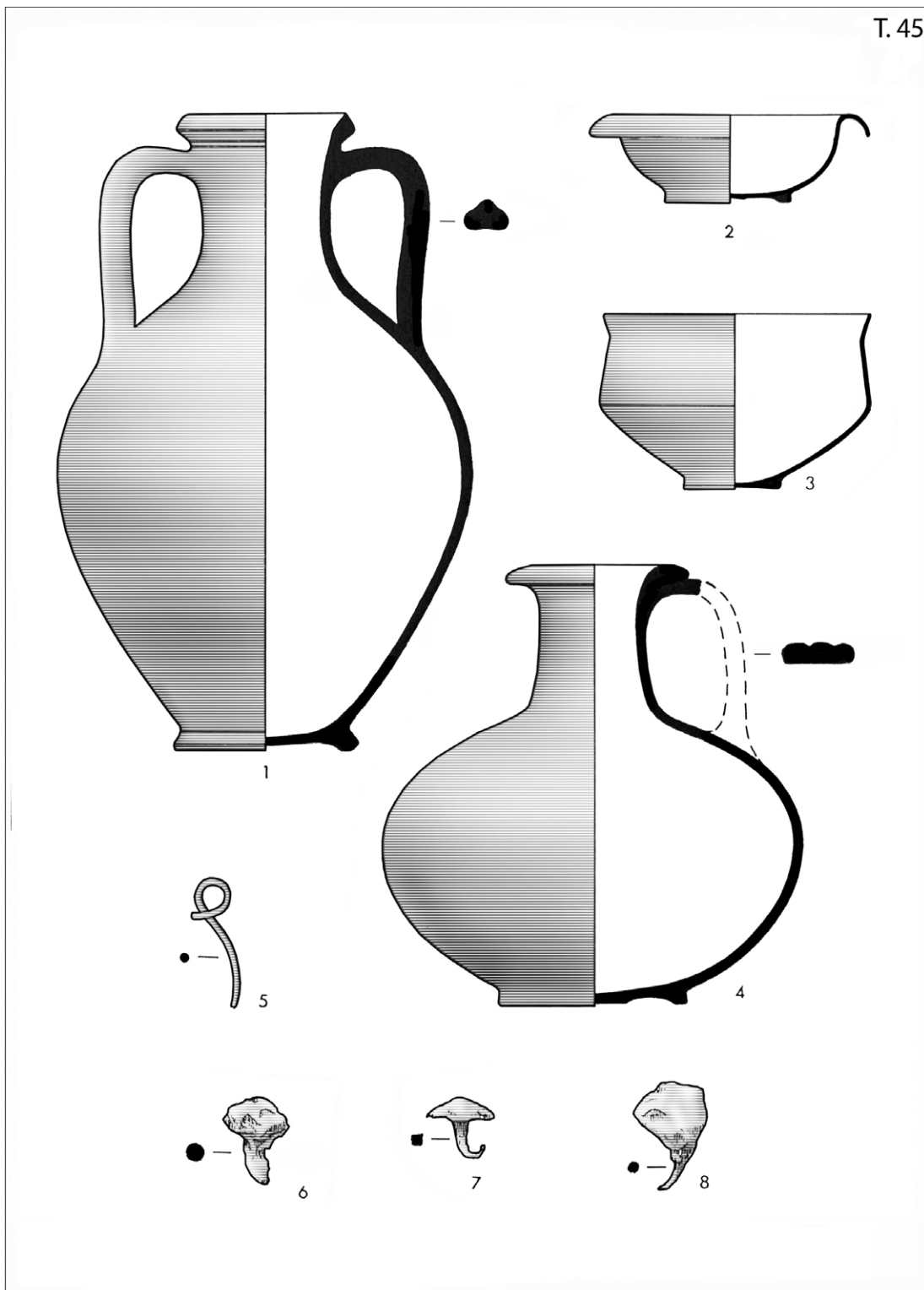
43.) M: 1 – 1/4; 2, 3, 4 – 1/3; 5, 6 – 1/2

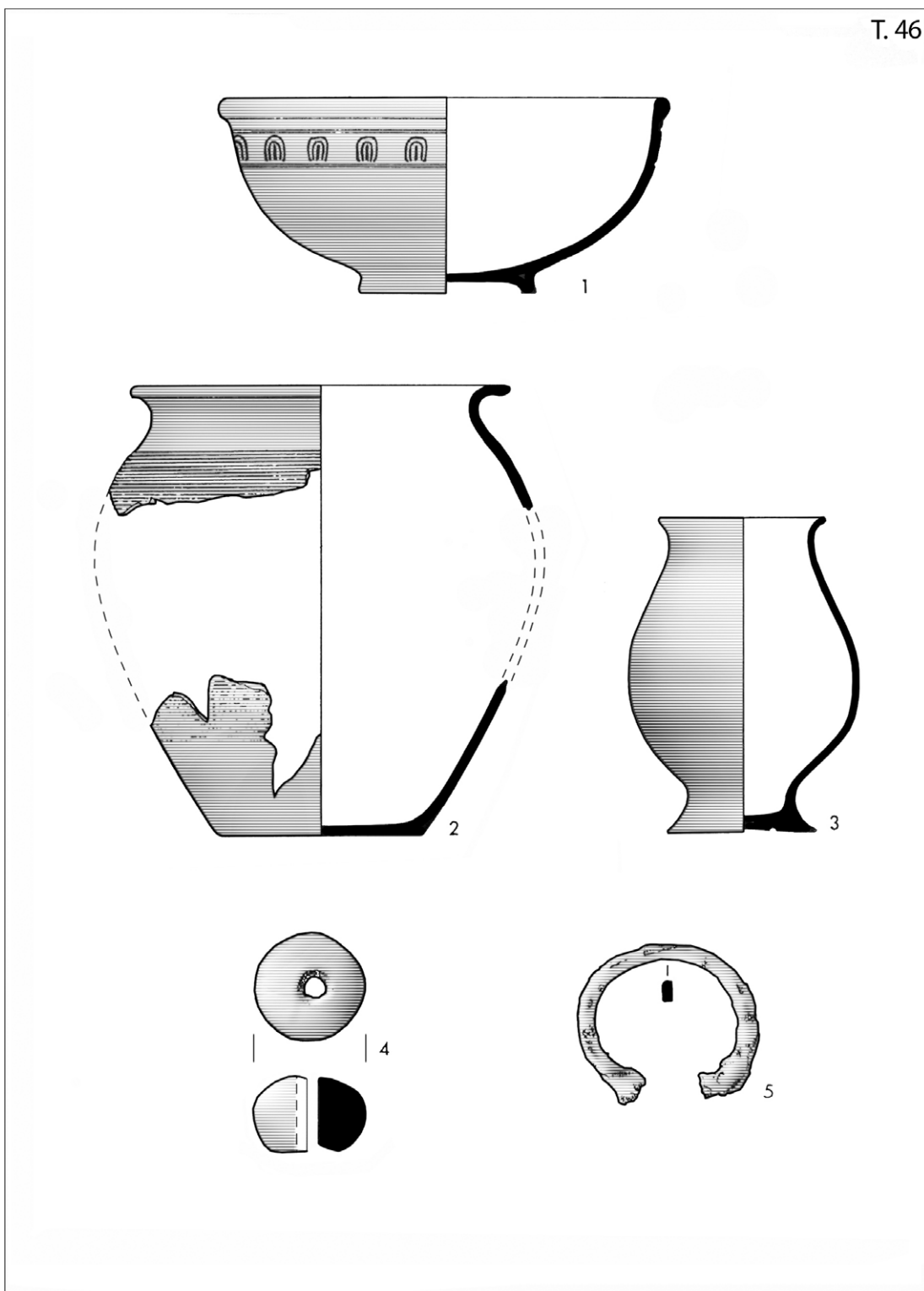

44.) M: 1 – 1/3; 2, 3, 4, 5, 6 – 1/2; 7, 8, 9 – 1/4

T. 45

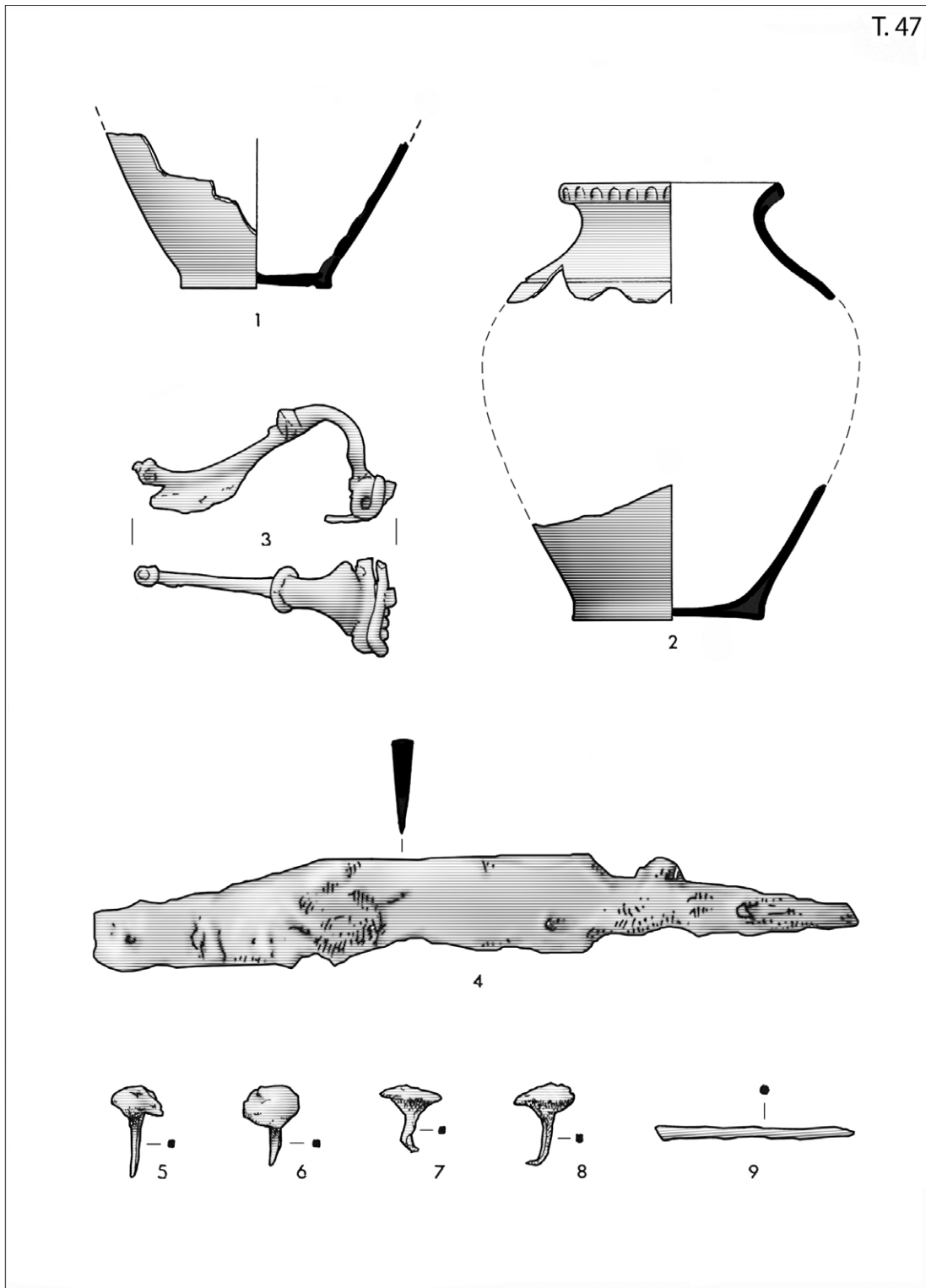

45.) M: 1 – 1/4; 2, 3, 4 – 1/2; 5, 6, 7, 8 – 1/1

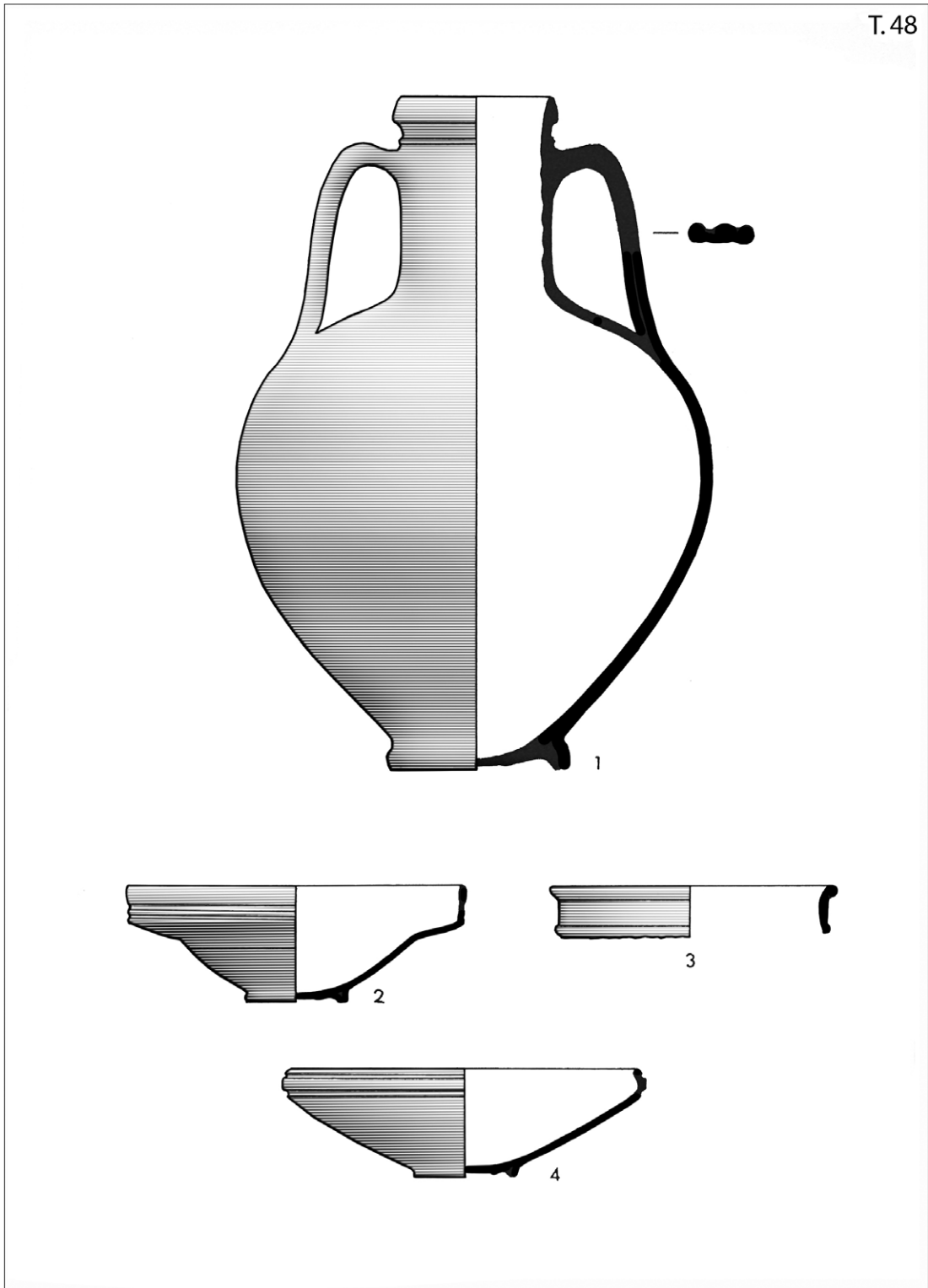

46.) M: 1 – 1/4; 2 – 1/3; 3, 4, 5 – 1/2

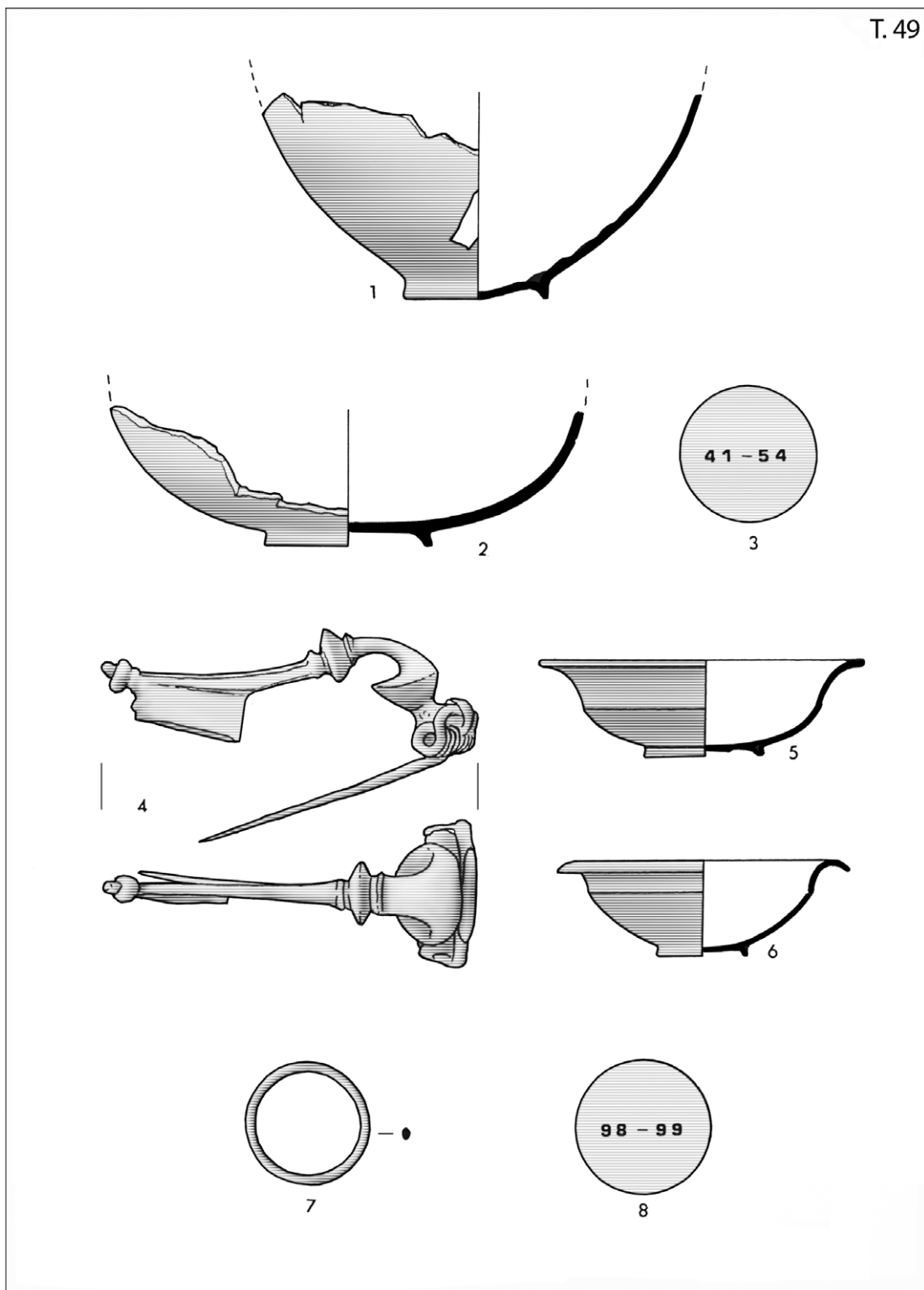
T. 47

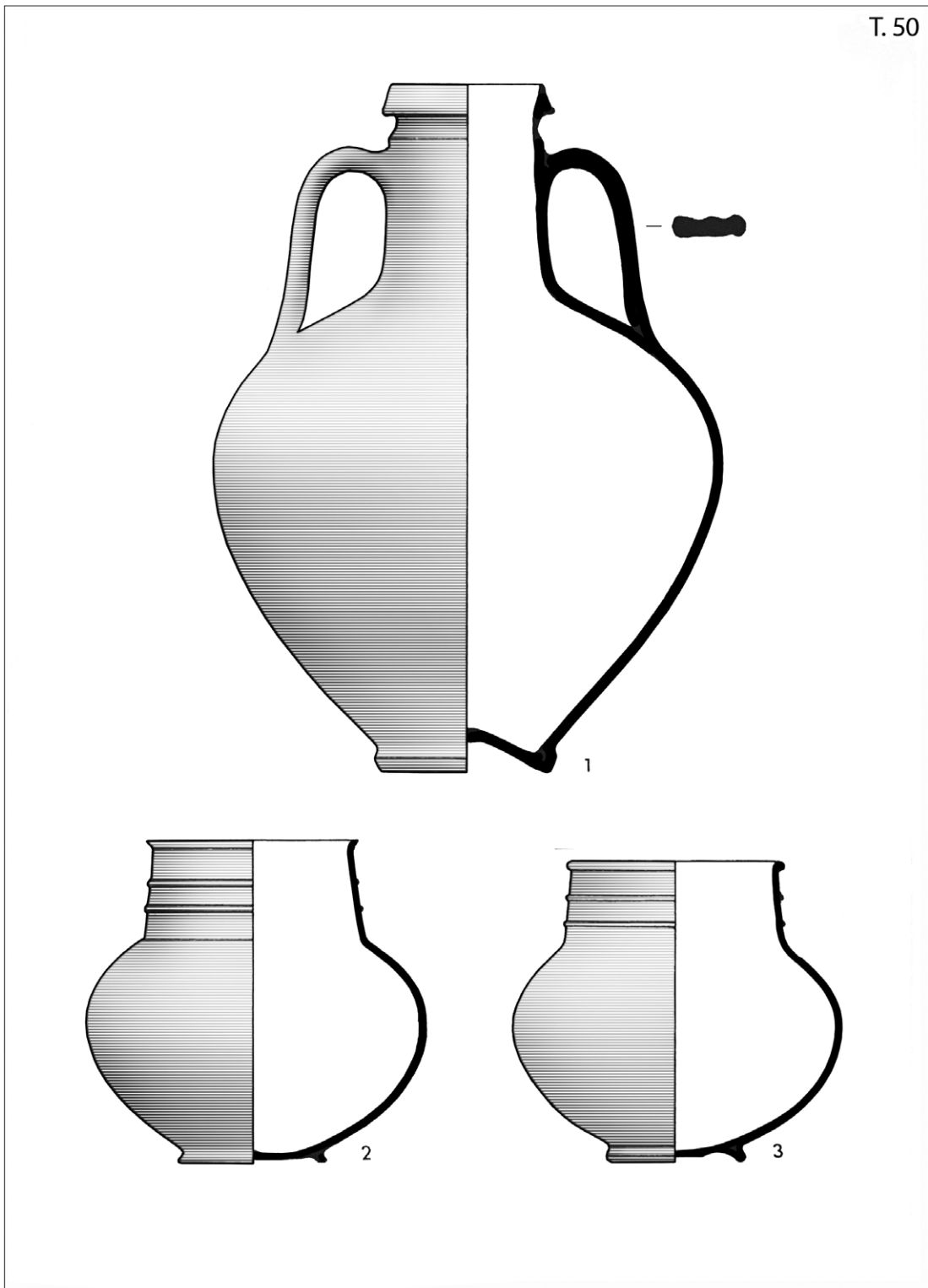
47.) M: 1 – 1/4; 2 – 1/3; 3, 5, 6, 7, 8, 9 – 1/1; 4 – 1/2

48.) M: 1 – 1/4; 2, 3, 4 – 1/3

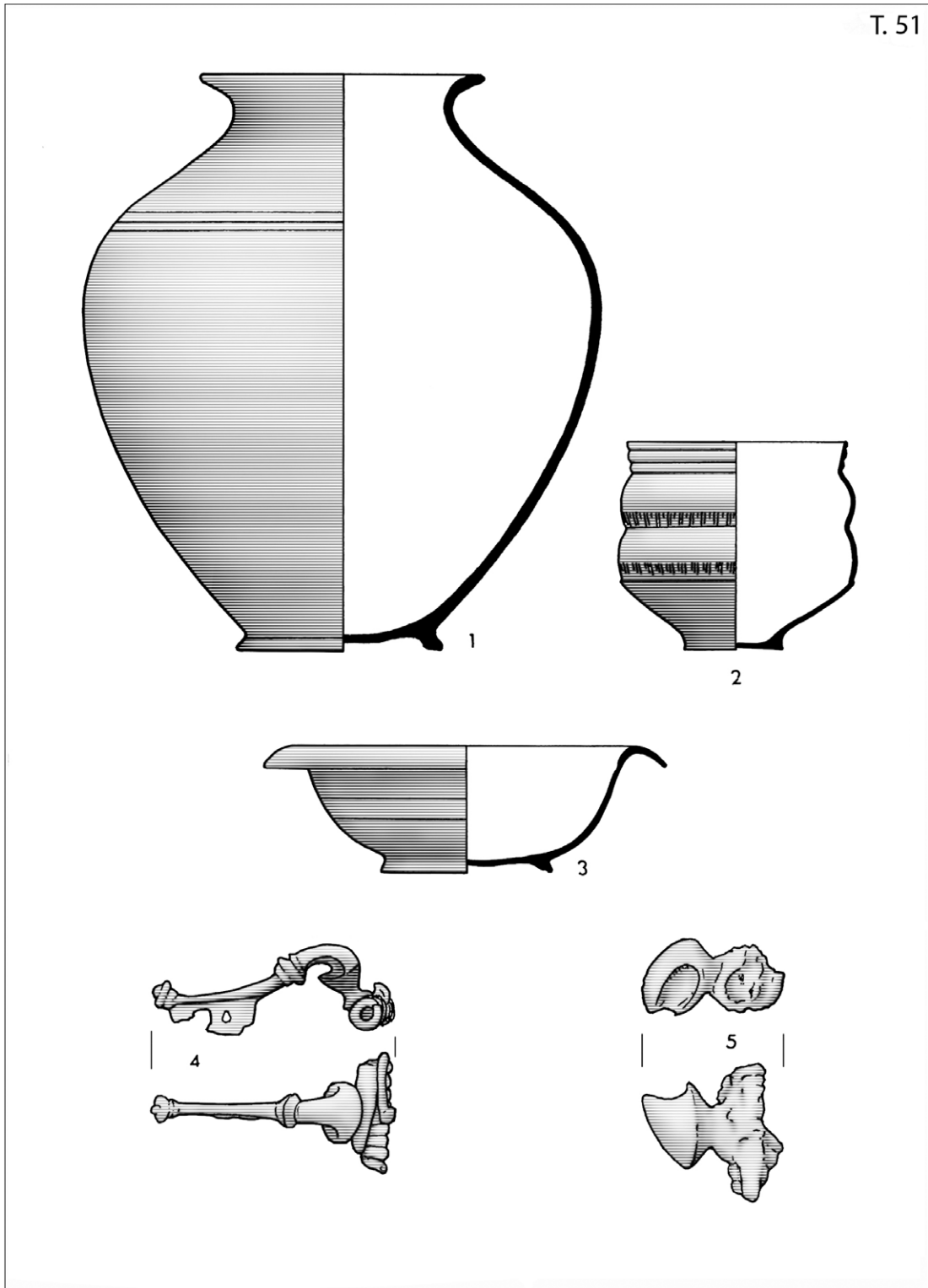

49.) M: 1 – 1/4; 2, 5 – 1/3; 4, 7 – 1/1; 6 – 1/2

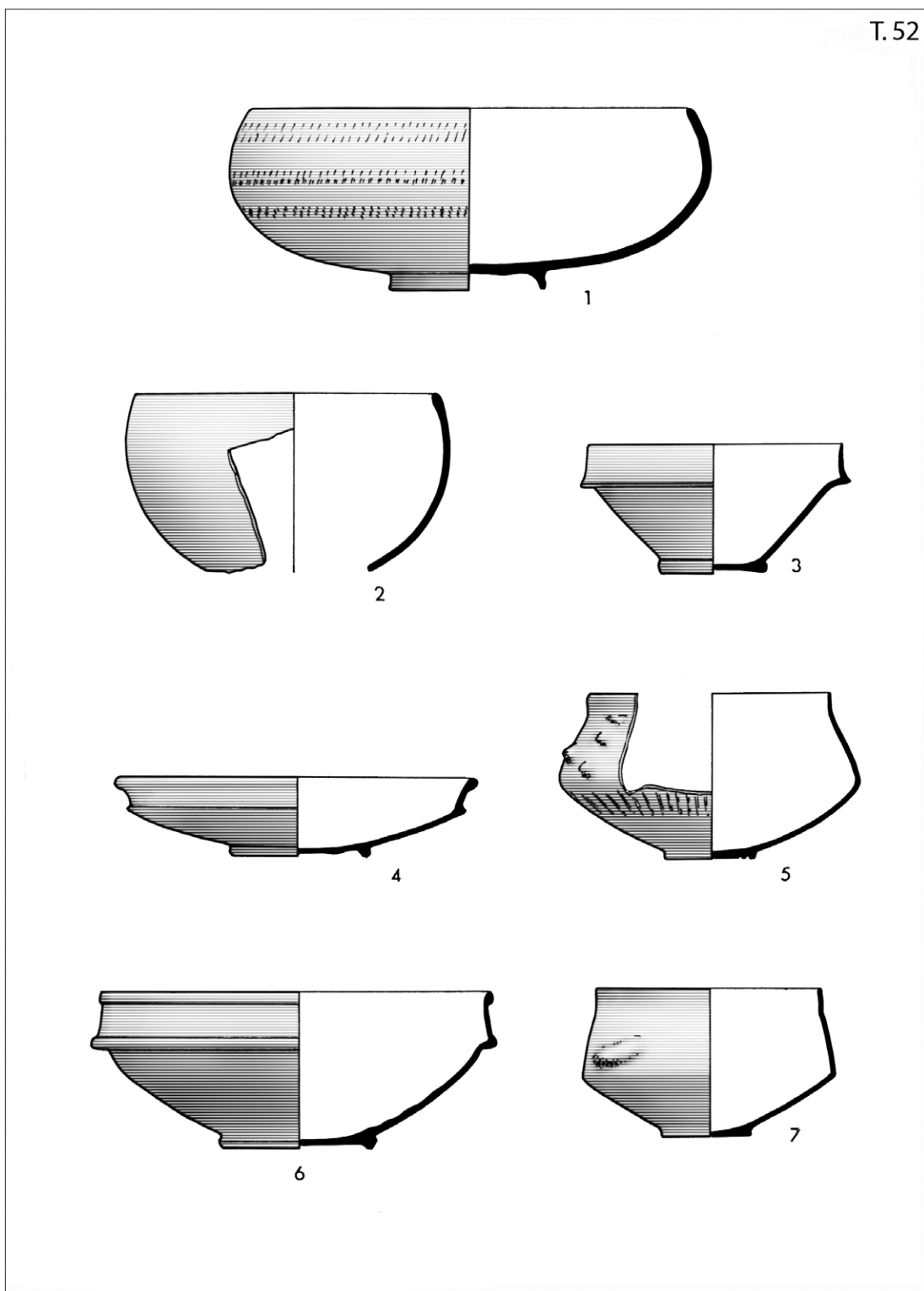
50.) M: 1 – 1/4; 2, 3 – 1/3

T. 51

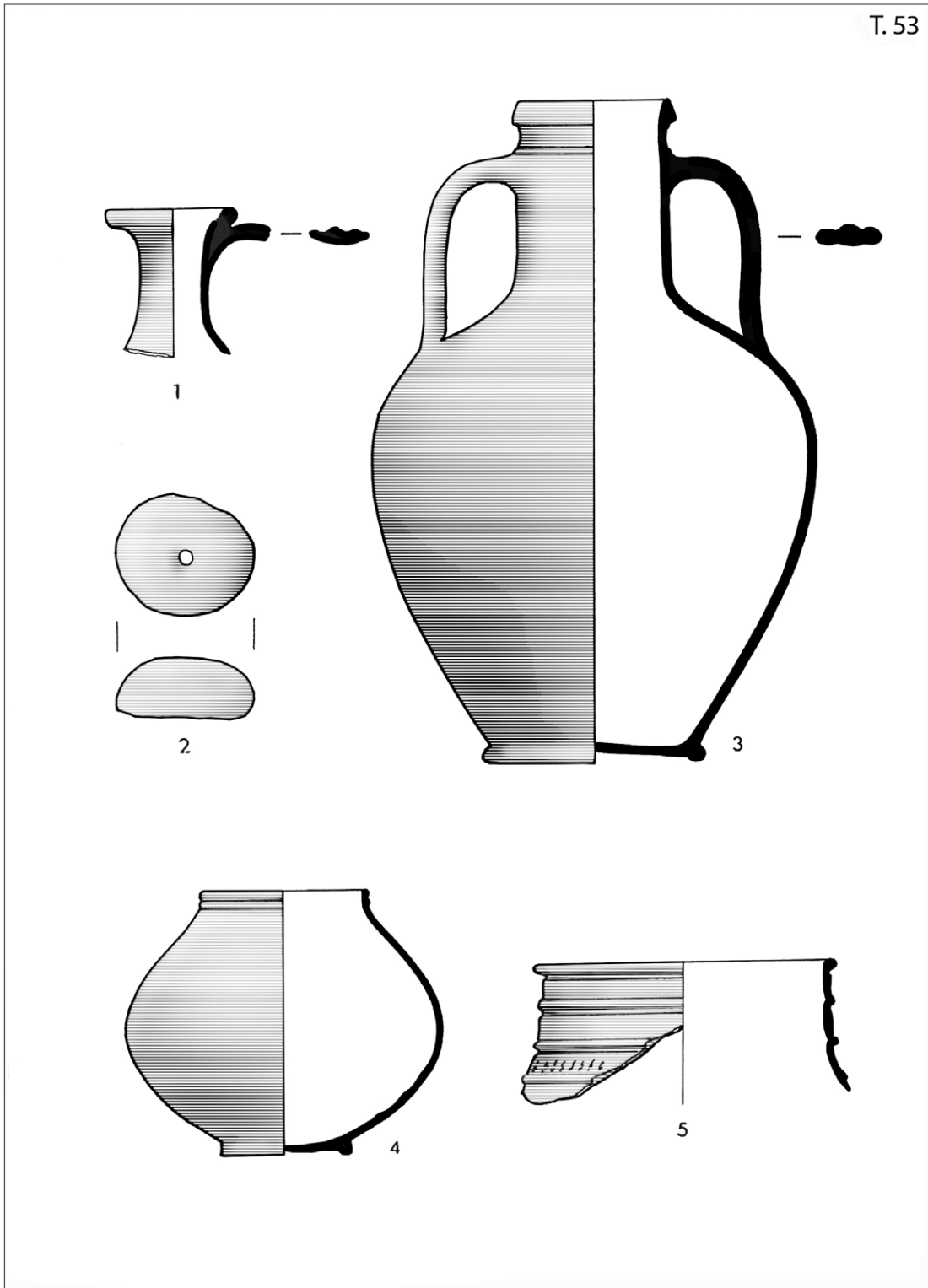
51.) M: 1 – 1/4; 2, 3 – 1/2; 4, 5 – 1/1

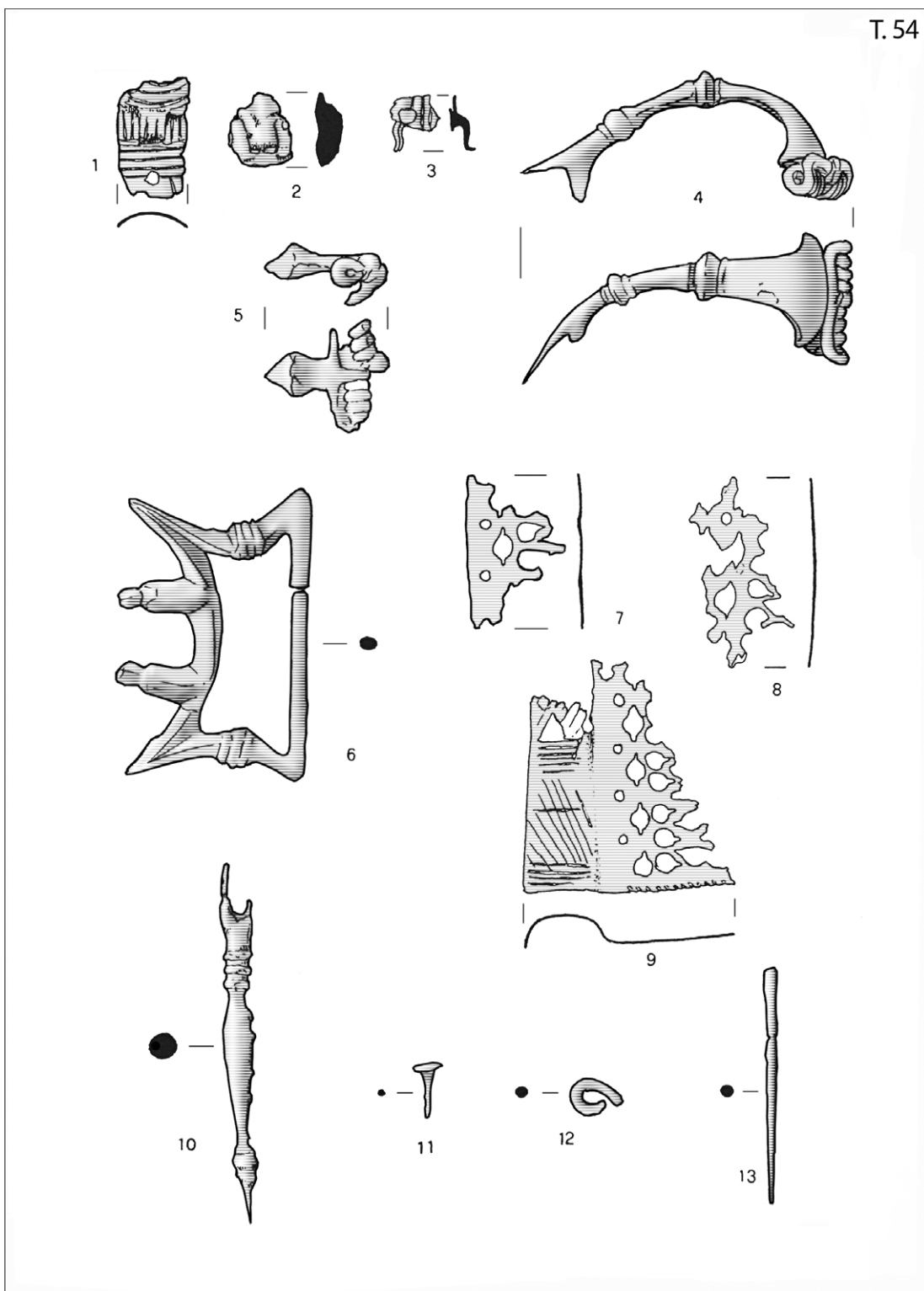

52.) M: 1 – 1/4; 2, 3, 5, 6, 7 – 1/2; 4 – 1/3

T. 53

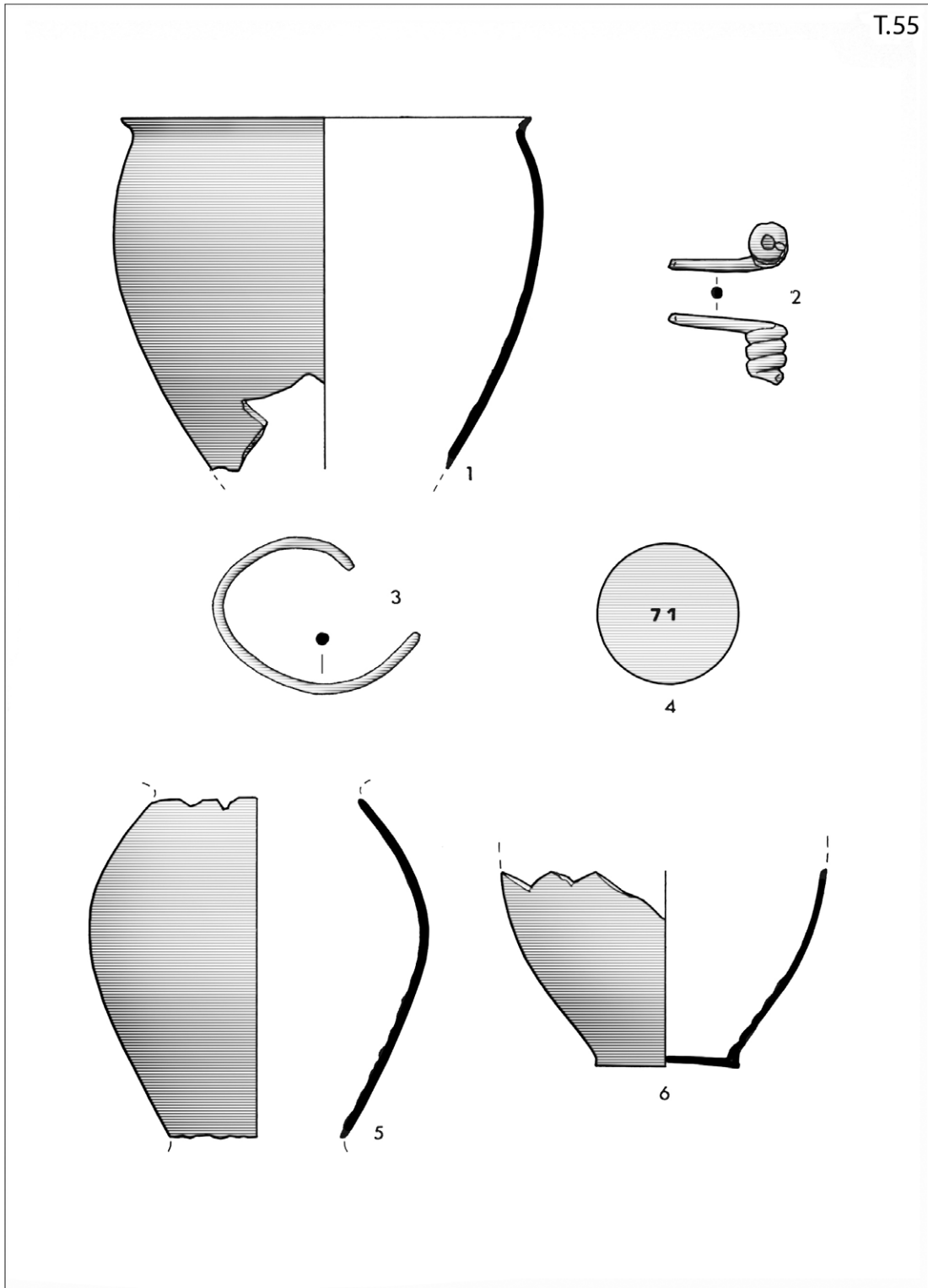

53.) M: 1, 4, 5 – 1/3; 2 – 1/1; 3 – 1/4

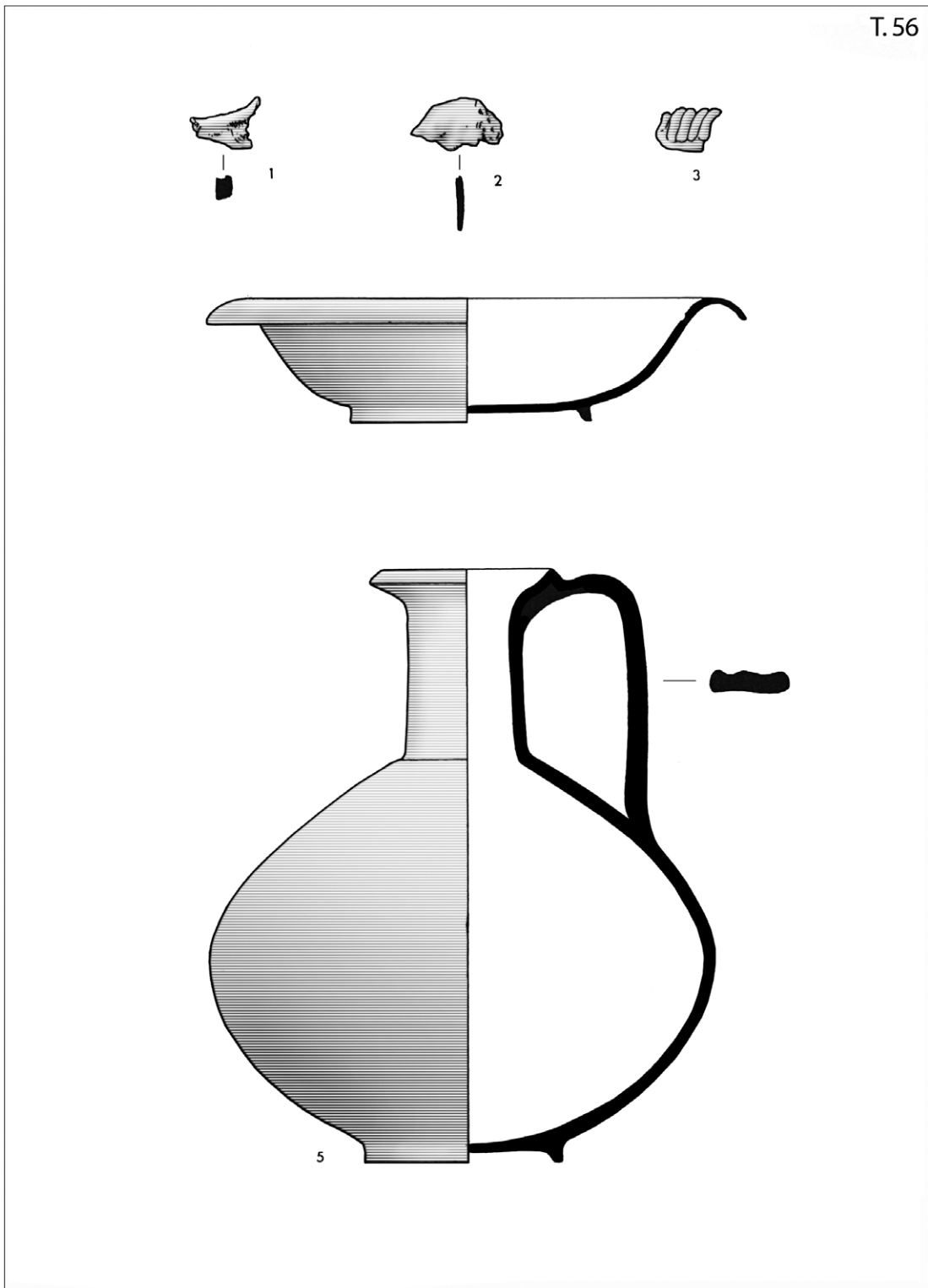

54.) M: sve 1/1

T.55

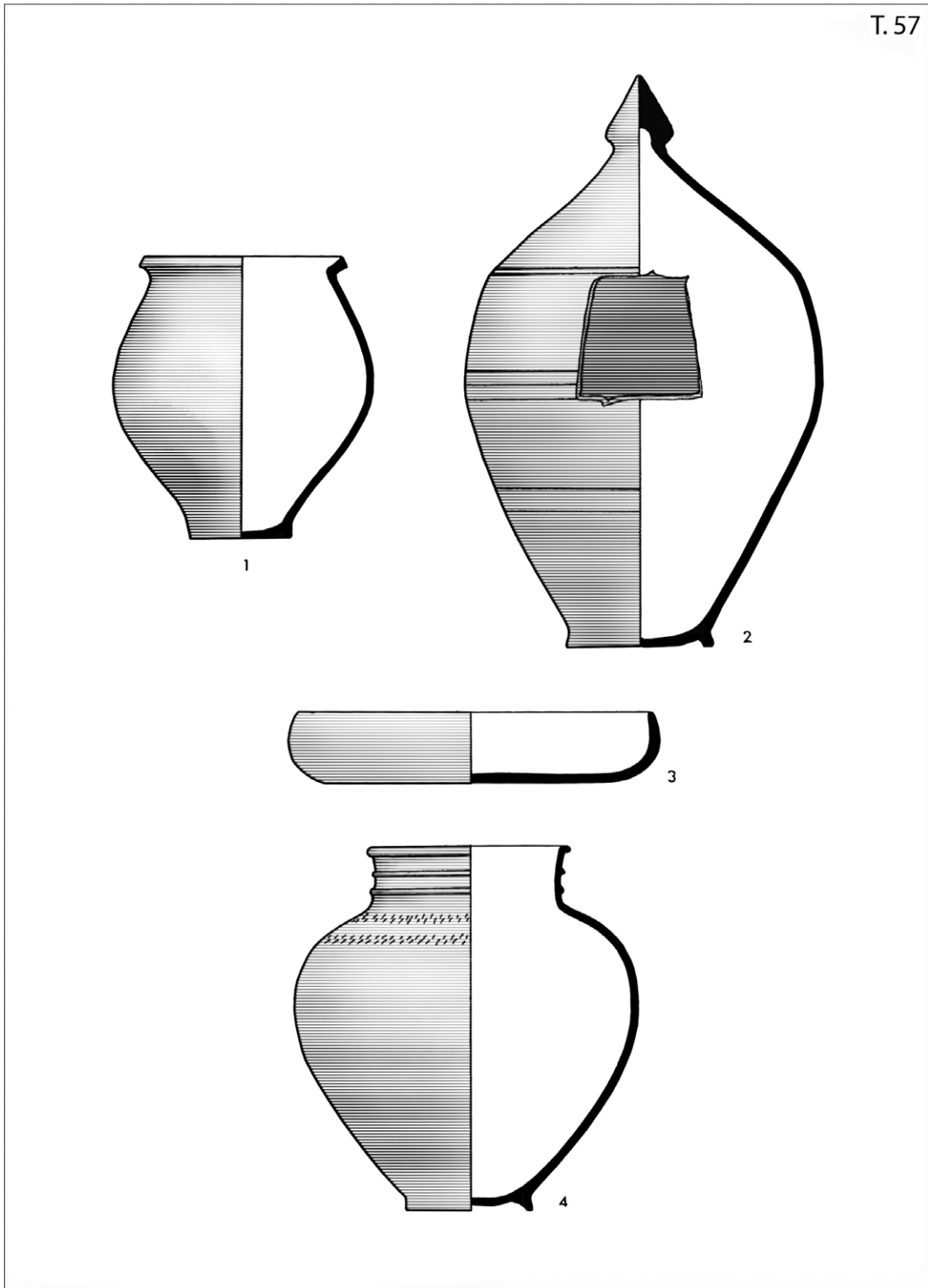

55.) M. 1, 5, 6 – 1/3; 2, 3 – 1/1

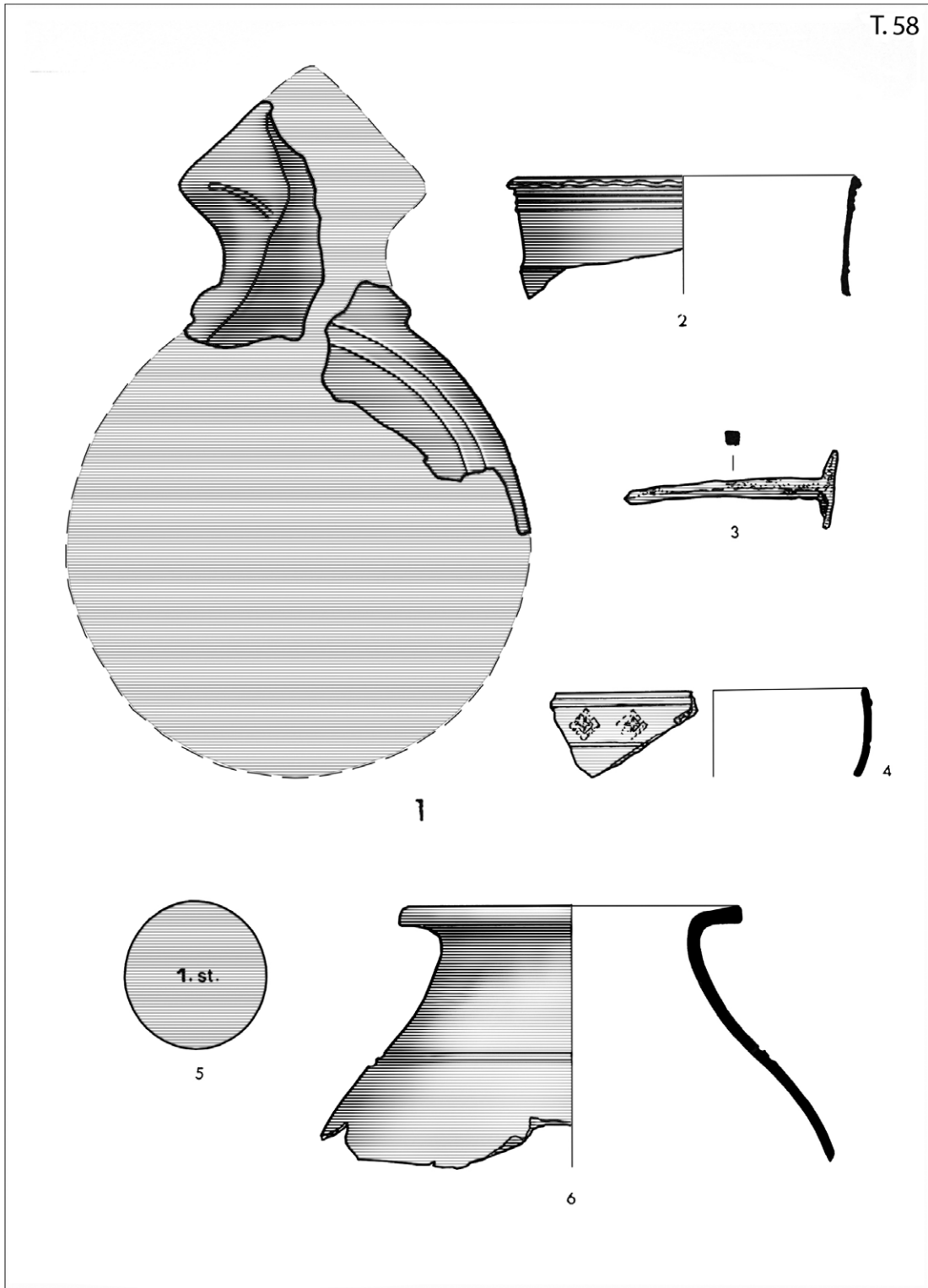

56.) M: 1, 2, 3 – 1/1; 4, 5 – 1/2

T. 57

57.) M: 1 – 1/1; 2, 4 – 1/4; 3 – 1/3

58.) M: 1, 3 – 1/1; 2 – 1/4; 4 – 1/5; 6 – 1/2

MATO ILKIĆ

Sveučilište u Zadru
Obala Petra Krešimira IV, 2
HR – 23000 ZADAR
mato.ilkic@zd.htnet.hr

MARTINA ČELHAR

Sveučilište u Zadru
Obala Petra Krešimira IV, 2
HR – 23000 ZADAR
martinacelhar@net.hr

DVIJE RIJETKE VRSTE RIMSKOG CARSKOG NOVCA S PODRUČJA ANTIČKE LIBURNIJE

UDK 737.1 (36 : 497.5)
Izvorni znanstveni rad

U članku su obrađena dva dosad slabo poznata rimska carska novca s područja antičke Liburnije. Riječ je o monetama koje standardni katalog Roman Imperial Coinage (RIC) ne poznaje. Prvi, zadarski primjerak iskovan je u Rimu i to u razdoblju vladavine cara Trajana. Njegova je osobitost u tome što se na obje strane kovanice nalazi jednak tekstualni i figurativni sadržaj, i to aversa. Prema veličini, težini i kovini taj bakreni novac nedvojbeno pripada nominalnoj vrijednosti pod nazivom as. Vjerojatno je riječ o probnome otkovu, koji je nehotice završio u optjecaju. Drugi primjerak pripada Konstantinu II, i to s titulom cezara. Taj kasnoantički bakrenjak je slučajno pronađen na području Novalje. Pripada emisiji koja je veoma česta. Potječe iz solunske kovnice. Međutim, iskovan je u njezinoj trećoj radionici, koja u RIC-u nije zabilježena.

Zahvaljujući mnogobrojnim sustavnim i zaštitnim arheološkim iskopavanjima tijekom posljednjih nekoliko desetljeća na području grada Zadra, ali i drugih lokaliteta u sjevernoj Dalmaciji, među inim, otkriveno je i mnoštvo raznovrsne numizmatičke građe. Ona je važna za poznavanje optjecaja novca, kao i gospodarskih prilika u cjelini na području antičke Liburnije. No, jedna moneta s toga prostora je osobito zanimljiva, jer pripada vrsti koju dostupna stručna literatura ne poznaje. Također, u standardnom katalogu rimskoga carskog novca *Roman Imperial Coinage* nije zastupljena i varijanta jedne vrste kasnoantičke kovanice koja je posve slučajno pronađena na otoku Pagu, odnosno na prostoru Novalje. Ta dva stara novca dosad su samo djelomično poznata stručnoj javnosti.¹

¹ Monetu iz Zadra prva je obradila Martina ČELHAR, i to u svom diplomskom radu pod naslovom *Rimski carski novac s antičke nekropole na području današnjeg Trgovinskog centra Relja*, Zadar, 2005., rukopis. Novac s područja

Novalje je kataloški obrađen (vidi ILKIĆ 2007: 10, kat. br. 45). Kraće priopćenje o tim numizmatičkim nalazima održali smo i na 13. godišnjoj konferenciji Europske udruge arheologa (vidi u: ČELHAR – ILKIĆ 2007: 304, 305)

Prvi primjerak iskovan je u središnjoj kovnici antičke velesile, tj. u Rimu, i to u razdoblju vladavine cara Trajana (Sl. 1). Izrađen je od bakra i ima zelenu patinu. Težak je 13,54 g. Promjer mu je 29 mm. Prema kovini, težini i veličini taj novac nedvojbeno pripada nominalnoj vrijednosti pod nazivom as, vrsti regularne monete koja je bila najčešća u optjecaju diljem Rimskoga Carstva, sve do sredine 3. stoljeća. Doduše, nešto mu je veća težina od prosječne koja iznosi između 9 i 12 g (KOS 1998: 39, 40).

Novac rimskoga cara Trajana je veoma čest i u ikonografskom smislu vrlo raznolik. Najčešće se na aversu nalazi njegov portret, a na reversu su mnogobrojni i često veoma bogati figurativni prikazi. Sve to prate i nadopunjuju različite legende. Međutim, osobitost zadarskog primjerka je u tome što se na obje njegove strane nalazi jednak tekstualni i figurativni sadržaj. U središnjem dijelu je krupno carevo poprsje, okrenuto udesno. Prikazan je s lovorovim vijencem na glavi. Unutar kružnoga točkastog ruba je pokraćeni natpis IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM P M. U drugom svesku kataloga *Roman Imperial Coinage*, u kojemu su obrađeni Trajanovi novci, takva je legenda označena oznakom A (2). U kataloškom nizu toga vodećega kataloga o rimskim carskim kovanicama ta se legenda nalazi na aversu različitih vrsta moneta koje su kovane samo prvih nekoliko godina Trajanove vladavine, odnosno između 98. i 102. godine. No, prema prikazu njegova krupnoga portreta, zadarski primjerak je vrlo sličan asevima navedenim u *RIC*-u pod kat. br. 402, kat. br. 417 i kat. br. 434. Riječ je o bakrenjacima na čijem je naličju, uz pokraćen natpis TR POT COS II (III ili IIII) P P, te u polju S C, prikazana Viktorija u hodu u smjeru nalijevo, i koja drži palminu granu te okrugli štit u kojemu je kratica SP/QR. Upravo je vrsta Trajanovih aseva s takvim figurativnim i tekstualnim sadržajem dosta česta. Primjera radi, s područja sjeverne Dalmacije poznati su takvi primjerci iz Bribira (ŠEPAROVIĆ 2003: kat. br. 26) i iz Ivoševaca (ŠEPAROVIĆ 2003: kat. br. 156). Pronađeni su i u središnjoj antičkoj nekropoli Jadera, i to u grobovima 93 i 320.² Prema tome, vrlo je moguće da su kalupi s prikazom aversa pomoću kojih je iskovan zadarski as zapravo bili predviđeni za kombinaciju s kalupima s prikazom reversa kojima su izrađivani asevi na čijem je naličju prikazana božica pobjede.

Sl. 1

Neobičan i iznimno rijedak primjerak rimskoga carskog novca, odnosno as s dva aversa, čuva se u zadarskom Arheološkom muzeju. Otkriven je tijekom zaštitnih arheoloških iskopavanja potkraj 80-ih godina prošloga stoljeća na posljednjem počivalištu antičkih stanovnika Jadera. Ta nekropola iz razdoblja Rimskog Carstva, koju karakteriziraju biritualni pokopi, rasprostirala se na području današnjeg Trgovinskog centra na gradskom predjelu Relja u Zadru. Na tada istraženoj

² Martina ČELHAR, Smiljan GLUŠČEVIĆ i Mato ILKIĆ pripremili su za objavu rimski novac iz nekropole. Rad naslovljen Numizmatički nalazi iz antičke nekropole

na području Trgovinskog centra Relja u Zadru bit će publikiran u sljedećem broju *Diadore*.

površini od približno 7.500 m² pronađeno je 877 grobova. Njih 127 sadržavali su, među inim, i novčane priloge. U pojedinim grobovima otkriveno je više priloženih novaca, pa je, uz nekolicinu njih iz otkopanog sloja između grobova, pronađeno ukupno 162 primjerka različitih rimskih kovanica. Među njima čak 80% pripada razdoblju prva dva stoljeća poslije Krista. Prevladava regularni carski novac, a od nominalnih vrsta najbrojniji su asevi.

Središnje groblje rimskog Jadera datirano je od 1. do 4/5. stoljeća (GLUŠČEVIĆ 2001: 217). Tome razdoblju vremenski je sukladna i numizmatička građa. Naime, najstarije monete pronađene u toj nekropoli iskovanе su za cara Augusta, a najmlađe datiraju iz razdoblja potkraj 4. stoljeća. Novac je iznimno važan za uže datiranje određene zatvorene arheološke cjeline, kao što su i grobovi. Numizmatička građa omogućuje utvrđivanje vremena prije kojega nije mogao biti izvršen ukop. Takvom kontekstu pripada i Trajanov as s dva aversa iz paljevinskoga groba 512. No, ta grobna cjelina vjerojatno ne datira ni mnogo kasnije nakon što je iskovana u njemu pronađena moneta. Naime, unatoč stanovitim oštećenjima prouzročениh „zubom vremena«, ona ne pokazuje izlizanost, tj. tragove dužeg vremena optjecaja u prometu.

Bilo kako bilo, *Roman Imperial Coinage* ne poznaje vrstu asa iz groba 512. U tome standardnom katalogu obrađeni su i primjerci s karakteristikama poput zadarskoga. Tako saznajemo da su rimski carski novci s jednakim prikazom na obje njegove strane, bilo oni s dva aversa ili pak oni s dva reversa, iznimno rijetki. Novac s takvim obilježjima uglavnom se javlja na asevima, i to najčešće s dva aversa. Najstariji takvi primjerci su iskovani u drugoj polovini 1. st., tj. za vladavine Tita i Domicijana. Povremeno se javljaju i kasnije, odnosno tijekom 2. i 3. st. Pojedine primjerke objavio je Robert Göbl u svojoj knjizi *Antike Numismatik*.³ Riječ je o asevima iz razdoblja vladavine cara Hadrijana, od kojih su prva dva s dva aversa, a treći je s dva reversa (GÖBL 1978: 141, 142, Tafel 27; 315, 316, 319). Pretpostavlja se da takve neobične vrste novca pripadaju zapravo probnim otkovima. Vjerojatno su nehotice završili u optjecaju.

Iz razdoblja vladavine cara Trajana poznate su tri vrste aseva s istovjetnim prikazima na obje njihove strane. U *RIC*-u II na str. 295 obrađeni su pod kataloškim brojevima od 712 do 714. Prema legendi, datiraju iz razdoblja od 106. do 114. godine. S obzirom na to da je Trajanov as iz Zadra malo stariji (iskovan je između 98. i 102. godine), njegovo bi mjesto u *RIC*-u trebao biti kataloški broj 712, nakon kojega bi trebala slijediti tri primjerka koja su već uvrštena u taj standardni katalog rimskog carskog novca.

Drugi primjerak pripada kasnoantičkome razdoblju. Riječ je o novcu iskovanom potkraj vladavine Konstantina Velikoga, ali s prikazom jednoga od njegovih sinova, i to Konstantina Drugoga (SI. 2). Taj dobro očuvani bakrenjak bez patine, promjera 19 mm i težine 2,1 g, pripada vrsti koja je u literaturi poznata pod nazivom *aes*. Na aversu je poprsje mladoga cezara okrenutog udesno. Prikazan je u oklopu i s lovorovim vijencem na glavi. Unutar kružnog točkastog ruba je natpis CONSTANTINVS IVN NOB C. Na reversu su prikazana dva vojnika u vojnoj odori. Oslonjeni su o štit i naoružani kopljem. Između njih su dva standarda. Uokolo je legenda GLORI-A EXER-CITVS. U odsječku je kratica S M T S Γ. Dakle, novac je iskovan u Solunu (*Tessalonica*), i to u trećoj njegovoj radionici. Riječ je o emisiji koja je potkraj života cara Konstantina Velikoga i početkom samostalne vladavine njegovih sinova kovana u svim tada aktivnim carskim kovnicama diljem Rimskoga Carstva.⁴ Pretpostavlja se da novci s takvim figurativnim i tekstualnim sadržajem zapravo simboliziraju hrabrost i odvažnost vojnika u pokoravanju barbara (STEVENSON 1982: 421).

3 Teško dostupnu knjigu autora Roberta Göbla dobili smo od Zlatka Pleše, kojemu zahvaljujemo na darovanoj dobroti.

4 Potkraj vladanja Konstantina Velikoga vrsta bakrenog novca s legendom GLORIA EXERCITVS je djelomično izmijenjena. Kovanicama je smanjen promjer, odnosno težina, a na naličju je između dva vojnika prikazan samo jedan standard.

Sl. 2

Taj novac je slučajno otkriven na području Novalje, gdje je u antičkom razdoblju bila smještena *Cissa*, naselje koje spominje Plinije u svome djelu *Naturalis historia* (*Nat. Hist.* 3, 140). Tu monetu prikupio je svećenik Josip Kunkera, a darovao ju je, zajedno s mnoštvom druge slučajno pronađene numizmatičke, arheološke i epigrafske građe s prostora sjevernog dijela otoka Paga, Muzejskoj zbirci „Stomorica« u Novalji (ILKIĆ 2007: 5).

Taj se naizgled posve uobičajeni primjerak ipak po jednome detalju razlikuje od onih koje spominje *Roman Imperial Coinage* VII. U tome svesku na str. 526 pod kataloškim brojem 199 opisan je primjerak, emitiran 335. – 336. godine, čiji je tekstualni i figurativni sadržaj na aversu posve jednak kao na onome iz Novalje. Dakle, riječ je o prikazu poprsja cezara Konstantina Drugoga u oklopu, što u *RIC*-u odgovara inačici označenoj pod oznakom B5. Međutim, *RIC* donosi da je takva vrsta novca kovana samo u prve dvije radionice u Solunu, koje su u odsječku na reversu iza kratice kovnice TS, označene slovima A i B. Kod primjerka iz Novalje iza kratice TS nalazi se grčko slovo Γ, što znači da je takva vrsta ipak kovana i u trećoj solunskoj radionici. Prema tome, kataloški broj 199 u *RIC*-u trebalo bi nadopuniti i tim podatkom.⁵

U ovome članku prikazali smo dvije dosad nepoznate vrste staroga novca s područja antičke Liburnije. Prikazivanjem tih kovanica želimo pridonijeti što cjelovitijem poznavanju antičke numizmatike, a ponajprije rimskoga carskog novca.

BIBLIOGRAFIJA

- ČELHAR, M. 2005 – *Rimski carski novac s antičke nekropole na području današnjeg Trgovinskog centra Relja*. Zadar, 2005. Diplomski rad, rukopis.
- ČELHAR, M. – M. ILKIĆ 2007 – Some rare types of Roman Imperial coins from the northern part of the Croatian Adriatic. *13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, 18th–23rd September*, Abstracts book. Zadar, 2007.
- GLUŠČEVIĆ, S. 2001 – Novi prinosi za poznavanje suburbanog prostora antičkog Zadra. *HistAnt*, 7, 2001.
- GÖBL, R. 1978 – *Antike Numismatik*, Band 2. München, 1978.
- ILKIĆ, M. 2007 – *Rimski novac s područja Novalje*. Novalja – Zadar, 2007.

⁵ Na internetskoj stranici www.forumancientcoins.com/notinric/7the186.html (STĚPNIEWSKI 2004, podnaslov: RIC VII, Thessalonica 186, Constantius II, unlisted officina, pregledanoj 16. 10. 2007) prikazana je jedna sli-

čna bakrena kovanica koja također nije obrađena u *RIC*-u. I taj je novac iskovan u Solunu, ali za cezara Konstancija II. Na taj podatak uputio nas je Ante Grčić, na čemu mu se od srca zahvaljujemo.

KOS, P. 1998 – *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998.

MATTINGLY, H. – E. SYDENHAM 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, II. *Vespasian to Hadrian*. (RIC II). London, 1968.

STĚPNIEVSKI, L., 2004 – *Not in RIC*, www.forumancientcoins.com/notinric/index.html, 16. 10. 2007.

STEVENSON, S. W. 1982 – *A Dictionary of Roman Coins: Republican and Imperial*. London, 1982.

SUTHERLAND, C. H. V. – R. A. G. CARSON 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, VII. *Constantine and Licinius A.D. 313–337*. (RIC VII). London, 1968.

ŠEPAROVIĆ, T. 2003 – *Zbirka rimskog novca u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*. Split, 2003.

SUMMARY

TWO RARE ROMAN IMPERIAL COINS

FOUND IN ROMAN LIBURNIA

In recent decades there has been a lot of archaeological excavation, both of a systematic and of a rescue nature, in the Zadar city area and in other north-Dalmatian localities. This led, among other things, to the discovery of a large variety of coins. One coin found in this region is especially interesting because it is a type not mentioned in available professional literature. The variant of another coin, which was found completely by chance in the Novalja area on the island of Pag, is not included in the standard catalogue *Roman Imperial Coinage*.

The first coin was minted in Rome during the reign of Emperor Trajan (**Fig. 1**). It is made of copper and has a green patina. It weighs 13.54 g and its diameter is 29 mm. Its composition, weight and size undoubtedly show that it belongs to the denomination of an *as*.

Trajan's coins are very common and iconographically very varied. The obverse usually shows his portrait; the reverse varies widely and often has very rich figurative scenes accompanied and supplemented by various inscriptions. A special feature of the Zadar specimen is that both its sides have the same legend and figure. In the centre is a large bust of the emperor facing right, wearing a laurel wreath. Inside the dotted border is the legend IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM P M. In the second volume of *Roman Imperial Coinage*, which presents Trajan's coins, this legend is referred to as A (2) and it appears on the obverse of various kinds of coins, but only those minted in the first several years of Trajan's rule, i.e. between 98 and 102.

This unusual and very rare Roman imperial coin with two obverses is in the Zadar Archaeological Museum. It was discovered during rescue archaeological excavations in the late 1980s in the Jadera necropolis dating from the imperial Roman period, characterised by biritual inhumations. Today this is the area of a shopping centre, Trgovinski centar, in the part of Zadar called Relja. An area of about 7,500 m² was researched at that time on which 877 graves were found, 127 of them containing coins, among other grave gifts. Some of the graves had more than one coin, and if the several coins found between the graves are included, these excavations yielded a total of 162 specimens of various Roman coins. Eighty percent date from the first two centuries. Regular imperial coins prevail, most of them *asses*. The main graveyard of Roman Jader dated from the 1st to the 4th/5th centuries, and the numismatic material is in accordance with this time period. The earliest coins found in this necropolis were minted during Emperor Augustus and the latest date from the end of the 4th century. Coins are very important for dating more precisely a closed archaeological whole, such as a

grave. Numismatic material makes it possible to establish the time before which an inhumation could not have taken place. This is also true of Trajan's *as* with two obverses in cremation Grave 512. However, this grave was probably not dug much after the coins found in it were minted because, although they show damage from the passage of time, they do not show signs of much wear which indicates that they had not been in circulation for long.

Roman Imperial Coinage does not include the type of *as* found in Grave 512. It does, however, include specimens of the same type as the Zadar coin and show that Roman imperial coins with identical obverses or reverses are extremely rare. Coins of this kind are usually *asses*, and in most cases they have two obverses. The oldest were struck in the second half of the 1st century under Emperors Titus and Domitian. They occasionally appear later, in the 2nd and 3rd centuries, and are assumed to have been test coinage that probably got circulated by mistake.

Three *asses* with identical scenes on both sides are known from Trajan's reign. *RIC* II, p. 295, shows them under catalogue numbers 712 to 714. Their legends show that they date from between 106 and 114. Since Trajan's *as* from Zadar is slightly older (it was minted between 98 and 102) it should be entered under catalogue number 712 in *RIC*, followed by the three specimens that this standard catalogue of *Roman imperial coinage* already includes.

The second coin belongs to the late Roman period. It was minted at the end of the reign of Constantine the Great but shows one of his sons, Constantine II (**Fig. 2**). This well-preserved unpatinated bronze coin, 19 mm in diameter and 2.1 g in weight, belongs to the kind known in literature as an *aes*. The obverse shows the bust of the young caesar facing right. He is shown wearing armour and has a laurel wreath on his head. Inside the dotted border is the legend CONSTANTINVS IVN NOB C. The reverse shows two soldiers in uniform, leaning on shields and armed with spears. Between them are two standards. They are surrounded by the legend GLORI-A EXER-CITVS, and the exergue has the abbreviations S M TS Γ.

This coin was a chance find in the area of Novalja, the site of Roman *Cissa*, by the priest Josip Kunkera. He donated it, together with many other chance numismatic, archaeological and epigraphic materials from the northern part of the island of Pag, to the Stomorica Museum Collection in Novalja.

This coin, very common at first glance, differs in one detail from those mentioned in *Roman Imperial Coinage* VII. On p. 526, under catalogue number 199, this volume describes a coin issued in 335 – 336, identical in text and figural scene on the obverse with that from Novalja. It shows the bust of Constantine II in armour, which corresponds to the variant referred to in *RIC* as B 5. However, *RIC* states that coins of this kind were minted only in the first two officinae in Thessalonica, marked by the letters A and B in the exergue on the reverse, behind the indication of the mint TS. On the Novalja coin the abbreviation TS is followed by the Greek letter Γ, which means that the third officina in Thessalonica also produced specimens of this kind. Therefore, catalogue number 199 in *RIC* should be supplemented by this data as well.

This article has presented two previously unknown kinds of coins from ancient Liburnia. By publishing them, we would like to contribute to knowledge about Roman numismatics, especially Roman imperial coins.

Rukopis primljen: 12.X.2007.
Rukopis prihvaćen: 16.X.2007.

MATO ILKIĆ

Odjel za arheologiju
Sveučilište u Zadru
Obala Petra Krešimira IV, 2
Hr – 23000 Zadar
mato.ilkić@zd.htnet.hr

MARKO MEŠTROV

Ivana Meštrovića 9
Hr – 23211 Pakoštane
franmarte@hotmai.com

NALAZI RIMSKOG NOVCA IZ PAKOŠTANA

UDK 737. 111 : 737.123 (36 : 497.5)
Izvorni znanstveni rad

U radu su obrađeni novi antički numizmatički nalazi s područja Pakoštana. Riječ je o dva rimska carska novca otkrivena u podvodnim arheološkim istraživanjima rimske luke na priobalnom položaju pod nazivom Janice. Također, obrađene su i dvije istovremene monete koje su slučajno otkrivene uz obližnju obalu. Novac iz antičke luke pripada regularnim vrstama rimskoga carskoga novca. Bolje očuvani primjerci iskovani su za Trajana i Antonina Pija. Obrađena je i jedna kovanica koja je slučajno pronađena sjeverno od Pakoštana, uz Vransko jezero, nedaleko od lokaliteta pod nazivom Crkvina. Taj veliki brončani provincijalni novac iskovan je za cara Trajana Decija, i to u lidijskoj Filadelfiji, a pripada vrsti koja je iznimno rijetka.

O prošlosti Pakoštana malo se znalo, sve do unatrag nekoliko godina, kada je u podmorju uz to sjevernodalmatinsko priobalno mjesto nedaleko od Biograda otkrivena bogata kulturna baština iz antičkoga razdoblja. Zahvaljujući ponajviše financijskoj potpori lokalne samouprave, prva faza podvodnih istraživanja obavljena je 2004. godine, i to pod vodstvom Zdenka Brusića s Odjela za arheologiju zadarskoga Sveučilišta (BRUSIĆ 2005: 191).¹ Približno između otočića Sv. Justine i Veloga Školja, tada je na dubini oko 2 m dijelom otkrivena i dokumentirana izvrsno očuvana brodska konstrukcija iz kasnoantičkog razdoblja. Ostaci toga plovila trenutačno se nalaze *in situ* i zaštićeni

¹ Do sad su obavljene tri faze podvodnih arheoloških istraživanja. Osim Zdenka Brusića, u njima su sudjelovali Mato Ilkić, Mate Parica i Martina Čelhar s Odjela za arheologiju Sveučilišta u Zadru, te apsolutno arheologije Marko Meštrov, pronalazač lokaliteta. Također, u sljedećim kampanjama priključili su se i djelatnici Hrvatskoga restauratorskoga zavoda, koje je predvodila Irena Radić-Rossi.

Prošloga ljeta sudjelovali su i stručnjaci iz francuskoga instituta *Centre National de la Recherche Scientifique, Centre Camille Julian, Aix-en-Provence*. Među inim, u podvodnim istraživanjima su povremeno sudjelovali i Mladen Pešić (Centar za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskoga zavoda, Zadar) te Ante Batović (Odjel za povijest, Sveučilište u Zadru).

su geotkaninom (BRUSIĆ 2005: 191, 192; BOETTO – MARLIER – RADIĆ-ROSSI 2007: 72). Nedaleko od obale, uz središte Pakošтана, pronađena je i drvena konstrukcija stupova s daskama, ostatak sustava bazena antičke solane. Nekoliko stotina metara jugoistočno od nje, na dubini od oko 2 m, uz obalu pod nazivom Janice, locirano je antičko pristanište. Iako je do sada istražen samo mali dio podmorja, arheološki nalazi upućuju na to da je uz današnje Pakošтane postojao značajan lučki kompleks iz razdoblja Rimskoga Carstva (BRUSIĆ 2005: 191, 192; 2006: 306, 307; ILKIĆ 2006: 10, 11; ILKIĆ – MEŠTROV – PARICA 2007: 71, 72). Zapravo, vjerojatno je riječ o prvim arheološkim potvrdama za već odavno iznesene pretpostavke o tome da je na pakoštanskome priobalju bilo pristanište Aserije, ali i drugih važnih zajednica južne Liburnije (JELIĆ 1898: 121; IVEKOVIĆ 1932: 155).

Kako god bilo, kulturni sloj antičke luke koji leži na dnu do dubine od nekoliko metara ispod površine vrlo je bogat raznovrsnim artefaktima. Do sad smo otvorili dvije sonde veličine 2 x 2 m, udaljene 30-ak m od obale. U istraženom kulturnom sloju, koji je sezao do 90 cm debljine, pronašli smo, među inim, i dva numizmatička nalaza.² Također, slučajno otkrivene su posve i još dvije monete uz obližnju obalu.³ Iako malobrojni, ti su numizmatički nalazi važni za datiranje luke. Također, jedna antička kovanica je slučajno otkrivena i u zaleđu Pakošтана, odnosno uz Vransko jezero (**Karta**).⁴ Od tih pet numizmatičkih nalaza⁵ samo su dva spomenuta u literaturi (BRUSIĆ 2005: 191; ILKIĆ 2006: 10; ILKIĆ – MEŠTROV – PARICA 2007: 71).⁶

Karta

2 Ta dva novca se privremeno čuvaju u zgradi Općine u Pakošтанima, gdje je 2005. god. priređena izložba pod nazivom »Tragovi prošlosti pakoštanskog kraja«.

3 Primjerci su u vlasništvu Elvise Krpete, kojemu zahvaljujemo na dozvoli za objavu.

4 Novac se nalazi u jednoj privatnoj zbirci u Pakošтанima.

5 Fotografije novca izradio je Robert Mosković, na čemu mu se od srca zahvaljujemo.

6 Zahvaljujući podacima ravnatelja Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, Tomislava Šeparovića, doznali smo da se u biogradskom Zavičajnom muzeju čuva nekolicina pretežno kasnoantičkih kovanica otkrivenih na području Pakošтана. Nažalost, ovom prigodom te novce nismo mogli obraditi, jer su trenutačno nedostupni iz objektivnih razloga.

Prvi numizmatički nalaz smo otkrili u podvodnom arheološkom istraživanju provedenom u ljeto 2004. godine. Ležao je u sloju sonde na dubini od 40 cm. Izrađen je od žute slitine, poznate pod nazivom *orichalcum*. Nema patinu.⁷ Težak je 27,1 g, a promjer mu je 33,5 mm (SI. 1). U središtu aversu prikazano je udesno okrenuto poprsje cara Trajana (98.–117.) i to s lovorovim vijencem na glavi. Unutar točkaste rubne kružnice je pokraćeni natpis IMP CAES NERVA[E TR]AIANO AVG GER DAC PM TR P [COS] V PP. Na reversu je prikazana stojeća Spes, okrenuta ulijevo. Uokolo je legenda S P Q R OPTIMO [PRI]NCIPI, a u polju kratica S – C. Taj sestercij pripada vrsti koja je kovana u Rimu, i to u razdoblju između 103. i 111. godine, sudeći prema drugom svesku standardnog numizmatičkog kataloga *Roman Imperial Coinage (RIC)*, u kojem ga nalazimo opisanu pod kataloškim brojem 519. Novac je dobro očuvan i vjerojatno nije bio duže vrijeme u optjecaju.

Drugi numizmatički nalaz potječe iz sonde koju smo istražili zimi 2005. godine. Nažalost, taj je novac veoma loše očuvan (SI. 2). Zbog »zuba vremena« prikaz gotovo nije vidljiv. Tek se na jednoj njegovoj strani nazire poprsje okrenuto udesno. Na tome novcu je patina nejednake boje. Čini se da je moneta izrađena od bakra. Teška je 6,6 g i ima promjer od 28 mm. To ipak upućuje na regularnu vrstu pod nazivom *as*, novac koji je bio najčešće u prometu u prva dva stoljeća poslije Krista. Kovan je do sredine 3. st. (KOS 1998: 40).

Slika 1

Slika 2

Toj nominalnoj vrsti regularnih kovanica pouzdano pripada treći novac, slučajno pronađen uz današnju obalu nekadašnje rimske luke. Izrađen je od bakra i dijelom ima zelenu i smeđu patinu. Promjer mu je 27,5 mm. Ima težinu od 10,1 g. Pripada razdoblju vladavine cara Antonina Pija (138.–161.) (SI. 3). U središtu aversa je njegovo poprsje s lovorovim vijencem, okrenuto udesno. Uokolo je natpis ANTONINVS AVG PIVS P P TR [P XV]III. Na reversu je prikazana stojeća Felicitas. Uokolo te personifikacije sreće i blagostanja je legenda FELICI-T[AS CO]S IIII. U polju je kratica S – C. Ta je vrsta u trećem svesku *RIC*-a obrađena pod kataloškim brojem 937. *As* je iskovan u Rimu i to između 10. prosinca 154. i 9. prosinca 155. godine.

Sljedeći novac, koji je slučajno pronađen na istome mjestu kao i prethodni, vrlo je loše očuvan. Ima težinu od 6,4 g, a promjer od 27 mm. No, vjerojatno je izvorno bio teži. Zapravo, potpuno nedostaje površinski sloj kovine na kojemu je bio utisnut prikaz (SI. 4). Na njegovu aversu se tek nazire obris poprsja okrenutog udesno, dok je na reversu jako slabo vidljiv stojeći ljudski lik. Iskovan je vjerojatno od bakra. Na njemu je dijelom gruba patina. Čini se da i taj novac pripada vrsti pod nazivom *as*. Prema tomu, i on vjerojatno datira iz prva dva stoljeća poslije Krista.

⁷ Novac je očistio viši restaurator Muzeja grada Šibenika, Dalibor Martinović, na čemu mu toplo zahvaljujemo.

Slika 3

Slika 4

Posljednji novac se bitno razlikuje od prethodnih. Svojim promjerom od 37,5 mm spada u najkрупnije kovanice. Težak je 14,6 g. Dobro je očuvan. Izrađen je od bronce i ima zelenkastu patinu. Riječ je o moneti kovanjoj u lidijskoj Filadelfiji (*Philadelpheia*), i to za vladavine Trajana Decija (249–251) (Sl. 5).⁸ U središtu aversa je udesno okrenuto poprsje tog rimskoga cara podrijetlom iz Panonije. Prikazan je u draperiji i s lovorovim vijencem na glavi. Unutar kružnoga točkastog ruba je grčki natpis bez razmaka između uglavnom pokraćenih riječi AVT K Γ M KV TP[AI]ANOC ΔEKIOC. U središtu reversa je stol prikazan u perspektivi i s nogama koje završavaju u obliku lavljih šapa. Na njemu su dvije urne. Između njih je par palminih grana, od kojih je jedna svinuta ulijevo, a druga udesno. Ispod središnjega dijela stola je kantaros. Tu kompoziciju prati natpis na grčkom bez jasno naznačenih razmaka između riječi. Legenda je prelomljena na nekoliko mjesta EΠ AVP POVΦEINOV ΠΩΛΛ B ΓAI APX A /ΦΛ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕ/ΩΝ ΝΕΩ[Κ]ΟΡ/Ω[Ν].

Slika 5

Ta moneta pripada vrsti provincijalnoga novca. Riječ je o skupini u koju su uvrštene kovani- ce mnogobrojnih gradova i područja diljem Rimskoga carstva. Od regularnih nominala takav se no- vac, među inim, razlikuje i po tome što je imao ograničen optjecaj (KOS 1998: 298, 299). Na pod- ručju Dalmacije poznat je mali broj nalaza provincijalnoga novca. Iz Ivoševaca potječe jedna mone- ta iz grada Nikeje u Bitiniji. Iskovana je za Aleksandra Severa (ŠEPAROVIC 2003: 27, 138, kat. br. 172). U Nadinu je pronađen primjerak s imenima Nerona i Britanika. Potječe iz kovnice *Hieroso- lyma* (ŠEPAROVIC 2003: 49, kat. br. 369). Također, nekolicina provincijalnih moneta otkrivena je i u središnjoj nekropoli antičkoga Jadera, i to jedan primjerak iz kolonije *Patrae* (današnji Patras na Peloponezu) i dva bakrenjaka iz Viminacija (Kostolac u Srbiji).⁹

⁸ Novac je očistila restauratorica zadarskoga Arheološkoga muzeja, Josipa Lovrić, na čemu joj od srca zahvaljujemo.

⁹ Martina ČELHAR, Smiljan GLUŠČEVIĆ i Mato ILKIĆ pripremili su za objavu rimski novac iz nekropole. Rad naslovljen Numizmatički nalazi iz antičke nekropole na području Trgovinskog centra Relja u Zadru bit će publi- ciran u sljedećem broju *Diadore*.

Filadelfija je važan grad u središnjem dijelu zapadne Male Azije, koja je započela kovati vlastite monete još od 2. st. prije Krista.¹⁰ U sastavu Rimskoga carstva kovala je provincijalni novac za vrijeme različitih vladara, među inima i za Trajana Decija. Međutim, analogni primjerak s figurativnim i tekstualnim sadržajem, poput onoga s područja Pakošтана, nismo mogli naći u dostupnoj literaturi. Doduše, prema prikazu aversa vrlo je sličan jednom filadelfijskom primjerku objavljenomu u drugom svesku *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung von Aulock Collection of Greek coins from Asia Minor* (SNG v. Aulock, 1963: Tafel 98, 3085). Prema figurativnom prikazu na reversu, pak, blizak je jednoj vrsti novca iskovanoga u istom lidijskome gradu, ali za vrijeme vladavine cara Karakale (SNG v. Aulock, 1963: Tafel 98, 3080). U potrazi za analognom kovanicom do vrijedne informacije došli smo zahvaljujući Ivanu Mirniku, numizmatičaru iz Arheološkoga muzeja u Zagrebu (Također, u tome nam je pomogao i Peter Kos, direktor Narodnog muzeja Slovenije). Naime, njihove inozemne kolege Michel Amandry i Andrew Burnett pronašli su zabilješku koju je napisao Edo Levante. U njoj je podatak da u svijetu postoji još samo jedan primjerak provincijalnoga novca poput onoga iz Pakošтана. Ta moneta publicirana je u dražbenom katalogu bankarske kuće H. Aufhäuser u Münchenu, Sl. 6 (AUFHÄUSER 1987: 41, 427, T.16, 427).¹¹ Poradi te dragocjene informacije svima imenovanim numizmatičkim ekspertima, kao i Marku Šariniću iz Zagreba na posuđenom spomenutom aukcijskom katalogu, od srca zahvaljujemo na darovanoj dobroti.

Slika 6

Veliki brončani novac lidijske Filadelfije slučajno je pronađen sjeverno od Pakošтана, uz obalu Vranskoga jezera, nedaleko od lokaliteta pod nazivom Crkvina. S toga položaja već su poznati brojni antički nalazi (ILAKOVAC 1971: 89–92, Sl. 5, 6). Kovanica uz rub ima kružnu rupicu, pa je vjerojatno bila nošena kao medaljon. Možda je pripadala nekome pomorcu podrijetlom iz istomenoga grada. To se posve logično može očekivati, jer su u obližnjoj antičkoj luci u Pakošтанima pristajali i brodovi iz istočnoga Sredozemlja. Na to upućuju mnogobrojni pronalasci raznovrsnog istočnog kuhinjskoga posuđa (PARICA 2006: 12–24).

U podvodnim arheološkim istraživanjima na području istočne obale Jadrana dosad je otkriven mali broj antičkoga novca. Jedan Trajanov sestercij pronađen je prilikom istraživanja brodoloma kod Ilovika (JURIŠIĆ 2000: 46). Nešto su češći numizmatički nalazi u antičkim lukama. Tako je npr. više komada novca otkriveno u helenističkoj luci u Resniku (BRUSIĆ 2004: 13, 14), kao i u rimskim lukama u Zatonu¹² i Novalji.¹³ Malobrojni primjerci novca iz podmorja u Pakošтанima pri-

10 ECHKEL 1794: 109–111; HEAD 1887: 552; 1901: XXIV, LXXXIV, 187–208; 1911: 655; MACDONALD 1901: 460–461; KEIL 1938: 2091, 2092

11 Taj aukcijski primjerak objavit će, najvjerojatnije 2009. god., Michel Amandry u 9. svesku publikacije pod naslovom *Roman Provincial Coinage*.

12 Novac iz luke u Zatonu pokazao nam je Smiljan Glušćević iz zadarskog Arheološkog muzeja. Riječ je o jednome sesterciju Klaudija i dva od Hadrijana.

13 Pregledom dna uz Novalju utvrdili smo bogati kulturni sloj luke iz razdoblja Rimskoga Carstva. Među inim, tada smo otkrili i dva kasnoantička bakrena novca, i to iz sredine 4. stoljeća.

padaju nominalama koje su bile najčešće u optjecaju tijekom prva dva stoljeća poslije Krista. Time su te monete vremenski sukladne i s drugim vrstama arheoloških nalaza na tome lokalitetu. No, pakoštansko područje posve sigurno još čuva pravo bogatstvo i mnoge tajne. Zato je važno nastaviti s podvodnim i kopnenim arheološkim istraživanjima kako bi se u cijelosti istražilo i otrgnulo od zaborava to iznimno bogato i značajno nalazište s područja antičke Liburnije.

LITERATURA

- AUFHÄUSER 1987 – Bankhaus H. Aufhäuser. *Katalog 4. Versteigerung von Münzen und Medaillen der Antike, des Mittelalters und der Neuzeit*. München, 7–8. X. 1987.
- BOETTO, G. – S. MARLIER – I. RADIĆ-ROSSI 2007 – Late Roman shipwreck at Pakošтane. A preliminary report. *13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, 18th–23rd September*. Abstracts book. Zadar, 2007: 72.
- BRUSIĆ, Z.
 – 2004. *Resnik: hidroarheološka istraživanja*. Kaštela, 2004.
 – 2005. Luka Pakošтane – Jamice i položaj između otočića Sv. Justine i Velog Školja. *HAG*, 1/2004: 191, 192.
 – 2006. Luka Pakošтane – Jamica. *HAG*, 2/2005: 306, 307.
- ECHKEL, J. 1794 – *Doctrina numorum veterum*, I, 3. Vindobonae, 1794.
- HEAD, B. V. 1887 – *Historia numorum. A manual of Greek numismatics*. Oxford, 1887.
- HEAD, B.V. 1901 – *A catalogue of the Greek coins of Lydia*. 22. London, 1901.
- HEAD, B.V. et alli 1911 – *Historia numorum, a manual of Greek numismatics*.² Oxford, 1911.
- ILAKOVAC, B., 1971 – Vranska regija u rimsko doba. *RadZad*, 18/, 1971: 137–192.
- ILKIĆ, M. 2006 – Lucerne, keramika i Trajanovi šoldi. *Aqualung* (Magazin za ronjenje i podvodni svijet). (Zagreb), 1/2006: 10–11.
- ILKIĆ, M. – M. PARICA – M. MEŠTROV 2007 – Ancient port complex in Pakošтane near Zadar. *13th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists, 18th–23rd September*. Abstracts book. Zadar, 2007: 71, 72.
- IVEKOVIĆ, Ć. 1932 – *Istraživanje starina u Biogradu na moru i njegovoj okolini*. *Ljetopis JAZU*, 44/1932: 146–157.
- JELIĆ, L., 1898. Povijesno-topografske crtice o biogradskom primorju. *VHAD*, n. s., 3/1898: 33–126.
- JURIŠIĆ, M. 2000 – Ancient Shipwrecks of the Adriatic. *BAR, Int. Ser.*, 828, 2000.
- KEIL, J. 1938 – Philadelpheia. *RE*, 19/2. Stuttgart, 1938: 2091, 2092.
- KOS, P. 1998 – *Leksikon antičke numizmatike*. Zagreb, 1998.
- MACDONALD, G. 1901 – *Catalogue of Greek Coins in the Hunterian Collection University of Glasgow*, II. *North Western Greece, Central Greece, Southern Greece, and Asia Minor*. Glasgow, 1901.
- MATTINGLY, H. – E. SYDENHAM 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, II. *Vespasian to Hadrian*. (RIC II). London, 1968.
- MATTINGLY, H. – E. SYDENHAM 1930 – *The Roman Imperial Coinage*, III. *Antoninus Pius to Commodus*. (RIC III). London, 1930.

PARICA, M. 2006 – *Grubo brodsko posuđe iz antičke luke u Pakoštanima*. Zadar, 2006., (diplomski rad, rukopis).

SELTMAN, C. 1955 – *Greek coins. A History of Metallic Currency and Coinage down to the Fall of the Hellenistic Kingdoms*.² London, 1955.

SNG v. Aulock, 1963 – *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung von Aulock Collection of Greek coins from Asia Minor, Vol. 2: Caria, Lydia, Phrygia, Lycia, Pamphylia*. Berlin, 1963.

ŠEPAROVIĆ, T. 2003 – *Zbirka rimskog novca u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika*. Split, 2003.

SUMMARY

FINDS OF ROMAN COINS FROM PAKOŠTANE

Little was known about the history of Pakoštane until several years ago when important Roman remains were found in the sea near this north-Dalmatian coastal village not far from Biograd. Most of the money for archaeological research was contributed by local self-government bodies, and in 2004 a team headed by Professor Zdenko Brusić, PhD, from the Department of Archaeology of Zadar University, carried out the first phase of submarine research. At that time they partly uncovered and documented an excellently preserved late-Roman ship's skeleton at a depth of about 2 m, approximately between the islands of Sv. Justina and Veli Školj. They also found a wooden structure with piles and boards not far from the shore, beside the centre of Pakoštane. It was a system of pools that belonged to ancient salt-works. Several hundred metres to the south-east, at a depth of about 2 m, a Roman harbour was found beside the beach called Janice. Although only a small part of the submarine area has been researched so far, there are indications that there was an important harbour beside present-day Pakoštane dating from the time of Imperial Rome.

The cultural stratum of the Roman harbour is very rich in various artefacts. We have so far opened two soundings of 2 x 2 m about 30 m from the shore. In the cultural stratum researched, which extends to a thickness of 90 cm, we among other things found two coins. Two other coins were found completely by chance beside the nearby shoreline. A fifth ancient coin was found, also by chance, in the Pakoštane hinterland on the shore of Lake Vrana (**Map**).

We found the first coin during submarine archaeological research in the summer of 2004. It lay in a stratum of the sounding at a depth of 40 cm. It is unpatinated and is made of a yellow alloy known as *orichalcum*. It weighs 27.1 g and its diameter is 33.5 mm. (**Fig. 1**) In the centre of the obverse it shows the bust of Emperor Trajan facing right with a laurel wreath on his head. Inside the dotted circle is the legend IMP CAES NERVA[E TR]AIANO AVG GER DAC P M TR P [COS] V P P. On the reverse is the figure of the standing Spes, facing left. Around it is the legend S P Q R OPTIMO [PRI]NCIPI, and in the field the abbreviation S – C. According to the second volume of *Roman Imperial Coinage (RIC)*, this is a *sestertius* of catalogue number 519 that was coined in Rome between 103 and 111. The coin is well preserved and was probably not in circulation for a long time.

We found the second coin in the sounding we researched in the winter of 2005. Unfortunately, it is in a very bad state of preservation (**Fig. 2**) and the passage of time has made the scene on it almost invisible. All that can be seen, on one side, is a bust facing right. It seems to have been made of copper. It weighs 6.6 g and has a diameter of 28 mm. This indicates a regular *as*, a coin that was most frequently in circulation in the first two centuries.

The third coin is definitely a copper *as*. It was a chance find made on the shoreline beside the ancient Roman harbour. Its diameter is 27.5 mm and it weighs 10.1 g. It was coined during the reign of Antoninus Pius (**Fig. 3**). In the centre of the obverse is his bust with a laurel wreath, facing right.

Around it is the legend ANTONINVS AVG PIVS P P TR [P XV]III. On the reverse is the standing figure of Felicitas and the legend FELICI-T[AS CO]S IIII, and in the field the abbreviation S – C. The third volume of *RIC* shows this denomination under catalogue number 937. This *as* was minted in Rome between 10 December 154 and 9 December 155.

The next coin, found by chance in the same place like the preceding one, is very badly preserved. It weighs 6.4 g and has a diameter of 27 mm, but it originally probably weighed more. The surface layer of the metal in which the scene was stamped has worn away completely (**Fig. 4**). Only the contours of a bust facing right can be discerned on the obverse, while the reverse very faintly shows a standing human figure. It was probably coined in copper. It seems that this too was an *as*, so it probably also dates from the first two centuries.

The last coin differs fundamentally from the preceding ones. Its diameter of 37.5 mm makes it one of the largest coins. It weighs 14.6 g. It is well preserved, made of bronze with a greenish patina. It was minted in Lydian Philadelpheia during the reign of Trajan Decius (**Fig. 5**). In the centre of the obverse is the bust, facing right, of this Roman emperor, a native of Pannonia. He is shown draped with a laurel wreath on his head. Inside the dotted border is the Greek legend AVT K Γ M KV TP[AI]ANOC ΔEKIOC. The centre of the reverse shows a table with legs ending in lion's paws. On it stand two urns, between them two palm fronds. Under the middle of the table is a cantharos. This composition is accompanied by a legend in Greek, ΕΠ AVP POVΦEINOV ΠΩΛΛ Β ΓΑΙ APX A /ΦΛ ΦΙΛΑΔΕΛΦΕ/ΩΝ ΝΕΩ[Κ]ΟΡ/Ω[Ν].

This coin belongs to the group of provincial coinage issued by many cities and regions throughout the Roman Empire. They differ from regular denominations, among other things, by their limited circulation.

Philadelpheia was an important city in the centre of western Asia Minor. It began to mint its own coins in the 2nd century B.C. As part of the Roman Empire, the province coined money during various emperors, including Trajan Decius. However, we could not find, in available literature, a specimen with the same figural and textual content as the one found in the Pakoštane area. The scene on the obverse makes it very similar to a Philadelpheia specimen published in the second volume of *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Sammlung von Aulock Collection of Greek coins from Asia Minor* (*SNG v. Aulock*, 1963: Tafel 98, 3085). The figural scene on the reverse, however, makes it close to a coin minted in that Lydian city during the reign of Caracalla (*SNG v. Aulock*, 1963: Tafel 98, 3080). In our search for a corresponding coin Ivan Mirnik, distinguished numismatist from the Archaeological Museum in Zagreb, gave us some valuable information (Also, we were helped by Peter Kos, director of the National Museum of Slovenia.). Their foreign colleagues Michel Amandry and Andrew Burnett found a record by Edo Levante indicating that there is only one other provincial coin like that from Pakoštane in the world. This coin has never yet been published, and the specimen mentioned above appeared at an auction (**Fig. 6**). We extend our cordial thanks to the aforementioned numismatic experts for this precious information and their goodness in sharing it.

The large bronze coin of Lydian Philadelpheia was found by chance near Pakoštane on the shore of Lake Vrana not far from the locality called Crkvina. At its edge the coin has a hole so it was probably worn as a medallion. Perhaps it belonged to a sailor from that city. This would be logical because ships from the eastern Mediterranean docked at the Roman harbour near Pakoštane, which can be seen from many finds of various eastern-type cooking utensils. The few coins found in the sea in Pakoštane belong to denominations that were usually in circulation in the first two centuries, which corresponds in time with the other archaeological finds in this locality.

Rukopis primljen: 19.X.2007.
Rukopis prihvaćen: 27.X.2007.

VLATKA VUKELIĆ

Sveučilište u Zagrebu
Hrvatski studiji
Ul. grada Vukovara 68
HR – 10000 Zagreb
vlatka.vukelic@sk.htnet.hr

PRILOG PROUČAVANJU RAZVOJA SISAČKE ARHEOLOGIJE
U DRUGOJ POLOVINI 19. I PRVOJ POLOVINI 20. STOLJEĆA
ANDRIJA COLUSSI – PIONIR SISAČKE ARHEOLOGIJE

UDK 904 : 72.032 (36)
Izvorni znanstveni rad

Poznato je da su sustavna arheološka iskopavanja na sisačkom području, popraćena stručnom valorizacijom i obradom, započela tek u 19. stoljeću. Do tada je bogatstvo arheološkog materijala negdašnje Siscije iskorištavano za izgradnju novovjekih građevina velikih dimenzija s kamenom bazom, kao što to uprimjeruje sisački Kaštel, ili je materijal razvožen po okolnim selima, gdje je korišten kao nosiva građa u izgradnji drvenih zdanja. Osim tih namjena, često se događalo da su malobrojni turisti ili »dobro-namjerni« historici za svog kratkotrajnog boravka u novovjekom Sisku uočavali raznolikost i bogatstvo arheološke građe na plitkom terenu, koju su kao suvenire raznosili po svim dijelovima Europe. Moguće je zamisliti goleme kamene blokove kako strše iz neobrađene zemlje na prostoru duž kojeg se nekad prostirala Siscija, tim više što do 19. stoljeća nije postojala sisačka urbana jezgra, što znači da na tom terenu nema sustavne i planske izgradnje. Tek kada je novovjekni Sisak poprimio konture urbanog središta, započeo je i osviješten tretman arheoloških pronalazaka. Nažalost, taj proces tekao je simultano i samo su pojedinci, primjerice Andrija Colussi (*1848 +1929), koji su zahvaljujući vlastitom zanimanju bili u doticaju sa starinama antičke Siscije, mogli prepoznati raritetnost i vrijednost pronađenih starina. Veličina Colussi-jeva djela očitovala se i kroz nesebično dijeljenje iskustava, ali i financijskom pomoći u objelodanjivanju pronađenih antikviteta i priznavanju neupitnih autoriteta hrvatske arheologije, primjerice Josipa Brunšmida, s kojim je Colussi vodio osobnu prepisku.

Rekonstrukcija kronoloških faza destrukcija antičke Siscije

Kompleksno pitanje koje se opetovano nameće u razjašnjavanju stanja arheološke očuvanosti terena antičke Siscije odnosi se na stupanj devastacije antičkoga grada kroz stoljeća koja su prethodila devetnaestome. Povijesni pregled dat će fantastičnu i ne do kraja ispričanu priču o gradu koji

Sl. 1. Andrija Colussi (kopija, iz knjige *1865–1965 DVD Sisak*)

je sustavno razaran, ali i sustavno izgrađivan, tako da slika onoga što se dobiva kroz arheološke ostatke nije cjelovita.

U samom urbanom razvoju Siscije pratimo tri faze izgradnje:

- 1.) vrijeme vojnog logora koje donosi tragove drvene arhitekture i pilotažu terena, čime će se koristiti i kasnije naselje civilnog tipa, a čiji su ostaci i danas posvudašnji na terenu;
- 2.) ranocarski period, od Tiberija do prerastanja Siscije u koloniju;
- 3.) kasnocarsko razdoblje, od 2. stoljeća, u kojem arhitektura od opeke niče na temeljima od lomljenog kamena vezanog žbukom (BUZOV 2000:113).

Svaka od tih faza pretpostavljala je devastaciju faze prije nje, bilo u smislu rušenja i ravnjanja terena ili u smislu nadogradnji i prenamjene objekata, što je značilo gubljenje prvotnih i originalnih karakteristika kako građevina, tako i prostora. Zbog klizišta i močvarnog terena, najčešći oblik izgradnje u Sisciji započinjao je tako što bi se ponajprije srušili, potom utabali, da bi se na to navezao sloj zemlje, te je novi objekt nicao od te točke kao polazne tako je nova građevina postajala viša od okolnog terena (VUKOVIĆ 1994: 155).

Sve to upućuje na stupnjeve devastacije zbog širenja i razvijanja urbanog tkiva, no devastacije terena Siscije zbivale su se i zbog ratova, prvo građanskih ratova u Rimskom Carstvu, a potom i u ratovima s mnogobrojnim barbarskim plemenima. Presudnu ulogu u tome imala je kovnica novca u Sisciji, koja je to područje učinila posebno primamljivim. Osnovana u vrijeme cara Galijena, preciznije između 259. i 262. godine (BURKOWSKY 1999: 49), postojala je do 5. stoljeća i kao takva bila uzrokom većine ratova u siscijanskom zaleđu, što je značilo i destrukciju samoga grada u većem ili manjem opsegu. Nakon Dioklecijanove administrativne podjele Rimskog Carstva i uvođenja tetrarhije, te preustroja Siscije u središte Panonije Savije (Pannonia Savia), urbana jezgra grada poprimila je novi sjaj, sukladno funkciji koja joj je povjerena, što znači da su se ponovno zbile građevinske intervencije u prostoru. Premda to možemo smatrati pozitivnim primjerom razvoja urbane jezgre jednoga grada, sukob između Konstantina i Licinija prouzročio je 314. godine sukob pred

Siscijom, kada je Konstantin, poradi siscijanske kovnice novca uvidio važnost Siscije u svojim rukama (HOTI 1992: 150).

Sl. 2. Andrija Colussi (Gradski muzej, Sisak)

Pretpostavka je da tada samome gradu nisu bila nanesena veća razaranja zato što se Licinije povlačio iz Ilirika, a ni izvori ne navode bitke podno Siscije. Konstantin je svoju pažnju usredotočio na »obnovu« panonskih gradova, a nedvojbeno je među njima i Siscija, koji su morali poprimiti reprezentativan karakter radi boravka cara u njima. Ratna razaranja nisu zaobišla Sisciju ni tijekom borbi Konstantinova sina Konstancija II i uzurpatora Magnencija, kada se Konstancije povukao u Sisciju kod koje su vođene ratne operacije 353. godine. Kad je Konstancije pobijedio u bitci prešao je u Cibalae, a Sisciju je prepustio na milost i nemilost Magnencija koji ju je razorio, odnoseći iz ne veliki plijen (BUZOV – NENADIĆ 1990: 114). Uslijedilo je stanje opće dekadencije, emigracije, dugog i mukotrpnog oporavka, o čemu najbolje svjedoči Amijan Marcellin opisujući loše stanje gradova u Panoniji kroz anegdotu kako caru Valentinijanu I (364–375) nisu mogli pronaći pristojnu zgradu za smještaj prilikom posjeta Panoniji (HOTI 1992: 151). Kada je uzurpator iz Britanije Magnus Maximus zauzeo Galiju i Hispaniju, Teodozije je požurio u Sisciju u kojoj je i nadalje opstojala kovnica novca, kako bi spriječio Maxima da je preotme. Maxim i Teodozije sukobili su se kod Siscije, i iako je Maxim već ulazio u Sisciju, naposljetku se predao. Možemo samo zamisliti stupanj razaranja koje je Siscija tada trpjela. Uviđajući rizik postojanja kovnice novca u Sisciji, Teodozije II (408–450) ju je ugasio.

Nakon podjele Rimskog Carstva, u Panoniju su sve više provaljivali barbari, Siscija više nije bila strateški važna. Huni su je razorili 441. godine prilikom Atilina pustošenja tih prostora. Teodorik, ostrogotski vladar, stanje je učinio snošljivim kada je postao službenim vladarom Panonije kojom je između 507. i 511. godine vladao iz Siscije. Posljednji spomen Siscije kao kasnoantičkoga grada u pisanim izvorima je onaj iz 533. godine, kada je prilikom Justinijanova rata s Gotima Siscija opet teško postradala. Nakon langobardskog odlaska u Italiju, apsolutni gospodari Panonije postali su Avari koji su na svom osvajačkom pohodu razorili i Sisciju oko 600-te godine. Do tada je Siscija

živjela kao grad s odlikama kasnoantičke urbane sredine s izmiješanim stanovništvom, što potvrđuju numizmatički ostaci (novac Teodorika, Alariha, Justinijana), ali možemo pretpostaviti da je, iako materijalno razorena, nastavila živjeti i u Avariji, ne više kao urbani centar, već više kao središte okupljanja ostatka stanovništva koje je u potrazi za bilo kakvom infrastrukturom i težilo pripadnosti poradi što lakšeg opstanka. Radi se o ruralnom načinu života (ALTIĆ 2004: 25).

Činjenica da se očuvao kontinuitet imena osigurava i kontinuitet naseljenosti, pa ne čudi što je srednjovjekovno stanište na istome mjestu postalo žarište otpora Ljudevita Posavskog. Gradečki patrijarh Fortunat u znak potpore poslao mu je graditelje da mu utvrde kaštel i sam grad, no nejasno je koliko je to bio grad i na čemu je uopće izrastao Ljudevitov kaštel. Prilično sigurno je to da su se i graditelji Ljudevita Posavskog poslužili ostacima razorene antičke Siscije, i već je tada počelo narušavanje negdašnje antičke urbane jezgre.

Možemo samo zamisliti što je donijela franačka odmazda za Ljudevitov neposluh i koliko je utjecala na godine stagnacije Siska koje su uslijedile. Ulomak pluteja ukrašen reljefom tropleta upućuje i na postojanje starohrvatske crkve u Sisku, pa to vrijeme karakterizira ponovni uzlet Siska (HORVAT 1954: 103). Arheološki ostaci potvrđuju duboke veze srednjovjekovnog naselja iz 10. stoljeća na tom prostoru (BURKOWSKY 1999: 91–92), s matičnim područjem nastanka ranohrvatske države i sisačkom biskupijom, a grobovi pripadnika ranohrvatskog plemstva¹ navode na zaključak da je Sisak, sada kao ranosrednjovjekovno naselje, ipak opstojao. Vjerojatno se stoga interveniralo u prostor koji je sada bio prenamijenjen za potrebe srednjovjekovnoga grada. Zbog promjene koju je donijela feudalno-vlastelinska organizacija privrede onemogućen je razvoj srednjovjekovnoga gradskog naselja na lokaciji antičke Siscije (ALTIĆ 2004: 26), ali mu je najvjerojatnije u tome poslužila antička građa. Tako je dio nalaza potpuno uništen, što je posljedica kontinuiranog života naselja kroz stoljeća. Sisačko vlastelinstvo i njegovi podložnici živjeli su uglavnom od obrade zemlje, što znači da su bili daleko od preostalih popločenih ulica Siscije i svega onoga što je značio ondašnji način života. Imigracijski pomak u 16. stoljeća koji izaziva prodiranje Turaka u naše krajeve, što je natjeralo brojno stanovništvo da potraži utočište u tada još relativno sigurnom području sisačkog Pokuplja (ALTIĆ 2004: 28).

Može se pretpostaviti da je i tada razvlačena građa antičke Siscije, no prodor Turaka koji je uslijedio bio je pogubniji za ono što je preostalo od starog rimskoga grada. U kolovozu 1544. godine počela je izgradnja sisačkog kaštela radi obrane od učestalih turskih napada, pri čemu je velik dio građe korišten s ruševina antičke Siscije (LASZOWSKI 1902: 183–184). Borbe s Turcima oko Siska između 1591. i 1593. godine opustošile su sisačko vlastelinstvo, pa registar vlastelinskih daća za 1592. godinu navodi da na sisačkom vlastelinstvu ne postoji ni jedno domaćinstvo (ADAMČEK 1980: 252–253). Tada je i sisačko naselje bilo posve napušteno, te zatim i potpuno uništeno (ALTIĆ 2004: 42). Mirom u Žitvi 1606. godine Turci su bilipotisnuti iz neposrednog sisačkog zaleđa, iako su još bili vrlo blizu, pa je sisački kraj imao vojno-strateško značenje, što je kočilo razvoj civilnoga naselja. Sve je bilo usredotočeno unutar utvrde, a malobrojne kuće na prostoru negdašnjeg antičkoga grada bilesu nezaštićene. Stanje su dodatno pogoršale i seljačke bune u 17. stoljeću. Prikaz sisačkog naselja na veduti nastaloj u vrijeme Souchesove uprave (oko 1679. godine) evidentira postojanje trgovišta Sisak, a crkva i kuće koje su nacrtane neoštećene potvrđuju povratak stanovništva u prostor na kojem je nekad živjela Siscija. Kako je crkva svetog Križa (okosnica buduće gradske jezgre) već u to vrijeme bila zidana (ALTIĆ 2003: 49), pretpostavlja se otkud je korišten materijal za njenu izgradnju. Najbliži i tranzitno najjednostavniji način bio je iskoristiti ono što je već stoljećima stršalo iz, toliko puta, opustošene zemlje na kojoj je nekad opstojao jedan među najvažnijim gradovima rimske Panonije.

¹ Izvještaji Ivce Degmedžić 333/1947 i od 21. 4. 1948.; Dopis Matije Šipušića Viktoru Hoffilleru od 25. 7.

1947., Dossier Siscija, Sisak od 1936.–1959, 42/26, 1947. i 1948. god.

Ono što iznenađuje jest to da je nakon stoljetnih razgradnji, devastacija i destrukcija, Marsigli predvođeni Povjerenstvo Komisije za razgraničenje između Osmanskog Carstva i Habsburške Monarhije, na području Siska zatekao vidljive ostatke antičkoga grada. Oni su bili toliko jasni da je Marsigli 1726. godine jasno i vrlo precizno zabilježio konture antičke Siscije na svom planu (VUKELIĆ 2006: 203, sl. 1), navodeći čak i od kojeg su materijala izgrađeni zidovi antičkoga grada, ali i putevi unutar zidina i oko njih koji su još i tada bili popločeni. Vidljiv mu je bio i vanjski rub obrambenih zidina (MAROEVIĆ 1998: 48). Ipak, kako zidine nisu zabilježili vojni topografi minulih stoljeća i nisu iskorištene u fortifikacijske svrhe, morale su postojati u tragovima, nikako cjelovite (ALTIĆ 2003: 51).

Pitanje što se zbilo s građevinama Siscije u razdoblju srednjeg vijeka moglo bi djelomično biti razjašnjeno uzmemo li u obzir da se srednjovjekovno i rano novovjekovno naselje razvilo izvan zidina antičkoga grada. Činjenica da se Siscia razvila na topografski najvišem dijelu terena između Kupe i Save govori u prilog tezi o logičnom odabiru lokacije kasnijih naselja, no čini se da je dio antičkih građevina korišten za stanovanje ili je jednostavno ostao ignoriran, pa se, ako nije razoren i njegov materijal razvezen okolo za novovjeke izgradnje, antički materijal Siscije *intra muros* uvelike sačuvao do polovine 16. stoljeća (ALTIĆ 2003: 52). Teško je danas zamisliti kakav je to nered vladao na terenu, no možda je dovoljno osvrnuti se na današnji Vukovar da situacija postane jasnija! Beogradskim mirom 1739. godine granica je vraćena na tok Save, što je omogućilo revitalizaciju starih prometnih, pogotovo riječnih puteva, pa su se u Sisku počela graditi žitna skladišta. Kako je Župna crkva svetog Križa radikalno obnovljena u isto vrijeme, a za njenu obnovu korišten građevinski materijal Siscije, možemo pretpostaviti da se i za izgradnju žitnih magazina nije trošilo na transport građevinskog materijala,² ako je isti bio dostupan u neposrednom susjedstvu. To je bio razvojni zamah koji je od Siska stvorio jedno od najjačih trgovačkih i prometnih središta sjeverozapadne Hrvatske, što je značilo i veći stupanj izgradnje, a time i devastaciju antičke građe na terenu.

»Arheolozi« koji su se tada našli u Sisku bili su samouki ljubitelji starina, naučeni da one donose materijalnu korist, a prilike u samome mjestu još nisu bile zrele za organiziranje društva koje bi pazilo na starine i prekinulo njihovu destrukciju. Na karti iz 1783. godine koja prikazuje plan nastao kao rezultat hidrotehničkih mjerila poplavnog opsega Kupe i Save, još su vidljivi ostaci zidina stare Siscije (ALTIĆ 2004: 56), a ista ta karta daje nam se i dobar uvid u stanje izgrađenosti onodobnog Siska. Širenje grada iziskivalo je i novu gradsku regulaciju, koju je realizirao mjernik Ivan Fistrović u prvoj polovini 19. stoljeća. Njegov plan iz 1829. godine³ upućuje na činjenicu da se novi plan ulica uvelike poklapa s rasterom ulica antičke Siscije, te da je unutar karakterističnog ovalnog oblika stvorio sustav kućnih blokova omeđenih ortogonalnom shemom ulica (antičke *insulae*!). Teško je reći koliko je Fistrović poznao ili vidio na terenu ostatke antičkoga grada, ali slučajnost je još teže vjerojatna.

Kada je zagrebački Kaptol, vlasnik sisačkog dominija počeo parcelaciju i prodaju pojedinih zemljišta *intra* i *extra muros* u odnosu na antičku Sisciju, započela su nova oštećenja kulturne baštine. Kuće su tada mahom zidane, što pretpostavlja kopanje temelja za izgradnju istih, a stotinu i pedeset kuća izgrađenih do 1848. godine (BUTURAC 1960: 236) poprilično je naštetilo arheološkom materijalu koji se nalazio u dubljem, ne više površinskom, sloju zemlje. Ali pobuđena je i svijest o vrijednosti istoga, pa arheološki predmeti više nisu toliko nasumično ne razvače, nego su više pro-

2 Gradonačelnik Siska Franjo Lovrić u dopisu gradskog poglavarstva od 12. lipnja 1882. godine pod brojem 3090 Narodnome muzeju u Zagrebu napominje kako su od rimske cigle sazidane crkva sv. Križa, crkva sv. Kvirina, crkva sv. Magdalene u Selima, kaptolski magazin, kaptolska gostionica i ceste.

3 *Planum neo regulandi Oppidi Sissek tam fundorum intravillanorum quam et tenutorum extravillanorum ad idem oppidum spectantium, confectum anno 1829. per Ioannem Fistrovich*, Kartografska zbirka Kaptolskog arhiva, sign. A.I.186.

davani na crnom tržištu starina, tako da su siscijanski artefakti ubrzo postali sastavni dijelovi zbirke starina-bilo privatnih bilo muzejskih-diljem Europe.

Amatersko arheološko djelovanje Andrije Colussija

Pišući o antičkim figuralnim brončanim i kamenim predmetima u Narodnome muzeju u Zagrebu, Josip Brunšmid (1914: 207) nije mogao ne spomenuti Sisak koji je u šezdesetim, sedamdesetim i osamdesetim godinama XIX. stoljeća dao toliko rimskih predmeta da je osnovana tzv. Sisačka zbirka kao posebni dio muzejskih zbirki s posebnom dvoranom u Narodnome muzeju. Temelj te zbirke činila je 1864. g. kupljena kolekcija starina trgovca Franje Diericha iz Siska,⁴ a nadopunjavana i oplemenjena je predmetima što ih je iskapalo i sabiralo lokalno arheološko društvo »Siscia« u Sisku. Uz to veliki doprinos povećanju ove zbirke dali su pojedinci, zaljubljenici u starine koji su nesebičnom požrtvovnošću otkupljivali siscijanske arheološke ostatake na terenu od raznih preprodavača i donirali spomenuti materijal Narodnome muzeju u Zagrebu, omogućujući tako sveobuhvatnost pregleda u »Sisačkoj zbirci«, koja je time postala temelj za arheološko proučavanje antičke Siscije.

Ono što je crno tržište raznijelo po svim kontinentima našeg globusa, pojedinci su pokušali objediniti i ocjeloviti kako bi omogućili znanstveni pristup istraživanju sisačkog područja. Brunšmid je imenovao te pojedince, pa spominje sisačkog trgovca Josipa Pileka, vijećnika Banskog stola Ljudevita Ivkanca, trgovca Sebastijana Mosesa, tehničkog savjetnika Antuna Bukvića, kraljevskog javnog bilježnika Milana Šipuša i građevinskog poduzetnika Andriju Colussija (*VHAD* 1913 i 1914: 207). A koliko je Brunšmid bio zaokupljen Siskom pokazuje isječak iz njegova izvještaja o muzejskim poslovima u Sisku iz 1911. godine, što dokazuje upornost, požrtvovnost i utvrđivanje činjeničnog stanja na terenu koje je uključivalo i ljude oko sisačkih starina: *Davna mi je želja bila, od kad sam preuzeo da upravljam Narodnim muzejem, da provedem intenzivnije sustavno iskopavanje u Sisku, najvažnijem rimskom gradu na hrvatskom teritoriju.*⁵

Doselivši se iz talijanskog Ossoppa⁶ u Sisak u drugoj polovini 19. stoljeća, mnogočlana obitelj Colussi, uklopljena u sisačko građansko društvo, ostvarila je značajnu ulogu. To se ponajprije očitovalo građevinskim poduzetništvom, koje je bilo okosnica njihova djelovanja kroz sve tri generacije koje će biti zastupljene u životu i radu na sisačkom području. No, druga generacija te porodice, kojoj je na čelu bio Andrija Colussi kao dominantna individua na čelu, pokazala je pojačano zanimanje i za neke sekundarne djelatnosti, koje kao zajednički nazivnik i nemaju često egzistencijalnu ulogu. Naravno da je preduvjet za to bilo dobro financijsko i opće društveno stanje u zajednici u kojoj su obitavali. Konkretno to je značilo dobro uhodan građevinski obrt. Pri tome treba imati na umu poimanje obrta u 19. stoljeću, što se znatno razlikuje od istog danas. To podrazumijeva mnogo više predradnji od same graditeljske. Građevinski poduzetnik morao bi prvo kupiti zemljišnu parcelu na kojoj je planirao graditi. Za njega su crtači i arhitekti izrađivali nacрте i troškovnike, da bi poduzetnik (vlasnik zemljišta na kome će graditi) naposljetku započeo izgradnju građevine, sada već uglavnom od opeke, i to iz vlastite proizvodnje. Evidentno je da je upravo ta djelatnost, u arheološkom smislu, u datom trenutku imala najviše šanse za terenski uvid u ono što je prošlost ostavila kao nepokretni arheološki materijal.

4 Brigu o toj zbirki do prodaje Narodnome muzeju vodio je lokalni historičar, župnik Frane Šloisnik, povjerenik za sisačke starine Povijesnog društva zagrebačkog, a ista se čuvala na njegovu zemljištu prema odredbi I. Kukuljevića Sakcinskog; Šloisnikov kapelan bio je Ivan Krstitelj Tkalić

5 Kutija broj 108/1911, izvješće Josipa Brunšmida o putovanju u Sisak, Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu

6 Matična knjiga umrlih, Sisak, knjiga 38, 1929.

Andrija Colussi brzo je to shvatio, a najveći poticaj za daljnja razmatranja i učenje na tom polju bila je činjenica da je regulativni plan Siska Ivana Fistrovića donešen tek 1829. godine (ALTIĆ 2004: 66). To je trebalo poslužiti regulaciji naselja koje je tek počelo rasti i koje su do tada (50-ak godina prije Colussijeva graditeljskog zamaha) činile stambene kuće, gotovo isključivo drvene građe (OBRADOVIĆ 1997: 14). Fistrovićev plan broji 70-ak kuća, gotovo sve su izgrađene nakon 1824. godine, od opeke, a drvene su locirane u II., III. i IV. sisačkoj ulici. To je svakako bilo plodno tlo za jednoga građevinara. Tome možemo dodati i Colussijev interes za starine, koje su, sada već stoljećima i parcijalno, bile relativno netaknute, jer novovjekni Sisak još nije preduboko zadirao u zemlju za iskapanje temelja zidanih kuća. Kako je bio osobito poznat po solidnoj građevinskoj i arhitektonskoj izvedbi⁷ ista je pretpostavljala dublja iskopavanja temelja za gradnje. Tom prilikom izronili su arheološki ostaci antičke Siscije što je Colussiju uskoro postalo opsesivnim hobbijem. To je spona koja će povezati gospodarske i društvene aspekte s kulturnim aspektima i dati Colussiju akreditaciju za pripadnost visokom društvenom staležu onodobnog Siska. Colussi je graditeljsku djelatnost koncentrirao unutar gradskih bedema antičke Siscije, tj. *intra muros*, ali i u neposrednoj blizini njezina vanjskog obruča (MAROEVIĆ 1998:157, 205, 221–223, 248).⁸

Sustav opkopa i kanala koji je omeđivao Sisciju i u drugoj polovini 19. stoljeća obuhvaćao je stambeno, ne privlačno područje, jer je bilo močvarno, nezdravo i za građevinsku djelatnost terenski nepovoljno. To je iskoristio Andrija Colussi pa je jeftino pokupovao zemljišta u neposrednom zaleđu Župne crkve sv. Križa (sada Šetalište Vladimira Nazora)⁹, ali i u neposrednoj blizini bedema antičke Siscije.¹⁰ Stoga i ne začuđuje Colussijeva odluka da taj prostor uredi u gradski perivoj.

U nepovoljnim gradskim prilikama¹¹ ustanovljena je »Siscija – društva za iskapanje i sakupljanje rimskih starina u Sisku« tek 1876. godine, koje je u hrvatskim prilikama nastalo relativno rano, ali u prilikama i stupnjevima devastacije antičke Siscije, usudila bih se reći, vrlo kasno.

I prije je bilo pokušaja organizirne zaštite antičkih nalaza, što se očitovalo u apelu Ivana Kukuljevića Kr. namjesništva u Zagrebu 1856. godine da pozove Kaptol da pri prodaji svojih sisačkih posjeda kupcima kao uvjet postavi prijavu poglavarstvu svakog iskopavanja na kupljenom zemljištu, te pregled eventualnog nalaza od strane gradskog činovnika, ili za to određenog lica.¹² Dakle, pojedinci su, ovisеći o vlastitoj inicijativi, pokušavali zaštititi starine na terenu, ali organizirano i registrirano društvo postoji tek od 1876. godine. Tada je, naime, gradsko zastupstvo Siska donijelo odluku o uređenju i podizanju lijeve obale Kupe, čišćenju korita rijeke, zamijeni otvorenih kanala po ulicama zidanim, podzemnim kanalima (JAGIĆ 1883: 120–121), a sve su to bili pothvati koji su kao osnovnu predradnju iziskivali kopanje u dublje slojeve zemlje, tj. korita rijeke. I upravo tada mnogi, još neoskrvnjeni antički predmeti ugledali su svjetlo dana i postali aktualnost koja je tražila brzo, praktično, efektivno i konačno rješenje. Ono što je moglo zadovoljiti ta četiri kriterija bilo je osnivanje jednog takvog društva.

Na skupštini 13. kolovoza 1876. godine, održanoj u dvorani Gradske vijećnice, utemeljeno je društvo »Siscia«, a na toj utemeljiteljskoj skupštini usvojena su pravila društva. Već na prvoj sjednici tajnik društva Dragutin Jagić, inicijator formiranja ovog društva i podžupanijski perovođa u Sis-

7 Colussi je gradio sve važnije objekte onodobnog Siska, npr. Gradsku vijećnicu

8 Gruntovne napisnice 268 i 257.

9 Gruntovna napisnica 268.

10 Vidi u: WIEWEGH, Z 2003: 10; sl. 1.

11 Tek 1851. godine prestala je pravna vlast Kaptola nad sisačkim naseljem, čime je Sisak postao slobodno trgovište,

a tek 1874. godine ujedanju se Vojni i Civilni Sisak, te je tako nastala pravno-jedinstvena gradska cjelina, a s njom i preduvjet za stvaranje civilnih društava na gradskom teritoriju, koji je ovisio o stupnju zrelosti pojedine zajednice da uvidi činjenično stanje i potrebu za formiranjem

12 Dopis Ivana Kukuljevića cr. Kraljevskom namjesništvu, 9. 6. 1856. g., Hrvatski državni arhiv Zagreb

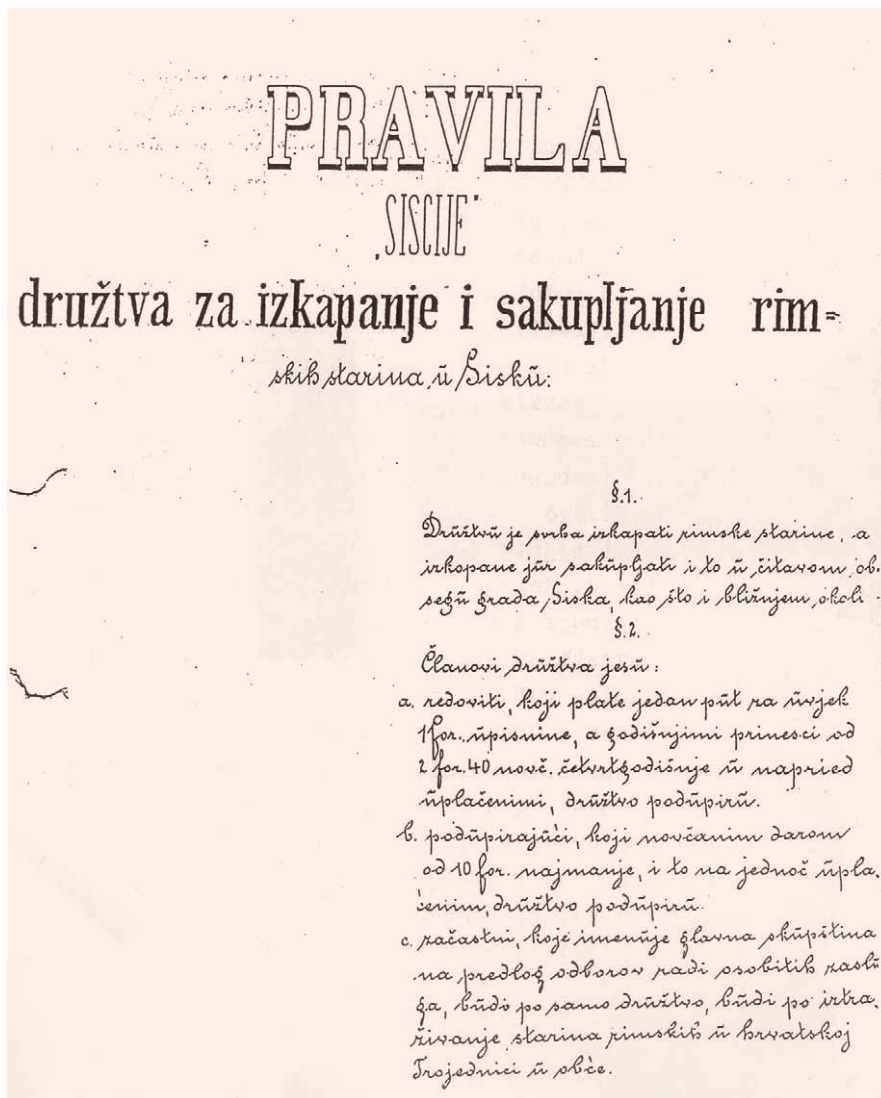
Siscija

redovitih članova arheološkoga društva »Siscija«

Redni broj	Ime i prezime	
1.	Radmanić Ignacij Sijevac	1882.
2.	Radmanić Ivan neposredni član	"
3.	Benović Ivan Sijevac	"
4.	Blau Mavro	"
5.	Radmanić Vjekoslav	"
6.	Čučel Ivan obim. blagajnik i blizak	"
7.	Colussi Andrija od. predsjednik	1882.
8.	Čučel Ivan savjetnik grad. urednik	"
9.	Radmanić Vjekoslav Sijevac	"
10.	Radmanić Tomo Sijevac	"
11.	Blau Ivan	"
12.	Blau Vjekoslav	"
13.	Radmanić Vjekoslav savjetnik grad. urednik	"
14.	Čučel Ivan od. grad. urednik	"
15.	Blau Tomo Sijevac	"
16.	Radmanić Vjekoslav Sijevac	"
17.	Blau Ivan podopisnik knjige priručnik	"
18.	Blau Ivan od. Sijevac	"
19.	Radmanić Ivan od. Sijevac	"
20.	Čučel Ivan savjetnik grad. urednik	"
21.	Radmanić Ivan Sijevac	"
22.	Čučel Ivan savjetnik grad. urednik	"
23.	Radmanić Ivan od. predsjednik grad. urednik	"
24.	Radmanić Ivan od. član društva	"
25.	Radmanić Ivan od. član društva	"
26.	Radmanić Ivan od. član društva	"
27.	Radmanić Ivan Sijevac	1882.
28.	Radmanić Ivan od. član društva	1882.

Sl. 3. Imenik redovitih članova arheološkoga društva »Siscija«
(Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu)

ku, spomenuo je Andriju Colussija kao člana »Siscije« koji se, uz nekolicinu također spomenutih, navodi kao darovatelj lijepih predmeta tome društvu (RADMANOVIĆ – VAZDAR 1992: 208). To znači da je Colussi već prije formiranja »Siscije« sakupljao svoju zbirku antikviteta, samoinicijativno učeći arheologiju. Aktivno sudjelovanje redovnog člana u radu »Siscije« za Colussija je značilo da je jedan put zauvijek platio jednu forintu upisnine, da je godišnje plaćao po dvije forinte članarine, te da je četverogodišnje unaprijed plaćao društvenu potporu u iznosu od 40 novčanica (RADMANOVIĆ – VAZDAR 1992: 208). Imenik »Arheološkoga društva Siscije« od 30. lipnja 1882. godine, navodi ga kao redovitog člana pod tekućim brojem 7 (RADMANOVIĆ – VAZDAR 1992: 260). Ne čudi da je Andrija Colussi posjedovao toliko starina ako znamo da se s godinom formiranja »Siscije« poklapa njegovo graditeljski najplodnije razdoblje. Radio je na uvođenju kanalizacije, utvrđivanju kupske obale (1876. godine podignut je cestovni nasip od Kupe do Galdovačke ceste,

Sl. 4. Pravila »Siscije«-društva za iskapanje i sakupljanje rimskih starina u Sisku usvojena na skupštini 13. kolovoza 1876. (Hrvatski državni arhiv u Zagrebu)

troškom od 2 381 forinte), jaružanju Kupe i nasipanju Šetališta tim materijalom, gradnji transverzalnog nasipa u Vrbini. Radio je i izvan sisačkog područja i to na gradnji željezničkog tunela kod Vrbovskog, željezničke pruge Nova Gradiška – Brod, te mollo na Rijeci i rafineriju petrola na Rijeci, Gradsku vijećnicu u Karlovcu i dio kolodvorskih objekata, vojarnu, tri škole i više privatnih zgrada u istome mjestu.¹³ Mnogo je radio za Državnu željeznicu i pomagao je sirotinju i obrtnike, pa se čak predlagalo da se Šetalište nazove Colussijevom ulicom (nikad nije kasno), no on je to »kao čedan čovjek i dobrotvor« odbio. Treba spomenuti da jebio aktivan i u političkom životu Siska te da je nabavljao oružje i municiju bosanskim ustašama za vrijeme ustanka u Bosni 1876. godine.¹⁴

¹³ Hrvatske novine, br. 8, 1929.

¹⁴ Hrvatske novine, br. 7, 1929.

Sisački viestnik od 15. listopada 1876. godine objavio je vijesti o starinama iskopanim oko Župne crkve i »kod budućeg perivoja«,¹⁵ a koje je bilo potaknuto, zatrpavanjem jame Kontrave koja je kao ostatak opkopa rimske Siscije fizički priječila širenje grada prema jugoistoku. Što se tamo od starina pronašlo, stručnije će izvijestiti Jagić nekoliko godina poslije. I sisački kroničar Fabijan Kovač navodi da je uređenje Šetališta počelo 1876. godine, te da je trajalo do 1880. godine.¹⁶ Tada je dovršeno njegovo nasipavanje i izvedeni su nasipi¹⁷ i gradnja je mogla započeti. Neposredno prije, 1875. godine, Andrija je kupio od Gjüre Pajanovića upravo to zemljište koje se ima urediti (riječ je o današnjem Šetalištu Vladimira Nazora i prvom, ugaonom dijelu Ulice lipa), te povukao savršen potez inicirajući njegovo uređenje kojem bi prethodila arheološka iskopavanja. I svi su bili zadovoljni; netom formirano Društvo koje tek treba steći kredibilitet, grad se riješio izvora zaraze i polako širio izvan granica rimskoga grada, te je tako Andrija Colussi uspio spojiti ugodno i korisno. Nakon početnih arheoloških i sanacijskih radova Colussi je prodao dijelove zemljišta, a najzanimljiviji njegov kupac bio je Tomo Dutzman. Dutzman je 1878. godine kupio dio spomenutog zemljišta¹⁸ na kojem je u travnju 1882. godine iskopan sarkofag Romanije Nevije (Romania Nevia). Možemo samo zamisliti ljubomoru Andrije Colussija u datom trenutku! On nikada neće pronaći nešto tako značajno što se spomene gotovo svaki put kad i Siscija, a bilo mu je nadohvat ruke! Iste godine gradsko poglavarstvo grada Siska upisalo je nove zgrade na Šetalištu, koje će izgradnjom reprezentativnih jednokatnica napokon i postati gradskom promenadom.¹⁹

I *Viestnik hrvatskog arheološkoga društva* iz 1882. godine navodi Andriju Colussija, posjednika u Sisku, kao podupirućeg člana Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu za 1881. godinu pod abecednim brojem 40²⁰ i 1882. godinu, što podrazumijeva veći utjecaj samog Andrije Colussija na arheološku problematiku na nacionalnoj razini. Ta 1882. godina Andriji Colussiju je i poslovno bila važna jer je bio kooptiran u upravni odbor Zajedničke obrtničke zadruge u Sisku, što je značilo potvrdu obrtničke kvalitete, ali i pripadnosti zajednici. Prema 51. zapisniku sjednice Upravljujućeg odbora Zajedničke sisačke obrtničke zadruge od 19. siječnja 1883. postaje jasnija Colussijeva uloga u odboru u kojem je uistinu, aktivno sudjelovao (RADMANOVIĆ – VAZDAR 1992: 267).

Da je i iduće, 1884. godine bio arheološki aktivan, posvjedočuje Dragutin Jagić koji je u svojim dopisima za *Viestnik hrvatskog arheološkog društva* od 13. listopada 1883. opet spomenuo Andriju Colussija kao jednog od odgovornih za dobru sačuvanost arheoloških iskopina i predaju istih u odgovorne ruke.²¹ K tome i obilna dokumentacija će ga spomenuti i kao suradnika Hrvatskog arheološkog društva (HAD) i Arheološkog odjela Narodnog muzeja,²² čijom zaslugom su brojni spomenici rimske Siscije sačuvani i obrađeni. Jagić je u dopisu ravnatelju Narodnog muzeja u Zagrebu, Šimi Ljubiću, 1883. godine jasno naznačio da su predmeti pronađeni u Sisku posljednjih godina prilikom arheoloških iskopavanja dospjeli u njegove ruke zahvaljujući, među inima, Andriji Colussiju (JAGIĆ 1883: 121). Da je tako, još jednom potvrdilo izvješće od 16. listopada 1883. godine, u kojem je navedeno da je Andrija Colussi kupio župnikovu bašću (sada Kranjčevićeva ulica) u kojoj je zaboravljen ležao čuveni sarkofag Severille. Tada je u bašći pronašao još jedan sarkofag, o čemu je izvjestio i potom poslao sarkofag u Narodni muzej.²³ Zanimljivo je da je to zemljište Andrija Colussi kupio samo šest dana prije i to za 5000 forinti.²⁴

15 *Sisački viestnik*, br. 10, 1876.

16 KOVAČ, F. *Izgradnja ulica, parkova i građevina*, rukopis: KH-A/K1, inv.br. 7/1, Gradski muzej Sisak (GMS).

17 KOVAČ, F. *Prikaz razvoja grada o njegovoj pedesetogodišnjici*. Rukopis: KP, inv.br. 1004, GMS.

18 Gruntovna napisnica 268.

19 KOVAČ, F. *Iz stogodišnje prošlosti grada Siska. Hrvatske novine*, br. 18, 1939.

20 VHAD, 1882., 258.

21 *Arheološki nalazi u Sisku*, rukopis, KP, inv. br. 991, GMS

22 Katalog izložbe *Arheološko društvo Siscia*; autor izložbe i kataloga Zdenko Burkowski, Sisak, 1990., GMS

23 Jagićev dopis Ljubiću od 16. 10. 1883. godine, Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1883. god.

24 Gruntovna napisnica br. 344.

Sl. 5. »Vila Colussi« (fototeka Gradskog muzeja Sisak)

Jagić je u istom spisu Ljubiću otkrio svoju sumnju da je na tom zemljištu smješten rimski hram ili neka druga važna građevina.²⁵ Povijest je te sumnje potvrdila čak stotinu godina poslije! (LOLIĆ 2001: 95-99). Ljubićev dopis koji je uslijedio kao svojevrsan odgovor u prilog Jagićevoj teoriji, od 12. srpnja 1884. godine upućuje na pronalazak golemih zidova u sada Colussijevoj bašći. Ljubić je bio pozvan u Sisak da to vidi. Ondašnji stručnjaci slutili su ili neku veliku građevinu, ili moguće rimski bedem.²⁶

U svom dopisu Odjelu za bogoštovlje i nastavu napisanome isti dan Ljubić svojim nadređenima spominje, među inim, i iskopavanje u Colussijevom vrtu, gdje se navodno nalazi veliko blago.²⁷ Dakle, dva su puta provođena amaterska arheološka iskopavanja na Colussijevu zemljištu, i to u razdobljima od 1876. do 1882. godine (sada Šetalište Vladimira Nazora), u neposrednom zaleđu Župne crkve, i nakon njegove kupnje župnikove bašće 1883–1884. godine zapadno od crkvenog pročelja (sada Kranjčevićeva ulica).

U *Prilozima za povijest grada Siska* Ferdo Hefe se spomenuo je i kuću Andrijina brata Antuna Colussija (današnji Područni ured za katastar) i okućnicu u kojoj su bila vidljiva dva sarkofaga i više fragmenata rimskih starina (HEFELE 1907: 1), jer kuća je bila na zemljištu gdje se u antičko doba nalazila istočna siscijanska nekropola. Zemljište na kojem će Antun Colussi izgraditi vilu kupio je od sisačke Župe katoličke 1882. godine (nekad kaptolsko zemljište) i na njoj sagradio velebno zdanje pod kućnim brojem 297.²⁸ Upitna je godina završetka građevinskih radova na tom zdanju, no sigurno je da je objekt izgrađen u razdoblju od 1883. do 1901. godine kada je ucrtan na planu za rješavanje komunalnih pitanja grada Siska te godine, ali nikako prije. Na regulacijskom planu Lavoslava Hanzlowskog iz 1909. oko te vile vidi se prekrasno hortikulturalno oblikovan park u pročelju i začelju.²⁹ Pouzdano je da je Andrija Colussi pomagao bratu u gradnji toga zdanja, pa su tako, vjerojatno,

25 Jagićev dopis Ljubiću od 16. 10. 1883., Dossier Siscija, 42/25, 1883. god.

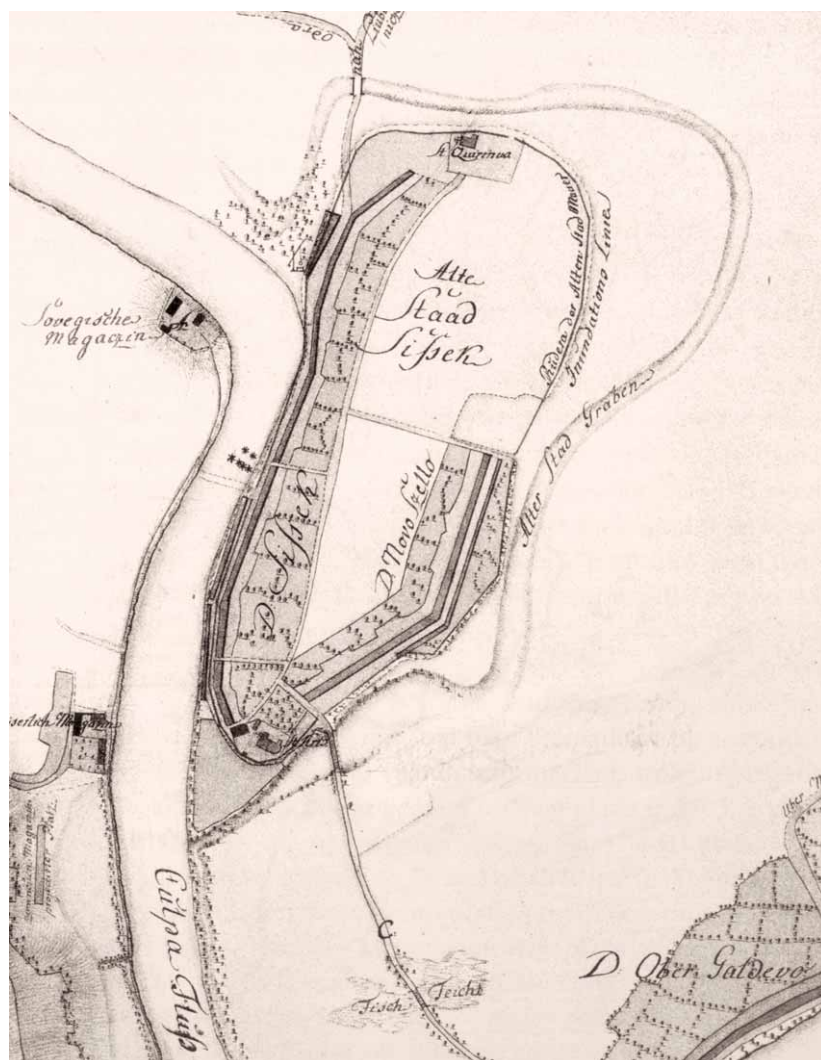
26 Ljubićev dopis br. 74 od 12. 7. 1884. Jagiću, Dossier Siscija, 42/25, 1884. god.

27 Ljubićev dopis br. 80 od 12. 7. 1884. Odjelu za bogoštovlje i nastavu, Dossier Siscija, 42/25, 1884. god.

28 Gruntovna napisnica 391.

29 Regulatorni nacrt kr. i slobodnog grada Siska/ Lavoslav Hanzlowski, rukopisni plan, Sisak, 1909., GMS

Sl. 6. Rukopisni plan Starog Siska kartografske zbirke Ratnog arhiva u Beču iz 1873. godine. Na planu su označeni ostaci antičkog zida.

i opet iskrsnule starine. Kako njegova brata niti jedan službeni spis ne spominje u tom smislu, sigurno je da je Andrija Colussi sve što je pronašao na toj bivšoj rimskoj nekropoli zadržao za sebe.

Prema rukopisima Fabijana Kovača Andrija Colussi je gradio i pet jednokatnica na istočnoj strani Kranjčevićeve ulice (bivša i toliko puta spominjana župnikova bašća) od »Lovačkog roga« do ondašnjeg Šenoina trga. Na zemljištu koje je kupio od župe u Sisku (vidi prethodno u tekstu) počeo je gradnju objekata oko 1883. godine. Prva u nizu neostilskih građevina je velika i lijepa jednokatnica (MAROEVIĆ 1998: 219) u kojoj se danas nalazi Gradska knjižnica i čitaonica (kućni broj 8). Nastala je oko 1885. godine (moguće u rujnu 1884.) i pretpostavljam da joj je prva vlasnica bila Amalia Mungyak.³⁰ Druga u nizu, tzv. Kovačičeva kuća (kućni broj 10) je također reprezentativna

³⁰ Gruntovna napisnica br. 344.

jednokatnica s neorenesansnim detaljima (MAROEVIĆ 1998: 219). Građena je u periodu od 1885. do 1890. godine, a pretpostavljam da su je u vlasništvo prenijela dvojica kupaca čija imena tek djelomice raspoznajem, jer je spis prilično nečitljiv (možda Buchler i Hirschman).³¹ Tome nizu treba dodati i kuću u istoj ulici pod kbr. 12 koja je oblikovana kao minijaturna stambena dvokatnica, istog stilskog oblikovanja koje je uobičajeno za taj dio Kranjčevićeve ulice (MAROEVIĆ 1998: 221). Četvrta u nizu bila bi stambena jednokatnica u Kranjčevićевой 14 koju odlikuju neobarokni elementi u oblikovanju i pročelje srodno onome na zgradi u Kranjčevićевой 10. Nastala je u razdoblju između 1890. i 1895. godine (MAROEVIĆ 1998: 222), a njen investitor bio je trgovac Godler. Posljednja i peta u nizu bila bi »kuća Mučnjak«, tj. Štedna zadruga, koja se nalazi u Kranjčevićевой na kbr. 15 i njome završava niz reprezentativnih zgrada u ovoj ulici. Maroević je mišljenja da je Colussi, ipak, vjerojatno nije gradio, iako to nije apsolutno isključio. Zgrada je svakako građena potkraj XIX. st. i danas je u njoj smještena Gospodarska komora (MAROEVIĆ 1998:223).

Jagić u pismu Ljubiću od 15. travnja 1884. godine napominje kako se Kupa neprestano jaruža, te da je poduzetnik koji to najviše obavlja sam Colussi. On je prema uputama »Siscije« izdao stroge naloge svojim djelatnicima kako da se ponašaju ako pronađu starine. Ali pojedinci su među radnicima znali i zatajiti takav pronalazak, pa je Jagić predložio da se zaduži posebni pazitelj koji bi na iskopištu nadgledao radnike, a kojeg bi plaćala »Siscija«.³² I u idućem periodu Colussi je i nadalje bio zaokupljen intenzivnom graditeljskom djelatnošću, pa je vrlo vjerojatno da je 1885. godine (ALTIĆ 2004: 84) Andrija Colussi gradio Tuškanovu kuću (sada Trg Josipa Jelačića 5), i to kao reprezentativnu stambenu jednokatnicu, tipa palače, tlocrta u obliku slova U (MAROEVIĆ 1998: 157), čiji je naručitelj bio sisački političar dr. Grga Tuškan. Kako je poslovno bio prezaokupljen, malo je sudjelovao u sisačkim arheološkim zbivanjima, no ni sama »Siscia« nije više bila aktivna kao što je to bila u doba osnivanja.

Usljedio je period stagnacije, što zorno posvjedočuje dokument od 19. svibnja 1886. godine u kojem se Jagić žalio ravnatelju Narodnog muzeja u Zagrebu kako je očajan, jer toliko toga je čuo sa strane o pronalasku veličanstvenih starina, a ni jedna od tih nije dospjela do »Siscije«. Napominje kako mu jedino Colussi u tome *vrlo ide na ruku*, te mu je ovaj stoga neizmjereno zahvalan.³³ Fabijan Kovač je čak naveo kako je te godine prestalo djelovanje »Siscije«, ako ne *de iure*, a onda svakako *de facto*, što će pokazati daljnji arhiv.

Idućih nekoliko godina Colussi se posvetio još intenzivnijoj građevinskoj djelatnosti i radu u sisačkom DVD – u, što mu je društveni život učinilo prilično ispunjenim. Odvodne kanale iz svih ulica 1886. izgradio je (odobrena i utrošena svota za investiciju 20 672 forinte); a u razdoblju između 1886. i 1888. godine gradio je i tzv. kuću Glass za istoimenog trgovca, a nalazi se u današnjoj ulici Stjepana i Antuna Radića 42 (k.č.br. 982) i nju je po svoj prilici gradio Andrija Colussi (MAROEVIĆ 1998: 205). Radi se o reprezentativnoj stambenoj jednokatnici s uličnim pročeljem koje pokazuje neobarokno oblikovanje bez provincijske retardacije (MAROEVIĆ 1998: 205), što je gotovo tipično za Colussija. To, sam po sebi, ne bi bio toliko zanimljiv podatak da se upravo ta kuća, prema temeljitoj rekonstrukciji i podrobnome mjerenju i rekognosciranju terena koje je proveo gospodin Domagoj Vuković, ne nalazi u neposrednom susjedstvu sa zemljištem na kojem je nekad bila siscijanska bazilika urbana (VUKOVIĆ 1994: 23–25). To je zemljište u vlasništvu obitelji Šipuš (k.č.br. 984 i 985), a budući da nam arhivski podaci svjedoče o vrlo snažnom prijateljstvu Andrije Colussija s pripadnicima te porodice (kasnije su i Andrijini sinovi nastavili njegovanje tih odnosa), možemo

31 Gruntovna napisnica br. 344.

32 Jagićevo pismo Ljubiću od 15.4. 1884., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1884. god.

33 Jagićevo pismo Šimiću od 15.9.1886., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1886. god.

pretpostaviti da je gradio i na Šipuševu zemljištu. Kako god bilo morao je naići na bogato arheološko nalazište, pandan nalazištu »Rimska pivnica« u I. sisačkoj ulici.

Kako je zamirao entuzijazam predsjedništva »Siscije«, tako je zamirao i interes Andrije Colussija za komunikaciju s njima, pa se odlučio na radikalnije i konkretnije akcije. To su ponajprije bili izravni kontakti sa samim Brunšmidom, koji je uskoro zamijenio Ljubića u Narodnome muzeju. No, u isto to vrijeme Andriju Colussija su sve više počeli opterećivati financijski problemi (ili su to bili poslovni potezi), na što nas upućuje list C gruntovne napisnice pod brojem 350, koji otkriva kako se 1888. godine Andrija Colussi zadužio na to zemljište kod »Sisačke vjeresionske banke« (koja je ubrzo prerasla u podružnicu Prve hrvatske štedionice) u iznosu od 45 000 forinti stavljajući hipoteku na nj,³⁴ te je to mogući razlog zašto građevinski spisi s nacrtima pohranjeni u Arhivu grada Siska ne navode Colussija u svom popisu ciglana početkom XX. stoljeća, a spominju Prvu hrvatsku štedionicu kao vlasnicu zemljišta.³⁵ Dakle, banka je možda bila primorana oduzeti zemlju.

Godine 1890. ostvario je vjerojatno najzahtjevniji pothvat u karijeri kada je preuzeo gradnju Domobranske vojarne koja je građena prema nacrtima i troškovniku graditelja Waidmana iz Zagreba (utrošena svota za investiciju bila je 230 000 forinti).³⁶

Nekoliko vrijednih arheoloških predmeta Colussi je dao Narodnome muzeju 1894. godine, a pojedini među njima su kategorizirani, obrađeni i izdvojeni. To je primjerice brončana glava pronađena u Kupi (visine 31 mm), u kojoj je Brunšmid prepoznao Apolona. Bila je to aplikacija na nekom predmetu, a izrada je ocijenjena osrednjim radom iz rimskog carskog doba (BRUNŠMID 1914: 211). Slijede prst ovećeg kipa od bronce, također pronađen u Kupi, duljine 55 mm (BRUNŠMID 1914: 245), okrugla brončana aplikacija (Brunšmid smatra na nekom komadu namještaja) pronađena u Kupi tzv. Meduzina maska promjera 50 mm (BRUNŠMID 1914: 249), te brončana nožica ciste u obliku komične maske, visine 49 mm, također izvađena iz Kupe (BRUNŠMID 1914: 251) i iz Kupe izvađena nožica brončanoga kandelabra, visine 63 mm (BRUNŠMID 1914: 256).

Iste je godine s njim u arheološkim radovima surađivao i njegov sin Adrijan (*Adriano*). On je s tehničkim savjetnikom Antunom Bukvićem darovao Narodnome muzeju perjanicu kacige (visine 101 mm) s neke velike brončane figure, također izvađene iz Kupe (BRUNŠMID 1914: 267). Razvidno je da su slični interesi i osobna poznanstva bili ključan faktor te suradnje.

Kada je Colussi zaobilazio posrednike s kojima je bio u lošim odnosima, suradnja s Brunšmidom bila je vrlo plodna, što pokazuje koliko važan može biti »ljudski faktor« i u krajnje neslužbenim i neobvezujućim situacijama. Na kraju, Andrija Colussi je jasno dao do znanja da kad sam financira iskopavanje i dopremu satrina u Zagreb, želi biti jedini koji će za to primiti pohvalu. Za to mu nije potrebno službeno registrirano društvo u kojem je samo član, jer s obzirom da je riječ o izrazito častohlepnoj osobi, Andrija Colussi je sigurno želio ozbiljniju funkciju koju za sve vrijeme postojanja društva nije dobio! Andrija Colussi je 1895. godine gradio i sisačku Gradsku bolnicu koja je dovršena 1896. godine troškom od 76 000 forinti.³⁷

U prilogu tezi da je zadužio sve buduće proučavatelje antičke Siscije govori i podatak da je 1898. godine Narodnome muzeju darovao dvije tanke olovne pločice s grafito-napisima pronađene u Kupi (31x26mm i 34x24 mm), koje su u jednom kutu bile probušene zajedničkim čavlom. U trećem retku prve strane Brunšmid navodi da se sigurno čita ACCIIPTI (*accepti*) (BRUNŠMID 1901: 125).

34 Gruntovna napisnica br. 350.

35 Hrvatski državni arhiv, Sisak, SPISI, II. Građevinski spisi s nacrtima, 64 kutija 3, ciglane

36 F. KOVAČ: *Iz stogodišnje prošlosti grada Siska*, rukopis: KP, inv.br. 27, GMS

37 F. KOVAČ: *Iz stogodišnje prošlosti grada Siska*, rukopis: KP, inv.br. 27, GMS

Ravnatelj Ljubić je 9. prosinca 1890. godine izvijestio Odjel za bogoštovlje i nastavu pri Visokoj hrvatskoj zemaljskoj vladi o stanju očuvanja starina na sisačkom području, spominjući kako se 25. rujna iste godine rijeka Kupa presušila, te su mnogi građani iskopavali na tom lokalitetu, a potom razvlačili i prodavali starine, a najbolji komadi završili su kod Mosesa, Tukanca i Colussija, koji su uspjeli otkupiti i dio onoga što su drugi iskapali.³⁸ To nam govori da je tadašnji Colussijev hobi polako prerastao u opsesiju, te da je na vrhuncu svoje graditeljske, društvene i financijske moći znatan dio kapitala odvajao za tu svoju strast.

Nakon niza neplodnih godina, sisačkim povjerenikom za Narodni muzej postao je Ferdo Hefe i on je u pismu Brunšmidu, koji je naslijedio Ljubićevo mjesto ravnatelja, 31. siječnja 1899. spomenuo među inim, i Colussija navodeći kako smatra da u njegovu dvorištu ima još starina.³⁹ Ono što će u datom periodu zbiti u Colussijevu poslovnom životu, koji je bio u zenitu, obilježilo je i njegovu arheološku orijentaciju kojom je od tada bio još više zaokupljen.

Naime, svoje obveze prema Obrtničkoj zadruzi, čiji je bio član, Andrija Colussi je redovno podmirivao do 1899. godine (npr. nalazi se, uz brata Antona, na sačuvanom popisu sabranih priloga za obrtnu zadrugu za mjesec siječanj 1894.),⁴⁰ kada ga se posljednji put spominje u *Prinosima za zajedničku obrtnu zadrugu*, da bi nakon toga jedan od najpoznatijih sisačkih graditelja uopće, 11. prosinca 1900. godine, prema *Zapisniku Odborske sjednice* (zapisnik br. 9), bio jednoglasno izbačen zbog neredovita plaćanja članarine i upisnine!⁴¹ Financijski problemi i društvena dekadencija ostavili su trag u njegovom poslovnom životu. Tada je već bilo potpuno jasno da je alkohol uvelike rješavao njegove probleme, ali i da upravljanje obiteljskom imovinom nije lagan posao za nekoga sklonoga hazardnim igrama. No, i sa svim navedenim problemima Colussi je samo želio proučavati arheološke ostatke Siscije. Kredibilitet i u poslovnom, ali i arheološkom smislu je odavna stekao, pa mu vjerojatno više uopće nije bilo važno stoji li institucija iza njega.

Početak XX. st. za Andriju Colussija nije bio, niti će ikada više biti, poslovno i privatno uspješan, iako statistika daje na uvid kako je sisačka oblast obrtno prilično stabilna, možda možemo upotrijebiti smjeliji izraz, jaka, jer je evidentno da se 1900. godine obrtom bavi 344 muška i 32 ženska obrtnika, što je po omjeru odmah iza poljodjelskih zanimanja koja čine osnovu tržišne ekonomije.⁴² U istom periodu prezasićenost na tržištu prouzročila je pad cijena građevinskog materijala, ponajprije cigle koja je prodavana u besćenje, što je vjerojatno pridonijelo i propasti Andrije Colussija. Jednostavno je prestao biti konkurentan.

Hefeovo pismo od 28. kolovoza 1900. godine opet navodi Colussija koji u vlasništvu ima bakreni novac s Romulom i Remom, koje će darovati Narodnome muzeju u Zagrebu kad se bude susreo s Brunšmidom. To je pokazatelj Colussijeve i Brunšmidove dobre suradnje i dobrih odnosa, koji nisu površni, već podrazumijevaju i određeni stupanj povjerenja.⁴³

Pismo Hefealea Brunšmidu od 8. kolovoza 1901. godine donosi podatak kako Colussi opet ima starina za Narodni muzej. Ovaj put je bila riječ o »kamenčiću« s urezanim konjem i jahačem uz još jedan s konjem.⁴⁴ Jedno među najživopisnijim pismima koje je Hefeale uopće uputio Brunšmidu jest ono od 1. rujna 1901. godine koje govori o iskopavanjima na Kupi prilikom njenog niskog vodostaja, kada su pronađene srebrne žlice, bakrene posude i stilusi., a u tom kontekstu spomenut je i

38 Ljubićev dopis Odjelu za bogoštovlje i nastavu od 9.12.1890., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1890. god.

39 Pismo Ferde Hefealea Brunšmidu od 31. 1. 1899., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1899. god.

40 *Sabrani prinosi za obrtnu zadrugu*, rukopis, KH, inv. br. 203, GMS

41 *Sabrani prinosi za Obrtnu zadrugu*, rukopis, KP, inv.br. 203, GMS

42 »Sisački glas«, br. 7, 1900.

43 Pismo F. Hefealea Brunšmidu od 28. 8. 1900., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1900. god.

44 Pismo Hefealea Brunšmidu od 8. 8. 1901., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1901. god.

Colussi koji je pojedine nalaze kupio od pronalazača, pogotovo mnogo bakrenog novca. Tu je Hefe-
le naveo i najzanimljiviju, do sada nepoznatu, anegdodu u vezi sa Colussijem, a posredno i za cijelu
priču o sisačkim arheološkim iskopavanjima, koja govori o tome kako je Colussi znao doći kod sa-
kupljača starina na Kupu i onda iz vlastitog džepa izvaditi zlatni rimski novac koji je već otprije pos-
jedovao, te isti baciti u kupski mulj, pa ih »slučajno« pronaći kao prilično vrijedan nalaz, što je kod
ostalih sakupljača izazivalo pojačanu jagmu za potragom rimskih predmeta.⁴⁵

U pismu od 15. prosinca 1901. godine Hefe-
le je obavijestio Brunšmida da je Colussi kupio ar-
heološke knjige koje je on za Narodni muzej prodavao, te da mu je predao i neke brončane posude za
muzej. Istim pismom otvara nam se i nova dimenzija u prijateljstvu samog Hefe-
le i Colussija, koja nije do sada bila poznata u lokalnoj zajednici; naime, smatralo se da su njih dvojica bili suvremenici i
poznanci i ništa više. Hefe-
le je obavijestio Brunšmida da je Colussi primio njegovo pismo, te da ga je
ovom prilikom pitao kuda idu vodovodne cijevi iz Starog Siska za Novi Sisak, te da li smatra mogu-
ćim da je u Hrastovici bio izvor pitke gorske vode koji je napajao Sisciju.⁴⁶ Osim povjerenja koje je
Hefe-
le uživao od strane Andrije Colussija, ovo pismo pokazuje i da postoji osobna korespondencija
samog Colussija i Brunšmida, ali i da je Colussi mnogo više od arheološki neukog graditelja.

Ta pretpostavka svrstava ga u red pionira vizionara sisačke arheologije, kojemu je upravo
struka kojoj je posvetio život omogućila drukčije sagledavanje problematike antičkoga grada – kroz
prizmu graditelja, a ne suhoparno povijesno ili arheološki. Znatno je pomak u znanju koje je Colus-
si, primarno iskustvom, stekao baveći se više od 20 godina sisačkim starinama. Sigurnost i samos-
vjest bile su sigurno glavne karakteristike Colussijeve osobnosti, pogotovo uzmemo li u obzir činje-
nicu da se već gotovo potpuno povukao iz građevinskog posla i da je izbačen iz gradske obrtničke
komore zbog neplaćanja članarine. Kapital je očito još posjedovao i sada ga je trošio na nametnutu
strast, arheološke ostatke antičke Siscije. Hefe-
le je jednom prilikom spomenuo da nema te starine u
Sisku koju Colussi nije imao u rukama, ali da je jednako tako svjestan da mu Andrija Colussi dio to-
ga prešućuje kako ne bi baš sve što posjeduje morao predati Narodnome muzeju.⁴⁷

U *Viesniku Hrvatskog arheološkog društva* iz 1902. godine Hefe-
le je spomenuo da je Colussi
kupio srebrnu žlicu, stilus i slično na crnom tržištu sisačkih starina (HEFELE 1902: 193), a u pismu
od 26. veljače 1902. godine Hefe-
le je obavijestio Brunšmida da će doći u Zagreb predati mu bronča-
nu glavicu koju Colussi šalje u Narodni muzej, te napominje da će početi s uređivanjem numizma-
tičke zbirke koju je još »Siscia« načinila, i to uz pomoć Andrijina najučenijeg i najsvestranijeg sina
Adrijana, koji ima dovoljno znanja o numizmatici. Spominje i kako ima namjeru vršiti arheološka
iskopavanja na Momčiloviće-
vu zemljištu (zemljište u neposrednoj blizini sisačkog Željezničkog
kolodvora), no da se i u tome još mora savjetovati sa Colussijem. Napominje i kako mu je Andrija
Colussi rekao da se u rudinama između Siska i Hrastovice nailazi na oduške rimskog vodovoda. To
pismo važno nam je, i stoga, što govori da postoji određeno nasljeđe arheološkog društva »Siscije«,
samo je aktivnost članova minula.⁴⁸ Stoga već u idućem pismu od 4. travnja 1902. godine Hefe-
le po-
ziva na obnavljanje rada »Siscije«, te napominje kako bi u tom slučaju prevažno bilo za to pridobiti
Andriju Colussija i Milana Šipuš-
a.⁴⁹ Korespondencija pokazuje da su Andrija Colussi i Hefe-
le sada u sve češćim raspravama o siscijanskom vodovodu.⁵⁰ Hefe-
le je ponovio želju za obnovom »Siscije«

45 Pismo Hefe-
le Brunšmidu od 1. 9. 1901., Dossier
Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1901. god.

46 Hefe-
leovo pismo od 15. 12. 1901., Dossier Siscija,
42/25, 1901. god.; O vodoopskrbi rimske Siscije vidi više:
V. LAPAINE, *VHAD*, 1881: 60-61.

47 Hefe-
leov dopis Narodnome muzeju iz 1901., Dos-
sier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1901. god.

48 Hefe-
leovo pismo Brunšmidu od 26. 2. 1902., Dossier
Siscija, 42/25, 1902. god.

49 Pismo Hefe-
le Brunšmidu od 4. 4. 1902., Dossier
Siscija, 42/25, 1902. god.

50 Isto.

u pismu od 26. svibnja 1902. godine, kada je opisao i razgovor sa Colussijem u vezi s arheološkim iskopavanjem na Momčilovićevu zemljištu, za koje mu Colussi govori da se neće ništa postići, jer se planira iskopavati samo dva dana, što prema njegovu mišljenju nikako nije dosta za onaj teren.⁵¹

Tzv. era Horvat-Šipuš, kasnije Horvat-Tuškanovci, koja predstavlja protagoniste sisačke vlasti, nastupila 1. svibnja 1902. godine. S njom je Andrija Colussi kao graditelj službeno potisnut u drugi plan.⁵² On je nakon Lovrićeve (*Sisak, 1818 – †Sisak, 1910.) smrti⁵³ i dolaska nove vladajuće gradske garniture, izgubio prednost u dobivanju velikih građevinskih poslova za gradsko poglavarstvo, a i konkurencija nadolazeće mlade generacije graditelja (Momčilović, Fulla, Popović) bila je sve nametljivija i snažnija. Andriji Colussija to ni najmanje nije smetalo. On je sve svoje slobodno vrijeme provodio u razgovorima s Hefeom o Sisciji, nastojeći otkupiti što više starina sa crnog tržišta. Hefe je 2. ožujka 1903. godine izvijestio Brunšmida kako je Colussiju poklonio jednu arheološku knjigu u ime Narodnog muzeja, te kako je ovaj u međuvremenu našao srebrni rimski novac koji će sigurno donirati Muzeju.⁵⁴

Usljedilo je i iscrpno izvješće o načinu rada na terenu u kojem je Hefe nezaobilazno spomenuo Colussija, karakterizirajući ga kao mecenu i entuzijasta, zaljubljenika u rimske starine koje su mu postale jednim interesom. Naveo je da Colussi često otkupljuje starine o svom trošku, te da taj novac ne potražuje ni od koga, a u istoj se situaciji zna naći i on sam (Hefe), samo što kao povjerenik Narodnog muzeja nekad i potražuje uložena sredstva natrag. Kad čuje da netko ima starine na prodaju uputi ga prvo Colussiju, koji najčešće i izvrši prvokup, jer raspolaže s većim financijskim svotama nego on. Njih dvojica se često poslije takvih kupnja nađu navečer da bi jedan drugome pokazali tko je što nabavio/kupio i za koliko novaca. Tako, među inim, Hefe, očito zadivljen Colussijevom zbirkom, navodi kako je Colussi kupio vrlo lijepe komade starina koji vrijede znatne svote, dok ih je on nabavio za mali novac. Karakterizira Andriju Colussija i kao vrlo častohlepnu osobu kada za njega kaže da ne žali potrošiti novca kad mu prijatelji za to nazdravljaju, a Brunšmid besplatno šalje muzejske edicije, što je za jednu provinciju, ipak, bilo društveno vrlo značajno.

Colussi se, s druge strane, često šali na Hefevu racionalnu potrošnju (škrtoš) muzejsko-povjereničkog novca, no ovaj mu to ni najmanje ne zamjera, s obzirom da je svjestan da Colussi financijski i tehnički pripomaže (oruđe, radnici kopači) svakom arheološkom iskopavanju koje on organizira. Decidirano ga navodi kao svog prijatelja. Očito je da ga je Colussi uspio zainteresirati i za rasvjetljavanje pitanja siscijanskog vodovoda, s obzirom da to navodi kao prioritet u tekućoj godini.⁵⁵

Manje građevinske zahvate koji se odnose više na dotjerivanje postojećeg stanja Andrija Colussi je još i tada poduzimao, pa je tako 1903. godine izveo adaptivne radove prilikom izgradnje novog sjevernog dijela zgrade i njenog »spajanja« s južnim krilom iste zgrade sada u Ulici Ante Starčevića 14. Riječ je o »Terčekovoj kući« (MAROEVIĆ 1998: 248). Sada su u njoj poslovne prostorije Wüstenrot stambene štedionice.

U pismu od 13. kolovoza 1904. Hefe je napomenuo kako je s Andrijom i Adrijanom Colussijem išao u Galdovo transportirati neki kamen, jer je Andrija Colussi ponudio logističku pomoć bez koje to ne bi bilo moguće, ali čovjek koji je kamen kanio prodati jeftino (gospodin Logomerac), sada je za nj tražio 30 kruna, u što još treba uračunati i troškove za nadničare koji bi kamen prenijeli i

51 Hefeovo pismo od 26. 5. 1902., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1902. god.

52 F. KOVAČ. *Prikaz razvoja grada Siska o njegovoj pedesetogodišnjici*, rukopis, GMS

53 Najpoznatiji gradonačelnik Siska s kojim je Colussi tijesno surađivao

54 Hefeovo pismo Brunšmidu od 2. 3. 1903., Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, 1903. god.

55 Isto

kola koja podnose tako veliko opterećenje, jer je to bio vrlo veliki i teški kamen (za sam kamen bio bi potreban cijeli vagon). Andrija Colussi je savjetovao Hefelegu da malo sačeka, jer bi to prodavca natjeralo da spusti cijenu.⁵⁶ Na istom zemljištu, Galdovo Kaptolsko kbr. 35, pronađena su i četiri ispisana kamena (BRUNŠMID 1906/1907: 264) o čemu je detaljnije izvijestio Adrijan Colussi.⁵⁷

Usljedila je skromna korespondencija Adrijana Colussija i Brunšmida, u kojoj je prvospomenuti obavijestio ravnatelja Narodnog muzeja da su kopači starog novca na Kupi prodali novac nekom trgovcu Hercegu u Sarajevo; bili su to novci iz Constantinova, Constansova i Crispusova doba. Adrijan je spomenuo i kako je, kao i njegov otac, vrlo zainteresiran za starine, te da »poznana« numizmatiku, pa i tu može biti koristan, a davao bi i oruđe (lopate, čamce i ostalo) za buduća arheološka iskapanja.⁵⁸ U odgovoru, Brunšmid ga je zamolio da kontrolira rad kopača.⁵⁹ K tome, Andrija Colussi je redovito posjećivao plesove DVD-a radeći i na pretplati⁶⁰, što je bio tadašnji humani običaj. Tako je društvo skupljalo novac za svoje unesrećene članove i rješavanje socijalnih problema. Pojavljivao se i na plesu najstarijeg sisačkog pjevačkog društva »Danica«.⁶¹ Bio je vojvoda DVD-a punih 25 godina, pa ga je društvo imenovalo nadvojvodom, a tu je počast uživao do kraja života.

Slijedila je šutnja koja je potrajala godinu dana, barem što se dokumentacije tiče, a onda ju je prekinulo Hoffillerevo pismo od 17. srpnja 1906. godine, upućeno Andriji Colussiju u kojem mu se ovaj zahvaljuje za darovane starine i napominje kako jedan dio sisačke zbirke starina u Narodnome muzeju u Zagrebu nosi njegovo ime.⁶² Godine 1906. Narodni je muzej nabavio dvije brončane kase-rola, koje sudeći po njihovim pečatima potječu iz kapuanskih tvornica. Jedna od njih potječe iz Siska i dar je Andrije Colussija, a nađena je u Kupi i nosi loše otisnuti tvornički pečat CIPI POLYBI (HOFFILLER 1906/1907:199).

Andrija Colussi je 8. rujna 1907. godine obavijestio Hoffillera kako su za niskog vodostaja u Kupi vidljive rimske ruševine, te da su njegovi radnici na njegov prijedlog počeli na tim mjestima iskopavati jame u vodi dubokoj pola metra, bacajući iskopani materijal na suho. Naišli su na drvene pilote, ruševine grada i kamenje. Napominje da su se koristili i sisaljkom za izvlačenje sitnijih arheoloških predmeta. Tako su i pronašli mnogo sitnog materijala, primjerice prstene, geme, fibule, lampice, čavle, spone, novac, mlinsko kamenje, kanale za pritjecanje vode itd. Treći dan iskopavanja pala je kiša i potopila im nalazište, pa su iskopavanja prekinuta, a svi do tada pronađeni nalazi su kod nadinžinjera Bukvića, jer ih on, ionako, planira ustupiti muzeju.⁶³

Navodno je Andrija Colussi imao prvu parnu ciglanu u Sisku i stroj za pravljenje opeka (ZORKO – JAGIĆ – BORIĆ 2006: 91). Ciglarstvo je svoj procvat bilježilo sve do 1908. godine, kada je na ovom području nastalo prezasićenje tom robom, pa možemo pretpostaviti da su slijedile još lošije poslovne godine.⁶⁴

U međuvremenu su se zbile promjene u imenovanjima muzejskog povjerenika. Nakon smrti Ferde Hefelega 1909. godine povjerenikom je postao Antun Bukvić. Među najljepšim primjercima sačuvanih rimskih starina u Narodnome muzeju ubrajamo figure Atene, od kojih su četiri primjerka poznata Narodnome muzeju. Andrija Colussi darovao je jednu od te četiri nakon njena pronalaska u

56 Pismo F. Hefelega Brunšmidu od 13. 8. 1904., Dossier Siscija, 42/25, 1904. god.

57 Pismo Adrijana Colussija Brunšmidu; bez nadnevka, Dossier Siscija, 42/25, 1905. god.

58 Pismo Adrijana Colussija Josipu Brunšmidu; bez nadnevka, Dossier Siscija, 42/25, 1903. god.

59 Odgovor J. Brunšmida Adrijanu Colussiju; bez nadnevka, Dossier Siscija, 42/25, 1904. god.

60 »Sisački glas«, br. 4, 1904.

61 »Sisački glas«, br. 4, 1905.

62 Hoffillerevo pismo od 17. 7. 1906., Dossier Siscija, 42/25, 1906. god.

63 Pismo Andrije Colussija Hoffilleru od 8. 9. 1907., Dossier Siscija, 42/25, 1907. god.

64 Sisačke ciglane. *Sisački glas*, br. 32, 1909.

Kupi 1909. godine (BAUER 1936: 10).Iste godine u Kupi je pronašao i figuru Nike, koju je također darovao navedenoj instituciji (BAUER 1936: 21). Antun Bukvić je 6. srpnja 1909. godine pisao Hoffilleru kako je čuo da se kod Colussija u vlasništvu nalazi neka brončana ploča i zlatni rimski novac Caesar Augustus,⁶⁵ što znači da se ovaj i nadalje bavio intenzivnim sakupljanjem rimskih starina, iako ga u gradskom životu Siska više uopće nema. Čini se da je upravo ta brončana ploča koju Bukvić spominje bila prva ploča poznate rimske vojničke diplome, jer nam već idući dokument Narodnog muzeja u Zagrebu opisuje primopredaju istoga.

Zapisnik od 9. travnja 1910. god. koji je sastavljen u pisarni Narodnog muzeja, a čiji su potpisnici Adrijan Colussi i ravnatelj spomenute ustanove, Brunšmid, navodi da će Colussi zamijeniti brončanu vojničku diplomu, o kojem Bukvić govori u prethodnom pismu, za 120 komada srebrnog novca pronađenog u Solinu.⁶⁶ U znak zahvale na uspješnom posredovanju Brunšmid je i Andriju (VHAD 1910/1911: 23) i Adrijana Colussija (VHAD 1910/1911: 24) spomenuo u svom članku u VHAD-u 1910/1911. godine. Time je prestalo aktivno Andrije Colussija sudjelovanje u sisačkim arheološkim zbivanjima, iako je taj hobi bio jedino ozbiljno čime se bavio posljednje desetljeće. Može se pretpostaviti da će ga struka još pokatkad ponešto priupitati, no činjenica je da su mu ostali veliki dugovi prema štednim zadrugama, čiji dio će otplatiti konfiskacijom zemljišta od strane navedenih. Dio očevog duga otplatio je sin Adrijan Colussi, što upućuje na to da više nije mogao vršiti otkup starina na sisačkom crnom tržištu. Obiteljska dokumentacija spominje i njegove osobne strasti, primjerice kockanje i prekomjerno uživanje u alkoholu. Ostatak svog života Andrija Colussi je, nakon izravnavanja računa s bankama, proveo prilično mirno i, svakako, ovisno o svojoj djeci.

Umro je 8. veljače 1929. godine.⁶⁷ Matična knjiga umrlih otkriva nam jasno (neki autori smatraju da je rođen u Sisku) mjesto njegova rođenja (Ossoppo, Udine/Friuli, Italija), vjeroispovjest (rimokatolička), te uzrok smrti (Bronho pneumon). Navedeno je da je umirući primio svete sakramente, da je umro u 81. godini, te da je pokopan na groblju sv. Kvirina 10. veljače iste godine. Iza navedenih podataka su župnik Borković i kapelan Kanoti.⁶⁸ Nakon preseljenja gradskoga groblja na današnji Brzaj nije se brinulo o obiteljskoj grobnici na sv. Kvirinu (jedan od najperspektivnijih arheoloških terena u Sisku), tako da su ostaci Andrije Colussija ostali rasuti po današnjem dječjem igralištu pripadajućeg vrtića. Zašto se njegova djeca nisu pobrinula za ostatke mrtvih članova porodice nije jasno.

Andrija Colussi bio je zaslužan za razvoj grada Siska u obrtničkom, urbanističkom, društveno-gospodarskom i kulturološkom pogledu. Obilježio je jednu gradsku razvojnu epohu, te je stoga toliko zanimljiv, jer ga je nužno interdisciplinarno proučavati. Tako je u ovom radu obrađen samo jedan aspekt njegova svestranog života, a to je amatersko bavljenje arheologijom, što se nadograđivalo na primarne, egzistencijalne djelatnosti Andrije Colussija.

Danas trebamo uputiti pitanje što se dogodilo s zbirkom Ante Colussija te gdje su završili svi ti divni komadi starina o kojima je svjedočio Hefe. Da li ih je Andrija Colussi još za života bio primoran prodati kako bi otplatio nagomilane dugove ili ih je ostavio u nasljedstvo djeci. Ako logično razmišljamo, jedini tko je zaslužio preuzeti tu zbirku bio je njegov sin Adrijan Colussi koji je s njime usko i surađivao na arheološkom području, ali kako su sisački i zagrebački »ogranak« te porodice u svađi posljednjih stotinu godina, to je nešto što tek treba ispitati, s nadom da su članovi porodice u čije ruke je to blago prelazilo (ako je) bili također entuzijasti kao i njihovi preci.

65 Pismo Antuna Bukvića od 6. srpnja. 1909., Dossier Siscija, 42/25, 1909. god.

66 Zapisnik od 9. travnja 1910, Dossier Siscija, 42/25, 1910. god.

67 Matična knjiga umrlih, Sisak, knjiga 38, 1929.; tisak navodi da je umro 9. veljače i tu se jasno vidi datumska nedosljednost u istome.

68 Isto.

Ako je, pak, zbirka ostala u Sisku, onda je svakako razvučena tijekom nasumičnog i divljačkog komunističkog pljačkanja pokretnina i nekretnina te porodice nakon svršetka Drugog svjetskog rata. Pretpostavljam da bi usmena predaja u Sisku dala bar nekakvu naznaku o fantomskoj zbirci da se nalazi(la) u nečijem posjedu u Sisku, no sigurno je samo da je netragom nestala.

KARTOGRAFSKI IZVORI:

Planum neo regulandi Oppidi Sissek tam fundorum intravillanorum quam et tenutorum extravillanorum ad idem oppidum spectantium, confectum anno 1829. per Ioannem Fistrovich. Kartografska zbirka Kaptolskog arhiva, sign. A.I.186.

ARHIVSKI IZVORI:

Arhiv Arheološkog muzeja u Zagrebu, sign. 41.

Dopis Ivana Kukuljevića Sakcinskog C. Kr. namjesništvu, 9. 6. 1856., HDA Zagreb.

Dossier Siscija, *Sisak od 1851.–1935*, 42/25, Arheološki muzej, Zagreb.

Dossier Siscija, *Sisak od 1936.–1959*, 42/26, Arheološki muzej, Zagreb.

Državni arhiv, Sisak, SPISI, II. Građevinski spisi s nacrtima, 64, kut. 3, ciglane.

Gruntovna napisnica broj 297, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

Gruntovna napisnica broj 344, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

Gruntovna napisnica broj 350, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

Gruntovna napisnica broj 391, Zbirka isprava Zemljišno-knjižnog odjela Općinskog suda u Sisku.

Fabijan KOVAČ. *Iz stogodišnje prošlosti grada Siska*, rukopis: KP, inv.br. 27, GMS.

Fabijan KOVAČ. *Izgradnja ulica, parkova i građevina*, rukopis: KH-A/ K1, inv.br. 7/1, GMS.

Fabijan KOVAČ. *Prikaz razvoja grada o njegovoj pedesetogodišnjici*, rukopis: KP, inv.br. 1004, GMS.

Matična knjiga umrlih, Sisak, knjiga 38, 1929.

Sabrani prinosi za Obrtnu zadругu, rukopis, KP, inv.br. 203, Gradski muzej Sisak.

BIBLIOGRAFIJA

ADAMČEK, J. 1980 – *Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XII stoljeća*. Zagreb, 1980: JAZU.

Arheološko društvo »Siscia« u Sisku. *Sisački Viestnik* (Sisak), 1/1876, 2, 20. 8. 1876.

Arheološko društvo Siscia. Katalog izložbe. Muzej Sisak, 1990.

BAUER, A. 1936. – Rimska olovna plastika s osobitim obzirom na materijal pohranjen u Hrvatskom narodnom muzeju. Zusammenfassung: Die römische Bleiplastik mit besonderer Berücksichtigung der im Kroatischen Nationalmuseum in Zagreb aufbewahrten Materials. *VHAD*, n.s., 17/1936: 1-35 (10, 21).

BRUNŠMID, J.

- 1901. Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije IV. *VHAD*, n.s., 5/1901: 87-168 (125).
- 1911. Rimski vojnički diplom iz Siska. *VHAD*, n.s. 11/1910-11: 23-39.
- 1914. Antikni figuralni bronsani predmeti u hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu. *VHAD*, n.s., 13/1913-14: 207-269 (207, 211, 245, 249, 251, 256).

BURKOWSKY, Z. 1999 – *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*. Katalog izložbe. Gradski muzej Sisak, 1999.

BURKOWSKY, Z. 2000 – O djelatnosti društva »Arheološko društvo Siscia u Sisku«. *Godišnjak GMS* (Sisak), 1, 2000: 52-64.

BUZOV, M. – V. NENADIĆ 1990 – Segestica i Siscija. *Riječi* (Sisak), 1990: 107-117.

BUZOV, M. 2000 – *Topografija antičke Siscije na temelju arheološke baštine*. Doktorska disertacija. Zadar, 2000.

HEFELE, F. 1902 – ŠTri dopisa s rimskim nalazima u Sisku. *VHAD*, n.s., 6/1902: 228-229.

HEFELE, F. 1907. – Prilozi za povijest grada Siska, *Sisački glas*, Sisak, 1907: 1.

HORVAT, A. 1954 – O Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza. *SP*, 3.s., 3/1954: 93-104.

HOTI, M. 1992. – Sisak u antičkim izvorima. *OpA*, 16/1992: 133–163.

Izkapanje starina i naš narodni muzej, *Vienac* (Zagreb), 1877, 24: 389.

O uspjehu iskapanja u Sisku arh. Društva »Siscia«. *Sisački vjestnik* (Sisak), 1/1876, 10, 24.09.1876.

JAGIĆ, D. 1883. – U Sisku 13 listopada 1883. *VHAD*, 5/1883: 120-121.

JAGAČIĆ-BORIĆ, J. – Đ. ZORKO 2006 – Sisački biografski leksikon. Sisak, 2006.

KOVAČ, F. 1925 – *Prikaz razvoja grada Siska o njegovoj pedesetogodišnjici*. Sisak, 1925: tisak S. Junker.

KOVAČ, F. 1939 – Iz stogodišnje prošlosti grada Siska. *Hrvatske novine*, 1939, 18.

KRAGULJAC, B – Muzej u Sisku–osnivanje i rad. *Godišnjak GMS* (Sisak), 1, 2000: 8-12.

LASZOWSKI, E. 1901 – *Hrvatske povijesne građevine*. Zagreb, 1901.

LOLIĆ, T. 2001 – Lokalitet Trg bana Josipa Jelačića u Sisku. *ObHAD*, 33, 2001: 95-99.

MAROEVIĆ, I. 1998 – *Sisak, grad i graditeljstvo*. Sisak, 1998.

OBRAĐOVIĆ, D. 1997 – Sisak od kršćanstva do plovila »XXI st.« *Sisak: Segestica, Siscia, Sziszak*. Sisak, 1997: 10-20.

RADMANOVIĆ, Š. – A. VAZDAR 1992 – *Zbornik građe – politički i društveni pokreti u Sisku 1869.-1918*. Muzej Sisak, 1992.

SLUKAN-ALTIĆ, M. 2004 – *Povijesni atlas gradova, II. svezak. Sisak*. Sisak, 2004: Državni arhiv Sisak/Hrvatski državni arhiv.

VUKELIĆ, V. 2006 – Prilog istraživanju antičke Siscije. Prvi pisani spomen Severillina sarkofaga u ranom novovjekovlju i pokušaj rekonstrukcije njegovog izvornog nalazišta. Summary: A contribution to research in Roman Siscia. The first written reference concerning Severilla's sarcophagus in modern history and an attempt to reconstruct its original location. *VAMZ*, 3.s., 39/2006: 201-216.

VUKOVIĆ, D. 1994 – *Siscija vizija rimskog grada u Panoniji*. 1994: CZK »Vladimir Nazor«.

WIEWEGH, Z. 2003 – *Jugoistočna nekropola Siscije*. Gradski muzej Sisak, 2003.

SUMMARY

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE DEVELOPMENT OF ARCHEOLOGY IN SISAK IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY

ANDRIJA COLUSSI – PIONEER OF ARCHAEOLOGY IN SISAK

A small number of towns in Croatia have experienced cultural luck and archaeological neglect during their thousands of years of development in the same urban area. Sisak, the Roman *Siscia*, is among them, and might be thought of as a symbol of a »phoenix« town. For the very thing that helped Sisak to form its urban identity, and which was largely based on its historical heritage, was a handicap to precise definition of that history. We may say that in certain cases archaeological scholarship polarized too late. Certainly in Sisak systematic archaeological excavations, at least as far as the ancient *intra muros* is concerned, came at the last moment, indeed almost after the last moment. In conditions in which there is no binding law or any kind of regulations governing the legal position concerning discoveries of antiquities the position on the ground may well depend on individuals.

One such individual who knew the importance of and how to evaluate finds and who in addition, because of the nature of his construction work, was constantly involved with them, was Andrija Colussi (b. Ossoppo, Udine/Friuli, Italy, 1848 – d. Sisak, 8 February 1929). He developed into one of the town's best known builders and left his mark on an entire epoch of development in Sisak, and on the transformation of what was, in the urban and architectural sense, a backward commercial centre into an ample and prosperous town with architecturally impressive residential quarters and a functional city centre. He was well known for high quality constructions all built on deep foundations and it was in this way that he came to uncover a large number of finds of Sisak's historical past. This provoked his interest for antiquity and he became a »self-taught« archaeologist who learned from direct sources and later continued his education by studying archaeological publications. The result of his long years of study combined with the discovery and evaluation of artefacts made him an archaeological pioneer the value of whose work was recognised by three directors of the Archaeological Department of the National Museum in Zagreb. In this way he came to have personal contact with Šime Ljubić, Josip Brunšmid i Viktor Hoffiller, and thus constituted the long arm of practice. Perhaps the best assessment of his archaeological activities was given by his friend the town historian Ferdo Hefelet who wrote in the local newspaper »*A number of Sisak collectors are remembered for their collection of antiquities but the most persevering and generous of them has been the Sisak builder Andrija Colussi. His finds have been placed in a separate part of the museum by the directors of the Zagreb Archeological Museum*« (HEFELE 1907: 1).

Rukopis primljen: 22.V.2007.
Rukopis prihvaćen: 23.VI.2007.

IVAN MIRNIK

*Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR – 10000 Zagreb*

MUHAMED ŽDRALOVIĆ

*Orijentalna zbirka Arhiva HAZU
Šenoina ulica 4
HR – 10000 Zagreb*

SKUPNI NALAZI NOVCA IZ HRVATSKE XV.
SKUPNI NALAZ OSMANSKOG SREBRNOG NOVCA 15. ST. IZ ŽUPANJE

**UDK 737.122.1/2 (439.24) »14«
Izvorni znanstveni rad**

Pisci obrađuju skupnih nalaz srebrnog novca 15. st. Otomanskog Carstva (akče) sultana Murada II (1421–1444; 1445–1451), do kojeg je došlo 1910. god. kod Županje, na obali Save, 2 km prema Šitaru. Među sačuvanim akčama mogu se pročitati imena kovnica Edirne, Novar i Siruz. Riječ je o jednoj od najranijih ostava turskog novca u ovim krajevima. Novac gotovo da uopće nije bio u optjecaju.

Ostava srebrnih akči Murada II (1421–1444; 1445–1451) ubraja se među manja, ali značajna blaga turskog novca nađena na tlu Hrvatske. Ona je ujedno i jedna od najranijih ostava turskog novca u ovim krajevima. U Arheološki muzej u Zagrebu uspjela je doći 1910. god. zahvaljujući upornosti Josipa Brunšmida i Viktora Hoffillera, kao i podršci i pomoći Janka Sokolića, kotarskog predstojnika te Vinka Oršolića, načelnika Upravne općine u Županji. Kao uvijek u sličnima slučajima, ostaje nepoznanica koliko je u stvari srebrnog novca nađeno, desetak kilograma ili samo stotinjak akči, budući da se izjave Alda Balentovića, oca, odnosno strica dvojice dječaka, koji su novac pronašli, i Balentovićevih susjeda uvelike razlikuju. Nekakve srebrne novce spominje mlinar Đuro Vernar iz Županje u dopisnici iz 1936. god. Pitanje je da li je riječ o ostatku skupnog nalaza iz 1910. god. ili nije.

Turski novac 15. i 16. st., uglavnom se može naći na skupu u Hrvatskoj i Slavoniji (MIRNIK – ŽDRALOVIĆ 2006: 219), Srbiji, Vojvodini, pa čak sve do Ljubljane, no gotovo nikad on ne čini većinu unutar ostave. Turskim zauzimanjem južnoslavenskih država i državnica tijekom 15. st. prestale su s radom tamošnje kovnice. Otomanski carevi nastavili su s kovanjem novca u nekim istim

kovnicama, u rudarskim područjima Makedonije i Srbije i drugdje. U ostavi iz Županje novac potječe iz kovnica u Edirne (Adrianopolis, Jedrene), Novar (Novo Brdo) i Siruz (Seres). U numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu veći dio ranog turskog novca (od Murada I, 761/1250 – 792/1289 nadalje) nema podataka o mjestu nalaza. Tri akče Murada II nađene su u Novim Banovcima na Dunavu (br. E30102, E30157, E30191; MIRNIK 1999: 227), a jedna u Progru (br. E30104). Iz Novih Banovaca potječu i dvije akče Bajazida II (886/1481 – 918/1512; br. E30218, E30221) te dvije akče Selima I (918/1512 – 926/1519; br. E30229–E30230, E30235). Kalupi za raniji otomanski novac, premda sitan i lagan, ali lijep i od dobrog srebra, izrađivani su vrlo vješto, te su čitkiji od onih 16., a pogotovo 17. st. Primjerci iz blaga nađenog kod Županje vrlo su lijepo sačuvani. Nije nam poznato je li Josip Brunšmid sam znao čitati turski i arapski, osim brojki, ili mu je netko, možda čak Ćiro Truhelka, pomagao pri određivanju orijentalnog novca.

O uvjetima nalaza sitnog srebrnog novca Turskog Carstva u Županji (MIRNIK 1981: 125, br. 603) od veljače 1910. god. možemo najbolje saznati iz spisa, sačuvanih u pismohrani Arheološkoga muzeja u Zagrebu:

»Ravnateljstvo arheološkog odjela narodnoga muzeja u Zagreb
Br. 76 – 1910.

Zagreb, 19.VIII. 1910.

Predmet: Županja, nalaz srebrnog novca.

Kr. kotarskoj oblasti Županja

Ovo je ravnateljstvo saznalo, da se je u Županji prije nekoliko mjeseci našlo mnogo sitnoga srebrnoga novca – navodno do 10 kila, a glavni nalaznik da je Balentović k.br. 3.

Kako se s ovakvim nalazima ima odmah obavijestiti kr. zem. Vlada, odio za bogoštovlje i nastavu i kako oblasti imaju paziti na im da se nalazi ne rastepu prije nego li dođe odgovor na kr. zem. vladi podnešeni izvještaj, to ovo ravnateljstvo umoljava sl. naslov da 1.) odmah ovamo podnese iscrpni izvještaj o nalazu i 2.) dade odmah skupiti što se od tog nalaza još skupiti dade i da pošalje ovamo na uvid jedno tridesetak komada, da se može dalje uredovati i shodno odrediti.

Ravnatelj u z. Dr. V. Hoffiller«

»Kr. Kotarska oblast Županja

Pr. 20.VIII.1910 broj 9557

Županja, 20.8.1910

Poglavarstvu občine Županja

Na bezodložno uredovanje i izvješće u smislu gornje zamolbe.

Kr. kot. predstojnik Sokolić«

»Primljeno kod općinskog poglavarstva u Županji 20/8 1910 3031

Županja 22/8 1910-

Kr. kotarskoj oblasti u Županji

U prilogu podnaša se po kućegospodaru zadruga Balentoviću doprineseni 30 kom sitnoga srebrnoga novca nadjenoga na ovdašnjoj strani savske obali pred 3–4 mjeseca.

Prema izvaji susjeda nadjeno je odnosnoga novca do 10 kg, nu nalazač to taji i neće da kaže koliko je toga novca nadjeno. Jedino priznaje, da mu je jedan židov iz Bpešte nudjao po kg. srebra 70 for.

Izim priložene vrsti novca, nalazač veli, da nije drugoga bilo.

Kao odštetu za priloženi 30 kom nalazač traži 3 krune.

Načelnik   Bilježnik

Oršolić Babić«

»Primljeno kod općinskog poglavarstva u Županji

dne 23/8 1910 Na broj 9557/1910

Županja 23/8 910.

Ravnateljstvu arheološkog odjela narodnog muzeja u Zagrebu

Uz prilog 30 komada srebrnog novca na uredovanje.

Kr. kot. Predstojnik Sokolić«

»Ravnateljstvo arheološkog odjela narodnoga muzeja u Zagrebu

Br. 76-2/   Zagreb, 25.VIII. 1910

Kr. kotarskoj oblasti u Županji

Kućegospodar zadruga Balentović kao nalaznik srebrnih novaca ima se upozoriti da je odgovoran za to, da se od nađenih novaca ništa ne proda izvan granica Hrvatske i Slavonije. Izvoz starina kazni se globom u dvostrukoj vrijednosti izveženih starina.

U ovom slučaju umoljava se kr. kot. Oblast, da točno dade ustanoviti mjesto, na kom su se ti novci našli, jer nalaznik nije sam vlasnik nađenog novca, ako nije našao novac na svojem zemljištu. U ovom slučaju dapače čini, da je novac nađen na javnom dobru, pa je polovica novaca vlasništvo zemlje.

Glede poslanih i ovdje pridržanih 30 komada toga novca odlučiti će ovo ravnateljstvo kasnije, kad sl. naslov bude ovamo podnio izvještaj, da je nalaznik upozoren na svoju dužnost i kad bude ustanovljeno, čije je zemljište, na kojem je novac nađen.

Ravnatelj u.z. Dr.V. Hoffiller«

»Primljeno kod općinskog poglavarstva u Županji

dne 25/8 1910 Na broj 9557/1910

Zapisnik od 4 kolovoca 1910

Sastavljen u uredu kr. kot. Oblasti u Županji

Prisutni potpisani.

Pristupa pozvan Alda Balentović iz Županje te pošto mu je predodčen predmet preslušanja, izjavljuje:

Još u mjesecu veljači ove godine, našla su djeca (sin moj i moga brata) u obali Save od Županje prema Štitaru 2 klm. daleko stari novac od prilike 100 /stotinu/ komada. Novac je bio sav sitni. Kako su mi djeca kazivala toga je novca tamo više bilo nu odronio se je sav u vodu jer djeca nijesu znala, što je to pa nijesu više ni sabirala. Ja nisam poslije, prem sam namjeravao, išao daj novac tražiti, pa mislim da bi se tog novca tamo još našlo, kad bi Sava još više opala. Novac nisam nikom prodavao ni davao izim što sam poklonio načelniku Oršoliću 9 komada, bilježniku Babiću 9 komada, blagajniku Kokanoviću 9 komada i Dušanu Benakoviću 2 komada. Novac izvan granica Hrvatske i Slavonije nije nikamo prodavan ni darivao.

Prilažem evo još 59 komada takvog novca, te tim se ne nalazim u posjedu nikakvog komada takva novca. Priloženi novac poklanjam arheološkom muzeju.

Alda Balentović (+)
Zaključeno i potpisano

Sokolić Kr. kot predstojnik Drenovac Kr. per. vježbenik«

»Kr. Kotarska oblast Županja
Pr. IX.1910 broj 10085
Županja, dne 4. rujna.1910

Arheoložkom odielenju narodnog muzeja u Zagrebu.

Na uredovanje time, da je zemljište na kojem je upitni novac pronađen vlasništvo zemljištne zajednice mjestne općine Županja, -

59 komada srebrnog novca prilaže se.-

Kr: kotarski predstojnik: Sokolić«

»Ravnateljstvo arheološkog odjela narodnoga muzeja u Zagrebu

Br. 76-3/ 6/IX 910

Zagreb, 6.rujna 1910.

3 K pošt. dozn. 1 namira

Pošt. doznačnicom šalje se naslovu 3 K (tri krune), da ih isplati Aldi Balentoviću za trideset komada srebrnih novaca, što ih je dao ovamo otpremiti i za koje je tražio odštetu. Za ostlih pedeset i devet komada, što ih je ovome muzeju potvrditi će se primitak u novinama.

Priloženu namiru neka Alda Balentović, pošto je nepismen, pred svjedocima potvrdi, a onda neka se ta namira zajedno sa ovim dopisom ovamo povrati.

Ravnatelj u.z. Dr.V. Hoffiller«

»Kr. kotarska oblast Županja

Pr.17.IX.1910 broj 10523«

»Ravnateljstvo arheološkog odjela narodnoga muzeja u Zagrebu

Br. 76/1910

Zagreb, 27. listopada 1910.

Predmet: Balentović Alda

nalaz srebrnih novaca

Kr. kotarskoj oblasti u Županji

Pod gornjim brojem zamolilo je ovo ravnateljstvo sl. naslov, da izvidi okolnosti pod kojima je Alda Balentović u Županji našao skup sitnih srebrnih novaca.

Kasnije je ovo ravnateljstvo priposlalo sl. naslovu 3 k sa molbom, da ih Balentoviću isplati za 30 komada ovdje pridržanih novaca, a ujedno se zamolilo, da se ovamo pošalje namira vrhu te isplate i da se povrati cijeli spis, koji se tiče te stvari.

Ovaj muzej treba namiru kao računski prilog, a izvještaji o nalazu moraju biti pohranjeni u ovozavodskom arhivu. Kako je zamolba odavde otpremljena još 9. rujna, a odgovor do danas stigao nije, to se sl. naslov ponovno umoljava, da gornjoj zamolbi što prije udovolji.

Ravnatelj Dr. Jos. Brunšmid«

»Primljeno kod kr. kot. oblasti u Županji

dne 30/10 1910 Na broj 105123/1910«

»Općinsko poglavarstvo u Županji. –
 Broj: 3031-1910 dne 3 studena 1910.
 Predmet: Balentović Alda uručenje novca. –
 K broju 10523/1910
 Kr. kotarskoj oblasti u Županji.
 Sa namirom o uručenom novcu gornjemu na daljnje uredovanje.-

Načelnik: u.z. J. Kokanović«

»Primljeno kod kr. kot. oblasti u Županji
 dne 4/11 1910 Na broj 105123/1910
 Županja dne, 4. studenu 1910
 Ravnateljstvu arheološkog odjela narodnog muzeja u Zagrebu
 Uz priklop tražene namire na uredovanje.

Kr. kot. Predstojnik: Sokolić«

Osim te ostave srebrnih akči, u Županji je pronađen jedan denar cara Augusta iskovan u Lugdunu 11–10 g. pr.Kr (najvjerojatnije Cohen I, 86,158; RIC I, 89,335; RIC I², 54, 189a), o čemu svjedoči dopis gostioničara Nikole Živkovića ravnatelju Arheološkog muzeja u Zagrebu, Josipu Brunšmidu, od 14.IV.1914. (Arhiv AMZ, spis br. 28/1914). O nekom srebrnom novcu govori i dopisnica od 6.XI. 1936. god. koju je muzejskom kustosu Josipu Klemencu uputio mlinar Đuro Vernar iz Županje (Arhiv AMZ, spis br. 741/1936). Iz teksta nije razvidno da li je riječ o novcu nađenom 1910. god. Isto tako iz Županje potječu još tri primjerka rimskog carskog novca (Neron, Klaudije II i Helena), koji se čuvaju u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu:

POJEDINAČNI NALAZI 1

	Augustus (–27+14)				
*1	D	11–10 pr.Kr.	Lug	Coh. 158	
				RIC 335	
				RIC I(2) 189a	
	Nero (54–68)				
*2	As	54–68	Lug	Coh. –	
				RIC -	
	Claudius II. (268–270)				
*3	An	268–270	Rom	Coh. 268?	p (XII)p
				RIC 100?	
	Constantinus I. (306/7–337) (Helena)				
*4	Fol/Mai	328–329	Sis	Coh.	12 ΓSISU
				RIC 218	

- 1 Dim.: Φ 16mm. Spis 28/1914. Cohen I,86,158; RIC I, 89,335; RIC I(2), 54,189a.
- 2 538:ZAG G552-1. T.: 8,53g. Dim.: Φ 26mm. Pol. kal. 12. Izlizan. BMC I, 276, n.391, Pl.48,11.
- 3 538:ZAG G652. T.: 2,79g. Dim.: 19x21mm. Pol. kal. 11. Izlizan i korodiran. Cohen VI, 156,268?; RIC VI, 218,100?
- 4 538:ZAG C26203. T.: 2,85g. Dim.: 18x19mm. Pol. kal. 1. Izlizan. Cohen VII,97,12; RIC VII, 453,218.

AKČE SULTANA MURATA II U ARHEOLOŠKOME MUZEJU U ZAGREBU

U vrijeme Sultana Murata II, koji je na vlasti bio dva puta, prvi put od 1421. do 1444., i drugi put od 1445. do 1451. god., Osmansko Carstvo je bilo u velikom usponu. Osmanske su postrojbe zahvaljujući dobro uvježbanim akindžijskim odredima prodirale duboko u Europu i na taj način unosile među pučanstvom nespokoj a kod vlastodržaca uznemirenost. Istočni dio Europe je već dobrano bio ugrožen, a pad bizantske prijestolnice Konstantinopola postalo pitanje dana. U to vrijeme su u europskome dijelu Carstva u nizu kovnica u blizini prostora bogatih rudama, srebra, zlata i bakra, kovali novce.

Premda je tada Osmansko Carstvo bilo duboko ušlo u drugi vijek postojanja nije se ustalio čvrst oblik natpisa na aversu i reversu kovanica. U vrijeme sultana Murata II kovane su akče mangure, srebrni i bakarni novci u Anadoliji (Bursa, Ayaslık, Ankoriya i Amasiya) i Rumeliji (Jedrene, Serez i Novar).

Opće je prihvaćeno mišljenje da na osmanskom kovanom novcu godina označava dolazak na prijesto aktualnog vladara. Kako je sultan Murat II. dva puta dolazio na prijestol, taj princip nije u potpunosti zastupljen, pa se na kovanicama iz njegova perioda javljaju neuobičajene oznake godine kovanja. Prema Ismailu Galibu (1307 (1889): 30–35), akče i mangure javljaju se s oznakama triju godina; 824, 825 i 834. Jedino 824. (hidžretska) godina odgovara godini prvoga Muratova dolaska na vlast, a prema Galibu, te su godine novci kovani samo u Bursi. Ostale dvije godine su mogle biti vezane za druge događaje u čijim je povodima dao kovati novce.

Komplet nalaza akči iz Županje u cijelosti je iz 834. hidžretske (traje od 19.9.1430. do 8.9.1431.) godine. Po očuvanosti i kvaliteti otkova svi su primjerci krnji. Unatoč tomu, a zahvaljujući jasnim crtama, u cijelosti se mogu rekonstruirati ključni elementi teksta i izgled aversa i reversa. Tako je vidljivo da, iako kovane iste godine, potječu iz tri kovnice: Jedrene, Novar i Serez.

Na aversima uz ime Murata II ime je i njegova oca Mehmeda I s titulom kana, pa cijelo ime glasi »*Murad bin Mehmed kan*«. Godina kovanja je iskazana kombinacijom brojeva i slova. Na lijevoj strani aversa skoro redovito se nalazi broj 83, a na desnoj su slova *kw*, što je oznaka za broj četiri, koja se koristila do 855. hidžretske (1451) godine (GHALIB: *yd* = 14). Na reversima je uz uobičajenu frazu molitve za vladara *Kullida mulkuhu* i ime kovnice.

Ime sultana i njegovog oca su razdvojena horizontalnim lučnim linijama u sredini stegnutim običnim krugom ili sitnim kružićima čiji krajevi obostrano divergiraju. Iznad gornje linije je samo osobno ime *Murat* i riječ *bin* tj. sin, a ispod donje linije redovito stoji ime Mehmeda hana. U lijevom kutu što ga zatvaraju lukovi redovito su brojevi 8 i 3, jedan ispod drugog, ili spojeno 83, a u desnome kutu između lukova pojavljuje se ligatura *kw* u značenju broja 4.

Akče u ovom nalazu spadaju u tzv. »čuruk akče«, što znači da nisu precizno iskovane, pa je iznenađujuća čitljivost i jasnoća većine primjeraka.

Transliteracija: 83 kw Murad bin /Muhammad kan

Transkripcija: [83 i »kū«] mura:d bin /mehmed xan

Prijevod : 834. hidžretske godine, Murat sin/ Mehmeda hana¹.

Revers:

Uobičajeno se na reversima akči u najkraćim frazama iskazivalo poštovanje prema aktualnom sultanu i njegovim prethodnicima. Na reversima akči iz vremena sultana Murata II. jasna su dva reda natpisa. Njih dijele po sredini po dvije paralelne linije koje se u središtu lome i sijeku ili svode na blage lukove. U gornjem retku je redovito fraza: *Kullida mulkuh* »Ovjekovječila mu se vladavina«, a u drugom retku je riječ o kovanju koje se s obzirom na arapsku grafiju i izostanak vokala može čitati kao : *darb* – kovanje; *duriba* – kovano je, *daraba* – kovao je. Na akčama sultana Murata II. u tekstu ne postoji prijedlog »fi« tj. »u« iza riječi *darb*. Odmah iza te riječi stoji ime mjesta u kojem je novac kovano. Na reversu su česte »strelice« koje umjesto prijedloga »u« povezuju riječ *darb* i ime mjesta.

Tekst reversa:

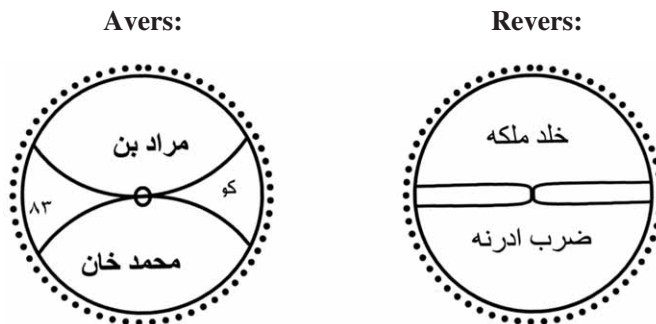
Transliteracija: *Kullida mulkuhu/ Darb Adirnah* [Novar/ Serez]

Transkripcija: *xullida mulkuhu/ darb edirne* [nova:r/ Serez]

Prijevod: Vječno trajala njegova vlast/ Kovano u Jedren [Novaru/ Serezu].

Shematski prikaz akči iz vremena sultana Murata II

Kovnica Edirne:

Avers:

83 kw – tj. 834.hidžretska (počinje 19.9.1430.) godina

Transliteracija: Murad bin /Muhammad kan

Transkripcija: mura:d bin /mehmed xa:n

Prijevod : Murat sin/ Mehmeda hana.

¹ Poznato je da u Osmanskom periodu, kod Turaka, nije bilo uobičajeno davati ime Muhamed, čak ni sultanima. Kao muslimani Turci su iz poštovanja prema poslaniku Muhammedu dali tu počast. Imena ostalih s ortografskim

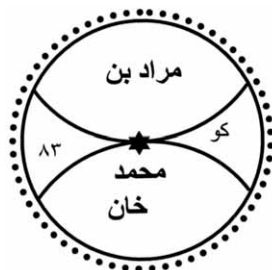
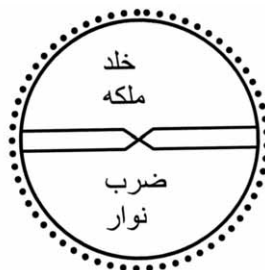
oblikom Muhammad, su se izgovarala kao Mehmed i Mehmed.

Revers

Transliteracija: Kullida mulkuhu/ Darb Adirnah/

Transkripcija: xul:ida mul'kuhu/ ĉarb edirne

Prijevod: Vječno trajala njegova vlast/ Kovano u Jedreni.

Kovnica Novar (Novo Brdo):**Avers:****Revers:****Avers:**

83kw – tj. 834. hidžretska godina

Transliteracija: Murad bin /Muhammad kan

Transkripcija: mura:d bin /mehmedxɑ:n

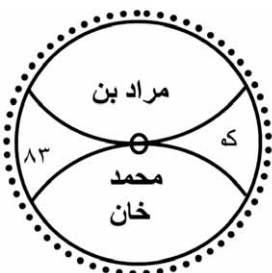
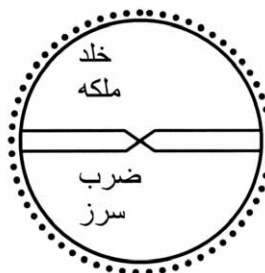
Prijevod: Murat sin/ Mehmeda hana.

Revers:

Transliteracija: Kullida mulkuhu/ Darb Nawar/

Transkripcija: xul:ida mul'kuhu/ ĉarb nova:r

Prijevod: Vječno trajala njegova vlast/ Kovano u Novaru.

Kovnica Serez**Avers:****Revers:****Avers:**

83kw-834. hidžretska godina

Transliteracija: Murad bin /Muhammad kan

Transkripcija: mura:d bin /mehmed xɑ:n

Prijevod: Murat sin/ Mehmeda hana.

Revers:

Transliteracija: Kullida mulkuhu/ darb Serez/

Transkripcija: xul:ida mul'kuhu/ darb serez

Prijevod: Vječno trajala njegova vlast/ Kovano u Serezu.

U nalaz su se pribrojali i komadi akči koje su imale dvostruki udar, tj. duplo kovanje. Nekim primjercima se jasno vide pomiješani tekstovi aversa i reversa (E30152), a u nekim su se dvostruko otisnute pojedine riječi (E30165, E30187).

KATALOG

Županja, 1910

II.1910. god., našla djeca na obali Save, 2 km od Županje
prema Štitaru, približno 100 komada. Mirnik 1981: 125, 603

Otomansko Carstvo

Turska

Murad II.(824–848=1421–1444; 849–855=1446–1451)

1 -			
20	Akča	Edirne	G. 47
21 -			
29	Akča	Novar	G. 47
30 -			
78	Akča	Siruz	G. 47

-
- 1 Av.: 8(3)/Murad bin/Mehmed han/kv(?) Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.22g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30120.
  - 2 Av.: 83/Murad bin/Mehmed h(a)n/kv(?) Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.18g. Dim.: ϕ 15mm. 538:ZAG E30119.
  - 3 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/k Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hull(ida) mulku(hu)/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.16g. Dim.: ϕ 15mm. 538:ZAG E30108.
  - 4 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/0 Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/(Hu)llida mulkuhu/(Dar)b Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.16g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30112.
  - 5 Av.: 83/(Mura)d bin/Mehmed han/? Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.16g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30113.

- 6 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv(?) Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulk(uhu)/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 1.15g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30118.
- 7 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/? Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.15g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30116.
- 8 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/k Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.14g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30110.
- 9 Av.: 83/Murad bin/Mehmed (h)an/k Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/(Hulli)da mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.14g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30111.
- 10 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/k Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.13g. Dim.: 14x16mm. 538:ZAG E30106.
- 11 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/? Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.13g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30115.
- 12 Av.: 83/(M)urad bin/Mehmed han/- Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.13g. Dim.: ϕ 13mm. 538:ZAG E30121.
- 13 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.13g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30122.
- 14 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 10. T.: 1.13g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30124.
- 15 Av.: 83/Murad ibn/Mehmed han/k Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.12g. Dim.: 14x16mm. 538:ZAG E30103.
- 16 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/k Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullid(a mulkuhu)/Darb Edirn(e). Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 1.12g. Dim.: ϕ 12mm. 538:ZAG E30107.

- 17 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/? Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.11g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30114.
- 18 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/k. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.05g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30105.
- 19 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/k Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.03g. Dim.: ϕ 13mm. 538:ZAG E30109.
- 20 Av.: (8)3/(Mura)d bin/Mehmed han/'(?) linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Edirne. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.03g. Dim.: ϕ 13mm. 538:ZAG E30123.
- 21 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.42g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30130.
- 22 Av.: 83/Murad (bin)/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.20g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30132.
- 23 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.15g. Dim.: 15x17mm. 538:ZAG E30127.
- 24 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.14g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30129.
- 25 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.14g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30133.
- 26 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/(Hu)llida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.13g. Dim.: ϕ 15mm. 538:ZAG E30128.
- 27 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 4. T.: 1.13g. Dim.: ϕ 15mm. 538:ZAG E30134.

- 28 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.12g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30135.
- 29 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Novar. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.11g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30131.
- 30 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.19g. Dim.: 13x16mm. 538:ZAG E30152.
- 31 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 8. T.: 1.19g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30154.
- 32 Av.: 83/Murad bin/Mehmed h(a)n/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 10(3)/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 4. T.: 1.18g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30151.
- 33 Av.: (83)/Murad bin/Mehmed (ha)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mul(kuhu)/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 1.18g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E30171.
- 34 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.17g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30158.
- 35 Av.: 8(3)/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.17g. Dim.: ϕ 14mm. 538:ZAG E30181.
- 36 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.16g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30138.
- 37 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.16g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30140.
- 38 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: 1.16g. Dim.: ϕ 14mm. 538:ZAG E30168.

- 39 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.16g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30179.
- 40 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: 1.16g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30182.
- 41 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 1. T.: 1.16g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30185.
- 42 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mul(kuhu)/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.15g. Dim.: 13x16mm. 538:ZAG E30149.
- 43 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.15g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30174.
- 44 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 4. T.: 1.15g. Dim.: ϕ 13mm. 538:ZAG E30178.
- 45 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 10. T.: 1.15g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30184.
- 46 Av.: (8)3/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.14g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30144.
- 47 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/(kv) linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: 1.14g. Dim.: ϕ 14mm. 538:ZAG E30155.
- 48 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv. linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb (strelica) Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: 1.14g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30161.
- 49 Av.: 83/(Mu)rad bin/Mehmed h(strelica)an/? linearni i točkasti okvir. Var. leg. rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.14g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG D30163. *Nema dijakritičke točke na h.

- 50 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv? linearni i točkasti okvir. Var. leg. rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.14g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30164.
- 51 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: (.ld) 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 2. T.: 1.14g. Dim.: 12x16mm. 538:ZAG E30165.
- 52 Av.: 83/Murad bin/(Mehmed han)/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/(D)arb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.14g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E30166.
- 53 Av.: ?3/Murad bin/M(ehmed) h(a)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.14g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30167.
- 54 Av.: (8)3/Murad bin/Meh(ed ha)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.14g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30170.
- 55 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv. linearni i točkasti okvir. Var. leg. rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica) Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.13g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30159.
- 56 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. linearni i točkasti okvir. Var. leg. rv.: 103/Hullida mulkuhu/(Darb)(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.13g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG D30162. *Nema dijakritičke točke na h.
- 57 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.13g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E30173.
- 58 Av.: (83)/Murad bin/Mehmed h(a)(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.13g. Dim.: ϕ 14mm. 538:ZAG E30176.
- 59 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.13g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30183.
- 60 Av.: 83/Murad bin/Mehmed h(a)n/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/(Dar)b Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.12g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30143.

- 61 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv. linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.12g. Dim.: 14x17mm. 538:ZAG E30160.
- 62 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/5. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.12g. Dim.: ϕ 13mm. 538:ZAG E30177.
- 63 Av.: 8(3)/Murad bin/Me(hm)ed h(a)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.12g. Dim.: ϕ 14mm. 538:ZAG E30180.
- 64 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.11g. Dim.: ϕ 15mm. 538:ZAG E30139.
- 65 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/(k)v linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: 1.11g. Dim.: 13x15mm. 538:ZAG E30148.
- 66 Av.: 83/(Mu)r(a)d bin/Mehmed han. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 1.11g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30186.
- 67 Av.: (83)/(Murad bin)/Me(h)med han/Mehmed han. Linearni i točkasti okvir. Rv.: (103/Hullida)mulkuhu/mulkuhu/(Darb(strelica))Siruz/Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 10. T.: 1.11g. Dim.: ϕ 13mm. 538:ZAG E30187.
- 68 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 11. T.: 1.11g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30188.
- 69 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.10g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30142.
- 70 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.10g. Dim.: 12x13mm. 538:ZAG E30189.
- 71 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 1. T.: 1.09g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30141.

- 72 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 1.09g. Dim.: 15x16mm. 538:ZAG E30147.
- 73 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 3. T.: 1.07g. Dim.: 14x15mm. 538:ZAG E30145.
- 74 Av.: 83/Murad (bin)/Mehmed (ha)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida (mulkuhu)/(Darb)(strelica))Siru(z). Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 6. T.: 1.05g. Dim.: ϕ 14mm. 538:ZAG E30169.
- 75 Av.: 83/Murad bin/Mehmed ha(strelica)n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/(Darb)(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 7. T.: 1.04g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30172.
- 76 Av.: 83/(Murad bin)/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 12. T.: 0.93g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30150.
- 77 Av.: 83/Murad bin/Mehmed h(a(strelica))n/kv. Linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/Hullida mulkuhu/Darb(strelica)Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 5. T.: 0.92g. Dim.: 13x14mm. 538:ZAG E30175.
- 78 Av.: 83/Murad bin/Mehmed han/kv linearni i točkasti okvir. Rv.: 103/(Hulli)da mulkuhu/Darb Siruz. Linearni i točkasti okvir. Vrlo lijepo sačuvan. Pol. kal.: 9. T.: 0.80g. Dim.: 12x14mm. 538:ZAG E30146.

BIBLIOGRAFIJA

- COHEN, H. 1880–1892 – *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain communément appelées médailles impériales*², I–VIII. Londres, 1880–1892. (=Coh.)
- GHALIB, I. 1307 (1889) – *Taqwīm-i Maskūkāt-i Osmaniya*. Istanbul, 1307(1889). (İsma‘il Galib: *Taqwīm-i Meskukat-i ‘Osmaniyye*. İstanbul 1307. (hid' retske 1889) (= G.)
- MATTINGLY, H. – E. SYDENHAM 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, I. *Augustus to Vitellius*. London, 1968. (=RIC I)
- MIRNIK, I. 1981 – Coin hoards in Yugoslavia. *BAR, International Series*, 95/1981.
- MIRNIK, I. 1999 – Prolegomena to the numismatic topography of *Burgenae*. *Emlékkönyv Bíró-Sej Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Festschrift für Katalin Bíró-Sej und István Gedai zum 65. Geburtstag*. Budapest, 1999: 221–235.
- MIRNIK, I. – ŽDRALOVIĆ 1974 – O skupnom nalazu zlatnog i srebrnog novca 15. i 16. stoljeća kod Opatinca. Summary: On the hoard of gold and silver coins from the 15th and 16th centuries found at Opatinec. *VAMZ*, 3.s., 8/1974: 119–132+ 1 tab.

- MIRNIK – M. ŽDRALOVIĆ 2006 – Skupni nalazi novca iz Hrvatske. XIV. Skupni nalaz zlatnog i srebrnog novca 16. st. iz Svinjarevaca. Summary: Coin hoards from Croatia. XIV. Hoard of 16th c. gold and silver coins from Svinjarevci. VAMZ, 3.s. 39/2006: 217–256.
- SUTHERLAND, C.H.V. – R.A.G. CARSON 1984 – *The Roman Imperial Coinage*, I (revised edition). *From 31 BC to AD 69*. London, 1984. (= RIC I²)
- SUTHERLAND, C.H.V. – R.A.G. CARSON 1968 – *The Roman Imperial Coinage*, VI. *From Diocletian's reform (A.D. 294) to the death of Maximinus (A.D. 313)*. London 1968. (=RIC VI)
- SUTHERLAND, C.H.V. – R.A.G. CARSON 1968 *The Roman Imperial Coinage*, VII. *Constantine and Licinius A.D. 313–337*. London 1968. (=RIC VII)
- TESLA-ZARIĆ, D. – S. STOJKOVIĆ 1974 – *Katalog novca osmanske imperije sakupljenog na području SFR Jugoslavije*. Beograd, 1974.
- WILBERG, M. 1987 – *Regententabellen eine Zusammenstellung der Herrscher von Ländern aller Erdteile bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.*² Berlin, 1987.

SUMMARY

COIN HOARDS FROM CROATIA

XV. HOARD OF 15TH C TURKISH SILVER COINS FROM ŽUPANJA

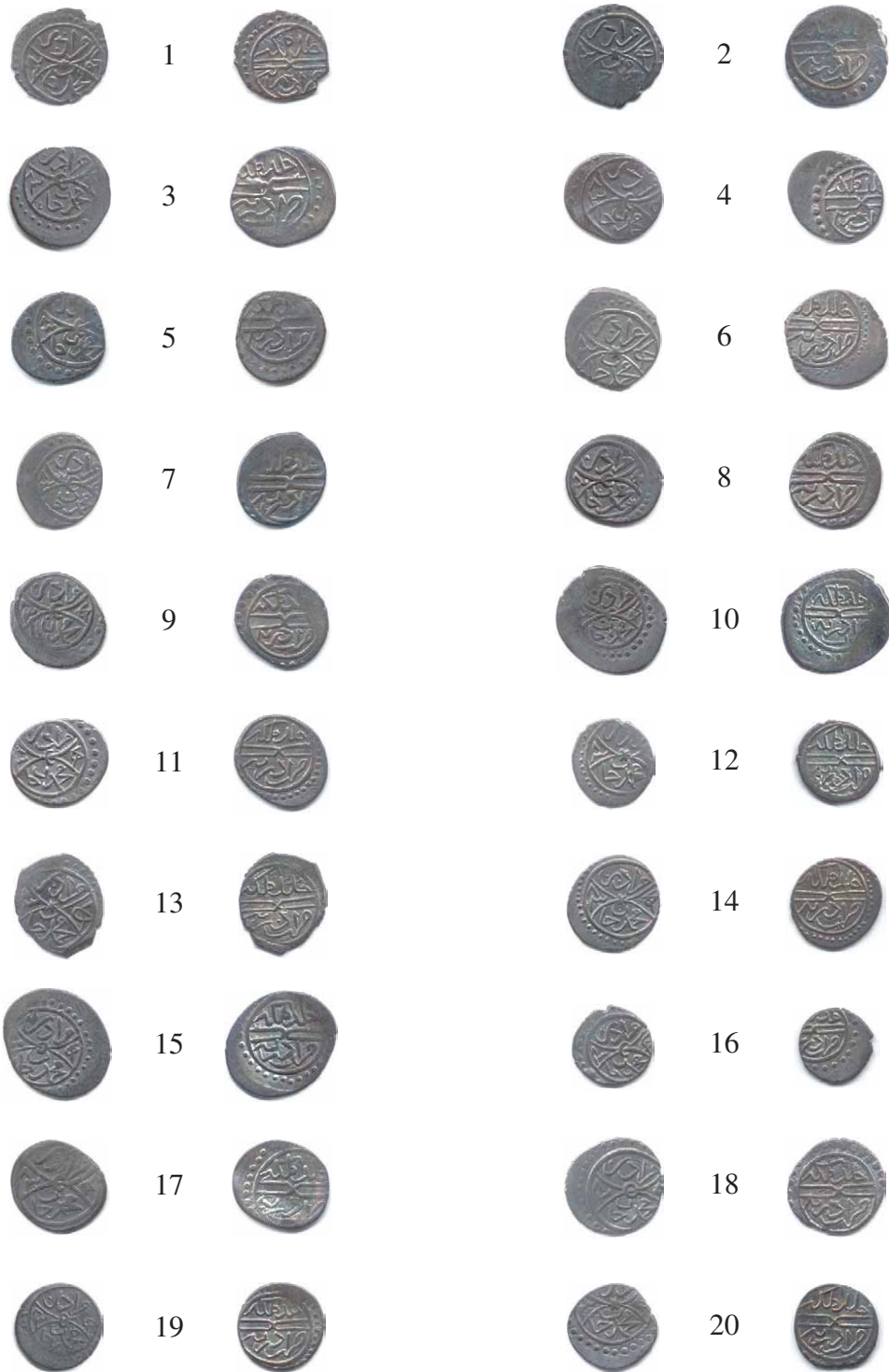
The hoard of silver akches of Sultan Murad II (1421–1444; 1445–1451) is one of smaller in size, yet important treasures of Turkish coins unearthed in Croatia. At the same time it is the earliest known hoard of Ottoman money in these regions. It was brought to the Zagreb Archaeological Museum in 1910, thanks to the tenacity of the Museum director Josip Brunšmid and its curator Viktor Hoffiller, as well as the support given by Janko Sokolić, the head of the district and Vinko Oršolić, the head of the communal administration at Županja. As usual, it remains to speculate how many coins were in fact found, ten kilogrammes or merely a hundred-odd akches. Namely Alda Balentović, the father of one and uncle of another of the boys of who had found the treasure claimed that there were only a hundred coins whereas the neighbours spoke of ten kilogrammes.

The Ottoman Empire was in its ascent under Sultan Murad II, who reigned twice between 1421 and 1444, and a second time from 1445 until 1451. Its armies penetrated deep into Europe, especially its eastern parts and the conquest of Constantinople was only a question of time. Ottoman coins, struck in the 15th i 16th centuries, can be found in some hoards in Croatia and Slavonia, Serbia, Vojvodina, even as far as Ljubljana, still they do not form the bulk of the coins within the treasure. The Županja hoard contained coins struck in Edirne (Adrianopolis, Jedrene), Novar (Novo Brdo) and Siruz (Seres).

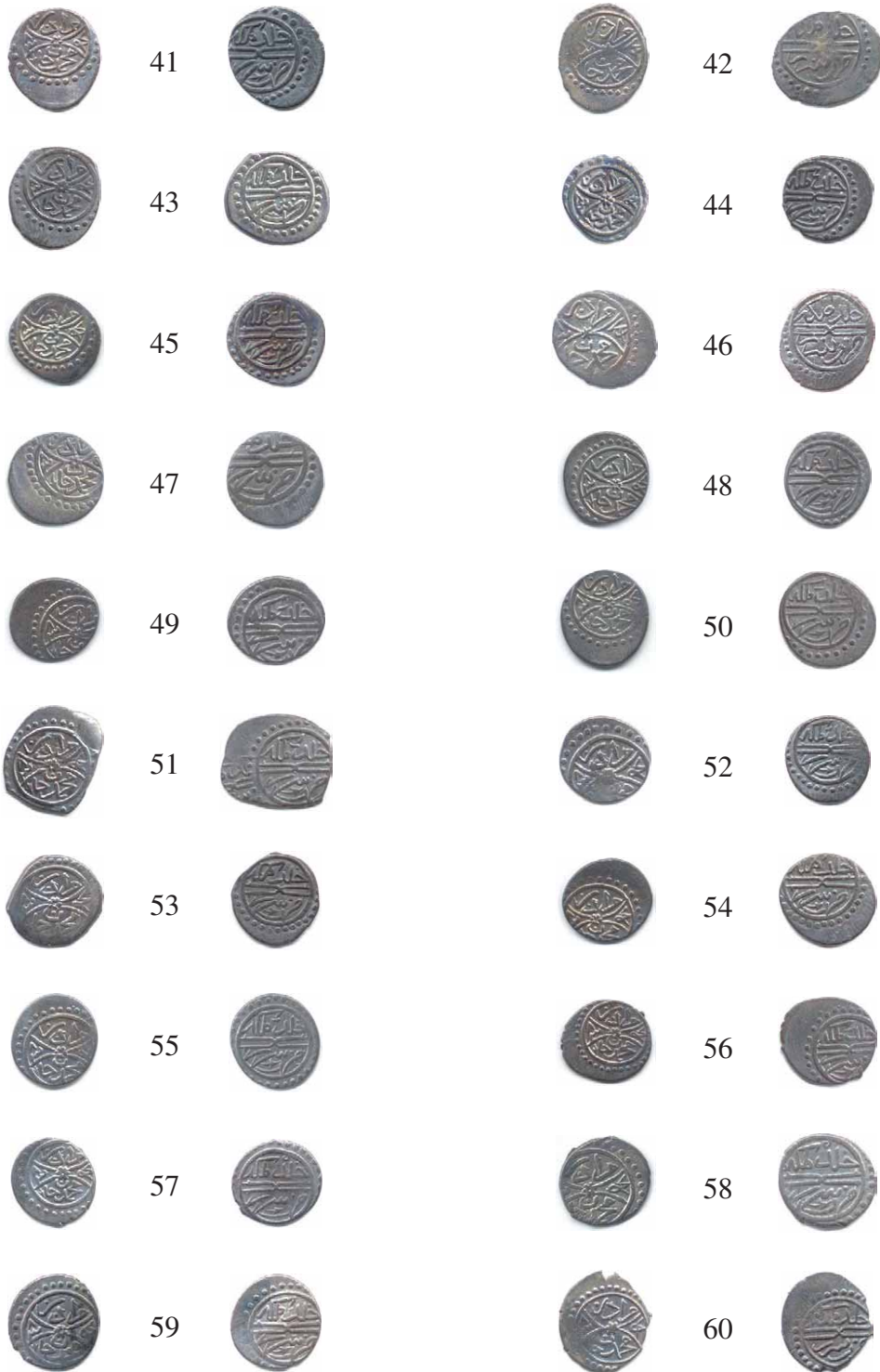
Normally it's considered that the year, which can be read on Osmanic coins, corresponds to the year of the ascent to throne of a sultan. As Murat II came to the throne twice, this principle is not always respected. Therefore his coins bear unusual years of minting. According to Ismail Ghalib (1307 (1889): 30–35), akches and mangurs have three different years: 824, 825 i 834, where only 824 of the Hegira corresponds to the year of Murat's first ascent to the throne, and according to Ghalib, this year can be read only on coins struck in Bursa. All coins found at Županja bear the year 834 of the Hegira (lasting from 19th Sept. 1430 to 8th Sept. 1431) godine. These coins were minted in three mints: Jedrene, Novar i Serez.

Rukopis primljen: 6.IX.2007.
Rukopis prihvaćen: 20.IX.2007.

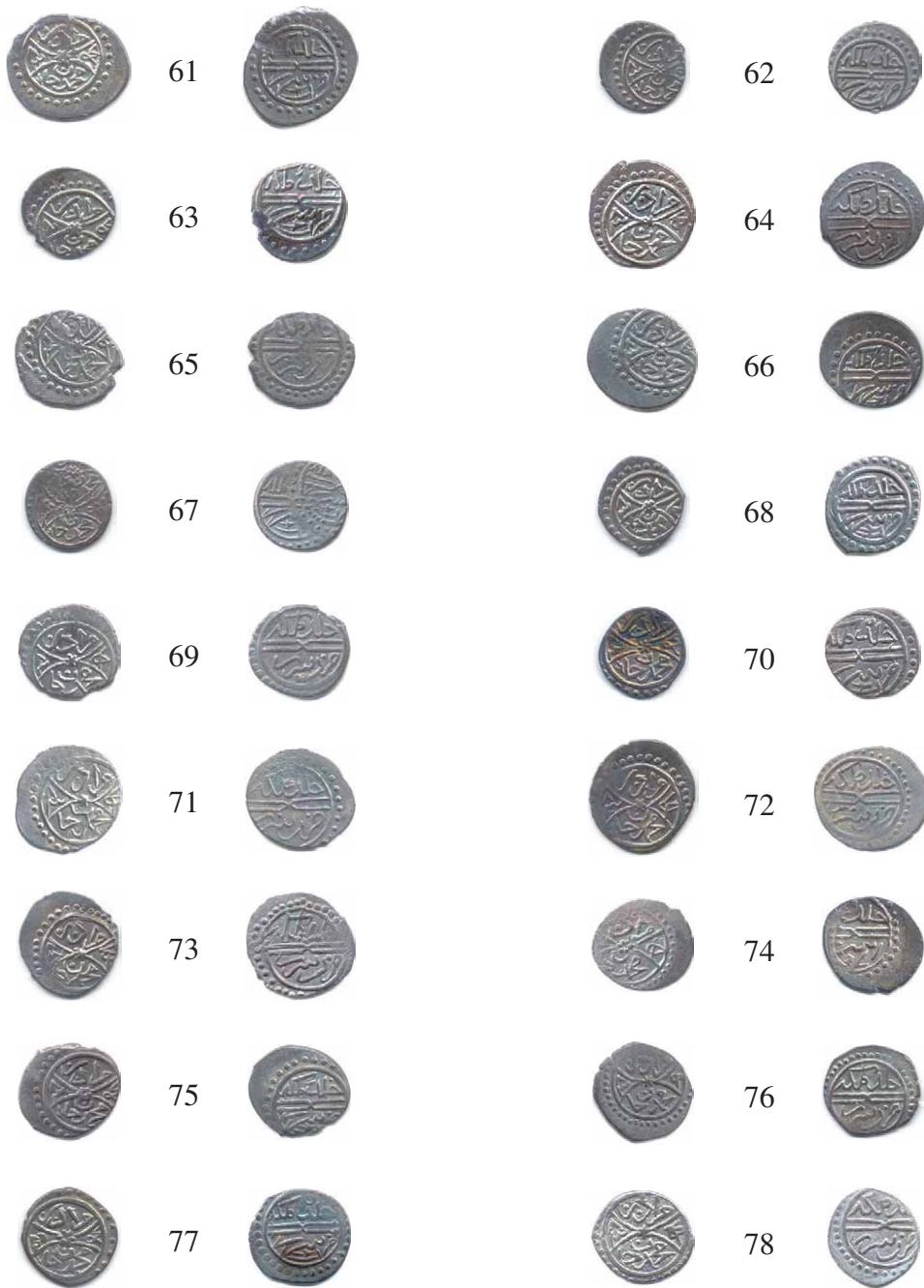

ANA AZINović BEBEK

*Hrvatski restauratorski zavod
Odjel za kopnenu arheologiju
Kožarska 5
HR – 10000 ZAGREB*

HODOČASNICI IZ ČAZME U 17. I 18. STOLJEĆU

UDK 904 :737.27 (439.24:497.5)
Izvorni znanstveni rad

Arheološkim radovima 2003. i 2005. godine istražena je crkva sv. Marije Magdalene u Čazmi. U istraženih 136 grobova nađena je velika količina materijala – medaljice, križevi, poliedarske perle, prstenje, ogrlica i ukrasna igla te devet komada srebrnog i brončanog novca. U grobovima odraslih osoba u pravilu se nalazila medaljica i/ili križ, nađeni uvijek na mjestu zdjelice. Visjeli su na tankoj uzici koja se nije sačuvala ili su bili privjesak na krunici.

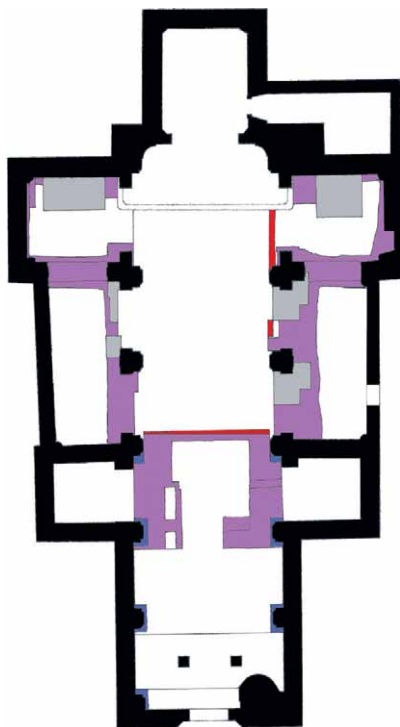
Potaknuta bogatstvom novovjekovnih nalaza proisteklih iz arheoloških istraživanja župne crkve sv. Marije Magdalene u Čazmi (PLEŠE – AZINović BEBEK 2005: 287–304), odlučila sam se na objavu medaljica koje sugeriraju hodočasničku aktivnost stanovništva Čazme u doba baroka (prilog 1). Nedostatak objave ovakvih nalaza uvelike otežava posao, ali rezultati i zaključci nagrađuju svaki uloženi trud.

Ukupno je u grobnim cjelinama nađeno 48 medaljica. Prema obliku mogu se podijeliti u nekoliko skupina. Dijele se na ovalne (velike 9, srednje 16 i male 9 kom.), veće okrugle (2 kom.), srolike (2 kom.) i poligonarne (5 kom.). Nađena su dva tipa medaljica koje se oblikom razlikuju od spomenutih tipova. Prva je ovalna manja medaljica koja s gornje strane ima prozirno staklo, a druga netipična medaljica je kvadratnog oblika, njemačkog naziva *Breverl*, za koji se predlaže hrvatski naziv brevar.¹

Možemo konstatirati da je najčešća medaljica ona s prikazom Majke Božje i sv. Benedikta. Najčešći prikaz sv. Benedikta je onaj u haljini, sa štapom u jednoj i čašom otrova u drugoj ruci, prema legendi koja kaže da je osujetio pokušaj trovanja. Pokadkad je prikazan sam, pokadšto sa štitom, a kadkad i sa štitom i sa Zaharijinim zavijemom. U narodu je uvriježeno vjerovanje da, osim od kuge, sv. Benedikt štiti i od čaranja, vještica, uroka, sotone, da pomaže za poboljšanje uroda, te u uzgoju

1 Ozana Ramljak sugerirala je sufiksalsnu tvorbu nove riječi prema latinskom korijenu (naziv *breverl* potječe od lat. naziva za kratka pisma – *epistula brevis*): riječi latinskog korijena imaju prednost pred tuđicama ostalih jezika, na njih se dodaje sufiks -ir, -er, -ar, pa tako dobivamo tri varijante: **brevir** – za brevijar se u Dalmaciji kaže brevir pa

smatram da nije prikladan naziv, **brever** – najviše tuđica tvori se sa sufiksom -er, možemo povući analogiju s riječju pleter te **brevar** – sa -ar se obično označavaju muške osobe koje nešto rade, ali i tuđice. Smatram da je brevar najbolja varijanta jer po svojoj tvorbi i obliku pripada krugu srodnih riječi kao škapular i relikvijar.

Prilog 1 – Rezultati arheoloških istraživanja 2003. i 2005. godine (istraženi temelji – ljubičasto; barokni temelji ležena – plavo; kriptâ – crveno; barokni inventar – sivo) (HRZ, 2005). Grobovi su istraženi u sjevernom i južnom brodu te zapadnom dijelu glavnog broda.

stoke i sl. Medaljica s njegovim likom polagala se i u temelje kuća, zakapala na polja; ukratko, bila je univerzalna zaštita svega i od svega. U njemačkom govornom području zovu je i Benediktov *pfennig* (BRAUNNECK 1979: 295).

Druga velika skupina medaljica je ona s prikazom Majke Božje. Ima ih 22 u raznim kombinacijama. Vrlo čest prikaz je Mariazell (10 primjeraka, od toga 5 s prikazom sv. Obitelji, a tri s prikazom sv. Ivana Nepomuka; javlja se još uz krunjenje Marijino te sv. Trojstvo i križ sv. Benedikta). Treba napomenuti da je gotovo do 18. st. uobičajeno pisati Maria Cell, dakle sa slovom C, a od 18. st. sa Z – Maria Zell. Od prikaza Bogorodica u zvonolikom plaštu koje simboliziraju neko hodočasničko mjesto, identificirani su: Polling (gornja Bavarska), Oethingen (današnji Altötting – omiljeno bavarsko hodočasničko mjesto koje i danas izdaje medaljice s gotovo nepromijenjenim prikazom Majke Božje), Loreto, Haindorf (tzv. češki Mariazell, omiljeno hodočasničko mjesto Poljaka, Nijemaca i Čeha, s kipom crne smiješće Madonne iz 13. st.; u Haindorfu je 1691. g. izgrađen franjevački samostan, a 1725. g. posvećena je katedrala u koju se moglo smjestiti 1000 hodočasnika). Također je identificiran Mariaschein, hodočasničko mjesto u Češkoj (češki Bohosudov, do 1670. g. mjesto se zvalo Untergraupen, a od 1670. g. Mariaschein, tako da medaljicu možemo datirati u kraj 17. st.). Marija je tu prikazana kao Pietà, a ne u zvonolikom plaštu; na reversu medaljice je sv. Ivan Nepomuk. Bogorodicu nalazimo još u kombinaciji sa Isusom (4 puta, od toga jednom kao Majku od sedam žalosti) te kao sv. Mariju od krunice sa sv. Antom.

Tu su još dvije medaljice s prikazom sv. Jurja na aversu, jedna s Poklonstvom tri kralja na aversu, jedna sa sv. Ivanom Kapistranom na aversu i Paskalom Baylonom na reversu (medaljica je

interesantna jer je vjerojatno izdana za kanonizacije oba sveca 1690. godine; sv. Paskal promicatelj je štovanja sv. Tijela i Krvi Kristove; obojica su franjevci) te na jednoj sv. Venancije na reversu uz Mariju Loretsku i na drugoj na aversu uz sv. Helenu.

Neke od medaljica bile su sekundarno bušene, što sugerira dugu uporabu, ali i lošu kvalitetu izrade.

Kod opisa medaljica nailazimo na određene poteškoće, jer nazivlje nije ujednačeno. Problem je i u (ne)razlikovanju pojmova »medalja«, »medaljica« i »medaljon«, koje razni autori upotrebljavaju bez potrebne distinkcije. Ja sam se opredijelila za termin »medaljica«, naziv koji označava ovdje obrađene predmete, tj. svetačke medaljice. Medalje i medaljoni obično su veći, izrađeni od plemenitih metala za posebne prilike, i ne nose se oko vrata. U Čazmi nismo pronašli ni jednu medalju.

Prije nego započnemo s opisom, prvenstveno je važno odrediti koja je strana avers, a koja revers. Kada je na jednoj strani prikazan svetac, a na drugoj crkva ili kakav simbol, onda je avers uvijek ona strana gdje je prikazan svetac. Jednako tako je riješen avers obično u slučaju crkve koja je posvećena nekom svecu. Kada je npr. posrijedi medaljica iz Marije Bistrice na kojoj su Marija Bistrička i sv. Josip, avers je strana s likom Marije. Marija se uvijek poradi svoje uloge u kršćanskom svijetu, prikazuje na aversu. Jedina iznimka je kada se na medaljici u kombinaciji nalaze Isus i Marija; tada je na aversu prikazan Isus. Kada je riječ o redovničkim medaljicama, avers se također razvrstava prema hijerarhiji, odnosno ugledu i poštovanju u njihovom redu. Tako je Franjo Asiški uvijek na prvome mjestu kod franjevaca, njega po rangu slijedi Antun Padovanski. Kod isusovaca je Ignacije Loyola uvijek ispred drugih, njega slijedi Franjo Ksaverski, pa Alojzije Gonzaga itd. Sv. Dominik prvi je kod dominikanaca. Pokadkad se dogodi da se na medaljici nalaze dva sveca za koje ne možemo pouzdano odrediti koji bi bio »glavni«. Tada je obično na aversu onaj koji je popularniji u našim krajevima ili ima barem kakav oltar u crkvi ili kraju njenog nalaza.

Medaljica je nabožni predmet, obično ovalnog oblika, s naglašenim simboličnim značenjem, koju neki vjernici nose ili čuvaju kao oblik osobite pobožnosti. Hodočasnici u sveta mjesta prvi su počeli nabavljati spomen-predmete kojima su kasnije mogli dokazati svoju nazočnost na posjećenim mjestima, osobito na grobovima i crkvama mučenika i ostalih svetaca, ponajprije Majke Božje. Nisu to bili još nabožni predmeti koji su pobuđivali štovanje. Medaljice izrazito religiozne namjene počele su se širiti tijekom 15. stoljeća. U povodu održavanja jubilejskih svetih godina u Rimu su se počele kovati komemorativne medalje, pa je tako poznato da je za svete 1475. godine u optjecaju bila posebna medalja koja je hodočasnika podsjećala na taj događaj. Od 1450. godine jubilej je popraćen kovanjem medalja. Godine 1575. prvi se put pojavio natpis *IVBILATE DEO OMNIS TERRA*, što je ponovljeno 1725. godine. U 18. st. čest prikaz bio je sv. Petar na aversu i Porta Sancta na reversu.

Te su se medalje obično blagoslivljale i uskoro su se povezale s posebnim oprostima. Iz te se prakse kod katolika razvio običaj nošenja prigodnih medaljica s likom svetaca, ponajčešće Majke Božje. Uskoro se kod nekih bratovština počeo širiti običaj zamjenjivanja škapulara prikladnijom medaljicom, koja se lakše mogla ovjesiti o vrat ili čuvati na drugome mjestu.

Medaljica nađena u grobu 7 interesantna je kao nesumnjiv dokaz prisutnosti osobe koja ju je nosila u Rimu, za godinu jubileja 1650. Naime, ona na aversu ima prikaz crkve sv. Maria in Via Lata, koja je obnovljena za godinu Jubileja 1650., a na reversu je prikaz razbijanja sv. Vrata (*Porta Sancta*²) za Jubilej, s natpisom *ROMA (slika 1)*. Inače je grob 7 iznimno bogat nalazima i odudara

2 Sveta vrata nalaze se s desne strane predvorja bazilike sv. Petra, a otvaraju se samo u jubilejskim godinama. Prvi su put otvorena 1423.g., ali tada su otvarana vrata bazilike sv. Ivana Lateranskog. Od 1500. do 1975. g. vrata su (u bazilici sv. Petra) zazidavana – Papa obično početkom ju-

bilejske godine zlatnim čekićem daje znak za rušenje tog zida, a na završetku godine zidarskom žlicom daje znak za ponovno podizanje zida. Posljednji puta obred se izvodio 2000. godine, a prvi zabilježen bio je 1300.godine.

od ostalih. Osim ove, u njemu su još dvije medaljice – jedna s prikazom sv. Ignacija i sv. Franje Ksaverskog, a druga s prikazom sv. Ivana Nepomuka i na aversu i na reversu. Na aversu je prikazan, zajedno s Bogorodicom u zvonolikom plaštu, gdje stoji ispred Karlova mosta, a na reversu je klasičan prikaz sv. Ivana Nepomuka s raspelom i palminom granom te karakterističnom isusovačkom kapom.

Slika 1 – medaljica s uspomenom na Jubilej u Rimu 1650. godine

Mjesto nalaza	Čazma, žc Marije Magdalene, sjeverni brod, grob 07, PN 15
Dimenzije	3,6 x 2,9 mm
Težina	3,8 g
Avers	Majka Božja sa Isusom u sredini, desno i lijevo biskupi, : ?S? ANSO INVS EP? / S?MAR / IA IN / VIA / ?S?LIBORIV(S) / EP?
Revers	U sredini vrata, s lijeve strane puk koji kleči, s desne strane svećenstvo i papa Inocent X sa zlatnim čekićem otvara vrata, natpis: ROMA
Opis	Okrugla medaljica s ušicom, reljefnim prikazom i natpisom, vjerojatno medalja za jubilej 1650., uz još jednu medaljicu i malu krunicu
Materijal	lijevana bronca, pozlata, finija izrada
Datacija	God. 1650. crkva u Rimu, s. Maria in via Lata obnovljena za jubileja; postoji i crkva sv. Maria in Via, ali analogijom godine jubileja i prikaza na reversu ipak bi bila ova crkva in via Lata
	GRUPA AUTORA 2000: 304, br. 28.41 ima prikaz Porta Sancta (Av. – sv.Petar)

Religijski medaljoni su komadi u obliku novca, ne nužno metalni, ukrašeni religijskim natpisom ili slikom. Nosili su se obično oko vrata. Devocionalne medalje nose se od najranijeg kršćanskog doba. Sv. Zenon uveo je praksu davanja medaljona za uspomenu na sv. krštenje. U 12. stoljeću medalje su postale znakovi hodočasnika, a lijevane su u olovu. Poznate su medalje iz crkve sv. Petra u Rimu, sv. Jakova od Compostele, Asiza u Italiji.

U 13. stoljeću javio se tip medalje nazvan žeton koji je u upotrebi i danas. Služio je kao neka vrsta ulaznice ili pozivnice, a pokadkad i kao novac.

U 15. stoljeću postale su omiljenima medalje koje slave neki jubilej ili religijski događaj. Religijske medaljice kakve poznajemo danas javlile su se u 16. stoljeću, istodobno s običajem posvećivanja i blagoslivljanja medalja. Taj se običaj pripisuje Piju V. Od početnih prikaza Majke Božje ili Isusa Krista, broj tema i prikaza rapidno je rastao pa su postali učestali prikazi iz Kristova života,

prikazi raznih svetaca itd. Treba biti oprezan i katoličke medaljice ne zamijeniti magijskim zaštitama i amuletima. Medaljica je simbol koji vjernika podsjeća na njegovu vjeru i obveze. Takav podsjetnik približava ga Bogu ili Kristu zahvaljujući posredniku prikazanome na medaljonu. Vjernik ne očekuje pomoć od medaljice, već od Boga kojemu je posvećena.

J. Brunšmid prvi je u Hrvatskoj shvatio važnost medaljica; sustavno ih je prikupljao za numizmatičku zbirku Arheološkog muzeja u Zagrebu. Osim njega valja navesti još J. Cattija, J. Breberu, D. Mandla i J. Dobrinića.

Najpopularnije i najčešće od svih medalja su svetačke medaljice. One su kovane, emajlirane, gravirane ili lijevane, u skupljij ili jeftinijoj izvedbi, nose se oko vrata, obavezni su dio krunice (MIRNIK 1996: 361–381; BELAJ 2006).

Od 16. i 17. stoljeća za najznačajnija prošteništa u Europi kovane su u rimskoj kovnici kvalitetnije medaljice, što razvidno prema natpisu ROMA u odsječku na prednjoj strani, u sredini dolje. Iz 17. i 18. stoljeća poznati su nam neki članovi medaljerske obitelji Hamerani koja je kovala rimske medaljice: Alberto, Giovanni, Ermenegildo, Ottone, Gioacchino ml. Sa sigurnošću se može tvrditi da su neki kalupi bivali u upotrebi kroz mnoga desetljeća. Medaljice su izrađivane od zlata i srebra za bogatije, a običan siromašni puk kupovao je skromne, sitne, mjedene, kositrene ili željezne medaljice koje nisu zato manje čašćene (MIRNIK 1992: 501–506). Osim rimske kovnice, B. Pribil razlikuje i češku i njemačku kovnicu. Naime, medaljice izrađene u Češkoj karakterizira duboki reljef i vlastita umjetnička interpretacija svetačkih likova, za razliku od njemačkih, koje su često kovane na tankom brončanom limu s obje strane ili pak metalnim okovom spojene iz dva brončana lima. Karakteristika njemačkih majstora su i medaljice neobičnih oblika, primjerice scrolike, te medaljice od stakla, emajla i sl. Oba graverska pravca izvorište imaju u rimskome. U Češkoj su mnoge medaljice rađene prema predlošku salcburških majstora Petera i Paula Seela. Karakterističan za te medaljice je floralni bogati ukras na rubnoj traci i plitka graverska tehnika slična crtanju. Naravno, u hodočasničkim mjestima nalaze se i medaljice rimske kovnice, no one su tražene za bogatiji sloj hodočasnika (PŘIBIL 1931: 95).

U Sloveniji je D. Knez sistematizirao zbirku NMS te zaključio da su slovenske medaljice kovane najčešće u Njemačkoj (bavarski Diessen još i sada čuva predloške za brezjanske medaljice) i u Sloveniji (KNEZ 2001: 20).

U Čazmi je nađena jedna medaljica s natpisom ROMA (G 7), te nekoliko signiranih. Nažalost, identificiran je samo jedan potpis; GP – Georg Pfründt (1603–1663. g.), na medaljici iz groba 136.³ Na njoj je na aversu prikaz Bogorodice u zvonolikom plaštu s natpisom PATRONA · HVNGAR · V · M · TALLEN; · O · S · PAVLI · P · E · F · F · I · V, G-P, a na reversu je prikaz sv. Pavla Pustinjaka i sv. Antuna Opata kraj drva života s natpisom S · PAVLVS · P · EREM · S · ANTONIVS · ABB.

Dvije medaljice imaju jednak prikaz i jednaku signaturu. Riječ je o medaljicama s prikazom Krista na aversu i sv. Marije na reversu sa signaturom GM. Kompozicija ovih medaljica je reminiscencija antike, pa ih datiram u 18. stoljeće. Na medaljici iz groba 21 na aversu je prikaz sv. Jurja na konju kako ubija zmaja, a na reversu prikaz sv. Mihaela koji stoji na zčaju, u rukama mu je štit i križ arkandela. Na aversu je teško čitljiva signatura – AI ili AT. Signirana je i medaljica iz groba G 110. Na aversu joj je prikaz rassetog Krista s natpisom S CRV IN POLLING, a na dnu, s obje strane *patibuluma* je signatura TS. U dnu, ispod prikaza rassetoga Krista, u ukrasnoj je traci prikaz medvjeda. Medvjed je zaštitni znak biskupa grada Freisinga (Bavarska) koji je, prema legendi, ukrotio medvjeda da mu ovaj pomogne nositi teret, pa tako ima simboliku teškog biskupskog zadatka. K tome,

³ Medaljicu je datirao I. Mirnik, kojem ovom prilikom najtoplije zahvaljujem.

medvjed je često simbol kršćanstva koje je definirala i obnovila poganske narode⁴ (GRUPA AUTORA, 1985: 400). Polling je mjesto u Gornjoj Bavarskoj s tisućljetnom tradicijom štovanja sv. Križa. Prema legendi, u 8. st. nađena su tri čudotvorna križa od kojih jedan i danas postoji na glavnom oltaru bazilike sv. Salvatora (ispitivanja su potvrdila da starost drva jele, drva od kojeg je sačuvani križ načinjen, odgovara legendi). Na reversu je prikaz Bogorodice u zvonolikom plaštu koja lebdi na oblaku, ispod koje je prikaz grada s pravilnim rasterom ulica i tornjem crkve, te dijelom čitljiv natpis: S MARIA ACHBURGENSIS (slika 2).

Slika 2 – srolika medaljica iz Pollinga/ Achberga

Mjesto nalaza	Čazma, žc Marije Magdalene, glavni brod, grob 110, PN 144
Dimenzije	44 m x 37 mm
Težina	5,6 g
Avers	Raspeti Krist, iza križa urezane zrake, u rubnoj traci oko medalje natpis: S CRV IN POLLING u dnu lik medvjeda (medvjed simbol promjene i novog života kršćanina – Krist oblikuje novi život kao što medvjedica oblikuje živote medvjedića, Papa ima medvjeda na grbu – bavarski biskup grada Freisinga – legenda kako je ukrotio medvjeda da mu nosi teret), iznad njega krilata anđeoska glava, medvjed simbolizira Bavarsku, kraj dna patibuluma signiran: TS.
Revers	Bogorodica u zvonolikom plaštu, na oblaku, u lijevoj ruci dijete, dva anđela s kandilom sa strana, ispod nje grad s pravilnim rasterom s tornjem crkve, natpis: S MARIA ACHBERGENSIS
Opis	medaljica u obliku srca u okviru, s ušicom i karičicom, s prikazom u vrlo plitkom reljefu i natpisom.
Materijal	lijevana bronca; pozlaćena
Datacija	?17. st Polling/ Achberg, Gornja Bavarska KUNCZE 1885: 185

Zavjetne (religiozne, vjerničke, svetačke, prošteničke ili nabožne) medaljice na licu ili naličju imaju prikaze nekog od svetaca, Isusa Krista ili Majke Božje, odnosno raspela ili kakve crkve. Većinom u dokumentaciji one prolaze nezapažene ili neobjavljene, unatoč tome što mogu biti izvanredno važne poradi svog kulturno-povijesnog ili dokumentacijskog značenja kako za neki kraj,

⁴ Vjerovalo se da se medvjedići rađaju bez obličja, a medvjedica bi im davala naknadno obličje; biskup grada

Freisinga inspirirao je sv. Oca da na svoj grb, među inim, stavi prikaz medvjeda.

tako i za kulturnu povijest u cjelini. Nerijetko jedino numizmatičari prepoznaju njihovu vrijednost i objavljuju ih u stručnim časopisima. Medaljice kao spomen hodočašća nalazimo po cijeloj Europi. Rijetko se nalaze u zbirkama obitelji čiji je predak donio sebi ili ukućanima taj spomen i sredstvo zaštite – najčešće ih nalazimo u grobovima, jer su vlasnici medaljica s njima bivali i sahranjeni (DOBRINIĆ 2001).

Možemo zaključiti da se medaljice s prikazom Majke Božje i sv. Benedikta pojavljuju najčešće. Sv. Benedikt omiljeni je svetac zaštitnik u 17. stoljeću. Naime, Benedikt je, među inim, zaštitnik od kuge, a koja je kod nas bilo vrlo česta u to vrijeme. U Europi je kuga jenjala u 17. stoljeću, no u hrvatskim krajevima opasnost je i nadalje prijetila iz Turskog Carstva, tako da su se lazareti i sanitarni kordon počeli premještati s morske strane prema dalmatinskom zaleđu, odnosno u kontinentalni dio, duž granica Vojne krajine (BUKLIJAŠ 2002: 90–94). Među inim, smatralo se da je kuga neka vrsta kazne za grešne vjernike, pa je svetac zaštitnik mogao imati utjecaj, makar putem medaljice. U Čazmi je nađeno ukupno 15 medaljica s prikazom sv. Benedikta ili štita sv. Benedikta, bilo na aversu ili reversu. Uz štit sv. Benedikta veže se i Zaharijin zaziv ili blagoslov. Zaharijin blagoslov pripisuje se raznim osobama tog imena, a najviše se spominje Papa Zaharija (714–752. god.). Dokazano je da se taj natpis počinje javljati na medaljicama sredinom 17. stoljeća. Javlja se najčešće u obliku kartuše, a svako slovo i križ predstavljaju cjelovit odlomak iz evanđelja ili psalma.⁵ Bio je namijenjen obrani od kuge. D. Knez datira te medaljice u period između 15. i 16. stolje-

5 Zaharijin blagoslov sastoji se od ukupno 72 slova, uz koja dolazi 12 križeva. Broj 72 simbolizira, prema biblijsko-kabalističkom učenju, 72 Božja imena i oblika, a broj 12 bi mogao biti broj 12 apostola.

+Z+DIA+BIZ+SAB+Z+HGF+BFRS IHS MRA GM, tri strelice u dnu natpisa – simboliziraju tri zavjeta redovništva – siromaštvo, poslušnost i čistoću

+ – *Crux Christi salva me – Crux Christi salva nos*

Z – *Zelus domus Dei libera me – Zelus domus tuae liberet me*

+ – *Crux Christi vincit et regnat, per lignum crucis libera me Domine ab hac peste – Crux vincit, crux regnat, crux imperat, per signum crucis libera me, Domine, ab hac peste* Ps. 69, 10

DIA

D – *Deus meus expelle pestem de loco isto et libera me – Deus, Deus meus, expelle pestem a me et a loco isto et libera me* Ps. 22, 2

I – *In manus tuas Domine commendo animam meam et corpus meum – In manus tuas, Domine, commendo spiritum, cor et corpus meum* Ps. 31,6

A – *Ante coelum et terram Deus erat et Deus potens est liberare me ab hac peste*

+ – *Crux Christi potens est ad expellendam pestem a loco isto – Crux Christi potens est ad expellendam pestem ab hoc loco et a corpore meo*

BIZ

B – *Bonum est praestolari auxilium dei cum silentio, ut expellat pestem a me* (Tuž. 3, 26)

I – *Inclinabile cor meum ad faciendas justificationes Tuas, ut non confundar, quoniam invocavi Te – Inclinabo cor meum ad faciendas iustificationes tuas, ut non confundar, quoniam invocavi te* (Ps. 119, 112)

Z – *Zelavi super iniquos pacem peccatorum videns et speravi in Te* (Ps. 72, 3)

+ – (*Crux*) *Christi fuget daemones, aerem corruptum et pestem expellat*

SAB

S – *Salus Tua ego sum, dicit Dominus clama ad me et ego exaudiam te et liberabo te ab hac peste* (Ps. 35, 3)

A – *Abyssus abyssum invocat, et voce Tua expulisti daemones; libera me ab hac peste* (Ps. 42, 8)

B – *Beatus vir, qui sperat in Domino et non reperiit in vanitates et insanias falsas* (Ps. 40, 5)

+ – (*Crux*) *Christi, quae antea fiut in oprobrium et contumeliam et nunc in gloriam et nobilitatem sit mihi in contumeliam salutem, et expellat a loco isto diabolium et aerem corruptum et pestem a corpore*

Z – *Zelus honoris Dei convertat me, antequam moriar et in nomine Tuo salva me ab hac peste*

+ – *Crucis signum liberet populum Dei et a peste eos, qui cingunt in Eo*

HGF

H – *Haecine reddis Domino, popule stulte? Redde vota tua offerens sacrificium laudis et fide illi qui potens est, istum locum et me ab hac peste liberare, quoniam qui confidunt in eo non confundentur* (5. Mos. 32, 6)

G – *Guttrui meo et faucibus meis adhaereat lingua mea, si non benedixero Tibi; libera sperantes in Te: in Te confido, libera me Deus ab hac peste et locum istum in quo nomen Tuum invocatur* (Ps. 137, 6)

F – *Facta sunt tenebrae super universam terram in morte Tua. Domine Deus meus, fiat lubrica et tenebrosa diaboli potestas. Et quia ad hoc ventisi, fili Dei vivi, ut dissolvas opera diaboli, expelle potentia Tua a loco isto et a me seruo tuo pestem istam. Discedat aer corruptus a me in tenebras exteriores.* (Luka 23, 45, Ivan 3, 8)

+ – *Crux Christi! Defende nos et expelle a loco isto pestem et servum tuum libera; quia benignus es et misericors et multae misericordiae et verax. – Crux Christi, defende nos*

ća, a I. Mirnik smatra da je to prerano za datiranje medaljica na ovom području. Ferdinand Leo Kuncze je u djelu *Systematik der Weihmünzen* (Raab/Györ, 1885), popisao sve svece koji se javljaju na medaljonima po teologiji, te je i objasnio što znače slova i križevi na natpisu (KUNCZE 1885: 310–302).⁶

Doba najveće produkcije svetačkih medaljica je 17. i 18. stoljeće. Reakcija je to na reformiranu, protestantsku crkvu. To doba važno je i za uspostavljanje štovanja sv. Euharistije, Tijela i Krvi Kristove. Potvrda tome nam je, osim medaljice sa sv. Paskalom Baylonom, i jedna medaljica sa scenskim prikazom monstrance iza zastora i natpisom LAUDETUR SANCTISSIMUM SACRAMENTUM. Na reversu ove medaljice je prikaz čuda sv. Ante – Prikazanje u Hramu, te neizostavni štit sv. Benedikta.

Medaljica iz groba 65 interesantna je po svojoj izradi kojom odudara od svih ostalih. Izrađena je od stakla, s obručem od brončanog lima. Sigurno je imala neki oslik ili natpis na papiru jer je uz nju pronađen komadić papira sa dva nečitljiva slova, koji je propao. Sličnu takvu ima i Kamensko (PERKIĆ 2005, PN 100), a na Žumberku je na istraživanjima groblja oko crkve. sv. Nikole Biskupa u 2006. godini pronađena jedna s oslikanim prikazom sv. Ivana Nepomuka.⁷

Osobito je interesantna medaljica takozvani *Brevel* – brevar (lat. *littera brevis* – kratko pismo, njem. *Brevel*). Najčešće su te medaljice rađene od kože, metala, drva, kartona ili brokata. Riječ je o kvadratnoj kutijici od brončanog lima, koja sadrži razne zazive i blagoslove – tekstove iz Biblije i molitvenika. Pokadkad sadržava i sličice svetaca, najčešće franjevačkog reda, tekstove egzorcizma i sl. Brevar se nosio na razne načine – u kožnoj ili platnenoj vrećici, nekad ušiven u odjeću ili pak u ovakvim metalnim kutijicama oko vrata, ruke ili ispod ramena. Brevari su uvijek bili čvrsto zatvoreni i osobi koja ih je nosila nije bio poznat sadržaj unutrašnjosti (KIERSDORF – TRAUT 1977: 14). Služili su kao amulet protiv raznih opasnosti, za ljubav, protiv nevremena, vještica i demona. Često ih se smatra nekom vrstom »kućne« ili »putne« apoteke, tipične za narodnu medicinu koja rado miješa religioznost, travarstvo i magiju (BEITL 1983: 28). Pokadkad se u brevarima nalaze i osušene ljekovite trave, crvene trakice (u narodnom vjerovanju crvena boja odvraća vještice i demone), komadića drva ili poludragog kamenja (GRUPA AUTORA 1987: 80). Braunneck ih datira u 30-e godine 18. stoljeća te prema motivima i ukrasima smješta njihovu izradu u određene bavarske franjevačke samostane (BRAUNNECK 1979: 300–301). Rasprostranjeni su u južnoj Njemačkoj, Austriji i Švicarskoj.

U Odjelu za kožu i papir HRZ-a uspjeli su otvoriti papir, pa je moguće pročitati Evanđelje po Ivanu, Proslov, te neke blagoslove. Proslov Ivanovog evanđelja počelo je kršćanskog nauka. Iznimno je snažan i intuitivan tekst koji je služio kao zaštita od zla i vodilja u svakodnevnom životu. Pročitani su i neki manji komadići papira, no nije ih bilo moguće dovesti u vezu sa cjelovitim tekstom. Možemo pretpostaviti da dijelu teksta u kojem se spominju Samuel ili Izajija izvor treba tražiti u

et expelle a loco isto pestem et servum tuum libera a peste ista, quia benignus es et miseri-cors et multae misericordiae et verax Ps. 103, 8

BFRS

B – *Beatus qui non respexit in vanitates et insanias falsas; in die mala liberabit eum Deus; Domine in Te speravi, libera me ab ipsa.* – *Beatus, qui non respexit in vanitates et insanias, in die mala liberabit eum Dominus. Domine, in te speravi, libera me ab hac peste* (Ps. 40, 5)

F – *Factus est Deus in refugium mihi; quia in Te speravi, libera me ab hac peste.* (Ps. 94, 22)

R – *Respice in me Domine Deus meus Adonai, de sede Sancta Majestatis Tuae et miserere mei, et propter misericordiam Tuam ab hac peste libera me.* (Ps. 25, 16)

S – *Salus mea Tu es. Sana me et sanabor; salvum me fac et salvus ero.* (Jerem. 17, 14)

IHS – *Iesus hominum salvator*

6 Benediktov križ: *IHSVRSNSMVMQLIVB*, u traci oko križa; *CSPB*, oko gređa križa; *CSSMLNDSMD*, u križu oko gređa križa:

C.S.P.B. – *Crux Sancti Patris Benedicti*

7 Istraživanja HRZ pod vodstvom A. Azinović Bebek

Starom zavjetu. Ostalo su izvadci koji spominju Stiks, Kserksa i sl. za zaštitu od iznenadne smrti i zla. Papir je izrađen tehnologijom izrade karakterističnom za 17. stoljeće.⁸

Medaljice su izrađene kovanjem na kotaču (takvi medaljoni lagano su svinuti), što ih datira najranije na kraj 17. stoljeća. Poznata je takva kovnica u Salzburgu iz kasnog 17. stoljeća. Drugi način izrade je lijevanje. Takve medaljice su teže i čvršće, a izrađene su tako da se prvo načinio pozitiv u vosku od kojeg je lijevanjem nastala medaljica, prema kojoj su potom rađeni svi sljedeći primjerci. Kod nas se rijetko nalaze medaljice starije od 17. st., a donosili su ih hodočasnici sa svojih putovanja.

U Čazmi je u 17. i 18. stoljeću bilo hodočasnika u Mariazell, Loreto, Haindorf, Oethingen, Polling, Mariaschein te Rim za jubilej 1650. godine. Stanovnici Čazme prihvatili su tadašnje srednjoeuropske religijske običaje – štovali su svece koje su susretali na svojim hodočasničkim putovanjima, njegovali su pobožnosti sv. krunice, nisu im bili strani ni brevari. Zamjetljiv je jači utjecaj bavorskih kršćanskih običaja – većinom su hodočastili u bavorska hodočasnička mjesta, štovali su svece omiljene u Bavarskoj, te su poznavali brevar izvorno nastao u bavorskim samostanima.

Medaljice iz Mariazella uglavnom su imale jednak prikaz (slika 3). Na aversu je uvijek prikazana Bogorodica u zvonolikom plaštu s Djetetom obično u desnoj ruci, kako stoji na oblaku, a krune ju dva anđela. Natpis je uobičajen: S MARIA CELL (od 18. stoljeća S MARIA ZELL). Na reversu je ponajviše sv. Obitelj ili sv. Ivan Nepomuk s natpisom S I NEPOM.

Slika 3 – medaljica iz Mariazella

Mjesto nalaza	Čazma, žc Marije Magdalene, glavni brod, grob 72, PN 102
Dimenzije	36 x 21 mm
Težina	3,9 g
Avers	Bogorodica u zvonolikom plaštu s Djetetom u desnoj ruci, stoji na oblaku, krune je dva anđela, natpis: S MARI CELL.
Revers	sv. Ivan Nepomuk, u lijevoj ruci veliko raspelo, u desnoj palmina grančica, natpis: S I NEPOM.
Opis	Ovalna medaljica s ušicom i karičicom, s reljefnim prikazom i natpisom.
Materijal	lijevana bronca; pozlata
Datacija	17/18 st. KUNCZE 1885: 246, 10; KNEZ 2001: 50 (129 – nema ušicu) – 17. st. GRUPA AUTORA 2000: 306, br.28.50 – 18. st.

⁸ Papir je analizirala voditeljica Odjela za kožu i papir HRZ, Andreja Dragojević. Papir je odvajanje pod utjecajem

visokog postotka vlage. Komadi su čišćeni namokro te izravnani pod pritiskom.

Ostale hodočasniče medaljice dolaze samo jednom. Heindorf, češko mjesto Hejnice, smješteno na planini Isergebirge, naziva se i češki Marizell, omiljeno je hodočasničko mjesto Poljaka, Nijemaca i Čeha. Godine 1691. izgrađen je franjevački samostan za potrebe hodočasnika, a 1725. g. posvećena je katedrala u koju se moglo smjestiti tisuću hodočasnika kipa crne smiješeće Madone. Medaljica na aversu ima prikaz Bogorodice s Djetetom u naručju, ispred proplanka na kojem je drvo i grm te natpis: S M HEINDORF. Na reversu je sv. Ivan Nepomuk s raspelom i palmom u rukama te natpis: I N PAT (slika 4).

Slika 4 – medaljica iz Heindorfa

Mjesto nalaza	Čazma, žc Marije Magdalene, sjeverni brod, grob 21, PN 42
Dimenzije	26 x 17 mm
Težina	3,8 g
Avers	Bogorodica s Djetetom u lijevom naručju, na nekom proplanku, drvo i grmlje, Natpis: S M HEINDORF
Revers	sv. Ivan Nepomuk s raspelom i palmom u rukama, natpis: I N · PAT·
Opis	Okrugla medaljica je s ušicom i karičicom, prikaz u reljefu, natpis, uz još jednu medaljicu.
Materijal	lijevana bronca; pozlata
Datacija	17/18. st. Haindorf – Hejnice, Češka, hodočasničko mješto u Isergebirge, češki Mariazell, kip crne smiješeće Madone iz 13. st., dolaze Poljaci, Nijemci, Česi 1691. g. izgrađen franjevački samostan 1725. g. posvećena katedrala u koju se moglo smjestiti 1000 hodočasnika

Mariaschein, (danas Bohosudov), češko je hodočasničko mjesto. Do 1670. g. zvao se Maria Untergraupen, kada je promijenio u Mariaschein. Medaljica je nastala nakon promjene imena mjesta jer na aversu ima natpis S V DOLOROSA MARIAE SCHEINAE, a prikazana je Pietà. Na reversu je prikaz sv. Ivana Nepomuka s raspelom i palmom u rukama i natpis: S IOA NEPO (slika 5).

Slika 5 – medaljica iz Mariascheina

Mjesto nalaza	Čazma, žc Marije Magdalene, sjeverni brod, grob 06, PN 10
Dimenzije	38 x 24 mm
Težina	10,4 g
Avers	Pietà, natpis: ?S?V?DOLOROSA MARIAE SCHEINAE, rub istaknut dvostrukom trakom
Revers	Sv. Ivan Nepomuk s raspelom i palmom u rukama, isusovačka kapa, zrakasta aureola i 5 zvijezda okolo, natpis: S?IOA NEPO?, rub istaknut dvostrukom trakom
Opis	ovalna medaljica s ušicom, s reljefnim prikazom i natpisom, uz križ
Materijal	lijevana bronca s pozlatom; kvalitetnija izrada
Datacija	17.st., KUNCZE 1885: 231, 4; PŘIBIL 1931: 9, T. I/8, isti natpis, sličan prikaz, ali na Rv. je Ignacije Loyola, T. I/14 – na Rv, je sv. Josip, T. II/18, 20, 21, Av. je Mariaschein, Rv. je sv. Ivan Nepomuk ispred mosta Mjesto je Mariaschein ili Maria Untergraupen, češ. Bohosudov – hodočasničko mjesto, do 1670. se Msch. zvao Untergraupen, pa tako možemo datirati medalju na kraj 17. st.

Loreto predstavlja medaljica s prikazom sv. Marije Loretske u zvonolikom plaštu s djetetom Isusom u naručju i natpisom S MARIA LAVRET na aversu, dok je na reversu prikaz sv. Venancija mučenika koji drži stijeg, a odjeven je kao rimski vojnik. Natpis glasi: S VEN M (slika 6).

Slika 6 – medaljica iz Loreta

Mjesto nalaza	Čazma, žc Marije Magdalene, sjeverni brod, grob 05, PN 07
Dimenzije	27 x 18 mm
Težina	2,2 g
Avers	sv. Marija Loretska u zvonolikom plaštu, drži Isusa u lijevoj ruci na prsima, natpis: S?MARIA LAVRET
Revers	sv. Venancije mučenik, drži zastavu, odjeven kao rimski vojnik, natpis: S VEN M?, ispred njega naslagane opeke (?), neka alatka?
Opis	Ovalna medaljica je s ušicom, reljefni prikaz i natpis, uz križ
Materijal	lijevana bronca
Datacija	17/18. st. KUNCZE 1885: 213, 19. KNEZ 2001: 84, 154 – 18. st., jednak prikaz Marije, na Av. Krist KNEZ 2001: 75, 191 i 83 – 17. st., isti prikaz Venancija, na Av. sv. Anastazije, 18. st., str. 78, 1904, jednak prikaz Venancija, na Rv. sv. Josip – ima Knez i ovakvih kombinacija, ali drukčiji likovni izraz 17. st. str. 36, 16500, 18. st., str. 77, br.30

Oethingen, još i danas omiljeno bavarsko hodočasničko mjesto (2006. godine posjetio ga je i Papa, a naziva se još i srcem Bavorske (Altötting – Herz Bayerns), potrebno je razlikovati od češkog hodočasničkog mjesta Ethingena. Na medaljici je na aversu prikaz Bogorodice s malim Isusom u desnom naručju i žezlom u lijevom, iznad svetišta, te natpis S MARIA OETHINGEN. Na reversu je prikaz sv. Trojstva i štit sv. Benedikta s većinom slova prepoznatljivom za uobičajeni natpis štita. Ova medaljica je sekundarno bušena, sugerira dužu uporabu. (slika 7)

Slika 7 – medaljica iz Oethingena

Mjesto nalaza	Čazma, žc Marije Magdalene, glavni brod, grob 56, PN 85
Dimenzije	38 x 36 mm
Težina	4,9 g
Avers	U kartuši u obliku srca okružena viticama Bogorodica s malim Isusom u desnom naručju i žezlom u lijevom, iznad svetišta, natpis: S MARIA OETHINGEN

Revers	U kartuši u obliku srca okruženom viticama dvije osobe, jedna možda Krist – drži štap, na vrhu križ, ima oklop, druga figura nejasna – možda starac, u vrhu golubica – Duh Sveti, (sv. Trojstvo); u dnu štit sv. Benedikta, slova nečitljiva, ali glavnina se prepoznaje dovoljno za identificiranje uobičajenog natpisa za križ sv. Benedikta: CSS NDSM, između krakova: CSB, oko križa iza kružnice: IHS VRSNSMVSMQLIVB
Opis	Ovalna medaljica je sa sekundarno probušenom s reljefnim prikazom i rupicom na gornjem kraju
Materijal	kovani brončani lim, pozlaćen
Datacija	KUNCZE 1885: 220, 3 (krunjenje Marijino); PERKIĆ 2005, na drukčijoj medaljici natpis Oethingensis, na av., na rev. crkva, PN 67, datira općenito u 18.st. Riječ je o Altöttingu u Bavarskoj (11.9. 2006. Papa u posjeti, Herz Bayerns), gradski grb ima ovu Madonu u štitu, postoji češki Etingen, ali on se uvijek piše sa E da bi se razlikovali

Sve hodočasničke medaljice ističu se boljom kvalitetom izrade od ostalih. Reljefi su dublji i izražajni, a kovina je kvalitetnija.

Ni u jednom grobu nije pronađena medaljica nekog od hrvatskih hodočasničkih mjesta, iako su u 17. i 18. stoljeću česte medaljice Trsatske i Bistričke Marije.

Nažalost, u Hrvatskoj se slabo objavljuje materijal s arheoloških istraživanja 17. i 18. stoljeća. Naišla sam na svega dva članka, iz Priloga (VRKLJAN LIPOVAC 1993, 117–130) i Makarskog zbornika (GRUPA AUTORA 1998: 201–208), oba s medaljicama iz Dalmacije (Brela, Košljun). Repertoar je ponešto različit, ali i tamo su najzastupljenije medaljice s prikazima Bogorodice. Možemo nagađati o postojanju lokalnih radionica za izradu medaljica, križeva i krunica koje su izrađivale za potrebe hodočasnika, ali onda ih moramo tražiti u Rijeci ili Mariji Bistrici. Možda je i u Zagrebu postojala radionica za potrebe sjeverne Hrvatske, ali o tome za sada nemamo potvrda. Jer kao što rimska kovnica radila za potrebe cijele Europe, tako je i pretpostavljena zagrebačka radionica mogla raditi za potrebe sjeverne Hrvatske. Više podataka moći ćemo dobiti opsežnijim objavljivanjem ovakvog materijala.

POPIS KRATICA

AMZ – Arheološki muzej Zagreb
 HRZ – Hrvatski restauratorski zavod
 NMS – Narodni muzej Slovenije, Ljubljana

LITERATURA

- BEITL, K. 1983 – *Volksglaube*. München, 1983.
- BRAUNNECK, M. 1979 – *Religiöse Volkskunst*. Köln, 1979: DuMont Buchverlag.
- BUKLIJAŠ, T. 2002 – *Hrvatska revija* (Zagreb), 2/2002: 90–94.
- DOBRINIĆ, J. 2001 – *Riječke i trsatske zavjetne medalje i medaljice*. Rijeka, 2001.
- DUBUIS, O. F. – S. FREY-KUPPER eds. 1995 – *Trouvailles monétaires d'églises. Actes du premier colloque international du groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires* (Lucerne 19 no-

- vembre 1993). Fundmünzen aus Kirchengrabungen. Sitzungsberichte des ersten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen (Luzern, 19. November 1993). *Études de numismatique et d'histoire monétaire* (Lausanne), 1, 1995.
- DUBUIS, O. F. – S. FREY-KUPPER – G. PERRET eds. 1995 – Trouvailles monétaires de tombes. Actes du deuxième colloque international du groupe suisse pour l'étude des trouvailles monétaires (Neuchâtel, 3–4 mars 1995). Fundmünzen aus Gräbern. Sitzungsberichte des Zweiten internationalen Kolloquiums der Schweizerischen Arbeitsgemeinschaft für Fundmünzen (Neuenburg, 3.–4. März. 1995). *Études de numismatique et d'histoire monétaire* (Lausanne), 2, 1999.
- GRUPA AUTORA 1985 – *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb, 1985.
- GRUPA AUTORA 1987 – *Hexen und Zauberer. Die große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*. Katalog zur Steirischen Landesausstellung auf der Riegesburg. Graz, Wien, 1987: 80.
- GRUPA AUTORA 1998, *Dva stoljeća arheologije na makarskom primorju*. Eds. S. BOŽEK – A. KUNAC. Makarska, 1998: 201–208.
- GRUPA AUTORA 2000 – *Fundort Kloster, Archäologie im Klösterreich*. Katalog zur Ausstellung im Stift Altenburg vom 1. Mai bis 1. November 2000, Bundesdenkmalamt, Abteilung für Bodendenkmale. Wien, 2000.
- KIERDORF-TRAUT, G. 1977 – *Volkskunst in Tirol*. Bozen, 1977: 14.
- KNEZ, D. 1994 – Svetinjice iz cerkve sv. Jurija v Piranu. *Anali Koperskog primorja in bližnjih pokrajin* (Koper), 5/1994: 65–72.
- KNEZ, D. 2001 – *Svetinjice iz zbirke Narodnega muzeja Slovenije*. Ljubljana, 2001.
- KUNCZE 1885 – KUNCZE, Leo Ferd. *Systematik der Weihmünzen. Eine ergänzende Studie für alle Freunde der Numismatik*. Raab, 1885.
- LIPOVAC VRKLJAN, G. 1996 – Prilog »čitanja« nekih od nalaza benediktinske opatijske crkve na Košljunu. *Prilozi*, 10/1993 (1996): 117–130.
- MIRNIK, I.
- 1992. Trsatske medaljice. *Dometi* (Rijeka), 25/1992, 11/12: 501–503.
  - 1995. Medalje Zagrebačke nadbiskupije u Riznici Katedrale i Arheološkome muzeju u Zagrebu. Zusammenfassung: Die Medaillen der Erzdiözese von Zagreb in der Domschatzkammer und im Archäologischen Museum in Zagreb. *Zagrebačka biskupija i Zagreb 1094–1994. Zbornik u čast kardinala Franje Kuharića. Novem saecula dioecesis Zagrabensis. Miscellanea in honorem Francisci cardinalis Kuharić*. Zagreb 1995: 599–621.
  - 1996. Umjetnost medalje u priobalnoj Hrvatskoj od 15. stoljeća do 1818. (Summary:) The art of medal in littoral Croatia between 15th c. and 1818. *Petriciolijev Zbornik, II (=Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 36/1995)*, Split 1996: 361–381.
  - 2001. Frankapanske medalje, *Peristil*, 44, Zagreb 2001, 17–32.
  - 2007. Nekoliko medalja s likom sv. Antuna. Summary: Some medals depicting st. Anthony of Padua. *U služnju božjemu narodu. Zbornik radova u čast msgr. Dr. Antuna Škvorčevića, prvoga požeškog biskupa prigodom 60. obljetnice života, 35. obljetnice svećeništva i 10. obljetnice biskupstva*. Požega, 2007: 810–823.
- PERKIĆ, D. 2005 – *Elaborat sa zaštitnih arheoloških istraživanja 1999.–2002*. Konzervatorski odjel Karlovac, 2005.

PLEŠE, T. – AZINOVIC BEBEK, A. 2005 – Arheološka istraživanja župne crkve Marije Magdalene u Čazmi. *OpA*, 29/2005: 287–304.

PŘIBIL, B. 1931 – Soupis československých svatostek, katolických medailí a jetonů, *Numismatický časopis československý*. Prag, 1931.

SUMMARY

PILGRIMS FROM ČAZMA IN THE 17. AND 18. CENTURIES

Excavations in the church of St. Mary Magdalene in Čazma offer a wealth of archeological information about the habits and life of a hitherto neglected early new-age stratum, found in graves containing a considerable number of medals, crosses and rosaries.

The medals (48) according to shape can be divided into several groups: oval (9 large, 16 medium and 9 small), largish circular (2), heart shaped (2) and polygonal (5). There are two types of small medals with different shapes from the above. The first of these is oval and on the upper side transparent glass and the second atypical shape is square, in German called *Breuerl* and the recommended term in Croatian would be *breviar*.

Most medals depict the Virgin Mary with St Benedict. He is usually shown in a dress with a stick in one hand and a glass of poison in the other according to the legend that he had prevented an attempted poisoning St Benedict was believed to preserve people from the plague but also from witchcraft, spells and Satan, he also helped to easier births and the breeding of animals etc. Medals showing him were placed in the foundations of houses and buried in plough-fields in short he was a general protector from all sorts of evils. In German speaking regions there is a Benedict pfennig.

Another large group of medals are those showing the Virgin Mary. There are 20 in various combinations. She is often shown with a bell shaped cloak symbolising a place of pilgrimage. The following places have been identified on such medals: Oethingen (today Altötting), Loreto, Haindorf (known as Czech Mariaszell), Polling, Rome and Mariaschein, also places of pilgrimage in the Czech Republic (Bohosudov). The Virgin is sometimes shown with Jesus (4 times, once showing her as a mother and seven times in sorrow) also on rosaries with St Anthony

There are 2 medals showing St George, the Three Kings, and others showing St John Capistran and Pascal Baylon, St. Venantius with Maria of Loreto and St. Helen. Greater research into such material might provide a considerable amount of insight into the activities of Croatian pilgrims of the 17 and 18 century and identification of the places to which they were made.

Rukopis primljen: 14.VIII.2007.
Rukopis prihvaćen: 18.VIII.2007.

PRIKAZI

DVA ZBORNIKA RADOVA O NEOLITIKU I ENEOLITIKU U SLOVENIJI I SUSJEDNIM ZEMLJAMA

1. *Prvi poljdelci – Savska skupina lengyelske kulture* (ur. Mitja GUŠTIN). Koper, 2005. 169 str.: Založba Annales Mediterranea.

2. *Od Sopota do Lengyela – Prispevki o kame-nodobnih in bakrenodobnih kulturah med Savo in Donavo* (ur. Alenka TOMAŽ.), Koper, 2006. 252 str.: Založba Annales Mediterranea.

Pred nama su dva zbornika radova o neolitiku i eneolitiku u Sloveniji i susjednim zemljama, rezultat ponajprije novih slovenskih istraživanja, koja su dopunjena brojnim priložima arheologa o hrvatskom, mađarskom i austrijskom neolitiku i eneolitiku. Ponajprije moramo pohvaliti i istaknuti kvalitetu brojnih ilustracija, što, uz brojne kvalitetne priloge različitih istraživača, daje poseban pečat ovim djelima. Ovim izdanjima nakladnik je Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središće Koper, Institut za dediščino Sredozemlja, Piran.

1. U uvodnom radu o savskoj skupini lengyelske kulture piše Mitja Guštin, koji se osvrće na historijat istraživanja neolitika u Sloveniji, te locira novoimenovanu skupinu od okolice Kranja do Čateža, ali i kartira ostale lendeleske nalaze u Beloj krajini i Pokuplju (uključivši Ozalj u Hrvatskoj) i sjeveroistočnoj Sloveniji. Nalazišta savske skupine su: Drulovka, Kamnik – Mali grad, Dragomelj, Resnikov prekop, Gradec pri Mirni, Ajdovska jama pri Nemški Vasi i Čatež – Sredno polje. Nakon toga slijedi dio o karakteristikama novoizdvojene savske skupine. Autor analizira kasnoneolitičku grupu lendeleske kulture, nakon čega se osvrće i na značajke sjeveroistočne Slovenije i Bele krajine. Nakon toga govori o relativnoj i apsolutnoj kronologiji. Tu je posebno zanimljiv osvrt na 23 datuma dobivena radiokarbonskim datiranjem za Čatež, ali i druga nalazišta. Zanimljiva je konstatacija da je riječ o Lengyelu II, tj. o vremenu prve polovine 5. tisućljeća prije Krista.

O Kratni nad Kamnikom i Gradišću pri Stiški Vasi piše Anton Velušček, koji relativno-kronološki smješta materijal iz Kratne u horizont starijih nalaza iz Drulovke, a slično i materijal iz Gradišća pri Stiški Vasi. O nekim neolitičkim i ranoeneolitičkim nalazima iz istočne Gorenjske (nalazišta Kamnik – Mali grad, Križ pri Komendi, Komenda, Kranj, Sv. Miklavž nad Moravčani i Apnišče pri Štefanji Gori) piše Milan Sagadin, koji analogije nalazi u 2. i 3. stupnju lendeleskih kultura. Reviziju dokumentacije i gradiva sa iskopavanja 1956. i 1960. god. u Drulovki donose Mitja Guštin, Alenka Tomaž i Boris Kavur, koji referiraju i o novijim iskopavanjima (1987. god.). A. Tomaž dijeli keramičke nalaze na fazu Drulovka I, Drulovka II, te Drulovka III, pri čemu 1. fazu komparira sa Čatežom, Movernom vasi, Resnikovim prekopom i Dragomeljom, te Gradcem pri Mirni (kasni neolitik), 2. fazu s lasinjskom kulturom (analogije s Ptujskim gradom, Zbelovom, Bukovnicom i Šafarskim), a 3. fazu s kulturom Retz-Gajary ili horizontom keramike s brazdastim urezom (analogije s Maharskim prekopom), koji je kronološki mlađi od lasinjske kulture. Kamene nalaze obradio je Boris Kavur. O neolitičkoj keramici iz Dragomelja pišu Peter Turk i Vesna Svetličič (analogije na Resnikovom prekopu i u Čatežu), koji detaljno analiziraju keramičke nalaze iz toga zaštitnog iskopavanja. Kamene nalaze iz Dragomelja analizira Simona Petru. Alenka Tomaž i Anton Velušček obradili su nalaze s Resnikovog prekopa na Ljubljanskom barju 1962. i 2002. godine, te ih svrstavaju u krug savske skupine. O neolitičkoj naseobini Čatež-Sredno polje, koja je iskopana zaštitnim istraživanjem 2002. godine, sumarno izvještavaju Mitja Guštin, Alenka Tomaž, Boris Kavur, Antonio Jakimovski, Zrinka Mileusnić, Georg Tiefengraber i Zdravka Hincak. Posebnu analizu keramike iz objekata 055 i 093 daje Alenka Tomaž. Ona analogije nalazi u Dragomelju i Resnikovom prekopu, te Ozlju, ali i u brezovljanskom tipu sopotske kulture, te u Austriji i

Mađarskoj. Moramo napomenuti da je veza s brezovljanskim tipom nategnuta, jer u Brezovljanima nema zdjela, lonaca i vrčeva s ručkom do oboda. Prije bi to mogao biti post-brezovljanski horizont, sami 3. stupanj sopotske kulture, Lengyel II, pa čak i elementima Lengyela III. Kamena oruđa s toga nalazišta obradio je Boris Kavur. Tipološku analizu keramičkoga gradiva s nalazišta Col 1 kod Podgračenog uradila je Milena Horvat, koja komparira materijal s petom fazom Moverne vasi i najstarijim horizontom Ajdovske jame pri Nemški vasi. Međutim, tu se javljaju i zdjele koje imaju dršku od oboda do bikoničnog trbuha, što barem dio materijala može komparirati sa Seče-tipom kasne sopotske kulture u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, tj. Lengyelom III ili najranijim eneolitikom. »Ozalj-Stari grad, neolitička naseobina« naslov je rada Tihomile Težak-Gregl, u kome ona analizira kasnoneolitički materijal sa iskopavanja u Ozlju.

Druga knjiga ove serije obuhvaća radove o neolitičkim i eneolitičkim nalazištima u Sloveniji, sjevernoj Hrvatskoj, Mađarskoj i Austriji. U prvih šest radova obrađeni su nalazi i nalazišta sopotske kulture u sjevernoj Hrvatskoj. O istraživanjima na Sopotu referira Maja Krznarić Škrivanko. Ona donosi i najnovije radiokarbonske datume, pa tako saznajemo da je kuća SJ 11 datirana u 4340–3997. god. pr. Kr., a u istu fazu naseljavanja ubraja se i kuća SJ 15, što s još 4 kućne osnove u blizini čini najmlađu fazu naseljavanja. No, autorica kaže da su ti objekti uništeni mlađim ukopima kanala, jama i rupa iz eneolitičke faze sopotske kulture (koju smo mi nazvali Sopot 4). Treba upozoriti na novije radiokarbonske datume za lasinjsku kulturu, prema kojima bi ispalo da je ta faza kasne sopotske kulture istovremena lasinjskoj kulturi. Moguće je da se datacija (tj. 4340–3997. god.) odnosi na fazu Sopot 4, tj. da i kuća SJ 11 i kuća SJ 15 pripadaju ranoeneolitičkoj predlasinjskoj fazi. SJ 17 i SJ 20 su kućne osnove, datirane u 4250–4040. god. pr. Kr. Popratak podnice označene kao SJ 20 datiran je u god. 4800–4580. god. pr. Kr. Ispod kuće SJ 17 nalazila se osnova kuće SJ 23, datirana u 5050–4790. god. pr. Kr. O slikanoj keramici koja sopotske nalaze približava

lendelskima, izvještavaju u radu o Radovancima u Požeškoj kotlini Jacqueline Balen i Hrvoje Potrebica. Oni u Požeškoj kotlini registriraju 14 nalazišta sopotske kulture. Radovance kompariraju (posebno ulomak s plastičnom aplikacijom u obliku ruke s tri prsta) s brezovljanskim i kasnosopotskim nalazima iz Brezovljana, Špišić Bukovice i Pepelane. Dio materijala kompariraju s nalazištem Slavča kod Nove Gradiške. O rezultatima istraživanja lokaliteta Slavča piše Marija Mihaljević, koja komparira nalaze slikane keramike iz jame 014/14a i 012 s Brezovljanima, ali i s protolendelskom Lužianky kulturom (datacija radiokarbonske analize 4960–4770. god. pr. Kr.), dok nalaze iz jame 037 komparira s krajem II. i početkom III. stupnja sopotske kulture, za što navodi i datacije od 4540 do 4340 BC. Zemunički objekt 110, koji je u cijelosti istražen 2003. god. i u kome je pronađen privjesak od pečene zemlje sličan onima od spondilusa, datiran je u vrijeme 4990–4770 BC. Jacqueline Balen i Marcel Burić analizirali su litičke nalaze sopotske kulture na području Hrvatske, što je jedan od pionirskih radova te vrste kod nas. Jasna Šimić analizira sopotska nalazišta na osječkom području. Donosi i dataciju dobivenu za drugi grob iz naselja Osijek-Filipovica/Hermanov vinograd (4580–4350 BC), te dataciju za ugljen iz jedne jame (4240–3820 BC) na istome lokalitetu. To bi sugeriralo i postojanje faze Sopot 4. S lokaliteta Čepin-Ovčara/Tursko groblje donosi dataciju iz mlađih faza: 4460–4240 BC, kao i dataciju za stariju fazu: 4860–4670 BC. Za datacije iz Kneževih Vinograda (Osnovna škola) treba pričekati analizu koja je u tijeku (riječ je o grobu s pokojnikom u zgrčenom položaju). Kako god bilo, valja pričekati kompletniju objavu građe za komentare. O neolitičkom naselju Dubovo-Košno kod Županje piše Boško Marijan, koji donosi i nekoliko datacija dobivenih za ovo nalazište. Datacije su u rasponu od 6530 BP do 6220 BP, ali odudara samo jedna datacija (4685 BP). Autor kaže da su datacije relativno visoke, jer tipološka analiza upućuje na faze I-B/II sopotske kulture (po Dimitrijeviću).

O istraživanjima kasnolendelskog nalazišta Inkey-Kapelle kod Nagykanizse referiraju

László Horvath i Nándor Kalicz, koji posebno analiziraju objekt 7. Taj lokalitet pripadao bi Kaliczovoj fazi Lengyel IIIb, koju paralelizira s Tiszapolgar-kulturom (neslikani Lengyel u mlađoj potfazi), a komparira se s datumima s drugih nalazišta u posljednje dvije trećine petog tisućljeća pr. Kr. Judith Regenye referira o naselju lendelske kulture Káposvar-Gyertyjanos, te datira nalazište u II. stupanj lendelske kulture, iako manjka bijelo slikanje. Katalin Biro piše o rezultatima i problemima porijekla sirovine kamenog oruđa u jugozapadnoj Mađarskoj, te u lendelskoj kulturi izdvaja materijal stranog porijekla, povezan s jugom-jugozapadom.

O stanju istraženosti neolitika u austrijskoj Štajerskoj piše Georg Tiefengraber. O Prekmurju u mlađem kamenom dobu piše Irena Šavel, koja materijal iz Bukovnice komparira s keramikom s kraja 2. ili 3. stupnja lengyelske kulture, a materijal s lokaliteta Šafarsko-Gradišće pripisuje klasičnoj lasinjskoj kulturi eneolitika. Ista autorica referira i o lasinjskom nalazištu Lendava-Pri Muri. O neolitičkim i eneolitičkim nalazima s lokaliteta Nova tabla kod Murske Sobote piše Georg Tiefengraber, koji keramiku iz jame PO 56 datira u horizont kasnog Lengyela, tj. MOG IIb – Lengyel III. O bakrenodonom naselju u Turnišću izvješćuje Alenka Tomaž, koja izdvaja jame PO 174 i PO 78, s materijalom karakteriziranim brazdastim urezivanjem sredine 4. tisućljeća pr.Kr., tj. s materijalom Retz-Gajary kulture. Boris Kavur referira o prapovijesnom nalazištu Zagonce kod Renkovaca, koje datira u kraj 5. tisućljeća pr. Kr., a koje prema crtežima materijala sudeći, pripada lasinjskoj kulturi. Bakrenodobno nalazište iz starijeg i srednjeg eneolitika u Ivankovcima autori (I. Tušek, B. Kavur i A. Tomaž) pripisuju početku lasinjske kulture, a datiraju u vrijeme oko 4400 BC. Autori B. Kavur, A. Tomaž i Zrinka Mileusnić lasinjskoj kulturi pripisuju i nalazište Sodolek u ščavničkoj dolini. Jedna jama iz kuće 1 datirana je u 4446–4336 ili 4454–4259 BC. Lasinjskoj kulturi pripada i materijal s lokaliteta Hardek, o kojemu piše Ivan Žižek, te donosi niz radiokarbonskih datuma, pretežno 5. tisućljeća pr.Kr. Isti autor piše o bakrenodobnom naselju lasinjske kulture na Haj-

ndlu. Marjana Tomanič-Jevremov, A. Tomaž i B. Kavur referiraju i o nalazištu Ormož-Škorščev vrt, te analiziraju detaljno i keramiku i kamene nalaze, koje pripisuju lasinjskoj kulturi: dva ulomka posuda (kat.br. 48 i 50) ukrašena su brazdastim urezom, pa smatramo da je riječ o elementima recgajarske kulture, na što upućuju još neki keramički ulomci, te s naše strane zadržavamo rezervu pri pripisivanju sveg materijala lasinjskoj kulturi, budući da se recgajarska razvija iz lasinjske. Ista tri autora pišu o neolitičkim i eneolitičkim nalazima s Ptujškoga grada (istraživanja J. Korošeca), te ponovno detaljno obrađuju keramički i kameni materijal. Tu se izdvaja kasnoneolitički materijal koji analogije ima u Čatežu i Dragomelju. Drugi dio nalaza uklapa se u lasinjski kulturni krug, s brojnim analogijama. Treća skupina keramike je najmlađa i može se pribrojiti vučedolskom kulturnom krugu, premda neke komparacije križnih nogu nalaze autori i na Založnici kod Parta, koja je pripisana Somogyvár-Vinkovci kulturi. Na istome nalazištu iskapalo se i 1987–1988. godine, pa su, osim ostalog materijala, pronađeni keramički ulomci lasinjske i vučedolske kulture.

Na sjevernom rubu ceste Maribor-Malečnik iskopavano je nalazište Malečnik 2002. godine: o njemu piše Mira Strmčnik-Gulič. Jamu 19 autorica pripisuje horizontu s brazdastim urezom, tj. Retz-Gajary kulturi, a jame 20–22 pripisuje lasinjskoj kulturi.

Posebno se izdvaja rad Irene Šavel i Mitje Guština, koji govori o kulturi keramike s brazdastim urezom u Prekmurju. To su lokaliteti nekropola Pod Kotom-jug pri Krogu (178 grobova), naseobinske jame na lokalitetima Nova tabla kod Murske Sobote, Turnišče i Kalimovnjek, te slučajni nalazi na lokalitetima Šafarsko i Bukovnica. Posebna pozornost posvećena je nekropoli, na kojoj su najvećim dijelom žare zapravo lonci, među kojima ima dosta ukrašenih: plastična rebra, plastične aplikacije i dugmetaste izbočine, barbotin u donjemu dijelu posude, ali i obično te brazdasto urezivanje. Jama s nalazišta Nova tabla datirana je u 3709–3652 BC. Prema Antonu Veluščeku horizont keramike s brazdastim urezom predstavnik je II. eneo-

litičkog horizonta i kronološki je mlađi od lasinjske kulture, a stariji od horizonta Boleraz (Maharski prekop ili Ljubljansko barje III po H. Parzingeru).

O nalazima s lokaliteta Grac pri Selih pri Zajčjem Vrhu izvještava Primož Pavlin i uvrštava ih u neoneolitičko razdoblje s analogijama Gradec pri Mirni (2.faza, lasinjska kultura) i Movernas (neolitičke faze 4, 5 i 6), kao i Drulovka (posebno valjkasti pečatnjak). O »mlađeneolitičkim« nalazima s lokaliteta Čatež-Sredno polje piše G. Tiefengraber, koji nalaze iz dvije jame uvrštava u krug bakrenodobne lasinjske kulture (riječ je o austrijskoj terminologiji, pa otuda naizgled neslaganje). O eneolitičkim nalazima iz Ribnice na Dolenjskem izvještava na kraju knjige Luka Bekić, koji upozorava na uništenost lokaliteta a dvije jame pripisuje lasinjskoj bakrenodobnoj kulturi, koja bi imala vijek trajanja otprilike između 4300 i 3500 cal. BC (prema analogijama u Austriji, Mađarskoj i Hrvatskoj). Na kraju knjige nalazi se popis korištene literature.

Smatramo da ove dvije knjige djeluju kao pravo osvježenje (bez obzira na nekoliko dobromjernih primjedbi), a dobro će doći arheolozima u budućim istraživanjima. Svakako valja istaknuti napor da se slovenska nalazišta uvrste u šire krugove neolitičkog i eneolitičkog naseljavanja, te istraživanja.

Zorko MARKOVIĆ

Luka BEKIĆ. *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina -Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb-Goričan i njezinim prilaznim cestama*. Zagreb, 2006., str. 309: Ministarstvo kulture RH i Hrvatski restauratorski zavod.

Nakon predgovora ministra kulture Bože Biškupića, slijedi autorov uvod u kojemu naznačuje sve teškoće u vezi sa zaštitnim istraživanjima, kojima su često spašavani ostaci ostataka vrijednih lokaliteta, u utrci sa strojevima za gradnju cesta. Knjiga je popraćena vrlo dobrim autorovim crtežima, te fotosima terena i materijala. Valja spomenuti i da je knjiga kompletno tiskana dvojezično, na hrvatskom i engleskom jeziku.

Prvo poglavlje nosi naslov »Gromače 1 kod Varaždinskih Toplica. Rimska cesta« (T. 1). Autor pretpostavlja da je kamen za danas oštećenu rimsku cestu dobiven s brda Selnice. Cesta je išla od Novog Marofa do Varaždinskih Toplica preko Gromača, kako je to pretpostavila još Branka Vikić-Belančić. Autor knjige keramiku datira u ranocarski i kasnoantički period. Pronađena su i dva rimska novca (Domicijanov sestercij kovan u Rimu 86.godine, te denar Marka Aurelija, kovan u Rimu od 179. do 180.god.).

Drugo poglavlje nosi naslov »Gromače 2 kod Varaždinskih Toplica. Tragovi obitavanja iz ranog bakrenog doba« (T. 1). Keramički i kamni nalazi (kamen je obradio Darko Komšo) atribuirani su »Seče –fazi lasinjske kulture«, vremenu 4293+/-33 cal BC. Napominjemo da Seče-tip valja povezati s ranoeneolitičkom fazom Sopot 4, a ovi keramički nalazi upućuju prije na ranu lasinjsku kulturu srednjeg eneolitika (osobito šuplja noga sa zadebljanjem u gornjem dijelu, iako ni ostali nalazi nisu isuviše karakteristični za Seče-tip).

Treće poglavlje ima naslov »Ciglenica kod Varaždinskih Toplica. Srednjovjekovno selište« (T. 1–14). Na tome nalazištu pronađeno je nekoliko slučajnih nalaza rimske keramike, te dio keltske ili rimske crne staklene narukvice. Međutim, nalazište je srednjovjekovno, pa preteže keramika iz razvijenog i kasnog srednjeg vijeka. S toga nalazišta potječu četiri radiokarbonska datuma: 1116+/-68 calAD (konačno zatrpavanje vodotoka), 1543 +/-65 calAD (podnica i jama J 3), 1560+/-52 calAD (J1), 1279+/-6 calAD (sonda X). Najstariji nalazi keramike iz 13. st. imaju neraščlanjene ili blago raščlanjene obode i jednostruke valovnice, te zvijezdu na dnu posude. Nalazi iz 16.st. imaju višestruko raščlanjene obode posuda.

Četvrto poglavlje nosi naslov »Bukovje kod Banjšćine (Varaždinbreg). Privremeno pastirsko stanište mlađeg željeznog doba« (T.1). Na tome lokalitetu jama 1 ima radiokarbonski datum 98+/-42 calBC, a jama 2 datum 86+/-86 calBC, te pripadaju kasnolatenskom razdoblju. No, autor s pravom konstatira da tu nema sivih, na brzorotirajućem kolu izrađenih zdjela, a jav-

lja se i »stariježeljeznodobni« ukras ruba zdjele ili ručke s »rogovima«, te zaključuje da su keramički proizvodi s Bukovja djelo panonskih Jassa. Za nastambe smatra da su manje poluzemnice načinjene za potrebe kraćeg boravka na tome mjestu, tj. da je riječ o pastirskom staništu.

Peto poglavlje nosi naslov »Husta kod Jakopovca. Tragovi obitavanja iz mlađeg željeznog doba i kasnog srednjeg vijeka« (T.1–2). Jama 1 datirana je u 40+–79 calAD. Pronađeno gradivo pripada predrimskom stanovništvu (nalazi »rogova«), tj. panonskim Jasima. Između 14. i 16.st. tu je bila barem jedna kuća, a nalazi su brojniji negoli predrimski.

Šesto poglavlje naslovljeno je »Blizna kod Jakopovca (Varaždin). Višeslojno naselje« (T.1–28). U ovome poglavlju dio o linearno-trakastoj keramici i lasinjskoj kulturi obradio je Z. Marković, a kamene nalaze D. Komšo. U vertikalnoj stratigrafiji prepoznato je osam slojeva. Iz zemunice u kanalu-K4 datiran je gar u 4208+–91 calBC (lasinjska kultura), a iz prostora uz K11 datiran je u god. 325 +– 53 calBC (laten). Malobrojni najstariji nalazi mogu se pripisati korenovskoj kulturi linearno-trakaste keramike iz vremena srednjeg neolitika. Nakon toga slijede nalazi lasinjske kulture iz srednjeg eneolitika. Dva grublja ulomka autor pripisuje ranom brončanom dobu (srodnost s »Kisapostag« nalazima iz čazme): u novije vrijeme Z. Marković je taj lokalitet pripisao najranijoj licenskoj fazi, tzv. Protolicenu (OA 27, 2003). Iz kasnoga brončanog doba pronađeni su ostaci više stambenih objekata i jedan žarni grob. U kanalu je zemunica K11 datirana u 1059+–45 calBC, a jama J 3 datirana je u 1185 +– 48 calBC. Iz starijeg željeznog doba pronađena je samo polumjesečasta ručka (možda je to nalaz sa starijim tradicijama u latenu). Klasično mjerenje 14C dalo je za laten datum 75 +– 86 calBC. Autor konstatira da u latenu prostoručno izrađenih posuda ima malo više nego onih izrađenih na kolu. Uspoređuje taj keramički materijal s onim u Skordiska (po tipologiji M. Dizdara), te uočava i brojne razlike. Osim keramike, pronađeni su i ulomci staklenih narukvica, te keltski nož i dio kamenog žrvnja, kao i brojne životinjske kosti.

Antika je zastupljena slučajnim nalazima keramičkog posuđa, tegula i opeka, kao i stakla. Jedino je očuvana zanimljiva K10 (peć), datirana u 375 +– 26 calAD. Jednu manju grupu grubih nalaza autor datira u ranoavarsko doba (prema analogijama možda djelo mjesnih panonskih lončara izrađeno prema germanskim tradicijama 6.st.). Kasnoj antici i seobi naroda može se pripisati i dio željezne bojne sjekire.

Rani i razvijeni srednji vijek na Blizni zastupljen je s malo keramičkih nalaza. Za jedan ulomak autor pretpostavlja da pripada loncu »praškog« tipa, a tu je i ulomak sa češljastom valovnicom. Nešto nalaza pripada razvijenom srednjem vijeku, a nalazi kasnog srednjeg vijeka nisu zastupljeni.

Sedmo poglavlje ima naslov »Gornji Pustakovec kod čakovca. Bakrenodobno naselje« (T.1–6). Ulomak iz bunara (jama 3A) datiran je u 3569 +– 48 calBC, drugo mjerenje 3461 +– 63 calBC. Riječ je o naselju lasinjske kulture. Veliko je pitanje jesu li mjerenja pouzdana (s obzirom na druge datume), ali, zajedno s ranijim datumima za lasinjsku kulturu, vremenski odgovara prebadańska pozicija, što potvrđuje srednjoneolitički položaj lasinjske i njoj suvremenih kultura (primjerice Bodrogkeresztur). Kamene nalaze obradio je D. Komšo. Osim bakrenodobnih nalaza, tu je konstitirana i jedna novovjeka jama (lula, 19.st.).

Naslov sljedećeg poglavlja je »Stara Ves kod Nedelišća (Čakovec). Višeslojno razvedeno naselje« (T.1–15). Nalazi se u blizini prethodnog nalazišta. Dvije jame pripadaju lasinjskoj kulturi, s uobičajenim keramičkim repertoarom. Kasnom brončanom dobu pripadaju dvije jame, a u blizini i žarni grob (muška osoba od 30 do 40 godina starosti). Najbrojniji su nalazi koji se mogu pripisati kasnoj antici i ranom srednjem vijeku. Ispuna zemunice datirana je u 655 +– 7 calAD. Ranoslavenske su ukupno tri jame. Kasnijem ranom srednjovjekovnom razdoblju pripadaju dvije jame datirane u 1080 +– 47 calAD. Iz vrlo duge jame K1 (oko 10 m) nalazi pripadaju kasnom 16.st. prema autorovoj dataciji.

Deveto poglavlje je najveće i nosi naslov »Ostala nalazišta na trasi i u njezinoj blizini«.

a) »Gradišće 1 i 2 kod Matušina (Breznički Hum). Višeslojno utvrđeno naselje« (T. 1–2). Gradišće 1 nalazi se na vrhu izduženog brda (kasna antika ili srednji vijek), a Gradišće 2 u šumi i žbunju na drugom brijegu. Na Gradišću 2 pronađeno je relativno mnogo ulomaka keramike. Najstariji nalazi se mogu pripisati kasnom brončanom i starijem željeznom dobu. Zastupljeni su i kasnoantički ulomci keramike (kasno 3–4.st.). Tu je vjerojatno prolazila antička cesta od Poetovija do Pyrra i dalje prema Ščitarjevu i Sisku.

b) »Paka (Novi Marof). Tragovi obitavanja iz rimskog i srednjovjekovnog naselja« (T.1). Nalazište je blaga uzvisina. Nalazi uz tu lokaciju vjerojatno su naplavljeni.

c) »Gradišće kod Pake (Novi Marof). Srednjovjekovna kula«. Srednjovjekovnu utvrdu otkrila je Marina Šimek te započela istraživanja i sanaciju zidova. Datacija: od 13. do 15. st.

d) »Budinec kod Ljubešćice (Novi Marof). Srednjovjekovna osmatračnica«. Danas je lokalitet u šumi. Izgleda da je tu postojala osmatračnica izgrađena za potrebe obrane Velikog Kalnika. Dva ulomka keramike vjerojatno su srednjovjekovna.

e) »Gradec kod Škarnika (Varaždinske Toplice). Višeslojno utvrđeno naselje« (T.1). To je utvrđeno visinsko naselje iznad većeg zavoja rijeke Bednje, vjerojatno utvrđeno zemljanim bedemima i drvenim palisadama. Neki keramički oblici upućuju na kasnu broncu, ali većina se može pripisati starijem željeznom dobu, a moguće je da je ta tradicija preživjela do mlađeg željeznog doba, kada je gradina propala na duže vrijeme. Nekoliko manjih ulomaka ukazuje na kasnu antiku, vjerojatno za vrijeme zbjega stanovnika Varaždinskih Toplica.

f) »Gromače 3 kod Varaždinskih Toplica. Antička villa rustica« (T.1). Umjesto antičkog groblja koje su u 19. st. pronašli Ivan Kukuljević i irski grof Karlo Mac Donell, koje je tijekom građevinskih radova na cesti uporno traženo, pronađeni su ostaci rimskih građevina. Gromače 3 nalaze se na blagim uzvisinama br-

da Selnice, iznad doline Bednje. Brojni su ulomci keramike, tegula, opeke, žbuke i gara. Materijal zasad valja datirati u 1. i 2. st.

g) »Gradišće u Varaždinskim Toplicama. Višeslojni tragovi obitavanja«. Brdo Gradišće nalazi se na samom izlazu iz Varaždinskih Toplica prema zapadu i autocesti. Ovdje je zatrpano termalno vrelo. Prve nalaze skupio je S. Vuković 1955. godine, a 1956. je ovdje proveo i pokusno iskopavanje: pronađeni su srednjepaleolitički musterijenski nalazi. Kasnije je na vrhu brijega pronađena atipična prapovijesna keramika, a nađeni su i antički i srednjovjekovni nalazi.

h) »Polje kod Varaždinskih Toplica. Tragovi obitavanja iz rimskog i kasnosrednjovjekovnog doba« (T.1). Položaj Polje prostire se južno do jugoistočno od Toplica, u poljima prema rijeci Bednji. Nalazi su pronađeni u zemlji koja je strojno izvučena iz jaraka, a uglavnom pripadaju rimskoj provincijalnoj keramici. Zbog mogućnosti plavljenja Bednje, autor zaključuje da se radi o ad hoc privremenom ili radnom boravištu.

i) »Varaždinske Toplice. Aquae Iasae, antički grad«. Dio starijih nalaza koji se spominju u Varaždinskim Toplicama krajnje je upitan (osim antičkih koje su 1867. otkrili I. Kukuljević i K. Mc Donell). Od 1953. do danas nije pronađen nikakav prapovijesni materijal, nego samo antički grad i lječilište, spaljeni od Gota, ali ih je Konstantin opet obnovio. Istraživali su B. Vikić Belančić i M. Gorenc, te V. Damevski, a od 1991. D. Nemeth Ehrlich i D. Kušan.

j) »Gradišće u Tuhovcu (Varaždinske Toplice). Antička villa rustica« (T.1). Pronađen je građevinski materijal te nešto antičkih keramičkih nalaza, pa se pretpostavlja da se ovdje nalazila rimska villa rustica, koja je bila istraživana još u 19. st. (I. Kukuljević i K. Mc Donell), kada su otkriveni i novci Proba, Karakale i Konstansa.

k) »Lužak kod Jakopovca (Varaždin). Tragovci obitavanja iz kasnog brončanog doba i ostaci srušenog posjeda iz novog vijeka« (T.1). Nalazište je u blizini lokaliteta Blizne. Na izoranim poljima pronalazi se i mnoštvo nalaza iz

novog vijeka. No, u odvodnom jarku pronađeni su kasnobrončanodobni keramički nalazi, vjerojatno virovitičke grupe.

l) »Pod lipom kod Zbelave (Varaždin). Bakrenodobno, stariježeljeznodobno i ranosrednjovjekovno naselje«. To je blago uzvišenje sjeverno od rijeke Plitvice. Prvi ga spominje Miroslav Fulir 1961. god. M.Šimek je provela pokusno iskopavanje, a 1997. god. Amelio Vekić provodi zaštitna iskopavanja. Do sada su pronađeni eneolitički (lasinjski), brončanodobni (licenska keramika i kasna bronca), halštatski, latenski, antički i ranosrednjovjekovni nalazi.

m) »Šarnica kod Kelemena (Varaždin). Antička i kasnoantička villa rustica« (T.1). Nalazište je 1947. god. otkrio S. Vuković, te ustanovio temelje kamenog mosta i rimske opeke, kao i spomenik Silvanu. God. 1954. izvađen je keltski mač. Pokusnom sondom Vuković je naišao na tragove antičke građevine, keramiku i Čavle. God. 1962. i 1963. tu su iskopavali B. Vikić Belančić i M. Gorenc, koji su pronašli zidove ville rustice, no pronađeni su i ostaci rimske ceste, a spominju se i srednjovjekovni nalazi. Bekić je pronašao antičku i srednjovjekovnu keramiku (13–15.st.). Villa rustica je u kasnoj antici bila utvrđena. Prema M. Fuliru tu se nalazila antička postaja Populos.

n) »Šarnjak nedaleko Šemovca (Varaždin). Višeslojno razvedeno naselje«. Nalazi se na desnoj i lijevoj obali Plitvice, južnije od sela Šemovca. Prve nalaze je 1966. god. pronašao M. Fulir, no nalazište je napokon otkriveno kad je raskršćena šuma 1986. god. M. Šimek je 1988.

god. iskopala nekoliko manjih sondi i otkrila bogate nalaze iz različitih razdoblja (kraj kasnog brončanog doba, laten, antika, rani srednji vijek, razvijeni srednji vijek), a veći broj drvenih greda upućuje na postojanje sojenica.

o) »Kupinje kod Šemovca (Varaždin). Antička villa rustica«. Nalazište je otkriveno 1993. god., a M. Šimek je 1995. sondiranjima potvrdila postojanje antičkih zgrada, da bi se veća zaštitna istraživanja provela 1997. god., te se otkrili temeljni dijelovi vile rustike s više prostorija.

p) »Brezje kod Varaždina. Bakrenodobno, mlađeželjeznodobno i ranosrednjovjekovno naselje« (T.1). U nekadašnjoj šumi nalazište je otkrio M. Fulir. Nakon krčenja šume 1966. god., S. Vuković je prikupio veću količinu nalaza. God. 1968. prva iskopavanja vodi Željko Tomičić, a kasnije je tu istraživala i M. Šimek. Posvjedočeno je naseljavanje u bakrenom dobu (lasinjska kultura), latenu i ranom srednjem vijeku (uključujući i nalaz željezne sjekire). God. 2004. nalazište je devastirano gradnjom. Teren je blago povišeni položaj sjeverno od rijeke Plitvice.

Knjiga je bogato dokumentirana i znači doprinos hrvatskoj arheologiji, kao temelj budućim istraživanjima tih područja, a istraživačima koristan priručnik. Autor je uz ostalo prikupio o svim lokalitetima bitne podatke (poglavlje Literatura) i podastro ih na razmatranje, što je hvalevrijedan napor i daje knjizi znanstvenu i istraživačku težinu.

Zorko MARKOVIĆ